

VARIA XXI

**Zborník príspevkov z XXI. kolokvia mladých jazykovedcov
(Banská Bystrica – Šachtičky 30. 11. – 2. 12. 2011)**

**Banská Bystrica
Katedra slovenského jazyka a komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV
2015**

VARIA XXI

**Zborník príspevkov z XXI. kolokvia mladých jazykovedcov
(Banská Bystrica – Šachtičky 30. 11. – 2. 12. 2011)**

**Editorky
Katarína Barnová
Alexandra Chomová**

**Banská Bystrica
Katedra slovenského jazyka a komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV
2015**

Katedra slovenského jazyka a komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV

Editoroky

Mgr. Katarína Barnová
Mgr. Alexandra Chomová, PhD.

Recenzenti

PaedDr. Ivan Očenáš, PhD.
Dr. h. c. prof. PaedDr. Pavol Odaloš, CSc.
prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc.

Technická redaktorka

Mgr. art. Zuzana Ceglédiová

Organizačný výbor konferencie

PhD., Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.,
Mgr. Anna Gálisová, PhD., Mgr. Alexandra Chomová, PhD.,
PaedDr. Andrea Goóťšová, PhD., Mgr. Jozef Jedinák,
Mgr. Marcela Kapičáková

Vydavateľ:

Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Filozofická fakulta
© 2015

ISBN 978-80-557-0879-9
EAN 9788055708799

Obsah

Úvod	8
Katarína Barnová: Publicistický text Pravdy chudoby v rokoch 1920 – 1921	9
Katarzyna Bołbot – Magdalena Kroupová: Řečové chování polské komunity v Praze (ve výsledcích dotazníkového výzkumu)	22
Eva Černáková: Žurnalistický text a pripojené diskusie v tzv. mienkotvornej a bulvárnej tlačí (socio-pragmalingvistická analýza)	37
Zuzana Děngeová: Nová pojmenování motivovaná výrokom Václava Havla	44
Radoslav Ďurajka – Miroslava Ďurajková: Komunikácia u nevidiacich žiakov s autizmom	50
Ivana Slivková-Džundová: Lexikálne posuny v preklade zo slovenčiny do bieloruštiny: Bieloruský preklad poézie Jána Ondruša a Ivana Štrpku	57
Simona Fraščíková: Valencia slovesa a jej prínos pre komunikáciu v nemeckom jazyku....	69
Hana Gabrielová: Disjunktivní spojky a spojovací výrazy v humanistické češtině	83
Jana Galabová: Kognitívna lingvistika a teória nativizmu z pohľadu Noama Chomského	97
Barbora Hanzová: Modul digitalizovaných mluvníc	103
Zuzana Hargašová: Reálna jazyková norma v mladšom predpisovnom období vývinu slovenčiny	108
Juraj Hladký – Andrej Závodný: O náboženskej motivácii v slovenských osadných názvoch	114
Michal Hořejší: Staročeské temné slovo farlej	126
Barbora Chybová: Bagatela na é / K popisu citoslovcí, hranici slovního druhu a významům staročeského é	130
Silvia Ivanidesová: Ranko Marinković a preklady jeho drámy <i>Glorija</i>	137
Martina Ivanová – Miroslava Kyseřová – Stanislava Zajacová: Výskum evidenciality v slovenčine	150
Martina Jamborová: Metajazykové informácie ve středověkém právním sborníku	165
Ladislav Janovec: Dialogická komunikace na internetu	172
Lucia Jasinská: K štruktúrovaniu myšlienok v publicistickom žánri	184
Petra Jesenská: Identifikácia žien s mužskými pomenovaniami?	192
Peter Kačúr – Terézia Slančová: Verbálna komunikácia trénera v sociálnej interakcii s hráčmi volejbalu	203

Miroslav Kazík: Funkčný člen rodinné meno v triede slobodných v Papradi	215
Martina Kloudová: Pojmenování žen v matrice farnosti Horní Branná (1661 – 1666)	223
Pavla Kochová: Prefixoidace v češtině (k svébytnému tvoření nových slov na materiálu neologismů)	229
Ivana Kormancová-Kopásková: Komunikačno-funkčný aspekt živých osobných mien ..	239
Martina Kopecká: Substantívna deklinácia spisovnej slovenčiny v období od 30. rokov 20. stor. po súčasnosť	256
Drahlava Kráčmarová: K jazykové situaci Romů v ČR	269
Anežka Krausová: Fenomén úpadku jazyka v slovenskom kontexte	274
Hana Kreisingerová: K jednomu netradičnímu překladu latinského výrazu <i>Jesus</i> ve staročeských biblích	281
Zdenka Kumorová: Jazyková kultúra študentov vysokých škôl (možnosti zvyšovania akademickej kultúrnosti vo vyjadrovaní)	286
Jarmila Kušnieriková: Vtip ako druh diskurzu	301
Eva Matejková: Štruktúra internetových textov	306
Matej Meterc: Otázka transformovateľnosti paremiologických jednotiek z konfrontačného hľadiska	314
Zuzana Mikušová: K motivácii názvoslovia chorôb a liečiv v staršej slovenskej lexike ...	326
Barbora Mochňacká: Faking good – faking bad (poznámky k diskurzu sociálnych sietí)	334
Katarína Muziková: Ustalo vanie normy spisovnej slovenčiny v 60. rokoch 19. storočia	344
Zdeňka Opavská: Synonymie u nových víceslovných pojmenování	354
Šárka Pešková: Status některých slovotvorných prostředků cizího původu na pomezí prefixu a radixu	363
Martin Pukanec: Sémantické pravidlo pejorácie	368
Markéta Pytlíková: Žánr biblických textů jako možný faktor ovlivňující výskyt některých neplnovýznamových lexikálních jednotek	371
Tereza Rábová: O subjektivitě a objektivitě jazyka mediálních textů	382
Katsiaryna Ramasheuskaya: Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským – přípravná fáze projektu	389
Albena Rangelova: Zpracování zkratkových slov v lexikální databázi <i>Pralex</i>	395
Dominika Rašová: Nemecká lingvistika v zrkadle pragmaticko-komunikačného obratu ..	410

Lubomír Rendár: Vplyv vybraných suprasegmentálnych javov na výskyt tvrdého hlasového začiatku a rázu v slovenčine	423
Kateřina Rysová: Slovosled v konštrukciách „odkud – kam“	430
Lucia Satinská: „Keď sme mali Taschengeld, tak sme si kúpili jeden krémes.“ Prešporáčtina ako špecifický mestský sociolekt	437
Gabriela Slezáková: Chotárne názvy obce Hladovka	451
Ivana Slováková: Metafora verus odborný jazyk	457
Roman Sorger: Prediktabilita tvorenia viacslovných pomenovaní	464
Petra Strnádoá: Jazykové vedomie a kultúra vyjadrovania v internetových denníkoch ..	486
Marcela Szczerbová: Individuálna charakteristika živých osobných mien v Rabči	495
Štěpán Šimek: <i>Římská kronika</i> aneb <i>Martimiani</i> ve staročeském překlade Beneše z Hořovic	501
Dana Široká: Empirické poznatky o xenoslovakistike	510
Dagmar Škvareninová: Pragmatický a nepragmatický prístup v lingvistike	515
Dagmara Špotáková: Odborný jazyk matematiky 15. – 17. storočia	522
Ivan Štancel: Vysokotatranské oronymá – motivácia ich vzniku v minulosti a súčasnosti	529
Pavel Štěpán: <i>Valtická, Radouňova, Na Blanici</i> (k problematice detoponymických urbanonym)	539
Veronika Štěpánová: Když Slováci mluví česky (analýza výslovnosti)	545
Zdeňka Tichá: Slovoútvorná produktivnost zkratk a značek v češtině	555
Jasna Uhláriková: Zámená v slovenských a srbských frazémach	571
Denisa Vagaská: Adekvátnosť učebných materiálov pre zahraničných študentov z hľadiska rozpracovania segmentálnych a suprasegmentálnych javov slovenského jazyka	586
Lucia Vaľová: Farba hlasu vo formantovej štruktúre vokálu	592
Vojtěch Veselý: Význam a funkce deiktických výrazů s komponenty <i>bůhví-</i> , <i>bůhví</i> a <i>bůh ví</i>	604
Kateřina Voleková: Sýkora koňadra ve staré češtině	609
Ines Voršič: Sufiksoidi <i>-fil</i> , <i>-fob</i> in <i>-holik</i> ter njihove ženskospolske ustreznice v slovenskem jeziku	615
Júlia Vrábl'ová: Jazyková ideológia aj v slovenskom parlamente	630
Hana Weissová: Mikroštruktúrne vzťahy všeobecne a v onymii (příklady toponým obce Hronec)	639
Eva Záhořová: Není rostlina jako rostlina	647

Tamara Zajacová: Fenomén intertextuality v kontexte súčasnej nemeckej lingvistiky	659
Jana Zdeňková: Ke staročeskému <i>vecěti</i>	669
Petra Zrníková: Vplyv textových charakteristík na porozumenie textu	680

Úvod

Cyklus kolokviálnych podujatí VARIA pravidelne organizovaných od začiatku 90. rokov 20. storočia započal svoju tretiu desiatku. XXI. kolokvium mladých jazykovedcov sa konalo v dňoch 30. 11. – 2. 12. 2011 v Banskej Bystrici – Šachtických pod organizačnou záštitou Katedry slovenského jazyka a literatúry Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela (od januára 2014 Katedra slovenského jazyka a komunikácie Filozofickej fakulty UMB) v spolupráci so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave. Oblúbenosť tohto podujatia potvrdzuje skutočnosť, že má svoje pevné miesto v konferenčnom kalendári, a to nielen u slovenských, ale aj u zahraničných autoriek a autorov zo spriaznených akademických a vedeckovýskumných pracovísk, pričom toto podujatie už tradične presahuje národný rámec – na dvadsiatom prvom kolokviálnom stretnutí sa zúčastnilo vyše sedemdesiat mladých lingvistov zo Slovenska, Česka, Slovinska a Srbska.

Dvadsiaty prvý zväzok zborníka VARIA je pestrým súborom prác zacielených na synchronnú, ale aj diachrónnu lingvistickú problematiku. V štúdiách predstavených v predkladanom zborníku možno badať širší teoreticko-metodologický a kognitívny záber pohybujúci sa v širšom interdisciplinárnom rámci (do popredia sa dostáva napr. teória a kultúra [mediálnej] komunikácie, semiotika či presah na korpusovú lingvistiku).

Výstupy z XXI. kolokvia mladých jazykovedcov vychádzajú tradične v podobe zborníka abstraktov, ale aj v elektronickej verzii plných príspevkov. Na tomto mieste chceme poďakovať recenzentom, PaedDr. Ivanovi Očenášovi, PhD., Dr. h. c. prof. PaedDr. Pavlovi Odalošovi, CSc., a prof. PaedDr. Vladimírovi Patrášovi, CSc., za dôkladné posúdenie príspevkov. Dúfame, že tento zborník plných príspevkov sa stane platformou pre širšiu odbornú a vedeckú diskusiu a spoluprácu, lebo slovami ostatne menovaného recenzenta na margo zborníkov VARIA: „Zborníky sa tak už od počiatku dostali do povedomia zainteresovanej odbornej verejnosti ako prienik – súlad, ale aj kontrast či konflikt – hlasov na akomsi verejnom zhromaždisku, ktorý poskytuje najmä účinný priestor na výmenu názorov, diskusiu či polemiku.“

Editori

Publicistický text Pravdy chudoby v rokoch 1920 – 1921

Katarína Barnová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Úvod

Slovo ako dôležitý faktor publicistiky je základom ľudskej komunikácie. Vytlačené slovo túto komunikáciu umocňuje, rozvíja, rozširuje. Poskytuje možnosť vzájomne komunikovať nielen medzi známymi alebo najbližšími, ale aj medzi vzdialenými a dokonca neznámymi ľuďmi. Vytlačené slovo prostredníctvom novinových strán integruje malé skupiny, ale aj väčšie komunity, spoločenstvá, národy, štáty, v určitých situáciách dokonca kontinenty (Tušer, 2010).

V príspevku sa zameriavame na ľavicovo orientované periodikum Pravda chudoby, konkrétne na roky 1920 – 1921¹, kde sa sústreďujeme predovšetkým na lexikálnu (miestami i syntaktickú) stránku publicistických analytických textov, resp. publicistiky racionálneho typu. Zo žánrového hľadiska si všímame najmä úvodníky a komentáre. Zámerom príspevku nie je podať komplexný obraz vyjadrovacích prostriedkov stimulujúcich jednotlivé funkcie publicistických analytických textov v danom období, ale poukázať na tie, ktoré sú v texte najnápaditejšie (najvýraznejšie), príp. majú najfrekvencovanejší výskyt. Článok reflektuje prevažne tie výrazové prostriedky, ktoré sa spájajú s persuazívnou funkciou a ďalšími od nej odvíjajúcimi funkciami publicistického textu (napr. apelatívna, direktívna, zjednocovacia a pod.). V príspevku sa orientujeme aj na obsahovo-tematickú výstavbu publicistických textov, ktorá sa výrazne podieľa na výbere jazykových prostriedkov. V tejto súvislosti je v textoch prítomná určitá modelovosť, čo je predpokladom vzniku stereotypných (klišéovitých) výrazov, príp. konštrukcií.

Predstavenie Pravdy chudoby

Pravda chudoby vyšla ako časopis „venovaný triednej výchove robotného ľudu“ 15. septembra 1920, vydávaná výkonnými výbormi volebných okresov, ktoré boli vlastne hlavnými organizačnými oblasťami Československej sociálnodemokratickej strany na Slovensku. Vyšla v období, keď sa výrazne diferencovalo robotnícke hnutie na Slovensku na

¹ V rámci nášho prieskumu sme v uvedených rokoch sme prelistovali 10 čísiel z roku 1920 a 10 čísiel z roku 1921.

ľavicu a pravicu. Predstavovala opozitný tlačový orgán robotníckych novín, ktoré vydával Krajský výkonný výbor Československej sociálnej demokracie na Slovensku v Bratislave, ovládaný pravicovými, reformistickými a oportunistickými funkcionármi. Zodpovedným redaktorom Pravdy chudoby v týchto rokoch bol Rudolf Minárik (Darmo, 1966).

V prvých dvoch ročníkoch zvoleného periodika sa odzrkadľuje zápas proti brutálnej politike centralistickej buržoázie, proti ľudáctvu, proti pravicovým socialistom, zápas za odstránenie národného útlaku, za sformovanie Komunistickej strany Československa, zápas o pozitívny postoj k sovietskemu Rusku. Pravda chudoby presadzovala záujmy robotníckej triedy, jej prívrženci bojovali za lepšie pracovné možnosti, hlásali myšlienku jednoty, myšlienku internacionalizmu, predovšetkým však myšlienku solidarity proletariátu bez rozdielu národností, čoho dôkazom bolo aj ich heslo, nachádzajúce sa v hlavičke časopisu: „*Proletári celého sveta – spojte sa!*“ Uvedený časopis od svojho zrodu opisoval, akou „tŕnistou“ a zložitou cestou poznávania sociálnej a politickej reality nového štátu musel slovenský proletariát prejsť. V úvodnom čísle načrtávala Pravda chudoby základné rysy, program ľavicovo orientovaného proletariátu: „*Náš časopis chce byť vodičom v tomto myšlienkovom vieri, chce ukazovať cesty, po ktorých má kráčať slovenský proletariát a chudobné sedliactvo. Sme národ malý a len nedávno sa vyrvalší zpod tisícročného jarma, zpod tisícročnej telesnej a duševnej poroby, zpod starého džentricko-byrokratického režimu, ktorý nám nedovoľoval rozvíjať sa ani duševne, ani telesne. A tak stojíme dnes chudobní a malí medzi duševnými veľikánmi svetového proletariátu v tomto ideovom a hospodárskom hnutí socialistickom.*“

Publicistický text Pravdy chudoby – jeho poslanie a funkcie v politickej komunikačnej sfére

Základnou úlohou publicistiky² v tomto období je rozvíjať socialistické uvedomenie a v duchu socialistických ideálov formovať verejnú mienku a pôsobiť na ňu. Podľa Š. Veľasa (1983) sa koncentruje najmä na naliehavé otázky verejného záujmu, medzi nimi na aktuálne problémy politiky, ideológie a ekonomiky, ktoré nastroľuje a objasňuje. Je bytostne zainteresovaná na tom, aby ich adresáti pochopili z rovnakých ideologických a politických hľadísk. Jej prvoradou úlohou je nielen informovať, ale predovšetkým presvedčať a získavať. Z uvedeného vyplýva, že v publicistických textoch Pravdy chudoby funguje vzájomná

² Publicistiku v tomto prípade vnímame ako zložku žurnalistiky. Ide o tú zložku novinárskych prejavov, ktoré obsahujú stanovisko, mienku, názor (Tušer, 2010).

koexistencia informačnej a persuzívnej funkcie. Publicistický text je v rámci informačnej funkcie dôležitým poskytovateľom a spojovníkom (médiom) aktuálnych, operatívnych, presných a pravidelných informácií o politických udalostiach, politickom dianí, ktoré stoja v centre pozornosti širokej verejnosti. Tlačená publicistika, ktorá v tomto smere zohráva dôležitú úlohu, slúži istému politickému subjektu, formuluje jeho názory, politické zámery, spôsob ich naplnenia s cieľom získať čo najväčší počet prívržencov. Prezentyje istý postoj k daným faktom, interpretuje ich, čo je v kompetencii persuzívnej funkcie.

Informačná a persuzívna funkcia sú vo všeobecnosti základnými funkciami v každom publicistickom texte, prirodzene, v každom texte je iná miera ich pôsobenia, intenzita a „rôzny stupeň explicitnosti“ (Jaklová, 2002, s. 169). Z prvotných funkcií publicistického textu sa odvíjajú aj ďalšie, sekundárne, funkcie, napr. propagačná, agitačná, propagandistická, apelatívna, výchovno-vzdelávacia, zábavná, estetická a pod. Prítomnosť konkrétnej funkcie závisí jednak od žánrového a dobového vymedzenia a jednak od komunikačnej sféry, na ktorú sa publicistický text vzťahuje (v našom prípade ide o publicistické texty politickej komunikačnej sféry). Naznačené faktory môžu zásadne ovplyvniť aj postavenie (prevahu) jednotlivých funkcií v texte.

Na základe excerpovaného materiálu konštatujeme, že v textoch Pravdy chudoby má dominantné postavenie práve persuzívna funkcia, informačná funkcia sa javí ako sprievodná funkcia persuzívnej funkcie. Persuzívna funkcia sa vo všeobecnosti označuje ako funkcia presvedčovacia, získavacia, ovplyvňovacia, uvedomovacia. Podľa J. Gráca (1988) je persúázia alebo metóda presvedčovania založená na verbálnom, aj nonverbálnom pôsobení človeka na človeka. Vymedzuje sa ako ovplyvňovanie, pri ktorom sa recipient pod vplyvom persúádera dobrovoľne, zainteresovane a zúčastnene uisťuje o zdôvodnenosti nejakého stanoviska. Persuzívnu funkciu v skúmanom periodiku výrazne posilňuje (miestami až preexponované) pragmatické zameranie textu, ktoré „ráta s účinnosťou jazykových prostriedkov na adresáta“ (Findra, 1998, s. 92). Autor zámerne a precízne volí také jazykové prostriedky, ktoré nie sú len vyjadrením jeho subjektívneho názoru (postoja) k určitým skutočnostiam, ale majú náležite pôsobiť na myslenie, rozum a správanie adresátov. Faktografickú zložku textu viditeľne oslabuje frapantný výskyt hodnotiacich prvkov či významov, ktoré si majú získať príjemcu (v tomto prípade „masu ľudí“) natoľko, aby názory autora nielen prijal, ale sa s nimi aj stotožnil. Persúázia (persuzívna funkcia) je v tomto význame konštituujuúcim faktorom publicistických textov v Pravde chudoby.

Jazyková stránka a obsahovo-tematická výstavba publicistických textov Pravdy chudoby

Persuazívnu funkciu v publicistických analytických textoch³ podnecuje bohatá škála výrazov, ktoré skutočnosť nielen pomenúvajú (označujú), ale k nej zaujímajú kladný či záporný postoj. **Postojové (hodnotiace) výrazy** podľa B. Junkovej (2010) vždy obsahujú subjektívny názor autora k hodnotenej skutočnosti. Niekedy síce badať autorovu snahu o objektivitu hodnotenia, no vo väčšine prípadov odhaľuje svoje subjektívne stanovisko, príp. názor autority, s ktorým sa stotožňuje. Vzhľadom na to, že samotná Pravda chudoby je reflexiou negatívnych skutočností a ponúka predovšetkým negatívne ladené texty, prevažujú v nej výrazové prostriedky so záporným citovým zafarbením.

Najnápadnejšími a v textoch najfrekvencovanejšími hodnotiacimi pomenovania sú **adjektíva**, príp. **adverbia**, vyjadrujúce hodnotiaci aspekt (dobrý, krásny⁴, falošný, vydieračný a pod.):

„V tomto **zákernom** pláne buržoázia našla **dobrú** oporu u sociálnej demokracie.“ (Pravda chudoby 27. 11. 1921).

„**krásne** heslo Marxovo“ (15. 05. 1921)

„**Skorumpovaná** je celá ľudská spoločnosť.“ (Pravda chudoby 21. 12. 1921)

„ľud bol **cinicky odstrkovaný** pomluvami a výsmeškami“ (Pravda chudoby 04. 11. 1920)

„Využijeme však parlamentu ako tribúny, odkiaľ budeme odhaľovať **zradnú** činnosť meštiackeho parlamentu na chudobnom ľude.“ (Pravda chudoby 03. 02. 1921)

„**falošní** vlastenci a zbohatlíci“ (Pravda chudoby 18. 11. 1920)

„**vydieračný** systém“ (Pravda chudoby 27. 11. 1921)

„**zákerne** prepadnutá“ (Pravda chudoby 28. 10. 1921)

„chystajú sa **zločinnou** rukou prepadnúť sovietske Rusko“ (Pravda chudoby 13. 10. 1920)

„aby sa len **kat'ansky** vrhla na nás“ (Pravda chudoby 10. 11. 1921)

Popri adjektívach či adverbiách sa s vysokou frekvenciou uplatňujú aj **substantíva** s negatívnym citovým zafarbením, pôsobiace na emocionálnu stránku percipientov, napr.

³ Pri uvádzaní príkladov z Pravdy chudoby ponechávame ich doslovný prepis (čo sa týka štylizácie i gramatiky).

⁴ Uvedené adjektívum malo v texte pomerne vysokú frekvenciu. Autori ho však používali väčšinou iba v spojitosti s Karolom Marxom.

krutosť, hniloba malomeštiackeho systému, krivdy a špinavosti, teror, zrada a podvod na robotnom ľude, pravičiarska podlosť, krviprelievania a pod. Okrem nich sa v texte objavujú i substantíva poukazujúce na charakter osoby. Zväčša ide o charakterizačné substantíva s výrazným negatívnym rázom, napr. *vykorisťovateľ, tyran, utláčateľ, podvodníci, klamári, sinekuristi, keťasi, pijavice, klerikáli*. Hodnotiace substantíva v mnohých prípadoch sprevádzajú ešte záporne hodnotiace adjektíva (s intenzifikačnou funkciou), čím sa znásobuje ich účinok na percipientov: *falošní podvodníci, nehanební klamári, neslýchaný pravičiacko-vládny teror, sinekuristi až stotisícokorunoví, hrozné násilie na robotnom ľude, vraždiaca úžera, najhanebnejšia perzekúcia, ctibažní demagógovia, krčovitý záchvat kapitalizmu, zákerní vrahovia, najpodlejší zradcovia chudobného ľudu, s hroznou divokosťou sa vrhli na ľudí a pod.*

Hodnotiaca funkcia je obsiahnutá i vo **verbách**, ktoré sú v textoch nápadné svojou formou:

„Pre robotníctvo sú tieto podmienky pevnou zárukou, že s jeho záujmami nesmie nikto kupčiť a s pánmi paktovať.“ (Pravda chudoby 22. 05. 1921)

Ako ďalšie výrazové prostriedky stimulujúce persuzívnu funkciu slúžia v textoch **obrazné pomenovania** a predovšetkým **frazeologizmy**, ktoré vyjadrujú negatívny, príp. ironizujúci postoj k politicko-spoločenským udalostiam:

„Hladný otrhaný ľud robí od rána do večera bez oddychu ako to hovädo.“ (Pravda chudoby 12. 04. 1921)

„Robotníctvo je čím ďalej tým viac chudobnejšie, štátni zamestnanci sú v hroznej hospodárskej situácii. Nikde nevidíme ani lúč lepších dní.“ (Pravda chudoby 04. 10. 1920)

„Zákonníci znovu uvalujú bremäno na ľud, ale sami ani najmenším prstom sa ich nedotýkajú a keď sa ľud postaví na obranu, kričia: nie revolúcia, ale evolúcia (vývoj) vás zachráni!“ (Pravda chudoby 18. 11. 1920)

„Vyšetrovanie bolo náhle skončené a teraz falošnými aktami sa má verejnosti nasypať piesok do očí, aby sa pravdy nedozvedela.“ (Pravda chudoby 15. 03. 1921)

„Ich lajbžurnál „Slovák“ si velice pochvaľuje opatrenia juhoslovanskej vlády proti komunistom a kladie našej vláde pekne katolícky na srdce, aby už len čoskoro započala s vešaním a strieľaním komunistov u nás, lebo ináč bude beda: soberú im majetky, stotisícové, ba miliónové dôchodky a potom by veru, vypasené brušká p. farárom splasly.“ (Pravda chudoby 21. 08. 1921)

„...aby na uzde držala vykorisťovaný chudobný ľud.“ (Pravda chudoby 18. 10. 1920)

V analyzovaných textoch jednoznačne prevažujú záporné hodnotiace postoje, čo súvisí s informačným zameraním publicistiky: autori reagujú na negatívne skutočnosti a problémy (zlé polozenie chudobného ľudu), kritizujú tento stav a usilujú sa ovplyvniť čitateľov, aby k týmto záporným skutočnostiam zaujali rovnako negatívny postoj. Vzhľadom na tento fakt nie je žiadnym prekvapením, že v mnohých textoch dochádza ku kumulácii viacerých negatívnych hodnotiacich výrazov:

„Sklamaný, vyhľadovaný, otrhaný a ožobračený Ľud povstal ako mstitel' a v jeho hlave vsplanula túžba po pokoji a slobode. Celé dielo proletariátu sa ocitlo na dobrej ceste, ale ostal mu jedon veľký nepriateľ: svetový kapitalizmus.“ (Pravda chudoby 18. 11. 1920)

„Svetovou vojnou rozzúrení kapitalistickí zloduchovia nemôžu nájsť pokoja, nemôžu sa vpratať do svojej kože a znovu vyvolávajú nových duchov, ohrožujúcich akotak zbúchaný mier v Európe.“ (Pravda chudoby 13. 03. 1921)

Zo syntaktického hľadiska⁵ v službách persuzívnej funkcie vystupujú **rečnícka otázka a rečnícka odpoveď**.

„A tu si povedáme úprimne po sociáldemokraticky, prečo sa nedodržia naše zásady? Jednoducho preto, že ich istá čiastka vodcov pravice sabotuje!“ (Pravda chudoby 4. 11. 1920)

„A čo podujíma vláda oproti tomuto nebezpečenstvu? Nič iného, ako prenasledovanie a perzekvovanie proletariátu.“ (Pravda chudoby 28. 10. 1920)

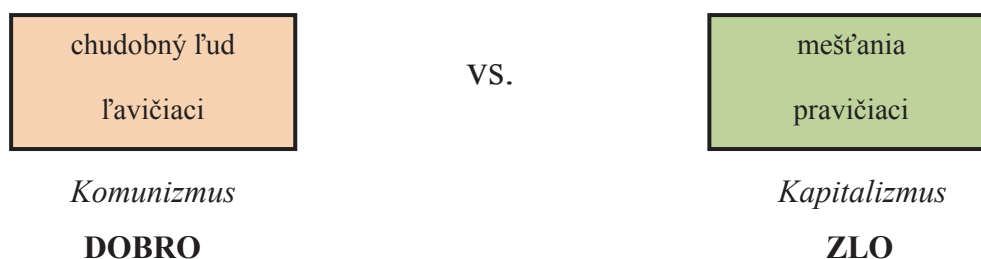
Obsahovo-tematická výstavba analyzovaných publicistických textov Pravdy chudoby je budovaná na jednotnom princípe. Autori pri koncipovaní textu zobrazujú (z nášho pohľadu) „čierno-biele videnie sveta“, resp. polarizovanú spoločnosť („*tábor bohatých a tábor chudobných*“ – Pravda chudoby 20. 10. 1921). Na jednej strane vykresľujú *chudobný*, príp. *chudobný pracovitý ľud*, ktorý je stále „*utláčaný, vykorisťovaný*“ a na ktorom sa páchajú „*krivdy a neprávosti*“. Chudobný človek predstavuje dobro: „*Chudobný človek je dobrý ako malé dieťa. Keď dačo má, s každým sa delí.*“ (Pravda chudoby 10. 11. 1921). Na druhej strane stoja ich nepriatelia („*najúhlavnejší nepriatelia chudobného robotného ľudu*“ – Pravda chudoby 18. 12. 1921), mešťania (pravičiaci), ktorí sú nositeľmi zla.

⁵ Na rečnícku otázku a odpoveď poukazujeme v dôvodu ich častého výskytu v publicistických textoch. Uvedomujeme si, že syntaktické hľadisko ponúka ďalšie možnosti vyjadrenia hodnotiacich a hodnotových stanovísk. V našom príspevku je však pozornosť zacielená na lexikálnu stránku.

„Ako nie je možné slúžiť dvom pánom, ako nie je dobre sedieť na dvoch stoličkách, tak nie je možné, aby robotnícka strana mohla podporovať kapitalistov aj robotníkov.“ (Pravda chudoby 12. 05. 1921)

„Chudoba! Je to revolučná sociálno-demokratická strana robotnícka, ktorá Ti vydobije na zemi šťastný a radostný život. Preto poznaj tých, ktorí to smýšľajú s tebou úprimne a len tým ver, ktorí nie prázdnu rečou a sľubami prídu k tebe, ale ktorí skutkami pracujú pre uskutočnenie šťastného života pre ľud chudobný tu na svete.“ (Pravda chudoby 21. 10. 1920)

Východiskom z tejto nepriaznivej situácie je pre nich komunizmus, komunistická strana a opora v sovietskom Rusku. Uvedené skutočnosti znázorňuje nasledovná schéma, ktorá je zároveň platformou pri tvorbe väčšiny publicistických textov:

V súvislosti s touto schémou sú v textoch silne zastúpené a autormi preferované emocionálno-expresívne výrazy, zdôrazňujúce vzťah voči nepriateľom a pôsobiace na emocionálnu stránku recipienta. Mešťania (pravičiari) sú pre nich *„zradci socializmu, socialisti lži (ľzisocialisti), zapredanci buržoázie, vrahovia chudobného robotného ľudu, figliari, pijavice pracujúceho ľudu, najúhlavnejší nepriatelia chudobného robotného ľudu, podvodníci, klamári, sinekuristi, keťasi, tyrani, vykorisťovatelia chudobného ľudu“*.

Zámerom autorov však nebolo iba vyzdvihnutie negatívneho vzťahu k politicko-spoločenskej situácii, ale zobrazenie naliehavej potreby riešiť túto nepriaznivú situáciu, čo demonštrujú aj nasledovné ukážky:

„Videli ste to robotníci? Chcete sa dať takto ponižovať? Keď tak jednotlivci aj urobia, ľud s tým súhlasiť nebude! Páni budú klásť účty. Ich plus pre socializmus bude úbohý, lebo robili len meštiacku a kapitalistickú politiku! Súdruhovia, robotníci, rozhodnite sami, či chcete do prava za pánmi alebo do ľava za chudobou!“ (Pravda chudoby 04. 11. 1920)

„Preto robotníctvo vo vlastnom záujme nesmie toto zatmenie buržoázie dovoliť, ale musí útočiť na ňu a jej náhončích a jeho skazu svojím ráznym zakročením privodiť. A tu je v prvom rade treba, aby proletariát dal vypráskať pravičiackych zradcov a svoje roztratené sily spojil v jednotnú bojovnú frontu revolúčnej armády, ktorá vedie neúprosny boj oproti buržoázii a jej pomáhačom. A táto fronta je silná, veľká komunistická strana.“ (Pravda chudoby 27. 11. 1921)

Z prezentovaných skutočností vyplýva, že poslaním publicistických textov Pravdy chudoby je nielen informovať a presviedčať, ale predovšetkým podnietiť adresátov k určitému konaniu, v čom spočívajú agitačná, apelatívna i direktívna funkcia, ktoré sa výrazne prejavovali v tomto období. Š. Veľas (1983) sa tu odvoláva aj na zjednocovaciu a integračnú funkciu. Integračnú a zjednocovaciu funkciu podporuje aj časté používanie výrazov ako „*náš, my*“, *spoločný/spoločne* a *pod*.

„Tak znemožníme spoločnou snahou vraždiacu úžeru, pomocou ktorej sa dnes obohacuje na účet ako dedinskej tak i mestskej chudoby najmenej jedna pätina obyvateľov našej republiky, ktorých si uvykli menovať pijavicami pracujúceho ľudu alebo úžerníkmi – keľasmi. Preto nedajte sa rozoštvávať a neverte takým falošným prorokom. Keď k vám prijdú, vyžehnite ich!“ (Pravda chudoby 15. 09. 1920)

„My sme stranou chudoby, bojujeme za chudobný ľud... . Ale pravda víťazí a tiež i pri našej chudobe, s našimi dvoma časopisami si kliesnime cestu medzi chudobný ľud, ktoré sa húfne k nám hlási. Pravda zvíťazí a zvíťaziť musí. Keby pravda, hlásaná Kristom, nebola sfalšovaná terajšími kňazmi, nemuseli by sme za ňu bojovať.“ (Pravda chudoby 18. 9. 1921)

Publicistické texty mali zodpovedať takej skladbe motivačnej štruktúry, aby sa s ňou percipient stotožnil a aby konal v duchu prezentovaných myšlienok. Často sa v nich prejavuje aj represívnosť, ktorá vyvíja tlak na jednotlivca, aby konal v duchu zásad a noriem, ktoré sa považujú za správne. Podľa autorov Pravdy chudoby *„jediná správna cesta“* vedie k vytvoreniu komunistickej strany. V tomto prípade nachádza svoje uplatnenie aj propagandistická⁶ funkcia.

„Komunizmus je budúcnosť a spása ubiedených. Aj prví kresťania boli komunisti. – Priekopníci revolúcie v stredoveku, Táboriti, boli komunisti. – Najväčší učiteľ národov, Ján Amos Komenský, bol komunista. – Mstiteľ a bojovník slovenskej chudoby Janošik, bol

⁶ Propaganda – rozširovanie, príp. odporúčanie nejakých myšlienok s cieľom získať (dlhodobu) prívržencov.

komunistom. – Kto miluje slovenský ľud, musí byť komunistom! Slovenský chudobný ľud oslobodí skutočne len strana komunistická. Preto s hrdosťou prijímame jej slávne meno.“
(Pravda chudoby 12. 5. 1921)

„Zbytočná námaha, pánovia všetkých masí! Komunizmus je budúcnosť a tá sa ubíť nedá!“ (Pravda chudoby 18. 10. 1921)

„Za čo bojujeme? Všetko toto by nemuselo a nesmeli byť, keby v republike vládli komunisti! Tedy začo bojujú komunisti? Komunisti bojujú za to, aby nebolo bohatých darmožráčov, darebákov, ktorí nič nerobia, len dobre jedia, pijú drahé vína, bývajú v krásnych, zdravých a pohodlných bytoch, vtedy, keď robotný človek nemá kde hlavu skloniť.“ (Pravda chudoby 27. 11. 1921)

„Nech žije osvoboditeľ chudoby, komunizmus!“ (Pravda chudoby 18. 9. 1920)

„Našou záchranou je komunizmus!“ (Pravda chudoby 25. 12. 1921)

„Nuž, víťaj nám, ty pevná Nádej, nekompromisná a priama bojovníca pre lepší život, pokoj a blaho našich detí na tejto zemi: Komunistická strana československá.“ (Pravda chudoby 22. 5. 1921)

Pri fungovaní apelatívnej, integračnej či direktívnej funkcie má v textoch svoje pevné miesto aj **militantnosť**, dôkazom čoho je frekventované použitie slov *boj*, *bojovať*, *bojovník*, *bojovníca*. Militantnosť nespočíva iba vo využívaní týchto slov, mnohokrát sa ťahne celým textom, čo názorne potvrdzujú nasledovné príklady:

„Podporujte Pravdu chudoby, lebo ona jediná bojuje za práva chudobného ľudu!“ (toto heslo sa bežne vyskytovalo v dolnej časti titulnej strany Pravdy chudoby)

„Chudobný slovenský ľud nedá sa medzi sebou rozoštváť a pôjde svojou cestou triedneho nekompromisného boja ďalej, až k dosiahnutiu svojho cieľa, oslobodenia sa z poroby kapitalizmu a vybudovania republiky socialistickej, kde bude každý robiť dľa svojich síl a požívať dľa potreby, kde nebude ani biednych, ani bohatých, ale všetci budeme rovnakí. Toto vybojuje však len revolučný proletariát československej strany socialnodemokratickej (ľavej).“ (Pravda chudoby 05. 11. 1920)

„Len vtedy nebude treba kričať, že je republika ohrozená, keď bude stáť na širokých pleciach robotného ľudu, ktorý ju udrží. Ale musí byť jeho, musí v nej mať svoj domov, bez rozdielu národností. Ale dokiaľ sa tak nestane, musíme si republiku vybojovať od našej buržoázie sami. A tu máme boj na dve fronty: proti vlastnej buržoázii a reakcii vnútri a proti

reakcii zahraničnej. Československý proletariát, sedliacka chudoba a proletariát inorečový v našej republike vybojujú tento boj víťazne.“ (Pravda chudoby 28. 10. 1920)

Militantnosť a direktívnosť sa v textoch často prejavujú aj v súvislosti s ochranou sovietskeho Ruska:

„Preto súdruhovia a súdružky, dajte, čo môžete, agitujte všade v prospech sbierok. Zabráňte svetovej buržoázii, aby mohla ťažiť z katastrofy ruského hladu a zakročte s celou energiou oproti ničomnej hre imperialistických dobrodruhov. Ruskí súdruhovia sa s nádejou obracajú k vám, nesklamte ich dôveru! Stojte pohotove a ak bude treba postavte sa všetkými prostriedkami oproti snahám kapitalizmu, ubiť v krvi a hladu sovietske Rusko. Buďte ochrannou hradbou ruskej revolúcie.“ (Pravda chudoby 13. 10. 1921)

„Preto je povinnosťou všetkých chudobných, pričiniť sa o to, aby moc sovietskeho Ruska nebola zlomená, naopak, aby bola ešte viac upevnená... . Československé robotníctvo je povinné sa pričiniť, aby nezostalo pozadku. Ono svojimi skutkami, svojou obetavosťou, tým, že odtrhne si od úst, musí preukázať, že jeho láska k sovietskej Rusku neľaká sa žiadnych obetí. Ono musí priniesť najkrajnejšie obeti, lebo od zdaru pomocnej akcie pre sovietske Rusko závisí, jestli v ohromnom zápase dvoch táborov ostane víťazom tábor chudobných! Preto všetci k práci! K neumornej práci, s najkrajnejšou obetavosťou a s najväčšou odvahou! (Pravda chudoby 20. 10. 1921)

Uplatňovanie stereotypných (klišiovitých) výrazov v Pravde chudoby

Každý publicistický text je špecifický v tom, že odráža lexiku viažucu sa na určitú dobu (v tomto prípade ide o lexiku marxizmu-leninizmu). Pri publicistickej tvorbe dochádza často z dôvodu časovej tiesni, autorského zámeru alebo opakovania sa toho istého okruhu tém k používaniu pravidelne sa opakujúcich výrazov, slovných spojení (či konštrukcií), ktoré zaznamenávame aj v uvedených rokoch. Samozrejme, na to, aby sme mohli uviesť konkrétnejšie príklady, je potrebné preskúmať širšie časové obdobie. V rámci skúmania klišiovitých (stereotypných)⁷ výrazov v článkoch Pravdy chudoby 20. rokov zachytávame určité spojenia slov, ktoré sú podľa nás typické pre dané obdobie a sú zároveň umocňovaním ideológie, ktorej vtedy ľudia verili. V marxistickom poňatí ideológie išlo podľa nášho názoru o akési súbory predstáv, presvedčení a postojov, nositeľmi ktorých boli určité spoločenské

⁷ Pod klišiovitými (stereotypnými) výrazmi rozumieme ošúchané, zaužívané, stále sa opakujúce výrazy.

vrstvy (triedy). Spôsob, ako človek vnímal realitu, bol determinovaný politickými záujmami týchto tried.

V analyzovaných textoch sa najčastejšie objavujú substantíva, príp. adjektíva evokujúce použitie klišéovitých spojení, napr.:

- slová „*proletariát, proletársky*“, ktoré boli typické pre dané obdobie, znázornené aj v hlavičke samotného časopisu: „*Proletári celého sveta, spojte sa*“, ďalej sem môžeme zaradiť pravidelne sa opakujúce spojenia ako *slovenský proletariát, idea proletariátu, boj proletariátu, diktatúra proletariátu, proletárska spoločnosť* atď.;

- výraz „*boj*“ (s ktorým súvisí už uvedená militantnosť) – *zahájiť boj na život a na smrť, triedny boj, organizovaný boj, húževnatý boj, urputné boje, neúprosny boj oproti buržoázii, boj s buržoáziou, zúrivý boj za autonómiu Slovenska, stáť pred veľkým bojom*;

- slovo „*cesta*“ – *ísť správnou cestou, je to jediná správna cesta, niet inšej cesty k oslobodeniu proletariátu, zvoliť správnu cestu, trnistá cesta života, celé dielo proletariátu sa ocitlo na dobrej ceste*;

- výraz „*strana*“ – *komunistická strana, byť na našej strane, postaviť sa na stranu, stáť na strane proletariátu, strana chudoby*.

Okrem uvedených slov s vysokou frekvenciou figurujú v textoch aj výrazy *chudoba, sila/moc, buržoázia/buržoázny, trieda/triedny, vykorisťovať/vykorisťovaný/vykorisťovanie, robotníctvo/robotník* a frazeologizmus „*zapustiť (hlboko) korene*“. O tom, že Pravda chudoby mala osloviť čo najväčšie masy ľudí, svedčí aj frapantný výskyt slovných spojení so slovom „*ľud*“, napr. *slovenský chudobný ľud, pracovitý ľud, ľud sa oslobodí sám, robotný ľud, chudobný vykorisťovaný ľud, revolúcia je symbolom vôle ľudu* a pod. Vo zvolených textoch registrujeme nadmerný výskyt najmä v prípade využívania spojenia *chudobný ľud*, príp. *robotný ľud*. Autori jeho ustavičným opakovaním poukazovali na nepravosť, krivdu, vykorisťovanie, čím zároveň vplývali aj na emočnú stránku čitateľov. Zvýšená (príp. nadmerná) frekvencia určitých slov a slovných spojení bola spôsobená nepriaznivou spoločenskou situáciou. Ich pravidelným opakovaním sa autori usilovali o zmenu stavu v myslení a posudzovaní vtedajšej spoločenskej situácie.

Záver

Pravda chudoby stála v službách robotníckej triedy, šírila základný ideologický fond robotníckej triedy, útočila proti mocenskému postaveniu buržoázie, mala výrazný vplyv na názorovú jednotu a integráciu robotníckej triedy a jej akčnú jednotu. Stala sa prostriedkom

uvedomia vlastných triednych síl a získania spojencov v rozhodujúcom zápase o politickú moc (Veľas, 1983).

Na záver môžeme dodať, že Pravda chudoby v týchto rokoch plnila svoje poslanie. Problematika, ktorú v daných rokoch rozoberala, bola živá, aktuálna, pre spoločnosť naliehavá a potrebná. Texty boli zrozumiteľné⁸, presvedčivé, konštituované tak, aby pôsobili na hodnotovú a postoiovú percepciu širokej verejnosti (na masu chudobných). Negatívne informačné zameranie textov podmieňovalo voľbu výrazových prostriedkov, s čím súviselo aj ustavičné a pravidelné opakovanie sa určitých výrazov či slovných spojení. Obsahová a formálna stránka podnecovali fungovanie jednotlivých funkcií v textoch (v tomto období sa výrazne prejavovali persuzívna, apelatívna, direktívna a zjednocovacia funkcia). S cieľom pochopenia a oslovenia čo najväčšieho počtu prívržencov volili autori pri koncipovaní prejavu adekvátne výrazové prostriedky a následne prispôbovali svoj prejav potrebám čitateľov. Podstatné pre nich bolo, aby si našli spoločnú cestu s čitateľom, aby čo najviac čitateľov nielen prijalo dané myšlienky, názory, ale sa s nimi aj stotožnili.

Publicistické texty v Pravde chudoby zohrávali teda dôležitú úlohu pri formovaní verejnej mienky. Či už sa autori pridržali osvojených, (miestami očakávaných) opakujúcich sa výrazov, alebo do textu vnášali vyjadrenie aktívne, neošúchané, pôsobivé, podstatou bolo, aby texty spĺňali požiadavku zrozumiteľnosti a účinnosti a aby sa nimi dosiahol požadovaný komunikačný efekt.

Literatúra

DARMO, Jozef: *Slovenská žurnalistika 1918 – 1938*. Martin: Matica slovenská 1966. 752 s.

FINDRA, Ján: *Jazyk, reč, človek*. Bratislava: Q111 1998. 111 s.

FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin: Osveta 2004. 232 s.

GRÁC, Ján: *Persuázia. Ovpływňovanie človeka človekom*. Martin: Osveta 1988. 376 s.

JAKLOVÁ, Alena: Persvaze a její prostředky v současných žurnalistických textech. In: *Naše řeč*, 2002, roč. 85, č. 4, s. 169 – 176.

JUNKOVÁ, Bohumila: *Jazyková dynamika současné publicistiky*. Praha: ARSCI 2010. 240 s.

⁸ Domnievame sa, že zrozumiteľnosť textov spočívala aj v tom, že boli zacielené na chudobnú (jednoduchú) spoločenskú vrstvu. Autori chceli, aby boli pochopiteľné pre všetkých.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava: SPN 1997. 600 s.

TUŠER, Andrej: *Ako sa robia noviny*. Bratislava: SOFA 2010. 219 s.

VELAS, Štefan: *Novinárska publicistika*. Bratislava: SPN 1983. 247 s.

Řečové chování polské komunity v Praze (ve výsledcích dotazníkového výzkumu)¹

Katarzyna Bołbot – Magdalena Kroupová

Slovanské filologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Tento příspěvek je součástí výzkumu *Povaha česko-polského jazykového kontaktu v rámci polské komunity v Praze* a klade si za cíl prezentovat jeho podstatné výsledky kvantitativní povahy. Projekt byl realizován s finanční podporou Úřadu vlády ČR v období od března do prosince roku 2011. Jeho hlavním záměrem bylo zmapování jazykových strategií polských mluvčích v Praze a především otázky jejich vztahu jak k minoritnímu, tak k většinovému jazyku a poměru užívání obou kódů v každodenním životě. Výstupem projektu je základní jazykový obraz polské komunity v Praze včetně případných jazykově-integračních problémů důležitých z pohledu jazykového plánování a také problematiky kultivace menšinového jazyka.

Pod termín komunita zahrnujeme jednak české občany polské národnosti, tedy polskou menšinu jak je formulována v zákoně č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů ve znění pozdějších předpisů, jednak polské občany žijící v Praze s trvalým nebo jiným druhem pobytu.

Polská komunita je v národnostním složení České republiky jednou z nejpočetnějších a je také územně nejkompaktnější. Většina osob, které se hlásí k polské národnosti, žije na území Těšínského Slezska. Podle údajů ze Sčítání lidu, domů a bytů (dále jen SLDB) z r. 2001 tam ve dvou okresech – v Karvině a Frýdku-Místku – žilo přes 70 % z celorepublikového počtu. Třetím okresem s největším počtem osob s polskou národností byla Praha, kde bylo evidováno 1486 osob² (včetně 1043 polských státních příslušníků). Zatímco v příhraničí počet osob hlásících se k polské národnosti klesá, v Praze se setkáváme s opačným trendem. Podle předběžných výsledků posledního SLDB z r. 2011, které celkově prokázalo veliký pokles obyvatel s polskou národností v České republice (o 12 699 osob),

¹ Projekt byl realizován s finanční podporou Úřadu vlády ČR v rámci dotačního programu Podpora implementace Evropské charty regionálních či menšinových jazyků. Prezentovaný příspěvek přibližuje pouze některé výsledky výzkumu.

² Informace dostupné na adrese:

[http://www.scitani.cz/csu/2003edicniplan.nsf/t/57004FD472/\\$File/Kapitola3.pdf](http://www.scitani.cz/csu/2003edicniplan.nsf/t/57004FD472/$File/Kapitola3.pdf), str. 7. Staženo dne 16. 11. 2011.

bylo v Praze sečteno 1641 lidí s polskou národností³ a 2453 polských občanů⁴ (v případě osob s polským státním občanstvím ve srovnání s r. 2001 půjde tedy o více než dvojnásobný nárůst).⁵

1. Dosavadní stav poznání

Dosavadní pozornost vědecké veřejnosti se téměř výhradně soustředila na polské obyvatelstvo v pohraničí. Problematikou Poláků dlouhodobě žijících na území Prahy se zabývají, podle našich informací, pouze dva etnologové (nezávisle na sobě) – je to Ondřej Klípa z Univerzity Karlovy a Małgorzata Michalska z Vratislavské univerzity. Nicméně jazyková a sociolingvistická stránka této problematiky zatím zůstala stranou odborné pozornosti. Chybí také celkový kvantitativní výzkum polské komunity v Praze. Náš projekt se snažil alespoň z části tyto mezery doplnit.

2. Metoda

K získání potřebných dat k analýze jsme zvolily kombinaci česko-polského ústního dotazníku nahrávaného na diktafon a písemných (také dvojjazyčných) jazykových testů (tzv. C-testů, více o této metodě viz např. Grotjahn, 1987 nebo Grotjahn, 2002). V dotazníku jsme kombinovaly uzavřené a otevřené otázky, navíc díky ústnímu provedení mohli respondenti doplňovat komentáře ke všem otázkám a také klást doplňující otázky v případě nejasností. Tento výstup prezentuje částečné výsledky dotazníkového výzkumu.

3. Vzorek

K získání respondentů jsme využily kontakty jedné z řešitelek, která je sama Polka a žije v Praze, čímž se nám proniknutí do komunity značně zjednodušilo. Dále jsme aplikovaly tzv. metodu sněhové koule, tzn., že naši respondenti nám doporučili další respondenty z okruhu svých známých. Kromě toho jsme získávaly členy polské komunity pomocí inzerátů na internetových fórech, prostřednictvím internetových sociálních sítí,

³ Nárůst počtu osob s polskou národností oproti celorepublikovému poklesu byl zaznamenán pouze v Praze a v Plzeňském kraji.

⁴ Nejsou zatím dostupné informace ohledně vztahu mezi oběma údaji, tj. o tom kolik lidí z uvedeného počtu obyvatel s polskou národností má české občanství, popř. dvojí české a polské občanství. Nepoměr mezi počtem osob s polskou národností a polským občanstvím vyplývá zřejmě z celkového trendu neuvádět národnost, neboť tuto možnost využilo v posledním sčítání nečekaně mnoho lidí, pro Prahu se jednalo o 28,5 % obyvatel (dle údajů dostupných na adrese http://www.czso.cz/xbr/edakce.nsf/predbezne_vysledky_scitani_lidu_domu_a_bytu_2011_v_hl_m_praze. Staženo dne 25. 12. 2011.)

⁵ *Statistika & My. Sčítání 2011 v grafech, mapách a tabulkách*, č. 1/2012, s. 37, 41.

vyhledáváním polských subjektů na Internetu, např. polských kadeřníků, majitelů restaurací apod., a dále v Polském klubu a Polském institutu. Také jsme se zúčastnily kulturních akcí nebo navštívily místa, o kterých jsme věděly, že tam bude možné členy polské komunity potkat, např. to byl piknik polské farnosti nebo casting na polskou reklamu. U všech způsobů a ve všech fázích výběru respondentů jsme se snažily řídit výběr tak, abychom dosáhly co možná nejrozmanitějšího a nejrepresentativnějšího výběrového souboru.

Z výzkumu jsme vyloučily početnou skupinu polských kněží, protože podle našeho názoru toto specifické prostředí vyžaduje zvláštní přístup a výzkum. Podobně jsme také vyloučily polské dělníky, jejichž pobyt v Praze je spíše sezónní, žijí v uzavřených komunitách a také si zaslouží samostatné zpracování.

3.1. Základní profil respondentů

Celkem se prezentovaného dotazníkového šetření zúčastnilo 89 respondentů. Vstupními požadavky pro zařazení do výběrového vzorku byly polská národnost nebo občanství, alespoň půlroční pobyt na území Hlavního města Prahy a věk nad 18 let. Níže uvádíme základní biografické charakteristiky, jejichž případný vliv na jazykové chování a názory respondentů byl rovněž předmětem analýzy.

a) podíl žen a mužů

Z 89 respondentů tvoří 60 % ženy. Tento jemný nepoměr odpovídá celkovému složení polské komunity v Praze. Podle údajů Českého statistického úřadu z r. 2001 je totiž tady v polské populaci celkově více žen⁶ než mužů a polská komunita v Praze se vyznačuje celkově nejvyšším podílem žen (ve srovnání s deseti nejčastějšími národnostmi včetně většinové).⁷ Navíc se Polky v České republice častěji usazují natrvalo, zatímco muži tady pobývají spíše přechodně.⁸

b) věkové složení

Jak bylo zmíněno výše, výzkumu se mohli zúčastnit pouze dospělí. Ve výsledku jsou naši respondenti ve věku 21 až 88 let, z toho 40 osob je ve věku 21 až 30 let, 39 osob je ve věku 31 až 60 let, nad 60 let je 10 osob.

⁶ Dle údajů z r. 2001 je polská komunita v Praze tvořena z 64 % ženami. Tyto údaje jsou dostupné na adrese: [http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/zakladni_informace_o_okresech_a_krajich/\\$File/e-4107-03.pdf](http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/zakladni_informace_o_okresech_a_krajich/$File/e-4107-03.pdf), s. 19. Staženo dne 19. 11. 2011.

⁷ Dle údajů dostupných na adrese: [http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/zakladni_informace_o_okresech_a_krajich/\\$File/e-4107-03.pdf](http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/zakladni_informace_o_okresech_a_krajich/$File/e-4107-03.pdf), s. 19. Staženo dne 19. 11. 2011.

⁸ K 30. 9. 2011 bylo v ČR evidováno 7574 polských žen a 3316 mužů s trvalým pobytem. U ostatních typů pobytů byla přitom zaznamenána opačná tendence. Tyto údaje jsou dostupné na adrese: [http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/48003775DE/\\$File/c01t01.pdf](http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/48003775DE/$File/c01t01.pdf). Staženo dne 19. 11. 2011.

c) vzdělání

Ve vzorku převažují lidé s vysokoškolským vzděláním, které má 85 % respondentů. Se základním vzděláním je pouze jedna respondentka, které 2. světová válka zabránila v pokračování ve studiu a zbývajících 15 % respondentů má středoškolské vzdělání. Tento výsledek je nepochybně způsoben použitou metodou sněhové koule, ale také skutečností, že vzdělaní lidé se ochotněji zúčastňují vědeckých výzkumů. Podle celorepublikových statistických údajů ze SLDB z r. 2011 žije v Praze nejvíce obyvatel s vysokoškolským vzděláním (249 714), a je zde také nejvyšší podíl vzdělaných lidí (22,5 %). Totéž může platit i pro polskou komunitu, avšak nemáme k dispozici údaje, které by to s jistotou prokazovaly.

d) místo narození

Účastníci výzkumu se narodili převážně v Polsku, jen 6 z nich se narodilo v České republice a jedna respondentka v Německu, ale v raném dětství se s rodiči přestěhovala do Prahy.

e) délka pobytu v Čechách

Kromě respondentů narozených v České republice zde ostatní žijí v rozmezí od půl roku do 73 let. Většina z nich v rámci České republiky nebydlela nikde jinde než v Praze.

f) statní příslušnost

Většina našich respondentů má polské občanství. Z 89 dotazovaných má pouze české občanství 8 osob, dále 8 osob má dvojí polsko-české občanství, 2 polsko-americké, a pouze polské občanství má 71 respondentů.

Složení našeho vzorku v tomto ohledu odpovídá struktuře polské komunity v Praze,⁹ a celkově tak odráží její specifika. Jedním z těchto specifíků je, jak si všímá O. Klípa (2004, s. 45, 61), že příslušníci polské komunity často stráví celý život v ČR, aniž by projevíli o české občanství zájem, a naopak těm členům komunity, kteří české občanství mají, bývá upírán nárok na jejich polskou identitu (Klípa, 2004, s. 67). Tento trend dokazují i odpovědi na navazující otázku „*řekli jste, že nemáte české občanství, plánujete jeho získání v budoucnu?*“, na níž odpovědělo kladně pouze 7 respondentů, 53 odpovědělo záporně, nevím řeklo 13 osob.

⁹ Podle údajů z SLDB z r. 2001 má cca 70 % z 1486 osob polské národnosti v Praze polské občanství (dle údajů dostupných na adrese: http://www.praha.czso.cz/xa/edicniplan.nsf/o/13-1111-03-rok_2001-3__obyvatelstvo. Staženo dne 19. 11. 2011). Vzhledem k tomu, že dle údajů z SLDB z r. 2011 žije v Praze 2453 osob s polským občanstvím a jen 1641 osob hlásících se k polské národnosti (*Statistika & My. Sčítání 2011 v grafech, mapách a tabulkách*, č. 1/2012 s. 37, 41), domníváme se, že je podíl osob polské národnosti bez českého občanství na populaci pražské komunity patřičně vyšší.

g) rodinný původ

Respondenti pocházejí převážně z národnostně homogenních polských rodin, pouze 2 respondenti uvedli smíšený česko-polský původ.

h) národnost partnera

V otázce národnosti partnera jemně převažuje národnost česká (38 %) před polskou (36 %), partnera jiné národnosti má 9 % dotazovaných a 17 % aktuálně s nikým nesdílí život.

ch) důvod pobytu v ČR

Vyjma respondentů, kteří se v České republice narodili, uváděli ostatní podobné důvody příjezdu do ČR. Nejvíce, tedy více než třetina dotazovaných, se v Praze ocitla kvůli partnerovi nebo partnerce. Rovněž oficiální české statistiky uvádí jako častou příčinu migrace Poláků tzv. sloučení rodiny.¹⁰ Druhým nejfrekventovanějším důvodem příjezdu bylo zaměstnání (22 %) nebo studium (8 %), po jehož ukončení se respondenti nevrátili do vlasti. Dále někteří respondenti uváděli, že do ČR přijeli jako děti se svými rodiči (6 %). Zajímavým důvodem přesídlení, který uvedlo až 13 % respondentů, byla touha po životě v Praze nebo v Čechách.

i) zapojení do sociální sítě

Kategorii „zapojení do sociální sítě“ zavedla do sociolingvistiky Lesley Milroy (1987). Jde o škálu neboli index, tj. jakési měřítko zapojení osoby do dané komunity. Skládá se na ně řada kritérií relevantních pro danou skupinu (Wilson, 2010, s. 87). U tvorby otázek zjišťujících zapojení do sociální sítě jsme se inspirovaly Wilsonovým výzkumem moravských mluvčích v Praze (2010), který jako jediný, pokud víme, aplikuje tuto kategorii na české poměry. Otázky zjišťovaly především důvody příjezdu do Prahy, místo, kde se respondent plánuje usadit natrvalo, frekvenci výjezdů do Polska, národnost rodičů, nejbližších přátel a spolubydlících. Vycházely jsme také ze znalosti polské komunity a zařadily sem otázky relevantní pro toto prostředí, tj. především otázku ponechávání si polského občanství, navštěvování akcí organizovaných polskou komunitou v Praze a národnost partnera. Na tomto základě jsme vytvořily 34-stupňovou škálu.

Na škále 0-34 obdrželi naši respondenti nízké skóre. Až 72 osob má totiž výsledek do 10 bodů. Znamená to, že se většina z nich spíše nezapojuje do české sociální sítě. Maximální výsledek byl 17 bodů, což je přesně polovina naší škály. Tohoto skóre dosáhli dva respondenti – muž a žena, oba nad 60 let a narození v České republice. Nejnižšího výsledku, tj. nulového zapojení do sociální sítě, dosáhl mladý muž, který je v České republice 2,5 roku.

¹⁰ Dle údajů k 31. 12. 2003 jako důvod příjezdu do ČR uvádí sloučení rodiny 30 % polských mužů a 84 % žen (viz *Gender a cizinci*, 2006, s. 32).

Stručně řečeno našimi respondenty jsou vzdělaní muži a ženy pocházející z národnostně homogenních polských rodin, především v produktivním věku většinou bez českého občanství, kteří žijí v Praze déle než půl roku.

4. Dílčí otázky

V rámci projektu jsme zkoumaly následující dílčí otázky:

- ochotu učit se češtinu,
- strategie kultivace jazyka minority nebo jejich absence,
- míru využití obou kódů v každodenním životě,
- postoje k projevům jazykového kontaktu,
- kompetenci v obou jazycích.

V tomto příspěvku představujeme výsledky týkající se dvou prvních otázek. Avšak než přistoupíme k podrobným rozborům, je nutné zdůraznit, že veškeré analyzované odpovědi představují subjektivní názory respondentů a mají ryze deklarativní charakter. Respondenti mohou opakovat vžité stereotypy, anebo vyjadřovat pouze svá přání a nikoliv skutečný stav. Ověření jejich platnosti vyžaduje samostatný výzkum.

4.1. Ochota učit se češtinu

4.1.1. Potřeba znalosti češtiny pro život v Praze

V rámci analýzy postojů k jazyku majority jsme v první řadě zjišťovaly, zda polští mluvčí pocítují potřebu znalosti češtiny pro život v Praze.

Na otázku: „*Měl by Polák bydlet v České republice umět česky, nebo to tak nemusí vždy být?*“ odpovědělo kladně 69 % respondentů. Tento postoj respondenti následně odůvodňovali a v odpovědích se objevovaly především praktické argumenty, např. „*kvůli komunikaci*“ (34 osob), „*protože tady žije*“ (20 osob), „*protože to usnadňuje život*“ (9 osob). Mezi idealistickými důvody byla nejčastěji zmiňována úcta k majoritní společnosti. Zdá se nám zajímavé, že jsme nenašly souvislost mezi demografickými údaji o mluvčích a jejich názory na potřebu znalosti češtiny, a to ani v případě vzdělání, délky pobytu v ČR či zapojení do sociální sítě.

4.1.2. Způsob osvojování češtiny

Dále jsme zjišťovaly, jakým způsobem si češtinu osvojovali a to pomocí otázky: „*Kdo a kdy, příp. jak dlouho Vás učil/učí česky?*“ Možné odpovědi byly následující: „*sám/sama*“,

„někdo z rodiny“, „učitel“, „někdo jiný“ a „neučil/a jsem se“. Většina respondentů zvolila jen jednu z odpovědí, ale někteří vybrali více. Takto jsme zjistily, že si většina respondentů osvojila češtinu pomocí učitele (54), 29 respondentů uvedlo, že se učili sami. 14 respondentů konstatovalo, že je učil někdo z rodiny (nejčastěji se jednalo o partnera). Zajímavá byla odpověď: „někdo jiný“, u níž respondenti zmiňovali vedle kamarádů (5 osob) jako zdroj češtiny také „české“ nebo „pracovní prostředí“ (10 osob). 3 respondenti řekli, že se neučili vůbec. Lze tedy konstatovat, že se členové polské komunity učí česky a jejich podstatná část (60 %) dokonce s pomocí učitelů, tedy v organizovaných kurzech nebo v rámci soukromé výuky.

4.1.3. Ověřování znalosti češtiny oficiální cestou

Zajímalo nás také, jestli se naši respondenti, kromě praktické znalosti češtiny, snaží získat nějaké oficiální potvrzení o znalosti jazyka, např. certifikát v jazykové škole, maturitní, nebo státní zkoušku z češtiny apod. Ukazuje se, že 32 dotazovaných vlastní takové potvrzení, 14 osob plánuje složení zkoušky z češtiny a 33 respondentů necítí potřebu získat oficiální důkaz svých jazykových schopností. Někteří respondenti nebyli ještě rozhodnuti. Byla nalezena nepatrná souvislost mezi délkou pobytu v ČR, občanstvím, důvodem příjezdu do Prahy a oficiálním potvrzováním znalosti češtiny ($r = 0,32$).

4.2. Strategie kultivace jazyka minority nebo její absence

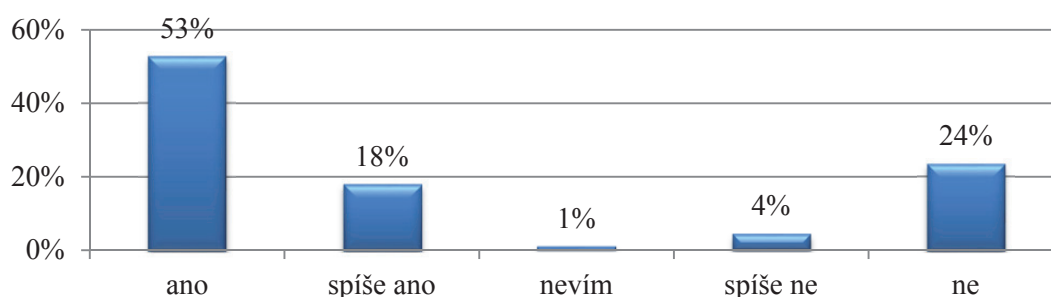
V rámci analýzy kultivace jazyka minority jsme zkoumaly, zda členové komunity pociťují potřebu pěstování rodného jazyka, a pokud ano, jaké prostředky k tomu volí. Zaměřily jsme se zde na tři hlavní problémy:

- význam polštiny pro polskou národní identitu,
- otázku školství v rodném jazyce,
- problematiku generačního jazykového transferu.

4.2.1. Význam polštiny pro polskou národní identitu

Z kvalitativního výzkumu O. Klípy (2004, s. 60 – 69) vyplývá, že členové polské komunity vnímají rodný jazyk jako významný prostředek národního sebeurčení. Proto jsme se v první řadě snažily ověřit tuto tezi kvantitativními prostředky. K tomuto účelu nám posloužila otázka: „*Měl by každý Polák nutně umět polsky, nebo to tak nemusí vždy být? Proč ano, proč ne?*“ Na níž respondenti měli odpovědět na škále „ano – spíše ano – nevím – spíše ne – ne“.

Graf 1: Měl by každý Polák nutně umět polsky, nebo to tak nemusí vždy být?

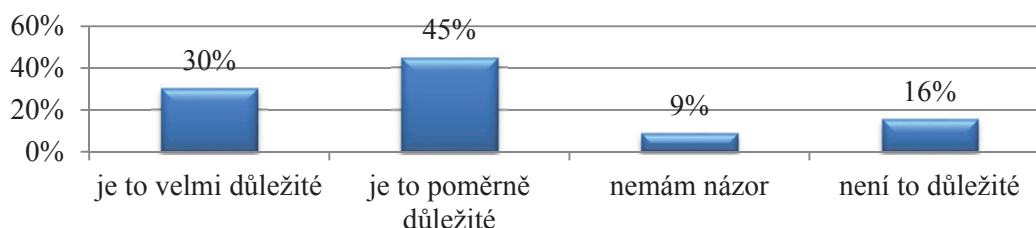
Na tuto otázku odpovědělo kladně celkem 71 % respondentů, názor nemělo jen 1 % dotazovaných. Mluvčí měli za úkol svůj názor následně odůvodnit. Argumentaci členů menšin stojících za zachováním minoritního jazyka lze rozdělit do dvou kategorií – idealistické a praktické (Šatava, 2001, s. 54). V našem případě se respondenti v pozitivní argumentaci pohybovali především v symbolické rovině. Nejčastěji se objevoval argument, že je „jazyk důležitý identifikátor národní identity“ (33 %), „symbol příslušnosti ke kultuře a civilizaci“ anebo, že je polština „*náš rodný jazyk*“. Objevovaly se rovněž ohlasy v duchu Sapirovy-Worfovy hypotézy o jedinečnosti vnímání světa skrze jazyk a 12 % respondentů konstatovalo jednoduše, že kdo neumí polsky, není Polák. Jen okrajově se vyskytovaly praktičtější argumenty poukazující např. na komunikační důvody. Byly nalezeny jen nepatrné korelace mezi názory na propojení polské národnosti a jazyka a věkem, délkou pobytu v ČR a zapojením do sociální sítě ($r < 0,25$).

4.2.2. Školství v rodném jazyce

Národnostní školství představuje významný faktor ovlivňující úroveň jazykových znalostí a komunikační strategie členů minorit. O úloze školství v polském jazyce v příhraničí konstatuje mj. G. Sokolová (1999, s. 129), že plní nejen vzdělávací, ale i národněvýchovné funkce a zaujímá tak důležité místo v životě tamější polské menšiny. V Praze vzdělávání v polštině zajišťuje od r. 1970 tzv. Školní konzultační středisko sv. Hedviky (Szkolny Punkt Konsultacyjny im. św. Jadwigi) při polském velvyslanectví v Praze, které podléhá polskému Ministerstvu školství. Tato škola nově není prezenční a organizuje základní a střední vzdělání ve formě tzv. konzultací jednou týdně, anebo pro dálkové studenty jednou za měsíc v sobotu. Znamená to, že student realizuje povinnou školní docházku v jiné škole a polskou může navštěvovat paralelně. Škola je neplacená a podmínkou pro zápis je polská národnost, nikoliv občanství. V kontextu posledních změn z prezenční formy studia na konzultační je otázka názorů na národnostní školství v Praze ještě zajímavější. Zjišťovali jsme, jestli respondenti

pocitují potřebu existence vzdělávání v polštině v Praze, spokojenost s jeho dostupností a také kam posílají své vlastní děti.

Graf 2: Je v Praze možnost vzdělávání v polštině potřeba, nebo není?

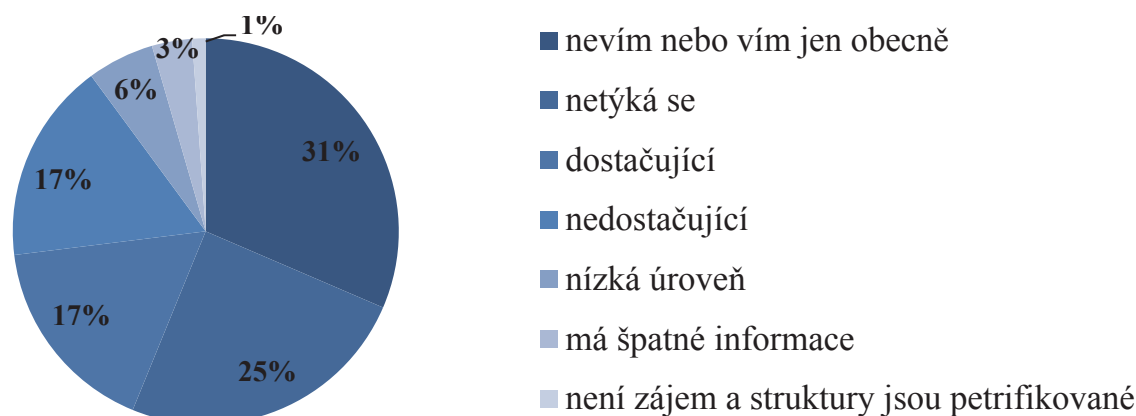
Nejvíce respondentů je názoru, že existence národnostního školství v Praze je poměrně důležitá. Za velmi důležitou ji považuje 30 % respondentů a za nedůležitou 16 % dotazovaných, 9 % osob nemělo na tuto problematiku názor. Nebyla nalezena souvislost mezi názory na opodstatněnost existence polského národnostního školství a demografickými údaji respondentů. Poměrně zajímavé je, že tyto názory nekorelují ani s odpovědí na předchozí otázku. Z údajů níže prezentované kontingenční tabulky je patrné rozložení odpovědí u obou otázek.

Tab. 1: Kontingenční tabulka – porovnání názorů na význam polštiny pro polskou národní identitu a názory na národnostní školství

Je v Praze možnost vzdělávání v polštině potřeba nebo není?	Měl by každý Polák umět polsky?					
	ano	spíše ano	nevím	spíše ne	ne	součty
je to velmi důležité	17	3	0	1	6	27
je to poměrně důležité	21	10	0	3	6	40
není to důležité	6	3	0	0	5	14
nemám názor	3	0	1	0	4	8
všechny skupiny	47	16	1	4	21	89

Na výše uvedeném přehledu jasně vidíme, že 16 osob považujících školství v polském jazyce za velmi nebo poměrně důležité zároveň tvrdí, že každý Polák nemusí nutně umět polsky. Tento výsledek může naznačovat, že existence vzdělávání v polštině je pro ně konkrétně důležitá, avšak zároveň z jejich pohledu jazyk nepředstavuje jednoznačný atribut identity. Naopak 9 osob nepovažuje polské školství za důležité, ačkoliv polsky by podle nich měl umět každý Polák. Lze tedy předpokládat, že upřednostňují jiné zdroje mateřského jazyka než školní docházku.

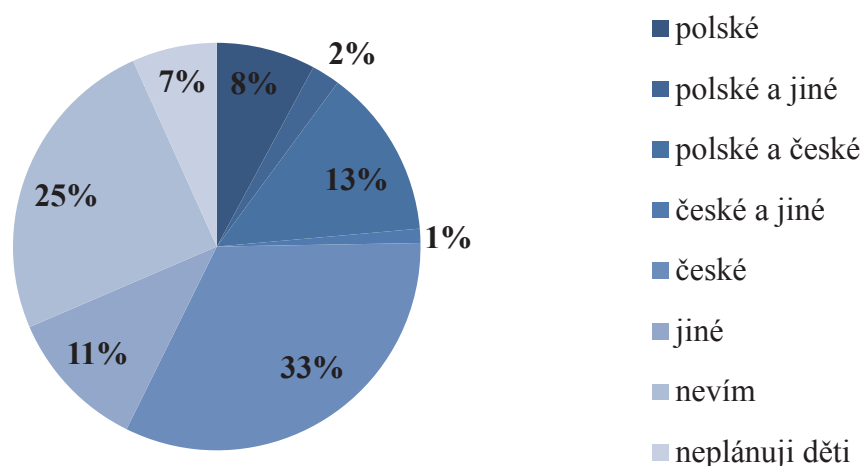
Graf 3: Co si myslíte o dostupnosti polského školství v Praze?

Dále jsme u respondentů, podle nichž je vzdělání v rodném jazyce velmi nebo poměrně důležité, zjišťovaly, jaký mají názor na jeho dostupnost. Tato otázka byla zcela otevřená, mnohé odpovědi respondentů se však opakovaly, což nám umožnilo jejich kategorizaci.

Ukázalo se, že až 34 % dotazovaných neví o této problematice nic anebo disponuje pouze velmi obecnými znalostmi tématu, které nejsou dostačující pro vytvoření jednoznačného názoru, nebo informace, jimiž disponují, jsou velmi vzdálené od reality, např. se domnívají, že v Praze existuje zpoplatněná polská škola pro děti elit. Podle 17 % je dostupnost školství v polštině dostačující, ale stejný počet respondentů tvrdí pravý opak. 6 % dotázaných pojalo tuto otázku komplexněji a vyjádřilo svou nespokojenost s úrovní školy. Míra spokojenosti a nespokojenosti polských respondentů s úrovní národnostního školství je, jak vidíme, srovnatelná. Zajímavějším zjištěním je obecná neinformovanost, jež může naznačovat celkový nezájem respondentů o polské školství. Zohledníme-li navíc, že do kategorie „netýká se“ je zahrnuto i 25 % respondentů, kteří u předchozí otázky označili národnostní školství za nepodstatné anebo na něj neměli názor, můžeme se domnívat, že se tento nezájem týká až 56 % dotazovaných. Zároveň jsme nezaznamenaly souvislost mezi sociologickými údaji dotazovaných a názory na dostupnost národnostního školství.

Graf 4: Do jaké školy plánujete poslat nebo jste poslal/a své děti?

Další otázka týkající se této problematiky byla poněkud konkrétnější, týkala se totiž volby školy pro děti. Celkem 45 % účastníků výzkumu nevyužívá, popř. neplánuje využívat možnosti národnostního školství a volí pro své potomky českou školu anebo školu jinou než českou a polskou. Pouze 13 % dotazovaných volí kombinaci polského a českého školství. Jen polskou školu volí 8 % respondentů. Jelikož se v posledním případě jedná převážně o lidi, kteří jsou v ČR kratší dobu než 4 roky, lze předpokládat, že nevědí, že polská škola nemá prezenční formu studia. Zároveň české školy spíše než polské vybírali častěji respondenti, kteří už mají děti (středně silná korelace na úrovni $r = 0,49$). Mezi délkou pobytu a volbou školy byla rovněž nalezena souvislost (opět středně silná korelace na úrovni $r = 0,49$). Nezaznamenaly jsme přímou souvislost mezi volbou školy a tím, kde se respondenti chtějí usadit natrvalo. Naše výsledky tedy dokládají podstatné rozdíly mezi teoretickými názory na polské školství a výběrem školy pro děti. Podobný nepoměr mezi obecným přesvědčením o opodstatněnosti národnostního školství a volbou konkrétní školy zaznamenává G. Sokolová (1999, s. 137) u slovenské menšiny na Ostravsku. Autorka jej považuje za běžný jev způsobený zohledněním většího množství okolností při řešení vzdělání potomků.

4.2.3. Generační jazykový transfer

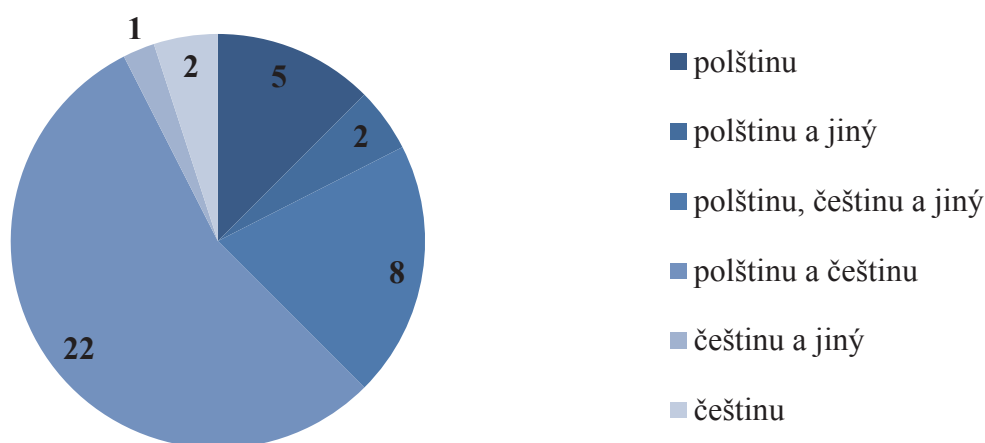
Podle L. Šatavy (2001, s. 77) by pro zachování minoritního jazyka měla mít školní výuka přirozené zázemí v rodině. V této souvislosti jsme v další fázi výzkumu podrobily analýze problematiku předávání jazyka minority dalšímu pokolení v domácím prostředí.

a) Předávání jazyka dětem formou výuky doma

V tomto kontextu jsme se nejdřív respondentů ptaly na to „*Který jazyk nebo jazyky naučili nebo učí, popř. plánují spolu s partnerem/partnerkou naučit své děti?*“ Pro bezdětné

osoby se tato otázka ukázala být příliš abstraktní a často buď vůbec nevěděly, co odpovědět, nebo vyjmenovaly všechny cizí jazyky, které považují za důležité. Proto jsme se rozhodly analyzovat pouze odpovědi lidí s dětmi, tzn. 40 dotazovaných.

Graf 5: Který/é jazyk/y jste naučili nebo učíte, popř. plánujete s partnerem/kou naučit své děti?

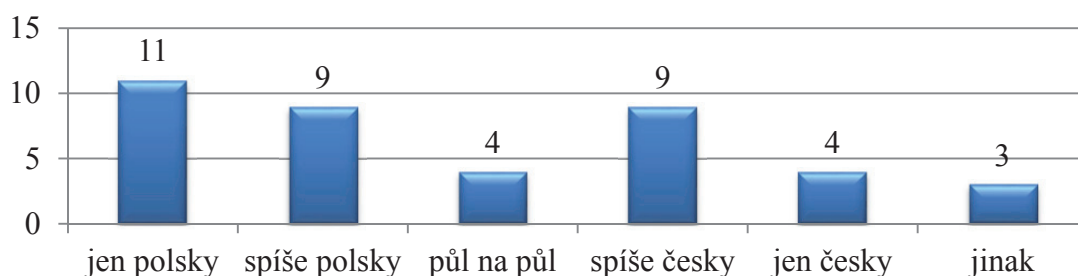

Nejvíce, až 30, dotazovaných uvedlo, že učí nebo učilo své potomky oba jazyky, 7 deklaruje, že učí své potomky polsky, popř. polštinu a další jazyk jiný než češtinu. Polský jazyk nepředávají další generaci pouze 3 respondenti, kteří volí češtinu anebo češtinu v kombinaci s jiným jazykem. Plány jazykové výuky potomků pochopitelně závisí i na národnosti partnera (střední korelace na úrovni $r = 0,46$).

b) Předávání jazyka dětem formou komunikace

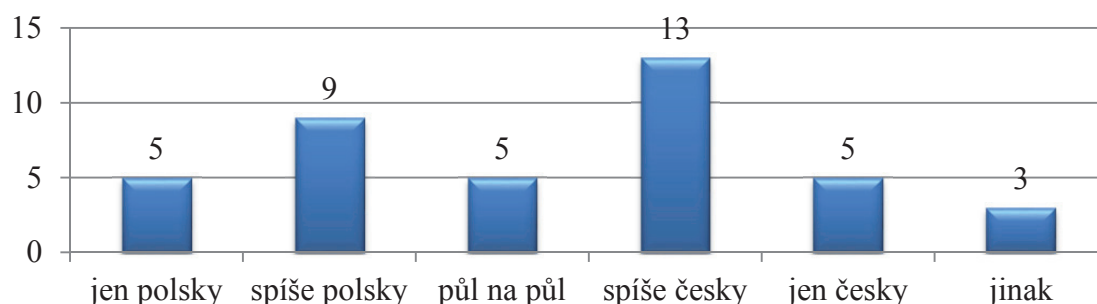
Od poměrně teoretické otázky týkající se výuky jazyků u dětí, jsme přešly k otázce na jazyk každodenní komunikace s dětmi, která je více spjata s reálným životem. Tento jazyk jsme zjišťovaly v obou směrech komunikace (rodič $\Rightarrow$ dítě, dítě $\Rightarrow$ rodič). Už na první pohled se zde trend udržování polštiny rýsuje poněkud odlišně ve srovnání s předchozími deklaracemi.

Graf 6: Mluvím k dětem...

Ukazuje se, že až u 41 % respondentů v komunikaci s dětmi není udržovaná polština, protože mluví na děti pouze česky, popř. česky s polskými prvky anebo jiným jazykem než je polština a čeština. Čistou polštinou se na děti obrací 11 dotazovaných, 9 používá v této situaci polštinu s českými prvky. 4 respondenti volí kombinaci obou jazyků ve stejné míře, avšak musíme k této deklaraci přistupovat s rezervou, protože nevíme, nakolik jsou respondenti schopni vyhodnotit, jaký je poměr použití obou kódů. Byla zjištěna pozitivní středně silná korelace mezi délkou pobytu a mírou používání češtiny v komunikaci s dítětem ($r = 0,57$). Zaregistrovaly jsme závislost vzdělání na míře udržování polštiny v komunikaci s dítětem ($r = -0,42$), dále rovněž středně silnou korelaci mezi jazykem mluvy na děti a státním občanstvím respondenta ($r = 0,48$) a také zapojením do sociální sítě ($r = 0,52$) a délkou pobytu v ČR ($r = 0,61$). Nebyla zaznamenána souvislost mezi pohlavím dotazovaného ani důvodem příjezdu do ČR či národností partnera a jazykem komunikace s dítětem.

Graf 7: Děti mluví ke mně...

Analýza jazyka, který používají děti, dopadla ještě více v neprospěch polštiny. Zde už jen 5 respondentů odpovědělo, že se jeho potomci na něj obrací čistě polsky a 9 polsky s českými prvky. Více než polovina dětí mluví na své polské rodiče buď česky, příp. česky s polskými prvky anebo jinou řečí. K deklaracím o stejnoměrném používání obou kódů musíme být opět velice ostražití. V sociolingvistické literatuře je jako jeden z důležitých indikátorů jazykové změny uváděn smíšený původ mluvčího (viz např. známý výzkum angličtiny v Norwich; Trudgill, 1974). Rovněž naše výsledky ukazují, že častěji volí češtinu jako jazyk komunikace s rodičem dětí smíšených párů ($r = 0,5$). Existuje také souvislost mezi jazykem mluvy dětí a stupněm vzdělání rodičů (středně silná korelace na úrovni $r = 0,48$). Děti rodičů s vysokoškolským doktorským vzděláním mluví výlučně polsky popř. spíše polsky, zatímco potomci rodičů se základním a středním vzděláním používají až na jednu výjimku výhradně češtinu, popř. spíše češtinu. Volba mezi češtinou a polštinou závisí také na délce pobytu v ČR ($r = 0,53$), o něco méně na občanství ($r = 0,34$).

5. Závěry

Předběžné výsledky výzkumu ukazují, že členové polské komunity v Praze nejen cítí nezbytnost znalosti češtiny, avšak dokonce se ji většina z nich učí nebo učila v kurzech a složila nebo plánuje složení oficiální jazykové zkoušky. Výsledky výzkumu kultivace rodného jazyka členy polské komunity v Praze potvrzují, že je jazyk významným národně identifikačním prvkem. Většina respondentů je také přesvědčena o opodstatněnosti národnostního školství, avšak obecné povědomí o něm je nevelké a 45 % respondentů ho nevyužívá. Zároveň však pouze 3 respondenti prohlašují, že neučí své děti polštinu. Nicméně tyto deklarace zůstávají opět poněkud v rozporu s tím, v jaké řeči skutečně probíhá komunikace s potomky. Výsledky nasvědčují také tomu, že se míra používání češtiny jako dorozumívacího kódu s potomky zvyšuje spolu s délkou pobytu v ČR. Při vyvozování závěrů však musíme mít stále na paměti, že se jedná o subjektivní odpovědi respondentů a nikoliv pozorování skutečných řečových situací. Navíc s ohledem na skutečnost, že má polský jazyk pro minoritu zmiňovaný národotvorný význam, lze zde očekávat zkreslení směrem k polštině. Pro ověření této teze by byly nezbytné další výzkumy, zejména pak analýza skutečného řečového chování.

Literatura

GROTJAHN, Rüdiger: Konstruktion und Einsatz von C-Tests: Ein Leitfaden für die Praxis. In: *Der C-Test. Theoretische Grundlagen und Praktische Anwendungen*. t. 4. Ed. R. Grotjahn. Bochum: AKS-Verlag 2002, s. 211 – 225.

GROTJAHN, Rüdiger: How to Construct and Evaluate a C-Test: A Discussion of Some Problems and Some Statistical Analyses. In: *Taking Their Measure : The Validity and Validation of Language Tests*. Eds. R. Grotjahn, C. Klein-Barley, D. K. Stevenson. Bochum: Brockmeyer 1987, s. 219 – 253.

KLÍPA, Ondřej: *Kolektivní identita Poláků v Praze a její rozdílné varianty*. Praha: DP Ústav etnologie FF UK 2004. 81 s.

MILROY, Lesley: *Language and Social Networks*. Oxford: B. Blackwell 1987. 232 s.

SAMOSTATNÉ ODDĚLENÍ SPECIFICKÝCH STATISTIK OBYVATELSTVA: *Gender a cizinci*. Praha: Český statistický úřad 2006. 62 s.

Statistika & My. Sčítání 2011 v grafech, mapách a tabulkách, č. 1/2012. Dostupné na: [http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/7D002A5827/\\$File/1804120124_54.pdf](http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/7D002A5827/$File/1804120124_54.pdf)

SOKOLOVÁ, Gabriela: Problematika polské menšiny v ČR a slovenské menšiny v České republice z perspektivy sociologických výzkumů. In: *Etnické menšiny ve Střední Evropě*. Gabal, I. a kol. Praha: G plus G 1999, s. 128 – 129.

ŠATAVA, Leoš: *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*. Praha: Cargo 2001. 156 s.

TRUDGILL, Peter: *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press 1974. 211 s.

www.czso.cz – Český statistický úřad

WILSON, James: *Moravians in Prague. A Sociolinguistic Study of Dialect Contact in the Czech Republic*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2010. 266 s.

Žurnalistický text a pripojené diskusie v tzv. mienkotvornej a bulvárnej tlači (socio-pragmalingvistická analýza)

Eva Černáková

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika, Košice

V príspevku porovnávame žurnalistické texty elektronickej verzie dvoch slovenských denníkov, tzv. mienkotvorného denníka SME (SME.sk) a tzv. bulvárneho denníka Plus jeden deň (Pluska.sk) a k nim pripojené diskusie. Aj žurnalistické texty, aj pripojené diskusie sa odohrávajú vo verejnej oficiálnej sfére. Iba žurnalistické texty však reálne vykazujú znaky charakteristické pre tento typ textov. Pripojené diskusie sa v porovnaní so žurnalistickými textami približujú skôr bežnej, spontánnej, ústnej komunikácii. Preto výskum pozostáva z horizontálnej analýzy, v ktorej porovnávame dve paralelné dvojice tematicky, rozsahovo i časovo korešpondujúcich novinárskych produktov denníkov SME a Plus jeden deň, a vertikálnej analýzy pripojených diskusií. Diskusné bloky denníka Plus jeden deň však neobsahujú čitateľské príspevky, preto vertikálne analyzujeme len diskusné bloky denníka SME. V horizontálnej aj vertikálnej analýze sú predmetom nášho skúmania vzájomne sa podmieňujúce jazykové a mimojazykové špecifiká (pozri Odaloš, 2008), ich vplyv na **informačnú hodnotu** žurnalistických textov (informačnú hustotu textu; porov. Mistrík, 1997), a na celkovú **kultúru vyjadrovania** (Findra, 2003) žurnalistických textov aj pripojených diskusií.

1. Horizontálna analýza – porovnanie žurnalistických textov

V horizontálnej analýze porovnávame štyri žurnalistické texty, a to A1 (SME): *Fico vzdal snahu vládnuť po jedenástich dňoch*; B1 (Plus jeden deň): *Robert Fico končil bez úsmevu*; A2 (SME): *Voliteľ by sa malo dať aj z domu od počítača* a B2 (Plus jeden deň): *Flašíková-Beňová vidí voľby cez internet reálne*. Obe dvojice východiskových textov sa zaoberajú problematikou volieb na Slovensku. Prvá dvojica žurnalistických textov informuje o dôsledkoch parlamentných volieb v roku 2010, druhá dvojica žurnalistických textov sa venuje vízii elektronických volieb (parlamentných, komunálnych či európskych). Všetky štyri východiskové žurnalistické texty boli uverejnené v ten istý deň (24. 6. 2010). Možno teda povedať, že oba denníky (SME i Plus jeden deň) reagovali na domáce politické dianie rovnako promptne.

1.1. Porovnanie novinárskych produktov A1 a B1

Prvá dvojica novinárskych produktov je spracovaná autorsky. Oba žurnalistické texty informujú o Ficovom priznaní si neschopnosti vytvoriť vládu po voľbách v roku 2010. Vo východiskovom texte B1 (Plus jeden deň) autor hneď po uvedení do problematiky prechádza na hodnotenie vizuálnej stránky menovaného politika – jeho tváre, mimiky, farby vlasov, účesu, kravaty a obleku. Napr.:

1. Končiaci premiér pôsobil včera unavene a ustarostene.; 2. Farba jeho vlasov sa nezmenila, oproti prvej schôdzi mal včera iba mierne dlhší zostrih.¹

Týmto **trivializovaním** problematiky odpútava čitateľovu pozornosť od chýbajúcich faktov. Uvedenú tendenciu badať tiež prostredníctvom nefunkčného opakovania výrazov, napr. slovo *vláda* sa len v úvodnom odseku nachádza až päťkrát, teda takmer v každej vete. Pre porovnanie, novinársky produkt A1 (SME) obsahuje spomínaný výraz v celom texte štyrikrát. Aj nejednotná textová línia, nejasné ukončenie textu a zvýrazňovanie určitých pasáží sú prejavmi uvedenej tendencie. Novinársky produkt A1 (SME) má kompaktnejší charakter, jeho autor obmieňa výrazy, nezvýrazňuje pasáže v jadre textu a prináša predovšetkým fakty. Čitateľovu pozornosť odpútavajú vo východiskovom texte B1 (Plus jeden deň) i viaceré mimojazykové prvky, ako napríklad reklama hneď pod nadpisom alebo sprievodný obrazový materiál, dve fotografie (zdroje: autor textu a TASR), vložené čiastočne do poľa textu. Uvedené fotografie porovnávajú tvár politika najprv po jeho Pyrrhovom víťazstve v júni 2010, kde vyzeral *o poznanie starší²* a na začiatku svojho volebného obdobia v júli 2006, kde sa *usmieval³*. Komentár pri fotografiách sa opakuje v obmenenej podobe aj v samotnom texte. Novinársky produkt A1 (SME) obsahuje jednu fotografiu (zdroj: SME), ktorá lemuje text z boku. Zobrazuje gesto podávania ruky medzi bývalým premiérom a prezidentom, obaja majú pritom úsmev na tvári. Približuje sa teda viac téme uvedeného novinárskeho produktu. K fotografii nie je pridaný žiaden komentár.

1.2. Porovnanie novinárskych produktov A2 a B2

Druhá dvojica novinárskych produktov sa zaoberá otázkou projektu elektronických volieb. Denník SME ponúka aj v prípade novinárskeho produktu A2 autorský príspevok; denník Plus jeden deň sprostredkúva správu prevzatú z TASR. SME opäť prináša najmä

¹ Cit. z Plus jeden deň [online]: <<http://www.pluska.sk/slovensko/politika/robert-fico-koncil-bez-usmevu.htm>>; Cit. 25. 11. 2011.

² Cit. z Plus jeden deň [online]: <<http://www.pluska.sk/slovensko/politika/robert-fico-koncil-bez-usmevu.htm>>; Cit. 25. 11. 2011.

³ Cit. z Plus jeden deň [online]: <<http://www.pluska.sk/slovensko/politika/robert-fico-koncil-bez-usmevu.htm>>; Cit. 25. 11. 2011

fakty, uvádza potreby vzniku tohto projektu, vysvetľuje prínos a dôsledky pre občana; Plus jeden deň naproti tomu sprostredkúva názor poslankyne Európskeho parlamentu Flašíkovej-Beňovej na uvedený projekt. V texte sa nachádza až päť jej odcitovaných výrokov, zvýraznených boldom i kurzívou zároveň a svojím rozsahom zaberajú jeho podstatnú časť. Novinársky produkt B2 (Plus jeden deň) je doplnený o jednu ilustračnú fotografiu spomínanej političky. SME nepripája v žurnalistickom texte A2 obrazový materiál, ponúka však navyše stručné zhrnutie problematiky, menším písmom ako samotný text.

2. Vertikálna analýza – porovnanie pripojených diskusií

Vo vertikálnej analýze porovnávame dve pripojené diskusie k novinárskym produktom denníka SME (A1: *Fico vzdal snahu vládnuť po jedenástich dňoch* a A2: *Voliť by sa malo dať aj z domu od počítača*). Diskusie pripojené ku skúmaným novinárskym produktom denníka Plus jeden deň totiž, ako uvádzame už v úvode, neobsahujú žiadne čitateľské príspevky. K prvému východiskovému žurnalistickému textu denníka SME je v diskusnom bloku pripojených 64 príspevkov, k druhému žurnalistickému textu 41 príspevkov. Aj v rámci jedného denníka možno pozorovať v diskusiách isté rozdiely, a to najmä v **miere expresívnosti výrazu**, ktorá sa premietá i do celkovej kultúry vyjadrovania uvedených diskusií, resp. ich prispievateľov.

Denník SME zaviedol v rámci svojho diskusného fóra tzv. Kódex diskutujúceho. V diskusii sa tým pádom netolerujú: osobné útoky na iných diskutujúcich; vulgarizmy a obscénosti; obhajovanie a podnecovanie násilia, nenávisti a netolerancie, najmä voči minoritám; zverejňovanie citátov dlhších ako jeden odsek alebo opakované odkazy na iný web; grafické upútavanie na príspevky, napr. samými veľkými písmenami. Napriek tomu sa uvedené pravidlá nie vždy dodržiavajú. Súvisí to pravdepodobne aj s anonymitou, ktorú poskytuje internetové diskusné fórum. Prispievateľ nie je „vystopovateľný“, a tým pádom ani postihnuteľný. Vystupuje totiž pod počítačovou prezývkou (pod zástupným, sekundárnym pomenovaním), tzv. nickom (pozri Patráš, 2009).

Komunikácia prebieha formou replík, ktorými prispievateľ reaguje buď na novinárov text alebo na konkrétny odkaz diskusného bloku. Nadväzujúce, resp. súvisiace repliky sú graficky prepojené, čím má prispievateľ uľahčenú orientáciu v diskusii, a zároveň nemusí citovať repliku, na ktorú chce reagovať. Vytvára sa tak akási sieť vzájomne prepojených replík k jednej podtému. Jednotlivé repliky nemožno vnímať ako uzavreté prejavy, keďže majú mnohokrát význam iba v kontexte. Skôr treba celý diskusný blok chápať ako jeden text.

J. Findra (2008) pri tvorbe akéhokoľvek textu zdôrazňuje hodnotové kritérium, tzv. kategóriu miery, ktorá stanovuje možnosti a obmedzenia pri tvorbe textu, pričom hodnotovým kritériom kategórie miery „sú faktory (konkrétnej) komunikačnej situácie“ (Findra, 2008, s. 21). Komunikačná situácia internetového diskusného fóra je v istom zmysle **špecifickou komunikačnou situáciou**. Jej špecifickosť spočíva v tom, že i napriek písomnej forme, verejnému oficiálnemu prostrediu, v ktorom sa odohráva, a zdanlivo monologickému charakteru, javí skôr znaky **ústnosti, súkromnosti, neoficiálnosti a dialogickosti**. Po nahliadnutí do oboch diskusií máme skutočne dojem, akoby sa odohrávali v ústnom, súkromnom a neoficiálnom styku. Prispievatelia si navzájom tykajú, používajú prvú osobu jednotného čísla, často využívajú komunikatívnu funkciu apelu. Pri osobných zámenách *ti*, *tvoj* používajú naopak veľké začiatkové písmená a dodržiavajú ich aj pri vykaní. Ide však väčšinou o negatívne zafarbený kontext s ironickým až sarkastickým podtónom, ktorý sa tým ešte viac zvýrazní, napr.

1. Ak sa pokúšaš napísať maximálnu úbohosť, tak sa Ti to možno podarilo.; 2. Ale ešte pár dní pred voľbami Tvoj Megazlodej tvrdil že je ambícia mať schodok 5,5 %, hoci už mal v rukách údaje a bolo jasné, že je to nemožné.; 3. Nebojte sa pán dr. preceda Zlepenec sa rozpadne a Vy sa triumfálne vrátite. Lud Vás potrebuje. :o))) 4. súdruh, ďakujem, nepotrebujem Vás. Chodte do prdele.⁴

Pre mnohé repliky je typické úplné ignorovanie, prípadne nedôsledné či nesprávne používanie diakritiky a interpunkcie, ktoré sa stáva v rámci elektronickej komunikácie čoraz bežnejším javom. Dôvodov je pravdepodobne viac: časová núdza, pohodlnosť, neznalosť, vplyv angličtiny alebo jednoducho zlozvyk. Aj v rámci lexikálnych prostriedkov badať časté narušanie komunikačných noriem. Diskutujúci v mnohých prípadoch volia neprimerané jazykové prostriedky, nezriedka siahajú aj po tých s najväčšou negatívnou expresivitou (Findra, 1998). Paleta je naozaj „pestrá“, od **hovorových, slangových a subštandardných výrazov**, napr.

1. Toto už nestojí za komentár, to je trapošina na entú...; 2. Ficoidi radi tliapu mimo témy; 3. Svoje choré drísty o SDKÚ si strč do “Fica“, SDKÚ pri moci nie je, bol tam KSSmer a ten kradol, ako nikto predním.⁵

⁴ Cit. z pripojenej diskusie v SME [online]: <<http://www.sme.sk/diskusie/1696320/1/Fico-vzdal-snahu-vladnut-po-jedenastich-dnoch.html>>; Cit. 25. 11. 2011.

Všetky v príspevku uvádzané príklady sú citované v originálnom znení.

⁵ Cit. z pripojenej diskusie v SME [online]: <<http://www.sme.sk/diskusie/1696320/1/Fico-vzdal-snahu-vladnut-po-jedenastich-dnoch.html>>; Cit. 25. 11. 2011.

cez **dysfemizmy** a **pejoratíva**, ktorými sa osočujú navzájom či napádajú iné osoby, najmä politikov; dochádza tu väčšinou k posunu významu výrazu v prospech jeho hodnotiaceho aspektu (pozri Findra, 1998), napr.

1. Hranol (tzv. nick prispievateľa, pozn. E. Č.), už tu neoxiduj Zbal' si svoje červené trenírky a choď si budovať socializmus – ale iba ak doma na svojej záhradke.; 2. [...], tak čo sa ten primitiv nadrapuje, nech si už konečne uvededomí čo spravil z ľudí -však nás mal a stále má za sprostákov, ktorí mu žerú z ruky !; 3. to mohol ten mamľas vedieť už na druhý deň po voľbách, tak ako tí, čo ho nevolili.; 4. Je to bezcharakterný volebný podvod a všetci, ktorí volili týchto chrapúňov, si môžu spytovať svedomie a hanbiť sa pred svojim deťmi.⁶

až po najnevhodnejšie a expresívne najsilnejšie **vulgarizmy**. Napr.

*1. Teba to nesčrčí?; 2. bude tu srdiet este par rokov, ale potom ho ani pes neosti; 3. súdruh, ďakujem, nepotrebujem Vás. Chodte do prdele.; 4. Chod s panom bohom a zober aj stareho chu**⁷*

Opakované používanie uvedených výrazov, predovšetkým pejoratív (frekvencia vulgarizmov nie je až taká vysoká), odzrkadľuje kultúru vyjadrovania jednotlivých diskutujúcich, ich postoj k sebe a ostatným diskutujúcim, prípadne iným osobám a znehodnocuje ich príspevky.

Úroveň kultúry vyjadrovania pripojenej diskusie k druhému novinárskemu produktu, A2 (SME): *Volit' by sa malo dať aj z domu od počítača*, je vyššia ako úroveň kultúry vyjadrovania pripojenej diskusie k prvému novinárskemu produktu. Nasvedčujú tomu dlhšie, syntakticky v mnohých prípadoch veľmi dobre vystavané príspevky, používanie odbornej terminológie z oblasti IT a takmer nulový výskyt vulgarizmov. Že prispievatelia nereagujú až natoľko emocionálne vyhrotené ako v prípade prvej diskusie, môže čiastočne súvisieť aj s témou uvedeného novinárskeho produktu. Vyskytujú sa tu však gramatické chyby (napr. *systemi, velmi pomali, komunikovat z uradmi, do databazi* ⁸).

3. Záver

Celkové porovnanie všetkých analyzovaných textov (žurnalistických textov aj pripojených diskusií) by sa dalo znázorniť na pomyselnom vektore zobrazujúcom **mieru kultúry vyjadrovania**. V smere vektora by sa najnižšie nachádzala pripojená diskusia

⁶ Cit. z pripojenej diskusie v SME [online]: <<http://www.sme.sk/diskusie/1696320/1/Fico-vzdal-snahu-vladnut-po-jedenastich-dnoch.html>>; Cit. 25. 11. 2011.

⁷ Cit. z pripojenej diskusie v SME [online]: <<http://www.sme.sk/diskusie/1696320/1/Fico-vzdal-snahu-vladnut-po-jedenastich-dnoch.html>>; Cit. 25. 11. 2011.

⁸ Cit. z pripojenej diskusie v SME [online]: <<http://www.sme.sk/diskusie/1696326/1/Volit-by-sa-malo-dat-aj-z-domu-od-pocitaca.html>>; Cit. 25. 11. 2011.

k prvému novinárskemu produktu A1 denníka SME: *Fico vzdal snahu vládnuť po jedenástich dňoch*. Vyššie by sa nachádzala, vzhľadom na syntakticky i lexikálne kvalitnejšie príspevky, pripojená diskusia k druhému novinárskemu produktu A2 denníka SME: *Volíť by sa malo dať aj z domu od počítača*.

Zo žurnalistických textov by sa nachádzali nad úrovňou pripojenej diskusie k novinárskemu produktu A2 denníka SME novinárske produkty denníka Plus jeden deň. Neobsahujú také expresívne a hrubé výrazy ako diskusné bloky denníka SME, no sklzávajú do roviny, ktorá je pre žurnalistiku neadekvátne; máme tým na mysli predovšetkým familiárnosť výrazu a trivializovanie obsahu.

Najvyššie v smere vektora by sa umiestnili, a teda **najvyššiu** mieru kultúry vyjadrovania spomedzi porovnávaných textov by dosiahli novinárske produkty denníka SME. Ich autori sa snažia v rámci porovnávaných žurnalistických textov viac o dodržiavanie znakov písomnosti, verejnosti, oficiálnosti, pripravenosti a monologickosti charakteristických pre žurnalistický štýl. Na kultivovanosť, kultúrnosť týchto textov poukazuje i pomerne vyvážená lexika, tvorená prevažne neutrálnymi jazykovými prostriedkami, primeraná hĺbková štruktúra a dodržiavanie diakritiky aj interpunkcie (Findra, 1998).

Literatúra

FINDRA, Ján: Etika a estetika jazykovej komunikácie. In: *Verejná správa*, 2008, roč. 63, č. 9, s. 21.

FINDRA, Ján: Jazyk, reč, človek. Bratislava: Q111 1998. 111 s.

FINDRA, Ján: Jazyková kultúra, kultúra vyjadrovania, prepínanie kódu. In: *Philologica. LVI. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Ed. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 47 – 53.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava: SPN 1997. 597 s.

ODALOŠ, Pavol: O jazyku bulváru. In: *Člověk – jazyk – text*. Ed. A. Jaklová. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 225 – 228.

PATRÁŠ, Vladimír: *Sociolingvistické aspekty elektronicky podmienenej komunikácie*. Karviná: Slezská univerzita v Opavě 2009. 149 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 3. vyd. Bratislava: VEDA 2000. 592 s.

Zdroje

Novinársky produkt A1 (SME): *Fico vzdal snahu vládnuť po jedenástich dňoch.*
<<http://www.sme.sk/c/5437051/fico-vzdal-snahu-vladnut-po-jedenastich-dnoch.html>>.

Novinársky produkt A2 (SME): *Volit' by sa malo dať aj z domu od počítača.*
<<http://www.sme.sk/c/5437059/volit-by-sa-malo-dat-aj-z-domu-od-pocitaca.html>>.

Novinársky produkt B1 (Plus jeden deň): *Robert Fico končil bez úsmevu.*
<<http://www.pluska.sk/slovensko/politika/robert-fico-koncil-bez-usmevu.html>>.

Novinársky produkt B2 (Plus jeden deň): *Flašíková-Beňová vidí voľby cez internet reálne.*
<<http://www.pluska.sk/slovensko/politika/flasikova-benova-vidi-volby-cez-internet-realne.html>>.

Pripojená diskusia k novinárskemu produktu A1 (SME):
<<http://www.sme.sk/diskusie/1696320/1/Fico-vzdal-snahu-vladnut-po-jedenastich-dnoch.html>>.

Pripojená diskusia k novinárskemu produktu A2 (SME):
<<http://www.sme.sk/diskusie/1696326/1/Volit-by-sa-malo-dat-aj-z-domu-od-pocitaca.html>>.

Nová pojmenování motivovaná výrokem Václava Havla

Zuzana Děngeová

Ústav českého jazyka, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

V současném jazyce komunikátů politické publicistiky se můžeme setkat s několika typy pojmenování, která vznikají podle jednoho kategoriálního modelu tvoření depropriálních lexémů. V následujícím textu představíme nová pojmenování, která vznikají na pozadí tohoto modelu, vyskytují se v komunikačním kontextu politické publicistiky a jako motivující výraz se při jejich tvoření uplatňuje část výroku Václava Havla „*pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávistí*“.

Depropriální novotvoření představuje v jazyce politické publicistiky častý a produktivní slovotvorný jev, při němž se uplatňují různé slovotvorné prostředky a využívá se několika propriálních motivantů. Například při pojmenovávání osob podle příslušnosti k politické straně / politickému představiteli se uplatňuje několik slovotvorných formantů a motivující výrazy se pružně obměňují v závislosti na mimojazykových faktorech. Často se jako propriální motivanty vyskytují vlastní jména osob: *klausovec*¹, *topolánkovec*, *havlista*, *paroubák*, *zemanoid*; dále se setkáme s vlastními názvy politických stran, jejich zkratkami nebo různě zkrácenými podobami: *lidovec*, *oděsák*, *topista*, *věvěčkář*; a podle stejného kategoriálního modelu mohou vznikat pojmenování metaforická například podle symbolu strany²: *modropták*, *ptákostraník*.

Depropriální lexémy, které se vyskytují v politické publicistice, můžeme snadno zařazovat do onomaziologicky vymezených skupin, od jednoho motivantu (příjmení politika) se nezdálo vytvářejí celá slovotvorná hnízda a často se naplňují shodné pozice onomaziologicko-slovotvorného paradigmatu (např. pojmenování označující sympatizanty s osobou politika / pojmenování podle příslušnosti k politické straně vedené daným politikem: *čunkovec*, *havlovec*, *havlista*, *švejnarovec*, *topolánkovec*; pojmenování označující odpůrce daného politika nebo politiky jím zastávané: *antihavlovec*, *antiparoubkovec*, *antitopolánkovec*, *protihavlovec*; vztahová adjektiva: *čunkovský*, *paroubkovský*,

¹ Lexémy *klausovec*, *zemanoid*, *lidovec*, *oděsák*, *modropták*, *ptákostraník* jsou již zachyceny ve Slovnících neologizmů 1 a 2 (MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Praha: Akademia 1998. s. 356. MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Akademia 2004. s. 568.), další lexikální materiál pochází z excerpcí publicistických textů tištěných i internetových a z Českého národního korpusu (viz Zdrojové texty).

² Podle Z. Opavské (2005, s. 24): „Z pozice odpůrců, kritiků jsou používány synonymní výrazy s hanlivým citovým zabarvením *modroptáčník*, *modropták*, *ptákostraník*. Tyto názvy jsou motivovány metaforicky (podle symbolu ODS – modrého ptáka).“

topolánkovský; adverbia pojmenovávající charakteristický způsob jednání: *čunkovsky*, *po čunkovsku*, *topolánkovsky*; pojmenování označující vlastnosti, činy nebo negativně hodnocené výroky: *čunkovina*, *klausovina*, *topolánkovina* aj.). Pro některé pozice existuje několik synonymních pojmenování, která se liší užitím slovotvorného prostředku (např. *havlovec/havlista*, *paroubkovec/paroubkista*, *protihavlovský/antihavlovský*). Ve skupině slov motivovaných vlastními jmény politiků vzniká také množství periferních lexémů, které fungují jako aktualizací prvky textu, v jazyce se neuplatní, velice rychle zanikají a často jsou tvořeny specifickými slovotvorně formujícími prostředky: *čunkobox*, *čunkačinka*, *paroubkistán*, *paroubekgate*, *topolstyl*, *začunkovat* aj.

Dalšími propriálními motivanty, které se v politické publicistice hojně uplatňují, jsou vlastní názvy politických stran. Po volbách do poslanecké sněmovny ČR v roce 2010 bylo možné zaznamenat množství nových pojmenování, která vznikla odvozením od různých podob názvů nových politických stran TOP 09 a Věci veřejné. Název politické strany TOP 09 je zkratkou složenou z počátečních písmen slov Tradice, Prosperita, Odpovědnost a číslovka 09 označuje rok, v němž byla strana založena. Místo oficiálního názvu strany se v publicistice setkáme také s pojmenováními: *topnuladevítka*, *TOPka*, *T/topka*. Fundujícími slovy pro vznik nových pojmenování bývají nejčastěji výrazy *topka*, zkratka TOP, u adjektivních pojmenování mohou být fundujícími výrazy deriváty *topák*, *topkař*. Zaregistrovali jsme tato pojmenování sympatizantů s politickou stranou / pojmenování příslušníků k politické straně: *topák*, *topkař*, *topista*, *topik*, *topík*; a vztahová adjektiva: *topácký*, *topkařský*.

Nová pojmenování motivovaná názvem politické strany Věci veřejné (VV), bývají fundována výrazy *V/vévěčka* nebo *V/věčka*. Vznikají pojmenování sympatizantů s politickou stranou / pojmenování příslušníků k politické straně: *věčkař*, *vévěčkař*, *věčkařka*; adjektivní pojmenování: *věčkařský*, *věčkový*, *vévěčkový*.

Zaznamenané lexémy motivované vlastními názvy politických stran se v jazyce chovají podobným způsobem jako pojmenování odvozovaná od vlastních jmen osob – vytvářejí slovotvorná hnízda, naplňují shodné pozice onomaziologicko-slovotvorného paradigmatu, při tvoření jednoho slovotvorného typu se užívá několika synonymních formantů. Frekvence užívání těchto lexémů se prudce zvýšila v období před volbami a několik měsíců po volbách do Poslanecké sněmovny ČR v roce 2010, v současné době je většina z těchto lexémů na periferii slovní zásoby.

Mezi novými lexémy, které se vyskytují v komunikačním kontextu politické publicistiky, tvoří zajímavou skupinu nových pojmenování výrazy, jejichž společným motivantem je citát Václava Havla „*pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávistí*“ – tuto

větu Václav Havel pronesl během svého projevu na jedné z demonstrací v listopadu 1989 a slova *pravda a láska* se stala symbolem pro označení humanistické politiky vedené stylem charakteristickým pro V. Havla. Předpokladem pro uplatnění a fungování takto vznikajících slov v jazyce je požadavek jednoznačnosti v kontextu a srozumitelnosti motivujícího výrazu pro recipienty textu.

O příčinách vzniku tohoto citátu píše deník Mladá fronta DNES v textu *Jak vznikla „pravda a láska“*³: „*'Pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávistí,' pronesl bývalý prezident Václav Havel na jedné z demonstrací v listopadu 1989. Stalo se z toho legendární heslo, kterého se chytili Havlovi odpůrci – exprezidentovi a jeho sympatizantům říkají poněkud posměšně 'pravdoláska'. O víkendu Havel přiznal, že slavný výrok vznikl víceméně náhodou. 'Ostatní už na mě tlačili, ať jdu řečnit, a já cítil, že bych tentokrát měl svůj proslov uzavřít něčím vzletným. A za těch pár slov sklízím celých dvacet let posměch,' řekl Havel, který se v sobotu zúčastnil debaty o svobodě. Tu uspořádala Nadace Forum 2000, jejímž zakladatelem bývalý český prezident je. Havel na konferenci zdůraznil, že si za svým prohlášením dodnes stojí a že je rád, když jeho slova dodnes někoho dráždí.*“

V této motivačně vymezené skupině slov se vyskytují pojmenování s odlišnou slovotvornou strukturou – lexémy vznikají kompozičně-derivačním způsobem, přičemž se uplatňují domácí i internacionální slovotvorné prostředky (*pravdaláskista, pravdoláskovec, pravdoláskovský*); dále se vyskytuje lexém utvořený sprážením obou slov (*pravdaláska*); některá pojmenování jsou odvozena pouze od jednoho ze slov citátu (*pravdař, pravdařský*).

Pojmenování, která označují osoby sympatizující s politikou/ideologií představovanou V. Havlem, vznikají kompozičně-derivačními slovotvornými postupy. Uplatňuje se zejména sufix -ovec (*pravdaláskovec, pravdoláskovec*), který se pravidelně pojí se slovy domácího původu. Pro pojmenování příslušníků/sympatizantů se využívá také internacionální sufix -ista (*pravdaláskista, pravdoláskista*), což je pro spojení se slovními základy domácího původu méně obvyklé (tento slovotvorný formant se obvykle spojuje s přejatými základy).

Dále vznikají pojmenování náležející k adjektivům, při jejich tvoření se uplatňují slovotvorné sufixy -ovní, -ovský, -ový a fundujícím výrazem bývá kompozitum *pravdoláska*: *pravdoláskovní, pravdoláskovský, pravdoláskový*; případně může být fundujícím výrazem derivát *pravdoláskař*: *pravdoláskařský*. Uvedená adjektiva pojmenovávají vztah k myšlenkovému, politickému směru reprezentovanému V. Havlem a jeho příznivci.

³ *Jak vznikla „pravda a láska“*. In: Mladá fronta DNES, 2009, 16. 11., s. 6.

V publicistických textech se můžeme setkat také s kompozity *pravdaláska*, *pravdoláska*, ale vzhledem k absenci sufixu, který by určil bližší sémantický příznak, bývají mimo textový kontext ne zcela sémanticky vyjasněná – tyto lexémy mohou pojmenovávat osoby podle příslušnosti ke skupině lidí, mohou také označovat pomyslné uskupení Havlových sympatizantů nebo se jedná o abstraktum označující filosofii nebo životní postoj charakteristický pro myšlenkový směr představovaný osobou V. Havla. Pro bližší určení významových odstínů je vhodné vnímat pojmenování v širším textovém kontextu (např.: *Je asi věcí logiky, že u všech našich veličin, kterých si vážím, sklízí i dnes V. H. obdiv. Jeho nepřátelé většinou nemají daleko k cynismu, jím hlásaná pravdoláska je pro ně směšná – že, pane Knížíku? Havla jste kdysi pojmenoval kýčem*. Týden, 30. 5. 2011; *Celá tato negativistická plejáda idiosynkrazií se u D. O. S. T. u vlévá do jediného pojmu – pravdolásky „Je to monopolizace, reprezentovaná personálně Halíkem a Havlem, kteří si hodnoty pravdy a lásky přisuzují a myšlenkovou opozici označují jako její protiklad. ... V textu „Protokoly mudrců pravdolásky“ přisuzuje Bartoš skupině pravdoláskářů snahu o „podlomení národa, ovládnutí tisku a výprodej tradičních podniků do rukou cizinců“*. Literární noviny, 19. 5. 2011).

Na základě představeného materiálu je patrné, že uvedené výrazy vznikají podle kategoriálního modelu jako depropriální pojmenování, na rozdíl od neutrálního významu lexémů motivovaných proprii jsou lexémy motivované citátem užívány ironicky. Tato pojmenování jsou specifická také tím, že jsou užívána zpravidla zvnějšku, většinou odpůrci Havlovy politiky, kteří uvedená pojmenování užívají posměšně. Sympatizanti s V. Havlem a jeho smýšlením využívají spíše stylisticky neutrálního výrazu motivovaného vlastním jménem.

Při dalším zkoumání takto vznikajících nových slov se soustředíme na sémanticky blízké lexémy, které mají odlišný motivující výraz, ale odkazují ke stejnému referentu a představují shodnou onomaziologickou kategorii: *havlista/pravdaláskista*, *havlovec/pravdoláskovec*, *havlovský/pravdoláskovský*. U těchto v systému koexistujících lexikálních jednotek můžeme pozorovat zajímavé pragmatické a lexikální jevy, jejichž analýzou bychom snad mohli směřovat k jedné z možností, jak objasňovat některá diferenční kritéria mezi perspektivními neologismy a novými jazykovými jednotkami příležitostnými.

Při porovnání těchto jednotek můžeme vyjít z kategorie příznaku nových pojmenování, kdy vedle perspektivního, částečně uzualizovaného neologismu, vzniká další nové pojmenování s ekvivalentním lexikálním významem. Tento vznikající neuzualizovaný lexém má funkci jednotky příznakové.

Podobně je tomu také u kategorie expresivity, pro jejíž stanovení má podstatnou důležitost synonymie. Na pozadí často užívaného lexému, který je stylisticky neutrální (pojmenování motivovaná jménem Václava Havla), vznikají lexémy s novým, neotřelým znakem expresivity. Specifickým expresivním znakem je pojmenovací motiv (slova *pravda* a *láska* z citátu V. Havla), nebo jím mohou také být neobvyklé slovotvorně formující prostředky, které se ovšem, vyjma internacionálního sufixu -ista, v této skupině nových slov nevyskytují.

Vzhledem k tomu, že jazyk politické publicistiky je velice dynamický, bezprostředně reaguje na společenské změny (potažmo změny na politické scéně), může být jedním z vhodných komunikačních prostředí pro zachycování paralelně existujících lexikálních jednotek nových, vznikajících, uzualizujících se a jednotek ustupujících na periferii slovní zásoby. Při porovnání těchto koexistujících jednotek můžeme pozorovat okolnosti, za nichž se dané lexémy v jazyce ustalují, či jako efemérní jevy krátce po svém vzniku zanikají, a jaké lexikální a pragmatické jevy tento dynamický proces proměny slovní zásoby provázejí.

Literatura

JUNKOVÁ, Bohumila: *Jazyková dynamika současné publicistiky*. Praha: ARSCI 2002. 238 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Na okraj konkurence slovotvorných prostředků. In: *Slovo a slovesnost*, 1997, roč. 58, č. 3, s. 161 – 164.

MARTINCOVÁ, Olga: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha: Univerzita Karlova 1983. 160 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Propria v neologické slovotvorbě. In: *Dynamika a inovace v češtině a bulharštině 90. léta 20. století*. Praha: Ústav pro jazyk český 2003, s. 19 – 25.

Mluvnice češtiny: tvarosloví. Praha: Academia 1986. 536 s.

OPAVSÁ, Zdeňka: Nová pojmenování osob. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky 2005, s. 19 – 34.

ZIMA, Jaroslav: *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Academia 1961. 139 s.

Zdrojové texty

Časopis Respekt (8/2010 – 10/2011), deník Mladá fronta DNES (10/2009 – 12/2010)

Český národní korpus – SYN2010, SYN2009PUB. Ústav Českého národního korpusu
FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW <<http://www.korpus.cz>>

Publicistické texty dostupné z WWW <<http://www.reflex.cz>>, <<http://www.tyden.cz>>,
<<http://www.literarky.cz>>

Komunikácia u nevidiacich žiakov s autizmom

Radoslav Ďurajka – Miroslava Ďurajková

Ústav cudzích jazykov, Lekárska fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, SZŠ internátna pre žiakov so zrakovým postihnutím, Bratislava

V tomto príspevku nie je našim zámerom a nie je to ani v našich silách a ani by to nebolo správne, poskytnúť všetky stratégie, prípadne univerzálny návod, ako pracovať/komunikovať s deťmi so slepotou a autizmom. To, čo ponúkame, je akýsi rámec, kostra porozumenia tejto jedinečnej skupiny detí a prístup na rozvoj, zlepšenie a realizáciu intervencií, ktoré otvárajú deťom pomyselné dvere ku komunikácii. Myslíme si, že tento príspevok poskytne „know-how“ ťažko vybojovaných a vyhratých hodín a objavov, ktoré sa získali počas rokov práce s týmto jedinečným žiakom.

Dufauem (In Litvák, 1979, s. 150 – 151) približne v polovici devätnásteho storočia povedal: „Jazyk vytvorený nevidiacimi a pre nevidiacich by mal byť málo totožný s naším; mal by sa výhradne opierať o sluchové a hmatové vnemy, a síce by bol chudobný na formy a výrazy, bol by neobyčajne jasný a presný. Jeho prísna logická stavba a jeho zloženie by boli síce málo vhodné pre rečnícku inšpiráciu a poetický pátos, ale veda by v ňom mohla nájsť vhodný prostriedok pre presnú analýzu a systematický výklad.“ Napriek tomu, že definícia pochádza z devätnásteho storočia, myslíme si, že autor svojím výrokom predstihol dobu a aj keď vtedy ešte určite nemohol tušiť, že raz bude existovať porucha nazývaná autizmus, takmer ideálne vystihol jazyk vyhovujúci nielen nevidiacim ale aj jednotlivcom s autizmom.

Séria zahraničných výskumov (napr. Tager – Flusberg, 1996, 1999, Wilkinson, 1998) viedla ku konsenzu, že všetky deti s autizmom sú seriózne limitované v komunikačných schopnostiach. Tieto limity sú evidentné v ich obmedzenom rozsahu rečových aktov, poškodenia konverzačných a rozprávačských schopností. Na teoretickej úrovni, tieto komunikačné poškodenia súvisia s deficitom porozumenia myslenia ostatných a iných rysov poškodenia, obzvlášť v sociálnej funkčnosti. Kontrastne k univerzálnej povahe týchto komunikačných deficitov je fungovanie jazyka v autizme omnoho variabilnejšie. Na jednej strane sú deti s autizmom, ktorých slovná zásoba, gramatika a artikulácia sú v rámci normy, kým na druhej strane signifikantný podiel populácie ostáva v podstate neverbálny (Bishop, 2001, s. 287).

Keďže deti s autizmom zrejme nerozumejú tomu, čo im hovoríme, asi si vytvárajú určité rutiny či rituály, ktoré im pomáhajú pri stresových situáciách. Medzi takéto rituály

môžeme zaradiť napr. hojdanie, (rovnaké) pohyby prstov, atď. Ak takýto rituál prerušíme, môže to u dieťaťa vyvolať agresiu, zlosť, nervozitu (Bondy – Frost, 2007).

Pred zavedením správnej techniky komunikácie dieťaťa so zrakovým postihnutím, je ihneď na úvod potrebná komplexná logopedická a tyflopédická diagnostika, ktorá vychádza a stavia na diagnóze oftalmologickej. Vhodnou komunikačnou stratégiou u deti nevidiacich od narodenia je využívanie reálnych predmetov, ktoré dieťa obklopujú, pomocou ktorých komunikuje a ktoré pomáhajú u nevidiaceho odbúrať základy verbalizmov (Bendová – Růžicková, 2007).

Boswell (2011) ako kľúčové body nácviku komunikácie uvádza: 1. učíme deti aj **AKO** komunikovať (systém) aj **PREČO** komunikovať (interakcie) a 2. multi-modálna komunikácia (kombinujúca gesto, obrázky, slová, predmety) je dobrá a pomáha učiť sa aj AKO a PREČO rýchlejšie. Odpovedať/reagovať na komunikatívny zámer žiaka treba vždy keď je to možné, či už používa hovorené slovo, gesto, obrázok, objekt atď. .

Lopúchová (2008, s. 80 – 81) dáva do pozornosti niekoľko pravidiel komunikácie s nevidiacimi:

1. S nevidiacim rozprávajte úplne prirodzene, jasne, vecne a zrozumiteľne. Dajte mu čas, aby prijal čo hovoríte, porozumel a mohol reagovať.
2. Pozdravte nevidiaceho ako prvý.
3. Pri vyučovaní je dôležité študentovi vysvetliť, ako bude vyučovacia hodina prebiehať. Je to potrebné aj kvôli organizácii hodiny aj kvôli príprave. V konečnom dôsledku sa bude cítiť sebaistejšie, keď bude vedieť, čo nasleduje.
4. Nepodceňujte nevidiaceho, avšak ani nepreceňujte jeho sily. Je pravda, že svoje povinnosti si musí plniť tak isto, ako ostatní spolužiaci, ale možno bude od vás potrebovať väčší priestor na vysvetlenie postupu práce alebo ďalšie doplňujúce informácie.
5. Komunikácia by mala prebiehať priamo s nevidiacim žiakom aj napriek tomu, že má svojho asistenta alebo sprievodcu. Ukážte, že ste ochotní komunikovať a počúvať. Urobte pauzu pred tým, než zmeníte tému.
6. Myslite na to, že ak dosahuje rovnaké výsledky, ako jeho spolužiaci, znamená to, že musí vynaložiť oveľa viacej úsilia, aby to dosiahol.
7. Upútajte pozornosť žiaka.
8. Pýtajte si spätnú väzbu. Je dôležité spýtať sa, či chápe to, čo od neho požadujete.
9. Zdôrazňujte kľúčové slová a opakujte vety, ak je to potrebné. Používajte slová primerané veku jednotlivca a jeho schopnostiam. Používajte rôzne slová toho istého významu na objasnenie predmetu alebo situácie.

10. Používajte rôznu moduláciu hlasu, aby váš prejav nebol monotónny. Používajte prirodzený rytmus a intonáciu hlasu.

Vizuálne podpory na komunikáciu so žiakmi s autizmom sú podľa Boswellovej (2011) kriticky dôležité, pretože:

1. sú v čase stabilné;
2. sú dobrou podnetnou technikou;
3. lákajú a udržiavajú pozornosť;
4. používajú silných metód učenia;
5. znižujú mieru úzkosti;
6. urobia pojmy konkrétnejšie;
7. pomáhajú izolovať poňatie, že komunikácia je orientovaná na inú osobu.

Autorka upozorňuje na zásady, ktoré je potrebné dodržiavať, aby vám žiak rozumel a tiež rozvíjal jeho vlastný expresívny jazyk:

1. Limitujte váš vlastný jazyk na slová, ktoré pozná a pokúste sa využívať rovnaké slová v rovnakej situácii.
2. Používajte krátke, jednoduché vety alebo frázy.
3. Hovorte pomaly a zreteľne a čakajte.
4. Prehánajte - zveličujte tón vášho hlasu a výraz tváre.
5. Používajte gestá alebo iné vizuálne (obrazy, objekty, tlačené slová), spárované s verbálnym prejavom.
6. Keď je rozrušený alebo nahnevaný, znížte verbálny prejav a zvýšte používanie vizuálnych podpor.
7. Napodobnite to, čo hovorí, a ďalej to trochu rozšírte (o niečo).

Hogen (2011) uvádza **súbor komunikačných stimulov** na vytvorenie komunikačných lákadiel, ktoré majú zmysel a sú pre dieťa motivujúce. Mnohé z nich sú hry. Niektoré zahŕňajú riešenia problémových situácií. Všetky zahŕňajú dobré načasovanie, najmä "čakanie", zo strany dospelých, ktorí nastavujú situáciu a reagujú na komunikačné pokusy dieťaťa.

1. **Zapojiť sa do ZÁBAVNÝCH herných rutín niekoľkokrát, potom pauza a čakať** na dieťa na opätovné spustenie rutiny. Ak hracia rutina zahŕňa motorické pohyby, jednoduchý jazyk, a najmä objekt, potom dieťa má niekoľko možností, AKO znovu začať príjemné rutiny.

2. **Nastaviť prekážky požadovaným objektom alebo činnosťami.**

3. **Nastoliť problém – riešenie situácie.**

4. **Byť všímavý, ostražitý k situáciám, ktoré dieťa nemá rado.** Predtým ako sa negatívne správanie stane problémom, učte deti komunikovať „hotovo“ alebo „stop“ alebo „pauzu“, potom rešpektuj toto oznámenie.

5. **Ponúkať voľby, robiť ich vizuálne kedykoľvek je to možné, po celý deň.**

6. **Cvičenia striedania sa počas motivačnej aktivity, pomocou vizuálnych podnetov spolu s verbálnymi podnetmi na koho poradie.**

7. **Keď si všimnete, že sa zaoberá niečím, čo ho zaujíma, použite jednoduchý jazyk pre opis toho, čo robí.** Párovanie slova s akciou ju robí viac zmysluplnou.

Keďže je komunikácia jednou z najdôležitejších oblastí, ktorú je potrebné u žiaka s autizmom rozvíjať, uvádzame základné problémy v jednotlivých rovinách jazyka:

1. Verbálna rovina:

1.1. Reč a porozumenie reči – problémy s porozumením môžu byť rozdielne (od nechápavosti až po mierne problémy porozumieť významu idiomatických výrazov)

1.2. Idiosynkratické používanie slov, abnormálne a bizardné prvky v reči

2. **Foneticko-fonologická rovina:** nechcú komunikovať, nemajú motiváciu hľadať správny rečový vzor, často problém s tvorbou hlasu, malé rečové skúsenosti a nezaujem hovoriť, často si vytvárajú negativistický postoj a odmietajú spolupracovať, chýba kontrola hlasitosti a hlasového citu. Vyskytuje sa dysprozódia – porucha v používaní modulačných faktorov – tempo, melódia, prízvuk (hovorí ako robot, má spevavú reč, prípadne pri rozprávaní tvorí nezmyselné rýmy).

3. Morfológicko-syntaktická rovina:

3.1. problematické používanie osôb, tzv. inverzia zámen pri vyjadrovaní svojho „JA“. Istým spôsobom to môžeme považovať za formu echolálie, keď dieťa počúva o svojej osobe: „Peťo, môžeš mi podať kačku?“ „Môžeš“

3.2. prvú osobu používa vtedy, keď hovorí o niekom inom. Používanie správnej osoby vyžaduje mentálnu flexibilitu a dokonalé sémantické pochopenie pomenovania osoby, ktorá je pre tieto deti veľmi náročná (Hrdlička – Komárek, 2004).

4. Lexikálno-sémantická:

4.1. Echolália – chorobné opakovanie počutého, bezprostredného alebo oneskoreného charakteru (objavuje sa v 18. mesiaci u zdravých detí a u detí s autizmom až okolo 36. mesiaca).

4.2. Oneskorená echolália – zakódujú si význam slova, ktoré je často používané v určitej situácii, potom ho v tej istej situácii použijú, ale v inom význame (napr. pre Petra je

slovo pomaly pojmom predstavujúcim nechcenú činnosť, pričom doma ho používala mama, keď začal vykonávať určitú činnosť rýchlo) Je to pokus o zvládnutie/kontrolu situácie obmedzenými prostriedkami.

4.3. Neologizmy (napr. tipi-tipi ako výraz pre šteklenie/masírovanie)

4.4. Používanie zautomatizovaných fráz (Patrik pred každou hodinou telesnej výchovy používa vetu „Bude fit lopta“, ktorá pre neho charakterizuje hodinu telesnej výchovy).

4.5. Problém porozumenia metafore napr. „Ako zbitý pes. To je, že zbijeme psa? (Peeters – Gillberg, 2003)

5. Pragmatická rovina: Generalizácia pojmov predstavuje veľký problém. Bežné deti zovšeobecňujú, t. z., že v ranom veku je pre nich pohárom aj hrnček aj fľaška. U detí s autizmom je to presne naopak. Majú problémy používať naučené slová pri zmene súvislosti, prostredia, osoby, ktorá sa týka slovosledu a podobne (Na desiatu mám na pitie vodu, vodu so sirupom, malinovku, sódomku).

6. Neverbálna rovina: Dôležitým faktorom komunikácie detí s autizmom je vizuálna podpora, vzhľadom na ich zníženú schopnosť porozumenia abstraktným pojmom a znakovému jazyku. Gestá a mimika nemajú komunikačný charakter, buď sú prehnane výrazové alebo naopak mimika je málo rozpoznateľná. Chýba očný kontakt. Pri komunikácii máte pocit, akoby dieťa pozeralo cez/za vás.

Ak je už raz dieťa motivované používať kľúčové jazykové štruktúry, je pravdepodobne, že učenie sa tohto jazyka zovšeobecniť nastavenie hlavných tendencií. Väčšina výučbových procedúr silne závisí na iniciatíve dospelého. Takéto programy sú efektívne vo vytváraní krátkodobého jazykového/rečového rastu, pre dospelých to nie je ani efektívne ani účinné. Deti, ktoré nie sú motivované používať stratégie vyvolávajúce reč (napr. pýtanie sa otázok o ich okolí), zostanú totálne závislé na dospelom, ktorý zavádza nové formy reči. Ak sa jazyk dieťa učí používaním jazyka, dieťa potrebuje aby sme ho adekvátne motivovali aj odpovedať/reagovať aj iniciovať sociálne interakcie (Schopler, 1995, s. 84).

Prezentované informácie a východiská boli získané cez priamu výučbu žiaka a úzkou spoluprácou s kolegyňami, rodičmi a autormi odborných publikácií, ktorí sa venujú tomuto postihnutiu. Mali by stimulovať rozmýšľanie o tomto postihnutí a možno vylepšiť, prípadne modifikovať a objaviť tak „lepšiu cestu“ k edukácii jedinečného dieťaťa. Nezameriavame sa na základné definície pojmov ich delenia a teoretické konštrukty. U čitateľov predpokladáme zaujatie a základné znalosti o postihnutiach, poskytovaní špeciálnej edukácie, individuálnej starostlivosti, motivácii a štátnych vzdelávacích programov a podobnej činnosti, preto sme sa

nezamerali na základné definície a delenia. Treba prízvukovať, že zodpovednosť za vzdelávanie žiaka, nesie celý tím, ktorý tvoria učitelia, vychovávatelia, asistenti, rodičia, lekári, terapeuti, sociálni pracovníci, ... a samozrejme žiak.

Uvedomujeme si, že postihnutie neopisuje dieťa ani jeho následné špeciálne potreby, ktoré dieťa má. Každé dieťa prezentuje jedinečnosť a individualizmus v schopnostiach učiť sa i vo výzvach, ktoré pred ním stoja. Vplyv postihnutia je a bude ovplyvnený prirodzeným získavaním empirických skúseností od okolia, silnými a slabými stránkami dieťaťa i kompenzačnými zručnosťami, ktoré sa už naučilo. K úspechu vzdelávania vedie iba tímová práca. Každé dieťa, každá situácia a každá výzva nám dovoľuje rozšíriť si naše schopnosti a zručnosti k pochopeniu a zdokonaleniu i nášho pedagogického umenia, šikovnosti, obratnosti.

Literatúra

BONDY, Andy – FROST, Lori: *Vizuálne komunikační strategie v autismu*. Praha: Grada 2007. 132 s.

BOSWELL, Susan: *Communication Incentives*. [online]. [cit. 2010-08-07]. Dostupné na internete: <http://teacch.com/communication-approaches-2/communication-incentives-susan-boswell>

BENDO VÁ, Petra: Alternativní a augmentativní komunikace u žáků se zrakovým a kombinovaným postižením. In: *Integrace zrakově a kombinovaně postižených žáků*. Ed. V. Růžicková. Olomouc: VUP 2007, s. 47 – 78.

HOBSON, R. Peter – LEE, Anthony – BROWN, Rachel: Autism and congenital blindness. In: *Journal of Autism and Developmental Disorders*. [online]. 1999, roč. 29, č. 1, s. 45 – 56. [cit. 2010-12-16]. Dostupné na internete: <http://link.springer.com/article/10.1023/A:1025918616111>

HOGAN, Kerry: *Nonverbal Thinking, Communication, Imitation, and Play Skills with some Things To Remember*. [online]. 2011. [cit. 2010-08-07]. Dostupné na internete: <http://teacch.com/communication-approaches-2/nonverbal-thinking-communication-imitation-and-play-skills-with-some-things-to-remember>

HRDLIČKA, Michal – KOMÁREK, Vladimír: *Dětský autismus*. Praha: Portál 2004. 206 s.

KVASSAYOVÁ, Ema – MARTIŠKOVÁ, Jana: *Autizmus*. [online]. 2009. [cit. 10-01-2009]. Dostupné na internete: <http://kpppbbs.svsbb.sk/frames.html>

LITVAK, Alexander: *Nástin psychologie nevidomých a slabozrakých*. Praha: SPN 1979. 172 s.

LOPÚCHOVÁ, Jana: *Pedagogika zrakovo postihnutých (vybrané kapitoly)*. Bratislava: MABAG 2008. 100 s.

GILLBERG, Christopher – PEETERS, Theo: *Autismus – zdravotní a výchovné aspekty*. Praha: Portál 2003. 122 s.

SCHOPLER, Eric – MESIBOV, Gary: *Learning and cognition in autism*. New York: Plenum press 1995. 346 s.

Lexikálne posuny v preklade zo slovenčiny do bieloruštiny: Bieloruský preklad poézie Jána Ondruša a Ivana Štrpku

Ivana Slivková-Džundová

Katedra slavistiky IRUS, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Pri preklade medzi slovanskými jazykmi je nevyhnutné zohľadniť niekoľko faktorov, ktoré na jednej strane robia preklad medzi príbuznými jazykmi jednoduchší (lexikálna podobnosť), ale na strane druhej je takýto preklad plný nástrah súvisiacich napr. s medzijazykovou homonymiou či významovým posunom. Svoje špecifiká a zradnosti nielen na lexikálnej úrovni má aj preklad poézie. Odhliadnuc od názoru, že poézia je nepreložiteľná, musí byť prekladateľ básne nielen dobrým filológom, ale aj literátom kvôli správnej interpretácii prekladaného textu a v neposlednom rade aj básnikom, aby dokázal vytvoriť novú, plnohodnotnú báseň v jazyku prekladu. Každý prekladateľ podľa Jána Zambora „(...) disponuje kompetenciou text dekodovať a znova kódovať. Ak ide o prekladateľa poézie, je tam dôležitá zložka jazyková, poetologická a básnická.“ (2010, s. 202). Vo svojom príspevku sa bližšie pozrieme na syntézu načrtnutých problémov, t. j. na preklad poézie medzi príbuznými slovanskými jazykmi, konkrétne na preklad ukážok z diela slovenských básnikov Jána Ondruša a Ivana Štrpku do bieloruštiny. Preklady sú súčasťou slovenského čísla bieloruského časopisu ARCHE (9/2010), ktoré sa venuje súčasnej slovenskej kultúre takmer na päťsto stranách¹.

V analýze prekladu sa zameriame predovšetkým na preklad z lexikálneho hľadiska, resp. na významové posuny v preklade v porovnaní s originálom, ktoré súvisia buď s nesprávnou interpretáciou originálu básne, alebo s nedostatočnou jazykovou kompetenciou prekladateľa z bieloruštiny do slovenčiny.

¹ Slovensku a najmä slovenskej literatúre je venované deviate číslo tohto časopisu z roku 2010, ktoré má podtitul *Славянская надежда для паняволенай нацыі* a Slovensku sa venuje na 498 stranách. Obsahuje *Predslov* S. Smatryčenku a následne niekoľko rubrik, ktoré sú vybudované tematicky a sledujú spoločný cieľ. Úvodnou časťou je *História*, pokračuje sa *Esejistikou* a *Prehľadom*. V časti *Kniha* bol uverejnený kompletný preklad *Knihy o cintoríne* od Daniely Kapitáňovej, ktorá na Slovensku vyšla pod pseudonymom Samko Tále. Tak je uvedená aj v preklade Maceja Duračka, čo je taktiež pseudonym, analogicky utvorený transformáciou pseudonymu Macej Buračok, ktorý používal bieloruský obrodenecký spisovateľ F. Bahuševič. Nasleduje časť *Literatúra* s prekladmi viacerých ukážok z tvorby slovenských spisovateľov (Balla, Peter Macsovszky, Pavel Viličkovský, Ján Ondruš, Lajoš Grendel, Erik Jakub Groch, Jana Beňová, Ivan Štrpka, Igor Otčenáš, Michal Hvorecký, Dušan Taragel, Pavol Rankov, Lýdia Vadkerti-Gavorníková, Irena Brežná, Marek Vadas, Nora Ružičková, Monika Kompaníková, Peter Pišťanek, Dušan Taragel (text), Danglár (ilustrácia). Komplexnosť prezentácie slovenskej kultúry uzatvárajú časti venované politicko-spoločenskej situácii v rubrikách *Rozhovor*; *Analytika*; *Recenzia* a *Bonus* s rodinnými receptami Petra Pišťanka.

Sústredíme sa na lexikálnu úroveň prekladu, lebo ako naznačí naša analýza, nie kompletná kritika prekladu vo Ferenčíkovom² vnímaní, prekladateľ neprejavil dostatočnú kompetenciu práve v tejto oblasti. Spomedzi prekladov z ARCHE sa tentoraz zameriame na preklady poézie a v rámci nich sa pozastavíme pri preklade básne Jána Ondruša *Hľadač* a básne Ivana Štrpku *Nikto. Posledný autoportrét*.

Analýzu prekladu básne J. Ondruša *Hľadač*³ začneme poukázaním na niekoľko významových nezhôd pri preklade plnovýznamových slovných druhov, ktoré sa prekladateľovi Siarhejovi Smatryčenkovi nepodarilo ustrážiť. Významy v tabuľkách sú uvedené podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* ⁴ a *Výkladového slovníka bieloruského spisovného jazyka* (ďalej ТСБМ).

1	1.
Hľadač si sadol pri studni, pýtal sa, vysýpal prach zo sandálov.	Шукальнік прысеў ля студні, пытаўся, высыпаў пясок з сандалаў.
Kamienok. Hrudku.	Каменьчык. Грудок.
Verte mi to, stratil som slovo, na ktoré ma mali radi.	Паверце, я страціў Слова, за якое мяне любілі.
Nikto ho nevidel.	Ніхто яго не бачыў.
prach -u m. 1. jemné čiastočky tuhých látok, kt. poletujú vo vzduchu al. sa usádzajú na niečom: oblak, kúdol p-u; <i>utierať, rozvíriať p.;</i> <i>kozmickej p.;</i> <i>uholný p.</i> 2. výbušnina na naplnenie nábojov: strelný p. • <i>upadnúť do p-u zabudnutia</i> – stať sa neznámym; <i>padnúť pred niekým do p-u</i> – pokoriť sa; <i>pokoj p-u jeho</i> – formula pri pietnej spomienke na mŕtveho; prachový prídl.: p. sneh; ban. p-é rudy	пясок, -ску, м. 1. Сыпкія часцінкі кварцу або іншых цвёрдых мінералаў. Рачны п. Жоўты п. Будаваць на пяску што-н. (перан.: на ненадзейнай аснове). П. сыплецца з каго-н. (вельмі стары; разм. жарт). 2. мн. –скі, -скоў. Прасторы, пакрытыя пяском. Зыбкія пяскі. 3. Тое, што і цукровы пясок (разм.) (...) ТСБМ, s. 529 пыл, -у, м. 1. Найдрабнейшыя сухія часцінкі, якія лятаюць у паветры або аселя на паверхню чаго-н. Сціраць п. з мэблі. Дарожны п. Аж п. курыць. П. у вочы пускаць (перан.: хвалячыся, абманваць: разм.). 2. Тое, што і пылок (у 2 знач). (...)ТСБМ, s. 527

Básnik hovorí o prachu zo sandálov, čiže o prachu, ktorý sa víri pri chôdzi po ceste. Nemá na mysli umelo nasypanú vrstvu, ako by to bolo v prípade piesku. Prach symbolizuje čas a piesok skôr nepevný, nestály povrch, strácanie pevnej pôdy pod nohami. Prvému významu slovenského slova *prach* preto zodpovedá prvý význam bieloruského slova *пыл* a nie slova *пясок*, ktoré by svoj ekvivalent našlo v slovenskom slove *piesok*. Dôležitú úlohu

² Ferenčík, Ján: Kontexty prekladu. 1982.

³ Slovenská verzia dostupná na: http://zlatofond.sme.sk/dielo/483/Ondrus_Privy-mesiac/25#ixzz1vceDrfHA; bieloruský preklad v časopise ARCHE 9/2010 s. 273.

⁴ Verzia dostupná na internete: <http://slovník.juls.savba.sk/>

vo význame slova prach zohráva aj jeho schopnosť poletovať, čo nachádzame v oboch označených významoch a čomu nezodpovedá význam slova *piesok*, ktorý je ťažký a jeho poletovanie je možné len vo výnimočných poveternostných podmienkach. Avšak odhliadnuc od slovníkových významov, treba povedať, že vzhľadom na bieloruské reálie je vyjadrenie o vysypávaní piesku zo sandálov štandardné a bežne sa v takých situáciách používa, takže v tomto prípade sa prekladateľovi podarilo priblížiť situáciu bieloruskému čitateľovi.

2. A bolo blízko od noža k nožu, od psa k vemenu, od kapsle k slnku.	2. І было блізка ад нажа да нажа, ад сабакі да вымені, ад капсулы да сонца.
kapsľa -e -i ž. 1. zápalka (puzdierko s výbušninou) 2. hovor. kapsula; kapslička -y -čiek ž. <i>zdrob.</i>	капсула , -ы, мн. -ы, -сул, <i>ж.</i> 1. Абалонка з жэлаціну, крухмалу або іншага рэчыва для вадкіх ці парашкападобных лякарстваў. <i>Валідол у капсулах.</i> 2. Назва злучальнай абалонкі ў розных органаў або іх частак. (спец.). 3. Герметычна закрытае ёмішча. <i>К. касмічнага лятальнага апарата.</i> // <i>прым.</i> капсульны , -ая, -ае. капсуль , -я, мн. -і, -яў, <i>м.</i> У патронах снарадах: каўпачок з выбуховым рэчывам, якое загараецца ад удару. // <i>прым.</i> капсульны , -ая, -ае. ТСБМ, s. 277

V preklade je použité slovo *капсула*, avšak význam zodpovedajúci slovenskej *kapsli* má bieloruské slovo *капсуль*. Z toho vyplýva, že prekladateľ nepozná presný význam slovenského slova, resp. nesprávne interpretoval „výbušnosť, iskrivosť“ kapsle, ktorá je v básnikovom vnímaní počiatočným bodom najžiarivejšieho elementu – slnka. Bieloruský preklad sa však v tomto prípade priblížil slovenskému hovorovému výrazu *kapsula* (kapsľa²).

3 A bolo blízko od jazvy k jazve , od trávy k mŕtvym , ktorým žerie z ruky.	3. І было блізка ад шнара да шнара , Ад травы да нябожчыкаў , у якіх ядуць з рукі.
jazva -y -ziev ž. stopa po zacelenej rane: <i>j. na čele, na konári stromu;</i> <i>zanechať j-y;</i> jazvový príd.: j-é stopy; jazvička -y -čiek ž. <i>zdrob.</i>	шрам , -а, мн. -ы, -аў, <i>м.</i> След на скуры ад раны. <i>Глыбокі ш. на твары. Шрам на дрэве</i> (перан.). ТСБМ, s. 762 шнар – nenachádza sa ТСБМ
II. mŕtvý m. zomretý človek, nebohý: <i>spomienka na m-ch; mŕtva ž.</i> nebohá ● o m-ch (sa má <i>hovorit'</i>) <i>len</i> dobre; bibl. vstať z m-ch vrátiť sa zo stavu mŕtvych do života; expr. zobudil by aj m-ho robí veľký hluk	нябожчык , -а, мн. -і, -аў, <i>м.</i> Мёртвы чалавек, мярцвяк. // <i>ж.</i> нябожчыца , -ы, мн. -ы, -чыц. // <i>прым.</i> нябожчыцкі , -ая, -ае. ТСБМ 394 мёртвы , -ая, -ае. 1. Той, які памёр, нежывы. <i>М. чалавек. Хаваць мёртвага</i> (наз.) 2. <i>перан.</i> Пазбаўлены жыццёвасці, апусцелы. <i>М. твар. Мёртвая вуліца.</i> (...)ТСБМ, s. 344

žrať žerie žerú <i>nedok.</i> 1. (o zvieratách) prijímať potravu; <i>hrub.</i> (o ľuďoch) jesť: <i>ž. trávu, pomyje;</i> <i>prasce, kone ž-ú;</i> <i>dať hydine ž.;</i> <i>celý večer ž-l solené mandle;</i> <i>pren. ž. dievča očami, pohľadom</i> (žiadosťivo) pozorovať 2. (o drobných živočíchoch) prijímaním potravy ničiť, požírať: <i>húsenice ž-ú listy</i> 3. <i>hovor.</i> (o hmyze ap.) štípať (význ. 2), hrýzť, pichať: <i>muchy, vši ho ž-ú;</i> <i>prach ho ž-ie</i> 4. <i>hovor.</i> rozkladať (význ. 4), rozožierať: <i>hrdza ž-ie</i> <i>plech, kyseliny ž-ú pokožku</i> 5. <i>hovor. expr.</i> mať spotrebu (pohonných látok, energie ap.): <i>auto mu ž-ie 6 l na 100 km, ohrievač veľa</i> <i>žerie;</i> <i>pren. záľuba mu ž-ie veľa času</i> vyžaduje 6. znepokojovať, trápiť, sužovať, zožierať; zlostiť: <i>ž-ie</i> <i>ho svedomie, krivda;</i> <i>expr. ten človek mu ž-ie nervy</i> rozčuluje ho 7. <i>subšt.</i> veľmi horlivo vykonávať: <i>ž-ie vojenčinu,</i> <i>učenie (...)</i> <i>opak. žrávať -a</i> <i>// žrať sa hovor. expr.</i> vadiť sa, hádať sa, prieť sa: <i>ž-ie</i> <i>sa so ženou o každú korunu, ž-ú sa medzi sebou</i> (ako <i>psy</i>)	есці, ем, ясі, есць; ядзім, ясце, ядуць; еў, ела, еш і еж; незак. 1. <i>каго-што</i> Ужываць ежу. <i>Е. яблыкі.</i> <i>Яго не ясі, таго ў рот не нясі</i> (прыказка). <i>Е.</i> <i>вачамі</i> (перан. пільна ўглядацца, не адрываючы жраць, жару, жарэш, жарэ; жаром, жарапе, жаруць; жор, жэрла, жары; <i>незак. што.</i> Прагна есці (пра жывёл; пра чалавека – груб. разм.). // <i>зак.</i> сажраць, зжару, зжарэш, зжарэ, зжаром, зжарапе, зжаруць; зжор, зжэрла, зжары; сажраны. ТСБМ, s. 200

Ako preklad slova *jazva* sa v bieloruskom texte objavuje slovo *инар*, ktoré sa v aktuálnom výkladovom slovníku spisovnej bieloruštiny nenachádza. Ide o príklad lexiky súčasných novátorov bieloruského jazyka, ktorý má pôvod v dialekte. Spisovným ekvivalentom slovenského slova *jazva* je bieloruské slovo *урам*, avšak pri jeho použití by došlo k narušeniu štylistiky vety v bieloruštine a pravdepodobne z toho dôvodu prekladateľ zvolil nespisovný variant.

Pri preklade slova *mŕtvy* je použitá bieloruská lexikálna jednotka *нябожчык*, aj keď v bieloruštine rovnako ako v slovenčine slovo *мёртвы* v identickej podobe existuje a dokonca sa rovnako ako slovenský ekvivalent používa nielen ako prídavné meno, ale aj ako podstatné meno. Slovo *mŕtvy* patrí k najstaršej a základnej slovnej zásobe v oboch slovanských jazykoch, aj preto má takmer totožnú podobu. Výrazy *nebohý* či *nebožtík* nájdeme aj v slovenskom slovníku, to znamená, že prekladateľ opätovne bezdôvodne oddialil preklad od originálu a v tomto prípade nielen významovo, ale aj z hľadiska zvukovej stránky verša, pretože dochádza k neprirodzenému a nepotrebnému predĺženiu slova v preklade, čím sa narúša pôvodný rytmus a znenie básne.

K najväčšiemu významovému posunu však dochádza v prípade prekladu slovesa *žrať*. Prekladateľ z nepochopiteľných príčin zvolil neutrálne *есці*, ktoré vôbec nezodpovedá

významu slovenského slova. Ako vidíme v slovníkových významoch, slovenské *žrať* a bieloruské *жраць* sú si nielen významovo, ale aj formálne bližšie ako zvolený variant. Básnikovo stratené slovo mŕtvym z ruky *žerie* ako zviera, a nie *je* ako človek. Pri dvojici *žrať/жраць* sa dokonca stretávame aj s rovnakou štylistickou charakteristikou, t. j. ide o hrubý výraz, ak hovoríme o človeku. Nie je jasné, prečo prekladateľ zvolil práve v tomto prípade cestu zjemnenia prekladového textu, pretože tým narušil básnikov zámer a využitie hrubého slova ako výrazového prostriedku.

4 Prešiel som cez rieku a volám z druhej strany. Z tejto si odpovedám. Počkám sa za rohom a potom skriknem: Zlodej. Všetci sa pridali.	4. Я перайшоў праз раку і крычу з другога берагу. З гэтага сабе адказваю. Пачакаю за рогам, а потым крыкну: Злодзеі. Усе падтрымалі.
volat' <i>nedok.</i> 1. silným hlasom (na diaľku) oznamovať, kričať (význ. 2): v. z veľkej diaľky, v. na záprah, v. za odchádzajúcimi, počuť v-nie o pomoc 2. (o niekt. vtákoch) ozývať sa (význ. 1), ohlášať sa: <i>prepelica v-á, v-nie divých husí</i> 3. hlasom, vyslovením mena ap. upútať pozornosť: v. (na) známych, v. deti domov; <i>chod', v-jú tá! v. niekoho posunkami;</i> <i>pren. povinnosť (nás) v-á</i> 4. (úradne) žiadať prítomnosť niekoho: v. <i>pohotovosť, policiu;</i> v. <i>priateľa na svadbu, za svedka pozývať</i> 5. tech. prostriedkom nadväzovať spojenie, dávať popud ap.: v. <i>známym telefonovať;</i> <i>v-l, že odchádza;</i> v. <i>výtah privolať</i> 6. kniž. dožadovať sa, dovolávať sa: v. <i>po náprave, po pomste</i> 7. používať meno niekoho, niečoho; oslovovať (nejakým) menom; nazývať, menovať: <i>v-li ho (náš) starý; toto miesto v-me zátišie; v-li sa dôvernými menami (...)</i> <i>opak. volávať -a</i> // volat' sa mať meno, nazývať sa, menovať sa: <i>ako sa v-š? táto súčiastka sa v-á guľkové ložisko;</i> <i>opak. volávať sa</i>	крычаць, -чу, -чыш, -чыць; -чим, -чыце, -чаць; -чыг; <i>незак.</i> 1. Моцным голасам выражаць унутраны стан. <i>К. ад болю. Крычаць што аж у Крычаве чуваць!</i> 2. Гучна гаварыць. <i>Не трэба к., гавары спакойна.</i> 3. на каго (што). Гаварыць з кім-н. рэзкім тонам, ляць каго-н. <i>К. на дзяцей.</i> 4. перан. Шмат гаварыць пра што-, каго-н., многа пісаць у друку, прыцягваючы агульную ўвагу. (...) ТСБМ, s. 304 клікаць, клічу, клічаш, кліча; кліч; <i>незак.</i> 1. каго (што). Голасна зваць, прасіць прыйсці, адгукнуцца. <i>К. на ратунак. К. бабулю. К. курэй</i> (падзываць, склікаць). 2. каго (што). Запрашаць з якой-н. мэтай. <i>К. на вяселле. К. на ўрачысты вечар.</i> 3. каго-што. Заклікаць да якіх-н. дзеянняў. <i>К. народ на барацьбу.</i> 4. каго (што) кім або (пры пытанні) як. Называць якім-н. імем (разм.). // <i>аднакр. клікнуць</i>, -ну, -неш, -не; -ні (да 1 і 2 знач.). // <i>зак. паклікаць</i>, -лічу, -лічаш, -ліча; -ліч; -ліканы (да 1 і 2 знач.). // <i>наз. кліканне</i>, -я, н. ТСБМ, s. 293
pridať sa¹ 1. pripojiť sa ako ďalší, pridružiť sa (v <i>chôdzi, v reči</i>): p. <i>sa k sprievodu;</i> p. <i>sa k spievajúcim</i> 2. stať sa stúpencom, prívržencom niekoho, niečoho: p. <i>sa k povstalcom;</i> p. <i>sa k návrhu</i>	падтрымаць, -аю, -аеш, -ае; -ыманы; <i>зак.</i> 1. каго-што. Прытрымаўшы, не даць упасці. <i>П. пад руку.</i> 2. перан., каго (што). Аказаць каму-н. дапамогу, садзейнічанне. <i>П. сябра ў цяжкую мінуту. П. добрай парадай.</i> 3. перан., каго-што. Выказаўшы згоду, адобрыўшы, выступіць у абарону каго-, чаго-н. <i>П. чыю-н. кандыдатуру.</i> 4. што. Не даць спыніцца, парушыцца чаму-н. <i>П. агонь у пліце. П.</i>

	зутарку. (...)ТСБМ, s. 418 далучыць, -лучу, -лучыш, -лучыць; -лучаны; зак., што. 1. Прылучыць да чаго-н. Далучыць карову да статка. 2. Прыбавіць за чаго-н. Д. дакументы да справы. 3. Пазнаёміць з чым-н. Д. дзяцей да музычнай культуры. // незак. далучыць, -аю, -аеш, -ае. // наз. далучэнне, -я. н.

V rozборе sloviess pokračujeme aj v rámci štvrtej časti básne *Hľadač*. V prípade prekladu slovesa *volat'* do bieloruštiny slovom *крычаць* je nevyhnutné pozastaviť sa pri tej časti významu slovesa, v ktorej sa hovorí, že nejde iba o výpoveď silným hlasom, ale pri kriku ide aj o vyjadrenie vnútorného stavu, najčastejšie bolesti či hnevu. Význam použitého slovenského slovesa je oznamovať a príznak nástojčivosti, väčšej intenzity či vyjadrovania emócií nenájde ani v jednom zo siedmich významov, ale našli by sme ho medzi významami slovenského kričať. Čiastočne sa zachováva sémantika bieloruského *крычаць* len v polovici jeho tretieho významu. Preto už po niekoľkýkrát treba konštatovať, že zvolený ekvivalent v preklade pozmenil význam slova z originálneho textu a pozorujeme tendenciu prekladateľa za každú cenu nájsť a v preklade použiť slovo, ktoré by text od originálu čo najviac oddialilo.

Obdobná situácia je aj pri slovese *pridať sa*, pri preklade ktorého prekladateľ použil sloveso *падтрымаць*, ktoré má v slovenčine význam podržať (podporiť niekoho). V preklade tak výraz dostáva dodatočný význam súhlasu či podpory, ktorý v originálnom texte nie je.

K základným charakteristikám tvorby Jána Ondruša patrí o. i. aj to, že jeho básne sú plné deštrukcie, inovácie a gramatickej deformácie. Básnik často využíva vetné a myšlienkové presahy, verše sa približujú skôr k hre ako k účelu a báseň býva zbavená lyrickosti. K špecifickým výrazom, ktoré sa opakujú vo viacerých básňach, patria napr. slová voda, oheň, popol, jazva a pod.⁵

V bieloruskom preklade básne *Hľadač* dochádza k významovým posunom v týchto prípadoch:

1. použitie nesprávneho slova (v prípadoch, keď si slová nie sú formálne podobné – пясок ako nepresný ekvivalent slova prach);
2. použitie nesprávneho slova pri nepoznaní originálneho slova, resp. pri nesprávnej interpretácii originálneho slova (капсула ako nepresný ekvivalent slova kapsľa);
3. bezdôvodné využitie synonymného výrazu (нябожчык/mŕtvy);

⁵ Podľa: <http://www.litcentrum.sk/39899>

4. bezdôvodné využitie jemnejšieho výrazu, resp. stylisticky neutrálneho slova (ядуць/žerie);

5. bezdôvodné využitie emotívneho výrazu na mieste neutrálneho slova (крычаць/volať, падтрымаць/podržať).

V preklade básne Ivana Štrpku Nikto. Posledný autoportrét⁶, ktorého autorkou je Sviatlana Bohuš, sa v prvom rade taktiež zameriame na plnovýznamové slová.

NIKTO. POSLEDNÝ AUTOPORTRÉT	Ніхто. Апошні аўтапартрэт
Júl preteká. To kruté, zo všetkých strán priestupné zrkadlo (v ktorom sa spoznávame, pohybujeme, kráčame, tkvieme, tlieme) je naš vlastný svet, vríšiaci naše holé skutky, a nie naše obrazy. Po uši v tom. Vlna ohlušuje. Modro bez hĺbky. Slnko je nahá pulzujúca rana. Ten živý Nikto v zrkadle som ja.	Мінае ліпень. Тое злое адкрытае з усіх бакоў люстэрка (у якім знаёмімся, блукіаю, крочым, кранаю і канаю) – у ім наш сьвет, які здзяйсняе нашы голыя ўчынкi – ня нашы вобразы. Па горла ў ім. А хваля аглушае. Блакіт без глыбіні. А сонца – адкрытая пульсуючая рана. Жывы Ніхто ў люстэрку – гэта я.

V prípade slovesa pretiečť, pretekať sa v bieloruskom preklade stráca tečenie, resp. plynutie a tekuté skupenstvo, ktoré má v básni symbolizovať pohyb času. A pritom podľa výkladového slovníka bieloruského jazyka sa v súvislosti s časom taktiež používa slovo цячы, працякаць. Tečenie v tomto prípade vyjadruje aj neukončenosť javu, ktorá sa v bieloruskom preklade dostáva do úzadia.

pretiečť -tečie -tečú -tiekol <i>dok</i>. 1. tečením sa dostať cez niečo: <i>mlieko p-lo; voda p-la cez stenu</i> 2. (o nádobe) naplniť sa tak, že tekutina sa preleje cez okraj: <i>pohár p-l</i> 3. odtečť z jedného miesta na druhé • <i>odvtedy už veľa vody p-lo (dolu Dunajom)</i> bolo to dávno; <i>nedok. pretekat</i>¹ 1. k 1 – 3 2. tečúc, plynúc prechádzať cez niečo, niečím: <i>mestom p-á rieka</i>	мінуць, -ну, -неш, -не; -нём, -няце, -нуць, -ні; зак. 1. <i>каго-што</i>. Прайсці, праехаць каля каго-, чаго-н., пакінуўшы яго ззаду або з боку. <i>М. азярко. 2.</i> пераважна з <i>адмоўем, чаго</i>. Пазбегнуць чаго-н. <i>Не м. бяды (безас.). Горш калі байшя: і ліха не мінеш і надрыжышся. 3.</i> (1 і 2 ас. не ўжыв.) Скончыцца, прайсці (пра час, пару, падзеі і пад.). <i>Вось і лета мінула. 4.</i> (1 і 2 ас. не ўжыв.) каму. Споўніцца (пра ўзрост). <i>Яму мінула сем гадоў.</i> ТСБМ 347 цячы, 1 і 2 ас. не ўжыв., цячэ; цякнуць; цёк, цякла, -ло; <i>незак. 1.</i> Ліцца струменем, патокам у якім-н. напрамку. <i>Рака цячэ міх гор. Кроў цячэ з раны. Цякуць гукі музыкі</i> (перан). 2. Прапускаць вадкасць у выніку няспраўнасці (праз дзірку, адтудіну і пад.). <i>Вядро цячэ. 3. Праходзіць, працякаць (пра час) Цякуць гады. // наз. цячэнне</i>, -я, н. (да 1 і 3 знач.). ТСБМ, s. 740

⁶ Slovenský text dostupný na: <http://www.litcentrum.sk/39851>. Bieloruský preklad ARCHE 9/2010, s. 308.

Pri prídavnom mene *krutý* zase obdobne ako pri slovese *žrat'* v preklade Ondrušovej básne dochádza k pokusu o neutralizáciu expresívnej výpovede. *Krutý* (bieloruské *люты*) je viac ako *zlý*, zámerom básnika bolo vyjadriť nemilosrdnosť a neúprosnosť odrazu v zrkadle.

krutý príd. 1. nemilosrdný, neúprosný, ukrutný; svedčiaci o tom: <i>k. nepriateľ</i>; <i>k. osud</i>; <i>k-é zaobchádzanie</i> 2. expr. tuhý; veľký: <i>k-á zima</i>; <i>k-á bolesť</i>;	злы, -ая, -ое. 1. Якi тоiць у сабе зло. 3. намер. <i>Злая доля</i> (няшчасная). 2. Поўны злосці, варожасці. 3. чалавек. <i>Злыя вочы</i>. 3. на каго-што. Сярдзіты, поўны злосці на каго-, што-н. Ён з. на ўсіх. 4. Куслівы, злосны (пра жывёл). 3. сабака. 5. перан. Ужыв. Для абазначэння вышэйшай ступені якой-н. якасці, дзеяння, стану і пад., выражанага назойнікам (разм.). 3. мороз. <i>Злыя вятры</i>. ТСБМ, s. 243 люты¹, -ая, -ае. 1. Злы, бязлітасны. <i>Л. вораг. Л. звер.</i> 2. перан. Вельмі моцны ў сваім праўленні, невыказна цяжкі. <i>Лютая злосць. Лютыя маразы.</i> // наз. лютасць, -і, ж. (да 1 знач.) ТСБМ, s. 324

Prídavné meno *priestupný* bolo preložené ako *адкрыты*, t. j. *отворенý*. *Priestupné* zrkadlo v sebe ukrýva aj význam zo všetkých strán *отворенé*, ale slovesá pohybu objavujúce sa v nasledujúcom verši napovedajú, že *неменность*, *зйавность* a *пгамост'* zrkadla je básnickým zámerom narušená. Práve v tejto súvislosti význam *отворенé* je len súčasťou významu *priestupné*, a preto je bieloruský preklad správny, ale istým spôsobom ochudobnený.

Slovo *адкрыты* je použité v preklade ešte raz v závere básne ako ekvivalent k slovenskému *nahý*, čo taktiež nepovažujeme za veľmi dobré riešenie, pretože význam *неoblečený*, *обнаженý* sa medzi významami slova *адкрыты* nenachádza. Adekvátny preklad slova *nahý* by bol v bieloruštine *голы*, ktoré v doslovnom preklade do slovenčiny znamenajú *holý*, čo je synonymum k slovu *nahý*.

priestupný príd. 1. schopný prepúšťať niečo: <i>p-á pôda</i> 2. prestupujúci istý počet: <i>p. rok</i> majúci 366 dní; <i>priestupnosť</i> –i ž.	адкрыты, -ая, -ае. 1. Нічым не загароджаны, не прыкрыты. <i>А. прастор. Адкрытае мора. Смажыць на адкрытым агні.</i> 2. Даступны для ўсіх жадаючых. <i>А. сход.</i> 3. Не тайны, яўны. <i>А. пратэст. Адкрыта</i> (прысл.) <i>выступіць з крытыкай недахопаў.</i> <i>Адкрытае галасаванне</i> (падняццем рук, не тайнае.). 4. Шчыры, прамы. <i>А. твар. А. характар.</i> 5. Тое, што і разгорнуты. <i>Адкрытая кніга. А. журнал.</i> 6. З вялікім выразам. <i>Адкрытае плацце.</i> 7. не падземны, з знадворным выхадам пласта. <i>А. спосаб здабычы вугалю.</i> (...) ТСБМ, s. 38
nahý príd. 1. nezakrytý odevom, <i>неoblečený</i>, <i>обнаженý</i>, <i>holý</i>: <i>n-é dieťa, n. do pása, kúpať sa n.</i> 2. nezakrývaný, <i>holý</i> (význ. 5): <i>n-á skutočnosť, pravda</i> • <i>expr. n. ako Adam, ako ho Boh stvoril celkom; cítiť sa ako n. vtřní zle;</i>	адкрыты, -ая, -ае. 1. Нічым не загароджаны, не прыкрыты. <i>А. прастор. Адкрытае мора. Смажыць на адкрытым агні.</i> 2. Даступны для ўсіх жадаючых. <i>А. сход.</i> 3. Не тайны, яўны. <i>А. пратэст. Адкрыта</i> (прысл.) <i>выступіць з крытыкай недахопаў.</i> <i>Адкрытае галасаванне</i> (падняццем рук,

naho <i>prísl.</i>; nahost' -i ž.	не тайнае.). 4. Шчыры, прамы. <i>А. твар. А. характар.</i> 5. Тое, што і разгорнуты. <i>Адкрытая кніга. А. журнал.</i> 6. З вялікім выразам. <i>Адкрытае плацце.</i> 7. не падземны, з знадворным выхадам пласта. <i>А. спосаб здабычы вугалю. (...)</i> ТСБМ, s. 38 голы, -а, -ае; гол, -а. 1. Не апрануты, без расліннага або валасянога покрыва. <i>Голая спіна. Г. чэрап (лысы). Голыя дрэвы (без лісця). Голыя сцены (перан.: не ўпрыгожаныя). Спаць на голым ложку (без сенніка). Браць голымі рукамі (перан.: без цяжасцей).</i> 2. перан. Узяты сам па сабе, без тлумачэнняў, без дадаткаў. <i>Голыя лічбы. Голыя факты.</i> 3. Без прымесей, чысты. <i>Г. пясок.</i> 4. перан. Бедны. <i>Гол як сакол. Г. як бізун. (...)</i> ТСБМ 154

Pri slove zrkadlo nejde ani tak o nesprávnosť prekladu, skôr o otázku, ktorú tento výber prekladateľa vyvoláva. Prvý význam slova *люстэрка* nás totiž odvoláva na slovo *люстра*, takže ide o významovo totožné výrazy, preto nie je jasné, prečo prekladateľ zvolil dlhšie slovo s formálnym znakom deminutíva *-ka* a svojím výberom tak rozbil spoluhláskovú skupinu v slove (*лю-сmp-a*), ktorá by v preklade zachovala zvukovú stránku slovenského verša (*zrk-adlo*).

zrkadlo -a -diel s. 1. (sklená) tabuľa s lesklou vrstvou utvárajúca odrazom svetelných lúčov plošný obraz predmetu: <i>toaletné, brúsené, benátske z.; odb. rovinné, vypuklé, guľové z.; spätné z. na motor. vozidle</i> 2. čo pripomína takúto tabuľu: <i>z. jazera;</i> <i>polygr.</i> presné rozvrhnutie obrázkov a textu na strane 3. verný odraz, obraz, svedectvo: <i>umenie je z-om doby</i> • <i>hladký ako z.</i> veľmi; <i>nastaviť niekomu (krivé) z., ukázať mu, aký (nie) je;</i> zrkadlový <i>príd.: z. ďalekohľad, z-á plocha, sieň;</i> zrkadielko -a -lok s. <i>zdrob.</i>	люстэрка, -а, <i>мн. -і, -аў, н.</i> 1. Тое, што і люстра¹ (у 1 а 2 знач.). <i>Глядзеца ў л. Вочы – л. душы.</i> 2. Невялічкае люстра¹ (у 1 знач.). // <i>памяни.</i> люстэрачка, -а, <i>мн. -і, -аў, н.</i> // <i>прым.</i> люстэркавы, -ая, -ае. ТСБМ, s. 324

V prípade prekladu slovesa *пohyboваць* dochádza k rozšíreniu významu, pretože bieloruské *блукань* by mohlo byť skôr prekladom k slovenskému *blúdiť*, keďže hneď z prvého významu je jasné, že ide o chôdzu bez cieľa. Slovenské *pohybovať* sa je všeobecnejšie (aj meniť polohu) a pohyb nie je obmedzený na chôdzu, *пohyboваць* (v zrkadle) môžeme aj rukami, ústami, očami a pod. Slovenskému *pohybovať sa* zodpovedá bieloruský ekvivalent *рухацца*.

поhyboваць <i>nedok.</i> 1. robiť pohyby, hýbať: <i>p. nohami, perami</i> 2. meniť polohu niečoho: <i>viator p-je listím</i> 3. uvádzať do pohybu, do činnosti: <i>mlyn p-lo vodné koleso</i> // pohybovať sa 1. meniť svoju polohu, miesto: <i>rýchlo sa p.; po ceste sa p-jú autá</i> 2. žiť, účinkovať v istom prostredí: <i>p. sa medzi ľuďmi; s istotou sa p. v spoločnosti</i> 3. kolisať v istom rozpätí: <i>teplota sa p-la okolo nuly</i>	блукать, -аю, -аеш, -ае; <i>незак.</i> 1. Бязмэтна хадзіць, гуляць. <i>Б. па вуліцы.</i> 2. Пераязджаць з месца на месца, хадзіць у пошуках каго-, чаго-н. <i>Б. па свеце.</i> 3. перан. Пераходзіць з аднаго прадмета на другі, не спыняючыся на чым-н. (пра погляд, вочы, думкі). <i>Блукуюць думкі.</i> // наз. блуканне, -я, н. ТСБМ, s. 90 рухацца, -аюся, -аешся, -аецца; <i>незак.</i> 1. Знаходзіцца ў руху, перамяшчацца. <i>Войскі рухаліся на захад. Р. на службе.</i> (атрымліваць павышэнне). <i>Справа не рухаецца</i> (стаіць на месцы). 2. Рушыцца з месца, адпраўляцца. <i>Р. ў дарогу.</i> 3. Варушыцца (у 1 знач.), мяняць становішча цела. <i>Сядзець, не рухаючыся. Ногі не рухаюцца</i> (не можа ступіць, ісці хто-н.). // прым. рухальны, -ая, -ае (да 3 знач.; спец.). ТСБМ 568

Pri slovese *tlieť* v preklade dochádza taktiež k významovému posunu a ide o prípad, pri ktorom v bieloruštine existuje obdobné slovo, keďže ako v prípade *mŕtvy* ide o najstaršiu vrstvu slovanskej slovnej zásoby. *Tlieť* znamená dohorievať = byť symbolicky na prahu smrti a *канаць* = dlho skonávať v mukách. Avšak v tomto prípade treba brať do úvahy, že prekladateľ sa s najväčšou pravdepodobnosťou snažil zachovať podobnosť za sebou nasledujúcich slov *tkvieme, tlieme/кранаем i канаем*.

tlieť -ie -ejú <i>nedok.</i> 1. slabo, bez plameňa horieť: <i>оheñ pomaly tlie; v peci, v pahrebe t-li uhliky; pren. tlie v ňom iskra nádeje, života – pretrváva</i> 2. (o org. látkach) rozkladať sa, práchnivieť: <i>t-úce listie, kosti; tlenie biol. proces rozkladu org. Láto</i>	канаць, -аю, -аеш, -ае; <i>незак.</i> 1. Паміраць у муках, канцацца. <i>К. у нечалавечых пакутах.</i> 2. перан. Набліжацца да канца, канцацца. // наз. кананне, -я, н. ТСБМ, s. 271 тлець, 1 i 2 ас. не ўжыв., тлее; <i>незак.</i> 1. Гніючы, разбурацца; трухлець, паракнець. <i>Тлее апалае лісце.</i> 2. Гарэць без польмя; слаба падтрымліваць гарэнне. <i>Асіна не гарыць, а тлее.</i> 3. перан. Існаваць скрыта, слаба праяўляцца дзе-н. (пра жыццё, пачыцці i пад.). <i>У душы тлела надзея.</i> // наз. тленне, -я, н. (да 1 i 2 знач.) ТСБМ, s. 656

Pri analýze lexikálnych významov sa ešte pozastavme pri slove *vlastný*, ktorý prekladateľ pri preklade slovného spojenia *наш vlastný* vynechal. Vynechanie prídavného mena *vlastný*, ktorý má v bieloruštine ekvivalent *уласны* ochudobnilo preklad o zosobnenie, ktoré autor symbolicky naznačuje už v názve básne *Nikto. Posledný autoportrét*.

vlastný <i>príd.</i> 1. kt. je vlastníctvom niekoho, kt. niekomu, niečomu patrí, od niekoho, z niečoho pochádza, svoj, <i>op. cudzí: mať v. dom, (ne)mať v. telefón; mäso vo v-ej šťave; zhotovený v-mi rukami, konať z v-ho popudu, nepočuť v-ho slova</i> 2. citovo, pokrvne spriaznený, príbuzný: <i>nepoznal (svoju) v-ú</i>	уласны, -ая, -ае. 1. Які належыць каму-, чаму-н. як уласнаць. <i>Уласная машына.</i> 2. Свой, асабісты. <i>Зрабіць што-н. уласнымі рукамі. На ўласныя вочы ўбачыць. Па ўласнай волі.</i>

<i>ženu, prijať dieťa za v-é;</i> <i>v. brat, syn pokrvný, op. nevlastný</i> 3. <i>vlastnoručne zhotovený; týkajúci sa samého autora, tvorcu: (vystavovať) v-é fotografie;</i> <i>v. portrét, v. životopis;</i> <i>v. gól do bránky svojho mužstva</i> 4. <i>tvoriaci jadro veci, skutočný, pravý: v. proces prebieha automaticky, k v-ej téme sa nedostal;</i> <i>spôsobu jemu v-é;</i> <i>lingv. v-é meno pomenávajúce jednotlivinu toho istého druhu (...)</i>	3. Які знаходзіцца ў непасрэдным распараджэнні, падпарадкаванні каго-, чаго-н. <i>У. карэспандэнт.</i> <i>Уласная канцэлярыя.</i> 4. Літаральны, сапраўдны. <i>Ва ўласным сэнсе слова.</i> 5. Уласцівы толькі каму-, чаму-н., без пабочных дабавак (спец.). <i>Уласная вага цела. (...) ТСБМ, s. 687</i>

Okrem slov rozobratých v tejto analýze sa v oboch prekladoch objavuje aj niekoľko ďalších nepresností, ktorým sa z dôvodu obmedzeného rozsahu príspevku už nebudeme podrobne venovať, ale môžeme naznačiť, že ide napr. o nesúlad v preklade predložiek – „stratil som slovo, **na** ktoré ma mali radi“ // „я страціў Слова, **за** якое мяне любілі“ – alebo vynechávanie zámen v preklade, ktoré sú v slovenskom texte použité so zámerom individualizácie lyrického subjektu, napr. „Verte **mi** to“ // „Паверце [**мне**], я страціў“; „Počkám **sa** za rohom“ // „пачакаю [**сябе**] за рогам“ a objavuje sa aj nesúlad pri osobách slovies „žerie“ // ядуць.

Cieľom príspevku bolo poukázať na lexikálne posuny, ktoré menia význam použitých básnických výrazových prostriedkov a vo viacerých prípadoch aj zvukovú stránku verša. Ako píše Liashuk, „spoločná lexikálna zásoba bieloruštiny a slovenčiny umožňuje realizovať princíp slabičnej paralelnosti cestou aktualizácie synonymických možností“ (2009, s. 261), preto sme sa snažili upozorniť na miesta, kde prekladatelia túto možnosť nevyužili. Zdá sa, že v oboch prekladoch jazykové kompetencie prekladateľov nie sú na takej úrovni, aby mohli dekódovať text a následne ho správne zakódovať v jazyku prekladu.

Poznámka

Tento článok bol vytvorený realizáciou projektu Dovybavenie a rozšírenie *lingvokulturologického a prekladateľsko-tlmočnického centra* na základe podpory operačného programu Výskum a vývoj financovaného z Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

Literatúra

FERENČÍK, Ján: *Kontexty prekladu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1982. 150 s.

Krátky slovník slovenského jazyka 4. Dostupné na internete: <http://slovník.juls.savba.sk/>

LIASHUK, Viktoria: K súvzťažnosti axiológie a poetológie v bieloruských prekladoch slovenskej poézie po r. 1989. In: *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 1989 III*. Prešov: AFPhUP 2009, s. 350 – 263.

ONDRUŠ, Ján: *Hľadač*. Dostupné na internete: <http://www.litcentrum.sk/39899>

Ондрюш, Ян: Шукальнік. In: *ARCHE*, 2010, č. 9, s. 273 – 276.

ŠTRPKA, Ivan: *Nikto. Posledný autoportrét*. Dostupné na:
<http://www.litcentrum.sk/39851>

Штрпка, Іван: Высалапі язык. In: *ARCHE*, 2010, č. 9, s. 307 – 308.

Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Пад. рэд. М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко. Мінск: Беларуская энцыклапедыя 2002. 784 с. ZAMBOR, Ján: *Tvarovanie básne, tvarovanie zmyslu*. Bratislava: Veda 2010. 259 s.

Valencia slovesa a jej prínos pre komunikáciu v nemeckom jazyku

Simona Fraščíková

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

1. Úvod

V nasledovnom príspevku sa zaoberám valenciou slovesa v úzkej spojitosti s verbálnou komunikáciou, ktorá je realizovaná v nemeckom jazyku, pričom mojím cieľom je poukázať predovšetkým na využitie valenčnej teórie v praxi.

Vychádzajúc z definovaného cieľa, venujem pozornosť najmä vetným modelom, ktoré sú zostavené na základe valenčných vlastností slovesnej lexémy, a ktoré schematicky zachytávajú kombinačnú varietu syntaktických vzťahov medzi ich jednotlivými členmi. Zároveň si všímam aj variabilnosť lexikálneho obsadenia daných členov, ktorá je odrazom rozmanitosti kontextového použitia určitej slovesnej lexikálnej jednotky. Uvedené komplexné nazeranie na relačný (valenčný) potenciál slovesnej lexémy predstavuje vyššie naznačené prepojenie teoretickej roviny valencie s tou praktickou, a síce v tom, že sú používateľovi jazyka prostredníctvom vetných modelov doplnených o príklady znázorňujúce možné lexikálne obsadenie ich jednotlivých členov poskytnuté základné informácie potrebné pre utvorenie gramaticky korektných a obsahovo úplných vetných štruktúr ako východiska úspešnej verbálnej komunikácie.¹

Vetné modely ako súčasť komplexných valenčných modelov slovies boli doposiaľ spracované aj lexikograficky, nie však so zameraním pre praktické použitie (DaF). Pokiaľ vychádzame z toho, že komunikujúci nie sú vedomostne na úrovni vysokoškolských študentov, je nevyhnutné dané lexikografické spracovanie adekvátne prispôbiť práve ich úrovni.

V mojom príspevku sa venujem aj uvedenej oblasti. Ako praktickú ukážku využívam lexikografické spracovanie valencie slovesa v najaktuálnejšom nemeckom valenčnom slovníku (Schumacher, 2004). V nadväznosti naň poukazujem na jednoduchší model, ktorý pozostáva z vetných modelov a príkladových viet získaných z nemeckého jazykového korpusu (<https://cosmas2.ids-mannheim.de> [10-26-2013]).

¹ Plnohodnotnú vetnú konštrukciu ako východisko úspešnej verbálnej komunikácie vnímam z pozície hovoriaceho, pre ktorého je nemecký jazyk cudzím jazykom. Z tohto pohľadu považujem gramaticky korektnú a obsahovo úplnú vetnú konštrukciu ako primárny cieľ, o ktorý by sa mal tzv. *Nichtmuttersprachler* (hovoriaci, pre ktorého je cieľový jazyk cudzím jazykom) usilovať.

Z dôvodu priestorového obmedzenia som zvolila ako praktickú ukážku len slovesnú lexému *leben* (žiť), ktorá je však súčasťou základnej slovnej zásoby a preto vhodným objektom empirického skúmania.

2. Valencia slovesa

Vzhľadom na to, že je mojím cieľom poukázať v prvom rade na možné prepojenie valencie slovesa s komunikáciou, nebudem sa podrobne zaoberať historickým vývojom valencie, ale načrtnem najmä hlavné znaky tejto teórie.

Za zakladateľa valenčnej teórie je považovaný francúzsky jazykovedec Lucien Tesnière (1959)², ktorému sa ako prvému podarilo pozdvihnúť fenomén valencie na úroveň východiska gramatickej teórie. Tento špecifický prípad vzájomnej spájateľnosti slovesa s inými jazykovými jednotkami nachádzajúci odraz pri tvorení vetných štruktúr oslovil najmä nemeckých jazykovedcov, ktorí rozvíjali myšlienku valencie slovesa ďalej. V súvislosti s počiatočnou fázou K. M. Welke (1988, s. 12f.) uvádza autorov ako Erben (1960), Helbig (1965), Welke (1965), Bondzio (1969; 1971), ktorí myšlienku valencie posunuli ďalej, i keď nie v jednotnej podobe.³ Zo súčasných lingvistov sa valenčnej teórii venujú Ágel (2000), Eroms (2000), Kozmová (2013) a i.⁴

Valencia slovesa, ako ju chápal Tesnière prešla postupne viacerými modifikáciami práve zo strany nemeckej lingvistiky. Pôvodne prezentovaná ako schopnosť slovesnej lexémy viazať na seba určitý počet aktantov⁵, jedná sa teda primárne o syntaktické hľadisko a upriamenie pozornosti na povrchovú štruktúru vety, sa stala východiskom len pre jednu skupinu jazykovedcov⁶. Na tomto mieste nezaškodí uviesť definíciu valencie, ktorú uvádza

² Hlavné dielo, v ktorom Tesnière prezentoval myšlienky modernej valenčnej teórie, bolo vydané posthum pod názvom *Éléments de syntaxe structurale*. Paris. 1959. (Základy štruktúrálnej syntaxe).

³ V rámci jazykovedy, obzvlášť tej nemeckej, nebola rozvíjaná valenčná teória jednotne. Preto je možno postrehnúť najmä v prvej fáze viaceré koncepcie valenčnej teórie. Aj v prípade samotných autorov ako Erben, Helbig, Welke, Bondzio, Eroms, či Ágel nemožno hovoriť o jednotnom chápaní valenčnej teórie. Zatiaľ čo Erben podobne ako Helbig vychádzal z Tesniérovho pôvodne formálne chápaného pojmu valencie, považovali Welke a Bondzio valenciu slovesa za primárne sémantický jav. Helbig sa nakoniec pod vplyvom generatívnej sémantiky priklonil tiež k názoru, že valencia je v prvom rade sémantického charakteru. V súčasnosti sa chápe valencia ako komplexný jav zahrňujúci obe roviny a zohľadňujúci i pragmatický aspekt. Bližšie porovn. Welke (1988), Helbig (1992), Ágel (2000), Eroms (2003).

⁴ Pri autoroch je uvedený odkaz len na jednu, z môjho pohľadu ťažiskovú publikáciu. Všetci autori sa však valencii venovali i v iných publikáciách. Zároveň je potrebné zdôrazniť, že ide o autorov, ktorí sa venujú valencii slovesa s ohľadom na nemecký jazyk, príp. kontrastívne, kde jeden z jazykov je nemecký jazyk.

⁵ Terminológia, ktorú používajú lingvisti na pomenovanie vetných elementov viazaných slovesom a tzv. voľných vetných elementov taktiež nie je jednotná. Tesniérovským pojmom *actants* vs. *circumstances* tak zodpovedajú nemecké výrazy *Aktanten* vs. *Zirkumstanten* (aktanty vs. cirkumstanty), *Ergänzungen* vs. *Angaben* (valenčne viazané doplnenia vs. tzv. voľné valenčne neviazané doplnenia), *Komplemente* vs. *Supplemente* (komplementy vs. suplementy). V nadväznosti na U. Engela (2009) budem používať termíny valenčne viazané doplnenie a voľné valenčne neviazané doplnenie.

⁶ Porovn. pozn. č. 3.

nemecký lingvistický slovník (2002, s. 727), pretože aj v nej možno postrehnúť chápanie valencie najmä ako formálneho javu: „*Valenz ist die Fähigkeit eines Lexems (z.B. eines Verbs, Adjektivs, Substantivs), seine syntaktische Umgebung vorzustrukturieren, indem es anderen Konstituenten im Satz Bedingungen bezüglich ihrer grammatischen Eigenschaften auferlegt.*“⁷

Druhá skupina lingvistov⁸ sa orientovala na hĺbkovú sémantickú rovinu, a preto vnímala aj valenciu primárne sémanticky. Vychádzajúc z takéhoto poňatia valencie je pre lexémy, máme na mysli predovšetkým slovesné lexémy, príznačné, že sa spájajú do syntagmaticky komplexnejších celkov len s jazykovými jednotkami s určitými sémantickými príznakmi a naopak určité sémanticky neprípustné jazykové jednotky zo svojho okolia vylučujú.

Komplexný pohľad na valenciu slovesa poskytujú autorky Valenčného slovníka slovenských slovies J. Nižníková – M. Sokolová (1998, s. 7), ktoré charakterizujú valenciu ako: „[...] *schopnosť slovesa viazať na seba istý počet jazykových jednotiek (doplnení, participantov) a určovať ich tvarové a významové vlastnosti.*“⁹ Podľa uvedeného chápania je valencia jav, ktorý presahuje jednotlivé roviny. Ide o viacrozmernú kategóriu, ktorá nie je obmedzená na jednu alebo druhú rovinu vetnej štruktúry, ale naopak predpokladá ich vzájomné ovplyvňovanie sa. Nakoniec je potrebné spomenúť aj pragmatickú rovinu, ku ktorej smeruje, predovšetkým s ohľadom na skúmanú problematiku, keďže sa koncentrujem na prínos valencie pre komunikáciu v nemeckom jazyku.

Vnímanie slovesa ako centrálnej konštrukčnej a sémantickej jednotky vety našlo uplatnenie pri spracúvaní tzv. vetných modelov alebo vetných vzorcov, ako uvádzajú niektorí autori¹⁰. Prostredníctvom vetných modelov máme možnosť schematicky zachytiť relačný potenciál slovesnej lexémy. Na úrovni povrchovej gramatickej štruktúry vety tak ide o zachytenie kvantitatívnej a kvalitatívnej valencie slovesa, na úrovni hĺbkovej štruktúry vety ide o charakteristiku participantov slovesa pomocou sémantických príznakov. Komplexný

⁷ Porov. H. Bußmann (2002).

(*[Valencia je schopnosť lexémy (napr. slovesnej, adjektívnej, substantívnej) predurčovať svoje syntaktické okolie, a síce tak, že iným jazykovým jednotkám vo vete kladie podmienky so zreteľom na ich gramatické vlastnosti.]* (preklad S. Fraščíková)

⁸ Porov. pozn. č. 3.

⁹ Porov. J. Nižníková – M. Sokolová (1998).

¹⁰ Medzi výrazmi *vetný vzorec* a *vetný model* vidia rozdiel najmä mnohí nemeckí lingvisti. Podobne aj R. Kozmová (2009:3) rozlišuje pri popise valenčného modelu medzi týmito dvoma pojmami. Zatiaľ čo vetné vzorce charakterizuje ako „*abstraktné kategórie, ktorých doplnenia možno realizovať rôznymi participantmi*“, je podľa autorky vetný model konkrétny, t.j. „*vzťahuje sa na konkrétnu vetnú štruktúru.*“ Českí lingvisti F. Daneš - Z. Hlavsa pracujú vo svojej monografii *Větné vzorce v češtině* (1981) len s pojmom vetný vzorec, ktorým možno znázorniť buď gramatickú štruktúru vety (gramatický vetný vzorec – GVV) alebo významovú štruktúru vety (sémantický vetný vzorec – SVV). V prakticky zameranej časti príspevku budem používať prevažne pojem vetný model, a to aj preto, lebo príkladové vety budú znázornením konkrétnych vetných štruktúr. V inom prípade praktickú ukážku terminologicky objasním.

valenčný model síce spája *tri*¹¹ roviny jazyka, primárnym kritériom je však syntaktické kritérium, keďže sa dané modely týkajú vetných konštrukcií.

Myšlienka vetných modelov spracovaných na základe valencie slovesa dokázala nájsť svoje miesto aj v nemeckej lexikografii, kde bolo doposiaľ vydaných už niekoľko valenčných slovníkov: G. Helbig – W. Schenkel (1969), U. Engel – H. Schumacher (1976), H. Schumacher (1986), H. Schumacher et al. (2004). Slovakistika disponuje *Valenčným slovníkom slovenských slovies* v dvoch zväzkoch (1998; 2006), spracovaným autorkami Nižníkovou a Sokolovou.

3. Veta ako najmenšia potenciálne autonómna jazyková jednotka komunikácie

Nájsť jednotnú všeobecne platnú definíciu komunikácie je rovnako náročné ako v prípade definície vety ako jazykovej jednotky. Hlavným dôvodom tejto nejednotnosti sú rôzne hľadiská skúmania daných objektov, nakoniec aj prístup samotných autorov. V súvislosti s predmetom a cieľom príspevku uvádzam definíciu vety, ktorá poukazuje na priamo spojitosť vety s komunikáciou. H. J. Heringer (1996, s. 19) píše: „*Der Satz ist die Einheit, die sich im Gebrauch der Sprache dadurch auszeichnet, dass sprachliche Kommunikation sich in Sätzen vollzieht und kommunikative Akte mit Sätzen vollzogen werden.*“¹²

Heringer, ako možno v definícii postrehnúť, vníma vetu ako najmenšiu *stavebnú* jazykovú jednotku verbálnej komunikácie. Pojem *komunikácia* pochádza z latinského slova *communicare*, čo v preklade znamená *oznámiť niekomu niečo, sprostredkovať, zhodnúť sa* a pod., a v tej najvšeobecnejšej rovine je chápaná ako „*dorozumievanie sa medzi ľuďmi pomocou písma, reči, znakov [...]*“¹³. Vychádzajúc z uvedených definícií možno konštatovať, že pri vzájomnom dorozumívaní sa vyjadrujeme a prezentujeme naše myšlienky prostredníctvom syntagmaticky komplexných jazykových jednotiek, čiže viet.

Tvorenie gramaticky a obsahovo korektných viet, ktoré sú jedným z predpokladov úspešnej komunikácie, podlieha v každom jazyku určitým pravidlám. Obzvlášť dôležité je osvojenie si daných pravidiel v prípade, že sa jedná o cudzí jazyk, ktorý sa v porovnaní s materinským jazykom spravidla vyznačuje určitými rozdielmi v jazykovom systéme. Rozdiely môžu byť pritom buď formálneho charakteru, a teda sú pozorovateľné na

¹¹ Ako som už uviedla v úvode, valenciu vnímam síce ako sémanticko-syntaktický jav, avšak so značným vplyvom na komunikáciu. Z tohto dôvodu nemožno v prípade valencie pragmatický aspekt eliminovať.

¹² Porov. H. J. Heringer (1996).

(*Veta je jednotkou (jazykového systému), ktorá sa v jazykovej praxi vyznačuje tým, že jazyková komunikácia prebieha vo vetách a že komunikatívne akty uskutočňujeme pomocou viet.*) (preklad S. Fraščíková)

¹³ Porov. K. – D. Bünting (1996).

povrchovej štruktúre vety, alebo sa môžu dotýkať aj lexikálno-sémantickej roviny, kedy sa odrážajú vo variabilnosti lexikálneho obsadenia kontextových partnerov slovesa ako centrálnej konštrukčnej jednotky vety. Nakoniec je dôležitým javom, ktorý úzko súvisí práve s lexikálno-sémantickou rovinou, polysémia jazykových jednotiek, ktorá pripúšťa viaceré potenciálne významy formálne tej istej jazykovej jednotky a je prítomná v oboch jazykoch, i keď nie vždy v rovnakej miere¹⁴. Samotný proces aktualizácie niektorého z významov pôvodne polysémickej slovesnej lexémy nastáva v rámci komplexnejšej syntaktickej konštrukcie, pričom zmena formálnej stránky môže niesť so sebou i zmenu vo význame.

Ak vnímame vetu ako základnú stavebnú jednotku komunikácie, ktorou chceme zrozumiteľne vyjadriť svoje myšlienky, potom musí byť formálne usporiadanou a obsahovo úplnou, v prípade hovorenej komunikácie intonačne ukončenou jednotkou. Tým, že valencia slovesa je viacrozmernou kategóriou, ktorej pôsobnosť nie je obmedzená len na niektorú z rovín jazyka, ale naopak, ktorá spája viaceré navzájom ovplyvňujúce sa jazykové roviny, predstavuje adekvátne východisko pre definovanie podmienok pre tvorenie formálne a obsahovo korektných vetných štruktúr v nemeckom jazyku.

4. Valenčný model slovesa ako súhrn potenciálnych vetných konštrukcií

Jednou z oblastí, kde valencia slovesa našla uplatnenie, je aj lexikografia. Valenčné slovníky poskytujú používateľovi charakteristiku relačného potenciálu slovesných lexém na jednotlivých rovinách jazyka a prostredníctvom príkladových viet zároveň demonštrujú jej jednotlivé zložky. Nasledovná ukážka pochádza z nemeckého valenčného slovníka *VALBU – Das Valenzwörterbuch deutscher Verben* (Schumacher, 2004). Pre priestorové obmedzenie som sa rozhodla znázorniť len prvý vetný model z komplexného valenčného modelu slovesa *leben*, t.j. *žiť*¹⁵.

leben	lebt – lebte – hat gelebt	(žiť žije – žil – žil (pomoc. sloveso „haben“ + PII)
leben 1	am Leben sein	(byť nažive)
leben 2 von	von etwas seinen Lebensunterhalt bestreiten	(hradiť si z niečoho svoje živobytie, udržiavať svoju existenciu, žiť sa niečím)
leben 3	irgendwo seinen Wohnsitz haben	(mať niekde svoje bydlisko)

¹⁴ Tu je zrejmé, že ide predovšetkým o polysémiu slovesnej lexémy. Rôznou mierou zastúpenia polysémie sa myslí skutočnosť, že počet vyčlenených významových variantov určitej polysémickej slovesnej jednotky v nemeckom jazyku nemusí korešpondovať s počtom vyčlenených významových variantov jej slovenského ekvivalentu. Taktiež si nemusia zodpovedať ani samotné vyčlenené významové varianty.

¹⁵ Porov. H. Schumacher (2004, s. 517f.).

leben 4	sein Leben bewusst gestalten	(<i>viest'/ vedome usporiadať svoj život „nejako/ nejakým spôsobom“</i>)
leben 5	etwas in seinem Leben praktizieren	(<i>vyznávať niečo vo svojom živote</i>)
leben 6 <für>	sich jemandem/ etwas widmen	(<i>venovať sa niekomu/ niečomu, žiť pre niekoho/ pre niečo</i>)
leben 7 von	seine Substanz und Wirkung von etw. beziehen	(<i>vzťahovať svoju podstatu a vplyv k niečomu</i>)
leben 8 <von>	sich von etwas bzw. irgendwie nähren	(<i>živiť sa niečím príp. nejako</i>)
leben 9 mit	mit jemanden eine enge Gemeinschaft bilden	(<i>žiť s niekým v dôvernom/ blízkom vzťahu</i>)
leben 10	irgendwo als Lebewesen existieren	(<i>byť, jestvovať niekde ako živý tvor</i>)
leben 11	irgendwie existieren	(<i>byť, jestvovať, žiť nejako</i>)
leben 12	irgendwo wirken	(<i>pôsobiť niekde</i>)

SBP leben 1 NomE

(*VM (vetný model) žit' 1 Dnom (doplňenie v nominatívne)*)

BED am Leben sein. (1) Leben Ihre Eltern [noch]? (*Význam: byť nažive. (1) Žijú Vaši rodičia ešte?*)

BELR NomE: dasjenige, das am Leben ist: Person/Tier (*Sémantické obsadenie Dnom: to, čo je nažive: osoba/ zvierá*)

(2) Der alte Mann will [nicht mehr] leben, er möchte endlich durch den Tod von seinem Leiden erlöst werden. (*((2) Starý muž už nechce viac žiť, želá si, aby ho smrť konečne oslobodila od jeho trápenia.*)

(3) Ich bin Optimist, denn [sonst] könnte ich [gar nicht] leben. (Zeit, 10.5.85, S. 71) (4) Das Kind hat (*(3) Som optimista, lebo inak by som nemohol vôbec žiť. (4) Po nehode dieťa ešte žilo, na*

[nach dem Unfall] [noch] gelebt, ist aber auf dem Weg ceste do nemocnice však svojím zraneniam
Ins Krankenhaus seinen schweren Verletzungen erlegen. *podľahlo.*

(5) Unser Hund lebt [schon lange] [nicht mehr]. (*(5) Náš pes už dávno nežije.*)

PASSK Werden-Passiv: nur unpersönlich

(*Pasívne konštrukcie: werden-passívum: len*

werden: (6) [Im Mittelalter] wurde [nicht] [so lange] gelebt [wie heutzutage]: die Menschen sterben relativ *v neosobnej forme: (6) V stredoveku sa ne- žilo tak dlho ako dnes, ľudia zomierali rela- tívne mladí.*

WORTB das Leben; lebendig

Slovný význam: život; žijúci/živý)

ANM – Häufig wird mit einer temporalen AdvG, NG im A oder PräpG [(von +D) bis-Gruppe] auf die Dauer des Lebens Bezug genommen: (7) Der Denkende lebt [länger]. (nach Zeit, 1.11.85, S. 62) (8) [Trotz dieses Herzhlers] kannst du [noch viele Jahre] leben. (9) Chopin lebte [von 1810 bis 1849].: s. auch (6).

(*Poznámka– Temporálnym adverbiálnym určením, substantívnu frázou v Akk alebo predložkovým spojením [(od + D) do-predl. spojenie] sa často odkazuje na dĺžku života: (7) Mysliteľ žije dlhšie. (8) I napriek tejto srdcovej vade môžeš žiť ešte veľa rokov.*

(9) Chopin žil od roku 1810 do roku 1849.;

viď taktiež veta (6).

- Häufig wird mit einer temporalen PräpG [*in* +D] auf den Zeitpunkt Bezug genommen, zu dem jemand am Leben ist: (10) [In welchem Jahr] lebte Galileo Galilei? (11) Wir leben nicht mehr [im Mittelalter]. (Böll, Ansichten, S. 113) (12) Die Epoche des Informationsüberflusses, [in der] wir leben, erlaubt uns den Zugriff auf den gesamten Fundus der Kunstgeschichte. (Nach Zeit, 20.2.87, S. 49); s. auch (6).

- *temporálnym predložkovým spojením [v +D] sa často odkazuje na určité obdobie, v ktorom niekto žije/ žil: (10) V ktorom storočí žil Galileo Galilei? (11) Nežijeme už v stredoveku. (12) Obdobie prebytku informácií, v ktorom žijeme, nám umožňuje prístup k celému inventáru dejín umenia. Viď taktiež veta (6).*

- Gelegentlich wird eine NG im A [inneres Objekt] hinzugefügt. (13) Er lebt [sein Leben] und kümmert sich nicht um die anderen. (14) Die Galeerensklaven haben [ein elendes Leben] gelebt.

- *niekedy býva doplnené substantívum v Akk [vnútorný objekt]: (13) Žije (si) svoj život a nestará/ nezaujíma sa o iných. (14) Galejníci žili biednym životom.*

- **leben 1** wird in dem Ausdruck *jemanden/ ein Tier leben lassen* verwendet i.S.v. 'jemanden/ ein Tier nicht töten!': (15) Lass die Spinne [doch] leben, sie tut dir nichts!

- *žiť 1 sa používa vo výraze „nechať žiť niekoho/ zviera“ v zmysle 'niekoho/ zviera nezabit': (15) Nechaj pavúka žiť, veď ti nič nerobí!*

- **leben 1** wird auch in Hochrufen verwendet: (16) Lang lebe unser Präsident! (17) Die Jubilarin soll leben! (18) Es lebe die Freiheit!

- *žiť 1 sa používa taktiež v oslavných výkrikoch: (16) Nech dlho žije náš prezident! (17) Nech žije oslávenkyňa! (18) Nech žije sloboda!*

Keď si pozornejšie všimneme ukážku z valenčného modelu, zistíme, že v sebe zahŕňa jednak informácie týkajúce sa povrchovej štruktúry vety, a síce uvedené ako *SBP* – schéma vetnej stavby, prípadne vetný model, a jednak informácie sémantického charakteru, pretože každé valenčne viazané doplnenie je sémanticky bližšie charakterizované.¹⁶ Pozornosť si zaslúži aj samotná slovesná lexéma, ktorá je polysémická. Jednotlivé významové varianty, ktorých je celkovo dvanásť, sa navzájom líšia buď v kvalitatívnom určení valenčne viazaných doplnení, teda v morfológicko-syntaktickej a sémantickej charakteristike, alebo v ich počte. V konkrétnom kontexte tak dané sloveso realizáciou syntaktického vzťahu so zodpovedajúcimi jazykovými jednotkami vyžaduje niektorú z dvanástich obsahovo rozdielných interpretácií. Ako názorný príklad uvádzam tri vety prevzaté z Mannheimského

¹⁶ Okrem spomenutých informácií autor uvádza na konci hesiel jednotlivých vetných modelov poznámky buď k významu slovesa v spojení s konkrétnymi vetnými elementmi alebo ku špecifickým prípadom použitia slovesa. Tu by som však chcela poznamenať, že sa poznámky javia v mnohých prípadoch ako redundantné, keďže je z kontextu dané použitie zrejmé.

korpusu, ktoré sú jasným dôkazom variabilnosti morfológicko-syntaktického a sémantického okolia slovesa a jeho následku, aktualizácie rôznych významových variantov:

(1) „**Lebt** der Mann oder **lebt** er nicht?“

(1a) „Žije ten muž alebo nežije?“

(2) Viele Rentner erzählen, daß sie wochenlang von trockenem Brot **leben**.

(2a) Veľa dôchodcov tvrdí, že žijú dlhé týždne len suchom chlebe.

(3) Professor Engelhart **lebte** buchstäblich für die Klinik.

(3a) *Profesor Engelhart sa doslova oddal klinike./ Profesor Engelhart žil doslova pre kliniku./ Profesor Engelhart sa doslova obetoval pre kliniku.*

V každej z viet (1), (2), (3) je centrálnou konštrukčnou jednotkou sloveso *leben*, avšak z prekladov je zreteľné, že sa v každom prípade jedná o aktualizáciu iného významového variantu a následne aj o rozdielnú interpretáciu viet.

Ak chceme komunikovať na úrovni gramaticky korektných vetných štruktúr, t. j. formálne aj obsahovo, musíme si vyššie uvedené rozdiely uvedomovať. Valenčná teória je koncepciou, ktorá v praxi nachádza veľké uplatnenie práve vďaka valenčným modelom, pretože v rámci nich poukazuje na tvorenie správnych vetných konštrukcií s ohľadom na ten či onen významový variant, a vďaka tomu zároveň pomáha eliminovať interferenčné chyby a nedorozumenia z nich prameniace.

Výňatok z valenčného modelu uvedeného ako názornej ukážky, i samotný valenčný slovník popisujúci valenciu širokého spektra slovesných lexém, predpokladá používateľa s určitým penzom vedomostí z oblasti valencie. Ako som uviedla v úvode, cieľovú skupinu predstavujú komunikujúci s nižšou úrovňou poznatkov z nemeckého jazyka, ktorí si potrebujú v prvom rade osvojiť princíp tvorenia viet. I v tomto prípade je adekvátnym východiskom valenčná teória, je však nevyhnutné prezentovať ju v jednoduchšej, pre prax prístupnejšej forme. Na niekoľkých významových variantoch slovesnej lexémy *leben* poukážem na skutočnosť, že aj obsahovo a terminologicky menej náročné znázornenie valenčných vlastností slovesa môže byť pri osvojovaní si princípov tvorenia gramaticky korektných a obsahovo úplných viet efektívne.

LEBEN (ŽIŤ)

Pre polysémickú slovesnú lexému *leben* môžeme určiť hneď niekoľko viac-menej navzájom odlišných významových variantov, ktorým zodpovedajú na úrovni vety určité vetné modely¹⁷:

$L = E_{subj}$;

$L = E_{subj}, E_{sit}$;

$L = E_{subj}, E_{akk}$;

$L = E_{subj}, E_{präp} + von$;

$L = E_{subj}, E_{präp} + für$;

$L = E_{subj}, E_{mod}$;

$L = E_{subj}, E_{dat}$;

$L = E_{subj}, E_{mod}, E_{präp} + mit$.¹⁸

Východiskovým významom lexémy *leben* je: *am Leben sein* (byť nažive, t. j. nebyť mŕtvy). K aktualizácia uvedeného významu dochádza na úrovni vety, ktorá zodpovedá vetnému modelu **SBP** = **Esubj** a viaže na seba doplnenie, ktoré vo svojej sémantickej štruktúre implikuje možnosť daného stavu:

SBP: Esubj (*SBP* – *Satzbauplan*/ *vetný model* - *subjektové doplnenie*)

(4) „Lebt **der Mann** oder lebt **er** nicht?“

(4a) „Žije ten muž alebo nežije?“

(5) In Stücke gerissen lag das Federwild in der rund 1000 Quadratmeter großen Voliere; nur **einige Tiere** lebten noch, waren jedoch schwer verletzt.

(5a) *Vo voliere veľkej okolo 1000 m² ležala na kusy roztrhaná pernatá zver, len niektoré zvieratá ešte žili, boli však ťažko zranené.*

¹⁷ Podrobnejšie sa budem venovať len vybraným vetným modelom, u ktorých je zmena východiskového významu markantná. Konkrétne ide o vetné modely 1., 2., 4. a 5.

¹⁸ Pri klasifikácii jednotlivých doplnení vychádzam z klasifikácie U. Engla (2009), ktorý uvádza 11 druhov doplnení: *Esubj*/ subjektové doplnenie, *Eakk*/ objektové doplnenie akuzatívne, *Egen*/ objektové doplnenie genitívne, *Edat*/ objektové doplnenie datívne, *Epräp*/ predložkové doplnenie, *Evr*/ verbatívne doplnenie, *Esit*/ situatívne doplnenie, *Edir*/ direktívne doplnenie, *Eexp*/expanzívne doplnenie, *Emod*/ modifikatívne - modálne doplnenie, *Eprä*/ predikatívne doplnenie.

V prípade, že vo vetnom modeli nastane kvantitatívna zmena a sloveso bude viazať na seba okrem subjektového doplnenia aj iné doplnenie, dôjde k aktualizácii iného významového variantu. Príkladové vety jasne naznačujú, že sa východiskový význam slovesa v spojení so situatívnym (lokálnym) doplnením mení. Vety vyžadujú zmenu interpretácie významu slovesa od stavu *byť nažive* k *definovaniu miesta bydliska*, prípadne *miesta zdržiavania sa*.

SBP: Esubj, Esit (vetný model – subjektové doplnenie, situatívne doplnenie)

(6) **In dem Dorf leben etwa 40 Einwohner.**

(6a) *V dedine žije asi 40 obyvateľov.*

(7) **Die Raupe lebt auf Pappeln, Weiden und Obstbäumen.**

(7a) *Húsenica žije na topoľoch, vrbach a ovocných stromoch. / Húsenica sa zdržiava na topoľoch, vrbach a ovocných stromoch.*

(8) **Das 1999 geborene nichteheliche Kind lebt seit der Geburt auf Wunsch der Mutter bei einer Adoptivfamilie.**

(8a) *Nemanželské dieťa narodené v roku 1999 žije na želanie matky od narodenia u adoptívnej rodiny.*

Pre sloveso vystupujúce vo vete v spojení s valenčne viazaným predložkovým doplnením je charakteristické, že sa predložka v tomto spojení nemení, je vždy identická. Praktické použitie slovesa vo význame *von etw. leben* (živiť sa niečím – zaobstarávať si finančné prostriedky na živobytie a živiť sa niečím – stravovať sa) poukazuje na väzbu s predložkou *von* – *z, od*, preto zodpovedá gramaticky korektná veta vetnému modelu:

SBP: Esubj, Epräp (von) (vetný model – subjektové doplnenie, predložkové doplnenie)

(9) Die Zeiten, in denen **der Altstätter Künstler Roland Lüchinger von seiner Kunst** leben konnte, sind vorbei.

9a) Časy, keď sa Roland L. z Allstättenu mohol živiť ako umelec, sú preč.

(10) Die Käsereigenossenschaft Zihlschlacht zählt fünfzehn Milchlieferanten; es sind dies alles mittlere Landwirtschaftsbetriebe, **die meisten leben von der Milchproduktion**

und ihren Obstkulturen.

- (10a) *Družstvo na výrobu syra Zihlschlacht má pätnásť dodávateľov mlieka; sú to všetko stredné hospodárske podniky, väčšina žije z produkcie mlieka a ich ovocných kultúr. / ... sa živí produkciou mlieka a ich ovocnými kultúrami.*

(11) Frau und fünf Kinder leben von Gemüse aus dem Garten.

- (11a) *Žena a päť detí žijú o zelenine zo záhrady.*

Podobne ako sa sloveso *leben* viaže s predložkovým doplnením *Epräp + von*, viaže sa aj s predložkovým doplnením *Epräp + für - pre*, ale v inom význame, a síce *für jmdn./ etw. leben* (žiť pre niekoho/ niečo, venovať sa niekomu/ niečomu, oddať sa niekomu/ niečomu).

- (12) „Paul Spirig hat die Integration sehr gefördert, **er** hat **für die Schule** gelebt“, sagte Andreas Prinzig.

- (12a) *„Paul Spirig veľmi podporoval integráciu, žil pre školu“, povedal Andreas Prinzig.*

„Paul Spirig veľmi podporoval integráciu, oddal sa škole“, povedal Andreas Prinzig.

- (13) „**Ich** lebe nur noch **für meine Kinder**.“

- (13a) *„Žijem už len pre svoje deti.“*

5. Záver

Jedným z predpokladov úspešnej komunikácie je aj schopnosť formulovať také vety, ktoré sú nie len formálne, ale i obsahovo správne. Táto úloha je o to náročnejšia, o čo výraznejšia je asymetria medzi formálnou a obsahovou rovinou jazykovej jednotky, ktorá sa prejavuje na úrovni komplexnejšej syntagmatickej konštrukcie. V prípade potenciálne polysémických slovesných lexém dochádza k aktualizácii konkrétneho významu až v spojení s inými jazykovými jednotkami, a teda na úrovni vety, čo však predpokladá znalosť relačného potenciálu slovesných lexém.

V tomto smere predstavuje valenčná teória jedno z vhodných východísk zachytenia relačného potenciálu slovesných lexém, pretože vychádzajúc z jej nazerania na sloveso ako na centrálnu konštrukčnú jednotku vety, ktorá na základe svojej sémantickej štruktúry determinuje svoje bezprostredné morfo-syntaktické a sémantické okolie, môžeme pre jednotlivé významové varianty slovesných lexém určiť modely potenciálnych vetných konštrukcií.

V nadväznosti na to by som však chcela zdôrazniť, že z praktického hľadiska vnímam doterajšie lexikografické spracovanie valencie slovesa za nevhodné. Ako primeranejšie riešenie navrhujem znázornenie valencie slovesa na základe výstižných príkladových viet prevzatých z jazykového korpusu. Pre jednotlivé významové varianty by som uviedla najskôr vetný model reprezentujúci syntaktickú štruktúru vety a následne by som uviedla príkladové vety s definovanou syntaktickou štruktúrou, avšak s rôznym sémantickým obsadením jednotlivých valenčne viazaných doplnení. Príkladové vety by boli zároveň ukážkou reálneho použitia slovesnej jazykovej jednotky, v ktorom sa jej konkrétny významový variant aktualizuje.

Postupným osvojením si základných princípov valenčnej teórie a využívaním jednotlivých vetných modelov môžu získať komunikujúci základňu pre správne písanie a rozprávanie, t. j. pre správnu komunikáciu, ktorá stojí vždy na prvom mieste.

Jazykový korpus

Mannheimer Korpus (COSMAS II)

Bibliografické zdroje príkladových viet

1. V99/SEP.42543 Vorarlberger Nachrichten, 07.09.1999, S. A6, Ressort: Lokal; "Lebt der Mann oder lebt er nicht?":

2. P96/NOV.40694 Die Presse, 02.11.1996, Ressort: Ausland; Ion Iliescu bangt um sein Amt:

3. A97/APR. 00812. St. Galler Tagblatt. 26.04.1997; „Abschied von Gottfried Engelhart“:

4. V99/SEP.42543 Vorarlberger Nachrichten, 07.09.1999, S. A6, Ressort: Lokal; "Lebt der Mann oder lebt er nicht?":

5. K97/OKT.75451 Kleine Zeitung, 03.10.1997, Ressort: Lokal; Voliere als Schlachtfeld:

6. WPD/LLL. 07828 Triebtäter; In: Wikipedia – URL: <http://de.wikip.org.wikip.>, 2005:

7. 097(MAI. 54350. Neue Kronen Zeitung, 23.05.1997, S. 80; Nachtfalter- Raupenhorn:

8. M04/412. 94725. Mannheimer Morgen, 30.12.2004, Ressort: Politik; „Vater darf seinen Sohn sehen“:

9. A97/APR. 00600. St. Galler Tagblatt, 25.04.1997; „Lüchingers Glück kehrte zurück“

10. A97/APR. 01139 St. Galler Tagblatt, 29.04.1997; Weiss; flüssig und Muntermacher der Natur:

11. V97/SEP.47353 Vorarlberger Nachrichten, 18.09.1997, S. A6, Ressort: Lokal; SONDERKONTO "MA HILFT", CA BREGENZ, KTO. 0084-75477/00:

12. A99/JAN. 02142 St. Galler Tagblatt, 12.01.1999; Für Ideale gelebt:

13. R98/OKT.79230 Frankfurter Rundschau, 02.10.1998, S. 8, Ressort: LOKAL-RUNDSCHAU; Der Bruder mußte im Lager Blut aufwischen, die Augen der Mutter sind oft:

Literatúra

ÁGEL, Vilmos: *Valenztheorie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2000. 300 s.

BÜNTING, Karl D.: *Deutsches Wörterbuch. Mit der neuen Rechtschreibung*. Chur: Isis 1996. 1472 s.

BUßMANN, Hadumod (Hg.): *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 3., neu bearbeitete Auflage. Stuttgart: Kröner 2002. 783 s.

DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Akademie 1981. 272 s.

ENGEL, Ulrich: *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: J. Groos 1988. 988 s.

ENGEL, Ulrich: *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: Erich Schmidt Verlag 2009. 310 s.

EROMS, Hans W.: *Syntax der deutschen Sprache*. Berlin/New York: de Gruyter 2000. 510 s.

EROMS, Hans W.: Die Wegbereiter einer deutschen Valenzgrammatik. In: *Dependenz und Valenz. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung, HB 1*. Berlin/New York: de Gruyter 2003, s. 159 – 169.

HELBIG, Gerhard: *Probleme der Valenz- und Kasus-theorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1992. 194 s.

HELBIG, Gerhard: *Valenz – Satzglieder – semantische Kasus – Satzmodelle*. Leipzig: VEB Verlag 1982. 106 s.

HERINGER, Hans J.: *Deutsche Syntax dependentiell*. Tübingen: Stauffenburg – Verlag 1996. 292 s.

IVANOVÁ, Martina: *Valencia statických slovies*. Prešov: FF PU 2006. 274 s.

KOZMOVÁ, Ružena: Das morphosyntaktische und semantische Valenzmodell der Verben im Deutschen und Slowakischen. In: *Deutsche Sprache in der Slowakei: Festschrift für Prof. Dr. Ilpo Tapani Piirainen zum 65. Geburtstag*. Bratislava: ZING Print, s r.o., 2009, s. 123 – 133.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava a kol.: *Valenčný slovník slovenských slovies*. Prešov: FF PU 1998. 272 s.

SCHUMACHER, Helmut et al.: *VALBU – Valenzwörterbuch deutscher Verben*. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2004. 1 040 s.

STEPANOWA, Maria D. – HELBIG, Gerhard: *Wortarten und das Problem der Valenz in der deutschen Gegenwartssprache*. VEB 1981. 215 s.

WELKE, Klaus: *Einführung in die Valenz- und Kasus-theorie*. Leipzig: Bibliographisches Institut 1988. 233 s.

WELKE, Klaus: *Valenzgrammatik des Deutschen: Eine Einführung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter 2011. 343 s.

Online-zdroje

<http://www.deutsch-als-fremdsprache.de/syntax/Verbk17.html>

Disjunktivní spojky a spojovací výrazy v humanistické češtině

Hana Gabrielová

Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

0. Příspěvek se soustředí na konkrétní spojovací prostředky v češtině období humanismu a jejich distribuci. Vznikl v rámci grantu Lingvistická analýza českých humanistických textů¹ a je do značné míry inspirován studií Pavla Koska Spojovací prostředky v češtině období baroka². Východiskem se stala úplná excerpce textů zařazených do korpusu vytvořeného v rámci zmíněného grantu.

1. Objekt výzkumu, metoda, cíl

Jazykový materiál použitý pro tuto analýzu obsahuje 17 transkribovaných památek³ z let 1536-1619. Texty jsou různorodého charakteru (cestopis, kázání, lidové vyprávění, městský práva...) i rozsahu,⁴ původně české i překladové⁵. Časově pokrývají relativně rovnoměrně celé vymezené období.

Analýza vychází z úplné excerpce vybraných spojovacích prostředků⁶ a jejich následné anotace⁷. Na jejím základě se pak pokouší odpovědět na některé otázky vztahující se k distribuci těchto výrazů v období humanistické češtiny, částečně ve vztahu k situaci v době barokní. Okrajově se zabývá též porovnáním s územím, který se snažila zavést Blahoslavova Gramatika česká, v jednom případě nastiňuje i srovnání s originálem překladového textu.

Výzkum nejen spojovacích prostředků jazyka starších období je bohužel určitou měrou spojen s rizikem používání nesprávných substitucí a promítání povědomí o současném úzu do minulosti. Ačkoliv lze jen těžko se tomuto úskalí vyhnout v úplnosti, bylo by možné jej určitým způsobem alespoň omezit. Užitečnou by byla konfrontace s dobovou

¹ doktorandský grantový projekt Mgr. Františka Martínka udělený pod číslem 16 809 Grantovou agenturou Univerzity Karlovy

² KOSEK, Pavel: *Spojovací prostředky v češtině období baroka*, Ostrava 2003.

³ viz Seznam excerpovaných textů a jejich zkratk

⁴ min. 3336, max. 24 795, celkem 211 987 slov - vzhledem k nesourodému rozsahu excerpovaných památek je v případě potřeby kvantitativních srovnání využíváno přepočtového koeficientu zohledňujícího počet slov jednotlivých textů

⁵ z latinského nebo německého originálu

⁶ alebo, a neb, aneb, a nebo, anebo, aneboli, aneboliž, ať, buď, buďto, či, čili, lebo, leč, libo, neb, nebo, neboli, neboliž, nechť, sic, sice; spojovací prostředky byly vybrány na základě disjunktivních spojovacích prostředků uvedených u: KOSEK, 2003; ALEXOVÁ, 2009 a BAUER, 1960. Celkem bylo vyexcerpováno 1743 výskytů (z nich však jen 658 disjunktivních), přičemž složené spojovací výrazy jsou považovány za výskyt jeden.

⁷ U jednotlivých výskytů konkrétních spojovacích prostředků byl určen významový poměr daného spojení, (tam kde to bylo jednoznačně možné) typ disjunkce (kategorická/eventualitní/libovolnostní), rozlišeno, zda se jedná o spojení větných členů, či vět, v případě souvětí spojení pak byly věty dále specifikovány (otázky, slovesný čas), další dílčí kategorie pak byly přiřazovány individuálně u jednotlivých typů spojovacích výrazů.

gramatografickou a lexikografickou prací i s latinskými, popřípadě německými originály překladových textů. Ta byla v této práci zatím využita jen marginálně, a to porovnáním s Blahoslavovou Gramatikou českou a německým originálem „Otevřeného rozepsání“ Fridricha Falckého.

2. Vlastní analýza

2.1. Neb, nebo, aneb, anebo

Stejně jako v období předchozím a následujícím jsou nejčastější spojovacími prostředky humanistické češtiny spojka **nebo** a výrazy od ní odvozené. Konkrétně se jedná o apokopované **neb**, odvozené **anebo**, **aneb** (popř. **a nebo**, **a neb**⁸) a jejich různé kombinace v rámci spojovacích výrazů složených (**neb – neb**, **aneb – aneb**, **aneb – anebo** aj.⁹).

Z distribuce spojek **neb(o)** oproti **aneb(o)** (a složených spojovacích prostředků je obsahujících) není zřejmá žádná zřetelná zákonitost. (Výskyty bez přidaného *a-* mezi excerpovanými výskyty sice výrazně převyšují, ale to je zapříčiněno jejich hojným použitím ve funkci spojek kauzativních, popřípadě ve funkci výrazu identifikace.) Jejich zastoupení ve spojeních s poměrem disjunktivním přibližně odpovídá využití spojek **aneb/anebo**. Ty výrazně dominují v „Otevřeném rozepsání“ Fridricha Falckého, kde představují téměř jediný ekvivalent spojky *oder*. Jen dvakrát je německý výraz přeložen také jinak – jako složená spojka **anebo**, coby součást složeného spojovacího výrazu **bud’ – anebo** (přičemž v německém originálu se spojovací výraz vyskytuje pouze před druhým spojovaným členem), ve větě s negací pak jako **ani**:¹⁰

... nýbrž když jest koliv takový nátisk, **bud’** tejně, **anebo** [něm. *oder*] zjevně činěn býti chtěl, ... (Fridr, A2b)

... kdyžto v takové příčině pro potřebné zejskání a upokojení rozjitřených myslí žádná dobrá rada domácích věrných synův vlasti, **ani** [něm. *oder*] také vyššího stavu osob (ale raději Království českého nevěrných obyvatelův, **anobř** dokonce cizozemcův **anebo** jiných od nich pocházejících) místa míti nemohla ... (Fridr, B2a)

⁸ Podoby **aneb/a neb**, **anebo/a nebo** nejsou vzhledem k nezjištění jakékoliv zákonitosti v jejich distribuci a předpokládanému vlivu tiskařských faktorů pro účely této analýzy rozlišovány.

⁹ viz Seznam vyexcerpovaných disjunktivních spojovacích výrazů

¹⁰ Friedrich <Pfalz, Kurfürst, V.>: *Unser Friderichs/ Von Gottes Gnaden Königs in Böhaimb/ Pfaltzgraffen bey Rhein/ und Churfürsten/ [et]c. Offen Außschreiben/ Warum Wir die Cron Böhaimb/ und der incorporirten Länder Regierung auff Uns genommen*, Prag 1619. Dostupné z URL: http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_record_num&param=0&client=&ats=1331991515&mode=&testMode=&sf_queryLine=unser+friderichs&qs_field=0 (17. 3. 2012)

Podoby **aneb/anebo** se vyskytují ve větší míře rovněž ve funkci identifikátoru totožnosti (*dvanácte správců aneb hejtmanů* Cyr, C5a; *oděv aneb šaty* Div, C2v). Tyto případy však nejsou předmětem této analýzy.

Další otázka se týká zastoupení tvarů s apokopovaným **-o** a bez něj. Ani zde není patrné žádné závazné pravidlo, nabízí se nanejvýše srovnat tehdejší jazykovou realitu s poznámkami Jana Blahoslava v Gramatice české, byť některé z textů nemohla vzhledem k době jejich vzniku ovlivnit vůbec a ani u ostatních se nedá příliš předpokládat bezprostřední souvislost. V šesté části své Etymologie, zabývající se překladem vybraných latinských spojek, Blahoslav mimo jiné uvádí:

*... Jsou některá místa, ješto netrefně stálo by to slovo nebo, a když bez o napíšeš nebo díš neb, tedy pěkněji a hláze vzní; čemuž ti snadně rozumějí i povolí, kteříž písničky skládají bedlivě. Příklad toho. Když díš neb napíšeš: neb písma svědčí, erit oratio cum haec pronunciaveris hiulca, nesnadně b, i za ním stojící p vyřkneš sine quodam hiatu ...*¹¹

Doporučuje tedy např. nahradit ve spojení **neb budoucí věc**, apokopovanou spojku tvarem s koncovým **-o**. Obdobně nabádá k eliminaci hromadění souhlásek v případech typu **nebo o tom lidé mluví** lépe znějícím **neb**. Tím také vysvětluje, proč by nebylo vhodné spojky **neb** a **nebo** rozdělit funkčně, tzn. přiřadit jedné z nich význam disjunktivní a druhé kauzativní. Své pravidlo aplikuje i u znásobených výrazů (**neb on nebo já** namísto **nebo on nebo já**).

Analýza excerpovaného materiálu však dodržování této zásady neprokázala. Ačkoliv jsou samozřejmě doloženy výskyty odpovídající danému doporučení – *pro zavinění nebo pro rány učiněné* (Brik, A4b), *ne zázrační nebo pokrytská* (RánMor, A3b), objevuje se i nemálo spojení, která Blahoslavově návrhu nevyhovují, např. *Petr neb Pavel* (Bav, 17a), *neb k Bohu* (Bav, 24b), *pomocník neb přítel* (Brik, B4b), *kaldejské neb babylonské* (Cyr, 5a). Zdá se tedy, že Blahoslavův požadavek zůstal stejně jako v mnoha dalších případech pouhým desideratem, jak sám ostatně se slovy „*Ač v obecném mluvení a i v běžném psání, kdoť toho má vždycky ušetřiti?*“¹² přinejmenším částečně sám předpokládal.

Celkově v excerpovaných památkách převládají tvary apokopované, tvary bez apokopy jsou pak hojněji doloženy u spojek *nebo/anebo* v kauzativním poměru na větné úrovni.

Pouze v jediném případě je zachycena disjunktivní podoba s příklonným **-ť**:

Křičte hlasem vyšším, poněvadž jest Bůh a snad nyní s někým mluví, aneb jest v hospodě, anebť jest někde na cestě, anebť snad spí, křičte výš, aby se probudil. (Sum, 9r)

¹¹ ČEJKA M., ŠLOSAR D., NECHUTOVÁ J. (ed.): *Blahoslav J., Gramatika česká*, Brno 1991. Dostupné z URL: <http://mirekcejkaa.wordpress.com/2010/12/16/jan-blahoslav-grammatica-ceska/>, s. 119 (13. 11. 2011)

¹² ČEJKA M., ŠLOSAR D., NECHUTOVÁ J. (ed.): *Blahoslav J., Gramatika česká*, Brno 1991. Dostupné z URL: <http://mirekcejkaa.wordpress.com/2010/12/16/jan-blahoslav-grammatica-ceska/>, s. 119 (13. 11. 2011)

Ani ve významu kauzativním se tyto varianty nevyskytují příliš často (18x doloženo *neboť*).

Stejně jako v období následujícím mohou spojky **neb(o)/aneb(o)** vyjadřovat také v češtině humanistické na úrovni větné i větněčlenské¹³ tři základní typy disjunkce, a to kategorickou, eventualitní a libovolnostní¹⁴. Někdy lze tyto typy bez problému odlišit, jindy je jejich zařazení sporné. Distribuce jednotlivých výrazů na nich však patrně nezáleží.

Nejčtenější skupinu dokladů tvoří disjunkce **eventualitní**:

Člověk nebude platiti škod, než toliko ty, kteréž by se staly na dědictvie a neb kteréž by slíbil platiti, ač by ty byly opatřeny a neb obvedeny a konšeluom ukázány. (Brik, E3a)

A pokudž jsou na myslivosti, nemají obyčeje obědvati, leč kdyby se musili pro některé zvíře děleji obmeškati, aneb kdyby sic sami chtěli myslivosti prodloužiti, tedy obědují místo večeře, a potom na druhý den opět myslivost provozují až do večeře. (Cyr, C7a)

Pod', milá dcero, mám s tebou něco pilně mluviti, nebo ta tajnost před tebou až posavád skrytá byla, kteráž na tobě již záležeti bude, a netřebať se tobě v tom nic vostejchati anebo strašiti, co aneb kdo jsem já, ty měj na milosti Boží dosti. (Div, C1r)

Co pak, (dí někdo) nikam z vlasti své se projíti neb projeti nemáme? (Jes, D1a)

... se dva vepřové na cestě svádí, kdyby pes anebo vlk k nim přistoupit chtěl ... (Kvalt, D2b)

Jedna jmenuje se Crinitus, že jest vlasy obrostlá, a druhá, totiž bradatá, kteréž co by vyznamenávaly anebo s sebou přinášely, málo níže oznámíme. (Kom, A4b)

... Radul Vejda, sedě mezi dvouma nepřátely, nějakého nebezpečenství anebo do země své vpádu pocítiti nemusel ... (Rad, A3a)

V jednom případě excerpovaná věta vykazuje charakter minimální platnosti¹⁵ vyjádřený modifikačním výrazem **aspoň**:

A když to učiní, od rychtářovy nesnáze bude zproštěn, a nebo aspoň za přísahu 72 malých haléruo za pravú pokutu má rychtáři dáti. (Brik, C4b)

Jinou podskupinu představuje typ **rektifikační**¹⁶, kdy druhá věta upřesňuje větu první. Toto upřesnění může být ještě zdůrazněno příslovcem *raději*:

Nebo jistě tato kométa, aneb ať raději dím ohnivá metla ... (Kom, C2a)

¹³ Pokud se spojení týká několika nerozvitých přísudků, bylo pro účely této práce zpravidla (mj. na základě shodné valence všech sloves) klasifikováno jako spojení několikanásobného přísudku, a ne jako spojení souvětí.

¹⁴ K této problematice viz KOSEK, 2003 a BAUER, 1960.

¹⁵ KOSEK, 2003

¹⁶ tamtéž

Za zvláštní druh eventualitních spojení lze označit spojení větněčlenská, jež se svým vyzněním blíží k vyjádření libovolnosti, ačkoliv se nejedná o pravou libovolnostní disjunkci, směřující zpravidla v podstatě k popření podmínky. Zde se nabízí spíše interpretace jakési **nespecifikovanosti**, vyjádřené spojením **taký-taký**, **taký-jiný**, **ten-on**:

*Neb písař přísežný zapsati od tohoto neb od tohoto, jehož bude jmenovati, pod **takú neb takú** škodou, kterúž také znamená, že dluh svojo vzal jest.* (Brik, E3a)

*Protož se vždycky těch, mezi nimiž býval, na rozličné věci, jak by **tomu aneb onomu** rozuměti měl, vyptával, a zase nač se ho kdokoli zeptal, tak byl velmi smyslný a vtipný, že hned každému na to odpověď našel, z čehož ze všeho taková přílišná mnohomluvnost při něm se zplodila.* (Cyr, D8b)

*Nahoru výš lze nebylo, proto že vyšší a přes něho se hrozně chýlíci, jako by hned padnouti měly, skály, a to velmi příkré viděl, a soudil sám, že jinému za ním **tou aneb jinou** cestou a až k němu lézti možné není ...* (Har, 7)

*A jako žádnej nemůže kněžím za zlé míti, když v nedostatku zdraví lékařství **tohoto neb jiného** hledí požívati.* (Tes, 21b)

Některé výskyty se dají interpretovat jako čisté **libovolnostní** (tj. vyjadřující určitou irelevantnost podmínky). Spojované výrazy v tomto případě často představují dvě krajní alternativy (vyjádřené nezřídka opozity, někdy tvořenými od stejného základu).

*Ač jest něco milého a žádostivého život nynější, kterýž hledíme a bedlivě všemi obyčejí usilujeme zachovati, a pokudž by najdéleji býti mohlo v něm trvati, ale pod tím, **chtějme nebo nechtějme**, ztratiti jej musíme, ano každého dne a každé hodiny tratíme.* (Bav, 1b)

*Nemírné žrádlo, opilství, cizoložství i to smilství odjímá lidem jich srdce, stůj to **dlouze nebo krátce**.* (Tes, 1b)

Tuto kategorii lze někdy jen s obtížemi oddělit od výskytů s potlačenou disjunkcí kategorickou. Na větně členské i souvětné úrovni je však zastoupena i silná kategorická disjunkce, ke které je možné přiřadit např. tyto případy:

*Protož neb chutně musíš zapřítí, že Krysta není na nebi, **a neb** to vyznati, že svatí s Krystem na nebi přebývají.* (Bav, 11a)

*Aby ku pokání svatému probuzeni byli, k němuž jim Pán Bůh rozličnými způsoby slouží: **neb** jim milost činí, **neb** své metly buď na ně, aneb na jiné před očima jejich dopouští.* (KázPov, B1b)

2.2. Složené spojovací výrazy

Spojovací prostředky humanistické češtiny se ale neomezuji pouze na spojky **neb(o)/aneb(o)**. Vzhledem k rozmanitosti humanistických souvětí, inspirujících se často bohatou latinskou syntaxí, přicházejí ke slovu často i vícečetná spojení, zprostředkovaná různými složenými spojovacími výrazy. Ty vznikaly zejména různorodými **kombinacemi spojek neb(o)/aneb(o)**, a to s různým pořadím i četností:

A nebo stavení opravil, kteréž by se chtělo bořiti, a nebo čeledi potřeby k jídlu kupoval a nebo grunt aneb jinou pilnou věc koupil by. (Brik, A5a)

Ode všech jsem opuštěný, kteřížkoli na mne popatří, aneb hned utíkají, aneb mi se za nepřátely stavějí. (Isid, 9a)

Nebo prudkostí a silou velikou jdoucího větru jakož lesní dříví, stromové v zahradách velicí aneb polámání aneb s kořeny vyvrácení, tak i stavení mnohá, místy dosti pevná, pobořená a potrhána jsou. (KázPov, A2b)

Nevstaneť prvé Adam, Abraham neb král David, nevstaneť před námi svatý Petr neb Pavel neb někdo ze všech jiných svatých, ale bude veřejné z mrtvých vstání, tak že všickni společně k mocnému rozkazu syna Božího s těly našimi povstaneme, a tu co jest nám i jim o z mrtvých vstání zaslíbeno, spolu s nimi přijmeme. Protož těla svatých ještě nepřijala toho zaslíbení a dokonání oslavení svého, nebo těla jich ještě v zemi odpočívají a Buoh tak to nařídil, ne aby každý měl své obzvláštní z mrtvých vstání, ale aby jednoho dne a jedné hodiny všickni pojenou mocí jeho svatou neb k slávě jeho svaté, neb k své potupě vzkříšení byli a tu aby on ode všech <e>odewssech</e> poznán byl ... (Bav, 17a)

Nezřídka první část tohoto složeného spojovacího výrazu stojí – pro nás nezvykle – již před prvním spojovaným členem. Nepodařilo se určit žádné závazné pravidlo pro použití opakované (tj. i před prvním členem) a kladení spojky až před druhý spojovaný člen/větu, přesto je možné sledovat náznaky některých zákonitostí. Zdá se, že volba ne-/opakované varianty mohla souviset mimo jiné s postavením slovesného přísudku ve větě (a potažmo tedy také s aktuálním členěním větným), s negací, rozvitostí souvětí nebo větněčlenské skupiny a s některými dalšími faktory. Prozatím však nebyly vyvozeny žádné konečné závěry, bylo by třeba se na problematiku zaměřit hlouběji a rozšířit materiálovou základnu i o texty ze starších a mladších období.

2.3. Bud', bud'to

Specifický druh složených spojovacích prostředků reprezentuje „vícedílná spojka“ s výrazy **bud'/bud'to**. Ty byly dříve vyhrazeny výhradně pro disjunkci s odstínem

libovolnostním,¹⁷ již v humanistické češtině však postupně začínají přesahovat svoje původní určení a objevují se ve spojeních spíše eventualitních, nebo dokonce kategorických. Svoji platnost určení **irelevantních** okolností si zachovávají jen v několika málo dokladech zpravidla na větněčlenské úrovni, z nichž některé na svůj libovolnostní charakter odkazují rovněž prostřednictvím elementu **že**, zdůrazňujícího právě někdejší uplatnění imperativní:

*Pakli by souditi nechtěl, a pře přišla by k vyššímu soudci, jakožto k podkomořímu a neb králi, a soudce z nedbálnivosti byl by obžalován, **bud'** malá **neb** veliká pře, tehdy soudce ten za vinného trestán bud'. (Brik, B3a)*

*Když sme z portu a z laguny Benátského jezera na moře vyjeli, počala se s námi gondole čím dál tím <e>tim</e> víc houpati a zmítati, vlnobití na nás i přes nás se vyhazovati s velkým netoliko nás, tomu nezvyklým, ale i gondelierům <e>gondelierum</e> a plavcům našim <e>nassjm</e> strachem, a již jako života se opovážením, nebo **bud'to že** bychom <e>žebychom</e> dále chtěli, **bud'to** zpátkem, náhle bouře počavši, všudy sme nebezpečenstvím obklíčení byli a ven z něho nemohli. (Har, 57)*

V jednom případě má však **bud'** dokonce velmi blízko ke svému původnímu imperativnímu charakteru:

Eliáš s Abdiášem na setkání mají pečlivá s sebou rozmlouvání, bud' Achabovi vdečně neb nevdečně, že se mu prorok postaví konečně. (Sum, 7v)

Ve většině dokladů se však spojovací prostředky s výrazem **bud'** uplatňují ve významu alternativnosti obsahů, tj. s platností disjunkce **eventualitní**, popřípadě **na hranici mezi libovolností a eventualitou**:

*V právích starých píše se takto, že ktož by koli na jiného v městě žalobu učinil o kteréž koli dědictví, **bud'to** o duom **neb** o dědinu, o purkrecht **neb** o vinici, ten zastav rukojmě rychtáři v desíti funtích, aby touž žalobu dokonal: ... (Brik, A3a)*

*K tomu také není to ještě nikdy shledáno, aby kdy která stáda pastýřům svým se zprotivila, **bud'** v tom, že by jim nechtěla poddána býti, **bud'** že by se jim požitkem svým užívati zbraňovala. (Cyr, C2a)*

*Ale kdož by **bud'to** pannu obtěžkal **aneb** manželku svú v prvním snětí prvé porušení býti seznal, ten na kaplanství řízen nebývá. (Mosk, F8a)*

V několika případech (zpravidla tam, kde jsou spojovány více než dva výrazy) následuje po **bud'** v eventualitní platnosti namísto disjunktivních spojek **neb(o)/aneb(o)**

¹⁷ BAUER, 1960; KOSEK, 2003

spojka **a** před posledním spojovaným členem. (Zde by se tedy zřejmě dalo hovořit o jisté tendenci k částečně asyndeticky vyjádřené koordinaci):

*Sopra le pompe, páni nad přílišnou nádherností, **bud'** od šatstva, jídla, kratochvílí a stavení.* (Harant, 37)

*I poněvadž to velice těžce se státi může, aby takové pomoci **bud'** přátelstvím, povinností a ouřadem svým mohl se vzdáliti, tehdy za těžký a zřídka to býti může, aby v tom zarmouceném čase odjíti mohl, ...* (RánMor, D3b)

Na úrovni větněčlenských spojení byly excerpovány i náznaky pozvolného pronikání výrazů **bud'**/**bud'to** do spojení s odstínem disjunkce **kategorické**, ačkoliv zůstávají po celé období humanistické češtiny ještě spíše okrajovým jevem. Použití při spojování několikanásobného přísudku předjímá pozdější uplatnění těchto spojovacích výrazů na úrovni souvětné, kde se ve větší míře začíná prosazovat až v době barokní.

*... že jest Buoh živých a ne mrtvých a že jednomu každému vedlé toho, jakž činil, **bud'** dobře, **neb** zle odplacovati spravedlivě ráčí.* (Bav, 17b)

*Item: přijíti a v ní státi mají v ubrmanské výpovědi strany o tu věc, o kterou se na ně podali, **bud'** pravá, **neb** nepravá, neb sobě přičítaj, kdož se na ubrmany svolil.* (Brik, C1b)

*A **bud'to** že dobře přísáhne, a **neb** v přísaze <e>wpřýsaze</e> pobloudí: proto hned k žalobě odpoviedati bude.* (Brik, D2b)

*Nebo tuto není žádný prostředek vymlouvající, ty musíš tvého bližního **bud'** milovati, a **nebo** nenáviděti.* (RánMor, H4b)

Zcela specifickou skupinu pak tvoří tři doklady, u nichž se interpretace významu **bud'** nápadně podobá spojovacímu prostředku podmínkovému, popřípadě přípustkovému, vycházejícímu patrně z původního imperativního určení:

*A pakli prvním puohonem nebyl by doma nalezen a tak daleko na pole odšel, že nežli se do města vrátil, v soud zasedli by, puohon ten jako i dva po něm **bud'to že** by pořádně byli, zmaření jsou a právu nejsou pomocní.* (Brik, D3a)

*O kteréžto věci jakožto v právích nedospělí žádáme naučení býti, a **bud'to že** nemá odpoviedati, tehda druhé žádáme naučení býti, z žádné-li naprosto, či aspoň byla by která škoda, z kteréž k žalobě učiněné obžalovaný měl by vedlé spravedlnosti odpoviedati.* (Brik, E2b)

*Zdaliž o tom dobře nevíme, že když tomu nejmenšímu prstku na ruce aneb na nějakém nehýtku při noze škoda a bolest se děje, tehdy netoliko nepřeje toho tomu prstku ta ruka, nehýtku noha, ale sumou nepřejí tomu oudu jiní všickni oudové toho, ti neodcházejí od něho <e>něhó</e>, aniž ho nechají v tom zlém, aby tak zraněný v bolesti zůstával, **bud' že** by Bůh*

dal jemu k zdraví nebo k nezdraví přijíti, předce se jiní spoluoudové o něj ujímají, ruka ten prst, neb noha i jiný oud léčí <e>lečij</e>, mastí maže, váže, hladí, v čemž jednoho každého každodenní zkušené <e>skussenij</e> dobře utvrzuje. (RánMor, H1a)

Již v humanistickém období lze tedy sledovat náznaky změny charakteru složených spojovacích prostředků s **bud'(to)**, výraz pozvolna ztrácí svoji povahu libovolnostní a přebírá nejprve význam na hranici irelevantních okolností a alternativnosti, později pak začíná pronikat i do sféry kategorické disjunkce, a to nejprve na úrovni větných členů.

2.4. Disjunkce ve větách tázacích

Posledním problémem, kterým se analýza zabývala, je vyjádření disjunkce v disjunktivních zjišťovacích otázkách přímých a závislých. Také zde se uplatňuje frekventovaná spojka **aneb(o)**, a to jak ve své podobě s apokopou, tak bez ní. Spojka **neb(o)** nebyla v tomto případě doložena. U otázek přímých se tato spojka svou funkcí blíží konektoru:

*Ale komuž budu toho tužiti? komu mám oznámiti? k komu se mám uteci? **aneb** od koho rady požádati? (Isi, 11a)*

*Kamž tehdy půjdu od ducha tvého, **a nebo** kam uteku před tváří tvou. (RánMor, A1b)*

U otázek nepřímých, v tomto případě vždy na úrovni souvětí, se v první i všech dalších částech spojovaného výrazu zpravidla vyskytuje příklonka **-li**:

*Nebo zdaliž bez těchto všech věcí **a neb** jiného jakéhož **koli** připomínání Buoh toho neví, co syn jeho trpěl a pro koho trpěl, **a neb** zdali kdy to v zapomenutí vykupiteli našemu vejde, že ho matka jeho v životě svém nosila a prsy krmila. (Bav, 22a)*

*A padli-**li** jsou svědkové v přísaze **a neb** jiný nedostatek trpí-**li**. (Brik, A5b)*

V jednom případě v první části zastává funkci příklonky **-li** partikulární **což**:

***Což** tehdy Krystus darmo jest umřel, **a neb** jaký bude užitek umučení a smrti jeho, jestliže ještě jest nám brána království Božího tak jako otcuom naším zavřína a jestli že po smrti zbavení býti máme jeho přítomnosti a prvé neužívati slávy království nebeského, až teprva když poslední den soudu jeho přijde. (Bav, 13b)*

Na úrovni větněčlenské však spojka **aneb(o)** doložena není. Začala sem pronikat až v období barokní češtiny. Ještě v první třetině 17. stol. naprosto převládají spojky **či, čili**, které se již ve starších obdobích stávaly pro disjunktivní zjišťovací otázky charakteristickými a které byly právě k tomuto účelu de facto vyhrazeny. Celkem byly tyto spojky excerpovány

v 18 případech, z toho jich však 7 připadá na Městská práva Brikcího z Litska.¹⁸ Zpravidla spojovaly větné členy v poměru kategorické disjunkce. Příklonka **-li** se v těchto případech objevuje pouze u členu prvního, bez ohledu na to, zda následuje spojka **či** nebo **čili**.

Žaloba z vraždy ženě-li či dětem příleží, když jsou nesvorní. (Brik, A6b)

Matka pak optala se ho, co se ti prý zdá, kdo jest pěknější, otec-li tvůj, čili děd. (Cyr, D2b)

Když ho tedy Astyages tak namlouval, optala se ho matka jeho, co by z toho dvého chtěl raději udělati, zde-li zůstat, či se domů navrátiti? (Cyr, D6b)

... pochybování o tom může, byl-li jest člověk přirozený, čili v osobě člověka vtělený ďábel, ... (Mosk, XIV)

Nevyskytuje se však ve větách, kde je přítomna ve formě spojky **jestliže**, ačkoliv ta se nevztahuje přímo ke spojovaným větným členům:

*A pakli by se zase zpět přihodilo, tehdy má prohlédnuto býti a s pilností váženo od přísězných, **jestliže** žalobník zlopověstný nařeká obžalovaného úmyslem bezprávným, **čili** jinú příčinú, a jestliže prvním obyčejem, totiž úmyslem bezprávi neb hanění naň žaluje, a zvláště že tudy žádá učiniti pomsty. (Brik, A5b)*

V jednom excerpovaném dokladu nabývá otázka díky přidanému adverbium **aspoň** odstín minimální hranice platnosti:

*O kteréžto věci jakožto v právích nedospělí žádáme naučení býti, a buďto že nemá odpoviedati, tehda druhé žádáme naučení býti, z žádné-li naprosto, **či aspoň** byla by která škoda, z kteréž k žalobě učiněné obžalovaný měl by vedlé spravedlnosti odpoviedati. (Brik, E2b)*

V jednom případě bylo zaznamenáno také opakované použití výrazu **či**:

*A neb pro bezprávi-li, **či** pro vyhledání pravdy, **či** pro duvod, **či** pro očištění. (Brik, A5b)*

Někdy jsou spojena slova odvozená od společného základu, čímž je ještě více zdůrazněna jejich opozitnost a kategorický charakter disjunkce:

*Má však pilně znamenáno býti při takových puojčkách, zdravý-li kuoň **čili** nezdravý a mdlý prosícímu puojčen byl by. (Brik, D5a)*

¹⁸ Souvisí to zřejmě jednak s ústupem spojek **či/čili** s pokračující dobou, vystupňovaném v období baroka, jednak možná také se snahou o jednoznačnost právnického jazyka, protože i v ostatních případech tento text alespoň co do distribuce disjunktivních spojovacích výrazů vykazuje více pravidelnosti a zákonitosti než texty ostatní. Odpovídá to rovněž tradičně konzervativnější podobě jazyka v textech právní povahy.

Tak podobně popelice z mnohých míst tam v svazcích dodávají, a mají jakási znamení okolo hlavy a ocasu, po němž poznány bývají, příhodného-li čili nepříhodného času jsou zbity. (Mosk, A6a)

Nébrž chce-li, má jemu rozmyšlenie dáno býti, chtěl-li by, či nechtěl odvolati se. (Brik, B5a)

Pokud jsou spojovanými členy přísudky, nabývá druhá polovina spojovaného výrazu někdy eliptické podoby **či/čili nic**:

Nebo vedlé toho umře-li kuoň na cestě, přísežní k vynesení soudu patrně pomyslé, má-li býti placen čili nic. (Brik, D5a)

Naši gondeliérové zdaliž jsou dojeli zpátkem či nic, věděti nemohu ... (Har, 58)

Ve dvou případech se **či** uplatňuje také na úrovni souvětí, v prvním blízké konektoru, ve druhém s platností tázací spojky nerozlučovací:

Proč Pán Bůh ihned hříšníků netrestce, zdaliž jich nešlechetnosti váží lehce? Či snad Božská spravedlnost časem dřímá, když slušnou pomstou nad zlosti nehřímá. (Sum, 3v)

A vás, o kterých nejvíceji, nejlípeji rozuměli, nad krupami by nějakých bab odjeti mají, či na to očekáváte, až by ten pohan všechny spokojivši, na vás toliko samých moc svou obrátil a vás, zholdovavši vámi jiné křesťany, bojoval, polituj se Bože takových myslí v vás i takového neštěstí, o, ó Bože věčný, obránil rač. (Kvalt, C2b)

3. Závěr

Analýza přinesla některé zajímavé poznatky o užívání disjunktivních spojek v období humanistické češtiny, které v mnoha ohledech předjímá vývoj doby barokní, a to jak pozvolnou změnou funkce spojovacích prostředků s výrazem *buď*, tak například počátkem pronikání spojky *aneb(o)* do disjunktivních spojení otázek zjišťovacích. Výsledky svědčí mimo jiné i o zvýšené pozornosti věnované snaze rozlišit jednotlivé spojovací výrazy funkčně, ovšem zároveň v souladu s tendencí k důrazu na estetickou stránku textů, což odpovídá celkové situaci vývoje jazyka tehdejší doby, usilující o dosažení kvalit klasických jazyků. Neplatí to zcela pro texty psané „stylem nižším“, které kladou na formu v zájmu obsahu menší nároky a jež rovněž vykazují známky pokračování ve starší tradici a celkově menší lexikální variabilnost promítající se i do distribuce spojek a spojovacích výrazů. Specifické rysy se pojí i k textům právního charakteru. Nabízí se též otázka vlivu originálů překladových textů, která měla zřejmě na jejich výslednou podobu rovněž určitý vliv. Právě komparace se zdrojovými jinojazyčnými texty by spolu s širším zasazením do kontextu předcházejícího i následujícího období mohla otevřít další přínosnou perspektivu.

Seznam excerpovaných textů a jejich zkratk

Tomáš Bavorovský – <i>Zrcadlo onoho věčného a blahoslaveného života</i> , 1561; K01007	(Bav)
Brikcí z Licka – <i>Práva městská</i> , 1536; K01348	(Brik)
Abraham z Gynterrodu – <i>Cyri paedia</i> , 1605; K17061	(Cyr)
Ciriák Šlichtenberger – <i>Div veliký a pravdivý</i> , 1612; K15378	(Div)
Fridrich Falcký – <i>Naše, Fridricha, z Boží milosti krále českého, falckraběte při Rejnu a kurfiršta etc., otevřené rozepsání, proč jsme korunu království českého a zprávu přivtělených zemí na sebe přijali</i> , 1619; K02601	(Fridr.)
Harant z Polžic a Bezdrůžic – <i>První díl cesty z království Českého do Benátek</i> , 1608; K02903	(Har)
Isidor Sevilský, svatý – <i>Knížka velmi utěšená a lidem všeckněm na tomto světě zarmouceným velmi prospěšná i užitečná</i> , 1551; K03391	(Isi)
Jan Jesenius – <i>Ad regni – k jich milostem</i> , 1619; K03540	(Jes)
Augustýn Mitis – <i>Kázání o povětrí</i> , 1619; K05621	(KázPov)
Theodor Maius – <i>Krátká zpráva o kometě neb hvězdě nové s ocasem</i> , 1607; K05147	(Kom)
Sebastian Münster – <i>Kozmograffia česká</i> , 1554; K05969	(Kosm)
Bartoloměj Paprocký z Hlohol a Paprocké Vůle – <i>Kvalt na pohany</i> , 1595; K06849	(Kvalt)
Alessandro Guagnini – <i>Kronika moskevská</i> , 1590; K02797	(Mosk)
autor neznámý – <i>O bitvě a šťastném vítězství Radula Vejdy valaského</i> , 1603; K01154	(Rad)
Jan Kampánus Kutnohorský – <i>O ráně morové paterá správa upřímná</i> , 1617; K01413	(RánMor)
Kašpar Kargesius – <i>Summa hry o svatém Eliášovi proroku vzatá z Písma svatého</i> , 1610; K15791	(Sum)
Jiří Tesák Mošovský – <i>Collis Vinearius</i> , 1611; K16078	(Tes)

pozn.: Za středníkem jsou uvedena čísla jednotlivých tisků v Knihopisu.

Seznam vyexcerpovaných disjunktivních spojovacích prostředků

anebo	aneb
a neb	aneb – aneb
a neb – a neb	aneb aspoň
a neb – a nebo	aneb – neb
a neb – neb	aneb – aneb – aneb – aneb
a nebo	anebt' – anebt' – aneb
a nebo – a nebo – a nebo – aneb	ať

bud'

bud' – a nebo

bud' – aneb

bud' – anebo

bud' – bud'

bud' – bud' – aneb

bud' – bud' – aneb – aneb

bud' – bud' že

bud' – bud'to

bud' – neb

bud' – nebo

bud' že – bud' že

bud' že – nebo

bud'to – a neb

bud'to – a nebo

bud'to – aneb

bud'to – bud'to

bud'to – neb

bud'to – neb – aneb

bud'to – nebo

bud'to že

bud'to že – a neb že

bud'to že – a nebo že

bud'to že – bud'to že

či

či – či – či

čili

leč

neb

neb – a neb

neb – a neb – a neb

neb – aneb

neb – bud'

neb – neb

neb – neb – a neb

neb – neb – neb

nebo

nebo – neb

Literatura

ALEXOVÁ, Jarmila: *Vývoj českého barokního souvětí souřadného*. Praha: Arsci 2009. 272 s.

BAUER, Jaroslav: *Vývoj českého souvětí*. Praha: ČSAV 1960. 402 s.

KOSEK, Pavel: *Spojovací prostředky v češtině období baroka*, Ostrava: Ostravská univerzita 2003. 180 s.

Kognitívna lingvistika a teória nativizmu z pohľadu

Noama Chomského

Jana Galabová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Vznik kognitívnej lingvistiky ako samostatnej vednej disciplíny súvisel s potrebou skúmať oblasť ľudskej kognície. Kognitívna lingvistika sa v sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia stáva súčasťou kognitívnych vied, ako to uvádza J. Dolník (1999, s. 115), pričom dopĺňa, že „kognitívne vedy sú zamerané na výskum mentálnych štruktúr a procesov, ktoré sú zviazané s vedením (so znalosťami) človeka.“

Vyššie uvedená definícia kognitívnej lingvistiky od J. Dolníka nám v globále naznačuje predmet skúmania kognitívnej lingvistiky, t. j. skúmať to, čo je obsiahnuté pod pojmom ľudská kognícia.

K otázke základu kognitívnej lingvistiky sa vyjadruje aj J. R. Taylor (2002, s. 5), ktorý preferuje ideu, že základom tejto disciplíny je jazyk fungujúci ako integrálna časť ľudskej kognície. Lingvista zastáva názor, že jedinec má jazykové vedomosti a poznatky uložené v mysli, a následne zafixované v tom, čo je známe ako ľudská kognícia.

Keďže už dlhšie operuje s pojmom kognícia, resp. ľudská kognícia, bolo by potrebné aspoň v stručnosti vysvetliť jeho podstatu.

Z pohľadu J. Dolníka (1999, s. 115) je kognícia súhrnom všetkých štruktúr a procesov, ktoré akýmkoľvek spôsobom súvisia so znalosťami jedinca a jeho aktivitami, ktoré sú založené na základe týchto znalostí.

Skúmanie ľudskej kognície v praxi nie je vôbec jednoduchou úlohou, pretože už samotný jazyk je veľmi mnohotvárnny jav a ku skúmaniu jazyka ako súčasti kognície sú potrebné isté vedecké prístupy a metódy.

V rámci kognitívnej lingvistiky môžeme sledovať najmä uplatnenie dvoch prístupov, a to modulového a holistického, ktoré bližšie vyčleňuje a definuje J. Dolník (1999, s. 117 – 118). Pod modulovým prístupom autor chápe komplex schopností, ktoré tvoria kogníciu, to znamená, že kognícia sa skladá z podsystémov s vlastnou štruktúrou a funkciou. Výrazným atribútom modulového prístupu je preferovanie myšlienok generatívnej gramatiky a myšlienky, že jazyk existuje a funguje na základe spolupôsobenia jednotlivých podsystémov. Z tohto vyplýva, že jazyk sa musí skúmať v súčinnosti všeobecných znalostí, spoločenských a lingvistických znalostí. Modulový prístup zdôrazňuje, že znalostný systém

človeka je do veľkej miery ovplyvnený genetickou vybavenosťou jedinca a funguje ako istý mentálny jav.

Pri holistickom prístupe jazyk nevystupuje ako samostatný podsystém kognície, ale ako sprievodný jav kognície.

Poznatky o jednotlivých moduloch by sme mohli zosumarizovať tak, že modulový prístup odhaľuje špecifiká jazykového systému a mentálneho narábania s týmto systémom, pričom je dôležitá interakcia medzi všetkými znalostnými systémami. Holistický prístup hľadá univerzálne princípy, ktoré existujú vo všetkých mentálnych schopnostiach.

Pri skúmaní ľudskej kognície sa vychádza najmä z koncepcie mysle, pretože myseľ napomáha k vytváraniu a pochopeniu lingvistických výpovedí. Naše tvrdenie potvrdzuje aj J. R. Taylor (2002, s. 5), ktorý tvrdí, že jazyk funguje ako niečo, čo sa ľudia musia naučiť, taktiež si musia osvojiť isté jazykové poznatky už v období detstva, uložiť si ich v myslí a zmysluplne používať v reči.

Dôležitým poznatkom o kognitívnej lingvistike je idea J. Dolníka (1999, s. 121), že podstata kognitívnej lingvistiky vyplýva z tzv. mentalistického prístupu k jazyku. Táto jeho idea sa stala východiskovou tézou kognitívnej lingvistiky, a to v tom zmysle, že jazyk je mentálny fenomén obsiahnutý v základe ľudskej kognície.

Pri kognitívno-lingvistických výskumoch skúmania jazyka ako mentálneho fenoménu musíme brať do úvahy aj jazykové správanie jedinca, jeho mentálny systém znalostí, operácií a jeho jazykovú schopnosť. V rámci skúmania jazyka ako mentálneho prvku sa veľká pozornosť venuje taktiež procesu osvojovania jazyka, jazykovej produkcii a recepcii.

Zovšeobecnením poznatkov J. Dolníka (1999, s. 122 – 123) o kognitívnej lingvistike by sme mohli definovať jej predmet skúmania ako opis jazyka (mentálneho fenoménu) zo štruktúrneho hľadiska (vedieť, že) a procesuálneho hľadiska (vedieť, ako); ako skúmanie jazykovej schopnosti jedinca a jazykovej kompetencie. Základom kognitívnej kompetencie človeka sú kognitívne úkony ako vnímanie, myslenie, hovorenie, interpretovanie atď.

J. Dolníkové myšlienky o predmete kognitívnej lingvistiky dávame do opozície s myšlienkami J. R. Taylora (2002, s. 4), ktorý za cieľ pokladá spoznať učenie sa jazyku, jeho nadobúdanie, ovládanie a používanie v reálnom živote.

D. I. Slobin (1971, s. 3) si všíma to, ako sú jazykové výpovede produkované a pochopené v reči.

Na základe vyššie uvedených poznatkov si dovoľíme tvrdiť, že skúmanie jazyka ako mentálneho fenoménu je možné len v interakcii s inými kognitívnymi vedami, napr.

s jazykovou psychológiou, kognitívnou psychológiou, neurolingvistikou, so psycholingvistikou a i.

Bližšie sa však zameriame na Noama Chomského a jeho pohľad na kognitívnu lingvistiku. Myšlienky Noama Chomského majú veľký význam pre formovanie kognitívnej lingvistiky. N. Chomského môžeme vnímať ako lingvistu, ktorý zasiahol do lingvistiky v pozitívnom zmysle, spôsobil istý obrat v oblasti kognitívnych vied. Jeho publikácie z oblasti generatívnej gramatiky sa považujú za míľnik v lingvistickej sfére.

Podľa J. Dolníka (1999, s. 117) N. Chomsky chápal lingvistiku ako súčasť psychológie. Toto tvrdenie sa dá zdôvodniť tým, že N. Chomsky sa zameriaval na skúmanie kognitívnej stránky osobnosti človeka, skúmal jeho jazykovú schopnosť. Jazyk v tomto zmysle predstavuje špecifickú kognitívnu schopnosť človeka.

Koncepciu kognitívnej lingvistiky N. Chomského do istej miery reprezentuje generatívna gramatika, ktorá sa dá definovať ako teória jazyka. Jej hlavným cieľom, ako to uvádza J. Dolník (2005, s. 46), je analyzovať prirodzený jazyk, a zároveň sledovať spôsob fungovania mysle človeka.

Samotný N. Chomsky (2006, s. 12) prezentuje generatívnu gramatiku ako lingvistickú teóriu, ktorej cieľom je ozrejmiť podstatu jazyka, mentálnu činnosť jedinca v procese narábania s jazykom; pokúša sa vytvoriť si vlastný abstraktný teoretický aparát, ktorý by vysvetľoval tieto fenomény. N. Chomsky si kladie za cieľ priniesť nové poznatky o tom, ako sú vytvárané a reprezentované mentálne štruktúry a procesy kognície, ako sú štruktúry organizované, vnímané a realizované, t. j. vyjadrené pojmami.

Jednoznačne môžeme povedať, že mentálne štruktúry nie sú jednoducho organizované, a preto pri ich skúmaní musíme brať do úvahy komplexnosť mentálnych štruktúr.

Podľa J. R. Taylora (2002, s. 8) N. Chomsky chápe kognitívnu lingvistiku ako vzájomné spojenie jazyka a mysle, to znamená, že jazyk je integrálnou súčasťou kognície.

Paradoxom v kognitívnej lingvistike N. Chomského zostáva fakt, že v rámci komunikácie sa zameriava na formy jazyka, ktorými sa vyjadrujú rôzne jazykové funkcie, a tak sa dá povedať, že lingvistika je podľa neho nie o jazyku, ale o gramatike.

Neodmysliteľnou súčasťou kognitívnej lingvistiky N. Chomského (J. R. Taylor, 2002, s. 7) je idea, že ľudia sa rodia s vrodenu predispozíciou na osvojenie gramatiky a jej štruktúr. Človek na to, aby mohol komunikovať a prenášať informácie, musí mať zafixovanú gramatiku vo svojej myslí.

Z vyššie uvedených poznatkov môžeme usudzovať, že N. Chomsky sa svojimi myšlienkami prikláňal k tzv. mentalizmu (racionalizmus), ktorý bol v opozícii s behaviorizmom (empirizmus).

Steinberg (1993, s. 152 – 153) hovorí o tom, že N. Chomsky sa zaraďuje k racionalistom, pretože za prvoradý cieľ svojho bádania si stanovuje skúmať vrodené idey jedinca. Racionalisti v rámci svojho vedeckého programu proklamovali nasledujúce hypotézy:

1. Jediniec má myseľ, ktorá je súhrnom nielen myšlienok, ale aj vedomia, pocitov.
2. Myseľ do istej miery ovplyvňuje správanie.
3. Lingvistika a psychológia sa orientujú na štúdium mysle.

N. Chomsky sa dá pokladať za lingvistu, ktorý mal vplyv na úpadok behaviorizmu a svojím argumentovaním proti behavioristickej koncepcii znehodnotil behavioristické vysvetlenia jazykového učenia (ibid.).

Dôležitým impulzom na vznik generatívnej teórie jazyka bola podľa J. Dolníka (2005, s. 47) otázka osvojiteľnosti jazyka dieťaťom. Na základe empirických štúdií môžeme deklarovať, že dieťa si v procese učenia sa jazyku osvojuje materinský jazyk veľmi ľahko, nenáročnou formou, pretože má v mysli zakódované isté vrodené princípy v podobe gramatických pravidiel.

Môžeme predpokladať, že kognitívny systém pozostáva z viacerých podsystémov. Naše tvrdenie potvrdzuje J. Dolník (ibid.), ktorý vyčleňuje dva moduly, a to gramatický modul a modul súvisiaci s ostatnými kognitívnymi funkciami. Z nášho uhľa pohľadu má gramatický modul veľmi významnú úlohu najmä v procese osvojovania si jazyka dieťaťom, pretože jazykové princípy, ktoré sú obsiahnuté v tomto podsystéme slúžia ako podklad ľudskej schopnosti osvojiť si jazyk prirodzenou formou. To značí, že každý jediniec je geneticky vybavený kognitívnymi štruktúrami, ktorých úlohou je reprezentovať abstraktné pravidlá jazyka v konkrétnych jazykových výpovediach.

Idea nativizmu N. Chomského dáva do protikladu empirizmus a racionalizmus. Vzájomný rozpor medzi empirizmom a racionalizmom je najviac viditeľný v koncepcii nadobúdania gramatických znalostí. Pokiaľ empiristi zastávajú názor, že dieťa sa jazyk učí, racionalisti tvrdia, že dieťa sa jazyk neučí, len si ho osvojuje (J. Dolník, 2005, s. 49 – 50).

Empirizmus vychádza z myšlienok, že dieťa sa naučí gramatické pravidlá bezprostredne v komunikačnom procese, a to tak, že si všíma jazykové javy a postupne prichádza k ich generalizácii. Na základe svojich skúseností dieťa generalizácie buď potvrdzuje alebo ich

koriguje. Preto môžeme tvrdiť, že dieťa sa v tomto prípade učí pod vplyvom prostredia, s ktorým sa dostáva do jazykového kontaktu.

Racionalizmus (ibid.) opovrhne koncepciou empirizmu a súhlasí s tým, že dieťa sa v komunikačnom procese stretáva aj s defektnými jazykovými javmi, čím sa popierajú generalizácie pravidiel jazyka.

Druhou námietkou proti empirizmu je fakt, že hoci päťročné dieťa ovláda gramatiku jazyka, nemá dostatočné množstvo jazykových prvkov, na základe ktorých by sa mohla uskutočniť generalizácia.

Posledná konfrontácia spočíva v tom, že dieťa nie je schopné tvoriť nepočuté vety, a tak sa nemôže uskutočniť ani generalizácia.

Predpokladá sa, že dieťa by malo prijímať čo najviac jazykových stimulov vo svojom prostredí, čím sa podporí mechanizmus jazykovej schopnosti.

V rámci generatívnej teórie vychádza idea nativizmu z analýzy procesu osvojovania si jazyka. N. Chomsky zdôrazňuje postavenie vrodenej jazykovej schopnosti, ktorá je dôležitá na osvojenie si jazyka. Z myšlienok N. Chomského (J. Dolník, 2005, s. 62) sa vytvára hypotéza, že ľudský organizmus je systém na spracovanie informácií. Jedinec dokáže narábať s jazykovými znalosťami, ktoré má uložené v pamäti, a tým sa zároveň vytvára obraz jeho jazykového správania. Nativizmus sa prikláňa k tvrdeniu, že dieťa si v komunikácii všima jazykové javy na základe vrodenej kognitívnych štruktúr a tieto štruktúry reprezentujú schopnosť človeka, ktorou je osvojiť si jazyk. Preto usudzujeme, že k osvojeniu jazyka sú nevyhnutné isté kognitívne schopnosti, to znamená, že tu dochádza ku interakcii empirických prvkov s univerzálnymi kognitívnymi princípmi ako pamäť, myslenie, inteligencia atď., ktoré sú v genetickej vybavenosti jedinca.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: Jazykový systém ako kognitívna realita. In: *Jazyk a kognícia*. Eds. J. Rybár, V. Kvasnička, I. Farkaš. Bratislava: UK 2005, s. 41 – 63.

DOLNÍK, Juraj: *Základy lingvistiky*. Bratislava: Stimul 1999. 228 s.

CHOMSKY, Noam: *Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press 2006. 193 s.

RYBÁR, Ján – KVASNIČKA, Vladimír – FARKAŠ, Igor: *Jazyk a kognícia*. Bratislava: Kalligram 2005. 424 s.

- SLOBIN, Dan I.: *Psycholinguistics*. London: Scott, Foresman and Company 1971. 148 s.
- STEINBERG, Danny D.: *An Introduction to Psycholinguistics*. Learning about Language. London: Longman Group 1993. 266 s.
- TAYLOR, John R.: *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press 2002. 621 s.

Modul digitalizovaných mluvnic¹

Barbora Hanzová

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Česky v Čechách uměti žádné cti není, ale neuměti jest – hanba.

Jan Šmitt: *Gramatika česká*. Praha 1816.

Modul digitalizovaných mluvnic byl spuštěn u příležitosti stého výročí založení Kanceláře Slovníku jazyka českého, předchůdce dnešního Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., a také na počest pátého výročí zprovoznění internetových stránek Vokabuláře webového <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>, webového prostředí vyvinutého pro výstupy oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Modul je dostupný právě na zmiňovaných stránkách, vedle dalších zdrojů pro studium starší češtiny: hnízda slovníků starší češtiny, staročeské textové banky a edičního modulu. Touto cestou chceme uživatele s náplní a přípravou modulu seznámit.

Cílem projektu je zpřístupnit v elektronické podobě část jazykového materiálu z fondu knihovny Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., ale také s laskavým svolením dalších institucí soustředit málo dostupné vzácné tisky v rámci jediné elektronické knihovny, usnadnit jejich prohledávání a přiblížit sekundární literaturu. Snahou je vytvořit jednotné badatelské prostředí pro oblast staršího mluvnictví a příruček, které reflektují starší podoby českého jazyka.

Modul digitalizovaných mluvnic, který vyvinul programátor Lukáš Kubis, byl spuštěn na konci roku 2011 a dosud běží v pilotní verzi; je zprovozněno jednoduché vyhledávání podle názvu, autora a lingvistického termínu, jsou doplněny základní bibliografické informace a zveřejněno deset orientačně vybraných mluvnic, např. Beneše Optáta *Gramatika česká* z r. 1533, tzv. *Náměšťská mluvnice*; Matěje Václava Štajera *Výborně dobrý způsob...* z r. 1668, tzv. *Žáček*; Václava Jana Rosovy *Čechořečnost* z r. 1672 (dosud zveřejněné tisky pocházejí z knihovny Národního muzea, z knihovny ÚJČ a ze soukromé sbírky). Plná verze modulu bude spuštěna v průběhu roku 2012; nadále pak zůstane otevřený prostor pro doplňování gramatik v rámci průběžných aktualizací.

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálovýchází) GA ČR č. P406/10/1140 a za podpory Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny č. LC 546.

Plná verze modulu se bude zaplňovat jazykovým materiálem z období humanismu, baroka, národního obrození a 19. století. Orientačním mezníkem pro 16. stol. je zmiňovaná *Náměšťská mluvnice* – druhým pomyslným mezníkem jsou jazykovědné práce Jana Gebauera z poč. 20. století. Jednácím jazykem příruček je čeština a do velké míry také latina a němčina; ze systémů těchto jazyků se také česká jazykověda postupně osamostatňuje. Je třeba počítat s žánrovou pestrostí příruček, například jen čeština 16. a 17. století je podle Ondřeje Koupila (2007, s. 181–186) kromě gramatik také tématem v konverzačních příručkách, sbírkách přísloví, šifrovacích pomůckách, slabikářích a v tiscích příležitostné povahy: přehledných tabulkách. Pokud jde o slovníky, jsou prezentovány na stránkách Vokabuláře webového v rámci odkazu „Vyhledávání“; případně v odkazu „Zdroje“, pokud se jedná o slovníky připravené v transliterované podobě a do jednotného vyhledávání nezapojené.

Z praktických důvodů je umožněno zobrazení každé mluvnice ve zvláštním okně, obrázek mluvnice lze libovolně přiblížit a případně je možno jej s vodotiskem stáhnout pro práci mimo internetové připojení. V případě dalšího užití vystaveného jazykového materiálu je badatel povinen internetové stránky, na nichž jsou mluvnice zveřejněny, t. j. Vokabulář webový <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>, citovat.

Během samotné přípravy elektronické podoby jazykových příruček bylo třeba vyrovnat se s několikerou problematikou; na prvním místě s možnostmi prohlížení mluvníc. Samozřejmostí bylo klasické listování v rámci jediného tisku, ale usilovali jsme i o jednotné vyhledávání ve všech zveřejněných příručkách či v jejich výběru. Zvláště starší mluvnice nemají obsah; jazyková témata jsou členěna osobitým způsobem, příznačné je to např. u *Žáčka* Matěje Václava Štajera, kde je odborný výklad obsažen v dialogu rozmlouvajících postav a jsou zmíněny pouze vybrané pravopisné otázky. Čtyřdílná struktura mluvníc, převzatá z latinských vzorů – *orthographia*, *etymologia* (tvarosloví), *syntaxis a prosodia* – se teprve prosazovala od prvního pokusu české mluvnice, *Náměšťské*, která obsahuje jen první dvě roviny popisu jazyka. Navíc bylo třeba vypořádat se s rozkolísanou terminologií, která dosud není nikde systematicky podchycena, např. jen pro pojmenování přídavného jména v češtině nachází J. Filčík ve svých *Pravidlech dobropísemnosti české* (1823, s. 9) varianty *soujméno*, *spolujméno*, *spolustatné*, *soustatné jméno* a skutečně se v gramatikách počátku 19. století tyto pojmy vyskytují. Přesný význam některých termínů je zase zřejmý až z kontextu.

Nyní je tedy v modulu umožněno vyhledávání pomocí současných ustálených jazykových termínů českých a internacionálních. Je také k dispozici jejich přehled. Jedná se přibližně o 280 pojmů sestavených především podle *České mluvnice* B. Havrána

a A. Jedličky², paralela cizích jazykových synonym byla doplněna především pomocí *Mluvnice češtiny*, tzv. *Akademické*³; tyto termíny jsou pro rychlou orientaci shromážděny do několika základních skupin: hláskosloví, pravopis, slovní zásoba a slovtvorba, skladba, tvarosloví, sloh, varia. Termíny se vztahují vždy k zobrazené dvojstránce v modulu, popisují aktuální téma, případně upozorňují na odchylky a zvláštnosti nahodile uvedené v příručce. Snahou vyhledávání bylo vyhovět průměrnému uživateli stránek.

Druhou otázkou bylo optimální řešení číslování stránek. První gramatiky obsahují pouze údaje o arších, někde je uvedena též paginace, či doplněna foliace. Potíž je v nejednotnosti značení a také v chybovosti údajů způsobené nejrůznějšími důvody: tiskařovým či písařovým omylem, ztrátou listů, novým převazem atd. Pro ostrou verzi by mělo být zprovozněno jak vyhledávání podle archů, tak podle novějšího značení, na které stávající sekundární literatura odkazuje.

Přiřazování termínů a údajů o stranách probíhá v tzv. anotátoru, jednoduchém počítačovém programu, jehož autorem je pracovník oddělení vývoje jazyka Boris Lehečka. Anotátor umožňuje vybrat z nabídky a jednoduchou volbou připojit adekvátní termíny k jednotlivým stranám digitalizovaných příruček na základě uvážení editorů, jimiž jsou studenti a absolventi filologických oborů.

Také bylo třeba v rámci přípravy mluvnice vyřešit vhodnou podobu titulů; v ostré verzi budou uvedeny některým způsobem z důvodu snahy o přesnost a zároveň o rychlé vyhledávání: v transkribované podobě, dále věrně transliterovaně a konečně uzuálním názvem, je-li zaveden. Bylo také obtížné jeho přesné vymezení, protože původní struktura textu na titulních listech je ve větách, obsahuje kromě titulu i jakýsi obsah, jméno autora, adresáta a další nakladatelské údaje. Chtěli jsme se vyhnout dosavadnímu užívání zkráceného názvu s vytečkovanými výpustkami. A dále bylo třeba vyřešit fakt, že gramatiky, zvláště starší, bývají svázány často s tisky z odlišných oborů a to se pak v jejich titulu odráží; přitom tisky pojednávající o jiných vědních oborech nejsou v rámci těchto stránek publikovány. Tolik lze říci k elektronické přípravě mluvnice.

Plná verze modulu bude obsahovat kromě digitalizované verze jazykových příruček také následující metainformace: základní bibliografické údaje a popis mluvnice, medailony autorů, sekundární, nově vznikající literaturu a užitečné odkazy: např. na *Knihopis Digital Databasi*⁴, elektronické zpracování devítisvazkového *Knihopisu*, shrnujícího veškerou českou

² Havránek, Bohuslav; Jedlička, Alois: *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1981.

³ *Mluvnice češtiny I–III*. Praha: Academia 1986–1987.

⁴ odkaz <<http://db.knihopis.org/>>

tištěnou produkci z let 1476–1800, dále budou zprovozněny také odkazy na totožná vydání prezentovaná na jiných webových stránkách.

V ústním referátu byl proveden alespoň ukázkový rozbor jedné jazykovědné problematiky: vývoje pravidel psaní verzálek v gramatikách 1. pol. 19. století. Nyní bude možné otevřít mnohé další otázky zaměřené na vývoj a hodnocení jednotlivých jazykových jevů, případně širěji na vývoj žánru mluvnice i otázky přesahující oblast vysloveně jazykovědnou a směřující k didaktice, folkloristice, politologii apod. Doufáme, že stránky budou obdobnému studiu a bádání vhodným prostředkem.

Vokabulář webový

Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny

[Co je VW](#)
[Aktuality](#)
[Vyhledávání](#)
[Listování](#)
[Stř. textová banka](#)
[Ediční modul](#)
[Digitalizované mluvnice](#)
[Zdroje](#)
[Odkazy a kontakty](#)
[Připomínky](#)

[Základní informace](#)
[Seznam mluvnic](#)
[Seznam termínů](#)
[Podmínky užití](#)

Vyhledávání (skrýt)

Václav Jan Rosa: *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae quatuor partibus: orthographia, ethymologia, syntaxis et prosodia constans*, Praha, 1672.

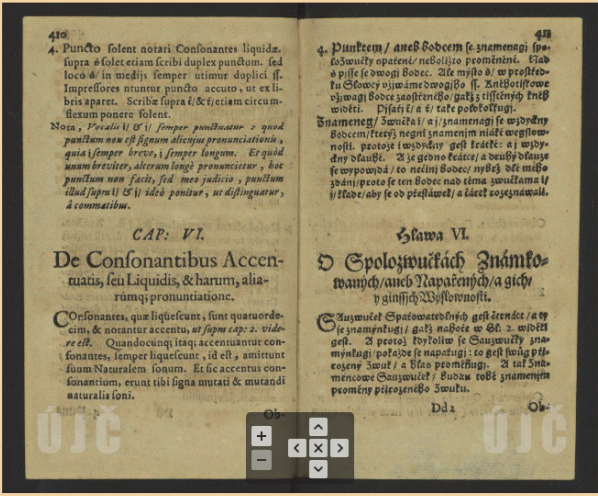
◀ 406–407 408–409 **410–411** 412–413 414–415 ▶ ▶▶

Název

Autor

Termín

výslovnost

Tuto je tématem: háček – hláskosloví – pravopis – prozodie – souhláska měkká – tečka – **výslovnost** – znaménko rozlišovací

[\[FC\]](#)
[\[FS\]](#)
[\[I–II\]](#)
[\[III–IV\]](#)
[\[V–VI\]](#)
[\[VII–VIII\]](#)
[\[IX–X\]](#)
[\[XI–XII\]](#)
[\[XIII–XIV\]](#)

Ukázka zobrazení Rosovy *Čechořečnosti* v stávajícím modulu digitalizovaných mluvnic se stručným bibliografickým údajem, lištou se stránkováním a lingvistickými termíny popisujícími aktuální dvoustranu. <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>, verze dat: 0.7.4, ze dne 25. 3. 2012.

Literatura

FILCÍK, Jan – NEPOMUK, Josef: *Pravidla dobropísemnosti české*. Hradec Králové: Josef František Pospíšil 1823. 128 s.

KOUPIL, Ondřej: *Grammatykáři, gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533 – 1672*. Praha: Karolinum 2007. 330 s.

PLESKALOVÁ, Jana et al.: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia 2007. 683 s.

Reálna jazyková norma v mladšom predpisovnom období vývinu slovenčiny¹

Zuzana Hargašová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Pri výskume procesu stabilizácie jazykovej normy v mladšom predpisovnom období vývinu slovenčiny sa stala východiskom ideálna jazyková norma, opísaná v troch dobových rukopisných i tlačených normatívnych príručkách: *Zpráva Pjsma Slowenského* (1696, Levoča) Tobiáša Masniciu, *Rudimenta Grammaticae Slavicae* (1704) Daniela Krmana a *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746, Bratislava) Pavla Doležala. Prostredníctvom analýzy deklinácie substantív, prezentovanej v skúmaných príručkách, bola identifikovaná ideálna norma a v rámci nej stabilné a variabilné tvarotvorné prípony. Ako stabilné koncovky boli identifikované tie, ktoré vo svojich opisoch substantívnej deklinácie uvádzali zhodne T. Masnicius, D. Krman i P. Doležal: v deklinácii maskulín sú to -0 v nominatíve sg., -a, -e, -u v genitíve sg., -u, -i v datíve sg., -a, -e, -0 v akuzatíve sg., -e, -i vo vokatíve sg., -u, -i v lokáli sg., -em v inštrumentáli sg., -i, -y, -ové v nominatíve a vokatíve pl., -úm v datíve pl., -y v akuzatíve pl., -ích, -ech v lokáli pl. a -y v inštrumentáli pl.; v deklinácii feminín -a, -ě, -0 v nominatíve sg., -i, -y, -ě v genitíve sg., -i v datíve sg., -0, -u, -i v akuzatíve sg., -0, -o vo vokatíve sg., -i, -e v lokáli sg., -í, -ou v inštrumentáli sg., -ě, -i, -y v nominatíve a vokatíve pl., -0 v genitíve pl., -ím, -em, -ám v datíve pl., -ě, -i, -y v akuzatíve pl., -ích, -ech v lokáli pl., -mi, -ami v inštrumentáli pl.; v deklinácii neutier -e v nominatíve sg., -i v datíve sg., -e v akuzatíve a vokatíve sg., -i v lokáli sg., -em v inštrumentáli sg., -a v nominatíve, akuzatíve a vokatíve pl., -0 v genitíve pl., -úm v datíve pl., -ech v lokáli pl. a -y v inštrumentáli pl.²

Ťažiskom príspevku je reálna jazyková norma, ktorej identifikácia je ďalším dôležitým krokom pre poznanie procesu ustáľovania jazykovej normy v mladšom predpisovnom období vývinu slovenčiny. Cieľom príspevku je teda identifikovať reálnu jazykovú normu, zistiť, aké tvarotvorné prípony v rámci deklinácie substantív sa používali v reálnej jazykovej praxi verejnej komunikácie. Východiskom sa stal korpus rukopisných a tlačených textov

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu UK/473/2011 – *Stabilizácia jazykovej normy v predpisovnom období slovenčiny 2*.

² Tvarotvorné prípony uvádzame v transkribovanej podobe z dôvodu lepšej možnosti ich následnej komparácie s tvarotvornými príponami reálnej jazykovej praxe. Pravopis analyzovaného pramenného materiálu je nejednotný, čo súvisí s rôznym charakterom písomností (rukopisné, tlačené, náboženské, dokumentárne, texty z protestantského/ katolíckeho prostredia). Normatívne príručky sú písané českobratským pravopisom.

pochádzajúcich z 18. storočia³ rôznych žánrov verejnej komunikácie (odborno-náučné, didaktické, náboženské, dokumentárne, literárne a i.), bez ohľadu na konfesionálnu príslušnosť autorov.

Z doterajších výskumov vyplýva, že reálna jazyková norma vo veľkej miere korešponduje s ideálnou normou opísanou v príručkách. Napriek tomu sa však v niektorých textoch ideálna a reálna norma odlišujú. Ide predovšetkým o tie prípady, ktoré poukazujú na tlak domáceho jazyka na český východiskový systém opísaný v nami skúmaných normatívnych príručkách.

Deklinácia životných maskulín

V skúmaných textoch z 18. storočia sa v deklinácii životných maskulín vyskytujú nasledujúce tvarotvorné prípony, ktoré nekorešpondujú s ideálnou normou: **-a** v akuzatívnej sg. (*Matiássa, Eliássa, Kazatela, Cýsara, Chlapca, widowca, Korneliusa, Belizaryusa, Proto-Notarius, Ceremoniarius, Vtrhača*⁴), ktorej v ideálnej norme zodpovedá koncovka **-e** (*Rjditela, Cýsaře, Kněze, kupce, hráče, včitele*⁵); **-ůw/-uw** v genitíve pl. (*Wogákůw, Synůw, Lékarůw, Cýsariůw, Králiůw, Pániůw, Swědkůw, Otcůw, Rodičůw, Predkůw, Potomkůw, Wnukůw, Posluchačůw, Turkůw, Židůw, Můžůw, neprátelůw, hrjssnjkůw, Syrotkůw, Wogakuw, můžuw*), v ideálnej norme jej zodpovedá tvarotvorná prípona **-ů** (*Páni, Člowěků, Cýsaři, žeňichů, žáků, včitelů*); **-om** v datíve pl. (*protiwnjkom, muzom, Panom, Weznom, Učedlnikom*) oproti koncovke **-ům** v ideálnej norme (*Pánům, Člowěkům, Králům, žákům, žeňichům, kupcům*); **-ůw/-uw** v akuzatívnej pl. (*Bohůw, Synůw, Dedičůw, Krestanuw, Dworanuw, Služebnikuw*), v ideálnej norme sa v tomto tvare vyskytuje koncovka **-y** (*Pány, Rjditely, Duchy, Krály, wrahy, žeňichy, žáky*); **-och** v lokáli pl. (*w Rodičoch, při Patientoch, w Mladencoch*), ktorej v ideálnej norme zodpovedajú tvarotvorné prípony **-ích**, resp. **-ech** (*w Pánjch, Rjditeljch, kupcech/kupčých, hráčech/hráčjch, včitelech/učiteljch*).

Deklinácia neživotných maskulín

V skúmaných textoch žánrov verejnej komunikácie sa v kontraste s ideálnou normou opísanou v príručkách T. Masnicia, D. Krmana a P. Doležala objavujú tieto tvarotvorné

³ Aj keď mladšie predpisovné obdobie vývinu slovenčiny končí rokom 1787 publikovaním prvej kodifikačnej príručky spisovnej slovenčiny *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum* A. Bernoláka, pri výbere textov tento medzník nebol zohľadnený, pretože príslušníci evanjelickej konfesie naďalej používali češtinu.

⁴ Príklady uvádzame na základe vyexcerpovaných tvarov z prameňov uvedených na konci príspevku. Pramenný materiál sme čerpali z archívu Oddelenia dejín slovenčiny, onomastiky a etymológie Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV. Jazykové pamiatky sme mali k dispozícii vo forme fotokópií.

⁵ Príklady uvádzame na základe vzorových slov uvedených pri charakteristike substantívnej deklinácie v normatívnych príručkách T. Masnicia, D. Krmana a P. Doležala.

prípony neživotných maskulín: **-a** v genitíve sg. (*dna, lunyusa, Spiritusa, Očistca*), v ideálnej norme im zodpovedajú tvary s koncovkou **-e** (*Dne, konce, biče*); **-u** v lokáli sg. (*w Plaču*) oproti **-i** v ideálnej norme (*biči*); **-om** v inštrumentáli sg. (*sstitom*) oproti koncovke **-em** v ideálnej norme (*Zwonem, Skutkem, sudem, stolem*); **-ůw/-uw** v genitíve pl. (*Rokůw, zwonůw, časůw, Tytulůw, razůw, národůw, werssůw, Zubůw, Nerwůw, člankůw, Bokůw, wasůw, stromůw, Saudůw, diwůw, hrjchůw, dnuw, slibuw, wekuw*), v ideálnej norme sa v tomto tvare vyskytuje zakončenie **-ů** (*Zwonů, Dnů, Hradů, Hlasů, Časů, zubů, darů*); **-om** v datíve pl. (*hrbom, prachom, nedostatkom, Fuzom, Flekom, Wředom*) oproti tvarotvornej prípone **-ům** v ideálnej norme (*Zwonům, Hradům, Domům, Stromům, wrchů, stolům*); **-och** v lokáli pl. (*po rynkoch, po wrchoch, w včinkoch, w Křžoch, o Cžlankoch, w hrjchoch, w pokladoch, na Gruntoch, na Papjroch, w Vradoch, pri hroboch*) oproti koncovkám **-ích** a **-ech** v ideálnej norme (*w Zwonech, Dnech, Hradjch/Hradech, Skutcých, zubech/zubjch, pracých, sudech/sudjch*).

Deklinácia feminín

V deklinácii feminín boli v písomných dokladoch reálnej jazykovej praxe identifikované nasledovné tvarotvorné prípony odlišné od ideálnej normy: **-a** v nominatíve sg. (*holubica, Orlica, Lewendula, ferula, Yhlica, Vhelňica, Trlica, Čepica, Swětnica, Galowica, Lasstowica, Kačica, Wlčica, Kussa, Dussa, Koža, Růža, Opica, hořčica, Panwica, Lawica, řjčica, Lizica, Slepica, Sstepnica, Winnica, Piwňica, Ssybenica, zymňica, kossela, Bohyňa, wůňa*) oproti tvarotvornej prípone **-e/-ě** v ideálnej norme (*Práce, Káně, owce, růže*); **-u** v akuzatíve sg. (*swjcu, ssablu, Spongyu, Dussu, winicu, holubicu, Rascu, Grysu, Růžu, Sskořicu, Mssu, Stolicu, wůlu, Služebnicu, Pracu*), ktorej v ideálnej norme zodpovedá koncovka **-i** (*Prácy, Káni, owcy, růži*); **-u** a **-ou** v inštrumentáli sg. (*sskodu, pokoru, Wdowu, Korunu, ránu, potupu, ruku, lásku, Sláwu, poklonu, manželku, dobrotu, Pálenku, prawdu, wodu; pilnostu, starostu, žalostu, smrtu, radostu, mŭdrostu, Grjsu, ferulu; Rascau, Lewendulau, hlohozau, Bryndzau, čemericau*), oproti tvarotvorným príponám **-ou** a **-í** v ideálnej norme (*Tehlau, Hlawau, Sýlau, osobau, duhau; Ctnostj, Milostj, nemocý; Pracý*); **-ám/-am** v datíve pl. (*nemocám, Fistulám, Hodnostam, marnostam*) oproti koncovkám **-em** a **-ím** v ideálnej norme (*Ctnostem, Milostem, Mocem, řečem, obcým, posteljm*); **-ách/-ach** v lokáli pl. (*w ctnostách, pri Swjcách, po prácach, na plecách, w Sklenicách*), ktorým v ideálnej norme zodpovedajú tvarotvorné prípony **-ech** a **-ích** (*w Ctnostech, Milostech, Mocech, owcech/owcých, růžech/růžjch*).

Deklinácia neutier

V skúmaných textoch verejnej komunikácie z 18. storočia sa v deklinácii neutier vyskytujú tieto tvarotvorné prípony, nekorešpondujúce s ideálnou normou: **-a** v nominatíve sg. (*Tela, Prasa*), v ideálnej norme sa v tomto tvare vyskytuje koncovka **-e** (*Tele*); **-a** v genitíve sg. (*mora, srdca, pola; Pratelstwa, Protiwenstwa, zlorecestwa, Manželstwa, Krestianstwa*) oproti tvarotvorným príponám **-e** a **-i** v ideálnej norme (*pole, srdce; Panstwj*); **-u** v lokáli sg. (*w Krestianstwu, w Smilstwu*) oproti zakončeniu **-i** v ideálnej norme (*Panstwj*); **-om** v instrumentáli sg. (*Ptactwom*) oproti koncovke **-em** v ideálnej norme (*wogskem*); **-a** v nominatíve pl. (*Kralowstwa*) oproti tvarotvornej prípone **-i** v ideálnej norme (*Panstwj*); **-ám** v datíve pl. (*Slowám, očám*) oproti koncovkám **-ům** a **-ím** (*Těľům, slowům, rauchům; Očjm, srdcým*); **-a** v akuzatíve pl. (*srdca, serdca; Kralowstwa*) oproti tvarotvorným príponám **-e** a **-i** v ideálnej norme (*srdce, pole; Panstwj*); **-ách** v lokáli pl. (*w srdcách, w Nebesách, pri tělách; w Kolenách*) oproti koncovkám **-ích** a **-ech** v ideálnej norme (*Nebesých, srdcých; slowech, stádech*).

Samozrejme, tvarotvorné prípony, ktoré nekorešpondujú s ideálnou normou opísanou v normatívnych príručkách, sa nevyskytovali vo všetkých skúmaných jazykových pamiatkach. V niektorých prameňoch sa objavovali systematicky, v iných náhodne.

J. Dolník (2000, s. 197) v súvislosti s problematikou používania češtiny na našom území uvádza, že slovenské etnikum v predpisovnom období „prežívalo rozpor medzi materinskojazykovým inštinktom a potrebou mať všeobecne zrozumiteľný kultúrny jazyk“ (2000, s. 196). Poukazuje na cit nositeľov jazyka pre „kompatibilitu, resp. inkompatibilitu používaného nadstavbového jazyka s podstatou vlastného jazyka“. Pod podstatou vlastného jazyka rozumie jeho reálny identifikačný základ, ktorý je súčasťou slovenského jazykového povedomia. Čeština ako nadstavbový jazyk Slovákov nebola z dôvodu absencie typických vlastností materinského jazyka Slovákov s týmto reálnym identifikačným základom slovenčiny kompatibilná (tamže, s. 198), a preto „vzťah medzi češtinou ako nadstavbovým jazykom v jazykovom vedomí Slovákov a slovenčinou ako základným jazykom v ich jazykovom povedomí nebol prirodzený“ (tamže, s. 199). Prijatie češtiny za oficiálny jazyk teda nebolo intuitívne, na podklade jazykového citu, ale racionálne, založené na komunikačnej potrebe (tamže).

Z výskumu vyplynulo, že s reálnym identifikačným základom slovenčiny neboli kompatibilné nasledovné tvarotvorné prípony: v deklinácii životných maskulín **-e** v akuzatíve sg., **-ů** v genitíve pl., **-ům** v datíve pl., **-y** v akuzatíve pl., **-ích, -ech** v lokáli pl.; v deklinácii

neživotných maskulín **-e** v genitíve sg., **-u** v lokáli sg., **-em** v inštrumentáli sg., **-ŭ** v genitíve pl., **-ŭm** v datíve pl., **-ích, -ech** v lokáli pl.; v deklinácii feminín **-e/-ě** v nominatíve sg., **-i** v akuzatíve sg., **-í, -ou** v inštrumentáli sg., **-em, -ím** v datíve pl., **-ech, -ích** v lokáli pl.; a v deklinácii neutier **-e** v nominatíve sg., **-e, -í** v genitíve sg., **-í** v lokáli sg., **-í** v nominatíve pl., **-ŭm, -ím** v datíve pl., **-e, -í** v akuzatíve pl. a **-ích, -ech** v lokáli pl.

Nositelia jazyka teda neprijali češtinu za svoj oficiálny jazyk intuitívne, ale racionálne, uvedomovali si rozdiely medzi slovenčinou a češtinou. Niektoré prvky vnímali ako prirodzené, iné ako príznakové. K tým prvkom nadstavbového jazyka, ktoré neboli kompatibilné s ich jazykovým štandardom, jazykovou prirodzenosťou a citom, bolo potrebné hľadať zrozumiteľné a funkčné domáce náprotivky. Vyhodnotením pramenného materiálu a následnou konfrontáciou ideálnej a reálnej jazykovej normy sme sa pokúsili identifikovať hranicu prirodzenosti jazyka, ktoré prvky považovali nositelia jazyka za prirodzené, a teda boli pre nich prijateľné, a ktoré vnímali ako príznakové, neprijateľné s ohľadom na ich používanie vo verejnej komunikácii. Výskum reálnej jazykovej normy v 18. storočí a jej konfrontácia s ideálnou normou opísanou v normatívnych príručkách T. Masincia, D. Krmana a P. Doležala budú pokračovať rozšírením korpusu pramenného materiálu s rovnomerným žánrovým zastúpením jazykových pamiatok.

Spracúvaný pramenný materiál

Agenda aneb Sprawy Duchowne Pry Cirkwy Dlužanskej. Rkp., 1708.

Agenda ewangelickej cirkvi v Pozdišovciach. Rkp., 1729.

Agenda seu Rituale. Das ist die Ordnung wie es bei de Crist-Ewangelischen Kirchen mit dem Gottes-Dinst u. andern Ceremonien gehalten wird. Rkp., 1711.

DOLEŽAL, Pavel: *Grammatica Slavico-Bohemica*. Bratislava 1746.

DOLEŽAL, Pavel: *Sama-včicy Abeceda*. Odpis, 1751.

FREYLINGHAUS, Anastasii: *Gruntownj základ theologii*. Rkp., 1723.

Krestianský katechismus Doktora Martina Luthera, z geho vlastnjch Knih wypsaný. Bratislava 1744.

KRMAN, Daniel: *Rudimenta Grammaticae Slavicae*. Rkp., 1704.

Malý Katechismus s Otázkami a Odpověďmi pro neymenssi Djtky. Bratislava 1778.

MASNICIUS, Tobias: *Zpráva Pjsma Slowenského, gak se ma dobře psati, čjsti y tisknauti*. Levoča 1696.

MOKOSCINI, Jacob: *Honor Novissimus Militi Christiano*. Rkp., 1712.

PEPICH, Daniel: kázne. Rkp., začiatok 18. stor.
Pohrebná kázeň pri príležitosti úmrtia Jána Dadana. Žilina 1704.
Pohrebná kázeň pri príležitosti úmrtia J. Pestvármegyeya. Trnava 1743.
Pohrebná kázeň pri príležitosti úmrtia I. Hunyadyho. Trnava 1744.
Reči Pjsma Swateho podle porádku Otázek Katechysmusowych. Rkp., 18. stor.
TEŠEDÍK, Samuel: *Poswecenj Chrámu Božjho Duchownjho.* Rkp., 1746.
TONSORIS, Johannes: *Sana Consilia Medica aneb Zdrawá Radda Lékařská.* Skalica 1771.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: Tradícia češtiny na Slovensku a jej následky. In: *Slovensko-české vzťahy a súvislosti.* Zborník referátov a koreferátov z medzinárodnej vedeckej konferencie Slovensko-české vzťahy a súvislosti, ktorá sa uskutočnila 26. – 27. októbra 2000 v Bratislave. Red. J. Hvišč. Bratislava: T. R. I. Médium 2000, s. 196 – 202.

O náboženskej motivácii v slovenských osadných názvoch

Juraj Hladký – Andrej Závodný

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Bohatá kultúrna, výchovná, vzdelávacia, organizačná, ba aj štátnická a diplomatická činnosť sv. Cyrila a osobitne sv. Metoda na Veľkej Morave sa neraz nesprávne zužuje na ich christianizačnú činnosť. Pritom kresťanstvo a kresťanská kultúra sa nezačali na slovenskom území šíriť až po príchode Konštantína Filozofa (Cyrila) a Metoda na územie Veľkej Moravy (teda po roku 863), ale omnoho skôr a výraznejšie najneskôr v druhej polovici 8. storočia. Postupne sa aj na našom území v christianizačnej činnosti vystriedali grécka, talianska, byzantská a bavorská misia. Osobitne posledné dve – bavorská a byzantská misia – zanechali svoje výrazné stopy aj v slovenských osadných názvoch.

Historická slovenská toponymia bola v minulosti, prirodzene, motivovaná aj rozličnými náboženskými tradíciami a mnohé osadné a terénne názvy vznikli zo všeobecných aj vlastných mien, vzťahujúcich sa na túto oblasť. Náboženskú motiváciu chápeme v širšom poňatí, a preto za náboženské motivanty nepovažujeme len tie, ktoré súvisia s christianizáciou či kresťanskou symbolikou, ale so sakrálnou symbolikou vo všeobecnosti. Za náboženské motivanty teda považujeme aj pohanské náboženské či mytologické symboly. Daktoré z pôvodných apelatívnych motivantov sú už archaickými slovami alebo dokonca historizmami, pomenúvajúce pojmy súvisiace s pôvodnými náboženskými predstavami starých Slovanov. Historicky ide o staršiu náboženskú terminológiu slovanských pohanov (termín *paganus* sa používal už v starom Ríme a označoval pohana, vidiečana). Problematikou starej slovanskej (pohanskej) náboženskej terminológie, ktorá sa zachovala v slovenskej ojkonymii, sa v ostatnom čase zaoberal R. Krajčovič (2005), preto na tomto mieste sa ňou zaoberať nebudeme. Zameriame sa skôr na odraz kresťanskej a christianizačnej motivácie v ojkonymách a hydronymách z územia západného Slovenska. Mnohé z nich totiž pochádzajú práve z obdobia, keď ešte kresťanstvo ako nové náboženstvo bolo domácemu slovanskému (slovenskému) obyvateľstvu cudzie a jeho etablovanie sa sprevádzala pochopiteľná napätá koexistencia medzi tradičnými pohanskými kultovými zvykmi a novým náboženským systémom, ktorý v mnohom znamenal prelomovú zmenu najmä v oblasti morálky, rodového a rodinného života a pod., ako to napokon dosvedčuje aj veľkomoravský cyrilo-metodský zákonník, všeobecne známy ako *Zakon sudnyj ljudem*.

Kostoly ako miesta kresťanských bohoslužieb a obradov vo včasnóm stredoveku bývali stavané len vo väčších osadách, a aj to len postupne. V prvopočiatkoch ich funkciu spĺňali len menšie sakrálné objekty – kaplnky, prípadne malé kostolíky, aké poznáme napr. z Kopčian na Záhorí (Kostol svätej Margity Antiochijskej). Znak, že v obci bol postavený kostol, býval v stredoveku dôležitým identifikačným a motivačným prvkom pri vzniku daktorých osadných názvov, najmä ak v okolitých osadách či obciach kostol ešte nejestvoval. Práve preto podstatnú časť výskumu, ktorým sme sa usilovali ukázať odraz najstaršej christianizácie na materiáli názvov obcí a miest, sme ukotvili v rámci trnavského regiónu, kde si môžeme podrobnejšie všímať aj historické súvislosti a motiváciu jednotlivých ojkónym a hydroným. Používame však doklady aj z ostatného územia Slovenska.

Do tejto skupiny názvov patria ojkonymá, ktoré vznikli z apel. **kostol**, napr. **Veľké Kostol'any**. V niektorých prácach sa za najstaršiu zmienku o obci pokladal doklad z roku 1209 *Costulan* (VSO. 3, s. 245), no s najväčšou pravdepodobnosťou sa prvýkrát spomína v jednej z najvýznamnejších slovenských stredovekých listín, v Zoborskej listine, už v roku 1113 (*villa Custolen*; CDSl. 1, Nr. 69; s námietskou sa v CDSl. lokalizuje do blízkosti Serede). V. Šmilauer (1932, s. 23) sa nazdával, že dnešná obec Veľké Kostol'any ešte v 12. storočí nejestvovala, a teda že ide len o prosté pomenovanie cirkevného majetku. S ohľadom na novšie archeologické výskumy v obci, ktoré potvrdili osídlenie v období sťahovania národov a existenciu veľkomoravského sídliska, je potrebné tento predpoklad skorigovať. V ďalších historických dokladoch o obci sa stretávame aj s názvom, ktorý bol motivovaný patrocíniom: r. 1208 – 1209 *terra Costulan* CDSl. 1, Nr. 149; 122[9] *villa sancti Viti* CDSl. 1, Nr. 357; 1244 *terra Keztelen* CDSl. 2, Nr. 151; 1254 *ad villam Sancti Viti* CDSl. 2, Nr. 461; 1258 *terra Sancti Viti* CDSl. 2, Nr. 618. Názov rekonštruujeme ako **Svätý Vít* – cirkevná obec (farnosť) Veľké Kostol'any je zasvätená sv. Vítovi (farský Kostol sv. Víta v obci sa spomína r. 1464, Schematismus, s. 173).

Zo zachovaných zmienok vysvitá, že v obci stál kostol zasvätený sv. Vítovi najneskôr už v 13. storočí a názov obce Kostol'any nemusí pomenúvať osadu podľa vtedy výrazného motívu, akým bola práve existencia kostola v obci, ale takisto môže odzrkadľovať vtedy ešte živú koexistenciu (či skôr opozíciu) dvoch náboženských smerov – kresťanského a pohanského, ako na to v ostatnom čase upozornil R. Krajčovič (2005, s. 134). Uvedenú myšlienku by sme v tomto konkrétnom prípade mohli podoprieť aj prítomnosťou staromaďarského elementu Pečenehov v susedných Pečeňadoch (bola tu staromaďarská strážna posádka). Zasvätenie obce pod patronát sv. Víta, okrem iného patróna žoldnierov, mohlo byť motivované jednak tým, že vo Veľkých Kostol'anoch sa nachádzalo v 9. – 10.

storočí veľkomoravské sídlisko a na jeho mieste sa vyvinul pohraničný hrádok, jednak tým, že v Pečeňadoch a okolí (Krakovany – Stráže) máme doložené staromaďarské strážne posádky. V staršom obecnom znaku Pečeniad (1722) je takisto znázornený práve sv. Vít.

Existencia kostola v obci ako posvätného miesta, kde sa vykonávajú náboženské obrady, je jednou z najčastejšie sa vyskytujúcich pomenovacích motivácií z náboženskej oblasti v slovenskej ojkonymii. Preto aj slovo *kostol* je v tejto skupine ojkónym najčastejšie sa vyskytujúcim apelatívnym motivantom. Motivácia existenciou kostola v obci bola dôležitým identifikačným prvkom najmä v období stredoveku, keď kostoly ako sakrálne objekty určené na realizáciu náboženských úkonov stáli len v niektorých obciach. V najstarších obdobiach táto motivácia istotne odzrkadľovala aj odlišenie kresťanskej obce od obce nekresťanskej, resp. pohanskej. Dnešný význam slova *kostol* (< lat. *castellum* „pevnosť, hrad; rovnaký pôvod má aj slovenské slovo *kaštieľ* „väčšia (umelecky cenná) stavba vybudovaná v minulosti ako sídlo šľachty“; KSSJ., s. 244) „budova na (kresťanské) bohoslužby, chrám“ (KSSJ., s. 269; porov. Ondruš, 2000, s. 209 – 215) je mladší. Keďže kostoly bývali súčasťou hradov (lat. *castellum*), pomenovanie sa neskôr začalo používať aj na označenie týchto budov; navyše kostol a s ním často susediace pohrebisko bývali neraz podobne ako hrad chránené, hoci len palisádou či jednoduchým zemným valom.

V prípade obce Veľké Kostoľany (ale aj Kostoľany pod Tribečom) možno v tvare *Kostoľany* vyčleniť topobázu *Kostoľ-* a topoformant *-any*. Táto časť názvu vznikla zo živého ľudového skupinového antroponyma *Kosteľ-ane* s významom „obyvatelia s príbytkami v blízkosti kostola alebo okolo kostola, obyčajne s povinnosťou starať sa o kostol, prípadne aj o faru“ (< apel. *kostol* (*kosteľ*) + obyvateľský sufix *-ane*, z ktorého sa neskôr utvoril topoformant *-any*; Krajčovič, 2010, s. 339). Z výkladu názvu teda jednoznačne vyplýva, že išlo o osadu ľudí žijúcich vedľa kostola. Zatiaľ nie je úplne jasné, či tieto obce z typologického hľadiska môžeme spoľahlivo zaradiť medzi tzv. zamestnanecké a služobnícke obce, teda nevieme naisto, či sa na obyvateľský príznak („ľudia bývajúci pri kostole“) navrstvuje aj príznak služobnosti („ľudia slúžiaci pri kostole“, t. j. „osada ľudí starajúcich sa o kostol, cirkevný majetok a pod.“; porov. aj Ratkoš, 1990).

Apelatívum sa vyskytuje v slovanskej aj slovenskej ojkonymii v mnohých podobách. Jeden z najstarších dokladov na ojkonymum pochodí z roku 1019 (odpis z r. 1370) *Kezthel* pri Blatenskom jazere v dnešnom Maďarsku (dnes obec *Keszthely*; Stanislav, 1950, s. 29; pravdepodobne odkazuje na christianizačné úsilie Pribinovho syna Kocel'a po utiahnutí sa k Blatenskému jazeru). Zo slovenského územia medzi najstaršie doklady pokladáme doklady o obciach Veľké Kostoľany a Kostoľany pod Tribečom. Ďalšie podoby apelatíva *kostol*

v slovenskej ojkonymii: Biely Kostol (1244 *Alba Ecclesia*), Kostolec (pôvodne aj Kostelec: 1430 *Kostolech*, 1431 *Kostelec*), Kostolište (1271 *pratum Kylpiruus*, 1423 *Kirchle*, 1920 *Kiripolec*), Kostolná [pri Dunaji] (*Villa Sancti Andree*; v obci románsky kostol), Kostolné (1392 *Koztolna*), Kostolná-Záriečie (1598 *Koztolna Drietoma*), Kostolná Ves (1332 – 7 *Divec Superior*).

Nedáľe od Veľkých Kostolian sa nachádzajú **Malženice** (1113 *Malga* CDSl. 1, Nr. 69, 1229 *Manga* CDSl. 1, Nr. 357, 1307 *Maniga* RDSl. 1, s. 520, 1773 *Maniga*, *Malschenitz*, *Malženicze* NOSR., s. 182). Názov vznikol zo staršieho apel. *malžen* s významom „manžel“. V historickej slovnej zásobe obidve formy (*malžen* i *manžel*) máme doložené v substantívnej aj adjektívnej forme (*malžen*, *malženka*, *malženstvo/malženství/malženstvie*, *malženský*; porov. Kott, 1, s. 973; HSSJ. 2, s. 257 – 258).

Najpodrobnejší prehľad etymologickej literatúry o celoslovanskom apelatíve **malžena* (psl. **malъžena/*malъženъ*) predstavil trubačovský Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov (zv. 17, s. 178 – 179). Aj keď podnes nie je etymológia apelatíva **malžena* spoľahlivo vysvetlená (porov. napr. Fasmer, 2, s. 562; ESSJa. 17, s. 178 – 179; Brückner, 1957, s. 320 – 321; Machek, 1957, s. 285), vo všeobecnosti prevláda názor, že psl. **малъжена* bol duálový tvar pomenúvajúci manželov („manželský pár, muž a žena“) a ako slovotvornú paralelu V. Machek (tamže) uvádza aj príklady *bratъsestra* (súrodenci – „brat a sestra“) či spojenie *otcu-materi* („rodičom“). Za staršiu formu sa pokladá lexéma **malžena* (**малъжена*) a spätne utvorená forma mužského rodu (**malžen/*малъженъ*) za sekundárnu. Tradične sa objasňuje ako čiastočný kalk zo starohornonemeckej zloženiny *mâlŵîp* (nem. arch. *s Weib* „žena“) alebo **malkona* (manželka) s ponechaním *mâl-* (1. časť *mahal*, *mâl-* „concio, pactio, foedus nuptiarum“: „dohovor o svadbe, svadobný dohovor, svadobné spojenie“; 2. časť *-wîp* alebo *-kona* „žena“; ESSJa. 17, s. 178 – 179).

Podľa ESSJa. medzi menej pravdepodobné etymologické výklady patrí aj výklad z nemecko-slovanskej zloženiny **manъžena* „muž-žena“ a výklad s rekonštrukciou prvej časti zloženiny vo forme **māngia* < *mon-g-io* s ukazovateľom animizácie *-g* (s. 179). Vývin osadného názvu Malženice, v pôvodnej forme *Maniga*, ktorá však spoľahlivo zachováva pôvodnú formu **māngia*, ukazuje, že názov Malženice, významovo zodpovedajúci staršiemu názvu *Maniga*, sa uplatňoval aj v novoveku a striedavo sa používali obidva názvy až do roku 1920 (Malženice; NOSR., 1998, s. 182). Zároveň sa teda ukazuje, že doklady o ojkonymách *Maniga* a *Malženice* a ich vývin etymológom umožnia spresniť výklad apel. **malъžen*.

Nie úplne jednoznačne môžeme určiť motiváciu ojkonym *Maniga* a *Malženice*. V obci sa nachádza kostol z polovice 13. storočia (s farou doloženou od 14. storočia),

ktorý v stredoveku umožňoval praktizovať vieru aj obyvateľom z okolitých obcí (Ratkovce, Žlkovce, Trakovice). Zároveň to bolo jediné miesto v okolí, kde bolo možné uzavrieť cirkevný sobáš, teda uzavrieť podľa cirkevného práva kresťanské (sviatostné) manželstvo, ktoré získavalo čoraz väčší spoločenský kredit na rozdiel od bežného (nesviatostného) spolužitia alebo napríklad od pohanskej polygamie, ktorá bola po prijatí kresťanstva chápaná ako jeden z najťažších hriechov, ako to dokladá už aj spomínaný právny predpis *Zakon sudnyj* ľuďom. Azda za najpriateľnejší výklad motivácie by sme preto mohli prijať výklad, že ide o „obec, kde bolo možné uzatvoriť sviatostné manželstvo (t. j. v kostole)“.

Starobylý doklad *Maniga* dosvedčuje, že osada bola istotne pomenovaná už vtedy, keď v slovnej zásobe starých Slovákov ešte nebol udomácnený termín *malžen/manžel*, a teda v tom období to bol výrazný diferenciačný a identifikačný motív. Tradovaný ľudový výklad osadného názvu Malženice, motivovaný predpokladanou výrobou sladu (z nem. *Malz* „slad“), pokladáme aj so zreteľom na vývin názvu za nenáležitý.

V stredoveku pri meste Hlohovec jestvovala aj osada **Inok** (1268 *terra Inok*, Šmilauer, 1932, s. 79). Pravdepodobne bola zničená počas tatárskeho vpádu ako susediace Bojničky. Podľa J. Stanislava (2004, s. 197) ide asi o neslovanský názov. Nazdávame sa však, že súvisí s archaickým (aj cirkevnoslovanským či staroslovienskym) pomenovaním mnícha, teda svoje korene môže mať vo veľkomoravskom období; pravdepodobne ide o lokalitu, kde bola pustovňa (na Slovensku je niekoľko osadných názvov so základom *eremita* (< lat. *heremitās* „mních“; v prípade osady *Inok* by však išlo o lokalitu, kde by sme mohli potvrdiť pustovníctvo už vo včasnom stredoveku; psl. **inъкъ* (etymologicky súvisí s adj. *iný*, *odlišný*; rus. *унок* zastar. „mních, rehoľník; ten, kto žije sám alebo ináč odlišne“, ukr. *інокъ*; ESUM. 2, s. 307). Doklady na apel. *inok* v novšej slovnej zásobe slovenčiny už nenachádzame.

Súčasťou dnešného mesta Hlohovec je pôvodne samostatná osada **Svätý Peter pri Váhu** (náreč. *Svatí Peter, Peter*): *ecclesia beati Petri* (1241), *villa Sancti Petri* (1369), *Zentheperfalua* (1400; VSO. 1, s. 235), 1913 *Vágszéntpéter* (NOSR., 1998, s. 91; v roku 1948 – 1953: *Svätý Peter pri Váhu*), keďže obec bolo treba odlíšiť od obce Svätý Peter, nachádzajúcej sa takisto v Nitrianskej stolici, v okrese Komárno (1332 *Sanctus Petrus*; v rokoch 1961 – 1990 *Dolný Peter*; NOSR., 1998, s. 282). Názov obce, podobne ako v prípade mnohých ďalších slovenských ojkónym, je motivovaný patrocíniom (odkazuje naň aj obecná symbolika – v historickom erbe obce sa nachádza kľúč svätého Petra), čiže skutočnosť, komu bola obec ako samostatná cirkevná jednotka zasvätená. Zaniknutý Kostol sv. Petra v obci je doložený na konci 13. storočia, kostol spolu s farou a časťou obce boli zničené počas povodne Váhu roku 1813.

Adjektívum **svätý** (psl., stsl. *svętъ; pôvodný význam bol asi „slávny, mocný“, neskôr modifikovaný v kresťanskej terminológii podľa latinského *sanctus*; Rejzek, 2001, s. 617) sa v ojkonymii vyskytuje vždy ako atribút konkrétneho svätca, ktorý mal patronát nad náboženskou obcou (patrocínium). V staršej slovenskej ojkonymii to bol častý spôsob pomenúvania obcí, po roku 1948 sa tieto názvy z ideologických príčin pretvárali (najčastejšie vynechaním atribútu *svätý*) a po roku 1989 sa obce často vracali k svojim pôvodným názvom. Preto uvádzame aj novšie doklady. V prehľade uvádzame len daktoré ojkonymá: Svätý Jur (1209 *Zengurg*, 1278 *Sanctus Georgius*, 1960 *Jur pri Bratislave*, dnes *Svätý Jur*), Michal nad Žitavou (1332 – 1337 *ecclesia Sancti Michaelis*, 1353 *Zenthmihal*, 1920 *Svätý Michal*, od roku 1956 *Michal nad Žitavou*; pôvodne teda *Svätý Michal*), Michal na Ostrove (1337 *Zenmihal*, 1773 *Sz. Mihalyfa*, 1960 *Michal na Ostrove*; pôvodne teda *Svätý Michal*) atď. (porov. VSO. 1, 2, 3). V slovenskej ojkonymii sa teda ako motivanty zachovali aj antroponymá z náboženskej oblasti. Najčastejšie ide o mená svätcov alebo názvy reálií, ktorým je cirkevná obec zasvätená, respektíve komu je zasvätený kostol v obci, porov. ojkonymá typu Svätý Peter pri Váhu, Svätý Juraj, Svätý Kríž (1277 *Chermele*, 1360 *Chrmna*, *Santa Crux*, 1773 *Czin-Sz[ent]-Kereszt*, 1863 – 1882 *Cinszentkereszt*; VSO. 3; NOSR., 1998) a podobne. Názvy osád motivované náboženskou tradíciou patria do skupiny starších ojkonym a mnohé istotne majú korene ešte v bavorskej a byzantskej misii v 9. storočí, respektíve v mladšom období.

V slovenskej ojkonymii sa zachovávajú aj ďalšie apelatíva, súvisiace s christianizáciou a utváraním cirkevnej hierarchie (*chrám*, psl. *chormъ; *kláštor*, *fara*; *svätý*, psl. *svętъ; *kňaz*, psl. *kъnędzъ; *mních*; *biskup*; *mučeník*, psl. *mъčččnikъ; *raj*, psl. *rajъ; *omša*, psl. *mъšъ; *tajna*; *kajať* (*sa*), psl. *kajati (*sę*) a pod. Uvádzame ich v krátkom výpočte:

chrám, psl. *chormъ; pôvodne s významom „obytný dom“ (porov. rus. *хоромы* „príbytok, palác“; južní Slovania ho používajú aj vo význame „dom“, aj vo význame „kostol“); zdá sa preto, že do náboženskej terminológie sa toto slovo dostalo až neskôr, po rozšírení svojho pôvodného významu. J. Stanislav (1950, s. 29) sa nazdáva, že slovo s cirkevnou slovančinou v bulharskej redakcii (*chram*) prešlo aj do ruštiny. V ojkonymii sa slovo zachovalo v názve Chrámec (1246 *Hajamuch*, 1294 *Harmach*, 1920 *Hrmavec*, 1948 *Chrámec*; doklad z roku 1920 vznikol nesprávnou interpretáciou starších historických dokladov ojkonyma písaných maďarskou grafikou). V katastri obce jestvovali tri hrady: *Pohanský*, *Birin*, *Michal* (VSO. 1). Prvý názov informuje o tom, že tu bolo staré pohanské kultové miesto, a preto aj osadný názov Chrámec môže odzrkadľovať napätú koexistenciu dvoch náboženských hnutí;

kláštor (< strhn. *kloster* < lat. *claustrum*; pôvodne „závora, zámka“; Rejzek, 2001, s. 274). Existencia premonštrátskeho (neskôr jezuitského) kláštora z 13. storočia v obci motivovala názov obce Kláštor pod Znievom (1773 *Klaster*);

fara („bydlisko a úrad duchovného“ < strhn. *pharre* (dnes *Pffare*) < lat. *par/r/ochia* < *paroecia* < gr. *paroikiā* od *pároikos* „sused, cudzinec“; Rejzek, 2001, s. 167) > *farár* (kňaz, ktorý vedie farnosť); apelatívum sa nachádza v ojkonyne Farná pri Bratislave (1209 *Castellan*);

kňaz („ten, kto vykonáva z povolania náboženské obrady“; psl. **kъnędzъ* < germ. *Kuningas* (dnes *Köning* „kráľ“; u južných a východných Slovanov toto slovo označuje knieža a J. Stanislav (1950, s. 31) predpokladá, že tak to bolo aj v slovenčine. Značí to, že pôvodne sa toto slovo nepoužívalo ako náboženský termín. Dá sa to vysvetliť jednoducho: po rozšírení významu slova *castellum* (pevnosť > kostol) sa dá taký istý vývin predpokladať aj pri tomto termíne: *kъnędzъ* (knieža): veliteľ hradu > kňaz. Takýto vývin potvrdzujú napríklad aj staré apelatíva *kňahňa*, *kňahyňa* („zemianka alebo šľachticná“; HSSJ. 2, s. 61), apel. *kňazná* („príslušníčka vysokej šľachty“; s. 62); porov. aj apel. *kňaznica* („žena vykonávajúca z povolania kňazské úkony“; s. 62).

V súvislosti s predchádzajúcimi dvoma výkladmi etymológie apelatíva *kňaz* je do istej miery problematický výklad motivácie osadného názvu Kňažia (dnes súčasť mesta Dolného Kubína). Nie je jasné, či pôvod názvu dávať do súvislosti s významom motivanta „knieža“ alebo „kňaz“ (porov. Krajčovič, 2005, s. 139). Obec vznikla na valaskom práve a spomína sa roku 1357/1407 ako *Knesy* (1420 *Kneze*, 1786 *Knyasa*, 1920 *Kňaža*). Po navrátení privilégií roku 1474 v obci sídlil valaský vojvodca so súdnou právomocou (VSO. 2, s. 36).

Ojkonymum Kňažice už jasne súvisí s náboženským významom slova *kъnędzъ* (respektíve > kňaz). Spomína sa roku 1075 (*Knesecz*, *Knesech*) v súvislosti s Kostolom Panny Márie v obci (ďalšie doklady: 1405 *Knesich*, 1808 *Kňažice*; VSO. 3, s. 392; Krajčovič, 2005, s. 96);

mních (< sthn. *munih* (nem. *Mönch*) < stlat. *monicus* < lat. *monachus* < gr. *monachós* „pustovník“; doslova „jediný, samotný“ < *mónos* „sám, jediný“; Rejzek, 2001, s. 384); porov. aj výklad pri názve zaniknutej osady Inok (vyššie).

Apelatívum odzrkadľujúce prítomnosť mníchov, pustovníkov sa zachovalo v ojkonyne Mníšek nad Hnilcom (1255 *locis Heremitory*, 1284 *silva deserta, habitatoribus, destituta, in qua quondam Heremite morabantur*, 1808 *Mníšek*; VSO. 2, s. 259; v prvej písomnej zmienke sa v lesoch pri meste Gelnica spomína existencia pustovní mníchov (lat. *herēmīta*, *erēmīta* „pustovník“). Prítomnosť mníchov (pustovníkov) sa zachovala aj v ojkonyne Mníšek

nad Popradom (1232 *locus Heremitoris*, 1364 *Heremita*, 1786 *Mnissek*; VSO. 2, s. 259). V stredoveku tu jestvoval kláštor, ktorý bol neskôr pretvorený na kaštieľ (dnes sú tu len zrúcaniny; tamže);

biskup (< sthn. *biscof* (dnes *Bischof*) < lat. *episcopus* < gr. *epískopos* „dohliadateľ“; Rejzek, 2001, s. 80). Apelatívum sa dochovalo vo viacerých ojkonymách. V slovenskej historickej ojkonymii bolo motiváciou väčšinou vlastníctvo obce: Biskupice (1294 *Puspuky*, 1417 *Pyspeky*, 1927 *Biskupice*; patrili ostrihomskému arcibiskupstvu), Biskupice (1320 *Pispeky*, 1773 *Biskupicze*), Biskupová (1326 *Villa Domini Episcopi Nitriensis*, 1440 *Pispeky*, 1773 *Wiskupova*, 1786 *Biskupowa*; VSO. 1, s. 166 – 167);

mučeník, psl. **mōčēnikъ* (< psl. ver. **mōčiti* „mučiť“; Rejzek, 2001, s. 395) – spomína sa v roku 1113 v známej Zoborskej listine, mapujúcej majetky kláštora svätého Hypolita na Zobore pri meste Nitra, centre historického Nitrianskeho kniežatstva, ako *villa mussenic* (pravdepodobne sa vyskytovala aj v staršej listine z roku 1111). V obci Močenok podnes stojí kostol zasvätený mučeníkovi sv. Klimentovi, ktorého ostatky našli (počas zázraku) v Chersonese na Kryme Konštantín s Metodom ešte pred príchodom na Veľkú Moravu (*Reč o prenesení ostatkov preslávného Klimenta obsahujúca historickú správu*; tzv. *Chersoneská legenda*). Kult mučeníka sv. Klimenta mal na území Veľkej Moravy veľkú úctu (o tom napr. J. Minárik, 1977; M. Lacko, 1993). Ide preto s najväčšou pravdepodobnosťou o osadu z čias pôsobenia cyrilo-metodskej misie v okolí Nitry pred vyhostením misie a jej učeníkov.

Z inej kresťanskej terminológie v osadných názvoch zaznamenávame aj ďalšie náboženské slová:

raj, psl. **rajъ*, stsl. *rai* (slovo má predkresťanský pôvod, jeho pôvodný význam však nie je istý; spája sa s avarským *rāy-* „bohatstvo, šťastie“, staroindickým *rai-* „majetok, bohatstvo“; ďalší výklad vychádza s domáceho **rojъ* „vodný prúd“ > „sídlo mŕtvych“ – Slovania verili, že svet mŕtvych sa nachádza pod vodou, Rejzek, 2001, s. 525; v kresťanskej kultúre sa navrstvovali ďalšie odvodené významy: 1. miesto blaženého života na zemi, kde žili prví ľudia; 2. miesto posmrtnej, večnej blaženosti, nebo; 3. blaženosť, šťastie, miesto blahobytu; HSSJ. 5, s. 15).

Od apelatíva *raj* je pravdepodobne odvodený aj názov obce Rajec (1193, 1236 *Raich*, 1358 *Raych*, 1808 *Rajec*; VSO. 2, s. 473) ako metaforický názov a motivovala ho pravdepodobne poloha obce ležiacej v Rajeckej doline. Hoci v tomto regióne bola pomerne silná nemecká kolonizácia, pravdepodobne tu však ide len o latinizovaný záznam. Apelatívum *raj* je dobre známe aj v súbore terénnych názvov (chotárnych názvov; vyskytuje sa najčastejšie vo forme adjektíva *rajský* alebo *rajské*);

omša, psl. **mšbe*; prevzaté pravdepodobne prostredníctvom starej hornej nemčiny z latinského apelatíva *missa* (trpné prídavné latinského verba *mittere* „poslať, prepustiť“ v súvislosti s kňazovou poslednou vetou na konci bohoslužby; Rejzek, 2001, s. 395; porov. apelatívum *misia*). Apelatívum sa zachovalo v ojkonyne Omšenie (1332 *Misen*, 1808 *Mssenné*; v obci románsky kostol z 13. storočia; VSO. 2, s. 346);

tajna „sviatosť, sviatosťné tajomstvo“; apelatívum má cirkevnoslovanský pôvod a aj so zreteľom na najstaršie doklady obce Tajná (1075 *Taina* CDSl. 1, Nr. 58; 1209 *Tayna*; 1265 *Teyna*, *Toyna*, 1275 *Tayna*, *Thayna*; 1309 *Tayna* atď.; VSO. 3, s. 150) sa dá usudzovať, že názov odzrkadľuje staršiu veľkomoravskú tradíciu v severnej časti Ponitria (porov. Pavlovič, 1998, s. 85 – 86; Hladký, 2004, s. 194). Slovo *tajna* s významom „tajomstvo, tajnosť“ poznáme aj zo staršej slovenskej lexiky (HSSJ. 6, s. 14). Iný výklad hovorí o tom, že názov vznikol podľa adjektíva *tajná* („utajená, v lese či za vrchom skrytá obec“; Krajčovič, 1993, s. 64);

kajať (sa), psl. **kajati (se)* „splácať, pykať“. Koreň tohto slova (*kaj-*) sa zachováva v dvoch osadných názvoch na juhu Slovenska – v ojkonymách Kajal (1297 *Quayol*, 1361 *Kayul*, 1380 *Kayal*, 1773 *Kajall*, VSO. 2, s. 7) a v názve neďalekej osady Kajsa (*sa < se*); Stanislav, 2004, s. 210 – 211.

Kresťanská náboženská tradícia sa zachovala aj v západoslovenskej hydronymii, avšak tieto názvy najčastejšie vznikali na základe sprostredkovanej motivácie. S obradovou kresťanskou činnosťou súvisí napríklad názov Svacenický jarok (< náreč. *svacit*, *svacený* „svätiť, svätený“; názov nie je z hľadiska motivácie priezračný), prítok Myjavy na Záhorí (Závodný, 2010, s. 520). Podobná motivácia je častá pri pomenúvaní miestnych studničiek a prameňov, ktoré sa v ľudovej etymológii spájajú s tradovaním zázračných uzdravení alebo zjavení, prípadne ide o pútnické miesta; neraz sa v blízkosti nachádza aj sakrálny objekt: ako príklady uvádzame názvy Mariánska studnička (1890 *Szent kút*, teda *Svätá studňa* v obci Pozba), *Studňa svätého Martina (1006 *fons S. Martini* v Nitre), Svoradov prameň pri meste Nitra (pri ňom žil pustovník sv. Andrej-Svorad; pútnické miesto Svoradova jaskyňa) a podobne (porov. Hladký, 2004).

Záver

Aj ostatná krátka analýza ukazuje, že najstaršie slovenské osadné názvy, motivované kresťanskou tradíciou, sa vzťahujú najmä na osady (obce) v užšom nitrianskom centre, ktoré bolo bezprostredne späté s činnosťou svätých Cyrila a Metoda v rámci politického útvaru, známeho pod názvom Veľká Morava. Zároveň ide o skupinu názvov, ktoré v slovenskej

ojkonymii môžeme zaradiť medzi najstaršie, keďže v období ich vzniku bola náboženská (kresťanská) motivácia z hľadiska pomenúvateľov chápaná ako postačujúci a diferencujúci motív na odlíšenie konkrétnej osady od iných osád v okolí.

Skratky

psl. – praslovanský, apel. – apelatívum, adj. – adjektívum, lat. – latinský, latinsky, s. – strana, stsl. – staroslovanský, staroslovansky, porov. – porovnaj, rus. – ruský, rusky, strhn. – starohornonemecký, starohornonemecky, germ. – germánsky, stlat. – starolatinský, starolatinsky, gr. – grécky, ver. – verbum, napr. – napríklad, náreč. – nárečový, nárečovo.

Literatúra

BRÜCKNER, Aleksander: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza powszechna 1957. 808 s.

CDSL. – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Tomus 1. (805 – 1235; 1971, 472 s. + 32 s. prílohy), Tomus 2. (1235 – 1260; 1971, 640 s. + 32 s. prílohy). Ed. R. Marsina. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

ESSJa. – *Etimologičeskij slovar slavyanskich jazykov*. Zv. 17. (1990, 272 s.). Ed. O. N. Trubačov. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.

ESUM. – *Etymologičnyj slovnyk ukrajinskoji movy*. Zv. 2. (D – kopci, 1985, 572 s.), 3. (kora – M, 1989, 552 s.) Ed. O. S. Meľnyčuk. Kyjiv: Naukova dumka.

FASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*. Z nem. originálu preložil a doplnil O. N. Trubačov. Zv. 2. (E – muž, 1967, 672 s.), 3. (muza – sjat, 1971, 828 s.). Moskva: Izdatel'stvo Progress.

HLADKÝ, Juraj: *Hydronymia povodia Nitry*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2004. 294 s.

HLADKÝ, Juraj: Náboženská terminológia v slovenskej ojkonymii. In: *Studiji z onomastyky ta etimolohiji*. Ed. V. P. Šul'hač. Kyjiv: Nacional'na akademija nauk Ukrajiny – Institut ukrajinskoj movi 2007, s. 80 – 85.

HSSJ. – *Historický slovník slovenského jazyka*. Zv. 1. (A – J; 1991, 536 s.), 2. (K – N; 1992, 616 s.), 3. (O – P pochytká; 1994, 656 s.), 4. (P poihrať sa – pytlovať; 1995, 583 s.), 5. (R – Š; 2000, 692 s.), 6. (T – V; 2005, 700 s.), 7. (Z – Ž, Dodatky; 2008, 542 s.). Ed. M. Majtán. Bratislava: Veda.

KOTT, František Štefan: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*. Zv. 1. – 7. Praha: Tiskem a nákladem knihtiskárny Josefa Koláře 1878 – 1893.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Lexika toponymie v Požitaví. In: *Z vývinu slovenskej lexiky*. Ed. R. Kuchar. Bratislava: Veda 1993, s. 57 – 66.

KRAJČOVIČ, Rudolf: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava: Literárne a informačné centrum 2005. 232 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (24). In: *Kultúra slova*, 2010, roč. 44, č. 6, s. 337 – 345.

KSSJ. – *Krátky slovník slovenského jazyka*. Tretie (doplnené a prepracované vydanie). Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 948 s.

LACKO, Michal: *Svätý Cyril a svätý Metod*. Rím: Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda 1993. 222 s. + 32 s. prílohy.

MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 628 s.

MINÁRIK, Jozef: *Stredoveká literatúra*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 336 s.

NOSR. – MAJTÁN, Milan: *Názvy obcí Slovenskej republiky : Vývin v rokoch 1773 – 1997*. Bratislava: Veda 1998. 600 s.

PAVLOVIČ, Jozef: Byzantsko-slovanské artefakty postcyrilometodského Slovenska. In: *Medziliterárny centrismus stredoeurópskych literatúr*. Ed. D. Ďurišin. České Budějovice: Jihočeská univerzita 1998, s. 84 – 87.

RATKOŠ, Peter: *Slovensko v dobe veľkomoravskej*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1990. 212 s.

REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA 2001. 752 s.

Schematismus Bratislavsko-trnavskej arcidiecézy. Zostavila redakčná rada pri Arcibiskupskom úrade v Trnave. Trnava: Spolok svätého Vojtecha 1995. 430 s.

STANISLAV, Ján: *Zo života slov a našich predkov*. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1950. 95 s.

STANISLAV, Ján: *Slovenský juh v stredoveku*. Zv. 1. (1999, 486 s.), 2. (2004, 534 s.). 2. vydanie. Bratislava: Literárne informačné centrum.

ŠMILAUER, Vladimír: *Vodopis starého Slovenska*. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy 1932. 564 s. + 3 s. přílohy.

VSO. – *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*. Zv. 1. (A – J, 1977, 528 s.), 2. (K – R, 1977, 520 s.), 3. (S – Z, 1978, 536 s.). Ed. M. Kropilák. Bratislava: Veda.

ZÁVODNÝ, Andrej: Etnické vplyvy na hydronymiu záhorského regiónu. In: *Mnohotvárnosť a špecifickosť onomastiky : IV. Česká onomastická konference*. Eds. J. David, M. Harvalík, M. Čornejová. Ostrava – Praha: Filozofická fakulta Ostravskej univerzity v Ostrave – Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. 2010, s. 515 – 521.

Staročeské temné slovo *farlej*

Michal Hořejší

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Ve svém článku¹ se zabývám cestou k popisu lexikálního významu slova *farlej*, *farlejevý*, na které jsem narazil při lexikografickém zpracování úseku hesel pro Elektronický slovník staré češtiny (dále jen ESSČ).²

Ve staročeském lístkovém archivu³, který je pro ESSČ výchozím materiálem, se subst. *farlej* objevuje pouze jednou; adj. *farlejevý* čtyřikrát.

wezmi ffarley a rozkroj (LékJádroD⁴, s. 113)

wloz gey w yablko ffarleiové (LékJádroD, s. 162)

wloz ge w yablko farlegowe a vpecz ge (LékJádroD, s. 168)

wezmi yablko ffarleyiowe a rozkrog jey (LékJádroD, s. 22)

a gedno yablko farlegowe y ztlucyz to wffýeczno (LékChir, 119v)

Ve všech dokladech shledáváme adj. v syntagmatu „*farlejevé jablko*“, přičemž výskyty jsou zaznamenány jen v lékařských textech 15. a 16. století.⁵

O jaké jablko se vlastně ale jedná, jedná-li se vůbec o jablko v dnešním významu?

Žádný ze soudobých výkladových slovníků češtiny⁶ podobné heslo, tedy *farlej* nebo *farlejevý*, neobsahuje. Nejmladší a zároveň jedinou slovníkovou reflexi jsem našel u Jungmanna. *Farlej*, *farlejevý* se zdá být jednotkou na okraji slovní zásoby staré i současné češtiny, totiž výrazem vázaným na specifické prostředí a funkci.

Již sama slovní forma ukazuje na nedomácí a neslovanský původ lexému – pravděpodobně tedy i na cizí původ označovaného. Výskyt pouze v lékařských knihách mě pak vede k hypotéze, že *farlejevé jablko* bylo spíš vzácné a nesloužilo primárně jako prostý zdroj potravy.

¹ Tento příspěvek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

² Viz <<http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=ESSC&o=slovníky>>.

³ Materiál užitý pro zpracování slovníku zahrnuje asi 1,5 miliónu záznamů na excerpčních lístcích. Byl pořízen excerpcí nejdůležitějších památek středověké češtiny, mezi nimiž jsou texty literární, odborné i administrativní, a původně byl určen pro zpracování Staročeského slovníku.

⁴ Zkratky pramenů podle: Staročeský slovník, Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk.

⁵ LékChir, LékJádro, KNM V E 74.

⁶ Slovník spisovného jazyka českého, Příruční slovník jazyka českého, Slovník spisovné češtiny.

Odhalování denotátu slovní jednotky *farlej*, *farlejevý* jsem vedl několika různými směry:

Náslovné *f* graficky zachycované jako *f*, *ff*, nebo *f*, *ff* dovoluje připustit, že slovo *farlej* mohlo vzniknout chybnou písařovou interpretací slova *šarlej*. *Šarlej* se vyskytuje ve středověkých rostlinářích⁷ jako polská šarlej a podle ESSČ se jedná o „rostlinu užívanou v lékařství k hojení ran („ranné koření“), zvl. šalvěj, řepík“; heslo odkazuje k střhn. *charleie*. Z nedostatku textových dokladů (ve staročeském lístkovém archivu jsou pouze tři) vyplývající vágnost popisu lexikálního významu slova šarlej nebrání *farlej* a *šarlej* ztotožnit – v obou případech výrazy označují rostlinu, v obou případech se jí užívá pro lékařské účely. Avšak zatímco *farlejevý* se pojí vždy se subst. jablko a *farlej* reprezentuje jablko též, v případech výskytu šarleje známe jen minimální kontext (objevuje se ve výčtu vedle plané šalvěje jako polská šarlej), ve kterém se nikdy s jablkem nepojí; adj. **šarlejevý* pak není doloženo vůbec. Navíc, *farlejevě* jablko lze podle dokladů rozkrojit na dvě poloviny nebo naplnit obsahem a péct. Bylina šalvěj nemá plod, *šarlej* a *farlej* tedy nejspíš přesvědčivě ztotožnit nemůžeme.

Poté, co se hypotéza se záměnou iniciálního *š* za *f* ukázala jako nevyhovující, jsem zaměřil pozornost na jablko jakožto ovoce a zjistil, že v Bavorsku se pěstuje odrůda *Pfarrappel* nebo také *Pfarrling*,⁸ tedy „farské jablko“. Podle popisu sadaře z Pfaffenhofenu, na kterého jsem se jako na pěstitele zmíněné odrůdy obrátil, se jedná o běžná jablka sloužící ke konzumaci, která dozrávají pozdně a hodí se nejlépe k tepelnému zpracování. *Farlej* jako přejímka z něm. *Pfarrling* je však slovotvorně krajně nepravděpodobná.

Jako *Pfarrling* jsou ovšem označovány také některé okrasné odrůdy jabloní, tzv. *malus-hybride*, které svým vzhledem připomínají spíš keře než stromy a z převážné většiny nenesou běžně konzumovatelné plody. Jestli se však tato jablka mohla vyskytovat v Čechách 15. století, se nepotvrdilo. Vztah mezi bavorským *Pfarrappel*, *Pfarrling* a okrasným *Pfarrling* pak také ne.

Kohout ve své příručce Jablka pod heslem „Studničné jablko“ uvádí poznámku „Synonyma: nesprávně Farliové“ (Kohout, 1960, s. 244). To, že se jedná o jedinou stopu v české pomologické literatuře, poukazuje na předpokládanou perifernost výrazu. Proč se

⁷ Ve dvou dokladech.

⁸ Viz <<http://www.simon-pfaffenhofen.de/obstler/beschreibungen/48.htm>>.

však objevuje u poměrně běžného studničního jablka jako synonymum „nesprávné“, je podivné (v celé publikaci se jako „nesprávné“ hodnotí právě jen farliové). Studničné, které mimo jiné stejně jako *Pfarrapfel* plodí pozdně, je odrůdou nesoucí jablka, která nevynikají žádnou specifickou vlastností. Zdá se, že Kohout záhadné jablko nazývané *farlejové*, *farliové* znal, a používání jeho názvu pro *studničné* tudíž hodnotil jako nesprávné. V textu mapujícím staré ovocné dřeviny na území Krkonošského národního parku z roku 2004⁹ jsem našel jablko „studničné (farliové, velišské)“ – název je tedy stále v povědomí, o jeho původu a vývoji se však mnoho neví.

Bartoš ve své dialektologii (Bartoš, 1886, s. 311) ve výčtu odrůd uvádí jablko *fadlějové* (alternaci dl > rl považujeme za náležitou).¹⁰

Heslo v Jungmannově slovníku popisuje *farlej* jako jablko nazývané také *skřínka* nebo *farlejové*, *farlejské*; srovnej s vind. *ferlej*, *zaferlik*.

Farlej, e, (cf. vind. ferlei, zaferlik = Kranz, Rand, Streif,) = jablko, jinak skřínka nazvané, též farlejové neb farlejské jablko.

Spojitost mezi *skřínkou* a jablkem lze potenciálně připustit na základě metafory – jablko jako něco ukrývající skřínka, schránka. Připadalo by pak v úvahu například granátové jablko, které pod tvrdou a nepoživatelnou slupkou ukrývá dužnaté plody. Do konceptu *farleje* jako plodu sloužícího primárně k lékařským účelům by zapadala i exotičnost granátového jablka. Této hypotéze však schází dostatečná opora v textech.

Zkratka vind. v Jungmannově slovníku značí vindičtinu, slovanský jazyk pravděpodobně z oblasti SV Itálie nebo dnešního Slovinska. Jungmann podle Jana Petra (Petr 1989, s. 19) čerpal při vytváření neologismů také z charvátštiny, a to ze slovníku Joakima Stuliće¹¹. Ačkoli *farlej* rozhodně není obrozenským neologismem, skutečnost, že Jungmann reflektoval jeho jihoslovanský původ, musí mít svou, pravděpodobně slovníkovou, oporu. Ve Stulićově slovníku však *ferlej*, *zaferlik* chybí. Jen pod heslem *pomo* se objevuje odrůda „*jabucsicce cârljene*“, „*jabúke cârljène*“ – v překladu „rudá jablka“.

Odkud Jungmann čerpal, jsem tedy zatím nezjistil; pátrání v lexiku vindičtiny tudíž považuji za neuzavřené.

⁹ Viz <http://opera.knap.cz/_pdf/42/oc42-10.pdf>.

¹⁰ O tom např. Jan Gebauer (Gebauer 1963, s. 351).

¹¹ Stulić 1801, 1806 a 1810.

Ve svém pátrání po původu temného slova *farlej*, *farlejevý* jsem dospěl k více potenciálním závěrům. Ukázalo se, že se pravděpodobně jedná o odrůdu, která se v Čechách a na Moravě skutečně pěstovala a dosud pěstuje. Zda se ale jedná o původní odrůdu *Pfarrapfel*, která k nám přišla z Německa, zda byl proces opačný = z *farleje* se stalo v Německém prostředí lidovou etymologií *Pfarrling* nebo zda název pochází z chorvátského (vindického) „*jabúke cârljène*“, zůstává otázkou.

Literatura

BARTOŠ, František: *Dialektologie moravská*. První díl – nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské. Brno: Matice moravská 1886. 521 s.

GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský. Díl I (A – J)*. Praha: Academia 1970. 674 s.

GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl I, Hláskosloví. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1963. 765 s.

JUNGSMANN, Josef: *Slovník česko-německý. Díl I (A – J)*. Praha: České museum 1836. 852 s.

KOHOUT, Karel: *Jablka*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství 1960. 270 s.

MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia 1968. 866 s.

PETR, Jan: Předmluva. In: *Slovník česko-německý*. Ed. J. Jungsmann. Praha: Academia 1989, s. 5 – 31.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: SPN 1935 – 1957. 10 827 s.

REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda 2001. 752 s.

Slovník spisovné češtiny. Praha: Academia 1978. 799 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1971. 4 592 s.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968. 130 s.

STULIĆ, Joakim: *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*. Budapešť 1801, Dubrovnik 1806, 1810. 810 s.

Bagatela na *é* / K popisu citoslovce, hranici slovního druhu a významům staročeského *é*¹

Barbora Chybová

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Přítomné úvahy – o vymezení slovního druhu citoslovce, o jeho jednotlivých typech, o způsobu popisu sémantiky citoslovce, o hranici mezi citoslovci a partikulami a o použitelnosti současné, strukturální, synchronně orientované lingvistické metodologie (již reprezentuje např. akademická Mluvnice češtiny) při popisu staročeského lexika – byly iniciovány zpracováváním staročeského citoslovce *é* v rámci Elektronického slovníku staré češtiny (slovníku výkladového, ale nedokladového). Příspěvek tedy mapuje mou snahu o vystižení významů a funkce tohoto citoslovce, a to jak na základě metodologické reflexe, tak i prostřednictvím rozboru dokladového materiálu.

Současná čeština

Analýze staročeského materiálu bud'těž pro srovnání předřazeny definice ze synchronních slovníků češtiny. Současné citoslovce *é* se v textu užívá spíše okrajově (na rozdíl od mluveného projevu, ale ten není pro komparaci se staročeským kontextem relevantní) a jeho význam s významem ve staré češtině nekoresponduje než v jediném bodě: emoce jím vyjadřované jsou spíše negativního charakteru.

Slovník spisovné češtiny citoslovečný význam *é* nezachycuje vůbec, Slovník spisovného jazyka českého udává: „e, é, někdy eé, eée, éée ap. citosl. (odděluje se často čárkou) 1. vyjadřuje rozmanité osobní pocity, např. *nezájem, nevrlost, odpor n. lhostejnost, snahu zlehčit něco n. rozpaky, zamlouvání n. nedůvěru*: e, jděte s takovými řečmi!; e, to je mi jedno!; e co, vždyť se nic nemůže stát!; mám tam jít? E, co bys tam dělal!; e, dejte mi pokoj! 2. e [s rázem vpředu i vzadu] dět. *označuje to, co je škaredé, nečisté, nepěkné, co nemá dítě dělat, nač nemá sahat ap.*: nedělej to, to je e!“

Příruční slovník jazyka českého: „e, é citosl. *značící obyč. zájem, nevrlost, odpor*. E, nechme toho! Win. „E nic!“ odpovídala mrzutě dcera. Herm. „Vojto, tu chvůj pojď složit!“ „E, času je dost,“ povídá Vojta. Baar. Černožorské „é!“ nemá význam nelibosti a ošklivosti, ale přisvědčující a potakující. Hol. • *rozpaky* (obyč. s opakováním). „e–e“ koktal Slovák. Herb.

¹ Příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

„Eee – tak pro jistotu“ [jdu se ptát]. Rais. • *zamlouvání*. Dluhů – éé – peněz máme vždycky nazbyt. Sab. • *zívání*. „E jo – no tak –“, odpovídal jí líně. Rais. • *ve spojení s co vyjadřuje lhostejnost*. „E co, přespím v mechu!“ Heyd. • Děť., fam. e’ (vysl. přibliž. *ek*) *výraz ošklivosti*. To je e’.

Ponecháme-li stranou, že většina uváděných novočeských významů není pro starou češtinu relevantní (předběžně lze říci, že *é* ve staré češtině značí bázeň, utrpení, citové vzrušení či rozjitření), můžeme si povšimnout typické struktury hesla popisujícího význam citoslovce: široké vymezení významu („*rozmanité pocity*“) rozlišující subjekt („*osobní pocity*“) od případného objektu – plus konkretizace a doklady užití lexému v rámci jediného (!) významu. Uvádí se taktéž pravopisná charakteristika oddělení citoslovce čárkou (čímž se mj. odkazuje k samostatné výpovědní funkci tohoto slovního druhu).

Otázky nad staročeským *é*

Po prostudování staročeských dokladů na *é*² (staročeský lexikální archiv³ čítá celkem 29 dokladů, Staročeská textová banka přibližně 100) zmíním několik jevů, na jejichž základě je možno promýšlet diferenciaci citoslovečných významů, případně i funkcí, z nichž některé by z dnešního hlediska bylo možno klasifikovat jako slovní druh částice.

É v iniciální pozici **ve spojení s kondicionálem** (cca 20% dokladů): *é bych, é bys* ap. „*é by hříši moji mně byly odpuštěny*“ (Aug), „*é bych já prvé než umru mého milého apoštola viděla*“ (PasKal). Ekvivalentem je zde částice „*kéž, ať*“, případně citoslovce v kombinaci s částicí („*ach kéž*“). Vzhledem k nezaznamenávání interpunkce ve staročeských památkách můžeme jen těžko určit, nakolik těsně se *é* váže k obsahu věty a nakolik jde o samostatnou, t. j. citoslovečnou, výpověď. Srov. (jednoznačně emocionální) výpověď „*É, bych to byl věděl, že mám tak ztratiti, byl bych asa pro Buoh to rozdal!*“ (ŠtítKlem).

É před vokativem (cca 25% dokladů): „*é milý hospodine*“ (Jerom). Spíše jako paralela poslouží řecký a latinský tvaroslovný morfém *o* signalizující vokativ. *O „téměř bezdůrazně uvozuje zvolání“*.⁴ Ve vytčeném případě nicméně kontext oslovení opravňuje vyhodnotit doklad jednoznačně jako citově zabarvený, otázkou však zůstává, je-li zde funkce zdůraznění vokativu relevantní, či nikoli.

² Ačkoli staročeské památky kvantitu převážně nesignalizují, předpokládám, že jde ve všech dokladech o vokál dlouhý. V dokladech z edic respektuji kvantitu určenou editorem.

³ Lexikální archiv oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR (excerpce původně určena pro zpracování Staročeského slovníku). Doklady cituji a prameny uvádím zkratkami dle úzu, viz Staročeský slovník, Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk (1968).

⁴ Pražák – Novotný – Sedláček, 1955, s. 842.

É na začátku věty tam, kde v latinské předloze nestojí žádný ekvivalent, nebo za latinské *et*: „*É oznam mi bohatstvie božie*“ (ŠtítBarl, text je volným překladem latinské předlohy). Opět jde v několika dokladech o *é* v iniciální pozici, jeho funkcí může být též zdůraznění (uvození) začátku přímé řeči, lze jej tedy interpretovat též jako částici (strukturující text – signalizující začátek textu, podle Mluvnice češtiny). Na užití ve funkci částice existuje několik zcela průkazných dokladů z bible Drážďanské, např. Ap 6,12: „*E vzrziech, kdiz otewrze pecziet* <[f]>*e*<[f]>*tu*,“ doklad, k němuž alternuje v bibli Olomoucké „*I uzřech, když otevře pečeť šestú*,“ a latinské „*et vidi cum aperuisset sigillum sextum*“ ve Vulgátě. Ap 17,1: „*E przigide gieden z sedmi andielow*“, v bibli Olomoucké „*I přijide jeden z sedmi anjelów*“ a ve Vulgátě „*Et venit unus de septem angelis*“. Dále srov. totožné alternace Ap 6,11; 17,7; 19,11; 21,9.

Původ spojky *i* vykládá Trávníček (1961) taktéž jako citoslovečný, mělo jít původně o upozorňovací citoslovce s významem ‚hle‘. *E* se jako spojka ani jako částice v češtině nakonec neprosadilo.⁵ Na přítomnost *e* v daném dokladu z bible Drážďanské mohlo mít pochopitelně vliv i latinské *et*.

Sémiotická specifika citoslovcí a jejich „sémantika“

U příležitosti pronesení referátu na Slovensku je příhodné zdůraznit, že v československém kontextu existuje, pokud vím, jediná zevrubná moderní monografická studie o citoslovcích, a to seriál Jána Chripka, vydávaný ve 40. letech 20. století na pokračování v časopise Slovenská reč. Jeho přístup se jeví být výjimečný tím, že spojuje etymologickou analýzu citoslovcí se sémiotickým přístupem k jazykovému znaku (aniž by však užíval terminologie sémiotiky). Základní rozdělení citoslovcí podle původu na primární a sekundární je rozšířeno o dělení na **impulzivní**, **imperativní** a **reprezentativní** interjekce. Všimněme si, že tyto pojmy se významově takřka překrývají s klasifikací Mluvnice češtiny (**emocionální**, **kontaktní** a **zvukomalebná** citoslovce). V daných kategoriích se zrcadlí znaková heterogenita citoslovcí: 1. impulzivní/emocionální citoslovce lze chápat jako indexy (t. j. symptomy pocitu, např. *uf*, *au*), 2. imperativní/kontaktní citoslovce mají většinou symbolickou povahu, bývají častěji ryze arbitrární a mají tedy nejvíce společného se zbytkem slovní zásoby (např. *čehý*, *hot*), 3. reprezentativní/zvukomalebná citoslovce imitují, kopírují

⁵ Na poli slovanských jazyků se *é* vyvinulo ve spojku pouze v srbochorvatštině. Srov. Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena 2 (1980), s. 182.

jev objektivní reality, jsou tedy ikonické povahy (např. *haf, frr*).⁶ (Naše *é* je primární citoslovce s emocionálním, t. j. symptomatickým významem, druhotně, ve spojení s vokativem nebo imperativem, se vyvinul význam s funkcí kontaktovou.) Chripkova klasifikace se ujala i v nejnovějších slavistických monografiích věnovaných citoslovcům.⁷

Etymologie slova interjekce (*proházka, mezislovce*)

Neshody současných slovníků a gramatik o tom, zda přiřadit konkrétní slovo k částicím či citoslovcům, mají kořeny mj. i v historickém pojetí slovních druhů. Kategorie partikule je záležitostí moderní lingvistiky (příp. pragmalinguistiky), v historickém období jako slovní druh neexistovala – a partikule v dnešním slova smyslu bývaly tříděny mezi příslovce, spojky nebo interjekce. Takový přístup k partikulím lze sledovat v řadě latinských gramatik i v historických gramatikách češtiny (z latinských předloh vycházejících), např. v Rosově *Čechořečnosti* (1672). Rovněž etymologický význam pojmu interjekce poukazuje k širšímu významu slovního druhu („citové slove“ je termín užší). Latinské sloveso *intericiere*, „vhazovati (vkládati, stavěti) něco mezi něco, do něčeho“, resp. substantivum *interiectus*, „vložení, vsunutí mezi něco“ upomene na izolovanost citoslovce ve struktuře textu (resp. promluvy). Izolovanost však vykazují i částice, neboť, ačkoli netvoří samostatnou výpověď, do větné struktury se taktéž nezačleňují. Široký rozsah pojmu interjekce zachovává ruský kalk *meždometija*, ale také novotvar *proházka* z Rosovy gramatiky a termín *mezislovce* z gramatik konce 19. století. (Dnešní termín *citoslovce* je kalkem k německému *Empfindungswort*. Není bez zajímavosti, že – analogicky k slovotvornému významu německého termínu – je i vymezení citoslovcí v německé lingvistice užší než v slavistickém pojetí: některá citoslovce jsou pak integrována v rámci partikulí.)

Etymologie (resp. slovotvorný význam) termínu *interjekce* klade tedy důraz na formální vlastnost slovního druhu – na jeho syntaktickou nezapojenost.

Závěr

Při vyčleňování jednotlivých významů lexému jsem na základě zmíněných přístupů uvažovala v obecné rovině o významové vývojové škále, na jejímž jednom konci stojí syntakticky nezapojené, čistě emocionální, neadresné *é* jako symptom určitého negativního

⁶ Srov. kapitolu „Semiotičeskije problemy opisanija simptomatiki“ v monografii I. A. Šaronova *Meždometija v reči, tekstě i slove*, s. 84–123. Šaronov zdůrazňuje ikonickou povahu citoslovcí oproti symbolické ostatních slovních druhů. Domnívám se však, že různé druhy citoslovcí tak, jak je třídí J. Chripko nebo MČ, lze uchopovat v jejich znakové heterogenitě, právě se zdůrazněním inklinace každého ze tří typů k jednomu ze znaků (symptom, symbol, ikon).

⁷ Srov. Orwińska-Ruziczka (1992) a Daković (2006).

pocitu, na druhém konci stojí symbol *e* z bible Drážďanské, blížící se svou funkcí tzv. diskurzivní partikuli. Mezistupněm je druhotný význam s funkcí kontaktovou, která je zjevná ze spojení s imperativy a vokativy. Od emocionality k (neadresnému) kontaktu směřují i ty doklady, ve kterých figuruje *é* ve spojení s kondicionálovým *by* (příp. alternuje za lat. *utinam*, „ať, kéž“). Za doklady ryze emocionální stojí latinské citoslovce *vae*, *heu* („ach, běda“), český překlad zde respektuje *e*-ovou složku latinského citoslovce. Podobně např. staročeské *ó* kopíruje užití latinského *o* (ve vokativu, ve spojení s kondicionálem), a to v téměř identických významech, v nichž je doloženo *é*. Možná právě pro vzájemnou synonymitu s *ó*, jež mělo navíc oporu v latině, se *é* nakonec neprosadilo.

Heslová stat' Elektronického slovníku staré češtiny bude mít na základě této úvahy následující podobu:⁸

é, interj.

1. nálad. *aj*, *ach*, *och*, *ó*, *běda*; vyjadřuje různé osobní pocity (zvl. bázeň, utrpení, údiv, rozčarování), popř. dětský pláč

2. ve větách žádacích *citově zdůrazňuje žádost n. přání*; v oslovení níže postavené bytosti *citově zdůrazňuje naléhavost výzvy*; v oslovení výše postavené bytosti *vyjadřuje respekt a bázeň před oslovovaným objektem*; ve spojení s kond. *ach kéž, kéž, ať*

3. ve funkci partik. *a, i*; *uvozuje výpověď*

Ad 3: doklady z BiblDrážď, Ap 6,11; 6,12; 17,1; 17,7; 19,11 a 21,9 alternují s iniciálovým *i* v BiblOl a *et* ve Vulgátě; sr. F. Kopečný, Etymologický slovník slovanských jazyků 2, Praha 1980, s. 182. – Sr. *a*, *ej*, *ež*, *i*, *ó*

Slovníky, mluvnice a primární zdroje

Elektronický slovník staré češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v. i. Dostupný z <http://vokabular.ujc.cas.cz>

Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena. Red. B. Havránek. Praha: Academia 1980, s. 182 – 184.

GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský*. Praha: Academia 1970.

Mluvnice češtiny 2 : Tvarosloví. Praha: Academia 1986.

PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef: *Latinsko-český slovník*. Praha: SPN 1955.

⁸ Respektuji přitom terminologii Staročeského slovníku, který nepracuje s pojmem emocionální citoslovce, používá synonymum *náladové* citoslovce.

- Průruční slovník jazyka českého*. Praha: 1935 – 57.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Red. J. Filippec. 2. vyd. Praha: Academia 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Red. B. Havránek. Praha: 1958 – 1971.
- Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká : Epištoly, Skutky apoštolů, Apokalypsa*. Ed. V. Kyas. Praha: Academia 1985. (BiblDrážď, BiblOl)
- Staročeská textová banka*. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v. i. Dostupná z <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>
- Staročeský slovník*. Red. I. Němec. Sešit 1 – 26. Praha: Academia 1968 – 2008.
- Staročeský slovník : Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha: Academia 1968.
- TRÁVNÍČEK, František: *Historická mluvnice česká 3: Skladba*. Praha: SPN 1961, s. 121.

Literatura

- DAKOVIĆ, Sybilla: *Interiekcje w języku polskim, serbskim, chorwackim i rosyjskim : opis i konfrontacja*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2006. 215 s.
- CHRIPKO, Ján: Interjekcie. In: *Slovenská reč*, 1940, roč. 8, č. 3, s. 65 – 68.
- CHRIPKO, Ján: Primárne interjekcie impulzívne. In: *Slovenská reč*, 1941, roč. 8, č. 7 – 9, s. 237 – 245.
- CHRIPKO, Ján: Interjekcie konsonanticke. In: *Slovenská reč*, 1942, roč. 9, č. 7 – 8, s. 202 – 207.
- CHRIPKO, Ján: Sekundárne interjekcie. In: *Slovenská reč*, 1943, roč. 11, č. 4 – 5, s. 135 – 141.
- CHRIPKO, Ján: Sekundárne interjekcie (pokračovanie). In: *Slovenská reč*, 1943, roč. 11, č. 6, s. 175 – 182.
- CHRIPKO, Ján: Sekundárne interjekcie (pokračovanie). 2. Slovesné korene jako sekundárne interjekcie. In: *Slovenská reč*, 1943, roč. 11, č. 7, s. 216 – 219.
- CHRIPKO, Ján: Sekundárne interjekcie (pokračovanie). 3. Interjekcie s formantom i-. – Nominálne interjekcie sekundárne. – Iné interjekcie, ktoré nie sú ani verbálne ani čisto nominálne. In: *Slovenská reč*, 1943, roč. 11, č. 8 – 9, s. 249 – 260.
- CHRIPKO, Ján: Sekundárne interjekcie (dokončenie). – Deiktické interjekcie zámenného pôvodu. – Verbalizácia deiktických interjekcií. In: *Slovenská reč*, 1943, roč. 11, č. 10, s. 304 – 315.

CHRIPKO, Ján: Interjekce reprezentatívne a ich odvodeniny. In: *Slovenská reč*, 1946, roč. 12, č. 7 – 10, s. 250 – 305.

MARTINKUTE, Austėja: Interjekce v litevštině, češtině a v polštině. In: *Komunikační a strukturní aspekty češtiny a jiných jazyků*. Red. O. Uličný. Praha: FF UK 1999, s. 73 – 76.

NEKULA, Marek: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*. Tübingen: Niemeyer 1996. 220 s.

ORWIŃSKA-RUZICZKA, Elżbieta: *Funkcje językowe interiekcji w świetle materiału słowackiego i polskiego*. Krakov: Universitas 1992. 145 s.

ŠARONOV, Igor' Aleksejevič: *Meždometija v reči, tekste i slovare*. Moskva: RGGU 2008. 292 s.

VONDRÁČEK, Miloslav: Citoslovce a částice – hranice slovního druhu. In: *Naše řeč*, 1998, roč. 81, č. 1, s. 29 – 37.

Ranko Marinković a preklady jeho drámy *Glorija*

Silvia Ivanidesová

Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1. Úvod

V príspevku by sme chceli predstaviť výsledky výskumu v rámci dizertačnej práce, ktorá sa zaoberá sériovými prekladmi z chorvátskej literatúry. Vychádzame zo štúdie K. Bednárovej *Teória prekladovej série* (1999, s. 163 – 166). Autorka uvádza 6 aspektov, ktoré sú určujúce pre vytvorenie ďalšieho prekladu umeleckého diela. K. Bednárová ich uvádza nasledovne:

- „1. Faktor času na rovine jazyka a štýlu prekladového textu.
2. Faktor prekladateľskej interpretácie diela, označovaný ako subjektívny faktor.
3. Funkčné hľadisko – stav teórie prekladu a úroveň prekladovej tvorby.
4. Semiotický a komunikačný aspekt.
5. Problém fenoménu tzv. generačného prekladu ako novej výpovede a „sebarealizácie“.
6. Fenomén recepcnej situácie.“ (podľa Bednárová, 1999, s. 163 – 166)

Na ich základe bude možné vyhodnotiť, prečo vznikol ďalší preklad: či už napr. z dôvodov kvalitatívnych alebo z hľadiska aspektu generačného prekladu a pod.

Ďalšie zo sériových prekladov, ktorými sme sa zaoberali, sú dva slovenské preklady drámy *Glorija* Ranka Marinkovića z rokov 1957 a 1970.

2. Ranko Marinković a jeho recepcia na Slovensku

Ranko Marinković sa radí medzi významných chorvátskych autorov 20. storočia. Jeho prínos do chorvátskej literatúry je veľmi široký a svojím literárnym opusom prináša nové smery a štýly. Začínal poéziou, neskôr sa venoval výlučne prozaickej a dramatickej tvorbe. Písal romány, novely, drámy, eseje, a tiež divadelné kritiky. V rokoch 1946-1950 pôsobil ako riaditeľ úseku drámy v Chorvátskom národnom divadle.

V sedemdesiatych rokoch 20. storočia sa v chorvátskej literatúre začína rozširovať intelektuálny prúd, ktorý sa upevňuje najmä prostredníctvom Marinkovićových diel (Choma, 1997, s. 111). Svojou tvorbou prezentuje prechod na asociatívno-intelektualistický model poviedky alebo románu a za inovatívny sa považuje aj jeho humorno-satirický až ironický prístup, ktorým poukazuje na mnohé spoločenské problémy (Šicel, 1982, s. 208).

Najdôležitejším aspektom jeho diel sú postavy a ich vzájomná interakcia, pričom autor kladie dôraz na psychologické vykreslenie protagonistov a vzťahov medzi nimi, ktoré načrtáva v rámci často komplikovanej fabuly. Centrálné postavenie získava jeden špecifický hrdina a jeho chápanie slobody a zodpovednosti.

R. Marinković v mnohých prípadoch nahrádza pútavý príbeh symbolickým obrazom, ktorým núti recipienta čítať aj medzi riadkami a uvažovať o diele. Svojimi drámami významne zasiahol do charakteru chorvátskej dramatickej tvorby, zúžil sujet a fabulu na hravú imagináciu, intelektuálnu ostrosť a psychologickú jemnosť vystupujúcich postáv (Choma, 1997, s. 111). Z tohto dôvodu Marinković nevytvára panorámu udalostí a portrétov, a rovnako zmenšuje diapazón svojich motívov na minimum. Fabulu nezakladá na rozsiahlych časových úsekoch, priebeh deja nie je dynamický, veľký priestor venuje hĺbkovej analýze jednotlivých postáv (Šicel, 1982, s. 208). Do popredia sa dostávajú aj filozoficko-literárne a intertextové prepojenia.

Medzi najvýznamnejšie diela patria zbierky poviedok *Proze (Prózy, 1948)*, *Ni braća ni rođaci (Ani bratia, ani príbuzní, 1949)*, *Ruke (Ruky, 1953)*, *Pod balkonima (Pod balkónmi, 1953)*; drámy *Albatros (Albatros, 1939)*, *Glorija (Glória, 1956)*, *Pustinja (Púšť, 1982)*; romány *Kiklop (Kyklop, 1965)*, *Zajednička kupka (Spoločný kúpeľ, 1980)* a *Never more (Nikdy viac, 1993)*. Za jeho najvýznamnejšie dielo sa považuje román *Kiklop (Kyklop)*. Prostredníctvom postavy Melkiora ponúka autor pohľad nielen na problémy jednotlivca a umelca, ale tiež poukazuje na negatíva v spoločnosti.

V slovenčine vyšli okrem *Glórie* aj román *Kiklop (Kyklop, 1971, prel. Ján Sirácky)* a poviedka *Objatie* v rovnomennej antológii (*Objatie, 1978*). Taktiež bola preložená poviedka *Ruke (Ruky, 1962, prel. Daniel Dudok, Ruky, 1998, prel. Peter Ťažký)* a román *Zajednička kupka (Spoločný kúpeľ, 1984, prel. Viera Baštová)*. Z drám bola inscenovaná *Glória* v roku 1971 v preklade Branislava Chomu (premiéra 2.10.1971 na Novej scéne).

3. Glória

Ešte pred knižným vydaním mala táto dráma 29.12.1955 premiéru v Chorvátskom národnom divadle. Ranko Marinković približuje čitateľovi prostredie cirkvi a jedného biskupstva na bližšie nešpecifikovanom ostrove. Medzi hlavné postavy patria kňazi don Jere, don Zane, don Florio, mníška Magdaléna (ktorej cirkusové meno je Glória a občianske Jagoda) a Magdalénin otec Rikardo Kozlović. Dej zásadne posúvajú dopredu najmä dialógy dona Jereho s Magdalénou a dona Zaneho s donom Jerem. Mladý kanonik don Jere by chcel podporiť vieru u veriacich fingovaným zázrakom. Jeho plánom je nahradiť sochu Panny

Márie živou osobou – mníškou Magdalénou, ktorá pred svojím odchodom do kláštora pôsobila v cirkuse. Počas omší má stáť vo výklenku namiesto sochy a „krútiť očami“ (Marinković, 1970, s. 32). Don Jere však nie je spokojný s jej „vystupovaním“ (Marinković, 1957, s. 68), stále jej niečo vyčíta. Tieto výčitky vyplývajú z toho, že prestáva vnímať Magdalénu ako skutočnú osobu a snaží sa ňou manipulovať, aby plnila jeho predstavy. Vidí v nej nadpozemskú bytosť, ba až samotnú Pannu Máriu, ktorá by svojím transcendentným pohľadom pôsobila na veriacich. Jeho celé konanie je presiaknuté mysticizmom, ktorý ho zaslepuje, a len takto je schopný vnímať svet. City dona Jereho k Magdaléne sú stále silnejšie, no on to nevníma ako pozemskú lásku – táto mu je cudzia. Magdaléna sa však úprimne do neho zamiluje. On k nej neprejaví ani len toľko náklonnosti, aby pochopil jej situáciu a vnímal ju ako človeka, ako sa ona sama tituluje „obyčajná slabá žena“ (Marinković, 1957, s. 84), ale kruto odmieta nielen jej lásku, ale zavrhuje Magdalénu ako mníšku, ktorá porušila svoj sľub.

Po tomto zistení, že donovi Jeremu na nej nezáleží ani ako na žene, ani ako na človeku s pocitmi, sa Magdaléna vracia pod pôvodným umeleckým menom Glória so svojím otcom do cirkusu. No tento návrat nie je jednoduchý, lebo hovorí: „ja už nemám ani viery ani lásky“ (Marinković, 1957, s. 133). Presláviť ju má dvojité salto na trapéze bez ochrannej siete. Svojho otca nadovšetko miluje, a preto sa podrobuje jeho vôli – jeho túžbe, aby sa preslávila touto akrobaciou. Ide o nebezpečné číslo, čitateľ sa dozvie, že už raz unikla istej smrti a na znak vďaky za zachránenie života Pannou Máriou sa rozhodla odísť do kláštora. Uvedomuje si, že tak ako plnila vôľu dona Jereho v biskupstve, tak aj v otcovom cirkuse je len akousi bábkou, ktorá sa usiluje plniť príkazy. Jej vystúpenie sa napokon nevydarí a Glória umiera v závere diela.

Hoci by sme postavenie cirkvi v dráme možno mohli chápať ako poplatnosť socialistickému režimu v Juhoslávii, podľa Vlatka Perkovića ide o využitie špecifického prostredia, ktoré ponúkalo autorovi možnosť rozohrať psychologickú hru medzi osobami. Paralelou kostola a cirkusu podľa neho poukazuje autor na potrebu slobody jednotlivca (Perković, 2009, s. 5).

Podobne ako aj ostatné Marinkovićove drámy aj *Glória* predstavuje veľmi komplexné dielo, v ktorom sa prelínajú viaceré roviny. Deje sa tak „na strane jednej zásluhou rozličných interpretačných a analytických postupov, ktoré pri aplikovaní na *Glóriu* dávajú často aj protichodné výsledky, na strane druhej vďaka rastúcemu (auto)deštruktívnemu pôsobeniu pekelného stroja Marinkovićovej irónie, ktorá explicitne alebo implicitne relativizuje každé

tvrdenie vyjadrené v dialógu a každej pozitívnej hodnote na nejakom mieste dáva negatívny náznak a naopak“ (Senker, 2001, s. 99).

4. Preklad drámy

Pri preklade každého literárneho druhu je samozrejme potrebné dbať na tie prvky, ktoré sú pre neho špecifické. Preklad sa rovnako stáva organickou súčasťou prijímajúcej literatúry a dochádza medzi nimi k interakcii. Pri dramatických textoch sa však táto oblasť rozširuje a neobmedzuje sa iba na literatúru. Takýto preklad má v mnohých prípadoch slúžiť ako podklad pre divadelné predstavenie a prekladateľ musí brať do úvahy aj iné ako umelecké, literárne a kultúrne aspekty. Literárny a divadelný preklad predstavujú dve odlišné komunikačné podoby – jedna je výlučne orálna a druhá je písomná, čiže si vyžadujú aj odlišnú štruktúru (Kovačičová, 2009, s. 103). Táto odlišná štruktúra a odlišná prezentácia diela recipientovi si vyžadujú, aby prekladateľ zohľadnil ďalšie faktory. Okrem neho sa do prekladového procesu zapájajú aj ďalšie osoby, ako scenárista, dramaturg, režisér. Takým spôsobom môžu vstúpiť do popredia iné interpretačné prístupy a mení sa prekladateľove postavenie v reťazci vzniku prekladu. Taktiež sa berie ohľad nielen na diváka, aby bol schopný recipovať text, ale predovšetkým na herca. Pre neho je dôležitá jasná výslovnosť a nutnosť vyhýbať sa niektorým hláskoslovným skupinám, a tiež vhodné zvolenie paralingvistických prostriedkov. Pri divadelnom predstavení hovoríme o troch verziách textu: „o texte prekladu v jeho písomnej podobe, o texte prekladu ako verbálnej zložke predstavenia a o ‘texte’ predstavenia ako výrazový pendant originálu“ (Kovačičová, 2009, s. 105).

Do popredia sa viac dostáva skopos, cieľ využitia prekladu, ktorý prináša požiadavky i obmedzenia. Medzi ne by sme mohli zaradiť napr. formu ústnej interpretácie textu, spätosť textu a scénického riešenia v dialógoch, a aj zloženie umeleckého súboru, herecké obsadenie, obmedzenie divadelného priestoru, tradície divadelnej scény a vyhranenú poetiku divadla (Kovačičová, 2009, s. 106).

Pri divadelnom preklade musí prekladateľ akceptovať nasledovné špecifické determinanty divadelného prekladu: „1. formovanie zámeru, cieľa ‘textu predstavenia’ a jeho základnej koncepcie; 2. stručná formulácia režisérskej koncepcie, 3. tvorba inscenačného scenára (...) a až po sformulovaní konkrétnej predstavy o charaktere textu prekladu, ba aj o riešení scény, kostýmov, hudby a o hereckom obsadení (...), dotváranie inscenačného scenára, prekladu a realizácia inscenácie“ (Kovačičová, 2008. s. 59 – 60).

5. Analýza prekladov¹

Pri prekladateľskej analýze je rozhodujúce pracovať s východiskovým textom, s ktorým pracoval aj prekladateľ. V mnohých prípadoch (najmä u starších prekladov) však táto informácia absentuje. Porovnanie oboch prekladov ukázalo, že sú medzi nimi výrazné rozdiely, čo si vyžiadalo aj ďalšie skúmanie jednotlivých vydaní originálu. Zistili sme, že existujú dve verzie východiskového textu, ktoré v našom prípade budú reprezentované dvomi vydania (Marinković, 1956 a Marinković, 1977). Najmarkantnejšie rozdiely medzi nimi nachádzame v piatom dejstve v rozhodujúcom dialógu medzi donom Jerem a sestrou Magdalénou, ktorá na konci dejstva ako Glória odchádza so svojim otcom naspäť do cirkusu. Zatiaľ čo vo východiskovom texte z roku 1956 sú jednotlivé repliky sémanticky obsiahlejšie a explicitnejšie vyjadrujú intencie hovoriacich, vydanie z roku 1977 nám v tejto časti nedáva taký komplexný pohľad na vnútro hrdinov prostredníctvom ich prehovorov. Autor ich už viac nerozvádza do takých podrobností a repliky sú kratšie. Tento postup je v menšej miere prítomný aj v ostatných dejstvách, nemá to však výraznejší dopad na makroštylistické zložky textu alebo na jeho rozsah.

Prvému prekladu A. Vrbackého (1957) zodpovedá vydanie východiskového textu z roku 1956. Preklad B. Chomu (1970) bol v značnej miere skrátенý vo všetkých dejstvách a nezodpovedá ani jednej z verzií východiskového textu, ktoré boli knižne vydané. Taktiež je potrebné spomenúť, že prekladateľ uvádza, že východiskovým textom bol rukopis.

Rozdiely medzi oboma prekladmi môžeme ilustrovať na dvoch krátkych príkladoch, kde sa v druhom preklade buď daná replika nenachádza alebo je skrátенá:

Don Zane: Keď už chcete zázraky, kráčajte aspoň v súlade s časom, prispôbte svoj dôvtip spôsobu všeobecného myslenia (...). (G1/11)

– (G2)²

Don Zane: Kad veť hočete čuda, hodajte barem ukorak s vremenom, prilagodite svoju domišljatost načinu općeg mišljenja (...). (VT/15)

Don Jere: Človek aj sám musí byť dojatý, musí byť vzrušený pocitom toho impressio luminis divini in nobis, ako vraví svätý Tomáš Akvinský, *toho božského svetla, ktoré v nás boh raz zapálil a poveril nás chrániť toto svetlo duše, plameň srdca, alebo dovoliť*

¹ Preklad A. Vrbackého z roku 1957 označujeme v príspevku ako G1, preklad B. Chomu z roku 1970 ako G2, východiskový text drámy z roku 1956 označujeme písmenom VT.

² Týmto spôsobom označujeme, ak sa replika alebo jej časť v texte nenachádza.

satanovi, aby nám svojim hnusným dychom zasiahol do duše, žeby nám zľadovatel srdce a potom žeby sme blúdili v tme, tupí a bezduchí ako nemá zver. (G1/72)

Don Jere: Treba byť aj sám dojatý, treba byť vzrušený z pocitu toho impressio luminis divini in nobis, ako hovorí svätý Tomáš Akvinský. – (G2/40)

Don Jere: Treba i sam biti ganut, treba biti uzbuđen osjećanjem onog impressio luminis divini in nobis, kako kaže sveti Toma Akvinac, *onog božanskog svijetla, koje je Bog jednom upalio u nama i ostavio da čuvamo to svijetlo duše, taj plamen srca, ili da pustimo sotoni da nam svojim gadnim dahom puhne u dušu, da nam sledi srce, pa da lutamo u mraku, tupi i bezdušni kao nijeme živine. (VT/70)*

Otázku východiskového textu druhého preklade B. Chomu sa nám nepodarilo vyriešiť do takej miery, že by sme sa dopátrali ku konkrétnemu textu, ktorý slúžil prekladateľovi ako východiskový. Ale môžeme tu uvažovať o niekoľkých možnostiach, ktoré vychádzajú jednak z informácii o inscenovaní *Glórie* v Chorvátsku a tiež z vyššie spomenutých aspektov spojených s prekladom drámy.

Pri chorvátskych inscenáciách *Glórie* nám je nápomocná najmä práca N. Batušića (1975). Porovnáva dve záhrebské inscenácie, z roku 1955 a z roku 1970. Zdôrazňuje, že ak chce inscenácia osloviť diváka, musí byť dráma aj po rokoch od svojho vzniku niečím aktuálna a súčasná. Preto je potrebné vziať do úvahy možnosť režiséra určitým spôsobom aktualizovať text. Ak uvažujeme v týchto reláciách o *Glórii*, viaceré roviny tejto drámy umožňujú podľa zvolených kritérií, skoposu daného predstavenia, umiestniť jednu alebo druhú do popredia. Zatiaľ čo v inscenácii v roku 1955 režisér Bojan Stupica postavil základ predstavenia na konfrontácii cirkvi a cirkusu ako dvoch konkrétnych priestorov, v roku 1970 slúžia režisérovi Božidarovi Violicíovi iba v prenesenom slova zmysle, ako dva protichodné priestory, pre ktoré je charakteristický určitý spôsob myslenia a určité pravidla (Batušić, 1975 s. 118). *Glória* prichádza na divadelné dosky v roku 1970 inovovaná oproti roku 1955, a to nielen vďaka zmenám, ktoré urobil samotný R. Marinković (viď prvá a druhá knižná verzia). Ďalšie úpravy predstavovali skracovanie, vynechávanie niektorých výstupov, resp. niektoré časti boli nanovo prepísané (s. 117).

Podobne môžeme uvažovať aj v intenciách druhého slovenského prekladu, ktorý je spojený s inscenáciou *Glórie* v roku 1970 v Bratislave. Hoci to nemôžeme stopercentne potvrdiť, môžeme predpokladať, že text vyššie spomínanej chorvátskej inscenácie z roku poslužil ako východisko pre tento preklad, čím by boli vysvetlené zásahy do slovenského textu a jeho odlišnosť od knižných vydání či prvého slovenského prekladu. Taktiež je možné,

že inscenátori slovenského prekladu dospeli k vlastnej aktualizácii a úprave textu po vytvorení koncepcie slovenského predstavenia. Viacvrstvosť východiskového textu a tiež rozsiahle repliky, ktoré umožňujú zhustenie výpovedí, poskytujú priestor na jeho skrátenie.

Prvý slovenský preklad zachováva rozsah diela, ktorý by bol v takej podobe časovo náročný pre inscenáciu aj pre hercov svojou rozsahom i množstvom výstupov. Kým prvý preklad môžeme hodnotiť ako komplexný prepracovaný psychologický pohľad na protagonistov, kde má každé slovo, každá veta svoj význam a účinok, je podľa nášho názoru skôr vhodný pre čitateľa než pre diváka ako recipienta. V druhom preklade došlo k zoštíhleniu textu, a tým pádom aj k niektorým stylistickým zmenám. Text si síce čiastočne zachováva ironický náboj, no najmä pri donovi Zane je pri porovnaní s prvým prekladom badateľné, že sa nám so skracovaním stráca dôležitý aspekt postavy. Filozofickosť a detailnosť výpovedí ustupuje do úzadia, čo by naopak uľahčilo jeho recepciu v divadelnom prostredí. Intencie jednotlivých postáv sú pri takomto zobrazení pre diváka prístupnejšie.

Ak máme na zreteli, že preklad mal byť východiskom pre predstavenie musíme uvažovať o tom, aké dôsledky majú tieto zmeny. Vzhľadom na knižné vydania *Glórie* majú negatívny charakter, keďže dochádza k stratám na výrazovej i stylistickej rovine. No pre preklad v divadelnom kontexte môžu mať celkom iný význam. Skrátenie rozsahu skúmaného diela na strane jednej zjednodušilo hercom do určitej miery ich úlohu, na strane druhej je to tiež pozitívne pre diváka, keďže v dôsledku skracovania je text dynamickejší a údernejší, čo je pre divadelné spracovanie skôr prínosom. Úpravám textu predchádza samozrejme rozhodnutie, čo z diela zostane zachované, resp. na čo bude kladený dôraz. V druhom preklade boli vypustené niektoré scény a upustilo sa od bohatosti replík, čím sa výraznejšie obnažili opozície: don Zane – don Jere, Magdaléna/Glória – don Jere a Glória – jej otec Kozlovič. Cieľom textu je teda priniesť predovšetkým základnú líniu, a to predstaviť drámu lásky, osobnej slobody a ľudskosti.

5.1. Lexikálna rovina

V rámci analýzy prekladu sa sústreďujeme tiež na lexikálnu rovinu a prekladateľské problémy, pretože odzrkadľujú koncepciu prekladateľa a poukazujú na špecifiká východiskového a cieľového textu. Preklad je však potrebné zhodnotiť ako celok, nielen na základe jednotlivých problémov, keďže pre recipienta prekladu je rozhodujúca komunikačná funkcia.

Chorvátske prostredie všeobecne, či cirkevné alebo cirkusové prostredie nie sú slovenskému čitateľovi neznáme. Samozrejme, môžu sa vyskytnúť výrazy, ktoré si vynútia zásah prekladateľa, napr. vo forme substitúcie. Výsledkom zásahu však môžu byť aj negatívne javy ako výrazový posun alebo výrazová strata. Takouto substitúciou totiž prekladateľ síce smeruje k naturalizácii (a teda k tomu, aby bol preklad pre čitateľa komunikatívny), ale strácajú sa tým dôležité štylistické aspekty, ktoré sú podstatné pre plastické zobrazenie a charakteristiku postáv, a taktiež pre ekvivalentné pôsobenie východiskového textu a prekladu.

Veľký problém pri preklade predstavujú nárečové výrazy (keďže ide o biskupstvo na Jadrane, môže sa výrazne prejavíť vplyv taliančiny), ale aj kultúrne reálie použité v texte, ktoré nemusia byť slovenskému čitateľovi známe. Preto je len na prekladateľovi, ako sa rozhodne ich preniesť do cieľového jazyka a kultúry. Na základe toho môžeme v rámci koncepcie prekladateľa hovoriť o orientácii na naturalizáciu a exotizáciu, resp. o ich prelínaní sa, teda kreolizácii.

Nárečové alebo talianske slová a slovné spojenia sú v jadranskej oblasti súčasťou idiolektu. *Pettegola* aj *kundurica* v nasledujúcom prípade sú výrazy, ktoré označujú klebetnicu na trhu, ktorá si nič nenechá pre seba. Regionálny výraz *peškarija* označuje trh alebo jarmok. Využitie výrazu *pettegola* v prvom preklade je v slovenčine nekomunikatívne a neadekvátne.

Don Florio: Lebo potom sa povie, že don Florio je *pettegola*, že don Florio *roznáša klebety*... (G1/56)

Don Florio: Lebo potom sa povie, že don Florio je *klebetník*, že *mláti prázdnu slamu* a že *so všetkým ide na jarmok*... (G2/31)

Don Florio: Jerbo se onda govori, da je don Florio *pettegola*, da je don Florio *kundurica*, *da nosi na peškariju novitadi*... (VT/56)

V texte nájdeme aj výrazy z cirkusového prostredia, ktoré autor bližšie necharakterizuje (využíva exotizáciu), pričom však tieto slúžia len na dokreslenie koloritu a skutočnosť, či sú tieto osoby reálne alebo nie, nezohráva dôležitú úlohu v rámci pochopenia textu.

Kozlović: Jej sláva zatieni veľkú *Elfriedu Rätshovú* i *Kramer-Gordonettiho*, ba aj samotného *Enosa Frazera*! (G1/139)

– (G2)

Kozlović: Njena će slava zasjeniti veliku *Elfriedu Rättsch* i *Kramer-Gordonettijevu*, pa i samoga *Enosa Frazeru*! (VT/134)

Kozlović: Ach, buki, niet už clownov! Po *Beketovi a Grockovi* – niet nič. (G1/138)

Kozlović: Ah, Buki, nieto už klaunov! Po *Beketovi a Grockovi* – je koniec. (G2/75)

Kozlović: Ah, Buki, nema više clowna! Poslije *Beketova i Grocka* – gotovo je s tim. (VT/133)

Ak porovnáme úroveň celkovú oboch prekladov, viacero problémov nachádzame v preklade A. Vrbackého, hoci v niektorých tu uvedených príkladoch uvidíme, že ani B. Choma nevyriešil správne preklad niektorých lexém. Niektoré časti Chomovho prekladu by si vyžadovali ešte ďalšiu apretáciu na štylistickej rovine.

Môžeme vidieť problémy s niektorými interlingválными homonymami, v takom prípade hovoríme o hypnóze originálu. Môže ísť nielen o vplyv východiskového textu na lexikálnej, ale aj na syntaktickej rovine. Pri viacvýznamových slovách (ako je napr. *propasti*) je potrebné tiež uvažovať, či je možné zvolený ekvivalent v kontexte uvedenej repliky použiť.

Medzi nimi je *chodník*, ktorý vedie k veľkej dvojdielnej opone z červeného plyšu. (G1/129)

– (G2)

Svečano sa diže i zavjesa i otkriva niz pokretnih cirkuskih garderoba (s izvjesnim racionalnim, modernim komforom), a između njih je *hodnik*, koji vodi do velike dvokrilne zavjese od crvenoga pliša; iza zavjese je cirkuska arena. (VT/125)

hodnik – uzak i izdužen prolaz u stanu, javnim i poslovnim zgradama itd. Za ulaz u druge prostorije, u njemu se ne boravi (Anić, s. a.), v slov. chodba

Sestra Magdaléna: Prečo sa teraz čudujete, prečo teraz *krútite sklamane krkom*, ako by ste boli odhalili niečo, čo ste nepoznali? (G1/120)

– (G2)

Sestra Magdalena: Pa što se sada isčudavate, što *razočarano izvijate vratom*, kao da ste otkrili nešto, što niste znali? (VT/117)

Biskup: A ako teraz, bez cirkusu? Cirkus *prepadol*, nie? (G1/35)

Biskup: A ako teraz, bez cirkusu? Cirkus *prepadol*, nie? (G2/19)

Biskup: Pa kako sada, bez cirkusa? Cirkus *je propao*, ne? (VT/37)

(propasti – prepadnúť, upadnúť, zahynúť, stroskotať, zaniknúť, padnúť do záhuby)

V tomto prípade by sme navrhovali ako vhodnejšie sloveso *zaniknúť* alebo aj *skrachovať*.

Don Zane: *Nepočítali ste*, – možno aj nevedome, nevravím – *na* určitú, ako by som povedal, ľahkosť, ktorá zanecháva stopu na charaktere takých žien (...)? (G1/12)

Don Zane: *Nemysleli ste* – možno aj podvedome, čo ja viem – *na* tú určitú, ako to len povedať, ľahkosť, ktorá zanecháva stopu v charaktere týchto žien, (...)? (G/8)

Don Zane: Zar *niste računali* – možno i nesvijesno, ne kažem – *na* onu izvjesnu, kako da kažem... lakoću, koja ostavlja traga u karakteru tih žena, (...). (VT/15)

Príklady z lexikálnej roviny poukazujú na vývin jazyka v porovnaní s dnešným stavom, kde vo Vrbackého preklade nachádzame napr. aj zastarané slová (*trapy*) alebo čechizmy (*zmačkať*).

Don Jere (odrazu zúrivo skočí, vytrhne papier, *zmačka ho* a hodí na zem). (G1/97)

Don Jere: (odrazu besne skočí, schytí papier, *pokrčí ho* a hodí na zem). (G2/53)

Don Jere (odjednom skoči bijesno, zgrabi papir, *zgužva ga* i baci na zemlju). (VT/94)

Don Florio: Ako vám *chutnali raňajky*? (G1/43)

Don Florio: Ako ste *desiatovali*? (G2/23)

Don Florijo: Kako ste *užinali*? (VT/43)

V tomto prípade môže ísť o čechizmus alebo o chybu, ktorá vyplýva z využitia nesprávneho tvaru slovesa, keďže *chutnať* znamená v slovenčine *ochutnávať*, *degustovať*. Okrem toho si môžeme všimnúť v tomto príklade u A. Vrbackého aj nesprávny preklad výrazu *užina*, ktorý v chorvátčine označuje pomenovanie pre menšie jedlo, napr. desiatu alebo olovrant.

Z lingvistického hľadiska je chorvátčina jazyk, ktorý výrazne častejšie využíva pasívne konštrukcie ako slovenčina, pre ktorú sú prirodzenejšie aktívne slovesné formy. Napriek tomu sa B. Choma rozhodol využiť v nasledujúcom prípade pasív, no daná konštrukcia podľa nášho názoru znie prirodzenejšie v aktívnej forme u A. Vrbackého.

Don Zane: A keby si aspoň kúpil poriadne jablká, aby sa dalo čo zjesť, ale on kupuje len také drobné, kyslé plánky, *čo plávajú na vode, lebo sú deravé a červivé...* (G1/76)

Don Zane: A keby si aspoň kúpil poriadne, aby sme mali dačo pod zuby, a nie tie kyslé plánky, *čo pre svoju červavosť a dutosť plávajú na vode...* (G2/42)

Don Zane: Pa da barem kupi poštene jabuke, da se ima što pojesti, nego one sitne, kisele jabučice, *što plivaju, jer su šuplje i crvljive...* (VT/74)

6. Záver

Uvedený výber príkladov tvorí len jednu časť hodnotenia prekladu. Na základe výpočtu prekladateľových chýb, resp. štylistických a sémantických posunov, môžeme síce povedať, v ktorom preklade je ich menej, ale zároveň je potrebné posúdiť, ako sa prejavujú na rovine celkovej recepcii diela čitateľom, na štylistickej, sémantickej a komunikatívnej rovine. Základným prvkom drámy je plynulosť prehovorov, deja a obaja prekladatelia zvládli túto úlohu, ktorá je náročná vzhľadom na rozsah replík východiskového textu. Táto charakteristická črta východiskového textu súvisí so zámerom autora, ktorý sa prostredníctvom opakovania a explicitnosti ponára hlboko do vnútra postavy. Opakovania majú pôsobiť adresne a prezentujú naliehavosť výpovede, ktorú podporujú obaja prekladatelia na niektorých miestach textu synonymnými radmi s vyššou expresívnosťou a ešte viac tak stupňujú gradáciu.

Oba preklady sú na požadovanej úrovni, hoci môžeme povedať, že vo Vrbacekého preklade nachádzame o niečo viac posunov a nepresností ako v Chomovom. Toto má však svoje objektívne príčiny: časový odstup od vzniku prekladu z dnešného pohľadu (pri odstupe takmer 70 rokov by sme mohli teoreticky hovoriť o zastarávaní prekladu z roku 1956) a tiež musíme zohľadniť rozvinutosť prekladateľských vied a dostupnosť chorvátsko-slovenských slovníkov v päťdesiatych rokoch 20. storočia.

Ak sa vrátíme opäť na začiatok tohto príspevku k problematike sériových prekladov, môžeme zodpovedať otázku, prečo vznikol ďalší preklad v sérii. Prvý preklad bol opodstatnený, keďže ide o významné dielo dôležitého chorvátskeho autora 20. storočia. Ak si pomôžeme úvodnými aspektmi sériového prekladu, mohli by sme vznik druhého prekladu v roku 1970 zhodnotiť nasledovne. Kvalita prvého prekladu nedáva dôvod na vznik druhého: pri rozpätí 14 rokov nemôžeme hovoriť ani o zastaranosti textu, keďže jazykový vývin slovenčiny nebol natoľko dynamický; ani o potrebe vzniku generačného prekladu, keďže vekový rozdiel medzi A. Vrbacým a B. Chomom je 16 rokov a preklady nám vzhľadom na rozdiely medzi nimi neumožňujú celkom presné porovnanie koncepcií. Vzhľadom na vyššie

popísane odlišnosti medzi nimi, by sme mohli hovoriť o faktore prekladateľskej interpretácie. Ako rozhodujúci dôvod sa ukazuje potreba vhodnej predlohy pre inscenáciu hry, preto do procesu prekladu výrazne zasahuje jeho skopos, teda to aký účel má preklad spĺňať. Čiže prekladateľ a preklad z roku 1970 sa zaraďujú do iného kontextu, divadelného kontextu, ktorý si vyžiadala skrátenie textu a jeho úpravu, čo nám zároveň prináša nový aspekt sériových prekladov z chorvátskeho jazyka. Keďže väčšina chorvátskych sériových prekladov sú drámy, z ktorých boli mnohé aj inscenované, môže sa táto potreba vhodnej predlohy pre inscenáciu ukázať ako rozhodujúci faktor.

Literatúra

- ANIĆ, Vladimir: *Rječnik hrvatskoga jezika*. [CD-ROM]. Zagreb: Novi Liber, s.a.
- BATUŠIĆ, Nikola: *Drama i pozornica. Deset godina hrvatske drame na zagrebačkim pozornicama*. Novi Sad: Sterijino pozorje 1975. 237 s.
- BEDNÁROVÁ, Katarína: Teória prekladovej série. In: *Chiméra prekladania, Antológia myslenia o preklade I*. Bratislava: Veda 1999. s. 163 – 166.
- BOGIŠIĆ, Vlaho [et al.]: *Mali leksikon hrvatske književnosti*. Zagreb: Naprijed 1998. 599 s.
- HOCHÉL, Braňo: Koncepcia prekladu. In: *Chiméra prekladania. Antológia myslenia o preklade I*. Bratislava: Veda 1999, s. 69 – 75.
- HOCHÉL, Braňo: *Preklad ako komunikácia*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1990. 152 s.
- CHOMA, Branislav: *Chorvátska literatúra : Slovník spisovateľov*. Bratislava: Lufema 1997. 175 s.
- JANKOVIČ, Ján: *Slovník prekladateľov s bibliografiou prekladov z macedónčiny, srbčiny, chorvátčiny a slovinčiny*. Bratislava: JUGA, VEDA, Vydavateľstvo SAV 2005. 275 s.
- JELČIĆ, Dubravko: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić 1997. 434 s.
- KOVAČIČOVÁ, Oľga: Čo je (ešte) preklad dramatického textu určeného na divadelnú realizáciu. In: *Letná škola prekladu 6*. Bratislava: AnaPress 2008, s. 55 – 68.
- KOVAČIČOVÁ, Oľga: Preklad dramatických textov v kontexte typológie prekladu. In: *Letná škola prekladu 7*. Bratislava: AnaPress 2009, s. 93 – 106.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda 1997. 943 s.

- MARINKOVIĆ, Ranko: *Sabrana djela Ranka Marinkovića*. 1. zv. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske 1982. 289 s.
- MARINKOVIĆ, Ranko: *Tri drame*. Zagreb: Znanje 1977. 273 s.
- MARINKOVIĆ, Ranko: *Glória*. Bratislava: SDLZ 1957. 152 s.
- MARINKOVIĆ, Ranko: *Glória*. Bratislava: LITA 1970. 84 s.
- MARINKOVIĆ, Ranko: *Glorija*. Zagreb: IBI 1956. 146 s.
- MÜGLOVÁ, Daniela: *Komunikácia, tlmočenie, preklad alebo Prečo spadla Babylonská veža*. Bratislava: Enigma 2009. 323 s.
- PERKOVIĆ, Vlatko: Upitna glorijska *Glorije* Ranka Marinkovića. In: *Republika*, 2009, roč. 65, č. 5, s. 3 – 18. [online]. [Citované 01. oktobra 2011]. Dostupné na: http://www.dhk.hr/Republika/Republika_05_2009.pdf
- POPOVIČ, Anton: Štatút prekladateľskej kritiky. In: *Romboid*, 1979, roč. 8, č. 2, s. 45 – 48.
- POPOVIČ, Anton: *Teória umeleckého prekladu*. Bratislava: Tatran 1975. 293 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000. 573 s.
- SENER, Boris: *Hrestomatija novije hrvatske drame. II. dio 1941 – 1995*. Zagreb: Disput 2001. 642 s.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia 1978. 800 s.
- ŠICEL, Miroslav: *Hrvatska književnost*. Zagreb: Školska knjiga 1982. 237 s.
- TAKÁČ, Ferdinand: *Chorvátsko-slovenský slovník*. Zagreb: Školska knjiga 1999. 696 s.
- VILIKOVSKÝ, Ján: *Preklad ako tvorba*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1984. 235 s.

Výskum evidenciality v slovenčine

Martina Ivanová – Miroslava Kysel'ová – Stanislava Zajacová

Inštitút slovakistických, mediálnych a knižničných štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1. Vymedzenie evidenciality

Jeden z prípadov kognitívnych a pragmatických operácií, ktorými hovoriaci špecifikuje svoje postoje ku komunikačnej situácii a zložkám komunikačného procesu, predstavuje epistemická evaluácia. Popri preferenčnej, axiologickej a emocionálnej evaluácii epistemická evaluácia predstavuje jednu zo základných kognitívnych operácií ľudskej konceptualizácie sveta (bližšie porov. Grepl – Karlík, 1998, s. 479 – 494). Epistemickú evaluáciu vymedzujeme ako taký druh kognitívno-pragmatickej operácie, ktorej cieľom je signalizovať platnosť (validitu) propozície. Validita propozície sa vo výpovedi môže signalizovať dvoma spôsobmi: hovoriaci stanovuje validitu propozície tak, že jej priraduje hodnoty na epistemickej škále (na osi plná istota – vysoká pravdepodobnosť – stredná pravdepodobnosť – nízka pravdepodobnosť – neistota) alebo na základe špecifikácie evidenčného zdroja. Súbor výrazových prostriedkov, ktorých funkciou je vyjadrenie existencie zdroja evidencie nejakej informácie, ako aj špecifikovanie jeho povahy, predstavuje exponenty kategórie evidenciality (Aikhenvald, 2003, s. 1).

Evidencialitu chápeme ako funkčno-sémantickú kategóriu, teda súbor výrazových prostriedkov, prostredníctvom ktorých hovoriaci vo výpovedi odkazuje na kognitívny základ svojho tvrdenia. Z kognitívneho hľadiska evidencialita predstavuje východisko, ktoré hovoriacemu umožňuje pri konštruovaní udalosti špecifikovať jej faktúálnu relevanciu.

Z komunikačno-pragmatického hľadiska súvisí epistemická evaluácia s maximou kvality. V Griceovom vymedzení (1975, cit. podľa Hirschová, 2006) sa maxima kvality explikuje dvoma postulátmi:

1. „Nehovor nič, o čom vieš, že to nie je pravda.“
2. „Nehovor nič, na čo nemáš dostatok dôkazov.“

V tomto kontexte je však potrebné zdôrazniť, že konverzačné maximy nepredstavujú „pravidlá“ alebo „návod“ úspešnej komunikácie. V tomto zmysle teda nemožno povedať, že by hovoriaci musel hovoriť len to, čo považuje za pravdivé. Hovoriaci môže hovoriť aj o veciach, o ktorých pravdivosti nie je presvedčený alebo pre pravdivosť ktorých nemá dostatok dôkazov, hoci jeho cieľom nie je porušenie maximy kvality. V takom prípade však

do svojej výpovede implantuje výrazy, ktorými v rámci konkrétnej výpovede explicitne signalizuje platnosť (validitu) propozície. Tým sa prejavuje tzv. abstrakčná flexibilita hovoriaceho (k termínu pozri Dolník, 1999), ktorá zahŕňa schopnosť postulovať existenciu dejov a stavov, o platnosti ktorých si hovoriaci nie je istý. V tomto zmysle by sme ku Griceovým postulátom maximy kvality mohli pridať aj tretí:

3. „Ak hovoríš o niečom, na čo nemáš dostatok dôkazov, vo výpovedi to signalizuj.“

Epistemická evaluácia je podľa Boya (2012) zakotvená v kategórii epistemicity, ktorú konštituuju dve subkategórie: epistemická modálnosť a evidencialita. Z kognitívneho hľadiska sa epistemická modálnosť týka epistemickej podpory pravdivosti propozície: prostredníctvom výrazových prostriedkov epistemickej modálnosti hovoriaci kvantifikuje propozíciu na epistemickej škále istota – vysoká miera pravdepodobnosti – stredná miera pravdepodobnosti – nízka miera pravdepodobnosti – neistota. Evidencialita sa zasa z kognitívneho hľadiska týka epistemického zdôvodnenia pravdivosti propozície: prostredníctvom výrazových prostriedkov evidenciality hovoriaci vyjadruje epistemické zdôvodnenie propozície, a to špecifikovaním evidencie, teda informačného zdroja. Kategóriu epistemicity tak z kognitívneho hľadiska možno opísať ako zdôvodňujúcu podporu pravdivosti propozície.

Na tomto základe možno diferencovať epistemické kvantifikátory propozície, ktorých funkciou je kvantifikovať validitu propozície na epistemickej škále, a evidenčné kvalifikátory propozície, prostredníctvom ktorých sa kvalifikuje validita propozície špecifikovaním zdroja informácie, o ktorý sa hovoriaci v asertívnych výpovediach opiera (porov. nasledujúcu tabuľku):

PROPOZÍCIA: V Tatrách je teraz pekne.			
<i>V Tatrách musí byť teraz pekne.</i>	vysoká pravdepodobnosť platnosti propozície	<i>Vidím, že v Tatrách je teraz pekne.</i>	hovoriaci opiera svoje konštatovanie o percepciu situácie
<i>V Tatrách by malo byť teraz pekne.</i>	stredná pravdepodobnosť platnosti propozície	<i>Myslím, že v Tatrách je teraz pekne.</i>	hovoriaci opiera svoje konštatovanie o svoj úsudok
<i>V Tatrách môže byť teraz pekne.</i>	nízka pravdepodobnosť platnosti propozície	<i>Hovoria, že v Tatrách je teraz pekne.</i>	hovoriaci opiera svoje konštatovanie o mienku tretej osoby
epistemická modálnosť		evidencialita	

2. Typy evidenciality

Typy evidenciality možno diferencovať na základe povahy evidenčného zdroja. Evidenčným zdrojom tvrdenia hovoriaceho môže byť:

- cudzia mienka alebo tvrdenie (reportívna evidencialita)¹: *Vraj to urobil Peter.*
- priama percepcia situácie: *V súčasnosti viditeľne veľmi kríva.*
- inferencia (inferenčná evidencialita), a to percepčne založená inferencia (úsudok o platnosti propozície P₁ sa vyjadruje na základe percepcie situácie vyjadrenej propozíciou P₂: P₂ *Peter je úplne zelený, P₁ očividne mu je zle.*) a nepercepčne založená inferencia (úsudok o platnosti propozície P₁ sa opiera o predpokladaný logický vzťah k situácii vyjadrenej propozíciou P₂: P₂ *Kde tiekla voda, P₁ bol logicky spád.*).

3. Evidenčné výrazové prostriedky v slovenčine

V teoretickej literatúre existujú názory, podľa ktorých sa ako evidenčné operátory hodnotia iba prostriedky morfolologickej povahy. Z funkčno-onomaziologickej perspektívy však do oblasti evidenciality možno zahrnúť všetky výrazové prostriedky, ktoré zjednocuje funkcia a význam špecifikovania evidenčného zdroja. V tejto súvislosti sa prikláňame k názoru B. Wiemera (2009), ktorý v rámci evidenčných operátorov vymedzuje aj prostriedky lexikálno-gramatickej povahy. Kategóriu evidenciality tak definujeme ako funkčno-sémantickú kategóriu, ktorá zahŕňa všetky výrazové prostriedky s funkciou a významom špecifikovania zdroja evidencie v akte epistemickej evaluácie.

Jazykové prostriedky patriace do jednej funkčno-sémantickej kategórie sú štruktúrované tak, že v ich centre sú gramatické alebo lexikálno-gramatické kategórie s najvšeobecnejším významom, zasahujúce najväčší počet jednotiek, na ich periférii sú lexikálne prostriedky s najviac konkrétnym lexikálnym významom (bližšie porov. Sokolová, 2008). Funkčno-sémantická kategória evidenciality sa v slovenčine profiluje ako kategória s relatívne malým jadrom a rozsiahlou perifériou. Medzi lexikálne operátory evidenciality možno zaradiť percepčné, komunikačné a kognitívne predikáty, adverbiá/partikuly *údajne, vraj, očividne, evidentne, zjavne, navidomoči, logicky, zákonite, viditeľne, počuteľne, citeľne, rukolapne, hmatateľne* a predikátiva vyjadrené vetným adverbiom *vidno* a petrifikovanými infinitívami *vidieť, počuť* a *cítiť*. Prostriedkom lexikálno-syntaktickej povahy je autorizačné adverbiále *zreteľa*, v slovenčine vyjadrované predložkovým spojením „podľa + G“. Výrazovými prostriedkami lexikálno-morfolologickej povahy sú pôvodne percepčné verbá použité v tzv. raising konštrukciách (*zdať sa, javiť sa, vyzerať* + ADJ) a modálny relátor *mať*, ktorý môže v slovenčine vyjadriť cudziu mienku (reportívna evidencialita).

¹ V teoretickej literatúre sa na označenie tohto typu evidenciality používajú termíny reportívna evidencialita (pozri Wiemer, 2009), citačná evidencialita (de Haan, 1999; Aikhenvald, 2003), referenčná evidencialita (Willet, 1988), resp. reproduktívna evidencialita (termín reproduktívne významy používa J. Hoffmannová, 2008).

4. Projekt výskumu evidenciality v slovenčine

4.1. Charakter projektu

Projekt zameraný na výskum evidenciality v rámci 9 slovanských jazykov (poľština, čeština, ruština, bulharčina, macedónčina, chorvátčina, srbčina, slovinčina, slovenčina) sa realizoval v rokoch 2011 – 2012. Vedúcim projektu bol prof. B. Wiemer z Univerzity J. Guttenberga v Mainzi. Pre každý z uvedených jazykov sa určil jeden zástupca (pre slovenčinu M. Ivanová), ktorý bol zodpovedný za prípravu „národného“ testu, jeho realizáciu a vyhodnotenie.

4.2. Etapy projektu

Od začiatku roku 2011 sa pripravoval návrh základného testu v angličtine ako východisko pre tvorbu ďalších testov aplikovaných na vybrané slovanské jazyky. V júni 2011 sa zástupcovia jednotlivých jazykov zúčastnili na pracovnom workshope v Mainzi, v rámci ktorého riešili sporné otázky týkajúce sa prípravy testu. V období júl – august 2011 prebiehala finalizácia podoby testu a príprava jeho jednotlivých „národných“ verzií. Výskum sa realizoval na vybranej vzorke respondentov koncom augusta a začiatkom septembra 2011 v rozmedzí 3 týždňov. Od septembra do decembra 2011 prebiehalo štatistické spracovanie výsledkov. Výstupom projektu bude súbor štúdií založených na komparatívnej analýze výsledkov získaných prieskumom v jednotlivých slovanských jazykoch.

4.3. Základné údaje o výskume

Na zbere dát v rámci slovenského jazyka sa zúčastnili 4 informanti z Filozofickej fakulty PU v Prešove: M. Ivanová, M. Kyseľová, M. Kášová, S. Zajacová. Výskumnú vzorku tvorilo 42 respondentov slovenskej národnosti vo veku 18 – 69 rokov, z toho 23 mužov a 19 žien. Podmienkou pri výbere respondenta bolo, aby nemal lingvistické vzdelanie a nepôsobil ako učiteľ slovenského jazyka. 35 respondentov sa narodilo na východnom Slovensku, 4 respondenti na strednom, 2 na západnom Slovensku a 1 v Českej republike. Okrem jedného respondenta všetci bývali na východnom Slovensku. 30 respondentov malo ukončené vysokoškolské vzdelanie, 12 respondentov stredoškolské vzdelanie. Priebeh stretnutia bol zaznamenávaný prostredníctvom nahrávacieho zariadenia, úlohou informátora bolo robiť písomné záznamy respondentských odpovedí.

4.4. Priebeh výskumu

Výskum prebiehal formou riadeného dialógu. Informant sa s každým respondentom stretol individuálne dvakrát, a to v rozpätí dvoch týždňov. Časový odstup mal zabezpečiť elimináciu zautomatizovania výpovedí respondentov. Dĺžka jedného stretnutia predstavovala v priemere 1 hodinu. Celkovo sme získali asi 80 hodín nahrávok.

5. Slovenský variant testu

Základný variant testu pozostával zo siedmich úloh (obrázky s ježkom, heterosémia, obrázky s chlapcom a jedovatou hubou, reportívne a inferenčné operátory, reportáž, Squartiniho test, korpusové doklady) s podúlohami, ktoré boli počas testovania respondentom distribuované priebežne. Testy boli rozdelené do troch skupín A, B, C s odlišným poradím úloh. Poradie úloh bolo ďalej vnútorne varírované aj v rámci každej skupiny. Výsledkom bolo 16 subvariantov s usporiadaním úloh v rozličných variáciách, ktorého cieľom bolo redukovať automatizmus odpovedí na základe predchádzajúcich úloh, a tak eliminovať možnosť znehodnotenia štatistických údajov o frekvencii a použití príslušnej evidenčnej jednotky v konkrétnom type úlohy.

5.1. Výber testovaných jednotiek

Výber jednotiek určených na testovanie v slovenskom variante bol koncentrovaný na evidenčné partikuly a adverbiá. Vo výslednom zozname tak figurovali reportívne operátory *údajne, vraj*, percepčné operátory *počuteľne, citeľne, viditeľne*, percepčne založené inferenčné operátory *očividne, evidentne, zjavne* a operátory s inferenčnou hodnotou *logicky, zákonite*. Okrem spomenutých jednotiek boli súčasťou testovania tiež operátory, ktoré tradične klasifikujeme ako epistemické: *zrejme a pravdepodobne*. Ich zaradenie do testu bolo intenčné a sledovalo sa ním skúmanie dvoch dôležitých aspektov súvisiacich s problémami, ktoré sa s kategóriou evidenciality spájajú.

Partikula *pravdepodobne* sa tradične klasifikuje ako epistemický operátor vysokej miery pravdepodobnosti (tzv. silná epistemická necesitatívnosť). Podľa niektorých autorov je práve silná epistemická necesitatívnosť úzko prepojená s oblasťou deduktívnej inferencie. V súvislosti s týmito prostriedkami sa preto uvažuje o epistemicko-evidenčnom synkretizme. Operátor *pravdepodobne* možno vymedziť ako primárne epistemický operátor s evidenčným príznakom, ktorý sa navrstvuje na jeho epistemický význam a je interpretovateľný na základe tzv. konvenčnej implikatúry.

Špecifickosť epistemického operátora *zrejme* je daná tým, že je výsledkom gramatikalizačného procesu, ktorého sprievodným javom je oslabovanie, resp. strata pôvodnej evidenčnej kvality. Vychádzame tu z tézy, že jednotky zo skupiny perцепčných operátorov (*viditeľne, očividne, zjavne, evidentne* a pod.) vykazujú odlišný stupeň gramatikalizácie. Intencionálne zahrnutie operátora *zrejme* do zoznamu testovaných jednotiek sa tak odvíjalo od možnosti testovať stupeň jeho gramatikalizácie na sémantickej aj syntaktickej úrovni.

5.2. Typológia úloh

Testy vo všetkých národných jazykoch spájal jednotný metodologický základ (metódy testovania, počet úloh), na úrovni konkretizácie operátorov v podobe jednotlivých lexém sa testy národných jazykov vzhľadom na špecifický fond evidenčných operátorov v každom z daných jazykov odlišovali. Vetné kontexty v zadávaných úlohách boli prirodzene prispôbené povahe operátorov testovaných v konkrétnom jazyku.

5.2.1. Úloha s ježkom

Respondentom sa ponúkla východisková propozícia *Ježkovia sa zobudili zo zimného spánku*. Ich úlohou bolo pridať do nej vhodný operátor podľa vlastného výberu signalizujúci evidenčný zdroj, ktorý najviac zodpovedá trom situáciám zobrazeným na nasledujúcich obrázkoch:

Počul/a si to od inej osoby.

Vidiš v snehu stopy ježka.

Začala sa jar a oteplilo sa.

Druhou úlohou bolo zhodnotiť adekvátnosť použitia vybraného operátora z jednej situácie vo vzťahu k zvyšným dvom situáciám na škále od 1 (nehodí sa) do 4 (výborne sa hodí). V tretej úlohe bolo ku každému z troch obrázkov priradených šesť výpovedí obsahujúcich jeden z nasledujúcich operátorov: *očividne, údajne, určite, vraj, logicky, evidentne*. Respondenti mali opäť zhodnotiť vhodnosť použitia príslušného operátora vo vzťahu k jednotlivým situáciám na škále 1 – 4.

5.2.2. Heterosémia²

Respondentom boli ponúknuté vždy tri typy formulácií obsahujúce jeden z nasledujúcich operátorov: *zdať sa*, *vidieť sa*, *vyzerat'*. Respondenti mali zhodnotiť mieru akceptability jednotlivých formulácií na škále od 1 (neakceptabilná) do 4 (výborná) líšiacich sa z hľadiska časovej perspektívy (aktuálny dej, minulý dej, všeobecná platnosť), syntaktickej pozície a funkcie príslušného operátora: operátor vo funkcii predikátu hlavnej vety (napr. *Zdá sa, že Timoteus vtedy stál v kruhu učeníkov.*), synsémantického verba (*Timoteus sa vtedy zdal stáť v kruhu učeníkov.*) a parentézy (*Timoteus vtedy, zdá sa, stál v kruhu učeníkov.*). V prípade, že respondent označil príslušnú formuláciu ako neakceptabilnú, bolo potrebné zdôvodniť toto tvrdenie. Ďalšou úlohou bola komparácia všetkých troch typov formulácií, zhodnotenie ich totožnosti, resp. rozdielnosti z hľadiska významu.

5.2.3. Obrázky s plačúcim chlapcom a jedovatou hubou

V tejto úlohe sa respondentom ukázali nasledujúce obrázky:

Ich úlohou bolo odpovedať na položenú otázku tak, aby vo svojej výpovedi použili jeden z ponúknutých operátorov na základe toho, ktorý z nich považujú pri opise tejto situácie za najadekvátnejší vzhľadom na ich úlohu signalizácie evidenčného zdroja. Respondenti tu boli rozdelení do dvoch skupín. Polovica respondentov (21) dostala tzv. otvorenú otázku (*Čo sa stalo?*), polovica respondentov (21) dostala špecifickú otázku (*Prečo chlapec plače?* v prípade obrázka so snehuliakom, *Prečo ide sanitka tak rýchlo?* v prípade obrázka s hubami). Respondenti si mohli vybrať z tejto skupiny operátorov: *údajne*, *očividne*, *logicky*,

² Termín heterosémia používame na základe štúdie F. Lichtenberga (1991).

určite, vraj, evidentne. Druhou úlohou bolo zvoliť namiesto vybraného operátora synonymný operátor, ktorý by bolo možné v danej situácii použiť. Tretou úlohou bolo navrhnúť vlastný operátor, ktorý by bol v danej situácii adekvátny, hoci sa v zozname nenachádzal.

5.2.4. Reportívne a inferenčné operátory

V úlohe zameranej na testovanie reportívnych a inferenčných operátorov sa sledovalo: a) či respondent vníma súvetné štruktúry s operátorom v hlavnej vete ako synonymné štruktúram s tým istým operátorom vo vedľajšej vete,³ b) akceptabilita kolokácií inferenčných operátorov (*očividne* a jeho synonymá) a perцепčného verba *vidieť*, c) synonymia reportívnych a inferenčných operátorov. Hoci respondenti v čiastkovej úlohe často reformulovali štruktúru s inferenčným operátorom vo vedľajšej vete⁴, použivúc operátor *viditeľne, zjavne* a pod., v reformulácii štruktúry s operátorom *očividne* v hlavnej vete synonymné jednotky (*viditeľne, zjavne* a pod.) obyčajne neuplatnili. V alternatívnych verziách vety s kombináciou *vidieť* + *očividne* ponúknutých respondentmi sa však ako akceptabilná ukázala jednotka *evidentne*. Za zmienku tiež stojí fakt, že evidenčné operátory boli v reformuláciách viet zo strany respondentov nezriedka substituované práve epistemickými operátormi (*pravdepodobne, určite, asi*).

5.2.5. Squartiniho test

Základom Squartiniho testu⁵ je navodenie modelovej situácie, v niekoľkých modifikáciách kopírujúcej možné situácie z bežného života.⁶ Úlohou respondenta bolo ku každej zo štyroch modifikovaných situácií vyprodukovať priliehavý vetný kontext ako odpoveď na nastolenú otázku. Hoci podstata navodených situácií predpokladala ich dedukčné aj perцепčné spracovanie a stimulovala k verbalizácii zdrojov informácie ponúknuť respondentom v jeho finálnej odpovedi prostredníctvom evidenčných operátorov, v mnohých prípadoch boli tieto operátory suplované prostriedkami z iných lexikálno-gramatických a funkčných úrovní. Frekventovanejšie než odkaz na evidenčný zdroj boli v odpovediach respondentov používané signalizátory ich neistoty o validite propozície, čo potvrdzuje predpoklad širšieho funkčného rádia epistemických operátorov v slovenčine (najčastejšie *asi*,

³ Napr. *V obci sa vraj hovorí, že sa bude stavať hrádza. / V obci sa hovorí, že sa vraj bude stavať hrádza.*

⁴ Napr. *Vidieť na ňom, že je očividne unavený a vyčerpaný.*

⁵ K metodológii Squartiniho testu bližšie porov. M. Squartini (2008).

⁶ Podoba modelovej situácie: „Sedíš doma, popíjaš čaj s priateľom/priateľkou a zrazu zazvoní zvonček. (1) Nikoho nečakáš, netušíš, kto to zvoní. (2) Nikoho nečakáš, ale spomenul si si, že si si dohodol stretnutie s remeselníkom. (3) Nikoho nečakáš, ale všimol si si, že je 10 hodín. O tomto čase zvyčajne prichádza poštár. (4) Nečakáš nikoho, ale vyzrieš z okna a všimneš si, že pred domom stojí bratrancovo auto.“ Otázka pre respondenta: „Priateľ/ka sa ťa opýta, kto to je. Čo mu odpovieš?“

zrejme, možno a pod., tiež futúrum *byť* a modálne verbum *môcť*).⁷ Frekventovane boli tieto operátory používané prevažne v situáciách 2) a 3) s absenciou percepčného základu. Naopak, evidenčné operátory boli najfrekventovanejšie volené v situácii 4, ktorá umožňovala použitie percepčne založených inferenčných operátorov (*očividne, evidentne, zjavne*).

5.2.6. Reportáž o ježkoch

Fiktívna reportáž⁸ bola zacielená primárne na testovanie reportívnych operátorov. Úlohou respondenta bolo reprodukovať obsah prečítanej reportáže tak, akoby sprostredkúval svoju skúsenosť s prečítaním článku priateľovi v bežnom rozhovore: *Nedávno som čítal v novinách, že...* Operátory referujúce na východisko reprodukováných informácií (*vraj, údajne*) boli v spontánnych prehovoroch respondentov používané relatívne zriedkavo.⁹ Naším cieľom bolo overiť tézu, podľa ktorej sa prítomnosť reportívnych operátorov vo výpovedi spája so zníženou validitou propozície. Súvislosť medzi reportívnym operátorom a nízkou mierou presvedčenia o pravdivosti faktov ponúknutých v reportáži¹⁰ sa v slovenčine objavila len v malom počte odpovedí. Respondenti prevažne uvádzali nedôveru k správe, hoci sami nepoužili ani jeden z reportívnych operátorov, a naopak, v menšom počte nespochybnili dôveryhodnosť správy, hoci v priebehu reprodukovania informácií z článku použili reportívny operátor.

5.2.7. Korpusové doklady

Každý subvariant testu obsahoval 36 korpusových príkladov, tzn. originálnych vetných kontextov selektovaných z korpusu s použitými evidenčnými operátormi.¹¹ V teste adresovanom respondentovi boli pôvodne použité operátory vynechané, úlohou respondenta bolo navrhnúť vlastnú jednotku ako adekvátnu súčasť vety. Následne bol respondentovi ponúknutý zoznam šiestich jednotiek, z ktorých mohol vybrať jednu, resp. dve, ktoré vyhovovali danému kontextu¹². Lexémam v závere respondent prideloval číselné hodnoty

⁷ Ilustratívnym dokladom preferencie epistemického operátora pred evidenčným je odpoveď jedného z respondentov *Asi bratranec, keďže tu má auto*, s explikovaním percepčne založenej príčiny neistoty.

⁸ Išlo o fiktívnu správu o prispievaní metabolickej aktivity ježkov ku globálnemu otepľovaniu, ktorá mala byť vydaná vo Washington Post.

⁹ Pod tento fakt sa čiastočne podpísal aj psychologický faktor: koncentrácia respondenta na štylisticky korektnú formuláciu obsahovo korektných informácií v podmienkach digitálneho zaznamenávania prehovoru oslabovala spontánnosť výpovede.

¹⁰ V závere úlohy mal respondent odpovedať formou „áno/nie“ na otázku, či verí, že informácie v reportáži boli pravdivé.

¹¹ Každému z dvanástich testovaných operátorov v slovenčine zodpovedali tri korpusové doklady.

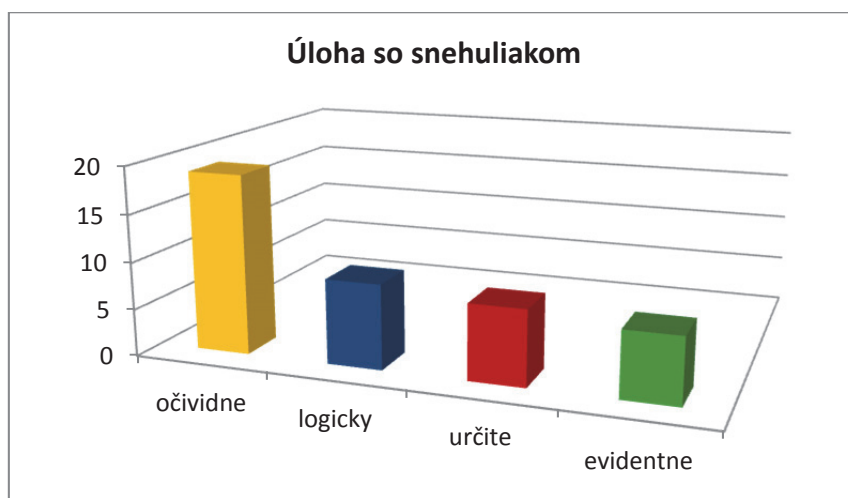
¹² Pri výbere jednotky mohli nastať tri modelové situácie: 1) respondent zvolil jednotku, ktorá bola v originálnom kontexte. V tom prípade mal za úlohu z predloženého zoznamu vybrať len jednu jednotku,

z vymedzenej axiologickej škály 1 – 6. Išlo o časovo najrozsiahlejšiu časť testu, preto bola segmentovaná do menších celkov oddelených inými úlohami. Vyhodnotenie výsledkov tejto časti by si žiadalo priestor samostatného príspevku.

6. Interpretácia výsledkov vybranej úlohy

V tejto časti sa pokúsime zinterpretovať parciálne výsledky jednej z úloh – úlohy s obrázkami. Naším cieľom bude reflektovať štatistické výsledky týkajúce sa voľby evidenčného operátora v prvej časti úlohy s plačúcim chlapcom.

V nasledujúcom grafe zachytávame najfrekvencovanejšie operátory použité v prvej úlohe:

Pri interpretácii výsledkov sa musíme oprieť o charakter obrázkov zastupujúcich povahu situácie, na ktorú referujú, a o charakter otázky, na ktorú mali respondenti odpovedať.

Pri obrázku č. 1 možno identifikovať štyri prvky, na ktoré mohol respondent pri otvorenej otázke (*Čo sa stalo?*) referovať: roztopeného snehuliaka, plačúceho chlapca, slnko na oblohe a chlapa v okne. Situácia teda zahŕňala dvoch živých participantov (chlapec a chlap v okne), jedného neživého participanta (roztopeného snehuliaka) a kulisu, ktorá predstavuje scénický rámec situácie (slnko na oblohe). Ako kognitívne dominanty situácie respondenti pri otvorenej otázke identifikovali najčastejšie plačúceho chlapca (v 11 prípadoch) alebo roztopeného snehuliaka (10 prípadov). V dvoch prípadoch sa kognitívnu dominantou stalo referovanie na scénický rámec situácie (*Očividne sa oteplilo.*, *Evidentne prišla jar.*).

2) respondent vybral evidenčnú jednotku, ktorá ale nekorešpondovala s originálnym príkladom, v tom prípade bol požiadaný vybrať zo zoznamu dve kontextovo adekvátne jednotky, 3) respondent doplnil do vety jednotku neevidenčnej povahy (napr. spôsobové alebo temporálne adverbium), v tom prípade bolo jeho úlohou vybrať z predloženého zoznamu dva najvhodnejšie operátory. V situácii 1 a 3 sa tak bodovali dve použité jednotky, v situácii 2 tri jednotky.

Zatvorená otázka upriamila fokus na jedného z participantov, chlapca a jeho psychický stav, takže odpoveď na zatvorenú otázku (*Prečo chlapec plače?*) predeterminovala stanovenie príčiny tohto stavu. Do pozície príčinnej okolnosti tak respondenti v 20 prípadoch postulovali neživotného participanta (*snehuliak*), iba v dvoch prípadoch sa v pozícii príčinnej okolnosti špecifikoval iný prvok situácie (odpovede: *Evidentne má neprijemného otca.*, *Očividne sa bojí chlapa v okne.*)

Pri otvorenej otázke opis situácie v 12 prípadoch zahrňal aj špecifikáciu kauzálnej okolnosti, v šiestich prípadoch vyjadrenie kauzálnej okolnosti absentovalo, v dvoch prípadoch bol opis situácie riešený prostredníctvom súvetia s temporálnou sukcesívnosťou dejov (*Zasvietilo slnko a logicky sa snehuliak roztopil.*).

Kauzálny nexus sa definuje ako vzťah medzi príčinou a následkom (porov. Nebeská, 1976). Formálnym spôsobom signalizácie kauzálneho nexu boli príčinné, resp. dôsledkové súvetia: H – lebo, pretože Vv/ H1 – a tak, preto H2 (*Chlapec plače očividne preto, lebo sa mu roztopil snehuliak.*, *Snehuliak sa logicky roztopil, pretože svietilo slnko.*, *Očividne sa oteplilo, preto sa snehuliak roztopil.*), resp. adverbiálne príčiny (*Dieťa evidentne plače kvôli roztopenému snehuliakovi.*, *Chlapec očividne plače nad roztopeným snehom.*).

Pomerne vysokú preferenciu príčinného, resp. dôsledkového súvetia pri opise situácie možno vysvetliť komunikačno-pragmaticky – špecifikovanie príčiny súvisí nepriamo s validitou propozície. Hovoriaci kompenzuje neistotu o pravdivostnej hodnote svojho tvrdenia dvojako – jednak použitím evidenčného operátora, ktorý preňho predstavuje istú kognitívnu oporu, jednak zdôvodnením tvrdenia: *Snehuliak sa logicky roztopil, pretože svietilo slnko*. Príčinné vety plnia v daných súvetiach funkciu tzv. subsidiárnej ilokúcie (k termínu porov. Hirschová, 2006). Možno dokonca predpokladať, že pri asertívnych výpovediach, pri ktorých si hovoriaci nie je istý validitou propozície, bude kombinácia „konštatovanie“ + „zdôvodnenie“ tvoriť frekventovanú kombináciu.

Kauzálny nexus (vzťah medzi príčinou a následkom) respondenti postulovali buď medzi plačúcim chlapcom (následok) a roztopeným snehuliakom (príčina): *Chlapec je očividne smutný, lebo sa mu roztopil snehuliak.*, alebo medzi roztopeným snehuliakom (následok) a slnkom (príčina): *Zasvietilo slnko a logicky sa snehuliak roztopil*. V dvoch prípadoch sa v pozícii kauzálnej okolnosti explikoval proces spätý s činnosťou slnka (*Očividne sa oteplilo, preto sa snehuliak roztopil.*), v jednom prípade sa ako kauzálna okolnosť špecifikoval jav, pri ktorom obrázok takéto riešenie neponúkal (*Decko plače, určite spadlo.*). Opisovaná situácia teda predpokladala existenciu dvoch kauzálnych nexov:

príčina 1 → následok 1 $\Rightarrow$ príčina 2 → následok 2
slnko → *roztopený snehuliak* $\Rightarrow$ *roztopený snehuliak* → *plačúci chlapec*

K zreťazeniu dvoch kauzálnych nexov došlo v prípade odpovede, v ktorej respondent referoval na tri prvky obsiahnuté v situácii: *Evidentne sa oteplilo. Na to doplatil snehuliak. Chlapčeka to skormútilo a nad tým plače.*

Pri vyhodnocovaní a deskripcii situácie respondenti uplatňovali dvojakú stratégiu: vo svojich odpovediach komentovali bezprostredné, percepčne dostupné zložky situácie (za takéto prvky považujeme plačúceho chlapca, roztopeného snehuliaka a svietiace slnko) alebo sa pri opise situácie opierali o tzv. inferenčné procesy.

V prípade, že respondent referoval na jednu z percepčne dostupných zložiek situácie, vo svojej výpovedi preferoval operátor percepčnej evidenciality: *Snehuliak sa očividne roztopil.*

Inferenčné procesy respondenti uplatňovali v prípade, ak sa pokúšali o usúvzťažnenie minimálne dvoch prvkov obsiahnutých v danej situácii. Inferencia predstavuje jeden z fundamentálnych pojmov kognitívnej a pragmatickej lingvistiky. Inferenčné procesy sa opierajú o to, že jedným z oporných bodov našej orientácie vo svete je zistenie istej pravidelnosti vo výskyte javov. V zásade možno rozlišovať medzi absolútnym deduktívnym usudzovaním, ktoré sa vyznačuje tým, že záver nevyhnutne (logicky) vyplýva z predpokladov, a tzv. inferenčným usudzovaním, ktoré nemá logickú povahu, lebo je založené na typických, ale nie nevyhnutných súvislostiach s istým stupňom pravdepodobnosti (porov. Dolník, 1999).

Inferenčné postupy respondenti aplikovali pri takom opise, ktorý nepredstavoval jednoduchý percepčný záznam situácie, ale predpokladal postulovanie záverov vyžadujúcich si vyvodzovanie opierajúce sa o prediktabilitu vzťahu usúvzťažňovaných javov:

(a) stavu prostredia – v tomto prípade sa preferovali operátory percepčne založenej inferencie *evidentne, očividne* – *Evidentne prišla jar., Očividne sa oteplilo.,*

(b) psychického stavu chlapca a jeho príčiny – v tomto prípade sa preferenčne používal operátor *očividne* ako operátor percepčne založenej inferencie: *Chlapec je očividne smutný, lebo prišla jar a slnko roztopilo snehuliaka., Po tom, čo vyšlo slnko, sa snehuliak logicky roztopil, z čoho evidentne bolo jeho majiteľovi veľmi smutno.*

(c) príčiny percepčne vnímateľnej aktivity – v tomto prípade sa využívali inferenčné operátory *očividne* i *logicky*: *Chlapec plače očividne preto, lebo..., Chlapček logicky plače nad roztopeným snehuliakom.*

(d) príčiny roztopenia snehuliaka – tu sa preferenčne používal operátor *logicky*: *Zasvietilo slnko a snehuliak sa logicky roztopil.*, *Slnko logicky roztopilo snehuliaka.*

Parciálne výsledky výskumu potvrdzujú evidenčnú polyfunkčnosť operátora *očividne*, ktorý vo výpovediach funguje ako operátor perцепčnej evidencie a perцепčne založenej inferencie. Fungovanie tohto operátora v rámci perceptionskej subdomény sa spája s tým, že priama perцепcia je výsledkom realizácie deja v takej miere, že je dobre vnímateľný zmyslami: *Snehuliak sa očividne roztopil*. Postulovanie psychického stavu (*Chlapec je očividne smutný, lebo...*), perceptionske vnímateľného procesu (*Očividne sa oteplilo.*), resp. príčiny perceptionske vnímateľného procesu (*Chlapec plače očividne preto, lebo...*) si vyžaduje náročnejšiu kognitívnu interpretáciu situácie na základe istých perceptionských stôp prítomných v tejto situácii. Funkciou evidenčného operátora je v tomto prípade fixovanie validity tvrdenia referovaním na perceptionský zdroj informácie, ktorý sa vyznačuje vysokou reliabilitou (porov. Ivanová, 2011).

Pokiaľ ide o operátor *logicky*, v slovníkovej definícii sa vymedzuje ako funkčne obmedzený operátor s významom „vznikajúc nevyhnutne ako dôsledok niečoho“. Táto sémantizácia implikuje jeho využitie v oblasti deduktívneho usudzovania, ktoré predpokladá postulovanie nevyhnutných dôsledkov javov. V odpovediach respondentov možno o deduktívnom usudzovaní, pri ktorom záver *logicky* (nevyhnutne) vyplýva z predpokladov, uvažovať v súvislosti s odpoveďami typu: *Slnko logicky roztopilo snehuliaka.*, *Zasvietilo slnko a logicky sa snehuliak roztopil*.

Pozoruhodné je, že operátor *logicky* sa objavoval aj v iných typoch výpovedí, pri ktorých o nevyhnutných, absolútnych záveroch uvažovať nemožno: *Chlapček logicky plače nad roztopeným snehuliakom.*, *Logicky preto, lebo sa roztopil snehuliak*.

Pri interpretácii týchto odpovedí vychádzame z predpokladu, že v bežnom jazyku je funkčný diapazón operátora *logicky* širší, než predpokladá jeho slovníková definícia. Vzhľadom na fakt, že probabilita javov sa vyznačuje škálovitou povahou a je do istej miery aj subjektívnou interpretáciou individua, sa operátor *logicky* využíva aj ako signalizátor vysokej miery pravdepodobnosti. Uplatňuje sa teda aj pri postulovaní záverov, ktoré nemusia mať platnosť definičných vlastností v zmysle nevyhnutnej vlastnosti z hľadiska kategoriálnej príslušnosti k danému objektu, avšak v danej situácii ich hovoriaci vyhodnocuje ako vysoko prediktabilné (predpokladáme, že plačúci chlapec nemá povahu nevyhnutného záveru, ku ktorému vedie roztopenie snehuliaka, nemožno tu teda hovoriť o dedukcii v logickom zmysle slova). Z tohto hľadiska možno v súvislosti s operátorom *logicky* uvažovať o epistemicko-

evidenčnom synkretizme, pri ktorom sa oblasť inferencie (evidencialita) spája s oblasťou epistemickej nutnosti (epistemická modálnosť).

Parciálne výsledky výskumu evidenciality v zásade potvrdzujú, že využitie evidenčných operátorov vo výpovedi predstavuje stratégiu hovoriaceho, ktorou sa z kognitívneho hľadiska kompenzuje tzv. nedôsledná usporiadanosť sveta, z pragmatického hľadiska zasa hovoriacemu umožňuje dodržať maximu kvality aj v prípadoch, keď si pravdivosťou svojho tvrdenia nie je istý.

Výskum evidenčných operátorov prostredníctvom opísaného dotazníka predstavuje jeden z prvých pokusov o zmapovanie výrazových prostriedkov funkčno-sémantickej kategórie evidenciality v slovenčine. Na príklade tejto funkčno-sémantickej kategórie možno manifestovať úzke prepojenie morfosyntaktickej, logicko-sémantickej a komunikačno-pragmatickej dimenzie fungovania jazyka a jeho výrazových prostriedkov. Nazdávame sa, že výskum evidenčných operátorov môže obohatiť tradičné aspekty výskumov v slovenčine (ide napr. o otázku vymedzenia hraníc medzi slovnými druhmi v prípade delimitácie adverbii a partikul, otázku vymedzenia predikatív ako samostatného slovného druhu a pod.), podnietiť výskumy v oblasti sémantickej syntaxe či pragmatiky a rozšíriť výskumy výrazových prostriedkov kategórie epistemickej modálnosti z typologického a konfrontačného hľadiska.

Literatúra

AIKHENVALD, Alexandra Y.: Evidentiality in typological perspective. In: *Studies in evidentiality*. Eds. A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins 2003, s. 1 – 31.

BOYE, Kasper: *Epistemic Meaning: A Crosslinguistic and Functional-Cognitive Study*. Berlin, Boston: Mouton de Gruyter 2012. 373 s.

DOLNÍK, Juraj: Princíp ekvivalencie. In: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999, s. 45 – 78.

HAAN, Ferdinand de: Evidentiality and Epistemic Modality: Setting Boundaries. In: *Southwest Journal of Linguistics*, 1999, roč. 18, s. 83 – 101.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia 1998. 503 s.

HIRSCHOVÁ, Milada: *Pragmatika v češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého 2006. 243 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Role českého *prý/prej/pré* při vyjadřování reproduktivních a modálních významů. In: Lexikalische Evidenzialitätsmarker im Slavischen. Eds. B. Wiemer, V. Plungian. In: *Wiener Slawistischer Almanach*, 2008, roč. 72, s. 149 – 165.

IVANOVÁ, Martina: Epistemické funkcie evidenčných operátorov v slovenčine. In: *Vidy jazyka a jazykovedy. Zborník z medzinárodnej konferencie usporiadanej pri príležitosti životného jubilea Miloslavy Sokolovej*. Eds. M. Ološtiak, M. Ivanová, D. Slančová. Prešov: FF PU 2011, s. 145 – 154.

LICHTENBERG, Frantisek: Semantic Change and Heterosemy in Grammaticalization. In: *Language*, 1991, roč. 67, č. 3, s. 475 – 509.

NEBESKÁ, Iva: K negaci v souvětích příčinné povahy. In: *Slovo a slovesnost*, 1976, roč. 37, s. 291 – 307.

SOKOLOVÁ, Miloslava: *Prednášky z teoretickej morfológie*. 2008 (pracovný materiál).

SQUARTINI, Mario: Lexical vs. grammatical evidentiality in French and Italian. In: *Linguistics*, 2008, roč. 46, č. 5, s. 917 – 947.

WIEMER, Björn: *Hearsay in European languages: toward an integrative account of grammatical and lexical meaning*. 2009. Online: <http://www.discorps.ugal.ro/DATABASE-EVIDENTIALITY/Wiemer-2009-Hearsay.pdf>, cit. 7. 2. 2012.

WILLET, Thomas: A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. In: *Studies in Language*, 1988, roč. 12, s. 51 – 97.

Metajazykové informace ve středověkém právním sborníku¹

Martina Jamborová

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1.1. Lze metajazykové jevy hledat a zkoumat ve středověkém rukopisu? Obecně se jako meta- vymezují takové jevy, jejichž denotátem není vnější skutečnost, ale znakový jev sám. Do oblasti metatextové se dostáváme, jestliže se soustředíme na text jako komplexní, ohraničený, vnitřně strukturovaný útvar, jemuž jsou vlastní vyšší roviny výstavby. Vycházíme-li z výstavby textu jediného, můžeme mluvit pouze o metatextovém vyjádření, o úseku textu, který vypovídá o textu (srov. Mareš, 1983).

Budeme-li se pohybovat v jednom textu na úrovni nižší, než jsou větné celky (např. na úrovni slovních spojení, slov, slabik, hlásek...), považovali bychom za vhodnější mluvit o metařečových vyjádřeních, která se vztahují ke konkrétním jazykovým prvkům (k vymezení pojmu metařečový ve smyslu „upozorňující na slovo nebo formulaci“, „vyjadřující pochybnosti o správnosti nebo přesnosti výrazu“ aj. srov. Hoffmannová, 1983, s. 121). Kdy lze taková vyjádření o jazyce v textu očekávat? Obvykle svou pozornost nezaměřujeme na nástroje (tj. „nástroje dorozumívání“, viz Šoltys, 1983, s. 23), které fungují bezproblémově, bezpříznakově, nýbrž na nástroje, které požadovanou funkci splňují nedostatečně nebo naopak velmi dobře, čili jsou jakýmkoli způsobem příznakové (srov. Šoltys, 1983, s. 23). Metařečová vyjádření proto můžeme předpokládat zejména u těch jazykových prvků, které se v textu jeví jako neúplné, chybné, víceznačné apod.

1.2. Jazykovým materiálem, který podrobíme zkoumání z hlediska výpovědi textu o sobě samotném, je nejstarší český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských (dále PrávJihlA). Tento překlad je dochován v rukopise datovaném k r. 1468 a je součástí tzv. Kutnohorského právního sborníku Víta Tasovského z Lipoltic, jenž je považován za původce překladu. Podrobnější charakteristiku rukopisu z dalších hledisek zde ponecháme stranou.²

1.3. V rukopise PrávJihlA nacházíme řadu takových segmentů textu, jejichž formální zpracování nás nenechává na pochybách, že vypovídají o textu samotném. Jako příznak, který

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování GA ČR P406/10/1153 a projektu Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálovýchází) GA ČR P406/10/1140 a za podpory Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav) LC546.

² Literatura k dosavadnímu stavu bádání (doposud převážně historickému a kodikologickému) o brněnsko-jihlavské právní sbírce je uvedena v příspěvku M. Jamborové *Staročeský překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských*, který bude součástí do tisku připravovaného sborníku z konference Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český), konané 1.–3. 6. 2011 v Praze.

nám signalizuje možnou přítomnost metajazykové informace, funguje v rukopise samotný grafický záznam textu. Kromě toho, že jsou určité pasáže uvozeny např. zkratkami *t.* (totiž), *i.* (item), je rukopis hojně prostoupen dodatečnými zásahy několikerou rukou. O jazyce na úrovni textu základního proto vypovídají zejména glosy jako útvary na úrovni textu druhotného, mezi něž bychom zahrnuli i korektury v rukopisu či doplňování rukopisu. Glosy jsou vlastně tematizováním těch jazykových jevů, které se z hlediska pozdějších uživatelů textu z různých důvodů jevíly jako problematické. Potvrzuje se tak teorie o sepětí metařečových informací s příznakovými jazykovými prvky.

Musíme ještě poznamenat a zdůraznit, že písař a glosátoři rukopisu se nezajímali o jazyk ve smyslu *langue* (o systémové informace) ani nevytvářeli nějaký ucelený systém komentářů, ale jednalo se jim o obsah textu. K obsahu sdělení se však vyjadřovali úpravou či změnou formy sdělení a jejich zásahy do textu jsou z dnešního jazykovědného pohledu natolik informačně hodnotné, že jim věnujeme pozornost a abstrahujeme z nich informace o historickém stavu a vývoji jazyka: informace metajazykové.

Jaké metajazykové informace v rukopise nacházíme?

2.1. Jde o informace na úrovni hláskoslovné: např. grafický záznam staročeských substantiv *město* (ve smyslu ‚civitas‘) a *miesto* (ve smyslu ‚locus‘) v rukopisu potvrzuje, že kvantita u slov stejného původu, ale rozrůznujícího se významu, pracuje jako významový diferenciativní činitel (sr. Gebauer, 1963, s. 610; Němec, 1968, s. 137). Pokud je *miesto* ve významu ‚locus‘ zapsáno pomocí digrafu *ie*, setkáváme se v rukopise s opravami na digraf *ij/ij*: *Opět kamna a miesta (ie přepisováno na ij), kdež se oheň chová, převéty a maštale neb krmníci na puol čtvrtý nohy od plotův budte staveny...* 65v; *zemi neb miesto (ie přepisováno na ij) obecné prodada nemohu vzdieti, aby mi i tovaryši mému slúžilo* 154v; *jestliže na tvém poli byla by miesta (ie přepisováno na ij), kdež kámen lámají ... žádný kamene lámati nemá, ktož k tomu práva nemá, leč by v takových miestech (ie přepisováno na ij) lámanie obyčej byl takový* 155r (podrobněji viz Jamborová, 2010). Rukopis PrávJihlA také prozrazuje snahy o zaznamenání kvantity a dalších diakritických znamének: *pán ohraď dnuor* (doplněna čárka nad *a* a háček nad *d*) 65v; ojediněle bylo do rukopisu dodatečně vepsáno protetické *v*: *voranie* 35v.

2.2. Dále jsou to informace na úrovni tvaroslovné: preferování tvrdého skloňování před měkkým (*v obecníe při – obecné* 29r) nebo nahrazování jmenných tvarů adjektivními (*opatren – opatrný* 43v). Jako zajímavost bychom zde chtěli zmínit dodatečné rozepsání písařských zkratk pro tvarotvorné formanty, a to několikerou rukou v postupném časovém

sledu. Citujme nejprve úryvek textu: *Opovied taková, že neškodie puojčejíciemu, nebo tomu má přičteno býti, ktož jest byl věřící, protož puojčitel* (gl. *kterému puojčeno*) *nebo skladatel* (gl. *u kterého složeno*) *opatren* (gl. *opatrný*) *má býti, komu věc puojčenú neb složenu vydá k navrácení, puojčejíciemu neb skládajíciemu.* 43v. Pozornost budeme věnovat slovu *puojčejíciemu* na začátku dokladu, které je prvním písařem původně zapsáno jako „puojčie“^u, a slovu *puojčejíciemu* v závěru dokladu, které je zapsáno jako „puojče“^u. Téměř soudobý uživatel textu si učinil poznámku u první písařské zkratky, nadepsal nad „^u“ ve slově *puojčejíciemu* „jicie“^u: zvláštní je, že sám v rozepsání zkratky použil tentýž způsob krácení, protože „mu“ zapsal pomocí „^u“ v pozici horního indexu. Jiný glosující uživatel rukopisu u slova *puojčejíciemu* v závěru dokladu doplnil k písařské zkratce „^u“ vysvětlení „címu“, čímž se sám dopustil nepřesnosti, protože mu vypadlo „jí“. Považujeme tyto jevy za projev potřeby pohodlné recepce textu, snahy o jednoznačnost zápisu, kterou je podmíněno správné a plynulé čtení.

2.3. Hojné a cenné metajazykové informace o textu rukopisu PrávJihlA se týkají roviny lexikální. Formou dodatečné korektury jsou nahrazovány jisté výrazy, např. ustupující *poniž* novějším *poněvadž* 43v; v glosách často nacházíme výklady slov nebo slovních spojení: *v práviech krumfeštních – v starých práviech* 17v, *děti – dědicové* 29r, *padne – zhyne* 47r, *dlužen jest z druhé polovice peniez vedlé spravedlnosti odpoviedati – to jest dáti* 18v, *puojčitel – kterému puojčeno, skladatel – u kterého složeno* 43v. V rukopise se objevují německé lexikální výpůjčky s českým výkladem i bez něj: *hofčinz – t. z domu činže – dvorní plat* 38r (na tomto místě se vyskytují dva přípisky různou rukou, což není v rukopisu ničím výjimečným; v celém rukopise je však zapotřebí velké obezřetnosti při vyhodnocování staří glos), *trynkgelt – t. spropitní* 54v. Jako citátová slova figurují v textu německé a latinské výrazy, které bývají v kontextu přeloženy či vysvětleny: *k tomu toliko vlastní blíženci právo mají, i. uterini* 88r, *mázdřičky zpuosobené ku podobenství sietí, v nichž se děti rodie, jenž slove oděnie a německy geserb* 183v. Přítomnost cizojazyčného prvku tu funguje jako signál, že jemu odpovídající úsek českého textu je něčím příznakový a zakládá např. popis samostatného méně obvyklého nebo ojedinělého lexikálního významu, jako v případě substantiva *oděnie* ve smyslu ‚plodový obal‘ atd.

2.3.1. V některých případech glosovaných lexikálních jednotek se jedná o doklady synonymie ve staré češtině: *jestliže studnice přeschne a opět vodu vyprýští, skrze to služebnost* (gl. *nápad*) *se neztracuje* 36r; *prodá li kto dno* (gl. *grunty*) *pravě také, že by příchod k vodě měl, má také i cesty k vážení vody podstúpiti* 76v; *žhárstvie na kohož přichodí, škodu uvodí, kteréžto škody ku přejetí* (gl. *k přetržení*) *všichni lidé ... mají ... s pilností sobě*

vespolec pomoci 104r; *příhodné věci a některé příhody* (gl. *případnosti*) 130r; *předřečené předstúpenie* (gl. *prohřešení*) *mohlo by snad skrze dobré lidi shlazeno býti*“ 136r; *poručenstvie slove proto, že jest svědectvie* (gl. *t. pořízenie*) *úmyslu a má se dieti před svědky vedlé obyčeje měšského* 156v; *nařkne li žalobník súdeře* (gl. *obžalovaného*) 173r; *řečník také pohrzený* (gl. *podezřený*), *ač strana žádá, nemá býti dopuštěn k řečňování* 27r; *má li kto týž plat neb úrok a zastavil by jej jinému bez vuole úročníka, zástava nenie sstálá* (gl. *mocná*) 38r; *popálený* (gl. *pohořalý*) *neb jemuž se ohněm stala škoda* 104v; *urození neb vладыky k súdu zemskému měli by připraveni* (gl. *pověděni*) *býti* 21v; *lest a oklamání žádnému* (gl. *pomáhati*) *děditi nemohú, a protož ti žalobce svým zlým úmyslem slušně zklamáni budú* 26v; *přísežní mají toho i druhého, jenž svú věc ztratil, tajně přeslyšeti, a osobu obžalovanú znamenati* (gl. *t. zapsati*) 81v; *Ktož druha rozkáže zbiti, by pak slovensky* (gl. *zjevně, nadhlas*) *zapovídal, aby nebyl zabit, avšak v pokutu vraždy upadá.*³ 100v/101r; *toto ustanovenie věrným slovensky* (gl. *česky*) *vypravovali*⁴ 127v.

2.3.1.1. Excerpované dvojice výrazů vyhodnocujeme jako ten typ synonym, která J. Filipec nazývá synonymy s odbornou funkcí vysvětlovací. Mezi nimi J. Filipec vyčleňuje vlastní synonyma terminologická (Filipec, 1961, s. 160). J. Filipec bohužel nedisponuje jinými příklady vysvětlovacích synonym než dvojicemi česko-latinskými, kde je latinské slovo glosováno českým ekvivalentem. V tomto ohledu máme díky rukopisu PrávJihlA v rukou jedinečný materiál, poněvadž česká slova jsou glosována opět slovy českými. Neváhali bychom považovat doložená synonyma za terminologická, oporou nám jsou odborné práce E. Michálka týkající se slovní zásoby před pol. 15. stol. (srov. Michálek, 1965, 1971, 1974). Za příklady terminologických synonym bychom považovali dvojice *služebnost* – *nápad*, *súdeř* – *obžalovaný*, *pořádný* – *zahájený*, *znamenati* – *zapsati* aj.

2.3.1.2. Domníváme se, že lze potvrdit existenci interpretačních synonym ve staročeských textech. K tomuto typu, přispívajícímu k „lepšímu porozumění výrazu“ (Filipec, 1961, s. 160), bychom počítali doklady *nenie slušné, aby pro zbytečnost* (gl. *množství*) *svědomie obce vždy bylo posilňováno* 26v; *pozdne* (gl. *lenivé*) *zvěstování* (gl. *vyznání*), *jenž kto potom činí o svých vlastních věcech ztracených, nenie jemu prospěšné* 83r.

2.4. Specifickou metajazykovou informací, vyplývající z hlubšího studia glosovaných míst, je zjištění, že některé glosované lexikální jednotky jsou buď v příslušném významu, nebo dokonce zcela doloženy ve staré češtině pouze v rukopise PrávJihlA.

³ Srov. ESSČ s.v. slovensky² adv.: 1. slovně, pomocí slov, 2. doslovně, výslovně.

⁴ Srov. ESSČ s.v. slovensky adv., pozd. slovansky adv.: slovanským jazykem, zvl. česky.

2.4.1. Prvním případem je adv. *nezjevně* ve významu ‚nejasně, nepřesvědčivě‘: *o svědciach nezjevně* (gl. *nejasně*) *svědčících*: *Svědkové zmateční neb nejistí a ne tak světle vyznávající, aby jich řeči mohla pravda zjevena býti, nejsou dostateční* 172r; adj. *popálený* ve významu ‚poškozený požárem‘: *popálený* (gl. *pohořalý*), *neb jemuž se ohněm stala škoda, žháře ... muož ... jieti* 104v (na rozdíl od adj. *pohořalý* má adj. *popálený* navíc první význam ‚popálený, poraněný pálením‘); mask. *požitčitel*, zde dolož. jako *pójčitel* ‚dlužník, kdo si vypůjčuje‘: *puojčitel* (gl. *kterému puojčeno*) *nebo skladatel* (gl. *u kterého složeno*) *opatren má býti* 43v.

2.4.2. Samostatné heslové slovo na základě dokladu z PrávJihlA tvoří např. fem. *othánka* ‚námitka strany proti někomu n. něčemu v právním jednání odpůrcově‘: *svědków neb přísah dopustí se odhánka* (gl. *honění*) *neb odpor* 130v, nebo adj. *pohořalý* ‚postižený požárem‘: *popálený* (gl. *pohořalý*) 104v.

2.5. Přestože jsou doloženy jen v PrávJihlA, konstituují lexikální jednotky uvedené v bodě 2.4.1 a 2.4.2 samostatný a jedinečný význam a jako takové vstupují do diachronních slovníků (viz tyto lexikální jednotky jako hesla zpracovaná ve Staročeském slovníku a Elektronickém slovníku staré češtiny).

3. Zdá se nám nesporné, že graficky signalizované jazykové prvky v rukopisu PrávJihlA, vázané ke konkrétním prvkům základního textu, nesou zajímavé metajazykové informace, které vypovídají o různých jazykových rovinách textu základního a přirozeně korespondují s našimi dosavadními poznatky o vývoji českého jazyka. Studium textu sbírky nálezů brněnsko-jihlavských přináší navíc zjištění, že některé glosované lexikální jednotky jsou doloženy pouze v rukopise PrávJihlA, a že nejen z tohoto důvodu je třeba na rukopis nahlížet jako na jazykově specifickou staročeskou památku.

Literatura

Elektronický slovník staré češtiny, elektronický lexikální zdroj zapojený do internetové aplikace Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. [on-line]. Verze 0.7.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

FILIPEC, Josef: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha: Nakladatelství ČSAV 1961. 386 s.

- FILIPEC, Josef: K otázce spojování slov. In: *Naše řeč*, 1972, roč. 44, č. 2 – 3, s. 103 – 114.
- GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. I. Hláskosloví*. 2., dopl. vyd., Praha: Nakladatelství ČSAV 1963. 765 s.
- GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. 1. Skloňování*. 2. vyd., Praha: Nakladatelství ČSAV 1960. 659 s.
- GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. 2. Časování*. 3. vyd., Praha: Nakladatelství ČSAV 1958. 556 s.
- GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. IV. Skladba*. 2. vyd., Praha 2007. 763 s.
- GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský. Díl I (A – J)*. 2. vydání. Praha: Academia 1970. 674 s.
- GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský. Díl II (K – netbalivý)*. 2. vydání. Praha: Academia 1970. 632 s.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV 1983. 149 s.
- JAMBOŘOVÁ, Martina: Kvantita jako významový diferenciativní činitel ve středověkém právnickém textu. In: *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu. Eds. M. Čornejová, L. Rychnovská, J. Zemanová. Brno: Host 2010, s. 120 – 134.
- JAMBOŘOVÁ, Martina: Přípisky v rukopisu českého překladu sbírky nálezů brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen. In: *Bohemica Olomucensia 3 – Filologica Juvenilia*. Ed. V. Polách. Olomouc: Univerzita Palackého 2009, s. 36 – 40.
- KŘÍSTEK, Václav: Staročeské pravopisné systémy. In: Bělič, Jaromír – Kamiš, Adolf – Kučera, Karel: *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979, s. 691 – 704.
- MAREŠ, Petr: Metajazyk, metařeč, metatext. In: *Slovo a slovesnost*, 1983, roč. 44, č. 2, s. 123 – 131.
- MICHÁLEK, Emanuel: O ustálených spojeních v staročeských právních památkách. In: *Právněhistorické studie*, 1965, č. 11, s. 87 – 93.
- MICHÁLEK, Emanuel: Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. In: *Listy filologické*, 1971, roč. 94, s. 207 – 216.
- MICHÁLEK, Emanuel: K specifickým rysům staročeské odborné terminologie. In: *Listy filologické*, 1974, roč. 97, s. 235 – 239.

NĚMEC, Igor: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia 1968. 192 s.

Český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských (1468). Knihovna Národního muzea v Praze, sign. IV B 10.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha: Academia 1968. 130 s.

Staročeský slovník. Praha: Academia 1968–2008, 554 s. V elektronické verzi přístupný (pod zkratkou StčS) v rámci webového hnízda Vokabulář webový (Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. [on-line]. Verze 0.7.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

ŠOLTYS, Otakar: *Verba dicendi a metajazyková informace*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV 1983. 140 s.

Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. [on-line]. Verze 0.7.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

Dialogická komunikace na internetu

Ladislav Janovec

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Chat a komunikace na internetu je oblast, na kterou se intenzivní lingvistické výzkumy orientují již poměrně dlouhou dobu, přesto není podle našeho názoru stále plně vytěžena. E. Jandová (2007) upozorňuje, že internet nabízí nové možnosti komunikace, a všímá si jejich znaků, navíc charakterizuje i různé typy komunikačních systémů (Jandová, 2007, Jandová a kol., 2006).

S internetem, internetovou komunikací a s chatováním jsou ještě stále spojeny určité mýty a stereotypy, které nám jistým způsobem zkreslují jejich sociální úlohy ve společnosti. Zprvů stále můžeme tvrdit, že převládá názor, že chat je komunikační oblast využívaná primárně mládeží, resp. dospívajícími. Jak ukazují ovšem výsledky Jandové (2007) a jak ukazují i naše dílčí sondy, zejm. do internetových diskusí, není tomu tak. Jandová (2007, s. 34) uvádí, že v jejím sledovaném materiálu německého chatu z ledna 2006 byl nejvíce zastoupený věk 20 – 29 let (25 %), nejnižší sledovaná věková kategorie (14 – 19 let) představovala 20 %, což je méně než věková skupina 30 – 39 let (23%). Chatu se účastnili ovšem i starší věkové skupiny, a to účastníci ve věku 40 – 49 let (18 %), 50 – 59 let (10 %) a 60 let a více (5 %). I když Jandová sama připouští, že údaje jsou validní pouze z části, neboť některé údaje byly prokazatelně nepravdivé a i další mohly být záměrně uvedeny nepravdivě, domníváme se, že zkreslení nebude nijak zvlášť zásadní.

Publikované údaje nám ovšem podávají sociologicky důležité informace, které je třeba brát v potaz při dalších výzkumech. Stírají se výraznější rozdíly ve věku uživatelů chatu a dále lze konstatovat, že internet využívají i starší generace, a to i u nás – což je pochopitelné, zvážíme-li, že internet se v Čechách objevuje v první polovině devadesátých let a jeho bouřlivý vývoj a průnik do nejrozličnějších oblastí života si vyžádal počítačovou a internetovou kompetenci i lidí, kteří jsou nyní, po dvaceti letech, již v důchodovém věku. Domníváme se, že internet je dnes již běžnou součástí života šedesátníků, ale pravděpodobně i značné části obyvatel sedmdesátiletých. Rozdíly pochopitelně mohou tvořit některé jiné demografické proměnné, než je věk, nebo ve spojení s věkem, ovšem to není dosud výzkumně ověřeno.

Náš příspěvek se zaměřuje na několik postřehů získaných při dílčích sondách do komunikací na diskusních webech a na chatech. I když jsme si vědomi jistých rozdílů mezi

chatem a diskusním webem, především v jisté předpokládané tematické vyhraněnosti diskusních webů a fór, nejsou pro naše zjištění tyto rozdíly signifikantní. Navíc, jak ukazují jiné naše sondy do komunikace na diskusních webech, často se stává, že účastníci se od tématu odchyľují, ba někdy na nich sděľují zcela soukromé informace, naprosto nesouvisející se zaměřením diskusního webu či tématu, o němž je vedena diskuse. Zcela specifická je potom komunikace vedená na sociálních sítích, jako je v dnešní době nejpopulárnější Facebook, ale i na dalších – Badoo, Twitter, Vkontakte, ale i speciálnější, např. spoluzaci.cz a další. Účastníci diskusí na těchto serverech se mezi sebou navzájem povětšinou znají více a lépe než přispěvatelé do chatů a diskusních fór zastřešených obecnějším tématem.

Naše sondy byly provedeny do několika diskusí na serverech *beremese.cz* (dále BMS), což je diskusní web, na který přispívají primárně dívky a ženy, jež připravují svoji svatbu, dále *turistické-znamky.cz* (dále TZ), zájmový web určený primárně sběratelům turistických známek a zájemcům o turistiku, a *Babičky a dědečkové* (BD), což je chatovací místnost na serveru *lide.cz*. Tyto zdroje byly vybrány z několika důvodů. První web poskytuje materiál komunikátů žen a dívek, muži do diskusí víceméně nepřispívají, komunikáty z druhého webu nejsou ohraničeny pohlavím, věkem ani místně či sociálně, sjednocujícím elementem respondentů je poměrně úzký společný zájem. Třetí zdroj předpokládá primárně komunikanty vyšších věkových skupin. Všechny tři weby navíc vykazují relativně stabilní skupinu přispěvatelů, tudíž nejde jen o náhodně se setkavší neznámé mluvčí, ale o lidi, kteří spolu komunikují již delší dobu a mezi kterými se vytvořily jisté sociální vazby.

Některým rysům internetové komunikace jsme se věnovali již dřív (Janovec, 2012a, b, Janovec, 2011), všímali jsme si především expresivních lexikálních prostředků a tvoření přezdívек. Ve výsledcích analýzy tohoto materiálu si všímáme především kontaktních prostředků a dále lexikálních specifik z pohledu sociolingvistického, sledovaný jev zaznamenáváme v ukázkách tučným typem písma.

Kontaktní prostředky

Nejběžnějším typem oslovení v reakci mluvčího je odkaz na nick autora repliky, na níž chce reagovat, např.:

Ukázka 1 (BMS):

***martek** Ted' mě holky napadlo, myslíte, že se někde dá sehnat helium na naplnění balónků? Chtěla bych jich mít strašně moc jako výzdobu v sále, ale ne, aby ležely na zemi, ale byly u stropu... Takže jediňe naplnit heliem...*

Poradte mi

Díkes

22. led 2006 v 16:09 • Odpověz • To se mi líbí

*pindraska **martek**: taky by mě to zajímalo, kde se dá sehnat helium. Den po svatbě chceme ještě uspořádat zahradní party a balonky by se mi tam moooc líbily.*

22. led 2006 v 16:22 • Svatba byla v červnu 2006 • Odpověz • To se mi líbí

Ukázka 2 (BD):

*frany73: **milu.ska**: I tady svítilo sluníčko a bylo +4C. Ale teď už mrzne.*

*milu.ska: **frany73**: no jo už to lepší nebude ale v sobotu ma pršet*

*frany73: **milu.ska**: Déšť mi tolik nevadí, ale sníh a zima to nemám ráda.*

Ukázka 1 z BMS i Ukázka 2 z BD představují komunikaci, v níž produktorky využily pro oslovení adresátů možnost automatické reakce, jak ji nabízí komunikační médium. TZ tuto automatizaci neumožňuje, nicméně autoři si oslovení vytvářejí často pod vlivem/zvyklostmi jiných komunikačních prostředků, ovšem volí různé přístupy k jeho realizaci:

KEŽI napsal(a) dne 24. 11. 2011 v 16:17:50 Střekovská rozhledna v Ústí nad Labem

Ahoj všem turistům.

Prosím, podpořte svým hlasováním naši novou(rok starou) střekovskou rozhlednu v Ústí nad Labem - Střekovskou vyhlídku. Je to pár měsíců, co stojí a přesto se na ní už nějací vandaloři párkrát vyřádili a některé části v horní části rozhledničky(dřevěné a kovové) poničili nebo úplně zničili! Vydáním TZ tomuto super místu pomůžete získat část financí na její opravu a údržbu.

Všem díky za hlas "ANO".

Zdarec KEŽI

feli napsal(a) dne 24. 11. 2011 v 18:05:18

Pro Keži

Tak tomu rozumím. A i když svými hlasy šetřím, rozhledna má mé ANO!!!

.....i když nevím, nevím na kole tam asi nevyjedu (-) (-) (-)

Pinda napsal(a) dne 24. 11. 2011 v 18:08:42

feli

Ale vyjedeš. Jenom se musíš víc snažit :-))

Při oslovení více účastníků komunikace využívají přispěvatelé apelativa, případně ještě pozdravu, např. *holčiny* (BMS), *milé dámy* (BMS), *děvčata/devccata* (BMS, BD), *ahoj všem turistům* (TZ), *pánové* (TZ) apod.

Vedle oslovení se jako kontaktní prostředek mluvčího, který vstupuje do konverzace, objevuje i samotný pozdrav, a to ve standardní podobě – *ahoj*, či méně často *dobrý den*, ale i v nestandardizovaných rádobyneotřelých podobách – *ahojky*, *ahojte*, *ahojujte*, *ahojík* apod., a to i na serveru BD, což je překvapující vzhledem k tomu, že se jedná o formy pozdravů užívané běžněji především mladší generací.

Řídké je oslovování jménem přispěvatele. To se objevuje v případech, kdy přispěvatel uvádí své jméno (a příjmení) v příspěvku, a to především tehdy, kdy už se s ostatními účastníky zná, přispívá tedy do skupiny pravidelně a většinou i delší dobu.

Ukázka 3 (BD):

frany73: Martykanova1: Ahojík a hezký večer. Děkuji za vánoční kuchařku.

*Martykanova1: frany73: **Maruško** kdy se uvidíme?*

frany73: Jdu si vařit ten čaj, nebo grog, nebo něco pro zahřátí.

Ukázka 4 (TZ):

H&B napsal(a) dne 10. 11. 2011 v 21:32:24

Slapy

Dopátráno, vypátráno. Tato TZ je sice chválená, ale kdy bude vyrobena a kde se bude prodávat se teprve rozhodne. Ale dřív jak v květnu příštího roku to zřejmě nebude. Howgh

starý Jarda napsal(a) dne 10. 11. 2011 v 22:10:06

Honzo!

Kdybys napsal kdo ji objednal (zadavatel), tak s velkou pravděpodobností bysme určili i prodejní místo.

H&B napsal(a) dne 11. 11. 2011 v 16:30:56

Jardo!

To je tak tajné, že kdybych ti to vyzradil, musel bych tě zabít. Mohu jen dodat, že v tom s Blankou prsty nemáme.

Jarda Fredo napsal(a) dne 11. 11. 2011 v 16:53:48

Honzo!

Když je to tak tajné, tak proč jsi se tedy na to ptal a vůbec, proč o tom píšeš? Nechápu!

H&B napsal(a) dne 11. 11. 2011 v 17:31:04

Jardo!

Prostě jsem vyčetl, že byla tato známka odhlasovaná a chtěl jsem si ji koupit, ale nevěděl kde. Teprve potom jsem zjistil něco bližšího. Výsledek je ten, že známka zatím není v prodeji a kde bude, se neví. Takže bylo odhlasováno něco, co neexistuje.

V Ukázce 5 je uvedena konfliktotvorná replika, v níž se autor následně jménem a příjmením, dokonce i titulem identifikoval, a to na základě debaty, která se týkala dotazu jednoho z uživatelů. Pravdivost údajů je pochopitelně neověřitelná, nicméně ostatní komunikanti, jak je vidět, přistupují na jeho komunikační strategii a vážně i ironicky komentují jeho příspěvek.

Ukázka 5 (TZ):

piskus napsal(a) dne 23. 11. 2011 v 15:24:05

Intelligence

PANE DOLEŽALE,

NEVŠÍMEJTE SI PŘEZÍRAVÉ IGNORACE ODPOVĚDÍ, MATADORŮ, KTEŘÍ SI NÁVŠTĚVNÍ KNIHU PŘIVLASTŇUJÍ.

JSOU ZCELA BEZCHYBNÍ, VŠEZNALÍ, JEN MAJÍ CHOVÁNÍ HULVÁTŮ.

MOJE ZKUŠENOST SE ZASÍLÁM NÁSTĚNEK JE VESKRZE POZITIVNÍ, RÝMAŘOV FUNGUJE VELM I DOBŘE.

A VY PÁNOVÉ, CHYTNĚTE SE NĚKDY ZA NOS, TATO NÁVŠTĚVNÍ KNIHA NENÍ VAŠÍM SOUKROMÝM MAJETKEM.

v ÚCTĚ MUDR VLADIMÍR HENZL (NEJSEM ANYNOMNÍ JAKO JINÍ)

Deanonymizace uživatele piskus měla za následek, že byl v několika dalších replikách osločován přímo, a to jménem nebo titulem – byť od stálých uživatelů byla následná reakce

vesměs vysoce ironická – srov. Ukázka 6, 7, stejně tak byl v jedné replice respondent tematizován – Ukázka 8.

Ukázka 6 (TZ):

starý Jarda napsal(a) dne 23. 11. 2011 v 16:03:08

Milý doktore!!!

Pokud Tvoje reakce směřuje na můj příspěvek, kterým jsem chtěl poradit, tak jsi asi někde ujel. Měj se hezky a nedělej přehmaty.

Ukázka 7 (TZ):

Jarda Fredo napsal(a) dne 23. 11. 2011 v 17:08:17

Milý pane doktore,

děkuji vám za odhalení veřejného tajemství a nadále nelpím na vlastnictví této návštěvní knihy.

Ukázka 8 (TZ):

Pinda napsal(a) dne 23. 11. 2011 v 19:51:45

pro MD

*Tak vidíš, Michale. Nakonec jsi odpověď na svůj dotaz dostal. Sice to bylo trochu oklikama, ale nyní můžeš doufat, že ježíšek dorazí ke stromečku včas. Ovšem, nebýt oklik, asi by se **pan MUDR** nerozhoupal k odpovědi a ty by jsi byl tam, kde jsi byl na začátku.*

Na všech třech webech je základním komunikačním gramatickým prostředkem tykání, nicméně na TZ se v ne zcela zanedbatelné míře objevuje i vykání, což je zajímavé v kontrastu předpokládané účastnické skupiny na BD, kde bychom předpokládali vyšší míru formální komunikace a užívání formálních jazykových prostředků.

Jistá noremnost či normativnost tykání je naznačena ve všech třech sledovaných diskusích, i když se v každé realizuje jiným způsobem. V rozhovorech na serveru BMS se většinou objevovaly explicitní výzvy k tykání – pokud se v diskusi objevil příspěvek, v němž diskutující ostatním vykala: *Tykej nám, tady si všichni tykáme. Vykat nám tady nemusíš. Můžeme si tykat, ne?* apod. Většinou se ovšem tykání uplatňovalo v komunikaci hned od založení jisté diskuse – zakladatelka oslovuje budoucí/případné přispěvatelky familiárně, čímž otevírá prostor pro tykání a neformální komunikaci.

Na serveru TZ se objevuje vykání nejčastěji ze sledovaných sond. Zatímco dlouhodobí aktivní přispěvatelé si vesměs tykají, objevují se i repliky přispěvatelů, již ostatním vykají. Reakce stálých na ně jsou většinou vstřícné, nicméně reagující povětšinou užívají bezpříznakové tykání nebo k tykání přechází po několika replikách (srov. Ukázka 9).

Ukázka 9 (TZ):

Michal Doležal napsal(a) dne 22. 11. 2011 v 00:13:37

Dobrý den,

dnes jsem si objednal nástěnku za TZ, která je jako dárek k Vánocům...mohu se tedy spolehnout, že do měsíce dorazí?

Jarda Fredo napsal(a) dne 22. 11. 2011 v 16:41:22

Dobrý den pane Michale Doležale,

*pokud **jste** si dnes objednal nástěnku za TZ, která je jako dárek k Vánocům... **můžete** se tedy spolehnout, že s největší pravděpodobností do některého měsíce dorazí, pokud bude někde na skladě a pokud **jste** v objednávce uvedl správné zasilací údaje i s platným PSČ!*

*Zde v návštěvní knize ovšem žádná **vaše** objednávka uvedena není ;-(*

Za návštěvníky návštěvní knihy Jarda Fredo

Honza Pásler napsal(a) dne 22. 11. 2011 v 19:45:16

Domnívám se, že jsem stejně jako většina ostatních pochopil podstatu dotazu Michala Doležala. Patrně se zajímal o zkušenosti ostatních sběratelů s dodacími lhůtami zásilek z Rýmařova.

Jarda Fredo napsal(a) dne 22. 11. 2011 v 22:02:44

Milý pane Michale Doležale,

***promiň**, že jsem nepochopil podstatu **tvého** dotazu. Patrně **jsi** se zajímal o zkušenosti ostatních sběratelů s dodacími lhůtami zásilek z Rýmařova.*

*Za rádoby vtipnou odpověď se **ti** omlouvám, ale rozhodně nebyla myšlena hulvátsky.*

V replice uživatele Jarda Fredo se objevuje kombinace oslovení křestním jménem a příjmením s titulaturou pane, formální ráz oslovení je snížen užitím adjektiva milý a tykáním v dalších větách. Vysoce příznakové je rovněž tykání v kombinaci s formálním

oslovením v ukázce 6 (viz výše), kde šlo jednoznačně o pokus produktora vyjádřit se velmi ironicky a svým textem napadnout proti svému tvrzení tvář adresáta, zesměšnit ho.

Co se týče užívání tykání a vykání na serveru BD, v naší sondě jsme narazili pouze na tykání mezi všemi účastníky. I když průběh komunikace naznačoval, že jde o dlouhodobé přispěvatele, kteří se navzájem již znají, normativnost tykání naznačily dvě pasáže, v nichž se obracely účastnice k jiným. V prvním případě šlo o komunikaci s dívkou, která se po chvíli označila za dvanáctiletou.

Ukázka 10 (BD):

milacek.ivuska: Ahoj kolik vam tady je?:

tolika: milacek.ivuska: jako babičkám a dědečkům ,tak akorát

milacek.ivuska: me je totiz 12 tak mizim

tolika: milacek.ivuska: no název místnosti je pravdivý

Ramgad88: milacek.ivuska: kolik?

*RM.M: milacek.ivuska: Asi to **udelas** nejlip.*

milacek.ivuska: safra to si ale mohu se starenkama pokecat kurna to se da

*tolika: milacek.ivuska: stařenky nejsme ,asi **bys čubrněla***

Zatímco uživatelka milacek.ivuska odhaluje nepatřičnost svého pobytu v chatovací místnosti a na jeho základě volí neosobní obrat, kterým nabízí možnost komunikace: *safra to si ale mohu se starenkama pokecat kurna to se da*, příspěvky ostatních účastnic zůstávají formální, nicméně dvě z nich nové uživatele tykají: *Asi to udelas nejlip; asi bys čubrněla*.

V ukázce 11 se obracejí k nediskutující účastnici v místnosti, o které nic nevědí, přesto jí od první chvíle tykají.

Ukázka 11 (BD):

*tolika: Heellenka: **nepíšeš nemluvíš, jsi** mladá,copak?*

Heellenka: nepisu, mela jsem telefon...

tolika: Heellenka: tady není klub mladých čtenářů,holka

Heellenka: ja vim, ze tu neni klub mladych ctenaru

*tolika: Heellenka: tak o čem **si chceš** psát?*

Heellenka: koukam na vase temata a cekam, zda se chytanu ci nikoliv...

*tolika: Heellenka: s **tvým** mládím asi moc ne ,děvče.*

Průběh debaty působí poměrně agresivně – ačkoliv uživatelka Heellenka neuvádí a nepřiznává svůj věk, ostatní účastnice ji považují za mladou, a tudíž za „vetřelkyni“. Dokonce i jediná vstřícná replika (*tak o čem si chceš psát?*) je vzápětí popřena.

Ukázka 12 (BD):

*Heellenka: **promin**, ale přijde mi, že si trochu proti mladým zaujata...*

*svruza: Hellenka: zda **jsi** skutečně ještě štěně, tak si najdi sobě rovné.*

*tolika: Heellenka: nejsem ,nezlob se, **jsi v pohodě**, jen jsem čekala, co z **tebe** vyjde, **víš?***

Chodí nám tu často nadávat

*svruza: Hellenka: nikdo zde není proti mladýn'm, ale zde se asi **Ty** cítit dobře **nebudeš!!!!!!!!!!!!!!***

Heellenka: tolika: tak to rozhodně nemám v umyslu

tolika: Heellenka: bezva já vím a omlouvám se

*svruza: Hellenka Tak **Tě** zde velice vítáme.*

Uživatelka Heellenka přistoupila na tykání jako kontaktní a komunikační prostředek a ohradila se proti napadení své tváře, respondentka svruza ji v první chvíli explicitně vykazuje z místnosti, což vzhledem ke křížení replik při psaní na chatovacích serverech může být ještě navazující replika na poslední příspěvek toliky (ukázka 10), naléhavost je zdůrazněna užitím redundantního počtu vykřičníků. Replika toliky je již nabídkou ke smíru, průběh komunikace následně graduje ve vysvětlení, omluvu a přivítání nové účastnice v místnosti. Zajímavé je střídání jazykových prostředků v replikách stálých účastnic – v ukázkách můžeme pozorovat jak užití výrazu velice nefomrálního – *jsi v pohodě*, tak až knižní, běžně neužívané konstrukce – *najdi si sobě rovné*.

Přijetí nové uživatelky ovšem pro stávající představuje změnu struktury již vytvořené sociální mikroskupiny, může vést k záměrné změně v aktuálním řečovém chování, ať už s ohledem na novou příchozí, které nemusí být některá témata blízká, nebo z důvodu utajení některých informací před neznámou osobou, i když je pravděpodobné, že Heellenka se do této chatovací místnosti znovu vracet nebude.

Specifika lexikální

Lexikální stránka všech tří sledovaných diskusních webů je poměrně specifická, což souvisí jednak se zaměřením webu, jednak s komunikační zdatností a kompetencí uživatelů. Upozornit chceme jenom na nejnapadnější lexikální jevy.

V textech BMS a TZ se objevuje pochopitelně slovní zásoba související s tématy diskusních fór, na BMS tedy se svatbou v nejširším slova smyslu, jak jsme podrobně upozornili v dřívějším příspěvku (Janovec 2010b), objevuje se v komunikaci ohromné množství zdobnělin, a to i kuriozních, jako např. *baterčička* (*já jsem taky plochá jak baterčička*), *šatky* „šaty“ (*šatky vypadají zajímavě*), *obliček* „obličej“ (*když vlasy vzadu trochu popustíš a jemně natočíš, tak ti to obliček prodlouží*), označení nástroje *vázátko* nebo deminutiv ke slovu mimino: *mimísek*, *mimiňátko*, či prase: *prasátečko* (*já jsem jak prasátečko růžová, jsem si jeden den udělala víkend na kole*). Za pozornost stojí především okazionální verbální zdobnělina *vdávinkat se*.

Diskuse na TZ se zase týkají kromě sběratelství turistických známek turistiky. Na serveru jsou tedy běžné lexikální jednotky jako *TZ* (zkratka pro „turistická známka“), *turznámka*, *návštěvní knihy* „chatovací/diskusní server webu turistických známek“, *výročka* „výroční turistická známka, vydávaná u příležitosti nějaké turistické akce nebo výročí založení města apod.“

Zvláštní postavení ve slovní zásobě vázané na komunikaci na TZ zaujímá proprium *Rýmařov*, které označuje firmu vyrábějící turistické známky a spravující server podle místa, kde sídlí. Jedná se o specifický proces chrematonymizace založené na metonymii.

Vedle příkladů uvedené slovní zásoby související se sběrem turistických známek se objevuje v komunikaci oblast slovní zásoby spojená s turistikou, jako jsou názvy turistických cílů, oblečení, slovní zásoba spojená s regiony apod., jak lze vidět v příkladech v ukázce 13.

Ukázka 13 (TZ):

Tímto vás k nám do města srdečně zvú, a pokud svůj výlet prodloužíte až k přehradě Les království, od ZOO cca. 4 km, určitě budete nadmíru spokojeni. Ač bez známky technické památky, je to technicko-architektonická paráda.

Nápad s časopisem je skvělý, nemusel by být rozsáhlý, radši častěji.. Zvlášť pokud s e bude věnovat méně známým památkám..I ten nápad s triky (že by i větší velikosti :oD) a knihou na zed' se mi líbí. Držím palce Rýmařovu i všem sběratelům, zítra jedu na dovolenou a těším se na nové známky a hlavně na místa, kde jsem ještě nebyla..pozdrav všem.. Líbí se mi ten nápad s notýskem TZ (vyřešení autorských práv by určitě s Rýmařovem nebyl složitý).třeba by se v něm našlo místo i na razítka, která zatím nesbírám.

Celkově je v materiálu ze serveru TZ (jak dokládá i většina našich ukázek) patrná silná tendence ke spisovnému vyjadřování. Jak uvádí Gálisová (2009) součástí vyjadřování sociální skupiny je i velké množství typických spisovných, resp. obecně užívaných výrazů, ale též termínů.

Na některé zvláštnosti lexikální stránky materiálu z BD jsme upozornili již výše. Nápadné je rovněž množství deminutiv, v zaznamenaném materiálu jde ale vesměs o standardně tvořené a běžně užívané jednotky: *sluníčko, korunka, chvilka, mejlík, stařenka, Maruška* apod. Jde o prostředky, které užívají v komunikaci mezi sebou pravidelné přispěvatelky, zatímco v komunikaci s neznámými uživatelkami (v našich ukázkách *milacek.ivuska* a *Heellenka*) zdvořiliny až na výjimky mizí, čímž potvrzují, že jsou to pro starší uživatelky stále lexikální jednotky vázané na komunikaci s blízkými známými a přáteli.

Frekventované jsou v našem materiálu rovněž lexikální jednotky spojené s počasím a vařením, tedy s tématy, které se u starších žen dají očekávat.

Závěr

Internetová komunikace v posledních letech stále více posiluje a neustále se modifikuje. Od příspěvku A. Krausové (2003), který byl otištěn ve *Variích X* a o němž se domníváme, že byl jedním z prvních věnovaných problematice chatu v české lingvistice, došlo k obrovskému vývoji a proměně chatu a diskusních fór. Zatímco chaty v posledních měsících zjevně ztrácejí na popularitě, zejména kvůli Facebooku, v českém prostředí nejrozšířenější sociální síti, diskusní fóra vzhledem ke specifčnosti tématu a často i přispěvatelů stále ještě popularitu vykazují.

Literatura

ČERNÁ, Barbora: *Sociolingvistický výzkum chatu*. Seminární práce, rkp. 2007.

GÁLISOVÁ, Anna: Poznámky ku komunikačnímu registru hráčů kartových hier. In: *Varia XVI*. Ed. G. Múcsková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2009, s. 149 – 152.

JANDOVÁ, Eva: *Konverzace na www chatu*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta 2007. 176 s.

JANDOVÁ, Eva a kol.: *Čeština na www chatu*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta 2006. 262 s.

JANOVEC, Ladislav: Specifika internetových komunikací. In: *Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia národného jazyka*. Ed. A. Gálisová, Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici 2012a, s. 105 – 112.

JANOVEC, Ladislav: Uzuálnost a okazionalnost v internetové komunikaci. In: *Specyfika leksyki i słowotwórstwa języków słowiańskich na przełomie XX i XXI w.* Ed. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy 2012b, s. 65 – 81.

JANOVEC, Ladislav: Projevy starých a nových tradíc v internetových diskusích. In: *Aktualnyje problemy filologii: antičnaja kul'tura i slavjanskij mir*. Minsk: RIV 2011, s. 262 – 267.

KRAUSOVÁ, Alena: Rysy mluvenosti v chatových příspěvcích na Internetu. In: *Varia X*. Eds. M. Nábělková, M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2003, s. 66 – 70.

K štruktúrovaniu myšlienok v publicistickom žánri

Lucia Jasinská

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie, Filozofická fakulta Univerzity

Pavla Jozefa Šafárika, Košice

Primárnou úlohou predkladaného príspevku je analýza a následná interpretácia jazykových – predovšetkým syntaktických – osobitostí textov publicistického štýlu.

V súčasnosti zaznamenávame tvorivú voľnosť v procese produkovania textov uverejňovaných v printových médiách, a to v denníkoch, týždenníkoch, mesačníkoch, ale aj v časopisoch a magazínoch, ktoré vychádzajú v nepravidelných intervaloch. Okrem textov s relatívne veľkou mierou objektivity, akými sú krátke alebo rozšírené správy a ich rôzne formy, sčasti aj reportáže, si v printových médiách čoraz viac miesta nachádzajú subjektívne ladené texty – editoriál, komentár, glosa, stĺpček a iné. Objektivita textu sa odráža aj v jeho forme, viac-menej uniformnej a relatívne nemennej. Naopak, subjektívny autorský zásah má za následok uvoľnenosť vo výrazovej zložke článkov.

V príspevku sa zameriame na súbor náhodne vybraných komentárov toho istého autora – ide o komentáre P. Schutza publikované v denníku Korzár, pričom prioritou bude (vý)stavba textu zo syntaktického hľadiska, teda pôjde o výber a usporadúvanie jednotlivých syntaktických konštrukcií v texte. Cieľom predkladaného príspevku je okrem formálneho usporiadania prostriedkov vyplývajúceho zo sémantického zamerania textu zistiť, ako výraz (ne)korešponduje s významom s dosahom na percepčný potenciál textu, pričom si všimame aj individuálny autorský štýl a jeho atribúty.

Ako uvádza D. Slančová (1994, s. 142), komentár je reprezentantom kategórie analytického typu publicistiky. Spravidla reaguje na aktuálnu spoločenskú, kultúrnu, politickú či ekonomickú udalosť, prípadne nadväzuje na tému zo spravodajstva. Spoločnými parametrami pre všetky texty spomínaného žánru – bez ohľadu na autora – sú analýza, vysvetlenie a zhodnotenie daného javu, pričom do popredia vystupuje stanovisko samotného produktora textu. Opierajúc sa o argumenty a fakty, autor postupuje v súlade s intenciou komentára, čo sa odráža v škále použitých výrazových prostriedkov. Domnievame sa, že elegantne zvládnutý komentár nepôsobí na čitateľa sugestívne, no zároveň z neho jednoznačne vyplýva postoj autora. Z formálneho hľadiska jazyk ponúka rozmanitý inventár prostriedkov, a to na rovine lexikálnej (napr. synonymia ako možnosť voľby vhodného výrazu) aj gramatickej. V rámci gramatiky jazyka syntaktická rovina dáva možnosť väčšiemu

priestoru na varírovanie ako rovina morfológická, keďže vyťaženosť a zastúpenie jednotlivých slovných druhov v texte vyplývajú z ich podstaty a jednotlivé texty identického žánru a štýlu sa tak od seba výrazne nelíšia. Nemožno však nespomenúť výrazné využívanie častíc ako hodnotiacich prostriedkov, prípadne zvýšený výskyt modálnych slovies.

V predkladanom príspevku sa venujeme predovšetkým stavbe/skladbe jednotlivých komentárov. Vychádzame zo všeobecne známeho tvrdenia, že základnou dorozumievacou jednotkou v systéme jazyka je veta, ktorú na rovine parole vnímame ako výpoveď ukotvenú v konkrétnej komunikačnej situácii. Stavba tejto základnej komunikačnej jednotky – výpovede – pri dodržaní záväzných parametrov jej modelu – vety – je diferencovaná a závisí od obsahových a tematických požiadaviek textu. Vzhľadom na rôznorodosť syntaktických jednotiek budeme v príspevku používať strešný pojem syntaktická konštrukcia.

K syntaktickým konštrukciám patria všetky vetné i súvetné jednotky, pravdaže, s ohľadom na ich ďalšie delenie. Keďže sme sa snažili o presné vyhodnotenie formálnej stránky textov, bolo potrebné stanoviť vymedzenie hraníc jednotlivých syntaktických konštrukcií. Pridržiavali sme sa základných znakov vety (napr. podľa Kačalu, 1998; Nižníkovej, 1994). Tak sme každú jednotku, ktorá bola zároveň nositeľom predikatívnosti, samostatnosti, obsahovej ucelenosti, gramatického stvárnenia spolu s určitým modálnym stvárnením a intonačnou uzavretosťou, hodnotili ako samostatnú syntaktickú konštrukciu. V prvom kroku nám išlo o kvantifikáciu dĺžky komentárov, prihliadajúc na tvrdenie, že ide o žánr stredného rozsahu (porov. Slančová, 1994, s. 143).

Vo vymedzenom súbore desiatich analyzovaných komentárov sa počet jednotlivých rozsahovo diferencovaných syntaktických konštrukcií pohyboval od 22 do 34, pričom ich priemerný výskyt na jeden text je 28. Zachytili sme všetky základné typy vetných a súvetných modelov: jednoduché vety jednočlenné – menné a slovesné, dvojčlenné vety – úplné a neúplné, v oboch prípadoch holé aj rozvité, jednoduché súvetia aj zložené súvetia.

Pri vyhodnocovaní percentuálneho zastúpenia jednotlivých syntaktických konštrukcií berieme do úvahy pomer jednoduchá veta/súvetie, ďalej pomer jednoduchá jednočlenná veta/dvojčlenná veta a napokon jednoduché súvetie/zložené súvetie. Osobitne nevyčleňujeme menné a slovesné vety, jednočlenné menné vety sú totiž samy o sebe príznakové a podmienka predikatívnosti nie je daná vztiahnutím príznaku na nositeľa výpovede, ale na mimojazykovú skutočnosť. Význam menných viet je podmienený komunikačnou situáciou, resp. kontextom, a ich často jednoduchá štruktúra býva prostriedkom narúšania pravidelného radenia dvojčlenných viet, čím sa text stáva dynamickejšim a mnohotvárnejším. Pre lepšiu prehľad

uvádzame číselný výskyt sledovaných syntaktických konštrukcií v jednotlivých komentároch v prehľadnej tabuľke (tab. 1).

Tabuľka 1: Výskyt syntaktických konštrukcií v komentároch

Komentár	JEDNODUCHÁ VETA		SÚVETIE	
	jednočlenná	dvojčlenná	jednoduché	zložené
1.	4	2	8	8
2.	2	5	10	8
3.	0	6	7	11
4.	4	6	9	13
5.	3	3	9	14
6.	0	6	8	11
7.	4	6	8	12
8.	1	9	9	10
9.	6	5	4	14
10.	4	6	10	14

Ako vyplýva z tabuľky, autor pri písaní komentárov použil takmer 2,5-krát viac súvetí ako jednoduchých viet. Nižší výskyt jednoduchých viet (29,4 %) v porovnaní so súvetiami (70,6 %) hodnotíme v rámci intencionálnej funkcie komentára ako nevyhnutnosť zachytiť zložitejšie mimojazykové udalosti, čo sa odráža vo formálnej podobe textov. Z jednoduchých viet sa napriek hodnotiacej povahe komentára vyskytuje menej jednočlenných než dvojčlenných viet. Toto zistenie pokladáme prinajmenšom za zaujímavé. Niektoré jednočlenné vety môžu mať silný hodnotiaci potenciál, pričom v nich dochádza k skĺbeniu funkcie a funkčnosti prostriedkov morfologickej roviny s komponentmi syntaktickej roviny, a to predovšetkým buď cez inventár hodnotiacich častíc, alebo prostredníctvom citosloviec, tvoriacich samostatné vety. Pomer jednočlenných oproti dvojčlenným vetám v skúmanom materiáli je 10 % k 19,4 %. Tu ale treba podotknúť, že častice a citoslovčia sa v textoch vyskytujú nielen vo forme samostatných gramaticky uzavretých štruktúr, ale sú súčasťou súvetí, resp. sa často objavujú v postavení voľne zapojeného vetného člena. V niektorých prípadoch, naopak, je formálna jednočlenná menná veta osamostatneným vetným členom, napojená k predchádzajúcej syntaktickej jednotke. Touto konektívnou anaforickou funkciou sa posilňuje koherencia textu. Úlohu nadväzovacích prostriedkov majú aj dvojčlenné vety s formálnym podmetom „to“ (ide o anaforické odkazovanie), ktoré autor využíva pomerne často (*To už nie je ani BBB mínus, ale čisté céčko. Ako je to možné?*). Z uvedeného vyplýva,

že samotné percentuálne vyjadrenie výskytu určitej formy nemusí mať jednoznačnú výpovednú hodnotu vzhľadom na sémantiku výpovedí. Rovnako sa ukázalo, že je posilnené využívanie zložených súvetných štruktúr v porovnaní s jednoduchými súvetiami (opäť sme nevyhodnocovali vzťah hypotaxy oproti parataxe, pokladáme to za irelevantné z pohľadu cieľa analýzy). Ich vzájomný pomer je 29,4 % k 41,2 % v prospech zložených súvetí. Tento údaj opäť svedčí o permanentnom odraze významu vo výraze, inak povedané, zložené extralingválne východiská so značnou mierou explikatívnosti si vyžadujú rozsahovo aj obsahovo hutnejšie formálne vyjadrenie.

Stavba textu a jeho štruktúrovanie zároveň ovplyvňujú jeho perцепčný potenciál. Samozrejme, tu nie je rozhodujúci len žáner s presne stanovenými parametrami a objektívnymi štylotvornými činiteľmi, akými sú téma, prostredie, percipient a kód, ale predovšetkým autor ako produktor textu (bližšie pozri aj Mistrík, 1977). Články P. Schutza sú vo všeobecnosti náročnejšie, nie sú určené na relaxačné „kávičkové“ čítanie. Často je potrebné vrátiť sa na úvod výpovede/myšlienky, autor totiž neraz preruší hlavnú vetu – niekedy na viacerých miestach – a vloží do nej nielen vedľajšiu/ie vetu/y, ale aj parentézy s rôznorodou formou (od jednoslovných až po súvetné). Na ilustráciu uvádzame nasledujúci príklad: *Aj keď prijmem argument, ktorý nešíri len Mikloš na SR, či The Economist (ktorý Mikloš označuje za "nie eurooptimistický", hoci týždenník je zreteľne proeurópsko-integračný), ale aj mnohí konzervatívni analytici, teda že náklady neschválenia valu budú vyššie než (tiež obrovské) schválenia, ten argument hovorí len o výpočte bezprostredných, historicky krátkodobých dôsledkov gréckeho (talianskeho, etc.) bankrotu na eurozónu a globálnu ekonomiku.* Z mikroprieskumu jeho komentárov vyplynulo, že miera náročnosti textu stúpa v závislosti od dĺžky a počtu použitých syntaktických konštrukcií.

Okrem „záväzných“ štruktúr sa v textoch – a to predovšetkým v článkoch subjektívneho charakteru, akým komentár je – častejšie vyskytujú syntaktické konštrukcie hodnotené ako expresívne, teda tvarovo nápadné a vzhľadom na ostatné jednotky príznakové. Pri analýze predmetného súboru komentárov sme sa zamerali na využitie niektorých tzv. expresívnych konštrukcií – ako ich komplexne definoval J. Findra (2004) –, a to prioritne na parentézu, resp. vsuvku, či voľne zapojený vetný člen, okrajovo na apoziopézu. Uvedené typy pokladáme za relevantné vzhľadom na cieľ príspevku a zameranie skúmaného žáneru. Overili sme zároveň ich „životaschopnosť“ pri štruktúrovaní autorových myšlienok v procese produkovania vlastného textu.

Pri štruktúrovaní myšlienok v rámci textotvorného procesu treba mať na zreteli predovšetkým koherenciu textu. Inak povedané, všetky formálne prostriedky podieľajúce sa

na kohézii jednotlivých syntaktických konštrukcií musia byť funkčné, navyše ponúkajú aj iné pragmatické možnosti. Autor cez ne môže doslova manipulovať s textom, keď z ustálenej vetnej schémy vytýči, osamostatní či pripojí, teda graficky odčlení, niektorú jej časť. Sám tak rozhoduje o aktuálnom členení výpovedí a využitím vhodných príznakovo zapojených vetných členov môže implicitne vyjadriť svoj postoj. Okrem príznakovo zapojených vetných členov – predovšetkým osamostatneného a pripojeného vetného člena – P. Schutz vo svojich článkoch využíva aj apoziopézu a elipsu. Apoziopéza implicitne vytyčuje a aktualizuje výpoveď, autor zámerne čosi zamlčí, no zároveň ponúka čitateľovi väčší priestor na doplnenie (zväčša) jadra informácie, samozrejme, v rámci kontextových možností.

V skúmaných textoch sme zachytili dohromady 26 apoziopéz (9,3 %). Keďže komentár je žáner so zvýšenou mierou subjektivity, ich relatívne nízky výskyt je v zhode s jeho zacielením. Malo by ísť predovšetkým o komentovanie konkrétneho autora, teda o vyjadrenie jeho stanoviska. Možnosť na vlastné doplnenie obsahu výpovede čitateľom sa tak na jednej strane výrazne redukuje, no na druhej strane autor túto možnosť uplatňuje vtedy, ak nechce vypovedať čosi, čo je zrejme z komunikačnej situácie (*Vždy je tu možnosť, že Gašparovič pôjde radšej na hokej...*), prípadne explicitný výrazový prostriedok by bol spoločensky nevhodný (*Nevyzerá na to, ale no...*). Citové odmlky sme v komentároch P. Schutza nezaznamenali.

Prechodným – „prepájacím“ – prvkom medzi ustálenými vetnými a súvetnými štruktúrami a expresívnymi syntaktickými konštrukciami sú vložené vedľajšie vety. V 280 syntaktických konštrukciách sme zaznamenali 94 vložených vedľajších viet (33,6 %). Najčastejšie ide o prívlastkové vedľajšie vety (*Zázrak, že doň vhodia jedno euro a vypadne päť, by mal zabezpečiť tzv. pákový efekt napojenia na pôžičky ("pôžičky", ???) z Európskej centrálnej banky.*), výrazne menšie zastúpenie majú vety predmetové (*Totálne vylúčiť, že Radičová naďabila na kameň mudrcov, nemôžete...*), príslovkové (*A ekonomicky ten argument nehovorí nič ani o tom, že presne tak, ako po Lehman Brothers, keď sa recesia zažehnávala potemkinovskými baličkami a kvantitatívnymi uvoľňovaniami – teraz vidíme výsledok - ani tento euroval nerieši podstatu a jadro krízy, ktorým je závislosť na žití v dlhu.*) a podmetové (*To, čo Iveta Radičová odkázala z New Yorku, je v súlade s najhoršími predtuchami, ktoré hovorili, že miestom jej posledného politického odpočinku má byť práve múr Európy.*). Iný typ uvedeného formálneho vyjadrenia závislého vetného člena sme nezaznamenali. Vložená vedľajšia veta aj parentéza môžu mať totožnú formu (ak sú graficky vyčlenené čiarkami), alebo sa ich forma odlišuje (parentéza je väčšinou vyčlenená pomlčkami alebo vložená do zátvoriek, vedľajšia veta je vymedzená čiarkami). Z funkčného hľadiska oba

prostriedky v najširšom zmysle slova slúžia na doplnenie informácie, prirodzene, na diferencovanej úrovni (ide o protiklad väzobné doplnenie/neväzobné doplnenie – predmetová VV/ostatné druhy VV; v prípade vsuvky môže ísť napr. o prístavok, bližšie špecifikovanie uvedenej informácie, enumeráciu príkladov, vyjadrenie individuálneho postoja...).

Najpočetnejšie sa vyskytujúcou sledovanou expresívnou syntaktickou konštrukciou v skúmanom materiáli je parentéza. Pri počte 280 syntaktických konštrukcií autor použil vsuvku stojedenkrát, čo je v priemere viac ako tretina výpovedí (36,1 %). Ako konštatuje J. Findra (2004, s. 20), „*v pripravených prejavoch – písomných i ústnych – sa parentéza využíva zámerne, autor ju vedome zapája do služieb pragmatického aspektu, a to v súlade so svojou komunikačnou stratégiou*“. Vsuvka je teda platným syntaktickým prostriedkom slúžiacim na vyjadrenie individuálneho postoja či hodnotiaceho stanoviska autora k propozičnému obsahu textu. Vsuvka môže mať rozličnú formálnu podobu, ale aj obsahovú náplň. Dôležité je, že v textotvornom procese slúži ako prostriedok hierarchizácie výpovedí, čím je posilnený jej pragmatický aspekt aj v publicistických textoch. V materiáli sme zaznamenali diferencované typy parentéz, pričom vychádzame z vymedzenia J. Findru (2004, s. 20 – 28).

Je zřejmé, že vzťah medzi obsahom základnej výpovede a obsahovou zložkou parentézy môže byť buď v absolútnej korešpondencii – vtedy hovoríme o vzťahu tesnom (*Donald Tusk a jeho kľúčoví ministri – Sikorski, Rostowski – úplne otočili európsku politiku Poľska.*), alebo sa ich významové plochy môžu od seba vzdaľovať – hovoríme o voľnom vzťahu (*Rozhodnutie prešovského súdu - asi dva týždne spät' - ktorý zrušil rozdelenie detí podľa, ehm, farby kože na základnej škole, už dôkladne preprali ľudskoprávne i „bieloslovenské“ sily.*). Čo sa týka formálnej stránky parentéz, P. Schutz používa všetky vymedzené typy – od vetných (– *teraz vidíme výsledok* –) cez súvetné modely ((*ak teda je, čo nie je isté!*)), dokonca s rozsiahlejšou súvetnou štruktúrou ((*ktorý Mikloš označuje za "nie eurooptimistický", hoci týždenník je zreteľne proeurópsko-integračný*)); nezriedka sme zaznamenali špecifickú, no v publicistike analytického typu priam žiadanú neverbálnu parentézu ((*!!*)), ktorá má markantné pragmatické zameranie. Zvlášť treba spomenúť tzv. textovú parentézu, pretože tento inak okrajový typ autor využíva vo svojich komentároch pomerne často ((*Toto by si žiadalo samostatný text.*)). V Schutzových textoch sme zachytili aj kombinovaný typ, napr. vetnej a neverbálnej parentézy ((*"pôžičky", ???*)).

Z pozičného hľadiska sú v analyzovanom súbore komentárov výrazne najfrekvencovanejšími parentézy v interpozícii (*Nie preto, aby majiteľ – teda sused*

Šumichrast – sa k obsahu nedostal.), menej v antepozícii (*Rozumiete; hrozba je taká, že ak spadne Grécko "bez ochrany", tak (povedzme na 70 percent) spadne i Taliansko a bankový sektor Európy.*), kde ide o autorské komentáre príznačné pre daný žáner, a skôr výnimkou sú parentézy v postpozícii (*Alebo ťaženie proti stravenkám, čo síce nebol jeho nápad (ukradol ho údajne Mihálovi), ale vyzdvihol absurditu, o ktorej sa chvíľu diskutovalo.*).

V súvislosti s významom samotných vsuviek sme zaznamenali obsah dopĺňajúci, resp. spresňujúci sémantiku základnej výpovede (*Nielen slovenský volič, ale napr. ani nemecký (rakúsky, fínsky, holandský), ktorý je o podstate krízy informovaný stokrát lepšie ako z nejakej brožúry, nechce dotovať cez nejaký euroval, (...)*). Frekventovanejším typom však boli autorské pragmatické komentáre (*Keďže cirkus okolo eurovalu je v pohybe (ráno bude všetko inak) a neprehľadný ako nikdy, radšej niečo o Poľsku.*), čo je v súlade s ideovým a tematickým plánom žánru. Vyšší výskyt autorských komentárov posilňujú aj rozličné postojové, hodnotiace a modálne poznámky, ktoré už síce dnes nie sú pokladané za parentézy, no ich výpovedná hodnota je stále rovnako silná, dokonca explicitne a jednoznačne vyjadruje stanovisko autora (*– opäť relatívne –; – hahahaha; (ani ten možno nie)*).

Na základe analýzy formálneho usporiadania prostriedkov vyplývajúceho zo sémantického zamerania textu sa ukazuje, že autorský štýl a jeho atribúty markantne ovplyvňujú invariantnú podobu žánru. Z mikroprieskumu komentárov P. Schutza vyplynulo, že miera náročnosti textu stúpa v závislosti od dĺžky a počtu použitých syntaktických konštrukcií. Autor usporadúva a hierarchizuje jednotlivé vetné (prípadne aj nevetné) a súvetné konštrukcie odrážajúce štruktúrovanie jeho myšlienok, čím sa prirodzene hierarchizuje aj text. Z funkčného hľadiska predovšetkým vety v subordinatívnej pozícii slúžia na doplnenie informácie, prirodzene, na diferencovanej úrovni.

Opierajúc sa o skúmanie výskytu príznakových konštrukcií, konštatujeme, že vzhľadom na vysoký výskyt parentéz v analyzovaných komentároch by sme mohli označiť túto konštrukciu nie za príznakovú, ale – naopak – za príznačnú pre všetky také texty, kde je posilnený vklad produktora, a to nielen po obsahovej, ale aj formálnej stránke. Ako zdôrazňuje J. Findra (2004, s. 22), „*ide o zámernú manipuláciu s obsahom a formou*“. Tu je namieste vrátiť sa k úvodnej poznámke týkajúcej sa tvorivej voľnosti (či schopnosti autora) pri produkovanií článkov určených istej skupine čitateľov, pričom môžeme skonštatovať, že jazyk – kód – sám ponúka autorovi také prvky a prostriedky, ktoré predurčujú rozličné „vybočenia“ z ustálených línií. Texty sa tak stávajú menej uniformnými, štruktúrne hierarchizovanejšími, perцепčne náročnejšími, no čitateľsky pútavejšími.

Literatúra

FINDRA, Ján: *Expresívne syntaktické konštrukcie*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2004. 68 s.

HORECKÝ, Ján: *O jazyku a štýle kriticky a prakticky*. Prešov: Vydavateľstvo Náuka 2000. 161 s.

KAČALA, Ján: *Syntaktický systém jazyk*. Pezinok: Formát 1998. 144 s.

MISTRÍK, Ján: *Štylistika slovenského jazyka*. 2. vyd. Bratislava: SPN 1977. 456 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana: *Praktická príručka slovenskej syntaxe*. Prešov: SLOVACONTACT 1994. 80 s.

SLANČOVÁ, Daniela: *Praktická štylistika*. Prešov: SLOVACONTACT 1994. 180 s.

Internetový zdroj

http://korzar.sme.sk/r/korzar_koment/komentare.html

Identifikácia žien s mužskými pomenovaniami?

Petra Jesenská

Katedra anglistiky a amerikanistiky s oddelením prekladateľstva a tlmočníctva, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Úvod

V lingvistike možno považovať kategóriu rodu za jednu z jazykových univerzálií (t. j. všetky európske jazyky disponujú danou kategóriou). Rôzne európske jazyky disponujú rôznym počtom rodov a rod vyjadrujú rôzne. Spoločnou črtou európskych jazykov je nízky počet rodov v porovnaní napríklad s počtom ich pádov: 4 pády v nemčine, francúzštine, rumunčine a pod., 5 pádov v gréčtine, 6 pádov v slovenčine alebo latinčine, 7 pádov v češtine, poľštine, slovinčine a pod., príp. viac pádov v iných jazykoch. J. Mistrík (1999) uvádza príklad fínčiny, ktorá disponuje 15 pádmi¹).

Ako už bolo spomenuté rôzne jazyky disponujú rôznym počtom rodov. Niektoré jazyky rozoznávajú dva rody – mužský a ženský, ide napr. o románske jazyky (francúzština, taliančina a španielčina). Dánčina a švédčina tiež rozlišujú dva gramatické rody – poznajú spoločný a stredný rod (porov. Černý, 2008 a Mistrík, 1999).

Jazyky ako slovenčina, čeština, poľština, nemčina, latinčina poznajú tri rody (mužský/maskulínium, ženský/feminínium a stredný rod/neutrum z latinského *neuter*, čo znamená *ani jeden z dvoch, žiaden*). Poľština používa pre stredný rod termín „nijaký rod“).

Angličtina aj slovenčina sú prirodzené (živé) jazyky, ktoré podľa genetickej klasifikácie patria k indoeurópskym jazykom. Angličtina patrí do západogermánskej podskupiny germánskej skupiny. Slovenčina sa zaraďuje do západoslovanskej podskupiny slovanskej skupiny indoeurópskych jazykov. Podľa morfolologickej typológie zaraďujeme angličtinu k jazykom analytickým a slovenčinu k syntetickým (flektívnym, resp. flexívnym) jazykom.

Gramatický rod verus prirodzený rod – komparácia s anglickým jazykom

V slovenskom jazyku spočíva ťažisko gramatického rodu na substantíve, kým adjektívny rod je jeho formálnym reflexom s cieľom vyjadriť príslušnosť adjektíva k substantívu (porov. Miko, 1962; Dvonč a kol., 1966; Horecký, 1983; Černý, 2008). F. Miko charakterizuje gramatický rod ako „výraznú gramatickú kategóriu“ (Miko, 1962, s. 22), ktorá sa stáva problematickou v momente definovania rodovosti (substantív a adjektív), príp.

¹ Hoci napr. angličtina alebo švédčina rozoznáva len dva pády – všeobecný a privlastňovací.

„ženskosti“ a „mužskosti“, pretože „rodové sú v gramatickom zmysle i podstatné mená pomenúvajúce neživé javy [a teda] tu nemôže ísť o rozdiely v pohlaví “ (Miko, 1962, s. 19). Pri kategórii rodu je dôležitá gramatická zhoda (najmä s adjektívami), hoci napríklad neologizmy sa bezpodmienečne nemusia zaraďovať do rodových skupín. „Preto sa i pri nedostatku rodového významu pociťuje gramatický rod ako živá, produktívna kategória“ (Miko, 1962, s. 19). Dôležitým faktom ostáva, že substantívum je nadradené adjektívu (napr. v spojení *múdra žena*) – v spojení substantíva s adjektívom je „morfologicky i syntakticky východiskom tohto spojenia podstatné meno, ktoré do spojenia prináša svoju rodovú charakteristiku“ (Miko, 1962, s. 19). V súvislosti s kategóriou rodu poukazuje J. Černý (2008) na asymetriu v jazyku, pretože feminína disponujú len úzkym rodovým významom, teda odkazujú len na osoby ženského pohlavia, kým maskulína disponujú nielen rodovo úzkym ale aj širším významom zahrňujúcim osoby mužského a ženského pohlavia (Černý, 2008, s. 106). Maskulínne substantívum je potom bezpríznakovým členom takejto dvojice, kým feminínium je príznakovým členom, napr. *učiteľ* – *učiteľka*, *student* – *studentka* a pod. J. Černý považuje prechýľovanie za „mimoriadne ekonomický a efektívny prostriedok“ (Černý, 2008, s. 106), pretože v prípade jeho absencie by sme boli odkázaní na opozitné lexikálne dvojice typu *muž* – *žena*, *otec* – *matka* a pod., čo je v prípade dynamického rozvoja spoločnosti neekonomické a neefektívne riešenie (na označenie osôb by sme potrebovali nové lexikálne prostriedky). Hlavnou črtou gramatického rodu je teda kongruencia (zhoda), napr. *veľký dom*, *veľká škola*, *veľké mesto* (Horecký, 1983). V slovenčine pri graméme mužského rodu zohráva rolu aj protiklad životnosť – neživotnosť (porov. napr. skloňovanie dvojice slov *výr* – *vír*). S gramatickou kategóriou rodu sa v slovenčine vyjadruje súčasne kategória pádu a čísla (*s múdrou ženou*). Nenájde sa taký európsky jazyk, v ktorom by sa uplatňoval len jeden rod, pretože v prípade absencie protikladu minimálne dvoch prvkov nemožno hovoriť o gramatickej kategórii (Horecký, 1983).

Avšak nikto sa nenarodí ako žena alebo muž (porov. Cviková, 2005, s. 11 – 36, Jesenská, 2009, s. 17 – 37). V tejto súvislosti hovoríme o prirodzenom rode, kedy sa rod prejavuje ako sociálny konštrukt. Osoby ženského pohlavia o sebe hovoria v ženskom rode a osoby mužského pohlavia v mužskom rode, napr. *bola som vítaná; cítila, že je chorá; povedal, čo vykonal*. V anglickom jazyku sa rodová príznakovosť pri viacerých substantívach (ide o tzv. dual gender – pozri nižšie), v préterite sloviach (*did*, *sat*, *wrote*) ani pri adjektívach (*nice*, *ugly*, *wise*) neprejavuje, resp. vyjadruje sa iným spôsobom. Kategória gramatického rodu v anglickom jazyku zanikla a jej miesto zaujal prirodzený rod, ktorého existencia sa pociťuje len vtedy, keď naň odkazujeme osobnými zámenami *he* (on) – *she* (ona), *him* (ho) –

her (ju), privlastňovacími adjektívami a zámenami *his* (jeho) – *her* (jej), *his* (jeho, jemu) – *hers* (jej) a zvratnými zámenami *himself* (seba, sebe, sa, si) – *herself* (seba, sebe, sa, si). Na osoby mužského pohlavia odkazujeme zámenom mužského rodu *he/himself/atd.* a na osoby ženského pohlavia zámenami ženského rodu *she/herself/atd.* Na zvieratá a veci (pokiaľ k nim nemáme bližší citový vzťah) odkazujeme pomocou *it/itself*. Na dieťa (*infant, baby, child*) v angličtine odkazujeme tiež pomocou bezrodového *it*, pokiaľ nie je pohlavie dieťaťa známe alebo nie je dôležité.

Zámená 3.os. plurálu v anglickom jazyku nie sú rodovo príznakové a odkazujú rovnako na osoby mužského aj ženského pohlavia (ako aj na predmety) pomocou *they* (oni, ony), *them* (ich, im), *their* (ich), kým slovenské zámená (*ony/oni*) sú rodovo príznakové. Slovenské substantíva sú spravidla rodovo príznakové, napr. *učiteľ* – *učiteľka*, *lekár* – *lekárka*, *študent* – *študentka*. Ženské pomenovania sa zväčša tvoria prechýľovaním z mužských pomenovaní. V anglickom jazyku je v tejto súvislosti situácia iná – vďaka duálnemu rodu väčšina takýchto substantív v angličtine odkazuje na oba rody súčasne, napr. *teacher* (*učiteľ* aj *učiteľka*), *doctor* (*lekár* aj *lekárka*), *student* (*študent* aj *študentka*). V anglickom jazyku dokonca v súčasnosti panuje trend „zastierania“ rodu v zložených slovách končiacich na *-man* ako napr. *chairman* (predseda) a nahrádzaním inými výrazmi, ktoré sú rodovo neutrálne, napr. *chair* (predsedníčka/predseda) alebo *chairperson* (predsedníčka/predseda). Niekedy sa dokonca angličtina zvykne „uchýliť“ k úplne novému výrazu, ako napr. v prípade *air hostess/stewardess*, ktoré nahradila výrazom *flight attendant*, odkazujúce na letušku rovnako ako na stevarda. Kým slovenčina volí rodovo príznakové pomenovania (sociolingvistické dôvody) alebo generické maskulínium (najmä dôvody gramatické), angličtina sa snaží o rodovú neutralnosť, príp. vedomé zastieranie kategórie rodu. Angličtina preferuje riešenie zahrňujúce v pomenovaní obe pohlavia.

Zavedenie generického maskulína do jazyka

Nezistili sme, kedy sa tento fenomén prvý raz objavil v slovenčine, no do angličtiny sa dostal okolo r. 1745, kedy vyšla *English grammar* prvej ženskej gramatičky Ann Fisher(ovej). Išlo vôbec o prvú gramatiku, ktorá zaviedla generické maskulínium ako gramatickú (t. j. preskriptívnu) normu. Môžeme sa len domnievať, aké dôvody ju viedli k takémuto rozhodnutiu, ale pravdepodobne to bola snaha o gramatickú zhodu čísla podmetu so slovesom a podmetu s 3. os. singuláru privlastňovacieho adjektíva stojaceho pred substantívom v takých

prípadoch ako napr. *Everyone knows his place*. (Každý pozná svoje² miesto.) namiesto dovtedy zaužívaného riešenia zámena 3. os. plurálu *Everyone knows their place*. (Každý pozná svoje³ miesto.). V súčasnej angličtine sa radšej poruší zhoda, akoby mali z jazyka vylúčiť jedno pohlavie (či už ženské alebo mužské).

V slovenskom jazyku sa o generickom maskulíne začína diskutovať len v poslednom období, a doteraz sa takmer vôbec nespochybňovalo (považuje sa za štvrtý širší gramatický rod nazývaný všeobecný, príp. gnómický). Máme dôvod sa domnievať, že v tejto súvislosti svojou mierou k tomuto riešeniu v minulosti prispela latinčina – napr. substantívum *cīvis* primárne odkazovalo len na *občana*, teda len na muža, pretože žena v starovekom Ríme nemala občianske práva, a až postupom času začalo odkazovať aj na *občianku*, teda občana „ženského pohlavia“.

Reálne situácie – komponentová analýza

Vplyv generického maskulína na konkrétne prehovory v jazykovej praxi ukážeme na príkladoch, reálnych situáciách, odpozorovaných zo skutočného života, ktoré sa odohrali prevažne (ale nielen) v roku 2011 (resp. v druhej polovici desaťročia), teda nie v r. 1980 alebo 2000 – nejde o teoretické príklady utvorené „nasilu“ alebo ad hoc. Argumentovať, že ide o neznalosť gramatiky by znamenalo zjednodušenie náhľadu na problematiku vyjadrenia rodu:

Reálna situácia A: Pri dverách niekto zvoní. Opýtam sa: „Kto je?“. Ozve sa ženský hlas: „Sčítací komisár“.

Reálna situácia B: Veľkoplošný plagát s nápisom „Môže byť žena prezidentom?“

Reálna situácia C: Otázka: „Ako šoférujete?“ Odpoveď respondentky televíznej ankety: „Som dobrý vodič.“

Reálna situácia D: „Som disciplinovaný pretekár.“ – reakcia športovkyne na jej víťazstvo v medzinárodnej súťaži.

Reálna situácia E: „Keby som sa mala opäť rozhodovať, určite by som bola lekárom. Záchrana života je to najdôležitejšie.“ – vyznáva sa známa slovenská herečka.

V tabuľke 1 (pozri nižšie) je zobrazená analýza dištinkívnych príznakov relevantných pre posúdenie opodstatnenosti používania generického maskulína v singulári. Prítomnosť, resp. absencia sémanticky relevantných príznakov dokazuje obmedzenú mieru platnosti

² V angličtine dosl. *jeho*.

³ V angličtine dosl. *ich*.

generického maskulína v singulári v slovenskom jazyku. Z tabuľky 1 potom jasne vyplýva, že používanie generického maskulína v singulári spôsobuje zneviditeľňovanie žien v jazyku.

Tabuľka 1 Sémantické komponenty vybraných apelatív (generické maskulínium)

Lexikálna jednotka	Rod maskulínium / feminínium		Apelatívum	Proprium	Zamestnanie	Funkcia
<i>komisár</i>	+	-	+	-	+	+
<i>prezident</i>	+	-	+	-	+	+
<i>vodič</i>	+	-	+	-	+	-
<i>pretekár</i>	+	-	+	-	+	-
<i>lekár</i>	+	-	+	-	+	-

Ak by sme k uvedeným lexikálnym jednotkám v tabuľke 1 pridali formant *-ka* (teda *komisárka*, *prezidentka*, *vodička*, *pretekárka*), došlo by k posunu lexikálneho významu na základe slovotvorného javu (derivácie), ako je znázornené v tabuľke 2 (pozri nižšie).

Tabuľka 2 Sémantické komponenty vybraných apelatív (feminína)

Lexikálna jednotka	Rod maskulínium / feminínium		Apelatívum	Proprium	Zamestnanie	Funkcia
<i>komisárka</i>	-	+	+	-	+	+
<i>prezidentka</i>	-	+	+	-	+	+
<i>vodička</i>	-	+	+	-	+	-
<i>pretekárka</i>	-	+	+	-	+	-
<i>lekárka</i>	-	+	+	-	+	-

V tabuľke 2 došlo len k jedinej zmene, a síce vymenila sa pozícia prítomnosť/absencia maskulína/feminína z tabuľky 1. Ostatné komponenty ostávajú nezmenené.

Prečo generické maskulínium

Zámerne sme pre túto sondu zvolili pomenovania povolání, teda názvy z verejnej (nie súkromnej) sféry. Z komponentovej analýzy tabuliek 1 a 2 však vyplýva jediné: použitie maskulína odkazujúc na zamestnanie alebo funkciu osoby ženského pohlavia je podmienené rozdielnym vnímaním maskulína a feminína v slovenskom jazyku. Maskulínium je prestížna

(aj mocenská) záležitosť – *komisár, prezident, vodič, pretekár a lekár* sú pomenovania vyjadrujúce vyššiu mieru authority, úcty, rešpektu, vážnosti a dôstojnosti v porovnaní s feminínom – *komisárka, prezidentka, vodička, pretekárka a lekárka*. Zaujímavé pritom je, že sa s mužskými pomenovaniami zvyknú identifikovať samotné ženy, ktoré akoby sa báli o sebe hovoriť v ženskom rode. Dôvodom preferovania generického maskulína môže byť aj nižšia miera istoty nielen vo vlastnej schopnosti ale aj v schopnosti žien všeobecne. Ďalším dôvodom je pravdepodobne fakt, že ženy zo situácie A, B, C, D a E sa ani nezamýšľajú nad použitím ženského pomenovania v danej situácii, akiste práve pod vplyvom autoritatívneho generického maskulína.

Pozrime sa na jednotlivé situácie podrobnejšie: *Reálna situácia A*: „Sčítací komisár“.

Túto situáciu som zažila viac ráz, a preto mám dôvod sa domnievať, že sčítacie komisárky boli inštruované nasledovne: „Vždy sa musíte najskôr predstaviť ako sčítací komisár“. Z toho usudzujem, že informácii o funkcii sa pripisoval väčší význam ako rodu. Prekvapujúce je, že sa ženy nechali vmanipulovať do modelu „žena – sčítací komisár“.

Reálna situácia B: Billboard: „Môže byť žena prezidentom?“

Sugestívna otázka zahŕňajúca i odpoveď: „prezidentom sa môže stať len muž“, hoci cieľom pútača mal byť práve opačný efekt („voľte ženu za prezidentku“). Model, kedy na čele krajiny stojí vždy muž, sa spája s istou mierou konvencie a stereotypom ako aj s presvedčením, že ženy do politiky „nepatria“, pretože je to „záležitosť mužov“. Ženy nedokážu byť „priebojné, dostatočne razantné“ a pod. Skrátka prítomnosť žien v tej najvyššej politike sa neustále spája so spochybňovaním ich kvalít a mentálnych možností. Ak by sa ženy mali stať súčasťou aktívneho politického života tak len preto, aby priniesli „kultúru“ a „príjemné vystupovanie“ – stereotypy spájajúce sa viac s ich výzorom ako schopnosťami.

Reálna situácia C, D a E: „... dobrý vodič“, „... disciplinovaný pretekár“, „...určite by som bola lekárom“

Tu ide pravdepodobne o ignorovanie faktu, že *vodičky, pretekárky a lekárky* sú v súčasnosti samozrejmosťou. Ďalšie možné vysvetlenie je i také, že *vodič, pretekár a lekár* má u respondentiek väčšiu váhu ako *vodička, pretekárka a lekárka*.

Dôsledkom takejto jazykovej praxe je dobrovoľné (hoci asi nie celkom zámerné) zneviditeľňovanie žien v jazyku, a teda v spoločnosti. Klasický výrok: 99 učiteľiek + 1 učiteľ = 100 učiteľov sa dlho považovalo za (gramaticky) správne. Otázne ostáva, či takýto prístup k jazyku nezahmlieva realitu, resp. či ju objektívne odráža alebo naopak, skresľuje. Domnievam sa, že generické maskulínium v konkrétnych prípadoch A, B, C, D a E nie je namieste, ako sa podarilo demonštrovať na príklade komponentovej analýzy.

Bolo by možné aplikovať vyššie spomenutý duálny rod platný v angličtine na slovenský jazyk? Určite nie – slovenčina je rodovo príznakovým jazykom a práve tento prvok si jazyková prax neosvojí – ženy by sa zo slovenského jazyka vytratil úplne. Slex99 sa vyrovnáva s touto problematikou nasledovne:

KSSJ (Slex99) uvádza *komisárku* v spoločnom slovníkovom hesle s *komisárom*.

Komisár (m.) je „osoba poverená osobitnou úlohou (v rozličných oblastiach činnosti), najmä zastupovať štát, organizáciu ap.: vyšetrujúci, politický komisár; komisár výstavy; ľudový komisár star. názov ministra v býv. Sov. zväze; komisár OSN pre utečencov, komisár Európskej únie, komisárka -y -rok ž.; komisársky; komisárstvo -a -tiev s.; 1. funkcia komisára; 2. komisariát.“

Prezident (m.) je v KSSJ (Slex99) charakterizovaný ako

„1. volený vrcholný predstaviteľ republiky: prezident Slovenskej republiky; 2. často nenáležite predseda (významnej) inštitúcie: prezident akadémie vied, prezident Konfederácie odborových zväzov, prezident akciovej spoločnosti; prezidentka -y, ž.; prezidentský: prezidentský úrad; prezidentstvo -a s.“

Pretekár (m.) je podľa KSSJ (Slex99) „kto preteká: zvíťazil domáci pretekár; pretekárka -y -rok ž.; pretekársky príd.m. i prísl.“

Lekár (m.) je podľa KSSJ (Slex99) ten, „kto je odborne pripravený a oprávnený liečiť ľudí: obvodný, závodný lekár; detský lekár; ísť po lekára, chodiť k lekárovi; kde nechodí slnko, tam chodí lekár; čas je najlepší lekár; lekárka -y -rok ž.; lekársky príd. i prísl.: lekárske ošetrenie, lekárska prehliadka, pomoc; lekársky vyšetriť; lekárstvo -a s.; 1. povolanie lekára; 2. medicína; jej odbory: zubné lekárstvo; súdne lekárstvo, 3. liečiteľstvo: ľudové, staroveké lekárstvo“.

Zaujímavý je v tejto súvislosti prístup KSSJ (ale vôbec aj autorov a autoriek celého slovníkového komplexu Slex99), pretože v slovníkových heslách vystupujú ženské pomenovania v úlohe akéhosi „dodatku“, derivátu bez sprievodného príkladu, ako je tomu pri pomenovaniach mužského rodu (napr. *povolanie lekára*, ale už nie *povolanie lekárky*). Podobne synonymický slovník vytesňuje ženské pomenovania, napr. pri lexikálnej jednotke *doktor* sa uvádza synonymum *lekár*, ale *doktorku* alebo *lekárku* by sme hľadali márne.

Tento prístup možno vnímať v spoločensko-historickom kontexte aj tak, že lekári numericky prevyšujú lekárky, prezidenti prezidentky (Slovensko zatiaľ pozná len prezidentov), pretekári pretekárky. Aká je situácia s pomenovaniami žien v odvetviach, ktoré „patria“ ženám niekoľko desaťročí, napr. v školstve?

Učiteľka/učiteľ v SNK

Feminizácia školstva anticipuje častejšie používanie ženského pendantu *učiteľka* v neprospech *učiteľa* v jazykovej praxi. V Slovenskom národnom korpuse (SNK) sme hľadali výskyty všetkých paradigiem v singulári a pluráli dvojice slov *učiteľ* – *učiteľka* a dospeli sme k zaujímavým zisteniam (pozri tabuľku 3 a 4 nižšie). Z výskumnej sondy sme vylúčili nespisovné tvary (napr. *učiteľia* s mäkkým *l'* sa v SNK nachádzali 3x). Všetkých tvarov slova *učiteľka* v singulári aj pluráli v SNK sme zaznamenali 30 687-krát (pozri tabuľku 3), čo je približne trikrát menej (presne 3,18-krát menej) ako výskyt slova *učiteľ*, ktorý sa v SNK uvádza 97 841-krát. Je nutné uvedomiť si, že SNK jazykovú prax neutvára ani nehodnotí, len mapuje a zaznamenáva jednotlivé lexikálne jednotky v kontexte.

Tabuľka 3 Výskyt slova *učiteľka* v SNK

Pád/číslo	Gramatická prípona	Počet výskytov v Slovenskom národnom korpuse
N. sg.	-ka (derivačná prípona)	14 203
G. sg., N. pl., A. pl.	-y	6930
D.sg., L.sg.	-e	1317
A.sg.	-u	2337
I.sg	-ou	2642
G.pl.	-iek	1755
D.pl.	-ám	624
L.pl.	-ách	39
I.pl.	-ami	840
Výskyt všetkých tvarov slova <i>učiteľka</i> v singulári + pluráli v SNK		30 687 x

Tabuľka 4 Výskyt slova *učiteľ* v SNK

Pád/číslo	Gramatická prípona	Počet výskytov v Slovenskom národnom korpuse
N. sg.	nulová prípona (-teľ = derivačná prípona)	22477
G. sg., A. sg.	-a	15173
D.sg., L.sg.	-ovi	2243
I.sg., D.pl.	-om	9235
N.pl.	-ia	17032
G.pl., A.pl.	-ov	27849
L.pl.	-och	449
I.pl.	-mi	3383
Výskyt všetkých tvarov slova <i>učiteľ</i> v singulári + pluráli v SNK		97 841 x

S ohľadom na výsledné numerické nízke zastúpenie žien-učiteľiek, ktoré nezodpovedá objektívnej realite navrhujeme tam, kde to situácia umožňuje, používať obe lexikálne jednotky, a teda *učiteľ* a *učiteľka* alebo *učiteľka* a *učiteľ*, príp. *učitelia* a *učiteľky/učiteľky* a *učitelia*.

Záver

Príspevok treba chápať v kontexte rodovo citlivého prístupu k jazyku s cieľom zviditeľňovať ženy v jazyku všade tam, kde je to možné, a to najmä v konkrétnych situáciách. Opakom tohto úsilia je zneviditeľňovanie (príp. časté ignorovanie) žien v jazyku.

Príspevok rozoberá nefunkčné použitie generického maskulína, kde sa žiada použiť femininum. Generické maskulínium sa nespochybňuje ako také, uvádzajú sa konkrétne prípady použitia tohto javu vo verejnej sfére pri mužských apelatívnych názvoch povolání, hoci odkazujú na osoby ženského pohlavia. Ide o konkrétne prípady, ktoré sú uvedené ako reálna situácia A – E. Napr. „Môže byť žena prezidentom?“ alebo pri odkaze na ženu ako „sčítacieho komisára“. Autorka analyzuje príčiny tohto fenoménu a navrhuje možné riešenie

v prípadoch, kde je vhodnejšie použiť tvar feminína. Spomínaná sentencia „Môže byť žena prezidentom?“ je položená značne sugestívnym spôsobom, ak si uvedomíme, že žena sa môže stať prezidentkou, ale nie prezidentom, a preto je v tejto súvislosti vhodné použiť ženský prechýlený výraz *prezidentka* namiesto generického maskulína *prezident*. Nevdojak sa totiž vynára otázka: Pramení nedôvera k ženským pomenovaniam povolání v nedôvere ku schopnostiam žien?

Autorka príspevku ako angličtinárka porovnáva situáciu slovenčiny s angličtinou. Oba jazyky predstavujú dva typologicky rozdielne systémy. Slovenčina sa prejavuje ako značne rodový jazyk (napr. *prezident* – *prezidentka*), kým angličtina už len zo svojej podstaty zakrýva príslušnosť rodu využívaním tzv. duálneho rodu, ktorý odkazuje rovnako na osoby ženského ako aj mužského pohlavia (napr. anglické apelatívum *president* odkazuje na *prezidentku* rovnako ako aj na *prezidenta*).

Kritika rodovo citlivého prístupu spočíva v tvrdení, že maskulínium odkazuje na osoby mužského i ženského pohlavia súčasne. S týmto tvrdením možno súhlasiť len do určitej miery a len za istých podmienok, najmä však vo všeobecnosti (napr. keď hovoríme o slovenských prezidentoch). Avšak cieľom príspevku bolo dokázať nevhodnosť aplikovania generického maskulína v konkrétnych situáciách, kedy sa odkazuje na konkrétnu osobu (porov. premiér SR a premiérka SR v dobe premiérovania prof. Ivety Radičovej). Ako argument na podporu tohto tvrdenia bola použitá metóda komponentovej analýzy (pozri tabuľku 1 a 2) a výskumná sonda výskytu dvojice slov *učiteľ* – *učiteľka* v SNK (tabuľka 3 a 4), kde sa ukazuje silné zastúpenie maskulína v neprospech žien, čo je spôsobené presadzovaním gramatických pravidiel (generického maskulína) na úkor objektívnej reality (v školstve reálne pracuje viac učiteliek ako učiteľov, ale v jazyková prax sa tvári, že je to presne naopak).

Naša kritika generického maskulína je otvorená kritickým argumentom na mailovej adrese Petra.Jesenska@umb.sk.

Literatúra

CVIKOVÁ, Jana: Nerodíme sa ako ženy a muži. In: *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Bratislava: Aspekt 2005, s. 11 – 36.

ČERNÝ, Jiří: *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubico 2008. 248 s.

DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DVONČ, Ladislav a kol.: *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: SAV 1966, s. 128 – 138.

- HORECKÝ, Ján: *Vývin a teória jazyka*. Bratislava: SPN 1983. 112 s.
- JESENSKÁ, Petra: *Prezentovanie rodových rol a stereotypov vo vybraných učebniciach anglického jazyka*. Banská Bystrica: FHV UMB 2009. 161 s.
- [http://korpus.juls.savba.sk/\(20/10/2013\)](http://korpus.juls.savba.sk/(20/10/2013)) *Slovenský národný korpus*
- Krátky slovník slovenského jazyka*. (V texte ako KSSJ). Bratislava: SAV 2003. 990 s.
- MIKO, František: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Bratislava: SAV 1962. 256 s.
- MISTRÍK, Jozef: *Jazyk a reč*. Bratislava: Mladé letá 1999. 432 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír. Súčasná jazyková situácia a jazyková politika na Slovensku. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie*. Ed. J. Klincková. Banská Bystrica: FHV UMB 2010, s. 123 – 137.
- Slex99*. 1998. Kol. autorov. Bratislava: Slovenský jazykový korektor 1992 – 1998, Forma, s.r.o. © 1987-1997 Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV.
- URBANCOVÁ, Lujza: Rodovo citlivá slovenčina – súčasný stav, možnosti jej tvorby a využitia. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie*. Ed. J. Klincková. Banská Bystrica: FHV UMB 2010, s. 558 – 569.

Verbálna komunikácia trénera v sociálnej interakcii s hráčmi volejbalu

Peter Kačúr – Terézia Slančová

Katedra edukológie hier a Katedra športovej humanistiky a kinantropológie, Fakulta športu
Prešovskej univerzity, Prešov

1. Úvod do problematiky komunikácie

Komunikácia slúži ako signifikantný element v rámci sociálnej interakcie tréner a hráči. Priame diagnostikovanie komunikácie v športovom kontexte je v súčasnosti málo prebádanou oblasťou. Úroveň komunikačných zručností trénera zohráva dôležitú úlohu v procese upevňovania vzťahov medzi trénerom a hráčmi a je determinantom výkonnosti hráčov v tímových športoch.

Interpersonálna komunikácia poskytuje možnosti porozumieť psychologickému aspektu vzťahu tréner – hráč a je prostriedkom pre tvorbu efektívneho vzťahu medzi nimi. Tréneri si môžu zvoliť autoritatívny alebo demokratický prístup k trénovaniu a môžu vytvárať nezávislé vzťahy s hráčmi (Taylor, Wilson, 2005). Komunikácia trénera ako efektívne médium pre prenos informácií ovplyvňuje tímové procesy, motiváciu, koncentráciu, postoje, pocity a správanie (Yukelson, 1993).

Analýza komunikačného správania, ktoré sa objavuje nezávisle alebo v rôznorodých interakciách, môže objasniť problém sociálnej interakcie tréner – hráč.

Predchádzajúce výskumy komunikačných interakcií neboli späté s oblasťou športu. Štúdie zamerané na analýzu komunikácie pilotov prezentujú ich vyššiu explicitnosť (Orasanu, 1990). Vedecké štúdie autorov ako Jentsch et al. (1995) poukazujú na fakt, že explicitnejšia komunikácia koreluje s lepším výkonom.

V športovom kontexte sa v štúdií realizovanej autormi Lausic et. al (2009) preukázali signifikantne rozdielne komunikačné sekvencie víťazných a porazených tímov aplikovaním sekvenčnej analýzy. Štúdia zameraná na analýzu efektívnosti verbálneho prejavu trénera v priebehu zápasov poukazuje na dôležitosť krátkych a pozitívnych verbálnych inštrukcií smerom k hráčom (Moreno et al., 2005).

Väčšina športových štúdií sa taktiež zameriava na dôležitosť spätnej väzby trénera ako súčasti efektívnych komunikačných zručností.

Podľa Zusková et. al (2010) neadekvátne stimuly trénera (napr. neadekvátne verbálne prejavy trénera, opakovaný zážitok neúspechu) môžu spôsobiť zlé adaptovanie sa hráča na

stimuly, čo spôsobuje psychickú maladaptáciu hráčov alebo presnejšie povedané, hráči nie sú schopní adaptovať sa.

Štúdia sa zaoberá verbálnou komunikáciou trénera v sociálnej interakcii s hráčmi volejbalu v priebehu volejbalových zápasov.

2. Cieľ

Cieľom štúdie bola transkripcia verbálneho prejavu trénera a následná sekvenčná analýza verbálnych formulácií vo víťazných a prehratých setoch.

3. Metódy výskumu a organizácia výskumu

Výskum bol realizovaný na trénerovi volejbalu a 13 až 15-ročných hráčoch. Volejbalový tím VK CHEMES Humenné súťaží v národnej mládežníckej volejbalovej lige na Slovensku a v roku 2009 sa stal víťazom.

Video a audio nahrávky komunikácie trénera boli zachytené počas 4. volejbalových zápasov (3 víťazné a 1 prehratý rozdelené na 10 víťazných a 5 prehratých setov). Tréner mal diktafón zavesený na krku a mikrofón bol pripnutý na jeho tričku. Pozícia kamery bola prispôbena tak, aby sme mali trénera vo vizuálnom uhle.

Volejbalový tím VK CHEMES Humenné súperil so štyrmi tímami a dosiahol tieto výsledky: Humenné vs. MŠK Vranov nad Topľou 1:3, Humenné vs. VKM Stará Ľubovňa 3:1, Humenné vs. Slávia VK PU Prešov 3:0 a

Humenné vs. VK Slávia Svidník 3:1. **Obrázok 1.:** Ukážka transkriptu v programe Clan.

Každý verbálny prehovor trénera, ktorý sa objavil v priebehu volejbalových setov, bol transkribovaný v programe Computerized Language Analysis CLAN systému CHAT Codes for the Human Analysis of Transcript (Whinney, 2010). Softvér umožňuje transkribovať ľudský verbálny prejav do písomnej podoby. Pôvodne bol CHAT vytvorený so zámerom

transkribovať detskú reč, ale neskôr sa jeho použitie rozšírilo na širšiu populáciu a výskumné oblasti. Ukážka transkriptu verbálneho prejavu trénera je znázornená na **Obrázku 1**.

Vytvorené audiovizuálne záznamy boli podrobené štandardným metódam transkripcie. Na transkribovanie sme použili existujúci softvér Codes for the Human Analysis of Transcript CHAT systému Child Language Data Exchange System CHILDES. Metodika audiovizuálneho sledovania a samotného transkriptu hovoreného prejavu trénerov vychádza z výskumnej úlohy (VEGA č. 1/0455/08) analyzujúcej komunikáciu trénera a hráčov loptových hier (futbal, hádzaná, volejbal) staršieho školského veku (pozri aj Slančová – Slančová, 2009, 2010, Slančová – Kačúr, 2010, Zajacová, 2010).

3.1. Kódovanie

Vytvorili sme dve skupiny dát, jedna z nich pozostávala z desiatich víťazných setov a druhá z piatich prehratých setov. V oboch setoch bol verbálny prejav trénera rozdelený na verbálne formulácie definované ako najmenšie diskkrétne vety, alebo frázy vyslovené človekom (Jeong, 2003).

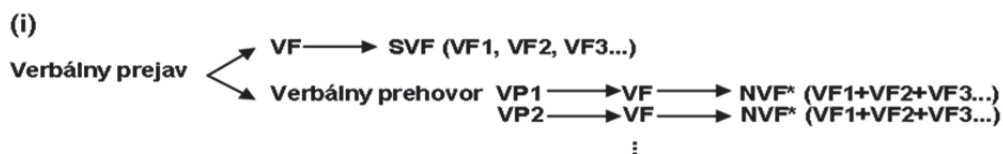
Tabuľka 1.: Komunikačná typológia podľa Bowers et. Al (1998).

Typ VF	Príklad
Neurčité verbálne formulácie (NVF)	Priraduje k nim priame a nepriame otázky napr. „Matej chceš hrať?“
Inštrukčné verbálne formulácie (IVF)	Inštrukcie navodzujúce k činnosti a k plneniu cieľov napr. „Posúvaj sa tam kde je lopta.“
Potvrdzovacie verbálne formulácie (PVF)	Krátke vety alebo frázy nasledujúce po NVF a IVF napr. „Áno“, „OK“, „Nie“.
Faktické verbálne formulácie (FVF)	VF ktoré sa vzťahujú k jednotlivým situáciám a sú založené na osobnej alebo tímovej skúsenosti napr. „Dostane červenú kartu“.
Mimokontextové verbálne formulácie (MVF)	VF ktoré sa nevzťahujú ku kontextu napr. „Vypýtaj si kľúče.“
Emocionálne verbálne formulácie (EVF)	VF vyjadrujúce emócie, náladu, reakcie napr. „Podme, vydrž ešte“.

Legenda: VF – verbálna formulácia

Verbálne formulácie, ktoré prešli procesom kódovania, sme rozdelili do dvoch hlavných skupín. Prvú skupinu tvoria samostatné verbálne formulácie (SVF). Do tejto skupiny sme zaradili verbálne formulácie, ktoré nevytvárali žiadne reťazce s inými verbálnymi formuláciami (napríklad emocionálna verbálna formulácia EVF „podme Peťo, zaber!“ sa

v časovom rade vyskytla bez toho, aby bola nasledovaná alebo predchádzaná inou verbálnou formuláciou). Druhú skupinu tvoria nesamostatné verbálne formulácie (NVF*), respektíve všetky verbálne formulácie, ktoré vzájomným kombinovaním vytvárali komunikačnú reťaz vo verbálnom prehovore (i). Ako príklad verbálnej reťaze môžeme uviesť IVF (inštrukčná verbálna formulácia) – NVF (neurčitá verbálna formulácia) – IVF (inštrukčná verbálna formulácia) „Ďuro, choď doprava!“ – „OK?“ – „Začni ho brániť!“ (i).

Každú samostatnú aj nesamostatnú VF vo verbálnych prehovoroch trénera sme z hľadiska funkcie verbálnych formulácií okódovali len raz, ako VF priradenú k určitej skupine podľa komunikačnej typológie vytvorenej autormi Bowers et al. (1998). Komunikačná typológia pozostáva zo šiestich typov VF (*pozri Tab. 1*), ktorá bola modifikovaná Lausic et. al (2009). V našom výskume sme čiastočne rozšírili typológiu prerozdelením emocionálnych verbálnych formulácií na dve subkategórie emocionálne pozitívnych a negatívnych verbálnych formulácií.

3.2. Analýza

Po ukončení procesu kódovania sme pomocou softvéru DAT - Discussion Analysis Tool software (Jeong, 2003) vypočítali sekvenčnú analýzu okódovaných nesamostatných verbálnych formulácií (NVF) pre víťazné a prehraté sety. Softvér DAT bol vytvorený s cieľom analyzovať a vizualizovať komunikačné vzorce v ľudskej reči (Lausic et. al, 2009).

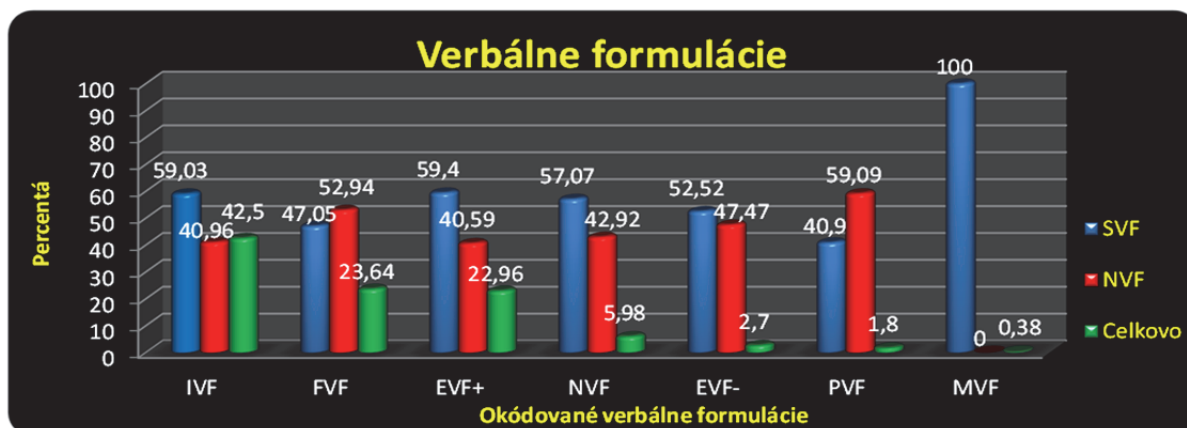
V tomto výskume sme analyzovali 49 (7 x 7) možných kombinácií súvislých verbálnych formulácií. Podľa Lausic et. al (2009) predpokladaná pravdepodobnosť prechodu je pravdepodobnosť, že jeden typ verbálnej formulácie priamo nasleduje iný typ verbálnej formulácie na základe náhodnosti. Diagnostikovaná pravdepodobnosť prechodu vychádza z početnosti výskytu interakčného páru vo verbálnom prejave. Ak napríklad v 40-tich prípadoch zo 100 pozorovaných verbálna formulácia A nasledovala verbálnu formuláciu B, pravdepodobnostný prechod medzi A a B by bola .40 (alebo 40 delený 100-mi).

Na zistenie, ktorý z interakčných prechodov je možné považovať za interakčný vzorec, sme vypočítali zo skóre v softvéri DAT, aby sme určili, či pravdepodobnosť interakčných prechodov bola signifikantne vyššia alebo nižšia ako predpokladaná pravdepodobnosť testovaná na hladine alfa $p < .05$ (Bakerman, Gottman, 1997).

4. Výsledky a diskusia

4.1. Frekvencie verbálnych formulácií

AnalYZovali sme a okódovali 3697 verbálnych formulácií, z toho 2096 okódovaných verbálnych formulácií vo víťazných setoch a 1601 okódovaných verbálnych formulácií v prehratých setoch. Frekvencie výskytu a jednotlivé percentuálne hodnotenie okódovaných verbálnych formulácií sú prezentované na **Obrázku 2**.

Obrázok 2. Porovnanie okódovaných verbálnych formulácií vo verbálnom prejave trénera.

Legenda: IVF = inštrukčné verbálne formulácie; EVF+ = pozitívne emocionálne verbálne formulácie; EVF- = negatívne emocionálne verbálne formulácie; FVF = faktické verbálne formulácie; NVF = neurčité verbálne formulácie; MVF = mimokontextové verbálne formulácie; PVF = potvrdzovacie verbálne formulácie; SVF = samostatné verbálne formulácie (formulácie ktoré sa vyskytli samostatne); NVF = nesamostatné verbálne formulácie (formulácie ktoré boli súčasťou zreteľovaných sekvencií).

Inštrukčné verbálne formulácie (IVF) reprezentovali takmer polovicu verbálnych formulácií vo verbálnom prejave trénera (42,5 %). Výsledky Bloom et. al (1999) poukazujú, že taktické inštrukcie sú najfrekvencovanejšou premennou v okódovanom komunikačnom prejave (29 %). Domnievame sa, že tento fakt bol ovplyvnený potrebou trénera kontrolovať a riadiť hráčov v priebehu zápasov. Inštrukcie boli súčasťou taktických usmernení: podanie do špecifických zón ihriska, podanie na konkrétneho hráča s najslabším príjmom podania, obrana na sieti na základe postavenia súperovho útočníka (predný, zadný), používanie rôznych typov podania.

Faktické verbálne formulácie (FVF) boli druhou najfrekvencovanejšou verbálnou formuláciou (23,64 %) a ich používanie úzko súviselo s IVF verbálnymi formuláciami v prípade aplikácie spätnej väzby. Kanki, Lozito, and Foushee's (1989) zistili, že tímy s lepšou výkonnosťou preukazovali vyššie hodnoty predikatívnych vzorcov zahrňujúcich príkazy a potvrdzovacie verbálne formulácie.

Tretou najpočetnejšou skupinou boli EVF+ (22,96 %), ktoré tréner používal pri povzbudzovaní, chválení a motivovaní hráčov a ktoré boli úzko prepojené s vnútorným prežívaním trénera. Allen et. al (1998) poukázal na fakt, že frekventované chválenie v kombinácii a inštrukcia po dobrom výkone, ako aj frekventované povzbudenie a korekčná inštrukcia po chybe, je spájaná s väčšou spokojnosťou hráčov s trénerom a tímovou angažovanosťou. Analyzovali sme 10 víťazných setov v porovnaní s 5 prehratými setmi, z čoho vyplýva aj rozdiel medzi EVF+ a EVF-, ktorý predstavuje 2,7 %. Na druhej strane frekvencia výskytu EVF- narástla v priebehu prehratých setov, kedy tréner nebol spokojný s dodržiavaním taktických pokynov zo strany hráčov.

Nižšie hodnoty frekvencie výskytu NVF verbálnych formulácií (5,98 %) súviseli so zistením, že verbálny prejav trénera bol dominantný v každom sete a komunikačná interakcia inklinovala na stranu trénera. Tréner komunikoval zväčša nepriame otázky a minimálne potvrdzoval verbálne formulácie hráčov PVF (1,8 %). Najnižšie hodnoty frekvencie výskytu MVF (0,38 %) poukazujú na trénerovo sústredenie sa na výkon hráčov a hru samotnú. Tréner sa nenechal rušiť vonkajšími vplyvmi (diváci, neadekvátne správanie súpera).

Rozdiel medzi nesamostatnými (40,96 %) a samostatnými (59,04 %) IVF dosiahol takmer 20 %. V priebehu zápasov boli inštrukcie aplikované trénerom v pravidelných intervaloch vo forme nezávislej frázy alebo vety, ktorá musela byť krátka a zrozumiteľná. Jedinou možnosťou, kedy mohol tréner aplikovať súvislejší prejav a dlhšie inštruovanie, boli oddychové časy (dva oddychové časy pre domáci tím 2x30s, dva oddychové časy pre tím súpera 2x30s) a prestávky medzi setmi (3 minúty v rámci každej prestávky). Zetou et. al (2008) zistil, že najviac prehovorov vyslovených volejbalovým trénerom počas oddychových časov súviselo s hernou taktikou.

Rovnaké zdôvodnenie môže byť aplikované na závislé (40,59 %) a nezávislé (59,41 %) EVF+ verbálne formulácie. Rozdiel aj v tomto prípade predstavuje takmer 20 % a vychádza z charakteru hry. Tréner reagoval pozitívnym spôsobom prevažne po úspešných výkonoch hráčov alebo po chybách súperov, ale jedinou možnosťou, kedy mohol tréner súvislejším spôsobom chváliť a povzbudzovať boli oddychové časy.

Rozdiel medzi samostatnými (57,07 %) a nesamostatnými (42,92 %) mimo kontextovými verbálnymi formuláciami (MVFF) mohol byť spôsobený časovými determinantami. Mimo-kontextové verbálne formulácie (MVFF) boli len v minimálnej miere aplikované trénerom a len ako nezávislé verbálne formulácie, nie v zret'azených sekvenciách.

4.2. Interakčné prechody verbálnych formulácií

V priebehu vyhratých a prehratých setov sme vo verbálnom prejave trénera zaznamenali 827 zreťazených verbálnych prehovorov, v priemere 55 zreťazených sekvencií v priebehu jedného setu. Analyzovali sme 538 zreťazených verbálnych prehovorov v priebehu víťazných setov, čo predstavuje 54 verbálnych prehovorov na jeden set a 289 verbálnych prehovorov v prehratých setoch, čo predstavuje 58 zreťazených sekvencií v priebehu jedného prehratého setu. Pravdepodobnosti prechodov špecifických komunikačných vzorcov a štatisticky významné vzorce, ako aj absencie interakčných vzorcov, sú prezentované v **Tabuľke 2** a v **Tabuľke 3**.

Tabuľka 2. Pravdepodobnosti prechodov a frekvencie komunikačných vzorcov vo víťazných setoch.

	Počiatočná verbálna formulácia	Nasledujúce verbálne formulácie							Celkovo frekv.
		IVF %/frekv.	EVF+ %/frekv.	EVF- %/frekv.	FVF %/frekv.	NVF %/frekv.	MVF %/frekv.	PVF %/frekv.	
Víťazné sety	IVF	.59/269	.15/69	.01/6	.19/87	.04/19	.00/0	.01/3	453
	EVF+	.44/115	.32/82	.00/1	.21/55	.02/5	.00/0	.01/2	260
	EVF-	.52/11	.05/1	.10/2	.29/6	.05/1	.00/0	.00/0	21
	FVF	.45/132	.11/32	.03/8	.38/112	.03/9	.00/0	.00/1	294
	NVF	.27/15	.09/5	.00/0	.25/14	.31/17	.00/0	.07/4	55
	MVF	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	0
	PVF	.37/10	.07/2	.00/0	.37/10	.07/2	.00/0	.11/3	27
	Celkovo	552	191	17	284	53	0	13	1110

Legenda: IVF = inštrukčné verbálne formulácie; EVF+ = pozitívne emocionálne verbálne formulácie; EVF- = negatívne emocionálne verbálne formulácie; FVF = faktické verbálne formulácie; NVF = neurčité verbálne formulácie; MVF = mimokontextové verbálne formulácie; PVF = potvrdzovacie verbálne formulácie; %/frekv. = percentá a frekvencie; hodnoty v zelenom reprezentujú komunikačné vzorce absentujúce v priebehu prehraných setov; hodnoty v žltom reprezentujú absenciu komunikačných vzorcov vo vyhratých setoch; hodnoty v červenom sú štatisticky významne vyššie ako predpokladaná pravdepodobnosť (z skóre < 1.96, alfa < .05) určená štatistickou analýzou.

Tréner aplikoval počas prehratých, ale aj víťazných setov súvislé verbálne prehovory

Tabuľka 3. Pravdepodobnosti prechodov a frekvencie komunikačných vzorcov v prehraných setoch.

	Počiatočná verbálna formulácia	Nasledujúce verbálne formulácie							Celkovo frekv.
		IVF %/frekv.	EVF+ %/frekv.	EVF- %/frekv.	FVF %/frekv.	NVF %/frekv.	MVF %/frekv.	PVF %/frekv.	
Víťazné sety	IVF	.61/128	.10/21	.02/4	.23/49	.02/5	.00/0	.01/2	209
	EVF+	.40/32	.35/28	.00/0	.22/18	.04/3	.00/0	.00/0	81
	EVF-	.31/8	.00/0	.19/5	.35/9	.15/4	.00/0	.00/0	26
	FVF	.38/63	.07/11	.07/11	.43/71	.05/8	.00/0	.00/0	164
	NVF	.15/7	.06/3	.02/1	.37/18	.35/17	.00/0	.04/2	48
	MVF	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	.00/0	0
	PVF	.33/4	.00/0	.00/0	.50/6	.08/1	.00/0	.08/1	12
	Celkovo	242	63	21	171	38	0	5	540

Legenda: IVF = inštrukčné verbálne formulácie; EVF+ = pozitívne emocionálne verbálne formulácie; EVF- = negatívne emocionálne verbálne formulácie; FVF = faktické verbálne formulácie; NVF = neurčité verbálne formulácie; MVF = mimokontextové verbálne formulácie; PVF = potvrdzovacie verbálne formulácie; %/frekv. = percentá a frekvencie; hodnoty v zelenom reprezentujú komunikačné vzorce absentujúce v priebehu prehraných setov; hodnoty v žltom reprezentujú absenciu komunikačných vzorcov vo vyhratých setoch; hodnoty v červenom sú štatisticky významne vyššie ako predpokladaná pravdepodobnosť (z skóre < 1.96, alfa < .05) určená štatistickou analýzou.

počas oddychových časov, striedaní a počas prestávok medzi setmi. V týchto situáciách mal tréner dostatok času aplikovať čo najviac spätно-väzbových informácií.

Najfrekventovanejšie interakčné prechody sú spájané s inštrukciami bez ohľadu na výsledky setov. Predpokladáme, že charakter športovej hry a úzka komunikačná interakcia medzi trénerom a hráčmi v športovom prostredí mohla ovplyvniť dominanciu inštrukcií v komunikačných vzorcoch. Vyššia frekvencia výskytu interakčných prechodov bola preukázaná v IVF→IVF, FVF→IVF, vo víťazných a prehratých setoch. Poukazuje to na potrebu trénera neustále inštruovať bez ohľadu na výsledok skóre. Analýza preukázala, že tréner používal frekventovane interakčný prechod EVF+→ACT. Domnievame sa, že motivačné prejavy, ktoré

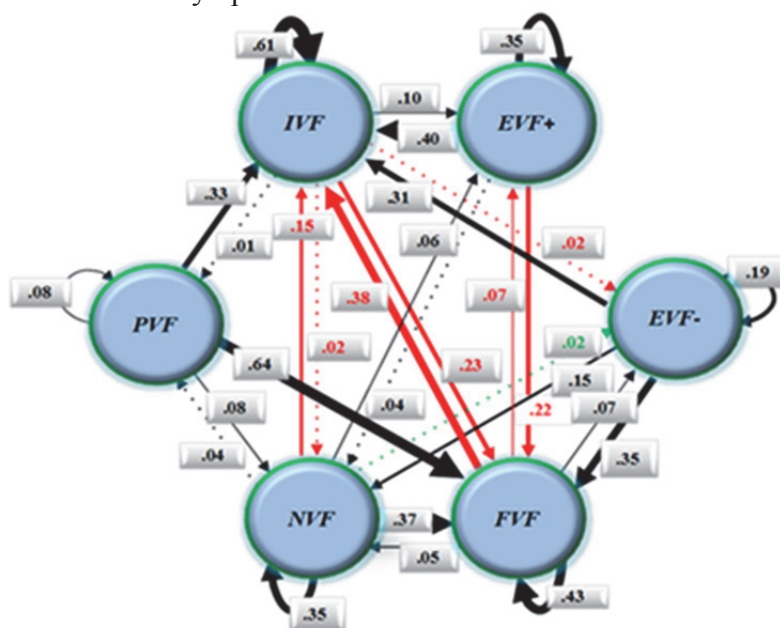
predchádzali

inštrukciám, mohli zefektívniť inštrukcie aplikované hráčom.

Následná analýza indikuje vyššiu frekvenciu výskytu interakčného vzorca EVF-→IVF v prehratých setoch v porovnaní s víťaznými setmi.

Zo 49 možných komunikačných vzorcov sa v priebehu víťazných setov objavilo 33

(67,34 %) a 27 (55,10 %) v prehratých setoch. Vizuálna komparácia dvoch komunikačných diagramov na **Obrázku 3** a **Obrázku 4** preukazujú, že komunikačné vzorce v priebehu víťazných setov boli homogénnejšie ako vzorce v prehratých setoch. Vyššia homogenita je prezentovaná vyššou pravdepodobnosťou výskytu špecifických vzorcov a vyššou frekvenciou výskytu, ako aj vyššou frekvenciou interakčných vzorcov (Lausic et. al, 2009). Absencia piatich interakčných vzorcov v priebehu prehratých setov, v porovnaní s jedným absentujúcim interakčným vzorcom v priebehu víťazného setu, poukazuje na homogenitu na strane víťazných setov.

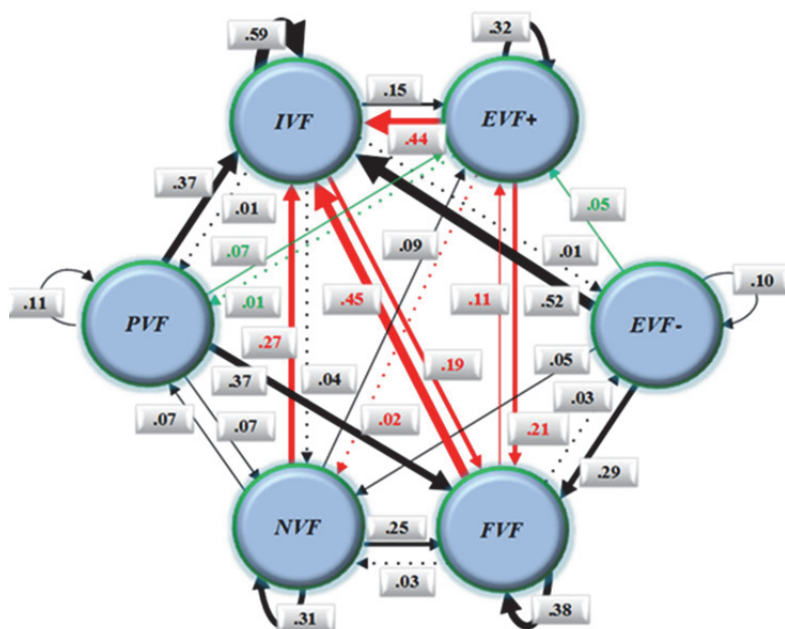

Obrázok 3. Diagram komunikačných interakcií vo verbálnom prejave trénera v prehraných setoch. Kruhy reprezentujú okódované verbálne formulácie a šípky predstavujú pravdepodobnosti prechodov medzi verbálnymi formuláciami; hrubé šípky indikujú interakčný prechod, ktorý má významne vyššiu frekvenciu výskytu; tenké a bodkované čiary reprezentujú interakcie, ktoré sa vyskytujú zriedka (Lausic et al., 2009); IVF = inštrukčné verbálne formulácie; EVF+ = pozitívne emocionálne verbálne formulácie; EVF- = negatívne emocionálne verbálne formulácie; FVF = faktické verbálne formulácie; NVF = neurčité verbálne formulácie; PVF = potvrdzovacie verbálne formulácie;

Obrázok 3 a **Obrázok 4** poukazujú na tok komunikácie trénera v priebehu víťazných a prehratých setov. Pravdepodobnosti prechodov komunikačných kanálov ako grafického zobrazenia komunikačných javov boli vygenerované pomocou softvéru DAT.

Hrubé čiary v diagrame reprezentujú interakcie, ktoré majú vyššiu pravdepodobnosť výskytu a tenké čiary reprezentujú interakcie, ktoré majú menšiu pravdepodobnosť výskytu (Lausic et. al, 2009).

Výsledky odhaľujú, že v priebehu víťazných setov absentuje 16 interakčných vzorcov v porovnaní s 20 absentujúcimi vzorcami v priebehu prehratých setov. Zaznamenali sme zhodu 15. absentujúcich vzorcov (41,55 %) identických pre víťazné a prehraté sety. Analýza preukázala, že tréner nepoužíval mimo-kontextové verbálne formulácie (MVF) v zreťazených sekvenciách s inými verbálnymi formuláciami, a to v oboch interakčných smeroch.

Obrázok 4. Diagram komunikačných interakcií vo verbálnom prejave trénera vo vyhratých setoch. Kruhy reprezentujú okódované verbálne formulácie a šípky predstavujú pravdepodobnosti prechodov medzi verbálnymi formuláciami; hrubé šípky indikujú interakčný prechod, ktorý má signifikantne vyššiu frekvenciu výskytu; tenké a bodkované čiary reprezentujú interakcie, ktoré sa vyskytujú zriedka (Lausic et al., 2009); IVF = inštrukčné verbálne formulácie; EVF+ = pozitívne emocionálne verbálne formulácie; EVF- = negatívne emocionálne verbálne formulácie; FVF = faktické verbálne formulácie; NVF = neurčité verbálne formulácie; MVF = mimokontextové verbálne formulácie; PVF = potvrdzovacie verbálne formulácie;

Schopnosť trénera zameriavať sa na relevantné a dôležité aspekty výkonu hráčov potvrdzuje absencia mimo-kontextových verbálnych formulácií (MVF) vo všetkých prehratých a víťazných setoch. Okrem absencie MVF formulácií sme zaznamenali aj absencie (a) NVF→FVF- vo víťazných setoch a (a) EVF+→EVF-, (b) EVF-→EVF+, (c) PVF→EVF+, (d) EVF+→PVF, (e) FVF→PVF v prehratých setoch.

Na základe štatistickej analýzy zahŕňajúcej Z-skóre pre víťazné a prehrané sety, z 33 komunikačných vzorcov analyzovaných v priebehu prehraných setov, malo 7 vyššiu pravdepodobnosť výskytu: (a) IVF→FVF (19 %), (b) EVF+→FVF (21 %), (c) FVF→EVF+ (11 %), (d) NVF→PVF (27 %), (e) FVF→IVF (45 %), (f) EVF+→IVF (44 %), (g) EVF+→NVF (2 %). Štatisticky významné vzorce zvýraznené tučným písmom sa neobjavili v priebehu prehratých setov. Rovnaký počet vzorcov malo signifikantne vyššiu

pravdepodobnosť výskytu v priebehu prehratých setov: IVF→FVF (23 %), EVF+→FVF (22 %), NVF→IVF (15 %) a FVF→EVF+ (7 %), FVF→IVF (38 %), IVF→NVF (2 %), IVF→EVF- (2 %). Štatisticky významné komunikačné vzorce zvýraznené tučným písmom sme nezaznamenali v priebehu víťazných setov.

Predpokladaný výskyt komunikačných vzorcov je založený na tvrdení, že komunikačné sekvencie majú rovnakú pravdepodobnosť výskytu. Toto tvrdenie nepozostáva z praktických a pozorovateľných sekvencií výskytu a stanovených základných pomerov. (Lausic et. al, 2009).

5. Záver

Verbálny prejav trénera a jeho komunikačný štýl bol špecifický pre oblasť športu a vychádzal z charakteru volejbalovej hry.

Najfrekvencovanejšie verbálne formulácie, ktoré sme zaznamenali, boli inštrukcie (IVF 42,5 %), faktické (FVF 23,64 %) a pozitívne emocionálne verbálne formulácie (EMO+ 22,96 %). Frekvencia výskytu samostatných a nesamostatných negatívnych emocionálnych verbálnych formulácií (EMO-) bola vyššia v priebehu prehratých setov v porovnaní s víťaznými setmi, kde dominovali pozitívne emocionálne verbálne formulácie EMO+.

Analýzou interakčných prechodov verbálnych formulácií sme zistili frekvencovaný výskyt interakčných vzorcov prepojených s inštrukciami bez ohľadu na výsledky jednotlivých setov. Komunikačné vzorce detegované v komunikačnom prejave trénera preukázali vyššiu homogénnosť vo vyhratých setoch, v porovnaní so vzorcami v prehratých setoch. Zreťazené verbálne formulácie sa vyskytovali hlavne v priebehu oddychových časov, striedaní a prestávok medzi setmi.

Literatúra

ALLEN, Justin B. – HOWE, Bruce L.: Player ability, coach feedback, and female adolescent athletes' perceived competence and satisfaction. In: *Journal of Sport and Exercise Psychology*. 1998, s. 280 – 299.

BAKERMAN, Roger – GOTTMAN, M. John: *Observing interaction: An introduction to sequential analysis*. Cambridge: Cambridge University Press 1997. 224 s.

BLOOM, Gordon A. – CRUMPTON, Rebecca – ANDERSON, Jenis E.: A Systematic Study of the Teaching Behaviours of an Expert Basketball Coach. In: *The Sport Psychologist*. California: Human Kinetics 1999, s. 157 – 170.

BOWERS, C. – JENTSCH, F. – SALAS, E. – BRAUN, C. C.: Analyzing communication sequence for team training needs assessment. In: *Human Factors*, 1998, č. 40, s. 672 – 679.

JENTSCH, F. G. – SELLIN-WALTER, S. – BOWERS, S. – SALAS, E.: Crew coordination behaviours as predictors of problem detection and decision making times. Preceedings of the Human Factors and Ergonomics Society. In: *39th Annual Meeting Santa Monica* CA: Human Factors and Ergonomics Society 1995, s. 1 350 – 1 353.

JEONG, Alan: The sequential analysis of group interaction and critical thinking in online threatened discussions. In: *The American Journal of Distance Education*. Florida: Lawrence Erlbaum Associates 2003, s. 25 – 43.

JEONG, Alan: *Discussion Analysis Tool*. Retrieved October 2, 2010, Web site: <http://myweb.fsu.edu/ajeong/dat/>. 2009.

KANKI, G. B. – LOZITO, S. C. – FOUSHEE, H. C.: Communication indexes of crew coordination. In: *Aviation, Space, and Environmental Medicine*. 1989, č. 60, s. 56 – 60.

LAUSIC, D. – TENENBAUM, G. – ECCLES, D. – JEONG, A. – JOHNSON, T.: Intrateam Communication and Performance in Doubles Tennis. In: *Research Quarterly for Exercise and Sport*. Florida: Research Library 2009, s. 281 – 290.

MORENO, M. P. – SANTOS, J. A. – CERVELLO, E. – IGLESIAS, D. – DEL VILLAR, F.: The Efficacy of the Verbal Behaviour of Volleyball Coaches during Competition. In: *European Journal of Human Movement*. Motriciad 2005, s. 55 – 69.

ORASANU, J.: *Shared mental models and crew performance*. Princeton: Princeton University Press 1990, s. 272 – 277.

SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: Sociálna deiza v trénerskom registri. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie*. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. – 24. 09. 2009 v Banskej Bystrici. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2010, s. 510 – 523.

SLANČOVÁ, Terézia – KAČÚR, Peter: Diagnostika gestiky vo volejbale. In: *Pohyb človeka - základní a sportovní motorika, diagnostika a analýza*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta 2010, s. 163 – 173.

SLANČOVÁ, Terézia – SLANČOVÁ, Daniela: Attitudinal communicative acts in the ball games training of the players in older school-age. In: *Przegląd Naukowy Kultury Fizycznej Uniwersytetu Rzeszowskiego, Kwartalnik. XII*. Rzeszów 2009, s. 274 – 278.

TAYLOR, Jim – WILSON, Gregory: *Applying Sport Psychology: Four Perspectives*. London: Human Kinetics 2005. 310 s.

WHINNEY, B. M.: *The Childes Project. Tools for Analyzing Talk*. Retrieved October 2, 2010, Web site: <http://childes.psy.cmu.edu/manuals/CLAN.pdf>. 2010.

YUKELSON, David: Communicating effectively. In: *J.M. Williams (Ed.) Applied sport psychology: Personal growth to peak performance* Mountain View, CA: Mayfiel 1993, s. 122 – 136.

ZAJACOVÁ, Stanislava: Symbiotický plurál a posuny v slovesnej a zámennej osobe ako prejav asymetrie medzi komunikačnými partnermi. In: *Philologica Juvenilia Bohemica Olomucensia*. Olomouc: Univerzita Palackého 2010, s. 90 – 96.

ZETOU, E. – KOURTESSIS, T. – GIAZITZI, K. – MICHALOPOULOU, M.: Management and Content Analysis of Timeout during Volleyball Games. In: *International Journal of Performance Analysis in Sport*. Cardiff: University of Wales Institute 2008, s. 44 – 55.

ZUSKOVÁ, Klaudia – MALÝ, Tomáš – STEJSKAL, Tomáš – DURKAČ, Patrik: *Osobnosť športovca z pohľadu vybraných oblastí psychológie športu*. Prešov: Prešovská univerzita 2010. 231 s.

Funkčný člen rodinné meno v triede slobodných v Papradi

Miroslav Kazík

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda,
Trnava

V príspevku si všímame jeden z funkčných členov živého osobného mena v triede slobodných v staroturianskej kopaničiarskej osade Paprad. Živé osobné mená sú neúradné antroponymá, ktoré môžu pozostávať z jedného alebo viac funkčných členov (FČ), ktorými sú rodné (krstné) meno, priezvisko, individuálna charakteristika, rodinné meno, meno domu a apelatívny člen. Funkčný člen je člen vymedzený pomocou základných sémantických príznakov ako prvok s osobitnou designáciou. Funkčné členy vytvárajú pomenovacie modely. Antroponymické modely sú konštitutívnymi prvkami sústavy (systému) osobných mien. Antroponymický model sa v danej komunikačnej situácii realizuje ako konkrétny antroponymický znak (v tomto prípade ako živé meno) (Blanár – Matejčík, 1978, s. 14 a 17).

Rodinné meno (RM), ktoré funguje ako samostatné živé meno, pomenúvajúce rodinu ako celok, ale ktoré môže byť aj súčasťou živého osobného mena jednotlivca, sa podľa V. Blanára vyznačuje hlavne príznakmi [+ dedičnosť] v rámci pokrvného príbuzenstva a signalizovanie [+ príbuzenského vzťahu k rodine ako celku]. Dedičnosťou sa oslabujú, aj ustupujú príznaky [konotatívnosť] a [spoločenské zaradenie a hodnotenie] (Blanár – Matejčík, 1978, s. 29 – 30).

S FČ RM je jednočlenných 5 modelov a 7 živých mien, dvojčlenných 20 modelov a 32 živých mien, trojčlenných 30 modelov a 38 živých mien, štvorčlenných 10 modelov a 12 živých mien, päťčlenné 4 modely a 5 živých mien. Najviac sa FČ RM objavuje v trojčlenných živých osobných menách. Dva FČ RM sú v modeloch a živých menách:

Dvoranéch Bukovčan $RM_1 = MD + RM_1/MD$

Anna Roháčekch Zámečníkéch $K + \langle RM_1 \rangle = P + \langle RM_{11} \rangle$

mladí Adámek Koščáléch Honvítéch Lukáš

$$A - P_1 = RMD + \langle RM_{11} \rangle = \langle P \rangle + RM_{11} = MD + K$$

mladí Adámek Koščáléch Honvítéch Michal

$$A - P_1 = RMD + \langle RM_{11} \rangle = \langle P \rangle + RM_{11} = MD + K.$$

S príbuzenskou motiváciou podľa otca je 65,3 % funkčných členov rodinné meno (64, z toho u slob. mužov 31) (vrátane jedného FČ RM podľa nevlastného otca), podľa matky 17,3 % (17, z toho u slob. mužov 10), podľa starého otca 14,3 % (14, z toho u slob. mužov

12), podľa starej mamy 3,1 % (3, z toho u slob. mužov 3). (K živému menu *vnuk Latákéch Milan* priradíme model $A + RM_{44} = MD + K$ vzhľadom na to, že v súčasnosti žije len stará matka pomenovaného. Rodinné meno v tomto živom mene by sa mohlo chápať aj ako s príbuzenskou motiváciou podľa starého otca alebo starých rodičov.)

Funkčné členy rodinné meno s antropobázou priezviska tvoria 33,67 % (33, z toho 13 u slobodných mužov).

5,10 % funkčných členov rodinné meno (5) obsahuje antropobázu priezviska nárečovo obmenenú:

Sadlonki $\langle RM_1 \rangle = \langle P \rangle$

Martinka Sadlonéch $\underline{K} + RM_1 = \langle P \rangle$

Brano Koščáléch $\underline{K} + *RM_1 = \langle P \rangle$

mladí Adámek Koščáléch Honvítéch Lukáš

$$A - P_1 = RMD + \langle RM_{11} \rangle = \langle P \rangle + RM_{11} = MD + K$$

mladí Adámek Koščáléch Honvítéch Michal

$$A - P_1 = RMD + \langle RM_{11} \rangle = \langle P \rangle + RM_{11} = MD + K.$$

Priezvisko Sadloň (Sadloňová) má v živých menách tvar *Sadlonki*, *Sadlonéch*, miesto spoluhlásky *ň* je tu tvrdé *n*. V priezvisku Košťál v živých menách je spoluhlásková skupina *šť* nahradená skupinou *šč*: *Koščáléch*.

Najčastejšia príbuzenská motivácia funkčných členov rodinné meno s antropobázou priezviska je motivácia podľa otca (24, z toho raz podľa nevlastného otca), relatívne častá je motivácia podľa starého otca (6), ďalej sú tu známe motivácia podľa matky (2) a podľa manžela starej matky (1). 12 živých mien siedmich modelov predstavuje opisné pomenovanie, ktoré signalizuje apelatívny funkčný člen vyjadrujúci generačné zaradenie:

Lenkin Hornáčkéch sin $K + RM_1 \langle \rangle = P + A$

Mira Pribišéch cérki $(\underline{K} + RM = P)_1 + A$

Jarova Nemcéch céra $(\underline{K} + RM = P)_1 + A$

Jarov Nemcéch sin $(\underline{K} + RM = P)_1 + A$

Ochodnických vnuk Miro $RM_4 = P + A + \underline{K}$

Ochodnických vnuk Janko $RM_4 = P + A + \underline{K}$

Mirko Jana Ochodnických vnuk $\underline{K} + (\underline{K} + RM = P)_4 + A$

Mira Pribišéch cérka Veronika $(\underline{K} + RM = P)_1 + A + K$

Mira Pribišéch cérka Monika $(\underline{K} + RM = P)_1 + A + K$

Jana Ochodnických vnuk Janko $(\underline{K} + RM = P)_4 + A + \underline{K}$

<i>Jana Ochodnických vnuk Miro</i>	$(\underline{K} + RM = P)_4 + A + \underline{K}$
<i>Žofi Zemaných z Jazvín vnuk</i>	$(\underline{K} + RM_3 = P + CH^p)_{44} + A.$
Ostatné živé mená sú neopisné:	
<i>vnuk Poláčkéch</i>	$A + RM_4 = P$
<i>Janka Dornákéch</i>	$K + RM_1 = P$
<i>Simona Arbecíkéch</i>	$K + RM_1 = P$
<i>Renáta Nemcéch</i>	$K + RM_1 = P$
<i>Jaro Pleškéch</i>	$\underline{K} + RM_1 = P$
<i>Ivanka Pilkéch</i>	$\underline{K} + RM_1 = P$
<i>Stanka Matušíkéch</i>	$\underline{K} + RM_1 = P$
<i>Anka Matušíkéch</i>	$\underline{K} + RM_1 = P$
<i>Rada Gregoréch</i>	$\underline{K} + RM_1 \diamond = P$
<i>Silva Gregoréch</i>	$\underline{K} + RM_1 \diamond = P$
<i>Michala Gregoréch</i>	$\underline{K} + RM_1 \diamond = P$
<i>Janka Biesikéch</i>	$\underline{K} + RM_{[1]} \diamond = P$
<i>Roháčkéch pri Černákovi</i>	$\langle RM_1 \rangle = P + CH^m$
<i>Lida Durcéch s Polomi</i>	$\underline{K} + RM_1 \diamond = P + MD = CH^p$
<i>Anna Roháčkech Zámečníkéch</i>	$K + \langle RM_1 \rangle = P + \langle RM_{11} \rangle$
<i>mladá Mila Skovajséch Štefanova céra</i>	$A - \underline{K} + RM_1 = P + \langle K \rangle_1 + A.$

Z morfológického hľadiska funkčné členy rodinné meno s antropobázou priezviska majú tvar kolektívneho posesíva (ktorý je aj vo funkcii genitívu) s príponami *-éch*, *-ích*, raz aj tvar nominatívu plurálu substantíva ženského rodu (*Sadlonki*).

Funkčné členy rodinné meno, ktorého antropobáza nie je v mene domu a nie je zhodná s antropobázou priezviska, tvoria 24,49 % FČ RM (24, z toho 17 u slobodných mužov).

Z príbuzenských motivácií je tu príbuzenská motivácia podľa otca (13), podľa matky (9, z toho raz $(RM_1)_{11}$ a tri razy $(RM_{1/2})_{11}$) a podľa starého otca (2). 10 živých mien deviatich modelov je opisných:

<i>sin Vjeri Raškéch</i>	$A + (K + RM_1)_{11}$
<i>vnuk po Janovi Bohatém</i>	$A + (\underline{K} + RM)_4$
<i>vnuk po Janovi Bohatom</i>	$A + (\underline{K} + RM)_4$
<i>Lubov Patajkov sin</i>	$(\underline{K} + RM)_1 + A$
<i>Vjeri Babušákéch sin</i>	$(K + RM_{1/2})_{11} + A$
<i>Raškovanov sin Mišov</i>	$RM_1 \diamond + A + \underline{K}_1$

<i>céra Vjerinina Babušákéch Bunéch</i>	$A + (K + RM_{1/2} + \underline{P}_3)_{11}$
<i>Branov spot duba Babušákéch sin</i>	$\underline{K}_1 + MD = CH^P + RM_{11} + A$
<i>Vjerin sin Babušákéch (Martin)</i>	$K_{11} + A + RM_{11} + {}^0K$
<i>Vjeri Babušáčki céra Bunovej</i>	$(K + RM_{1/2})_{11} + A + P_{3/11}$

14 živých mien desiatich modelov je neopisných:

<i>Bušo</i>	RM_1
<i>Holubáréch</i>	RM_1
<i>Šunec</i>	$RM_1 : <MD>$
<i>Šuncéch</i>	$RM_1 : <MD>$
<i>Bukovčan</i>	RM_1 / MD
<i>Vjera Bukovčanéch</i>	$(K + RM_1) : MD$
<i>Janko Minárčiních</i>	$\underline{K} + RM_1 : MD$
<i>Brano Šunec</i>	$\underline{K} + RM_1 : MD$
<i>Palo Bušéch</i>	$\underline{K} + RM_1 : <MD>$
<i>Brano Šuncéch</i>	$\underline{K} + RM_1 : <MD>$
<i>Anička Zámečnikéch</i>	$\underline{K} + <RM_{11}> : MD$
<i>Dvoranéch Bukovčan</i>	$RM_1 = MD + RM_1 / MD$
<i>Božena Mlináréch mladá</i>	$K + RM_{11} - A$
<i>Anna Roháčkéch Zámečnikéch</i>	$K + <RM_1> = P + <RM_{11}>$

Funkčné členy rodinné meno, ktoré nemajú antropobázu zhodnú s antropobázou priezviska ani mena domu, majú tvar nominatívu singuláru substantíva mužského rodu (životné), genitívu singuláru substantíva ženského rodu (*Babušáčki*), lokálu singuláru substantíva mužského rodu adjektívneho pôvodu (*po Bohatém, po Bohatom*), nominatívu singuláru posesívneho adjektíva mužského rodu (*Patajkov, Raškovanov*) a tvar kolektívneho posesíva (ktorý je aj vo funkcii genitívu).

Funkčných členov rodinné meno s antropobázou mena domu je 41,84 % (41, z toho 26 u slobodných mužov). S príbuzenskou motiváciou podľa otca je 27 funkčných členov, podľa matky 6 (z toho 3 razy $(RM_1 = MD)_{11}$), podľa starého otca 6, podľa starej matky 2. 20 živých mien sedemnástich modelov je opisných:

<i>sin Jara Bobikéch</i>	$A + (\underline{K} + RM = MD)_1$
<i>sin Jara Bobika</i>	$A + (\underline{K} + RM = MD)_1$
<i>sinovia Pala Majbéch</i>	$A + (\underline{K} + RM = <MD>)_1$
<i>vnuk Jana Mišíkéch</i>	$A + (\underline{K} + RM = MD)_4$

<i>vnuci Darini Vankéch</i>	$A + (K + RM_4 = MD)_{44}$
<i>vnuk Raškéch Jana</i>	$A + (RM = MD + \underline{K})_4$
<i>vnuk Latákéch Milan</i>	$A + RM_{44} = MD + K$
<i>Martina Chajera sinovja</i>	$(K + RM = MD)I + A$
<i>Jarki Mišíkéch sin</i>	$(\underline{K} + RM_1 = MD)_{11} + A$
<i>Evin Honvitéch Lukáš</i>	$(K + RM_1 = MD)_{11} + K$
<i>Evin Honvitéch Michal</i>	$(K + RM_1 = MD)_{11} + K$
<i>Ivanova vnučka Áronéch</i>	$K_4 + A + RM_4 = MD$
<i>Janova Hučekova vnučka</i>	$(\underline{K} + RM = MD)_4 + A$
<i>Pavlišéch Janova Monika</i>	$(RM = \langle MD \rangle + \underline{K})_1 + K$
<i>Pavlišéch Janova Anka</i>	$(RM = \langle MD \rangle + \underline{K})_1 + \underline{K}$
<i>Pavlišéch Janova Janka</i>	$(RM = \langle MD \rangle + \underline{K})_1 + \underline{K}$
<i>Hučkéch vnuk Ivko</i>	$RM_4 = MD + A + \underline{K}$
<i>Janov Hučekov vnuk Janko</i>	$(K + RM = MD)4 + A + K$
<i>Dominika Milanova Raškéch mladého céra</i>	$K + (K + RM = MD - A)I + A$
<i>Barborka Milanova Raškéch mladého céra</i>	$K + (K + RM = MD - A)I + A.$

21 živých mien šestnástich modelov je neopisných:

<i>Richtáréch</i>	$RM_1 = MD$
<i>Zdenka Áronka</i>	$K + RM_1 = MD$
<i>Katka Bobička</i>	$\underline{K} + RM_1 = MD$
<i>Alenka Áronka</i>	$\underline{K} + RM_1 = MD$
<i>Edo Bonko</i>	$\underline{K} + RM_1 = MD$
<i>Miro Raškéch</i>	$\underline{K} + RM_1 = \langle MD \rangle$
<i>Ivan Raškovan</i>	$K + RM_1 \langle \rangle = \langle MD \rangle$
<i>Dušan Raškovan</i>	$K + RM_1 \langle \rangle = \langle MD \rangle$
<i>Anna Strelcéch</i>	$K + \langle RM_1 \rangle = MD$
<i>Jaro Richtárech</i>	$(\underline{K} + RM_1 = MD) : MD$
<i>Janka Desátnikéch</i>	$K + RM_{11} = MD$
<i>Dvoranéch Bukovčan</i>	$RM_1 = MD + RM_1/MD$
<i>mladí Jano Koláréch</i>	$A - \underline{K} + RM_1 = MD$
<i>mladá Fírka Anča</i>	$A - RM_1 = MD + \underline{K}$
<i>mladá Fírka Kačena</i>	$A - RM_1 = MD + \underline{K}$
<i>Olga Učiteľka Strelcéch</i>	$\langle K \rangle + CH^z + \langle RM_1 \rangle = MD$
<i>Zdeno Áron mlaččí</i>	$\underline{K} + RM_1 = MD + A$

Jano Raškých za kulturákom $\underline{K} + RM_1 = \langle MD \rangle + MD = CH^P$

Jano Raškých Durec za kulturákom $\underline{K} + RM_1 = \langle MD \rangle + P_1 + MD = CH^P$

mladí Adámek Koščálých Honvitéch Lukáš

$$A - P_1 = RMD + \langle RM_{11} \rangle = \langle P \rangle + RM_{11} = MD + K$$

mladí Adámek Koščálých Honvitéch Michal

$$A - P_1 = RMD + \langle RM_{11} \rangle = \langle P \rangle + RM_{11} = MD + K.$$

Funkčné členy rodinné meno, ktoré majú antropobázu zhodnú s antropobázou mena domu, majú tvar nominatívu singuláru substantíva mužského (životné) a ženského rodu, genitívu singuláru substantíva mužského rodu (*Bobika, Chajera*), nominatívu singuláru posesívneho adjektíva mužského (*Hučekov*) a ženského rodu (*Hučekova*) a tvar kolektívneho posesíva (ktorý je aj vo funkcii genitívu).

Funkčný člen rodinné meno je tvorený antropoformantom *-éch* (*-ích* od priezvisk adjektívneho pôvodu), antropoformantom *-ka* (resp. *-ki* v pluráli) a antropoformantmi *-ov*, *-ova*. Antropoformanty *-éch* a *-ích* poukazujú na vzťah k rodine, antropoformant *-ka* na patronymický vzťah, antropoformant *-ov* na patronymický vzťah a vzťah k starému otcovi, antropoformant *-ova* na vzťah k starému otcovi.

Predok nositeľov s rodinným menom *Holubár, Holubáréch* mohol byť chovateľ holubov, je menej pravdepodobné, že mal nejakú vlastnosť, ktorá súvisela s povoláním holubára. Pri rodinnom mene *Bukovčan, Bukovčanéch* je pôvodná motivácia jasná. Stará matka slobodných súrodencov pochádzala z Bukovca. Rodinné meno *Bohatí/Bohatích* má pôvod v charakteristike starého otca, ktorý bol bohatým sedliakom. Rodinné meno ako samostatné pomenovanie rodiny pri osobe so živým osobným menom s funkčným členom rodinné meno *Mlináréch* je *Mináréch* a informátori uviedli, že rodina vlastnila mlyn. S mlynárstvom súvisí aj rodinné meno *Minárčiních*. Tvar kolektívneho posesíva má pôvod v tvare *Minárčin*, ktoré vzniklo z apelatíva *minárka* či propria *Minárka* posesívnou príponou *-in* (najpravdepodobnejšie s matronymickou funkciou). Rodinné meno *Richtáréch* má svoju genézu v charakteristike starého otca, ktorý bol richtárom. Rodinné meno *Dvoranéch* má pôvod vo veľkom dvore jeho nositeľov. Rodinné meno *Zámečníkéch* je z individuálnej charakteristiky podľa zamestnania alebo z priezviska (a to z individuálnej charakteristiky). V Novej Lhote na moravskej strane je niekoľko nositeľov priezviska *Zámečník*. Priezvisko je tam doložené už z rokov založenia dediny.

Rodinné meno *Desátnikéch* podľa informátorov pravdepodobne súviselo s desiatkami, časťami pozemkov. *Desiatnik* bol podľa Historického slovníka slovenského jazyka (HSSJ

I, 1991, s. 246) „1. predstavený desiatku (v meste, cechu a pod.), 2. veliteľ, vodca skupiny (jednotky) desiatich mužov, 3. vyberač desiatku a i. daní“, podľa Slovníka slovenských nárečí (SSN I, 1994, s. 307) „človek poverený istou funkciou v obci a) člen poriadkového viacčlenného orgánu v obci, b) obecný sluha, c) v Starej Turej človek, ktorý donášal poštu na lazy“, *desiatnik* bol aj „stupeň poddôstojníckej hodnosti“.

Pri rodinnom mene *Bobíčka/Bobikéch* sa núka viacero možných vysvetlení jeho vzniku. *Bobák* je podľa M. Kálala (1924, s. 30) „chrobák“, *bobo* je „povera“, *bobčiť* znamená „drobne písať“ a *bobčiť sa* zase „hnevať sa“ („zlobiti se, sápati se“). Historický slovník slovenského jazyka (HSSJ I, 1991, s. 139) pri hesle *bobák* uvádza význam „strašidlo“. Z Plachtiniec je doložené antroponymum *Nicolaus Bobak* a z Turca *Georgio Bobaczyk* (c. d., s. 139). Podľa F. Trávníčka (c. d., s. 88) je apelatívum *bobík* zdrobnenina k *bobek*. *Bobek* je „vavrín, jeho plod, podobná drobná vec, kozí, ovčí, zajačí... trus, dieťa, malý človek“ (c. d., s. 88). Okrem individuálnej charakteristiky rodinné meno *Bobik/Bobík* mohlo vzniknúť z hypokoristickej podoby niektorého rodného mena. Antroponymum *Bobeš* F. Trávníček (c. d., s. 88) vysvetľuje ako priezvisko z *Josef*. Na Slovensku sa podľa databázy priezvisk (Ďurčo, 1998) nachádza priezvisko *Bobík* (Dubnica n. V., Nová Dubnica, Veľký Krtíš, Tornaľa, Martin, východné Slovensko), *Bobik* (východné Slovensko) i *Bôbik*. Priezvisko *Bobik* bolo v minulosti aj v Myjave a podľa M. Slávika (1911, s. 359) sa tak pôvodne označoval „zababúšený, neobratný“ človek. B. Varsík (1972, s. 150) v roku 1617 spomína želiara s domom a usadlosťou v Myjave s menom *Andreas Bobik*.

Nejasný je pôvod rodinného mena *Šunec/Šuncéch*. Na Slovensku je doložené priezvisko *Šunec* (Ďurčo, 1998). Rodinné meno iste vzniklo z individuálnej charakteristiky, ale jej motivácia mohla byť rozličná. Mohlo súvisieť s apelatívami *šuňa* vo význame „šunka“, *šuní/šuní* vo význame „suché lístie“, ale i s významami slovesa *šunať*, ktoré je doložené z východného Slovenska a znamená: „šetriť, dobre opatrovať“, „v priazni žiť, stáť o seba, navštevovať sa, mať sa v láske“, „vytrvalo niečo hľadať“ (kartotéka SSN). Zo západného Slovenska sú známe slová *šuntat sa* s významom „šuchtať sa, motať sa“ (Červeník, okres Hlohovec) a *šunták* s významom „krívajúci človek“ (Ludanice, okres Topoľčany) (kartotéka SSN). Meno *Strelcéch* bolo vraj motivované názvom vojska v rakúsko-uhorskej armáde.

V časti o živých menách mužov v Papradi (Kazík, 2010) sme sa zaoberali prvotnou motiváciou rodinných mien *Áron/Áronka/Áronéch*, *Babušák/Babušákéch*, *Bonko*, *Fíra*, *Honvitéch*, *Huček/Huč(e)kéch*, *Chajer*, *Koláréch*, *Latákéch*, *Majbéch*, *Mišíkéch*, *Patajko*, *Pavlišéch*, *Raška/Raškéch*, *Vankéch*.

V živých menách slobodných osôb v Papradi je rodinné meno pomerne frekventované (17,98 %), podobne ako apelatívny člen (17,61 %) a priezvisko (16,33 %). Rodinné meno nasleduje po rodnom mene (36,33 %). Fakt, že rodinné meno je pomerne frekventované a že väčšinou má antropobázu nezhodnú s antropobázou priezviska, svedčí o menšej závislosti neúradného pomenovania v Papradi u slobodných na úradnom pomenovaní. Prevláda príbuzenská motivácia podľa otca. V príspevku sme si všímali aj tvorenie rodinných mien antropoformantmi, časť sme venovali stručnej morfolologickej charakteristike rodinných mien a v závere sme sa pokúsili o etymológiu používaných rodinných mien a usilovali sme sa odhaliť ich pôvodnú motiváciu.

Literatúra

- ĎURČO, Peter a kol.: *Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku*. 1998. *Kartotéka Slovníka slovenských nárečí dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV v Bratislave* (kartotéka SSN).
- BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: *Živé osobné mená na strednom Slovensku (1. diel). Designácia osobného mena*. Bratislava: SPN 1978. 413 s.
- Historický slovník slovenského jazyka I. A – J*. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1991. 536 s.
- KAZÍK, Miroslav: Funkčný člen rodinné meno v živých osobných menách triedy ženatých mužov v Papradi. In: *Rara avis*. Zborník z VII. medzinárodnej konferencie študentov a doktorandov Trnava 27. – 28. apríl 2010. Eds. D. Palečsková, Z. Kumorová, P. Gregorík. Trnava: Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda 2010, s. 26 – 31.
- Slovenský slovník z literatúry aj nárečí*. M. KÁLAL. Banská Bystrica 1924. 1 112 s.
- Slovník slovenských nárečí. I. A – K*. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s.
- TRÁVNÍČEK, František: *Slovník jazyka českého*. 4., přepracované a doplněné vydání. Praha: Slovanské nakladatelství 1952. 1 803 s.
- VARSÍK, Branislav: Osídlenie Myjavy a Myjavskej pahorkatiny do začiatku 17. storočia. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Historica, ročník XXIII/1972*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972, s. 91 – 163.

Pojmenování žen v matrice farnosti Horní Branná (1661 – 1666)

Martina Kloudová

Ústav českého jazyka, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Tématem následující studie, jak již předznamenává její název, jsou ženská jména v raném novověku, konkrétně ve druhé polovině 17. století. Opírá se o materiál získaný z matriky farnosti Horní Branná z let 1661–1666. Pokud chceme zkoumat pojmenování žen, ať už ve středověku nebo raném novověku, narazíme nutně na jeden problém a tím je jednoznačná převaha mužských jmen na úkor ženských v soudobých materiálech. Vyplývá to ze skutečnosti, že postavení ženy nebylo plně rovnoprávné s muži. Ženy většinou samy nenakládaly s majetkem, byla pro ně vyhrazena sféra domácí, zatímco pro muže veřejná, což také znamená, že zastupovali rodinu navenek. Muži ve svých rukách drželi majetek, ať již byl od původu jejich nebo jejich manželky, a mohli jej spravovat.

Nejbohatším zdrojem antroponym jsou spisy vzniklé z úřední činnosti, např. urbáře nebo berní seznamy. Sepisovány byly z různých důvodů: pro potřeby pojištění majetku, zaznamenání změn vlastnictví nebo povinností poddaného vůči vrchnosti atd., což byly záležitosti spravované pouze muži. Ženy se v nich objevují většinou v případech, kdy se jednalo o vdovy. Důležitým zdrojem pro poznání ženských pojmenování jsou právě matriky, protože v přijímání svátostí křtu, sňatku nebo pohřbu si byli muži a ženy před Bohem rovni.

Způsob, jakým jsou ženy v matrice farnosti Horní Branná uváděny, závisí na tom, o jakou se jedná příležitost. Zapisovány jsou v rolích matek, dětí, nevěst, kmoter nebo svědkyň při svatbách. Matky se objevují typicky bez příjímí, protože to zde zastupuje jméno otce křtěného dítěte, tedy ženina manžela.

O. Jakub Nosek

*D. Václav M. Anna*¹

V případě svobodných matek jej nahrazuje jméno ženina otce, často se také přidává výraz „porušená“ pro zdůraznění nemanželského původu dítěte.

*Anna Exnerova porušená*²

¹ Matrika má ustálenou podobu, zápis začíná datací a lokalizací, pokračuje jménem otce po zkratce O., poté jménem dítěte (zkratka D.) a matky (M.), následují kmotrové (K.). Příklad viz: SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje, fond Matrika farního úřadu Horní Branná, inv. č. 2394, sign. 4875, Matrika NOZ 1661 – 1666, kn. 2052, s. 28a.

² Matrika NOZ 1661–1666, s. 9b.

Pouze dvakrát byly svobodné matky uvedeny jen svým osobním jménem, bez příjímí.

*D. Dorota. Matka její Anna porušena*³

Křtěné děti jak ženského, tak mužského pohlaví příjímí nenesou, protože v této době ještě není dědičné a člověk je dostává až během svého života. Prozatím je suplováno rodným jménem a příjímím otce a rodným jménem matky.

O. Jiřík Jech

*D. Marie M. Anna*⁴

O. Adam Kulhavý

*D. Jan M. Kateřina*⁵

Nevěsty jsou identifikovány uvedením jména svého otce jako součásti jejich pojmenování.

*Anna dcera Jana Tomíčka*⁶

U kmoter a svědkyň je situace obdobná, neprovdané ženy doprovází jméno otce, provdané manžela.

*Marie dcera Petřikova*⁷

*Marta manželka Jana Krále*⁸

Pojmenování žen bylo v závislosti na získaném materiálu rozčleněno do několika typů:

1. Příjímí vyjádřená opisem (*Anna dcera Hanušova*)⁹
2. Příjímí v posesivní podobě (*Mariana Pochopova*)¹⁰
3. Příjímí odvozená z adjektiv (*Rozina Veselá*)¹¹
4. Příjímí odvozená ze substantiv (*Marie Pekařka*)¹²

³ Tamtéž, s. 26a.

⁴ Tamtéž, 27a.

⁵ Tamtéž, 37a.

⁶ Tamtéž, 77.

⁷ Tamtéž, 7a.

⁸ Tamtéž, 8a.

⁹ Tamtéž, 61a.

¹⁰ Tamtéž, 1b.

¹¹ Tamtéž, 61b.

¹² Tamtéž, 66b.

5. Příjímí s německým formantem -in (*Eva Gebertin*)¹³

6. Příjímí v podobě lokalizace (*Anna z Kandratic*)¹⁴

Prvním typem jsou příjímí vyjádřená opisem. Jde v podstatě o pojmenování posesivního charakteru. Objevují se různé podoby: užito může být pouze příjímí poručníka a typ příbuznosti (*Lidmila vdova Lebova*),¹⁵ osobní jméno a příjímí poručníka s typem příbuznosti (*Dorota manželka Adama Macha*),¹⁶ osobní jméno a příjímí bez typu příbuznosti (*Kateřina Jiříka Forbelského*)¹⁷ nebo může být navíc přidána další informace, např. bydliště, původ, zaměstnání příbuzného (*Rozina dcera Tobiáše Majera ze Žalého*).¹⁸

Ženy mohou být také přímými nositelkami příjímí, které bývá totožné s příjímím jejich poručníka, mění se ovšem jeho tvar. Vyjádřeno bývá posesivní podobou s formantem -ova, jak je patrné u druhého typu. Využívány jsou ale také neposesivní ženské podoby příjímí odvozených z adjektiv nebo substantiv (typ třetí a čtvrtý). Na stejném principu je založen také typ pátý, zde se však jedná o německý přechylovací formant -in, který slouží jako německá varianta českého formantu -ova. Jako poslední, spíše menšinový typ se objevuje příjímí v podobě přímé lokalizace.

Na tomto místě je nutné podotknout, že většina uváděných jmen přináležela ženám nižšího postavení. Pokud se v matrice objevily ženy z vyšších vrstev, byla jejich jména doprovázena titulem „paní“ nebo „urozená paní“. V případě pátého typu je příjímím zdůrazňováno, že žena pochází odjinud skrze název této lokality, nemůžeme o něm mluvit jako o šlechtickém přídomku (což bychom mohli u níže uvedené urozené paní Kateřiny).

*Paní Rozina manželka pana Václava Gregory hejtmana jilemnického*¹⁹

*Urozená paní Kateřina rozená Rodovská z Hustířan*²⁰

Pojmenování ženy v posesivní podobě s formantem -ova (typ číslo 2) se objevovalo nejvíce. Celkově činilo 51,3 % veškerého sebraného materiálu. Druhým nejčastějším byl typ číslo 1 s 27,4 % a za ním následoval typ číslo 5 s 15,2 %. Ostatní byly zastoupeny v mnohem menší míře, typ číslo 4 ze 3,9 %, typ číslo 3 z 1,8 % a typ číslo 6 pouze z 0,5 %, jak je patrné na následujícím grafu.

¹³ Tamtéž, 20b.

¹⁴ Tamtéž, 75.

¹⁵ Tamtéž, 76.

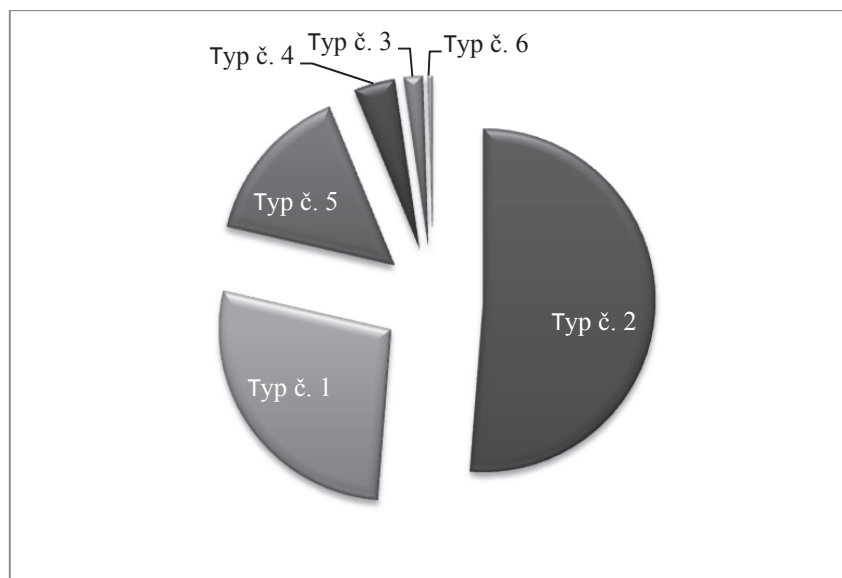
¹⁶ Tamtéž, 6a.

¹⁷ Tamtéž, 33a.

¹⁸ Tamtéž, 78.

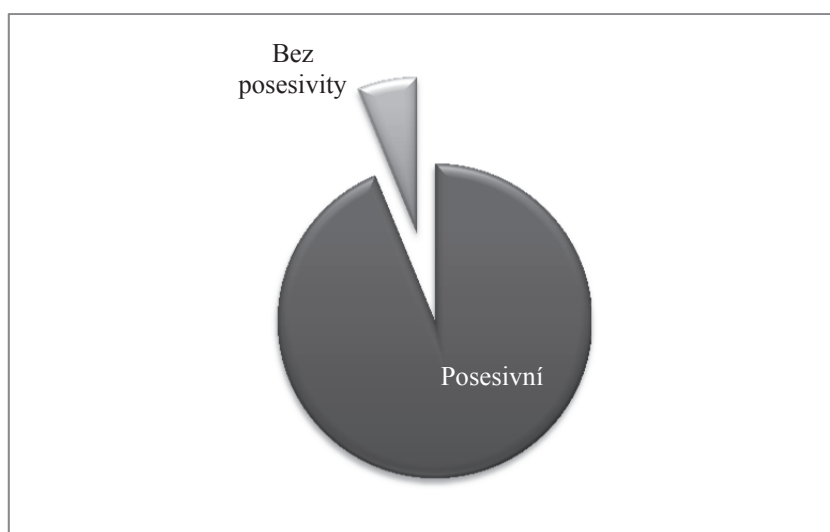
¹⁹ Tamtéž, 40a.

²⁰ Tamtéž, 40a.

Procentuální zastoupení jednotlivých typů pojmenování žen.

Zajímavé je také sledovat, jak výrazným pojmenovacím motivem je posesivita (viz následující graf). Příjímí jakkoli vyjadřující přivlastňování (opisem, formantem *-ova* nebo *-in*) zřetelně převažují, a to z 93,9 %.

Procentuální zastoupení typů posesivních a bez posesivity.

Pojmenování žen je v matrice značně proměnlivé. Záviselo na změnách v jejich životě (úmrť otce, sňatek, úmrť manžela, nový sňatek atd.). Při svatbě byla dívka uvedena např. jako *Alžběta Matouše Vejrycha dcera*,²¹ později jako vdaná žena vystupuje pod jménem

²¹ Tamtéž, 76.

Alžběta žena Matouše Hilšara.²² Objevovat by se ale rovněž mohla jako *Alžběta Hilšarova*, *Alžběta Matouše Hilšara* atd. Zvolení konkrétní varianty bylo spíše podmíněno písařem, který záznam vyhotovoval.

Ze zkoumaného materiálu vyplývá, že pojmenování ženy odráželo její společenské postavení. Ženy většinou nemohly samostatně vystupovat na veřejnosti, potřebovaly dohled a ochranu mužů. Roli poručníka pro ně zastával otec nebo manžel, případně jiný příbuzný. Nebývaly také nositelkami vlastního příjmi. Protože se očekávalo, že ženy patří do sféry domácí, rodinné, nebylo potřeba odlišovat je zvláštním pojmenováním. Pokud však bylo nutné se o nich zmínit v nějakém zápise, odkazovalo se k tomu, o čí ženu, dceru nebo případně sestru se jedná. Nejvýraznějším pojmenovacím motivem je proto posesivita. Příjmi bývalo přiřazováno opisem nebo se pro zjednodušení záznamů využívalo přímé pojmenování, které bylo odvozené od příjmi poručníka a objevovalo se v různé podobě. Již v této době, tedy ve druhé polovině 17. století, se nejvíce prosazuje typ s formantem *-ova*. Nutno podotknout, že kvůli častému nerozlišování kvantity si nejsme jisti, kdy se z formantu *-ova* stalo dnešní *-ová*, tedy kdy se příjmi s tímto formantem přestalo chápat primárně jako vyjádření toho, komu daná žena náleží. Protože však jednoznačně převažuje důraz na posesivitu, můžeme v této době mluvit spíše o formantu bez kvantity. Nadto se ještě nejednalo o příjmení v podobě, jaké je známe dnes.

Poznámka

Studie vznikla v rámci specifického výzkumu MUNI/A/0882/2010. Vychází z výsledků autorčiny diplomové práce s názvem *Antroponyma v matrikách farnosti Horní Branná (1661–1666)*, obhájené v červnu 2011 na Masarykově univerzitě v Brně.

Prameny a literatura

Archivní materiál

SOA Zámorsk, Sbírka matrik východočeského kraje, fond Matrika farního úřadu Horní Branná, inv. č. 2394, sign. 4875, Matrika NOZ 1661–1666, kn. 2052.

²² Tamtéž, 41b.

Literatura

BENEŠ, Josef: *O českých příjmeních*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 355 s.

BENEŠ, Josef: *O českých příjmeních: rejstříky*. Praha: Československá akademie věd 1970. 203 s.

BOCKOVÁ, Gisela: *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2007. 381 s.

BOLOGNE, Jean-Claude: *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha: Volvow Globator 1997. 390 s.

HLUBINOVÁ, Zuzana: Přechýlené podoby ženských příjmení v českých nářečích. In: *Acta onomastica*, 2006, roč. XLVII, s. 227 – 232.

KLAPISCH-ZUBEROVÁ, Christiane: Ženy a rodina. In: *Středověký člověk a jeho svět*. Ed. J. Le Goff. Praha: Vyšehrad 1999, s. 241 – 262.

KNAPPOVÁ, Miloslava: *Jak se bude Vaše dítě jmenovat?* Praha: Academia 1996. 358 s.

KNAPPOVÁ, Miloslava: *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. Liberec: TAX AZ KORT 2002. 256 s.

KOPEČNÝ, František: *Průvodce našimi jmény*. Praha: Academia 1991. 259 s.

MOLDANOVÁ, Dobrava: *Naše příjmení*. Praha: Mladá fronta 1983. 289 s.

PLESKALOVÁ, Jana: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno: Masarykova univerzita 1998. 158 s.

SVOBODA, Jan: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: Československá akademie 1964. 317 s.

Prefixoidace v češtině (k svébytnému tvoření nových slov na materiálu neologismů)¹

Pavla Kochová

Oddělení současné lexikologie a lexikografie, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

0. V dnešní češtině je skládání výrazný, dynamicky se rozvíjející slovotvorný způsob. Nejproduktivnější je v rámci kompozice afixoidní tvoření, kdy jednu část složeniny tvoří funkčně a sémanticky nevyhraněný morfém. Nevyhraněné slovotvorné morfémy lze podle toho, zda mají blíže k afixům, označovat jako afixoidy (a rozlišovat na prefixoidy a sufixoidy), nebo jako radixoidy, mají-li blíže k radixům. Svým charakterem se afixoidní tvoření zároveň v rámci kompozice výrazně vyčleňuje jako svébytný, samostatný slovotvorný způsob. Kompozita s prefixoidy mají po stránce formální, tím, že vznikají mechanickým předřazováním první části před část druhou, velmi blízko k prefigování. S kompozicí spojuje tento způsob tvoření nových slov fundace dvěma slovy. V některých případech, kdy dochází k vyprazdňování významu opakujícího se prvního komponentu, se však tento způsob tvoření přibližuje prefixaci i po stránce významové.

Otázka terminologická, týkající se jednak označování tohoto slovotvorného způsobu, jednak označování nevyhraněných prvků, které se při tomto tvoření využívají, zůstává v naší studii stranou. Problematiku označování přechodných morfémů shrnuje např. O. Martincová – N. Savický (1987, s. 130), P. Mitter (2003, s. 14 – 17); klasifikaci segmentů ve slovenštině, v nichž jsou zahrnuty i morfémy přechodné, podává M. Sokolová (1999). V této práci dáváme pro nevyhraněné první části přednost termínu prefixoid. Nevyužíváme termín radixoid (pro komponenty, které se více než jiné blíží kořenovým morfémům). Chceme se tím vyhnout rozlišování morfémů, které mají blíže k předponám, od morfémů, které mají blíže ke kořenům, protože ani toto (jistě náležité a přesnější) rozlišování nepostihuje přechodovost mezi oběma klasifikacemi nevyhraněných morfémů, která je pro ně charakteristická.

Základ souboru prefixoidů tvoří prvky cizího původu, přidružují se k nim komponenty domácí (v této studii však zůstávají stranou²). Z hlediska významového tvoří velkou část prefixoidy s věcným významem (*eko-*, *euro-*, *kyber-*, *tele-* aj.), druhou velkou skupinu představují prefixoidy, které vyjadřují počet, kvantitu a intenzifikaci nebo zeslabování významu druhé části (*mini-*, *mega-*, *super-*, *pseudo-* aj.).

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru ÚJČ AV ČR, v. v. i., *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (AV0Z90610821).

² K důvodům osobitého přístupu k prvkům domácím a cizím pro slovenštinu srov. A. Jarošová (2011).

Materiál studie časově spadá do 90. let 20. století a desetiletí následujících, opíráme se o slovníky *Nová slova v češtině*. Slovník neologizmů 1, 2; ve zkoumaném souboru jsou však i mnohé lexémy, které se do hesláře těchto slovníků z nejrůznějších důvodů nedostaly (ač časové hledisko výběru splňovaly) nebo které pocházejí z nejnovější vrstvy slovní zásoby³.

1. Cílem studie je postihnout dynamické jevy a dynamické tendence, které jsou s prefixoidací spojeny; studie si neklade za cíl popsat souhrnně, z nejrůznějších hledisek všechny aspekty lexikálních jednotek vytvořených prefixoidací.

V oblasti prefixoidního tvoření se projevují následující neologizační tendence:

1.1. **Sériové tvoření** nových slov s prefixoidními prvky. Většina prefixoidních prvků se podílí na neologizaci slovní zásoby tím, že se účastní vzniku (různě početných) sérií nových lexémů (významový charakter prefixoidního prvku a další vlastnosti zůstávají zachovány), např. *agro-*, *akva-*, *arci-*, *audio-*, *auto- I* ‚automobilový‘, *auto- II* ‚sám‘, *cyklo-* ‚cyklistický‘, *dia- I* ‚diabetický‘, *dia- II* ‚diapozitiv‘, *eko-*, *etno-*, *foto- I* ‚fotografický‘, *foto- II* ‚světlo, světelný‘, *fyto-*, *gala-*, *hipo-*, *hyper-*, *infra-* (ve významu ‚infračervený‘), *kino-*, *krimi-*, *kryo-*, *krypto-*, *kvazi-*, *maxi-*, *meteo-*, *mini-*, *mono-*, *monstr-*, *moto-*, *multi-*, *narko-*, *neo-*, *porno-*, *profi-*, *pseudo-*, *radio-*, *retro-*, *semi-*, *sex-/sexy-*, *super-*, *taxi-*, *termo-*, *truc-*, *ultra-*, *video-*, *xeno-*.⁴ Z nich k nejproduktivnějším patří **agro-** ‚agrární, zemědělský‘, např. *agrodovoz*, *agrovývoz*, *agroimport*, *agroexport*, *agroobchod*, *agroprodukce*, *agropodnikání* (*agropodnikatel*), *agrosalon*, *agroslužby*, *agroturistika*, *agrosymbol* ‚piktogram v obilí‘, **audio-**, např. *audiokniha*, *audionosič*, *audioukázka*, *audiopřehrávač*, *audioteknika*, *audiokonference*, *audiopiráctví*, **auto- I** ‚automobilový‘, např. *autoalarm*, *autobotička*, *autodealer*, *autochladnička*, *autoklimatizace*, *autoleasing*, *automříž*, *autoprodejce*, **dia- I** ‚diabetický‘, např. *diacukroví*, *diapečivo*, *diapotraviny*, *diavánočka*, *diavýrobek*, *diaveletrh*, **eko-**, např. *ekoaktivista*, *ekoterorista*, *ekocentrum*, *ekofarma*, *ekoporadna*, *ekozemědělství*, **etno-**, např. *etnohudba*, *etnofestival*, *etnorestaurace*, *etnomedicína*, **porno-**, např. *pornofilm*, *pornohvězda*, *pornoprůmysl*, *pornokrál*, poč. *pornostránka*, **video-**, např. *videomobil*, *videoukázka*, *videoprůmysl*, poč. *videosoubor*, *videosudí*; **mega-**, např. *megaakce*, *megakoncert*, *megafilm*, *megaměsto*, *megaúspěšný*, **mini-**, např. *minianketa*, *minifarma*,

³ V oddělení současné lexikologie a lexikografie se od 90. let 20. století soustavně buduje excerpční neologická databáze.

⁴ Prvky *krimi-*, *meteo-*, *profi-*, *sex-/sexy-*, *taxi-* nebyly dosud (před slovníky neologizmů) lexikograficky zpracovány jako hyperlemmata (zejména vzhledem k frekvenci lexémů s těmito komponenty), ale jednotlivé výrazy utvořené jejich prostřednictvím jsou ve slovnících, lexikologických pracích a v lexikálním archivu ÚJČ registrovány (*krimiseriál*; *meteosituace*, *meteopodmínky*; *profi*box, *profi*liga, *profi*klub, *profi*pop; *sex*bomba, *sex*expert, *sex*ytričko; *taxi*služba, *taxi*vůz aj.).

minikazeta, miniseriál, polit. ministrana, minikauza, minizoo, super-, např. *supercena, superkvalita, supersleva, supermodelka, superobchodník, superlevný, superúsporný, pseudo-*, např. *pseudoekolog, pseudokoalice, pseudoopozice, pseudoprivatizace*.

1.2. Rozšíření spojitelnosti prefixoidního prvku s domácími základy. Kvantitativní nárůst lexémů s prefixoidním prvkem má důsledky pro změnu spojitelnosti prefixoidu s druhou částí z hlediska jejího původu. U některých prefixoidů cizího původu zjišťujeme, že se nověji spojují s domácími základy (vycházíme z porovnání nového jazykového materiálu zejména se Slovníkem spisovného jazyka českého (dále SSJČ) a Slovníkem spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1. vyd., (dále SSČ) a s materiálem v lexikálním archivu ÚJČ; z porovnání vyplývá, že tento jev je u níže uvedených prvků záležitostí neologické vrstvy; četnost těchto tzv. hybridních výrazů svědčí o tom, že nejde o případy nahodilé): *auto-* *II* ‚sám‘ (zejména v příležitostných výrazech *autočtenář* ‚čtenář sebe sama‘, *autozkušenost* ‚vlastní zkušenost‘, *autoléčba* ‚léčba sebe sama‘), *eko-* (*ekodům, ekodomek, ekonadšenec, ekopěstitel, ekoporadna, ekosudič, ekosídlíště*), *etno-* (*etnohudba, etnočajovna, etnovýšivka*), *mono-* (*monouživatelský, monodivadlo*), *multi-* (*multijazykový, multipilířový, multiúčelový, multizdrojový, multilicidlo, multipodnikatel, multiumělec*), *narko-* (*narkozločin, narkozločinec, narkočistý*); *retro-* (*retrosnímek, retroudálosti, retropříspěvek, retroproud* (v umění), *retrovlina* (v módě, v umění), *retrosvět*). Někteří autoři (K. Kleszczowa, 2000) však poukazují na to, že spojitelnost cizích prvků s domácím základem (tzv. hybridnost) není ze synchronního hlediska podstatná, že nelze vymezit faktory, které by tuto spojitelnost nějak omezovaly.

1.3. Rozšíření spojitelnosti prefixoidního prvku z hlediska komunikačně-pragmatického: spojování s názvy osob, abstrakty, expresivy. Pokud jde o spojitelnost prefixoidů, bývají nápadné, příznakové také lexémy, v nichž se prefixoid (zejména s věcným významem) spojuje s abstraktem, názvem osoby nebo s expresivem (jde o jev stále výraznější), srov. *narkozločinec, ekonadšenec, motozloděj, ekoblábol, euronadšení, euročumil* (při akci věnované Evropské unii). Tato problematika úzce souvisí s postupujícím rozvolňováním vázanosti lexémů s prefixoidy na odbornou sféru. V SSJČ, v SSČ i v Akademickém slovníku cizích slov má naprostá většina složenin s prefixoidy terminologický charakter, je označena kvalifikátorem odb. nebo zkratkami jednotlivých dílčích oborů. V nové lexikální vrstvě však jednak probíhá determinologizace těchto (již starších) jednotek, jednak vzniká mnoho nových jednotek sice s významem nociónálním, nikoli však terminologickým (srov. např. výrazy s prvkem *fyto-*: *fytokosmetika, fytokrém,*

fyto medicína, fyto lékař). Prefixoidy se tedy mnohem častěji než dříve účastní tvoření jiných výrazů než termínů, v největší míře to platí pro prefixoidy *bio-*, *eko-*, *etno-*, *krypto-*, *narko-* aj.

1.4. Sémantické změny ve významové struktuře prefixoidního prvku. Průvodním jevem produktivity afixoidního tvoření je sémantické rozvíjení jednotlivých prefixoidních prvků. Zásadní změnou charakteru prefixoidu je rozvíjení jeho významové struktury buď k polysémii, nebo dokonce k homonymii, přičemž hranice mezi polysémiím / homonymním charakterem významového spektra prefixoidu je někdy neostrá. Nové významy zaznamenáváme např. u prefixoidů *bio-* (viz níže), *euro-* (vedle staršího významu ‚týkající se Evropy‘ se nově uplatňuje ve významu ‚týkající se Evropské unie‘, např. v lexémech *eurobyrokracie*, *eurojazyk*, a ‚týkající se měny euro‘, např. *eurobankovka*), *giga-* (viz níže), *turbo-* (vedle staršího významu ‚rotační‘ se nově uplatňuje ve významu ‚velmi výkonný, obrovský‘, např. *turborůst*); významovou strukturu těchto prefixoidů lze považovat za polysémií.

1.4.1. Prefixoid *bio-* se jednak uplatňuje v základním (starším) významu odpovídajícím řeckému slovu *bios* ‚život‘, a to ‚týkající se (široce) života, živých organismů, životních projevů‘, v nejnovější slovní zásobě např. v lexémech *biotolerantní* ‚přijímaný dobře živou tkání‘, *biozátěž* ‚zátěž pro (lidský) organismus vlivem biologických faktorů‘; dále ve významově souvztažných pojmenováních *biobomba*, *biozbraň*, *bioterorismus*, jimž odpovídají slovní spojení *biologická bomba*, *biologická zbraň*, *biologický terorismus*, a v pojmenováních *biokompost*, *bioodpad*, v nichž *bio-* odpovídá významu adjektiva organický, zpravidla s průvodním příznakem šetrný k životnímu prostředí.

Nověji se u prvku *bio-* profiloval speciálnější význam ‚získaný, vypěstovaný, vyprodukovaný pouze na základě organických (nikoli chemických) látek (tj. v ekologickém zemědělství)‘. Řada výrazů s prvkem *bio-* z této oblasti má terminologický význam, věcně jde o to, že produkty kvalitou odpovídají certifikačnímu – státem normovanému – označení *bio*; tyto výrazy se však užívají rovněž neterminologicky, s průvodním příznakem ‚zdravý, zdravější‘. Srov. např. *biopotravina*, *bioprodukt*, *biovýrobek*; dále jsou doloženy názvy konkrétních výpěstků, produktů, např. *biobrambory*, *biohovězí*, *biochléb*, *biomaso*, *biomléko*, *biomouka*, *biopivo*, *biozelenina*; názvy provozoven ap., oborů a osob produkujících takové produkty, výrobky: *biofarma*, *biopekárna*, *bioročník*, *biozahradka*, *biozahradnictví*, *biozemědělství* (*biozemědělec*) a rovněž názvy *biomarket*, *bioprodejna*.

Uvedený specializovaný význam komponentu *bio-* je věcně velmi blízký významu adjektiva ekologický, srov. rovněž izolexémií výrazy *ekofarma*, *ekozemědělství* (*ekozemědělec*), *ekozahradka*.

1.4.2. U prvku ***giga-*** zjišťujeme výrazný sémantický posun ke kvantifikačně-intenzifikačnímu významu; nové výrazy v terminologickém významu ‚miliardtý násobek‘ doloženy nejsou, zato v nejnovější slovní zásobě vznikají výrazy s ***giga-*** ve významu ‚mimořádně velký, gigantický‘. V neologické vrstvě slovní zásoby se proto často morfém ***giga-*** uplatňuje jako prvek pro vyjádření krajního pólu velikosti, resp. intenzity, např. v řadách *supermarket – hypermarket – megamarket – gigamarket*, *bigboard – megaboard – gigaboard*, *hit – megahit – gigahit*, v nichž v pozici krajního pólu nahrazuje (zatím stále mnohem produktivnější) prefixoid ***mega-***.

1.5. Výrazným neologickým jevem v nejnovější slovní zásobě je profilování **nových prefixoidních komponentů**. Často se mezi novějšími prefixoidy uplatňují komponenty na základě přejímek z živých jazyků (t. j. zejména angličtiny). Dále se mezi novými prefixoidními prvky častěji objevují morfémy zakončené na souhlásku.

1.5.1. K nejproduktivnějším novým prefixoidům se řadí ***kyber-*** / řidč. *cyber-* [sajbr-] ‚kybernetický, počítačový, internetový‘ (např. *kyberkultura* / řidč. *cyberkultura*, *kyberterorismus* / řidč. *cyberterorismus*, *kybersvět* / řidč. *cybersvět*, *kyberzloděj*) a ***top-*** se dvěma úzce souvisejícími, prolínajícími se významy: v jednom významu odráží určitou hierarchii a blíží se (v některých výrazech) zčásti významu zdomácnělého prvku *šéf-* (spojitelnost je však rozdílná – prefixoid *šéf-* je totiž na rozdíl od prvku *top-* vázán pouze na názvy osob). V tomto významu srov. např. výrazy *topmanažer* / *top manažer*, *topmanagement* / *top management*, *toppolitik* / *top politik*, *toppozice* / *top pozice*). V druhém významu má prvek *top-* blízko k intenzifikačně-kvantifikačním prefixoidům (‚prvotřídní, nejlepší, velmi‘), např. *topmodelka* / *top modelka*, *tophvězda*, *toppřehled*; *topaktuální* / *top aktuální*. Produktivní je dále nový komponent ***promo-*** ‚propagační, promoční‘ (*promoakce*, *promostánek*, *promofilm*, *promomateriál*). Méně početné série jsou (zatím) doloženy s novými prefixoidy ***aroma-*** ‚aromatický‘ (*aromakosmetika*, *aromaterapie*, *aromaolej*), ***demo-*** ‚předváděcí, demonstrační‘ (*demonahrávka*, *demoprogram*, *demoverze*), ***digi-*** ‚digitální‘ (*digifotografie*, *digikamera*, *digimédium*), ***fit-*** ‚vztahující se k tělesné a duševní zdatnosti‘ (*fitcentrum*, *fitmóda*, *fitkuchařka*), ***info-*** ‚informační‘ (*infocentrum*, *infostánek*, *infopanel*, *infolinka*), ***web-*** ‚webový‘ (*webdesign* / *web design*, *webkamera* / *web kamera*, *webstránka* / *web stránka*).

1.5.2. Velmi produktivními novými slovotvornými prvky jsou jednopísmenné morfémy *e-*, *i-*, *m-*; nejvíce nových lexémů je doloženo s prvkem ***e-*** [-é-, -í-] ‚elektronický‘: *e-mail*, *e-banking*, *e-book*, *e-busines*; *e-bankovníctví*, *e-kniha*, *e-byznys*, *e-podpis*, *e-četba*, *e-čtečka*, *e-letenka* aj.; čteně se uplatňuje rovněž prvek ***i-*** [-í-] ‚internetový‘: *i-banking*, *i-café*, *i-business*,

i-bankovníctví, i-kavárna, i-byznys, i-poradna, i-zákazník; méně **m-** ,týkající se mobilních telefonů': *m-banking, m-business, m-bankovníctví, m-byznys, m-aplikace, m-platba*. Často jsou využívány ve vlastních názvech, např. internetových deníků a časopisů (*iDnes, iHned, iFórum*), institucí (bank *eBanka, mBank*), finančních produktů (*eKonto, mKONTO, mHYPOTÉKA, mSPOŘENÍ*). Jejich formální podoba je natolik výlučná, že s jejich užíváním, respektive s užíváním lexémů s nimi utvořených, jsou spojeny různé pravopisné obtíže.

1.5.3. Za nově zformované prefixoidy je třeba považovat i prefixoidní prvky homonymní, nověji např. komponenty *gastro-*, *homo-*, *demo-*. V nových (homonymních) významech těchto komponentů se kondenzuje význam již dříve existujících slov, v nichž je prefixoidní prvek obsažen: pro *gastro-* slov gastronomie, gastronomický; pro *homo-* homosexuál, homosexuální, pro *demo-* demonstrační. U těchto prefixoidů je souvislost významu nového (resp. novějšího) s původním významem prvního členu méně zřetelná nebo není zřejmá vůbec. Prvek **gastro-** má ve složeninách také význam řec. gastér ,žaludek, žaludeční', v tomto významu však není produktivní; novější význam komponentu ,gastronomický' se zřetelněji profiluje až v nejnovější slovní zásobě, srov. např. *gastrozařízení, gastrojarmark, gastroturistika, gastromoderátor*. Morfém **homo-** (další, homonymní významy prvku jsou 1. ,stejný' z řec., 2. ,člověk' z lat.) se v nejnovější slovní zásobě uplatňuje zejména ve významu ,homosexuální', např. *homofobie, homoprostituce, homoprositit*; dále v příležitostných výrazech *homosňatek, homosvatba, homoliteratura, homokluk*. Prvek **demo-** (homonymní význam je také ,lid, lidový' z řec.) má v nových lexémech význam ,demonstrační', např. *demonahrávka, demoprogram, demoverze*.

1.6. Ke změnám v repertoáru prefixoidních prvků náleží vedle přibývání prefixoidů také **deaktivace či zánik dříve produktivních prefixoidů**, např. *disko-*, *gramo-*; tento jev souvisí se zánikem nebo ústupem věcné realie.

1.7. Zvyšování různorodosti prefixoidních prvků z hlediska jejich **formy**. Vedle prefixoidů zakončených typicky na samohlásku *-o-*, se prosazují prvky z formálního hlediska méně typické. Přibývají prefixoidy zakončené na další samohlásky, tj. na

-i-: *digi-* (*digifotografie*), *krimi-* (*krimiromán*), *profi-* (*profiarmáda*), *taxi-* (*taxifirma*); *arci-* (*arciprotivník*), *kvazi-* (*kvaziekolog*), *maxi-* (*maxibillboard*), *mini-* (*minibillboard*), *multi-* (*multizdrojový*), *semi-* (*semisyntetický*),

-a-: *akva-* (*akvacentrum*), *aroma-* (*aromamasáž*), *dia-* I ,diabetický' (*diapotraviny*), *dia-* II ,diapozitiv' (*diashow*), *infra-* (*infrabrýle*); *gala-* (*galapremiéra*), *giga-* (*gigabillboard*), *mega-* (*megabillboard*), *ultra-* (*ultrakonzumní*),

-e-: *tele-* (*teleoperátor*),

-y-: *sexy-* (s variantou *sex-*, *sexstránka* / *sexystránka*); *poly-* (*polyžánrový*),

-u-: *aku-* (*akušroubovák*);

dále na souhlásky, např. *fit-* (*fitklub*), *kyber-* (*kyberkriminalita*), *sex-* (s variantou *sexy-*), *šéf-* (*šéfmanažer*), *teen-* (*teenhoror*), *web-* (*webstránka* / *web stránka*); *hyper-* (*hyperrychlý*), *monstr-* (*monstrplakát*), *super-* (*superfirma*), *top-* (*tophvězda*), *truc-* (*trucvláda*).

Nejnápadnější, pokud jde o formu, jsou však zejména jednopísmenné prefixoidy *e-*, *i-*, *m-*.⁵

1.8. Zvyšování různorodosti prefixoidních prvků z hlediska jejich **původu**. Z hlediska původu jsou prefixoidní prvky nejčastěji morfémy řecko-latinské, do češtiny se však někdy dostávají prostřednictvím angličtiny (např. prvky *kyber-/cyber-* [*sajbr-*] a *demo-*, které se v češtině usouvztažňují s adjektivy *kybernetický* a *demonstrační*); stále častěji se prefixoidní prvky formují (výhradně) na pozadí angličtiny (*fit-*, *teen-*, *top-*, *web-*). Také některé již dříve zformované prefixoidy vznikly na pozadí živých jazyků, např. francouzštiny (*gala-*, *monstr-*) a němčiny (*truc-*).

1.9. Dynamizace slovní zásoby prostřednictvím dotváření a vzájemného usouvztažňování výrazů s prefixoidními prvky **na základě sémantických vztahů**. Charakteristickým rysem souboru pojmenování s prefixoidy je existence strukturovaných sémantických vztahů. Nejzřetelněji se ukazují v souboru izolexémních výrazů. Jde zejména o vztahy synonymie a antonymie; gradace; hyperonymie, hyponymie a kohyponymie.

1.9.1. Synonymie. Dotváření nových významově souznačných výrazů je charakteristickým rysem souboru pojmenování s kvantifikačně-intenzifikačními významy, nejzřetelněji se ukazují v souboru izolexémních výrazů (uplatňují se prvky cizí i domácí).

(Částečně) synonymní jsou např. výrazy s komponenty vyjadřujícími primárně velikost / malost, a to jak s komponenty internacionálními: *makroprojekt* – *maxiprojekt* – *gigaprojekt* – *megaprojekt*, tak s komponenty internacionálními i domácími *mikroanketa* – *minianketa* – *pidianketa*, *mikrokomedie* – *minikomedie* – *pidikomedie*. V izolexémních synonymických řadách se kombinují jak výrazy s prvky kvantitativními, tak s prvky intenzifikačními (vzhledem k tomu, že kvantitativní prvky sekundárně vyjadřují i větší, resp. menší míru): *megaskandál* – *hyperskandál*; *supernabídka* – *meganabídka* – *hypernabídka*; *superlevný* – *ultralevný* (podobné je *velelacíný*); u adjektiv jsou někdy doloženy výrazy s významově souvztažnou předponou *pře-*: *superúspěšný* – *hyperúspěšný* – *megaúspěšný* – *přeúspěšný*;

⁵ Jednopísmenné prvky *e-*, *i-*, *m-* je třeba odlišovat od formálně obdobných výrazů *U-rampa* (již dříve např. *T-křižovatka*, *C-vitamin*), v nichž písmenná část odkazuje jen k jednotlivým písmenům (jejich tvarům, jejich pořadí v abecedě). Útvary *e-*, *i-*, *m-* obdobně jako jedno- nebo víceslabičné prefixoidy zpravidla odkazují ke slovům, která ve složenině zastupují (elektronický, internetový, mobilní).

supermoderní (již dříve) – *ultramoderní* [nemocnice] – *hypermoderní* [výstavní areál] – *přemoderní*.

1.9.2. Gradace. V řadách výrazů *supermarket* – *hypermarket* – *megamarket* – *gigamarket*; (*bigboard*) – *megaboard* – *gigaboard*, které mají (v určitém prostředí – v oblasti marketingu, reklamy apod.) terminologickou platnost, jsou lexémy uspořádány stupňovitě podle velikosti označované skutečnosti, od nejmenší po největší, dílčím způsobem se tedy liší významy těchto lexémů. Někdy je tato stupňovitost zřejmá i u výrazů jiných, např. u netermínů *superhit* – *megahit* – *gigahit*; *superhvězda* – *megahvězda* – *ultrahvězda*. Gradaci těchto výrazů lze doložit rovněž z hlediska časového, při hledání prostředků jazykové aktualizace se určité prvky aktivizovaly později než jiné (tzn. že jsou v neologickém materiálu doloženy později).

1.9.3. Antonymie. Mezi výrazy s prefixoidy dále zjišťujeme antonymii. Často vznikají dvou- i několikačlenné izolexémní řady synonym, které stojí na opačných pólech, např. u prvků vyjadřujících počet: *monoetnický* – *jednoetnický* :: *multietnický* – *mnohoetnický* – *víceetnický*; *monokriteriální* – *jednokriteriální* :: *mnohakriteriální* / *mnohokriteriální* – *multikriteriální*; *mononacionální* – *jednonacionální* :: *mnohonacionální* – *multinacionální*; expr. *monopartajní* – *jednopartajní* :: *multipartajní* – *vícepartajní*; *monouživatelský* – *jednouživatelský* :: *mnohauživatelský* / *mnohauživatelský* – *víceuživatelský* – *multiuživatelský*; *jednozdrojový* :: *mnohazdrojový* – *vícezdrojový* – *multizdrojový* aj.

1.9.4. Hyperonymie, hyponymie, kohyponymie. V případě izolexémních výrazů s prvky *e-*, *i-*, *m-* jsou výrazy s prvkem *e-* zpravidla významově nadřazeny výrazům s prvky *i-* a *m-*, např. *e-bankovníctví*, *i-bankovníctví*, *m-bankovníctví*; *e-byznys*, *i-byznys*, *m-byznys*; *e-learning*, *m-learning*. Výrazy *e-kavárna*, *i-kavárna* jsou však významově souvztažné, synonymní. Vlastní názvy *eBanka*, *mBank* označují dvě samostatné bankovní instituce. S prefixoidními prvky *audio-* a *video-* jsou doloženy následující významově souřadné výrazy v dokladech „*audio- a videopomůcky*“, „*video- a audiospoty*“, „*videozpravodajství a audiozprávy*“. Kohyponymní výrazy jsou doloženy rovněž s prvky *auto-*, *moto-*, *cyklo-*: vedle staršího *autoservis* se užívá rovněž *moservis*, *cykloservis*.

2. Závěrem. Prefixoidace je dominantní slovotvorný způsob v rámci kompozice i jeden z nejproduktivnějších slovotvorných způsobů v rámci novotvoření vůbec. Zjišťujeme zejména změny v repertoáru prefixoidů: přibývání nových prvků, ústup některých méně aktuálních, u některých dochází k sémantickým změnám v jejich významové struktuře. Repertoár prefixoidů se rozrůžňuje i z hlediska jejich formy, přibývají např. prvky zakončené na jiné

samohlásky než na tradiční o-, dále prvky zakončené na souhlásky; užívají se morfémy jednopísmenné (*e-*, *i-*, *m-*). Prefixoidní tvoření se zároveň prolíná s prefixací, mezi oběma slovotvornými způsoby existuje neostrá hranice, zejména pokud jde o repertoár slovotvorných prvků.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov*. 1. vyd. (dotisk). Praha: Academia 1998. 836 s.
- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: *Tvoření slov skládáním*. Praha: Nakladatelství ISV 1994. 202 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Zložené slova z hlediska internacionalizácie a inovácií. In: *Jazykovedný časopis*, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 32 – 50.
- HAUSER, Přemysl: Prefixace, její povaha a místo v slovotvorné soustavě. In: *Slovo*, 1997, č. 4, s. 3 – 7.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989. 435 s.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Percepčia a lexikografické spracovanie zložených adjektív. In: *Slovenská reč*, 2011, roč. 76, č. 3, s. 132 – 148.
- KLESZCZOWA, Krystyna: Rola pożyczek w przekształcaniu systemu słowotwórczego. In: *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji*. Eds. K. Kleszczowa, L. Selimski. Katowice: Gnome 2000, s. 203 – 208.
- MARTINCOVÁ, Olga: Na okraj konkurence slovotvorných prostředků. In: *Slovo a slovesnost*, 1997, roč. 58, s. 161 – 164.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Praha: Academia 1998. 356 s.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia 2004. 568 s.
- MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: *Slovo a slovesnost*, 1987, roč. 48, č. 2, s. 124 – 139.
- MEJSTŘÍK, Vladimír: Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. In: *Naše řeč*, 1965, roč. 48, č. 1, s. 1 – 18.
- MEJSTŘÍK, Vladimír: K zpracování nových kompozit ve výkladovém slovníku. In: *Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících*. Sborník příspěvků z konference, Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000. Eds. O. Martincová, J. Světlá. Praha: ÚJČ AV ČR 2000, s. 28 – 34.

MITTER, Patrik: *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 2003. 190 s.

MRAVINACOVÁ, Jitka: Anomální kombinace internacionálních morfémů s prvky českého lexika. In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Sborník příspěvků z konference Praha, 16. – 18. června 2003. Eds. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 126 – 132.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Nové komponenty v češtině (e-, i-, m-). In: *Varia XII*. Zborník materiálů z XII. kolokvia mladých jazykovedcov. Ed. M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2005, s. 47 – 52.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Komponenty e-, i-, m- v nové slovní zásobě. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Eds. O. Martincová, A. Rangelova, J. Světlá. Praha: ÚJČ AV ČR 2005, s. 232 – 241.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Kumulace morfémů pro vyjádření velmi velké/malé kvantity nebo intenzifikace. In: *Varia XIII*. Zborník materiálů z XIII. kolokvia mladých jazykovedcov. Eds. M. Šimková, K. Gajdošová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2006, s. 7 – 14.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1978. 800 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1960 – 1971. 4 644 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Teoretické zásady morfematického spracovania slovenčiny. In: *Morfematický slovník slovenčiny*. Red. M. Sokolová, G. Moško, F. Šimon, V. Benko. Prešov: Náuka 1999, s. 9 – 53.

SVOBODOVÁ, Ivana: Jak psát na začátku věty název eBanka. In: *Naše řeč*, 2005, roč. 88, č. 2, s. 108 – 111.

ŠMÍDOVÁ, Pavla: Kvantifikačně-intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny). In: *Jazykovědné aktuality*, 2000, roč. 37, zvláštní číslo, s. 87 – 95.

WASZAKOWA, Krystyna: Przejawy internacionalizacji w słowotwórstwie społecznej polszczyzny (zarys problematyki). In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Sborník příspěvků z konference Praha, 16. – 18. června 2003. Eds. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 74 – 83.

Komunikačno-funkčný aspekt živých osobných mien

Ivana Kormancová-Kopásková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská
Bystrica

Antroponymický systém sa ako zložka onymického systému manifestuje v priestorových, časových a frekvenčných dimenziách.

Používanie neúradných antroponým je spojené s istým geograficky vymedzeným priestorom vzhľadom na nárečie, ktoré sa v danej lokalite používa.

Na neúradných antroponymách taktiež pozorujeme, ako ich autori reagujú na zmenu v spoločenských i rodinných štruktúrach, na zmenu politickej, kultúrnej, náboženskej situácie.

Fungovanie antroponým sa navonok prejavuje ako generačná premena pomenovaných osôb v triede mužov, žien a detí. Pri osobnom pomenúvaní sme svedkami dynamiky, ktorá je dôsledkom potreby pomenúvať nových jedincov pri zmene generácií. V každej novej generácii sa uskutočňuje reprodukcia rodných/krstných mien. V širšom zmysle ide o vývin smerujúci od jednomennej sústavy v období stredoveku cez prímená označujúce zamestnanie alebo bydlisko až po kodifikáciu fakultatívne vystupujúcich prímen na dnešné priezviská v novoveku. Frekvenciu antroponým výrazne ovplyvňuje aj sociálny priestor. Osoby získavajú živé osobné mená v rodinnom kruhu, v kruhu priateľov, na ulici, na pracovisku, v škole atď.

Funkčným poľom onymie je komunikačná prax. Propriá sa významnou mierou podieľajú na výstavbe rozličných druhov textov. V. Blanár (2008, s. 44) hovorí o uplatnení viacerých komunikačných funkcií, napr. expresívna (*Ondrejko*), konatívna (*Hej, Ondro, Ondro!*) a funkcia fatická (*Si tam, Ondrej?*).

Integrálnou súčasťou problematiky onymického systému z hľadiska komunikačno-pragmatického aspektu je rozlíšenie jeho úradnej a neúradnej podoby. V tejto súvislosti používame pojem nominačná prítomnosť. Prvkami nominačnej prítomnosti, rešpektujú existenciu úradnej a neúradnej antroponymickej sústavy, sú: rodné/krstné meno, priezvisko a prezývka. Nominačná prítomnosť je určitý časový interval (kratší alebo dlhší), počas ktorého dochádza k minimálnemu množstvu zmien. Napríklad *Peulargiu Kopáskovú* z Krásna nad Kysucou dlho volali *Peulargia*, ale po určitom čase začali obyvatelia na jej označenie používať meno *Pela*. Ďalší príklad dokumentujúci minimálne množstvo zmien predstavujú mená *Hanka Šurabova* a *Hanka Šurapka*, ktoré obyvatelia používajú na pomenovanie *Anny*

Kormancovej, obyvateľky Krásna nad Kysucou, ktorej rodné meno bolo *Šurábová*. Aj individuálna charakteristika môže podliehať zmenám. *Petra Zátka* z Krásna nad Kysucou prezývali *Ripkoš*. Po čase ho začali v rybárskom zväze oslovovať neúradným menom *Ribarik*. Nakoľko obe neúradné antroponymá sú motivované jeho záľubou súvisiacou s lovom rýb, dôvodom vytvorenia novej individuálnej charakteristiky bola potreba diferenciacie *Petra Zátka* od *Jozefa Šusteka*, ktorý je taktiež nositeľom individuálnej charakteristiky *Ripkoš*.

Najintenzívnejšími činiteľmi ovplyvňujúcimi prvky nominačnej prítomnosti sú mimojazykové okolnosti. Úradná podoba rodného/krstného mena a priezviska má stále rovnakú podobu, t. j. nikdy sa nestane minulosťou. Časová dimenzia sa najzreteľnejšie prejavuje pri používaní prezývok. Nominačná prítomnosť sa tak rýchlo stane nominačnou minulosťou, ako rýchlo sa používatelia danej prezývky rozhodnú rozšíriť jej použitie aj na označenie iných rodinných príslušníkov.

Prezývku, resp. individuálnu charakteristiku definuje V. Patráš (1996, s. 46). ako „lexikálnu jednotku s výraznou motivačno-nominačnou, identifikačno-charakterizačnou a psychosociálno-komunikačnou úlohou.“ J. Krško (2003, s. 82) charakterizuje prezývky ako sociálne antroponymá, lebo sú uzavreté a známe len v určitej societe. M. Knappová (1996, s. 121 – 125) klasifikovala nasledovné typy motivácie: prezývky motivované rodným menom nositeľa, prezývky motivované priezviskom nositeľa, prezývky označujúce telesné, duševné, charakterové vlastnosti, symbolické prezývky motivované aktuálnymi udalosťami.

Na základe analýzy neúradných antroponým vydeľujeme prezývku ako individuálnu charakteristiku, ktorá funguje primárne ako kontaktný a komunikačný prostriedok, ktorým hovoriaci adresáta kontaktuje, identifikuje/diferencuje. Ak sa v priebehu času individuálna charakteristika preniesť aj na rodinných príslušníkov, resp. na jedného z nich, funkčný člen sa stane dedičným, vtedy sa prehodnotí na meno domu, alebo sa antropolexéma objavuje v rodinnom mene i v mene domu. Na základe uvedeného je prezývka sekundárne „čakateľka“ na to, aby sa stala živým osobným menom. Živé osobné mená vymedzujeme ako „neúradné dedičné antroponymá vznikajúce paralelne s postupným vytrácaním sa identifikačnej funkcie úradného mena s cieľom identifikovať nejakú osobu.“ (Kopásková, 2008, s. 194).

Bez vyššie uvedeného vymedzenia prezývky a živého osobného mena by sme nemohli vytvárať modely, ktorých podoba závisí od toho, či je dané neúradné antroponymum záležitosťou len jednej osoby, alebo naopak, či sa týka viacerých osôb.

Živé osobné mená sú výpovednými svedkami medziľudských vzťahov, dávajú možnosť nahliadnuť do živého fungovania jazyka a jeho pomenovacích procesov, preto je pri skúmaní

neúradných mien nutné brať do úvahy nielen poznatky lingvistické, ale rovnako aj sociologické a psychologické.

Oslovenie je jedným zo základných kontaktných a komunikačných prostriedkov. Z porovnávania individuálnych charakteristík so živými osobnými menami je evidentné, že pri oslovovaní konkrétnej osoby živým osobným menom sme opatrnejší ako pri oslovovaní konkrétnej osoby prezývkou. Postoj nositeľa individuálnej charakteristiky môže byť pozitívny, negatívny alebo neutrálny. Väčšinou si však nositeľ individuálnej charakteristiky na ňu zvykne a prijíma ju. So vzťahom k živým osobným menám je to komplikovanejšie. Týmto neúradným menom je osoba identifikovaná/diferencovaná najčastejšie vo svojej neprítomnosti, no neznamena to, že o mene nevie. Mnohí nositelia živých osobných mien meno neprijímajú práve preto, lebo nepatrí primárne im, ale sa na nich prenieslo dedičnosťou.

Motivácia tvorenia živých osobných mien v minulosti a v súčasnosti

Stretávame sa s názormi, že používanie živých osobných mien ustupuje (Kazík, 2003, s. 111, Valentová, 2009, s. 221). Faktom je, že prvé miesta pri zisťovaní frekvenčnej distribúcie pomenovacích modelov obsadzujú modely, v ktorých figuruje úradné priezvisko, prípadne aj úradná alebo neúradná podoba rodného/krstného mena. Napriek tomu, že v mnohých prípadoch sa forma živého osobného pomenovania málo odlišuje od jeho úradnej podoby, je nutné označiť tieto pomenovania ako živé osobné mená. „V súčasnosti si každý človek „nesie“ svoje slovotvorné motivanty, na základe ktorých tvoríme živé osobné mená, ide o úradné mená, ktoré sú v úradnej komunikácii záväzné a slovotvorne nemenné.“ (Jozefovič, 2010, s. 283). Úradné mená však môžu slúžiť ako jedno z možných východísk pri neúradnom pomenovaní osôb. Ako sme už spomenuli na inom mieste, stávajú sa základom pre meno rodiny a meno domu a, čo je dôležité, stáva sa z nich dedičný funkčný člen. Sú tak právoplatnými prvkami neúradnej antroponymickej sústavy. Vysoký podiel priezvisk v modeloch živých osobných mien je navyše svedectvom toho, že živé meno sa neodďaľuje od úradného pomenovania, ale naň nadväzuje, napr.:

<i>Stanislav Kasaj</i>	<i>Stano Kasaj</i>	$\underline{K} + P = RMD$
<i>Aurélia Kasajová</i>	<i>Stana Kasaja žena</i>	$(\underline{K} + P = RMD)_3 + A$
<i>Emil Koleno</i>	<i>Koľeno</i>	$P = RMD$
<i>Renáta Kolenová</i>	<i>Koľenova žena</i>	$P_3 = RMD + A.$

To, koľkými neúradnými antroponymami je osoba (neprítomná) identifikovaná/diferencovaná, aká je ich motivácia a forma súvisí jednak s mimojazykovou

skutočnosťou, ale rovnako aj s konkrétnou komunikačnou situáciou. Societa pri komunikácii využíva niektorú formu národného jazyka, preto vychádzame z toho, že aj živé mená sa realizujú v danej forme. Uvedený fakt je rozhodujúci pri komparovaní formy motivujúceho slova s formou motivovaného slova. Ak je osoba v societe označovaná živým osobným menom *Mľinar*, tak spisovná realizácia *Mlinár* je príznakovou. Existencia, poznanie a používanie živých osobných mien tvorí súčasť miestnej spoločenskej normy. Prijatie obyvateľa do miestneho kolektívu sa prejavuje utvorením nového antroponyma ovplyvneného danou komunikačnou situáciou.

Rozlišovanie úradného a živého pomenovania signalizuje socioonomastický prístup. Základnými kritériami socioonomastickej analýzy živého pomenúvania sa pre nás stali tri aspekty – aspekt generačný, aspekt sociálny a aspekt teritoriálny.

Ak nazeráme na živé osobné mená z generačného hľadiska, našim cieľom je zistiť, aké pomenovacie modely používajú jednotlivé generácie, t. j. nositeľmi akých živých osobných mien je najstaršia veková skupina a aké živé osobné mená uprednostňuje stredná a mladšia veková skupina.

Najstaršiu vekovú skupinu predstavujú nositelia živých osobných mien, ktorí dosiahli vek 50 rokov. Táto veková skupina má v oboch skúmaných lokalitách podobné zastúpenie. V Krásne nad Kysucou predstavuje z celkového počtu skúmaných osôb 31,84 %, z toho muži 15,16 % a ženy 16,68 % a v Oravskej Lesnej tvorí najstaršia generácia 27,17 %, z toho 13,58 % muži a 13,59 % ženy.

Strednú vekovú skupinu predstavujú nositelia živých osobných mien, ktorých veková štruktúra je 26 – 50 rokov. Zastúpenie tejto generácie v našej výskumnej vzorke je 40,99 % v Krásne nad Kysucou, pričom muži predstavujú 22,58 % a ženy 18,41 % a 44,70 % v Oravskej Lesnej, z toho muži sa na tomto počte podieľajú 26,49 % a ženy 18,21 %.

Zastúpenie mladšej vekovej skupiny, ktorú sme ohraničili vekovou hranicou 15 – 25 rokov, je 27,16 % v Krásne nad Kysucou a 28,12 % v Oravskej Lesnej. Aj zastúpenie jednotlivých pohlaví je pomerne vyrovnané, v Krásne nad Kysucou zabezpečujú muži 15,77 %, ženy 11,39 % a v Oravskej Lesnej tvoria muži 13,31 % a žena 14,81 %.

Najstaršia veková skupina

Krásno nad Kysucou

Trieda mužov

1.	<i>Masar</i>	CH ² / RMD	36,49 %
2.	<i>Francki Birki chlap</i>	($\underline{K}$ + RM ₃ = P : MD) ₃₃ + A	20,38 %

3.	<i>Stano Kasaj</i>	$\underline{K} + P = RMD$	14,69 %
4.	<i>Milo Ml'inar</i>	$\underline{K} + CH^Z / RMD$	13,27 %
4.	<i>Tuľeňof oľec</i>	$CH^V_6 / RMD + A$	13,27 %

Trieda žien

1.	<i>Masarova žena</i>	$CH^Z_3 / RMD + A$	23,75 %
2.	<i>Francka Birka</i>	$\underline{K} + RM_3 = P : MD$	17,24 %
3.	<i>Stana Kasaja žena</i>	$(\underline{K} + P = RMD)_3 + A$	13,41 %
4.	<i>Ihľičkova matka</i>	$CH^V_6 / RMD + A$	11,88 %
5.	<i>Bonarka</i>	CH^Z / RMD	11,49 %

Oravská Lesná

Trieda mužov

1.	<i>Puocorž</i>	CH^Z / RMD	56,60 %
2.	<i>Ciril' Bartoš</i>	$\underline{K} + P = RMD$	25,47 %
3.	<i>Lubo Kupjoni</i>	$\underline{K} + CH^P / RMD$	6,60 %
4.	<i>Betkin chlop</i>	$\underline{K}_{33} = RMD + A$	5,66 %

Trieda žien

1.	<i>Kretova</i>	$CH^V_3 / RMD + A$	37,41 %
2.	<i>Ciriľa Bartosa baba</i>	$(\underline{K} + \underline{P} = RMD)_3 + A$	20,14 %
3.	<i>Maja Čehanova</i>	$\underline{K} + CH^Z_3 / RMD$	19,42 %
4.	<i>Iľona</i>	$\underline{K} = RMD$	5,04 %

Najfrekvencovanejším pomenovacím modelom v triede mužov v prípade najstaršej generácie je v oboch lokalitách CH / RMD . Keďže najpopulárnejšie živé osobné mená v tejto vekovej skupine majú pomenovací model jednočlenný, je evidentné, že na identifikáciu/diferenciáciu najstarších obyvateľov skúmaných lokalít stačí jedno neúradné antroponymum. Nachádzame tu istú paralelu s pomenúvaním osôb v minulosti, keď funkciu identifikovať/diferencovať osoby spĺňal v plnej miere len jeden člen, a to rodné/krstné meno. Zamestnanie a záľuby sú aktivity, ktoré veľmi presne charakterizujú osobu a nakoľko ide o malé lokality (v čase produktívneho veku obyvateľov najstaršej generácie bolo aj Krásno nad Kysucou ešte dedinou), určité povolania boli jedinečné, vykonávané len jednou osobou

(*Brindzar, Haďar* – KNK, *Kovoľ, Miškorž* – OL). Identifikačná/diferenciačná funkcia tak bola splnená v plnej miere.

Aj napriek tomu, že v tejto generácii zaznamenávame častý výskyt osôb s rovnakým priezviskom, prípadne rodným/krstným menom a priezviskom (najmä v Oravskej Lesnej, v Krásne nad Kysucou len v prípade priezviska *Kopásek*), je to prekvapujúce, ale model obsahujúci uvedené dva členy je druhým najfrekventovanejším modelom v Oravskej Lesnej a tretím najfrekventovanejším v Krásne nad Kysucou. Rodné/krstné meno a priezvisko sa však stali zdrojmi živých osobných mien len v takých prípadoch, keď bol niektorý z týchto členov netradičný, resp. atraktívny (*Rudolf Brhel* – *Rudo Brhel*, *Jozef Pauk* – *Joško Pavuk* – KNK, *Cyril Bartoš* – *Ciriľ Bartos*, *Anton Belorit* – *Bialoržit* – OL).

Aj keď je model obsahujúci funkčné členy rodné/krstné meno a priezvisko frekventovaný, predsa viac ako nadpolovičnú väčšinu predstavuje v oboch lokalitách model obsahujúci funkčný člen CH, i keď v niektorých prípadoch je doplnený ďalším funkčným členom, najčastejšie rodným/krstným menom (svedčí o tom štvrtý najfrekventovanejší model v Krásne nad Kysucou a tretí najfrekventovanejší model v Oravskej Lesnej). Pomenovací model obsahujúci individuálnu charakteristiku sa vždy tešil obľube. Ľudia odjakživa vymýšľali prezývky súvisiace so zamestnaním, s konkrétnou situáciou, výzorom človeka či verbálnymi nedostatkami. A nie je tomu inak aj v prípade najstaršej generácie.

Pohľad na percentuálne vyhodnotenie nám signalizuje, že živé osobné mená obsahujúce individuálnu charakteristiku patria aj v triede žien k najobľúbenejším, čo sa vzhľadom na frekvenčné poradie pomenovacích modelov v triede mužov dalo očakávať. Najfrekventovanejší pomenovací model v triede žien má však rozličnú podobu, pretože sa používa veľa rôznych variantov živých osobných mien obsahujúcich individuálnu charakteristiku prenesenú dedičnosťou po manželovi (*Masarova žena, Pauľa Saňitkarova, stara Papinka, stara Šmajdova* – KNK, *Kretova, Trňova baba* – OL).

Vzhľadom na frekvenčné poradie pomenovacieho modelu K + P v triede mužov, nie je ani vysoká frekvencia pomenovacieho modelu K + P + A v triede žien prekvapujúca, keďže v prevažnej väčšine prípadov žena preberá po vydaji priezvisko po svojom manželovi. Tento model obsadil druhú priečku v Oravskej Lesnej a tretiu v Krásne nad Kysucou.

Osobitnú pozornosť upriamujeme na model, ktorý sa v Krásne nad Kysucou dostal v oboch triedach na druhé miesto. Tento pomenovací model, ktorý V. Blanár a J. Matejík spomínali ako ojedinelý, spočíva v tom, že manželka preberie meno manžela a na manžela sa následne prenesie toto manželkino meno (*Františka Bírová* – *Francka Birka*, *Ondrej Bíro* – *Francki Birki chlap*, *Marta Jozefíková* – *Marta Jozefička*, *Jaroslav Jozefík* – *Marti Jozefički*

chlap, Darina Kašíková – Darina Kašička, Vincent Kašík – Darini Kašički chlap). V Oravskej Lesnej sa zo všetkých prípadov, keď muž dedil meno po manželke, ktorých bolo šesť, vyskytol len jeden prípad (*Anna Chudiaková – Chudžina, František Chudiak – Chudžinín chlop*), ktorý zodpovedá vyššie uvádzanému druhému najfrekventovanejšiemu modelu v Krásne nad Kysucou.

Príčina ojedinelosti výskytu takýchto živých osobných mien môže mať teritoriálny, ale rovnako i sociálny pôvod. Oravská Lesná je dedina patriaca do stredoslovenského makroareálu a V. Blanár s J. Matejčíkom realizovali výskum tiež len na strednom Slovensku. To by mohol byť motív na interpretáciu, že v stredoslovenskom makroareáli je výskyt modelov, v ktorom žena preberie meno po manželovi a on následne preberie toto jej meno, ojedinelý.

Argumentácia vysvetľujúca ojedinelosť uvedeného pomenovacieho modelu zo sociálneho aspektu sa nám však javí pravdepodobnejšia. Veľmi výrazne vstupuje do popredia psychologický faktor, pretože vo všetkých prípadoch, keď sa na manželku prenieslo meno po manželovi a on následne preberie toto jej meno, zastáva žena významnú spoločenskú funkciu alebo je známa veľkej väčšine obyvateľov mesta, napr. *Františka Bírová* bola pôrodná asistentka, *Marta Jozefíková* pracuje na personálnom oddelení v závode INA Kysuce, a. s., *Darina Kašíková* bola známa celému mestu svojím autoritatívnym prístupom ku žiakom na hodinách zemepisu.

Fakt, že v Krásne nad Kysucou vstupuje do popredia meno ženy ako nositeľky živého pomenovania (*Mária Zuzčáková – Bonarka, Františka Čimborová – Fuzaňa*), potvrdí aj ďalší štatistický údaj, ktorého hodnota je 11,49 %. Kým v Krásne nad Kysucou predstavujú modely, keď sa žena stáva zdrojom živého pomenovania spolu 28,73 %, v Oravskej Lesnej je to 5,04 %, čo netvorí ani pätinu z počtu živých osobných mien Krásna nad Kysucou.

Stredná veková skupina

Krásno nad Kysucou

Trieda mužov

1.	<i>Pivarňík</i>	CH^V / RMD	15,06 %
2.	<i>Vlado Suchar</i>	$\underline{K} + CH^V_1 / RMD$	
	<i>mladi Bota</i>	$A - CH^V_1 / RMD$	14,76 %
	<i>Masarof sin</i>	$CH^Z_1 / RMD + A$	
3.	<i>Laďa Buľavu sin</i>	$(\underline{K} + P = RMD)_1 + A$	
	<i>mladi Brhel'</i>	$A - P_1 = RMD$	13,86 %

4.	<i>Pauli Birki sin</i>	$(\underline{K} + RM_3 = P : MD)_{11} + A$	11,14 %
5.	<i>Emil' Sikora</i>	$\underline{K} + P = RMD$	8,43 %
6.	<i>Ježurin chlap</i>	$CH^V_{33} / RMD + A$	5,12 %

Trieda žien

1.	<i>Saňitkarova d'jefka</i>	$CH^Z_1 / RMD + A$	
	<i>Hanka Saňitkarova</i>	$\underline{K} + CH^Z_1 / RMD$	14,81 %
	<i>mlada Porajtarova</i>	$A - CH^n_1 / RMD$	
2.	<i>Tul'ěnova žena</i>	$CH^V_3 / RMD + A$	10,00 %
3.	<i>Vila Cingel'a žena</i>	$(\underline{K} + P = RMD)_3 + A$	8,52 %
4.	<i>Gul'ička</i>	CH^V / RMD	6,67 %
5.	<i>Marjena Kormancova</i>	$\underline{K} + \underline{P}_1$	4,81 %
6.	<i>Joška Legionara žena</i>	$(\underline{K} + CH^Z / RMD)_3 + A$	4,07 %

Oravská Lesná

Trieda mužov

1.	<i>Maroš Maček</i>	$\underline{K} + CH^n_1 / RMD$	34,31 %
2.	<i>Paľo Šaña Briša</i>	$\underline{K} + (\underline{K} + P = RMD)_1$	
	<i>Tono Jantušof</i>	$\underline{K} + \underline{K}_1 = RMD$	21,57 %
	<i>Jaro Duľofcik</i>	$\underline{K} + \underline{P}_1 = RMD$	
3.	<i>Koščel'ňik</i>	CH^Z / RMD	14,71 %
4.	<i>Jantuš Brachňok</i>	$\underline{K} + \underline{P} = RMD$	6,86 %
4.	<i>Tono Amerikant</i>	$K + CH^Z / RMD$	6,86 %

Trieda žien

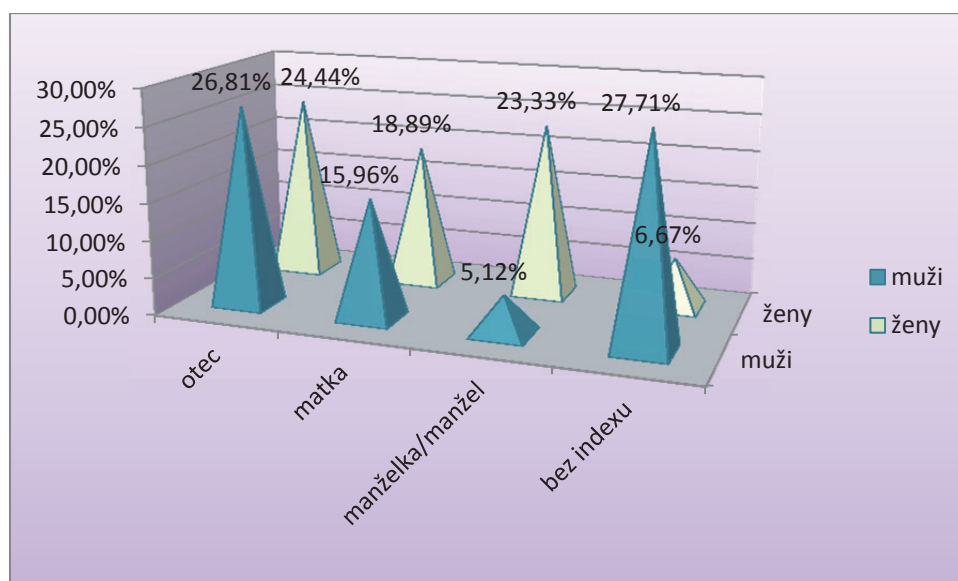
1.	<i>Koščel'ňicka</i>	RM_3	
	<i>Kľiňanova baba</i>	$CH^P / RMD + A$	23,35 %
	<i>Ščefka Gojnego</i>	$\underline{K} + CH^Z_3 / RMD$	
2.	<i>Hanka Harmonoňikaržova</i>	$\underline{K} + CH^Z_1 / RMD$	
	<i>Kancova džefka</i>	$CH^V_1 / RMD + A$	17,37 %
3.	<i>Lucka Šaña Briša</i>	$\underline{K} + (\underline{K} + P = RMD)_1$	
	<i>Val'ika Adolfova</i>	$\underline{K} + \underline{K}_1 = RMD$	15,57 %
	<i>mlodo Duľofcicka</i>	$A - RM_1 = P$	
4.	<i>Jantuša Bachňoka baba</i>	$(\underline{K} + P = RMD)_3 + A$	8,98 %

Pri pomenúvaní obyvateľov strednej vekovej skupiny je situácia zdanlivo podobná s pomenúvaním obyvateľov predstavujúcich najstaršiu generáciu. V Krásne nad Kysucou je na prvom mieste v triede mužov pomenovací model CH / RMD, jeho percentuálne zastúpenie je však výrazne nižšie v porovnaní so zastúpením tohto modelu v najstaršej vekovej skupine (15,06 % oproti 36,49 %). Rovnaké konštatovanie môžeme vysloviť v súvislosti s pomenovacím modelom K + P, ktorý predstavuje 8,43 % v strednej generácii a 14,69 % v najstaršej generácii.

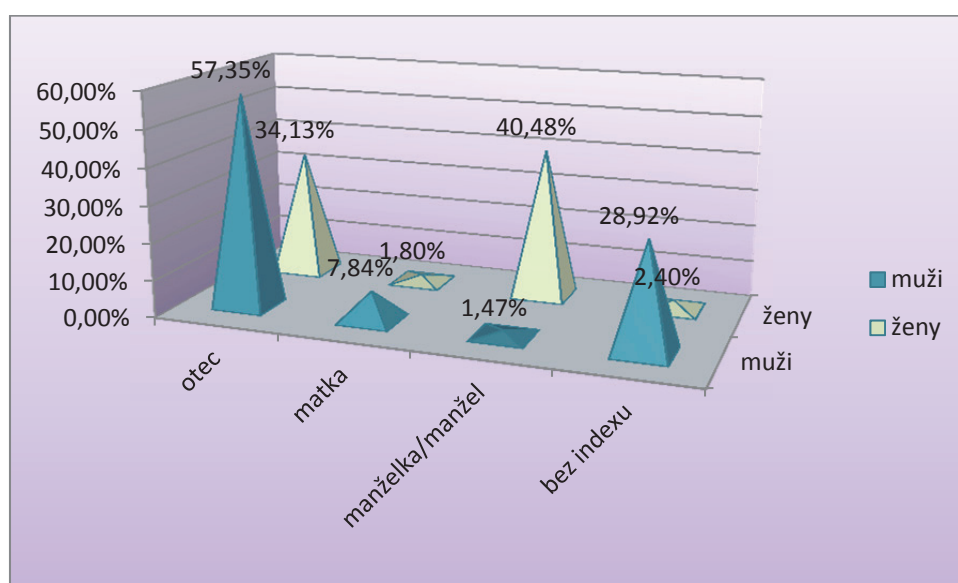
Ďalšie pomenovacie modely objavujúce sa v zozname tých najfrekvencovanejších poukazujú na prevahu opisných modelov. Jedným z dôvodov je rast mesta, ktorý je spôsobený jednak pribúdaním nových rodín (pristťahovaných), jednak zväčšovaním rodín a tým pribúdaním osôb s rovnakým priezviskom, prípadne rodným/krstným menom a priezviskom, čo má za následok prílev nových priezvisk, ale zároveň potrebu identifikovať/diferencovať osoby s rovnakým úradným menom. Ďalší dôvod spočíva v tom, či pomenúvaná osoba meno zdedila po svojom rodičovi, prípadne manželke/manželovi, alebo je zdrojom ona sama. To má vplyv na výslednú podobu pomenovacieho modelu, t. j. či bude model jednočlenný (*Gaštan, Kohut, Piťo*), dvojčlenný (*Janko Kovač, Ježurin chlap, mladi Rumpel*), trojčlenný (*uja Machajka sin, mladi Bota ot Flaksi*), či dokonca štvorčlenný (*sin Pištu Kubicu Otkostola, žena pana Maľara od Blaški*).

Iný funkčný člen ako rodné/krstné meno či priezvisko má prirodzene väčšiu identifikačnú/diferenciačnú hodnotu v danej societe, a preto ho komunikujúci použije v modelovom reťazci. Účastníci komunikácie sa tak lepšie zorientujú, rozhovor sa zrýchli a zefektívni.

I keď pohľad na frekvenčné poradie nám neposkytuje jednoznačne takúto informáciu, najviac živých osobných mien je takých, ktoré predstavitelia strednej vekovej skupiny získali dedičnosťou po svojich rodičoch.

Graf 1 Príbuzenské pomenovacie motívy strednej generácie v Krásne nad Kysucou

Graf 21 Príbuzenské pomenovacie motívy strednej generácie v Oravskej Lesnej

Údaje uvedené v tabuľkách majú veľkú výpovednú hodnotu. Poukazujú na jednoznačnú dominanciu mužov v živom pomenúvaní Oravskej Lesnej. V Krásne nad Kysucou je rozdiel medzi počtom živých osobných mien zdedených po otcovi a počtom živých osobných mien zdedených po matke zanedbateľný (v triede mužov 10,85 %, v triede žien 5,55 %) v porovnaní s týmto rozdielom zisteným v Oravskej Lesnej (v triede mužov 49,51 %, v triede žien 32,33 %). Je to výrazný rozdiel a zároveň ukazovateľ, ktorý veľmi presne poukazuje na patriarchálny systém rodiny. Nízka percentuálna hodnota v prípade najfrekvencovanejších

modelov je navyše svedectvom rozmanitosti modelového reťazca (napr. druhý a tretí najfrekventovanejší model v triede mužov v Krásne nad Kysucou, prvý a druhý model v triede mužov v Oravskej Lesnej).

Mladšia veková skupina

V tomto prípade je veľmi ťažké určiť najfrekventovanejší pomenovací model, ktorým je pomenovaná najmladšia generácia. Predstavitelia najstaršej generácie nepoužívajú na pomenovanie detí pomenovací model obsahujúci rodné/krstné meno a priezvisko pomenúvanej osoby. Takmer vždy použijú opisné modely obsahujúce živé osobné meno rodiča, resp. starého rodiča doplnené apelatívnym funkčným členom, napr. *Esteri Fabrički vnučka*, *Lad'o Hubar najmlači*, *Zmurovaného vnučka* – KNK, *Mudrašontko*, *Slavik*, *Ščeva Brodžatego džečisko* – OL. Príslušníci najstaršej a strednej generácie si mená mladšej generácie jednak nepamätajú, pretože ich inventár je oveľa pestrejší ako v minulosti a jednak na to nemajú dôvod, keďže s nimi často nevstupujú do bezprostrednej komunikácie. Pri pomenúvaní mladšej generácie rovesníkmi nadobúdajú prevahu modely pomenúvajúce osobu buď priamo menom, príp. menom a priezviskom alebo pomocou funkčného člena CH. Použitie CH je časté v určitých sociálnych skupinách a závisí od viacerých faktorov, ako sú telesné a duševné vlastnosti, záľuby, pôvod, obľúbené zviera.

Realizovať analýzu z generačného hľadiska nie je možné bez uplatnenia aj ďalších prístupov, a to teritoriálneho a sociálneho. V oboch skúmaných lokalitách máme takmer totožné percentuálne hodnoty informujúce o pomernom zastúpení jednotlivých generácií. Viaceré pomenovacie modely obsadzujú rovnaké priečky. Nachádzame však aj isté rozdiely, a práve tie by sme chceli podrobiť analýze.

Špecifiká živých osobných mien v skúmaných lokalitách

Pri pomenúvaní jednotlivých osôb v skúmanom meste sú niektoré priezviská také frekventované, že úradné meno stráca identifikačnú funkciu. Ide najmä o priezviská *Čimborová*, *Kopásková*, *Kormancová*. Nie je ničím neobvyklým, že v meste sa nachádzajú osoby s rovnakým menom i priezviskom. Jednotlivé osoby sú v komunite identifikované/diferencované len neúradnými menami, napr.:

<i>Eva Čimborová</i>	<i>Čipakova matka</i>	CH ⁿ ₆ / RMD + A
<i>Eva Čimborová</i>	<i>Papinova djefka</i>	CH ^v ₁ / RMD + A

<i>Jana Kopásková</i>	<i>Angelika</i>	CH^v / RMD
<i>Jana Kopásková</i>	<i>Mojžišova žena</i>	$CH^v_3 / RMD + A$
<i>Jana Kopásková</i>	<i>Omastova žena</i>	$CH^n_3 / RMD + A$
	<i>Omachelova žena</i>	$CH^n_3 / RMD + A$
<i>Jana Kopásková,</i> <i>rod. Vojtková</i>	<i>Janka Vojtíčka</i>	$\underline{K} + \underline{P}_1$
<i>Jana Kopásková,</i> <i>rod. Skorková</i>	<i>Braňa Fudbalistu žena</i> <i>Skorkuľa</i>	$(\underline{K} + CH^z / MD)_3 + A$ $\underline{P}_1$
<i>Anna Kopásková</i>	<i>Hana Gustova</i>	$\underline{K} + \underline{K}_3$
	<i>Fujtkova</i>	CH^n_3 / RMD
<i>Anna Kopásková</i>	<i>Štopľova žena</i>	$CH^v_3 / RMD + A$
<i>Anna Kopásková</i>	<i>Ituľa</i>	CH^n / RMD
<i>Anna Kopásková</i>	<i>Kudova žena</i>	$CH^v_3 / RMD + A$
<i>Anna Kopásková</i>	<i>Babjakova matka</i>	$CH^v_6 / RMD + A$
<i>Anna Kormancová</i>	<i>stara Bobarova</i>	$A - CH^n_6 / RMD$
<i>Anna Kormancová,</i> <i>rod. Šurábová</i>	<i>Vlada Kormanca žena</i>	$(\underline{K} + P = RMD)_3 + A$
	<i>Hanka Vlada Kormanca</i>	$\underline{K} + (\underline{K} + P = RMD)_3$
	<i>Hanka Šurapka</i>	$\underline{K} + \underline{P}_1$

Cieľom stručného výberu bolo poukázať na vysokú frekvenciu rovnakého mena a priezviska, ale zároveň sa nám odkryli ďalšie fakty. Uvedené príklady a hlavne modely sú dôkazom toho, že živé mená žien nadväzujú na živé mená manželov. Rovnako však informujú o tom, že mená veľkej väčšiny žien sú nezávislé od mena manželov. Mnohým ženám po vydaji popri prevzatom manželovom mene ostáva aj ich dedičné rodičovské meno, resp. im ostáva len rodičovské meno, napr.:

<i>Mária Bulavová, rod. Šurábová</i>	<i>Buľafka, Mariša Šurapka</i>
<i>Jana Kopásková, rod. Skorková</i>	<i>Braňa Fudbalistu žena, Skorkuľa</i>
<i>Katarína Kopásková, rod. Kolenová</i>	<i>Katka Šišková, Katka Koľenka</i>
<i>Anna Tvrdá, rod. Ladňáková</i>	<i>Hana Ladňačka</i>

V skúmanom meste sa vyskytujú a sú pomerne frekventované aj také prípady, o ktorých V. Blanár a J. Matejčík hovoria ako o ojedinelých (upozorňujeme, že ich výskum prebiehal

v 70. rokoch 20. storočia) a to, keď manželka preberie meno manžela a on následne preberá toto jej meno, napr.:

Františka Bírová

Francka Birka

Ondrej Bíro

Francki Birki chlap

Marta Jozefíková

Marta Jozefička

Jaroslav Jozefík

Marti Jozefički chlap

Darina Kašíková

Darina Kašička

Vincent Kašík

Darini Kašički chlap

V uvedených príkladoch sa súčasťou živého osobného mena stal apelatívny člen chlap, ktorým je vyjadrený príbuzenský vzťah pomenovanej osoby. Rovnako sa toto meno prenieslo na deti, opäť opisným tvarom, t. j. použitím apelatívneho člena syn alebo dcéra, napr. *Darini Kašički sin*. V týchto prípadoch veľmi výrazne vstupuje do popredia psychologický faktor, pretože vo všetkých prípadoch, keď žena preberie meno po manželovi a on následne preberá toto jej meno, zastáva žena významnú spoločenskú funkciu, alebo je známa veľkej väčšine obyvateľov obce, napr. *Františka Bírová* – pôrodná asistentka, *Marta Jozefíková* – pracovníčka personálneho oddelenia v závode INA Kysuce, a. s., *Darina Kašíková* – veľmi prísna učiteľka.

Ďalší z modelov, ktorý sa v prehľade vyskytol je ten, keď muž preberie meno po svojej manželke a deti po svojej matke, t. j. do popredia vstupuje meno ženy ako nositeľky živého pomenovania, napr.:

Drahomíra Ďuranová

Drahuša

Augustín Ďurana

Drahušin Gusta

Božena Ďuranová

Drahušina dješka

Ol'ga Galgánková

Barbi

Vladimír Galgánek

Barbin chlap

Boris Galgánek

Barbin sin

Peulargia Kopásková

Pela

Alojz Kopásek

Peľin chlap

Anna Kopásková

Ituľa

Ivan Kopásek

Ituľin chlap

Marianna Magátová

Šakira

Miroslav Magát

Šakirin chlap

Beáta Magátová

Šakirina dješka

Na základe analýzy živých osobných mien žien konštatujeme, že vysoká frekvencia modelu, keď je nositeľkou živého pomenovania žena (22,41 %), je podmienená:

- a/ vysokým počtom vdov v meste,
- b/ jedinečnosťou, neopakovateľnosťou rodného/krstného mena ženy,
- c/ výraznými telesnými alebo duševnými vlastnosťami, ktoré prevýšia silu neúradného mena muža,
- d/ spoločenskou funkciou ženy v obci,
- e/ odchodom veľkého počtu mužov za prácou.

Usudzujeme, že argument uvedený ako posledný je najsilnejším faktorom ovplyvňujúcim vznik živých osobných mien žien v meste Krásno nad Kysucou.

Rovnako ako v Krásne nad Kysucou, aj v inventári mien Oravskej Lesnej nachádzame rovnaké úradné ženské mená.

Anna Brňáková

Mudraška

RM₃

Anná Brňáková

Hana Mudraška

K + RM₃

Anna Brňáková

Jehovistka

RM₃

Helena Murínová

Lišiacka

RM₆

Helena Murínová

Backova

CH^m₃ / RMD

Helena Murínová

Gašparkova neviasta

K₅ = RMD + A

Jozefína Brišová

Juoška Čehanova

K + CH^z₁ / RMD

Jozefína Brišová

Gruoboržova

CH^z₃ / RMD

Osoby s rovnakým úradným menom sú v societe identifikované/diferencované len pomocou neúradných mien. Obyvatelky Oravskej Lesnej sú v prevažnej väčšine pomenované podľa muža (manžela, otca, svokra). V tejto lokalite sme zaznamenali len jedno živé osobné meno, keď žene ostalo po vydaji rodičovské meno (*Anna Kolenčíková* – *Hanka Kovačka*). Navyše išlo o osobu, ktorá bola prísťahovaná a priezvisko *Kováč* sa v skúmanej lokalite nevyskytuje. Preto výskyt takéhoto neúradného mena považujeme skôr za výnimku.

Vznik živých osobných mien, ktorých zdrojom sú ženy, bol motivovaný netradičným menom alebo jedinečným zamestnaním. V mnohých prípadoch išlo iba o individuálnu charakteristiku (*Martina Brňáková – Martina šostršicka, Valéria Holubčíková – Valíka kucharka*). Je potrebné pripomenúť, že hranica medzi individuálnou charakteristikou a živým osobným menom je veľmi krehká a je len otázkou času, kedy sa individuálna charakteristika prehodnotí na živé osobné meno.

Porovnávaním modelov živých osobných mien žien v dvoch rôznych lokalitách sme sa dopracovali k zisteniu, že v Krásne nad Kysucou je oveľa vyššia frekvencia živých osobných mien, ktorých nositeľkami sú ženy (22,41 %), ako v Oravskej Lesnej (2,94 %). Nazdávame sa, že na tomto výsledku sa výrazne podpísal sociologický faktor. Muži v Krásne nad Kysucou v dôsledku straty zamestnania (zánik podniku Kysucké drevárske závody, strata možnosti pracovať v podniku Tesla Orava, prevádzka Oravská Lesná) boli nútení odchádzať za prácou do neďalekej Českej republiky. Tesla Orava, prevádzka Oravská Lesná bola a stále je schopná vzhľadom na počet obyvateľov zabezpečiť zamestnanie všetkým mužom v Oravskej Lesnej, t. j. muži nie sú nútení vycestovávať za prácou mimo obec. Táto obec je navyše známa drevorubačstvom a prácami v lese s využitím lesnej techniky. Muž ma v takomto prípade dominantnejšie postavenie vo vnímaní spoločnosťou ako žena, aj preto je motivácia mužským a otcovským príznakom silnejšia. 10. novembra 2008 bola otvorená cesta, ktorá opäť spojila Oravu s Kysucami. Bude zaujímavé sledovať ďalší vývoj, a to nielen spoločenský, ale rovnako aj socioonomastický.

Pretrvávajúci patriarchálny systém v Oravskej Lesnej potvrdzuje aj zriedkavý výskyt modelu, v ktorom preberá rozhodujúcu úlohu dieťa, otec a matka preberú meno po svojom dieťati. V Krásne nad Kysucou patrí tento typ živého osobného mena k najfrekvencovanejším. Vo výskume V. Blanára a J. Matejčíka sme sa s týmto modelom, išlo o výskum celého stredného Slovenska, stretli len ojedinele, navyše osoby nemali rovnaké miesto bydliska. V Krásne nad Kysucou sa prípad preberania mena po svojom dieťati vyskytol päťdesiatkrát. To nás oprávňuje vysloviť predpoklad, že v skúmanom meste ide o nový trend. Na základe analýzy živého pomenovania Krásna nad Kysucou usudzujeme, že mená detí sa stávajú zdrojom živých osobných mien na úkor mien otcov v dôsledku ich neprítomnosti, t. j. tak ako v prípade žien, deti s stávajú hlavami rodiny v dôsledku odchodu otcov za prácou mimo bydliska. Takáto situácia nastáva len v prípade najstaršej generácie, pretože osoba, ktorej meno, resp. individuálna charakteristika, ktorá sa stane zdrojom živého osobného mena, musí byť známa veľkej väčšine obyvateľov mesta/dediny. Nositeľom takéhoto neúradného mena je najčastejšie príslušník strednej generácie.

Na charaktere neúradnej antroponymickej sústavy sa podpísal aj rozdielny charakter kopaničiarskeho osídlenia. V Oravskej Lesnej je periféria kompaktnejšia, t. j. má väčší počet domov a teda aj obyvateľov žijúcich v danej lokalite. Krásno nad Kysucou má iný charakter. Periféria je menej kompaktná, súčasťou mesta sú kopanice, v ktorých sa nachádzajú dva domy. Živé osobné meno funguje v centre a jeho sila klesá smerom na perifériu. Na periférii si vystačí aj úradné meno. To je argument vysvetľujúci oveľa vyššie percento výskytu živých osobných mien, ktorých súčasťou je rodné/krstné meno, priezvisko, resp. oba funkčné členy, v Oravskej Lesnej ako v Krásne nad Kysucou. Rovnako to môžeme považovať za argument vysvetľujúci vyššiu frekvenčnú distribúciu živých osobných mien v Krásne nad Kysucou ako v Oravskej Lesnej. Uvedené dokumentujeme nasledujúcim príkladom. V meste Krásno nad Kysucou je zaujímavé sledovať rozdiel v pomenúvaní osôb medzi centrom mesta a okolitými osadami.

Anna Kopásková

Hana Gustova

Anna Koňušíková

Hana Mišova

Anna Koňušíková

Hana Rudova

Uvedené neúradné mená sú používané len osobami danej osady na identifikáciu/diferenciáciu osoby bývajúcej v danej osade. V meste ženu týmto menom neoznačujú. Na ilustráciu uvádzame príklad: *Anna Kopásková* býva v osade Blažkov. Všetci obyvatelia Blažkova ju identifikuje menom *Hana Gustova*. V meste Krásno nad Kysucou je na označenie tejto osoby používané meno *Fujtkova*. Dôvod je zrejmý. V osade sa takmer všetci poznajú a výskyt ďalšieho manželského páru s menami *Anna* a *Augustín* je vzhľadom na počet obyvateľov osady málo pravdepodobný. Preto je možné použiť neúradné antroponym *Hana Gustova*. V centre mesta je výber mena ovplyvnený potrebou presnej identifikácie/diferenciácie. Ekonomizácia výrazu sa prejavuje aj v oblasti antroponým. Nemáme na mysli skrátenie mena, ale použitie takého mena, ktoré je všetkým komunikantom známe. A preto aj obyvatelia danej osady pomenúvajúci *Annu Kopáskovú* *Hana Gustova* volia v meste, v dôsledku rýchleho odovzdania informácie, meno *Fujtkova*. Výskyt viacerých mien patriacich jednej osobe je potvrdením vysokej frekvencie živých osobných mien v danej lokalite.

Na záver si pomôžeme slovami J. Krška (2000, s. 83): „Sociálno-psychologický aspekt pomenovaní poukazuje na mnohorozmernú a zložitú štruktúru propria. Tento aspekt poukazuje na expedienta i percipienta, ich vzájomnú sociálnu interakciu ako aj na širšie spoločenské vzťahy.“

Literatúra

BLANÁR, Vincent: *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky*. Bratislava: SJS pri SAV, JÚLEŠ SAV 2008. 77 s.

JOZEFOVIČ, Michal: Modelovanie slovotvorby živých osobných mien. In: *Lexika slovenskej onymie*. Zborník materiálov zo 17. slovenskej onomastickej konferencie. Red. J. Hladký, I. Valentová. Bratislava: VEDA 2010, s. 283 – 296.

KAZÍK, Miroslav: Živé osobné mená v Staroturianskej kopaničiarskej osade Topolecká. In: *Zborník materiálov z 15. slovenskej onomastickej konferencie (Bratislava 6. – 7. septembra 2002)*. Zost. P. Žigo, M. Majtán. Bratislava: VEDA 2003, s. 101 – 111.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Tvorba prezdívek stále živá. In: *12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“ (Prešov 25. – 26. októbra 1995)*. Zborník referátov. Red. M. Majtán, F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1996, s. 310 – 313.

KOPÁSKOVÁ, Ivana: Využitie jednotlivých funkčných členov v živých osobných menách v Krásne nad Kysucou. In: *ACTA ONOMASTICA*. Eds. M. Harvalík, P. Štěpán. Praha: MYRIS TRADE s. r. o. 2008, s. 194 – 202.

KRŠKO, Jaromír: Sociálno-psychologické aspekty pomenovania. In: *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti*. 14. slovenská onomastická konferencia, Banská Bystrica 6. – 8. júla 2000. Zost. J. Krško, M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB 2000, s. 75 – 84.

PATRÁŠ, Vladimír: Sekundárne pomenovania (prezývky) a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenstvách. In: *Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolingvistika Slovaca*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA 1996, s. 45 – 56.

Substantívna deklinácia spisovnej slovenčiny v období od 30. rokov

20. storočia po súčasnosť

Martina Kopecká

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Spisovná slovenčina sa v 30. rokoch 20. storočia vyznačovala dvomi protichodnými tendenciami. Prvú tendenciu predstavovalo zbližovanie slovenčiny s češtinou. Prezentovali ju Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1931, za ktorých prípravou stáli zástancovia oficiálnej teórie o jednotnom československom národe a jednotnom československom jazyku v dvoch variantoch (českom a slovenskom). Tento prístup k spisovnej slovenčine sa prejavil najmä v hláskosloví a lexike, v ktorých sa uzákonilo množstvo českých prvkov (*krúžek, svoboda, láhva/láhev, zeď, nabídka*). V opozícii k nej stála druhá tendencia, nadväzujúca v kodifikácii spisovnej slovenčiny na martinský úzus, uzákonený v 3. vydaní Rukováti spisovnej reči slovenskej (1919). Tento štýl predstavoval časopis Slovenská reč, ktorý vznikol ako reakcia na prvé PSP a začal vychádzať už rok po ich vydaní. Časopis sa zaslúžil o stabilizáciu spisovnej normy slovenčiny v 30. rokoch, opierajúc sa o podobu slovenčiny kodifikovanú v spomínanej príručke Rukoväť spisovnej reči slovenskej (1919) a jej presadzovanie v jazykovej praxi. Na stránkach Slovenskej reči sa v 30. rokoch priebežne formulovali zásady, ktoré boli obsiahnuté v návrhu Pravidiel slovenského pravopisu (1939). O jeho prípravu sa do veľkej miery zaslúžil H. Bartek. Tento návrh v takej podobe, v akej bol pripravený, nevyšiel. Komisia vymenovaná ministrom školstva a národnej osvety J. Sivákom ho vyhodnotila ako príliš puristický¹ a jeho text bol poverený upraviť A. A. Baník. Pravidlá slovenského pravopisu potom vyšli v r. 1940 a odstránila sa nimi rozdvojenosť v kodifikácii spisovnej slovenčiny 30. rokov, ktorú na jednej strane prezentovali Pravidlá z r. 1931 a na druhej strane časopis Slovenská reč a návrh Pravidiel z r. 1939. Pravidlá z r. 1940 na jednej strane uzatvorili medzivojnové obdobie vo vývine spisovnej slovenčiny v 20. stor. a na druhej strane stáli na začiatku jej súčasného vývinového obdobia. V nasledujúcich rokoch, v čase existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945), sa slovenský jazyk vyvíjal v priaznivých podmienkach, bez vplyvu češtiny. Už krátko po skončení 2. svetovej vojny slovenský a český národ opäť

¹ Bartkom navrhované zmeny, ktoré komisia neodsúhlasila: 1. zjednotené písanie prípony *-li* v pluráli minulého času vo všetkých rodoch, 2. fonetické písanie predpony *s-/z-/zo-*, 3. väzba predložky *z, zo* s *G* a predložky *s, so* s *I*. V Pravidlách z r. 1931 platili tieto pravidlá, ktoré sa uplatnili aj v Pravidlách z r. 1940: 1. prípona *-li* platila pri životných maskulinách, pri neživotných maskulinách, feminínach a neutrách bola záväznou prípona *-ly*, 2. pravopis predpony *s-/so-/z-/zo-* podľa sémantického princípu, 3. väzba *G* s predložkami *s, so* a *z, zo* podľa ich významu (vo význame „zvnútra von“, napr. *vypadnúť z ruky*, „zhora dolu“, napr. *spadnúť so stromu*).

tvorili spoločnú Československú republiku. V tomto období však už slovenčina bola rovnocenným partnerom češtiny. Spôsobila to „bohatosť a diferencovanosť prostriedkov spisovného jazyka, vypracovanosť štýlov spisovnej slovenčiny, stabilita a prispôsobivosť jej normy a spoľahlivé fungovanie spisovnej reči v živote spoločnosti aj jednotlivcov“ (Krajčovič – Kačala, 2011, s. 161). Pravidlami z r. 1953 sa do spisovnej slovenčiny zaviedli pravopisné zmeny, ktoré ešte v r. 1939 navrhol H. Bartek a v porovnaní s neskorším vývinom sa v nich pozitívne ustálila najmä morfológia a syntax. Od tohto obdobia je spisovná slovenčina do veľkej miery stabilná. V nasledujúcich kodifikačných príručkách sa zrealizovali iba menšie úpravy, ktoré si vyžiadal reálny stav v jazyku.

Kodifikácia predstavuje vedomú a zámernú činnosť, ktorou sa v istom období zasahuje do prirodzeného vývinu jazyka s cieľom uzákoniť vybranú jazykovú normu, ktorá bude záväzná pre celé jazykové spoločenstvo. Kodifikátor v čase prípravy kodifikačnej príručky zaujíma k jazyku istý postoj. Na základe zvolených kritérií spisovnosti vyberá také jazykové prostriedky, ktoré majú byť podľa neho v čase platnosti kodifikácie celospoločensky záväzné a rešpektované. V nasledujúcich kodifikačných príručkách sa môžu, ale nemusia akceptovať tieto hodnotiace kritériá. Svoju úlohu tu zohrávajú zmeny v samotnom jazyku, jazyková a spoločensko-kultúrna situácia, lingvistická metodológia, osobnosť kodifikátora a iné relevantné činitele.

Cieľom nášho príspevku je poukázať na vývin spisovnej normy slovenského jazyka v období od 30. rokov 20. storočia po súčasnosť v oblasti substantívnej deklinácie. Budeme sledovať prístupy kodifikátorov k spisovnej slovenčine, či kritériá spisovnosti, ktoré si pri kodifikačnej činnosti zvolili, boli funkčné, či sa nimi norma jazyka stabilizovala, alebo rozkolísala. Dôraz kladieme na neschválené Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1939, na ich porovnanie v retrospektíve – s predchádzajúcou kodifikáciou, ktorá bola poplatná ideí čechoslovakizmu a v perspektíve – s ďalším vývinom jazyka, ktorý zachytili nasledujúce kodifikačné príručky (Pravidlá z r. 1953, 1. vyd. z r. 1991 a 3. vyd. z r. 2000).

Jedným z javov, ktorý v sledovanom období prešiel zmenou, je skloňovanie zvieracích substantív mužského rodu v pluráli. V príručkách sa riešila otázka ich deklinácie podľa životných alebo neživotných podstatných mien mužského rodu, čiže podľa typu *chlap* alebo typov *dub* a *stroj*. Na konštituovanie gramatickej kategórie životnosti mala značný vplyv syntaktická rovina. Tento vplyv sa prejavil v postupnom uvedomovaní si potreby odlišiť vo výpovedi agens a paciens. Homonymia N a A životných maskulín tak začínala spôsobovať komunikačné ťažkosti (agens aj paciens mali rovnaké gramatické tvary pádov), ktoré neskorším vývinom viedli k zániku tejto homonymie a vnútroparadigmatickému vyrovnaniu

A s G. Pádová homonymia N sg. a A sg. sa najskôr odstránila pri osobných maskulínach a neskôr aj pri zvieracích menách, napr. N sg. *chlap* : A sg. *chlap* > N sg. *chlap* : A sg. *chlapa* (< G sg. *chlapa*), N sg. *orol* : A sg. *orol* > N sg. *orol* : A sg. *orla* (< G sg. *orla*). Pri neživotných maskulínach sa toto vnútroparadigmatické vyrovnanie pokladalo za redundantné. V množnom čísle sa vplyv kategórie životnosti na formovanie nových paradigiem prejavil pri neživotných maskulínach vo vyrovnaní nominatívnych tvarov podľa akuzatívnych (N pl. *dubi* : A pl. *duby* > N pl. *duby* : A pl. *duby*). V rámci životných maskulín sa odlišenie N a A pl. obmedzilo iba na osobné maskulína. Príčinou bol vznik novej kategórie – kategórie mužskej osoby, ktorá sa uplatnila najmä v stredoslovenskom jazykovom areáli. Vyrovnanie N a A pl. sa uskutočnilo na tomto území nielen pri neživotných maskulínach, ale aj pri životných zvieracích menách (N pl. *had'i* : A pl. *hady* > N pl. *hadi* : A pl. *hadi*). Pri osobných maskulínach odlišenie N a A pl. sa vyriešilo vnútroparadigmatickým vyrovnaním A pl. s G pl. (N pl. *chlapi* : A pl. *chlapy* > N pl. *chlapi* : A pl. *chlapov* (< G pl. *chlapov*, -ov z *u*-kmeňov); Mračníková (Kamenárová), 2005, s. 48, 2006, s. 439, Krajčovič, 2009, s. 85, pozri aj Miko, 1962, s. 43 – 46, Pauliny, 1990, s. 33 – 34). V historicky prvých Pravidlách (1931, s. 8, 55 – 56) bola záväznou poučka, podľa ktorej „zvieracie mená mužského rodu sa skloňujú pravidlom ako mužské mená osobné“ (tamže, s. 55), napr. N pl. *hadi*, *orli*, *psi*, *vtáci*, *vlci*, *zajaci*, *medvedi* ako *chlapi*, *muži*, A pl. (*videl som*) *verných psov*, *dravých orlov*, *vlkov* ap. ako *chlapov*, *mužov*. Ďalej sa v *Pravidlách* (1931, s. 56) konštatovalo, že hoci v ľudovej reči sa vyskytuje skloňovanie podľa neživotných substantív mužského rodu, napr. *vrabce*, *hýle*, *motýle*, *jelene*, *medvede*, *barance*, pre spisovnú slovenčinu boli ako správne určené životné podoby *vrabci*, *hýli*, *motýli*, *jeleni*, A pl. *vrabcov*, *hýľov*, *motýľov*, *jeleňov*. H. Bartek sa v neschválenom návrhu (1939, s. 76) odchyľil od kodifikácie z r. 1931, odporúčal v ňom deklináciu, ktorá zodpovedala prirodzenému vývinu v strednej slovenčine (ASJ II, 1981, s. 67 – 68, 70, 72), a naznačil tak ďalšie smerovanie skloňovania životných neosobných maskulín: „zvieracie mená pravidla majú v množnom nominatíve a akuzatíve prípony neživotných podstatných mien, t. j. -y alebo -e, na pr.: orly, sokoly, hady (vidím veľké orly, sokoly, hady) a pod.; zajace, medvede, jelene, motýle, lipne a pod.“ (PSP, 1939, s. 76). Pádové koncovky podľa životných maskulín pripúšťal iba pri personifikácii, napr. *Vy hadi!* – *Vy medvedi nemotorní!* V slovách *vlk*, *pes* a *vták* navrhoval v N pl. pádovú koncovku prirodzenú pre životné maskulína: *vlci*, *psi*, *vtáci*, tvary *psy* a *vtáky* uvádzal ako zriedkavejšie. V akuzatíve mal ako primárny neživotný tvar a sekundárne životný tvar: *psy/psov* (tamže, s. 308). Funkčnosť tohto Bartkovho návrhu v perspektíve s menšími úpravami pri deklinácii

trojice mien *pes*, *vlk* a *vták* potvrdili neskoršie kodifikácie (PSP, 1940, s. 81, 301, PSP, 1953, s. 65, PSP, 2000, napr. s. 201, 312, 324, 464, 468).

Pád, ktorý prešiel zmenou, bol aj I pl. všetkých maskulín. V súčasnosti je v množnom inštrumentáli spisovná prípona *-mi/-ami*. Z pohľadu diachronie táto prípona nie je pôvodná v dnešných typoch *chlap*, *dub* a *stroj*. Substantíva patriace do pôvodnej *o*-kmeňovej a *jo*-kmeňovej deklinácie, ktoré sa dnes skloňujú podľa týchto typov, mali v I pl. pôvodnú pádovú príponu *-y* (*o*-kmene), resp. *-i* (*jo*-kmene). Neskorším vývinom sa tieto koncovky medziparadigmaticky vyrovnali s *u*-kmeňovou inštrumentálovou príponou *-mi*, keď bola na konci tvarotvorného základu spoluhlásková skupina, uplatnila sa prípona *-ami* (Krajčovič, 2009, s. 97, 99 – 100, Žigo, 2003, s. 15). Š. Hlavatý (1922, s. 68) rozšírenie tvarotvornej prípony *-mi* na úkor prípony *-y* vysvetľoval výraznosťou tejto koncovky, čo je spôsobené tým, že je príponou iba jedného pádu. „Oproti pôvodnému *-y* koncovka *-mi* odporúčala sa výhodou, že je *markantnejšia* a že je príponou *pádu len jedného*. Avšak pád tak dôležitý, jak je inštr. v jazyku slovenskom, – a vo slovanských jazykoch vôbec – mal snahu od pádov formálne mu podobných nielen sa diferencovať, ale aj si zadovážiť podobu svojmu zástoju *lepšie zodpovedajúcu, charakteristickejšiu a markantnejšiu*.“ V. Vážný (PSP, 1931, s. 22) v I pl. maskulín kodifikoval staršiu tvarotvornú príponu *-y* a sekundárne pripúšťal aj novú príponu *-mi*², napr. *s dvoma žiaky* (*žiakmi*), *vtáky* (*vtákmi*), *s dobrými chlapý* (*chlapmi*), *pávy* (*pávmi*), *sokoly* (*sokolmi*). Týmto kodifikačným krokom sa v prvých PSP dostalo do napätia rešpektovanie teórie čechoslovakizmu (koncovka *-y*) a zároveň uvedomovanie si vývinu jazyka a jeho zohľadnenie v kodifikácii, ktorý prezentovala koncovka *-mi*. Alomorfizmus z prvých Pravidiel H. Bartek (PSP, 1939, s. 76 – 77) odmietol. Pre spisovnú slovenčinu nepripúšťal tvarotvornú príponu *-y* a ako správnu odporúčal príponu *-mi*, napr. *chlapmi*, *synmi*; *hradmi*, *dachmi*, *vekmi*, *kostolmi*, *zákonmi*. Príponu *-ami* navrhoval v slovách, v ktorých by vznikla ťažko vysloviteľná spoluhlásková skupina, napr. *chlapcami*, *psami*, *listami*, *príspevkami*, *pieskami*, *nechtami*, *mozgami*, *programami*. Bartkovu zásadu prevzali PSP z r. 1940 (s. 81 – 82). V kodifikácii sa rešpektoval vývin jazyka. Zo spisovnej normy sa odstránila nefunkčná pádová koncovka *-y* a ako funkčná sa určila prípona *-mi/-ami*, ktorá je platná dodnes.

V rámci substantív ženského rodu sa venovala pozornosť aj slovám typu *búra* (búrka), *rozopra*, *večera*, *zora*, *žiara*, *konopa*, *nozdra* a *žiabra*. Ide o substantíva pôvodne patriace do *ja*-kmeňového skloňovania, v ktorých opozícia *r – r'* sa začala rozpadávať

² Variant *-ami* neuvádzal.

depalatalizovaním mäkkého konsonantu *r'*, ktorý ďalším vývinom splynul s tvrdým konsonantom *r* ($r - r' > r$; Stanislav, 1967, s. 583 – 584, Krajčovič, 2009, s. 59, 70 – 71). Pri snahe o stabilizáciu paradigiem týchto feminín v 20. storočí môžeme sledovať vplyv pôvodného a nového stavu na ich skloňovanie. V kodifikačných príručkách sa teda riešila otázka deklinácie týchto substantív podľa dnešných typov *ulica* (rešpektovanie pôvodného stavu – mäkkosti konsonantu *r*) a *žena* (akceptovanie nového, resp. synchronného stavu – tvrdosti tohto konsonantu). Kodifikácia z r. 1931 sa pri slovách typu *rozopra*, *večera*, *zora*, *žiara* a *konopa* priklonila ku skloňovaniu týchto slov podľa deklinačného typu *ulica*, v ktorom sa tvarotvorný základ končí na mäkký konsonant. V spisovnej norme sa tak reflektoval pôvodný stav. „Slová: **búra**, **rozopra**, **večera**, **zora**, **žiara**, **konopa** nesklonujú sa podľa **ryba**, ale podľa **ulica**, lebo ich spoluhlásky **p** a **r** pred **-a** pôvodne sa mätko vyslovovaly“ (tamže, s. 56). Pripúšťali sa tak napr. podoby G sg. *rozopre*, *večere*, D a L sg. *večeri*, N, A pl. *večere*, *rozopre*. V množnom D a L boli záväznými popri tvaroch podľa typu *ulica* aj tvary podľa typu *ryba* (dnes typ *žena*): *večeriam/večerám*, *zoriám/zorám*, *večeriach/večerách*, *zoriach/zorách*. Slovo *žiabra* sa zaradilo do typu *ryba*: N a A pl. *žiabry*. Historizujúci prístup zaujal aj H. Bartek (PSP, 1939, s. 78, 80). Jeho zásahmi sa prehodnotil len D a L pl. slov *rozopra*, *večera*, *zora*, *konopa*. Odstránil variantné skloňovanie a odporúčal len staršie podoby podľa typu *ulica*: *rozopriam*, *večeriam*, *zoriám*, *konopiam*; *rozopriach*, *večeriach*, *zoriach*, *konopiach* (tamže, s. 80). PSP z r. 1940 (s. 83, 85) sa zhodovali s týmto návrhom neschválených PSP. Najväčší pohyb pri skloňovaní analyzovaných slov nastal v kodifikácii zo začiatku 50. rokov minulého storočia. V PSP z r. 1953 sa feminína *zora*, *žiara* skloňovali podľa typu *žena*. Pri týchto substantívach tak uvedomovanie si pôvodnej mäkkosti konsonantu *r* ustúpilo do úzadia, do úvahy sa brala synchronná tvrdosť tejto spoluhlásky a slová sa tak náležite zaradili medzi feminína patriace do tohto typu. Výnimkou boli nominatívne a akuzatívne podoby v pluráli, v ktorých aj naďalej bola uzákonená pádová koncovka *-e* prislúchajúca slovám typu *ulica*: *zore*, *žiare*. Zmena zasiahla aj slovo *žiabra*, ktoré sa od PSP z r. 1931 zaradilo do typu *ryba* a v N pl. malo stabilnú pádovú koncovku *-y* aj v kodifikácii z r. 1940. Tento stav sa v spisovnej norme narušil. Slovo *žiabra* naďalej patrilo do tohto typu, ale v N a A pl. bola tvarotvorná prípona *-y* nahradená príponou *-e* podľa typu *ulica*. V type *ulica* naďalej ostali substantíva *večera*, *konope* a *rozopra*. Pri poslednom slove však bola v D a L pl. narušená kontinuita s kodifikáciou z r. 1940. Za správne sa pokladali staršie tvarotvorné prípony *-iam*, *-iach* podľa typu *ulica* aj nové prípony *-ám*, *-ách* podľa typu *žena*: *rozopriam/rozoprám*, *rozopriach/rozoprách* rovnako ako v prvých Pravidlách (1931). Dnešná kodifikácia (PSP, 2000, s. 388, 508, 515) korešponduje s PSP z r.

1953. S prihliadnutím na skutočnosť, že v súčasnej slovenčine nejestvuje mäkký konsonant *r*, náležitými pádovými koncovkami v analyzovaných slovách by mali byť koncovky podľa deklinačného typu *žena*.

Špecifickým bolo aj skloňovanie feminín *vetva*, *mrkva*, *koruhva*, *rakva*, pôvodne patriacich do málo produktívnej *ũ*-kmeňovej deklinácie, v ktorej sa nominatívne podoby v singulári (napr. *mṛky*) vyrovnali podľa tvaru A sg. (*mṛḳṿṿ*). Vnútroparadigmatickým vyrovnaním sa tak zjednotili tvary N a A sg. spomínaných feminín, ktoré po vokalizácii *̣* na vokál *e* v párnej pozícii od konca slova mali podoby *mrkev*, *koruhev*, *rakev*, *vetev*. Ďalší vývin viedol k prenikaniu tvarov *a*-kmeňov a *i*-kmeňov do paradigiem *ũ*-kmeňových substantív (Stanislav, 1967, s. 229 – 232). Pri analyzovaných feminínach sa na úkor rodovo slabšej nulovej prípony uplatnila rodovo silná prípona *-a* s koncovkami v ostatných pádoch podľa pôvodných *a*-kmeňov. V súčasnosti sa tieto substantíva ohýbajú podľa typu *žena*. Prvé Pravidlá (1931, s. 159, 183, 254, 319) v tejto skupine slov uzákonili popri sebe podoby *vetev/vetva*, *mrkev/mrkva*, *korúhev/koruhva*, *rakev/rakva*. Slová sa tak mohli skloňovať podľa typov *žena* aj *kost'* a variantné podoby sa pripúšťali aj v iných pádoch, napr. G sg. *korúhvi/korúhvy*, *mrkvi/mrkvy*, *rakvi/rakvy*, *vetvi/vetvy*. Podoby *vetev*, *mrkev*, *korúhev*, *rakev*, ktoré sú v prvých PSP jedným z prejavov uplatnenia kritéria slovensko-českého paralelizmu (bližšie pozri PČP, 1926, s. 92, 130), H. Bartek pre spisovnú slovenčinu odmietol. V návrhu Pravidiel (1939, s. 81) explicitne píše „slová „vetev, mrkev, koruhev, rakev“ pokladajú sa za zastaralé. Miesto nich nastúpili tvary podľa vzoru ryba: **vetva, mrkva, koruhva, rakva** atď.“ Substantíva *vetev*, *mrkev*, *koruhev*, *rakev* sa zo spisovnej slovenčiny definitívne odstránili kodifikáciou z r. 1940 (s. 86). Záväznými sa stali podoby *vetva*, *mrkva*, *koruhva*, *rakva* s tvarotvornými príponami v ostatných pádoch podľa deklinačného typu *žena*. Týmto kodifikačným zásahom sa v ich deklinácii posilnila uniformná transparentnosť a odstránil alomorfizmus a medzijazykové napätie, ktoré bolo spôsobené čechoslovakistickými snahami z prvých PSP. Správnosť Bartkovho prihliadania na ustálenosť a vžitosť týchto morfológických javov v jazyku potvrdzuje aj stav v slovenských nárečiach. Vzhľadom na areálovú distribúciu v strednej slovenčine majú v spisovnej slovenčine náležité miesto substantíva typu *vetva*, *mrkva*, *koruhva*, *rakva*, pričom sú rozšírené aj na celom západoslovenskom jazykovom území (ASJ II, 1981, s. 19 – 20, Paulíny, 1990, s. 68 – 69).

Úpravy zasiahli aj deklinačné typy *dlaň* a *kost'*. Prvý typ sa v priebehu vývinu konštituoval ako typ pre počítateľné konkréta a druhý typ pre abstraktá, materiáliá a kolektíva. Typ *kost'* je pôvodná *i*-kmeňová deklinácia. Typ *dlaň* vznikol v priebehu samostatného slovenského vývinu, keď feminína patriace do pôv. *ja*-kmeňov (typ *duša*)

stratili v N a A sg. pádovú koncovku *-a*, začali sa tak formálne podobat' na substantíva z typu *kosť*, pričom v ostatných pádoch si ponechali prípony podľa typu *duša*. Do tohto typu prešli aj viaceré feminína, ktoré pôvodne patrili do *i*-kmeňov (Stanislav, 1967, s. 215, Pauliny, 1990, s. 68 – 69). Do typu *dlaň* tak patria mnohé substantíva, ktoré sa končia na ten istý konsonant (napr. *č, ľ, ň, š, ž*) ako substantíva, ktoré ostali v pôvodnom type *kosť*. Diferencujúcimi pádmami, pomocou ktorých sa v súčasnosti odlišuje deklinácia týchto dvoch typov, sú G sg. a N a A pl. V ostatných pádoch obidvoch čísel majú tieto typy rovnaké koncovky. V. Vážný (PSP, 1931, napr. s. 131, 184, 258, 281, 296) zaradil do deklinačného typu *kosť* napr. feminína *myseľ, čel'ad', spoved', haluz, reťaz, štvrť, labuť, sieť, pečať*. Neskoršiu deklináciu podľa typu *dlaň* naznačil pri slovách *lod'* a *rozkoš*, keď pre spisovnú slovenčinu pripúšťal dvojtvary *lodi/lode, rozkoši/rozkoše* (tamže, s. 170, 262). H. Bartek v príspevku Pravidlá slovenského pravopisu (1932, s. 439 – 447) nesúhlasil so skloňovaním feminín podľa typov *dlaň* aj *kosť*, resp. len podľa typu *kosť* a odporúčal pridržať sa pri ich deklinácii reálneho stavu v jazyku, čiže dôsledne typu *dlaň*. „V živej reči skloňuje sa slovo *lod'* podľa vzoru *dlaň*, práve tak aj slovo *rozkoš*. Dvojtvár pri týchto dvoch slovách svedčí o tom, že staršie skloňovanie podľa vzoru *kosť* ustupuje novšiemu podľa *dlaň*. (...) Mnohé iné slová skloňujú sa podľa Pravidiel podľa vzoru *kosť*, hoci v duchu živej reči mali by sa skloňovať podľa *dlaň*. I tu pravopisná komisia dobre by urobila, keby dala väčšiu voľnosť reči a neviazala reč priveľmi na formy etymologicky správne, ale už neživé...“ (tamže, s. 444). Svojho názoru sa H. Bartek pridŕžal aj v neschválenom návrhu z r. 1939: „Slová **myseľ, lod', čel'ad', spoved', plť, tvár, haluz, reťaz, rozkoš, peleš, piad', odpoved', štvrť, päšť, háved', chamrad', labuť, perut', sieť, stat', niť, pečať, žlč, prýšť** a pod. skloňujú sa v terajšom spisovnom jazyku podľa vzoru **dlaň**, t. j. majú v jednotnom genitíve a v množnom nominatíve a akuzatíve príponu **-e**“ (tamže, s. 81). Perspektívnosť tohto Bartkovho prístupu potvrdila kodifikácia z r. 1940, ktorá sa odchyľila od PSP z r. 1931, keď v deklinácii analyzovaných feminín rešpektovala živý stav, čiže tvarotvorné prípony podľa typu *dlaň* (napr. *lode, spovede, haluze, odpovede, päste, siete, nite, pečate*, PSP, s. 86) a zároveň sa ňou zo spisovnej normy odstránili dvojtvary *lodi/lode, rozkoši/rozkoše* v prospech tvarov s vývinovo perspektívnou koncovkou *-e*. L. Dvonč (1984) sa o prechode substantív z typu *kosť* do typu *dlaň* vyjadril ako „o jednosmernom a nezvratnom vývinovom procese, pri ktorom sa prejavil únik početných slov zo vzoru *kosť* do iných gramatických vzorov podst. mien žen. rodu. Väčšina slov, ktoré opustili vzor *kosť*, prešla do vzoru *dlaň*...“ (tamže, s. 54). Tento presun postihol vyše 50 feminín. V PSP z r. 1953 sa v jazyku ponechala kontinuita s predchádzajúcou kodifikáciou, čím sa v spisovnej norme akceptoval reálny stav – nová deklinácia niektorých feminín

pôvodne patriacich do typu *kosť*. Nedostatočná optimálna motivácia sa prejavila pri slovách *mysel*, *tvár* – popri nových tvaroch *mysle*, *tváre* sa uvádzali ako záväzné aj staršie tvary s pôvodnou príponou *-i*. Neskorší vývin v spisovnej norme v priebehu sledovaného obdobia poukázal na prirodzenosť prechodu niektorých substantív z typu *kosť* do typu *dlaň*, na ktorý poukázal H. Bartek v príspevku z r. 1932 (s. 438 – 447) a v návrhu z r. 1939. Dnešné genitívne podoby feminín sú totožné s Bartkovými tvarmi (bližšie pozri PSP, 2000, napr. s. 146, 163, 234, 322, 381, 516).

Ďalším jazykovým javom sú feminína, ktoré vznikli z mužských substantív, patriace do neproduktívneho deklinačného typu *gazdiná*. Zaradujú sa sem mená na označenie príbuzenských vzťahov, napr. *ujčiná*, *stryná*, *švagríná*, staré názvy, ktorými sa pomenúvajú príslušníčky šľachty a monarchie, napr. *kňažná*, *kráľovná*, *princezná*, *šľachtičná* a slovo *gazdiná*. Ide o zmiešaný substantívno-adjektívny typ skloňovania (v singulári podľa adjektívneho typu *pekný*, v pluráli podľa menného typu *žena* okrem N a A, tie podľa typu *pekný*). Diskutabilnými boli základné, nominatívne podoby v singulári, od ktorých záviselo menné, resp. adjektívne ohýbanie v ostatných pádoch. V prvých Pravidlách (1931) boli pre spisovnú normu ako správne určené menné podoby *kráľovna*, *princezna*, *gazdina*, ale aj *švagríná*/*švagrina*, *kňažna*/*kňažná* (tamže, s. 153, 160, 247, 129, 297). Kodifikácia krátkej tvarotvornej prípony v N sg. mala za následok ich skloňovanie podľa deklinačného typu *žena*, napr. G sg. *princezny*, *gazdiny* (tamže, s. 247, 129). V. Vážný tento kodifikačný krok zhodnotil ako pokus zaviesť do spisovnej reči menné podoby aj v singulári (1931 b, s. 20), čím sa snažil priblížiť slovenskú deklináciu českej deklinácii. H. Bartek (1931 b, s. 583, 1932, s. 254 – 255) nesúhlasil s prístupom, ktorý si zvolil V. Vážný. V návrhu (PSP, 1939, s. 81) tak nenadviazal na pravopisnú príručku z r. 1931 a pre spisovnú slovenčinu odporúčal feminína iba s dlhými príponami v N sg., čiže adjektívne podoby *kráľovná*, *gazdiná*, *princezná*, *švagríná* a pod. Pre ostatné pády navrhoval tieto podoby: singulár – G, D, L *kráľovnej*, A *kráľovnú*, I *kráľovnou*, plurál – N a A *kráľovné*, G *kráľovien*, D *kráľovným*, L *kráľovných*, I *kráľovnami*. Ďalší morfológický vývin potvrdil funkčnosť a produktívnosť tohto odporúčania (PSP, 1953, s. 72, PSP, 2000, napr. s. 197, 242, 368, 434).

Dynamickými boli aj N, A, D a L pl. pomnožného substantíva *nebesá/nebesia*. Toto substantívum patrilo pôvodne k *s*-kmeňom, v ktorých sa pády v singulári a pluráli tvorili kmeňotvornou príponou *-es-*. V súčasnosti sa neutrum *nebo* v singulári skloňuje podľa deklinačného typu *mesto* (okrem L, ten podľa typu *srdce*). Uvedené pády v pluráli, v ktorých sa po prehodnotení *s*-kmeňov ponechala rozšírená podoba tvarotvorného základu *neb-es-*, majú dvojaké pádové koncovky – podľa typu *mesto* aj podľa typu *srdce*. Staršie,

etymologicky náležité tvarotvorné prípony N, A, D a L pl. *-á, -ám, -ách* (*nebesá, nebesám, nebesách*) podľa typu *mesto* boli preferované v prvých PSP (1931, s. 192). Tieto pádové koncovky sa ponechali aj v návrhu PSP z r. 1939 (s. 83) a v PSP z r. 1940 (s. 88), hoci v tejto kodifikačnej príručke sa už zaznamenalo aj nové skloňovanie v lokáli. Popri tvare *nebesách* sa ako správny uvádzal aj tvar *nebesiach*, ktorý vznikol medziparadigmatickým vyrovnaním podľa deklinačného typu *srdce* (*srdciach*). V Pravidlách z r. 1953 (s. 76) sa na predchádzajúcu kodifikáciu nenadviazalo dôsledne. Ako funkčné určili PSP podoby primárne podľa typu *srdce* a sekundárne podľa typu *mesto*, s poznámkou, že tvary s dlhým *á* sú v dnešnom jazyku zriedkavejšie než tvary s *ia*: N, A *nebesia/nebesá*, D *nebesiam/nebesám*, L *nebesiach/nebesách*. Takýmto prístupom sa narušila uniformná transparentnosť z PSP z r. 1931 a 1939 a čiastočne aj z PSP z r. 1940, ktoré preferovali pôvodné tvarotvorné prípony, a posilnil sa alomorfizmus. V opačnom poradí sú tieto dvojtvary aktuálne aj v súčasnosti (PSP, 2000, s. 284) a ich miesto v spisovnej slovenčine potvrdzujú výsledky prirodzeného vývinu v strednej slovenčine (Stanislav, 1967, s. 250, Pauliny, 1990, s. 109).

So zánikom duálového skloňovania a jeho zvyškami v množnom čísle sa môžeme stretnúť pri neutrách *oko* a *ucho* v ich pôvodnom význame označujúcim dva zmyslové orgány.³ Duál týchto substantív sa pôvodne skloňoval podľa *i*-kmeňov a do súčasnosti sa nám v spisovnom jazyku z neho zachovali v pluráli podoby N a A *oči, uši*, v D a L pl. sa ustálili nepôvodné pádové koncovky podľa *ja*-kmeňov (typ *duša*, dnes typ *ulica*; Stanislav, 1967, s. 139, 223). Dynamickými pádmi v sledovanom období boli G a I pl. V deklinácii v prvých PSP (1931, s. 207, 308) boli pre G pl. neutier *oko* a *ucho* záväznými primárne tvary podľa plurálu a sekundárne tvary podľa duálu *i*-kmeňov: *očí/očú, uší/ušú*. Zatiaľ čo V. Vážný pri týchto variantoch neprihliadal na počet *očí* a *uší*, ktoré sa týmito tvarmi označovali, tieto tvary sa vzťahovali na akýkoľvek počet *očí* a *uší*, H. Bartek v neschválenom návrhu z r. 1939 (s. 82) posilnil historizujúci prístup. Genitívne podoby diferencoval podľa toho, či sa danou podobou označuje pár *očí, uší*, alebo sa nimi označujú viac než dve *oči, uši*. „Tvary očú, ušú užívajú sa iba vtedy, keď ide len o dve oči alebo uši (napr.: pozrel mu do očú). Keď ide o viac očí (uší) než o dve, užívajú sa tvary plurálu...“ Rovnako sa pristúpilo k deklinácii týchto neutier v PSP z r. 1940 (s. 87). Pôvodné duálové podoby *očú, ušú* neskorším vývinom začali ustupovať plurálovým tvarom *očí, uší*, pri ktorých sa v praxi ustaľoval význam „pár *očí, uší*“, na čo sa prihliadalo v kodifikačnej príručke zo začiatku 50. rokov. V nej sa na označenie akéhokoľvek počtu uvádzali tvary *očí, uší*, pričom v ustálených spojeniach na označenie páru

³ V pluráli sa sémanticky odlišuje skloňovanie slov *oko, ucho* označujúcich zmyslové orgány (dve a viac *očí, uší*) a v prenesenom význame označujúcich to, čo je *oku, uchu* podobné (napr. *oká na polievke, uchá na hrnci*).

sa mohli použiť aj tvary *očú, ušú*, napr. *pozrieť do očú* popri *do očí* (PSP, 1953, s. 75). V súčasnosti sa pre akýkoľvek počet týchto orgánov ako správne hodnotia iba podoby *očí, uší* (PSP, 2000, s. 308, 449). Druhým príznakovým pádom bol I pl. Pri ňom V. Vážný (PSP, 1931, s. 207, 308) na rozdiel od G pl. uvádzal iba pôvodné duálové podoby *očima, ušima*. H. Bartek (PSP, 1939, s.82) a PSP z r. 1940 (s. 87) pristupovali k inštrumentálnym podobám rovnako ako pri genitíve. Tvary *očima, ušima* sa uplatňovali v prípadoch, ak sa hovorilo o páre *očí, uší*, ak sa poukazovalo na väčší počet, používali sa podoby *očami, ušami*. Odporúčanie H. Bartka diferencovať deklináciu týchto neutier podľa počtu sa v neskoršom morfológickom vývine nejavilo ako perspektívne a pragmatické a nezohľadňoval sa ním reálny stav v jazyku. L. Dvonč (1949/1950, s. 112) a Š. Peciar (1947/1948, s. 28) vzhľadom na neexistenciu gramatickej kategórie duálu poukázali na nenáležité uvádzanie takýchto podôb v spisovnom jazyku. Tie sa Pravidlami z r. 1953 (s. 75) z jazyka odstránili a funkčnými ostali podoby *očami, ušami*, ktorými sa až do súčasnosti vyjadruje akýkoľvek počet *očí, uší*. Súčasné kodifikované tvary nekorešpondujú so situáciou v slovenských dialektoch. Pôvodná duálová podoba genitívu *ušú* vo funkcii plurálu je rozšírená takmer na celom západoslovenskom a stredoslovenskom areáli. Ojedinele sa vyskytujú ostrovy s podobou *uší* (napr. oblasť trnavského nárečia, hornotrenčianskych nárečí a Oravy). Stav I pl. je veľmi rôznorodý, najmä v západnej slovenčine. V strednej slovenčine má v pluráli prevahu duálová podoba *ušima*, spisovný tvar *ušami* sa vyskytuje v turčianskych a liptovských nárečiach a takmer na celom východnom území Slovenska (ASJ, II, 1981, s. 107, 138).

Analýza jazykových javov vybraných z oblasti substantívnej deklinácie poukazuje na skutočnosť, že pri výbere hodnotiacich kritérií a tým aj jazykových prostriedkov, ktoré majú byť záväzné v čase platnosti kodifikácie, treba prihliadať na reálny stav v jazyku. Takýto prístup v 30. rokoch minulého storočia zaujal k spisovnej slovenčine H. Bartek, ktorý v návrhu z r. 1939 kládol dôraz na také jazykové prostriedky, ktoré sa vyznačovali ustálenosťou, systémovosťou a funkčnosťou. Jeho prístup bol v opozícii k prístupu, ktorý si zvolila pravopisná komisia pri vypracúvaní Pravidiel z r. 1931. Preferovanie nespoľahlivého kritéria slovensko-českého paralelizmu v tejto kodifikačnej príručke predstavovalo nárast variantov, popri slovenskom tvare bol záväzným aj český tvar, napr. *veteť/vetva, vetvi/vetvy*, príp. boli spisovnými iba české podoby, napr. *gazdina, kráľovna, gazdiny, kráľovny*. Takéto české tvary pôsobili v slovenskom jazyku neprirodzene a umelo a nemali šancu sa v ňom udomáčniť. H. Bartek pri koncipovaní návrhu sa snažil o to, aby spisovná slovenčina bola ekvivalentná so stavom, ktorý v jazyku reálne jestvoval. Pre spisovnú normu sa snažil vybrať také jazykové prostriedky, ktoré pre ňu boli prirodzené a v bežnej jazykovej praxi boli

zaužívané a akceptované (napr. N a A pl. zvieracích maskulín, G sg., N, A pl. deklináčného typu *dlaň*). Snaha rešpektovať stav aktuálnej jazykovej praxe v kodifikácii pri vypracúvaní novej pravopisnej príručky (PSP, 1953) si vyžiadala neskoršie korekcie niektorých Bartkových návrhov (napr. deklinácia neutier *nebo*, *oko*, *ucho*). Potvrdzuje sa tým fakt, že kodifikácia a jazyková prax sú vo vzájomnom vzťahu. Kodifikácia je adekvátne, keď zodpovedá jazykovej praxi, no zároveň jej funkčnosť a správnosť potvrdzujú práve používatelia jazyka, a to vtedy, keď ju akceptujú a v komunikácii sa jej pridŕžavajú.

Tabuľka – Deklinácia vybraných morfológických javov v PSP z r. 1931, 1939, 1940, 1953, 1991 a 2000

Jazykový jav	PSP (1931)	PSP (1939)	PSP (1940)	PSP (1953)	PSP (1991, 2000)
N pl. zvier. maskulín	sokoli	sokoly	sokoly	sokoly	sokoly
	zajaci	zajace	zajace	zajace	zajace
A pl. zvier. maskulín	sokolov	sokoly	sokoly	sokoly	sokoly
	zajacov	zajace	zajace	zajace	zajace
I pl. maskulín	chlapcy/chlapmi	chlapmi	chlapmi	chlapmi	chlapmi
G sg. feminína <i>zora</i>	zore	zore	zore	zory	zory
D sg. feminína <i>zora</i>	zori	zori	zori	zore	zore
D pl. feminína <i>zora</i>	zoriám/zorám	zoriám	zoriám	zorám	zorám
L pl. feminína <i>zora</i>	zoriach/zorách	zoriach	zoriach	zorách	zorách
N sg. feminína <i>mrkva</i>	mrkev/mrkva	mrkva	mrkva	mrkva	mrkva
G sg. feminína <i>mrkva</i>	mrkvi/mrkvy	mrkvy	mrkvy	mrkvy	mrkvy
G sg. typu <i>dlaň</i>	mysli	mysle	mysle	mysle/mysli	mysle/mysli
	lodi/lode	lode	lode	lode	lode
	reťazi	reťaze	reťaze	reťaze	reťaze
	čelusti	čeluste	čeluste	čeluste	čeluste
N sg. typu <i>gazdiná</i>	gazdina	gazdiná	gazdiná	gazdiná	gazdiná
G sg. typu <i>gazdiná</i>	gazdiny	gazdinej	gazdinej	gazdinej	gazdinej
N, A pl. <i>nebesá/nebesia</i>	nebesá	nebesá	nebesá	nebesia/nebesá	nebesá/nebesia
D pl. <i>nebesá/nebesia</i>	nebesám	nebesám	nebesám	nebesiam/nebesám	nebesám/nebesiam

L pl. <i>nebesá/ nebesia</i>	nebesách	nebesách	nebesách/ nebesiach	nebesiach/ nebesách	nebesách/ nebesiach
G pl. neutra <i>oko</i>	očí/očú	očú, očí	očú, očí	očí	očí
I pl. neutra <i>oko</i>	očima	očima, očami	očima, očami	očami	očami
G pl. neutra <i>ucho</i>	uší/ušú	ušú, uší	ušú, uší	uší/ušú	uší
I pl. neutra <i>ucho</i>	ušima	ušima,ušami	ušima,ušami	ušami	ušami

Literatúra

Atlas slovenského jazyka. II. Flexia. Časť prvá. Mapy. Časť druhá. Úvod a komentáre. Red. J. Štolc. Bratislava: Veda 1981, 1978. 316 s. + 192 s.

BARTEK, Henrich: Pravidlá slovenského pravopisu. In: *Slovenské pohľady*, 1931 (b), roč. 47, s. 579 – 586.

BARTEK, Henrich: Pravidlá slovenského pravopisu. In: *Kultúra*, apríl 1932, roč. 4, č. 4, s. 439 – 447.

CZAMBEL, Samuel: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. 3. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1919. VIII + 330 s.

DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

DVONČ, Ladislav: Tvorenie inštr. pl. substantív v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1949/1950, roč. 25, č. 3 – 4, s. 109 – 117.

HLAVATÝ, Štefan: *Vývoj skloňovania podstatných a prídavných mien slovenských*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 1922. 276 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka dialektológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2009. 343 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf – KAČALA, Ján: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Martin: Matica slovenská 2011. 233 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského 2011. 249 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského 2004. 188 s.

MIKO, František: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1962. 256 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

MRAČNÍKOVÁ (KAMENÁROVÁ), Renáta: Kategórie životnosti a mužskej osoby v západoslovanských jazykoch. In: *Studia Academica Slovaca*. 35. Red. M. Vojtech, J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2006, s. 435 – 450.

MRAČNÍKOVÁ (KAMENÁROVÁ), Renáta: Vývinové tendencie deklinácie maskulín tvrdej paradigmy v západoslovanskom makroareáli. In: *BraSlav*. 3. Ed. P. Žigo. Bratislava: Kartprint 2005, s. 46 – 50.

PAULINY, Eugen: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava: Veda 1990. 270 s.

PECIAR, Štefan: O tvaroch niektorých základných čísloviek v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1947/1948, roč. 23, č. 1, s. 26 – 33.

Pravidla českého pravopisu s abecedním seznamem slov a tvarů. Státní nakladatelství v Praze 1926. XLIV + 153 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Martin: Matica slovenská 1931. 357 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin 1939. 468 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Vydala Matica slovenská Tlačou kníhtlačiarnie „Knihospolu“ v Žiline 1940. 475 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1953. 408 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 1. vyd. Bratislava: Veda 1991. 536 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 3. vyd. Bratislava: Veda 2000. 592 s.

STANISLAV, Ján: *Dejiny slovenského jazyka. Morfológia*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 756 s.

VÁŽNÝ, Václav: Pravidlá slovenského pravopisu. In: *Sborník Matice slovenskej*. 1931, roč. 9, sošit 1 – 4, s. 1 – 37.

ŽIGO, Pavol: Východisko explanácie vývinu súčasnej spisovnej slovenčiny. In: *Philologica*. 56. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 9 – 20.

K jazykové situaci Romů v ČR

Drahlava Kráčmarová

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Úvod – romské etnikum v České republice

Situace Romů v České republice je podobně jako v mnoha jiných zemích velmi bezútěšná. Romové se postupně ocitli v sociální exkluzi a stojí tak mimo zájem majoritní společnosti. Hlavním problémem romského etnika je nezaměstnanost. Celková míra nezaměstnanosti v ČR činila za rok 2010 9 %¹, počet nezaměstnaných Romů se odhaduje na 50 % až 70 %. S nezaměstnaností pak souvisí jevy jako chudoba a nárůst kriminality. Jednou z možností, jak danému stavu účinně a systematicky předcházet, je vzdělávací proces.

Česká republika je opakovaně kritizována za svůj přístup ke vzdělávání Romů.² Romské děti bývají často umísťovány do speciálních škol bez ohledu na svůj skutečný potenciál. Vládní dokument *Zpráva o stavu romských komunit v České republice za rok 2009* uvádí, že v praktických školách je vzdělávána téměř třetina (26,7 %) romských žáků, zatímco neromských žáků pouze 2,17 %.³ Tento fakt je způsoben zejména odlišnou výchozí pozicí romských žáků na počátku školní docházky, již na začátku edukačního procesu totiž narážejí na exkluzi trojího druhu – sociální (pocházejí ze sociálně znevýhodněného prostředí), kulturní (vyznávají odlišné hodnoty) a jazykovou.

Jazyková exkluze v korelaci se školní neúspěšností

Romští žáci se většinou potýkají s problémy se zvládnutím českého jazyka, což je způsobeno rozdílem mezi češtinou, kterou sami hovoří, a češtinou používanou ve školním prostředí a v majoritní společnosti. Čeština užívaná romským etnikem totiž není plně rozvinutá a vyznačuje se množstvím odchylek a specifíků (viz kapitola *Romský etnolekt češtiny*). Podle výzkumů je navíc česká slovní zásoba romského předškolního dítěte zhruba desetkrát nižší než u jeho neromského vrstevníka.⁴ Po příchodu do první třídy, která je zaměřena rovnou na učení se čtení a psaní, se jazyková bariéra romských dětí nadále prohlubuje. Vzhledem k tomu, že je čeština hlavním nástrojem poznání a vzdělávání napříč

¹ Podle: http://portal.mpsv.cz/sz/stat/nz/casove_rady.

² České školství neustále diskriminuje Romy, kárá Amnesty International. *CT24.cz* [online]. 13. 5. 2011 [cit. 2011-05-16]. Dostupný z WWW: <http://www.ct24.cz/domaci/123968-ceske-skolstvi-neustale-diskriminuje-romy-kara-amnesty-international/>.

³ Podle: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/dokumenty/zprava-o-stavu-romskych-komunit-v-ceske-republice-za-rok-2009-73886/>.

⁴ KAMIŠ, Karel: *Čeština a romština*. Český jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Opole 1998.

všemi předměty, zažívá romské dítě již zpočátku edukace školní neúspěšnost, která vede ke ztrátě motivace a postupnému vytváření negativního vztahu ke školní instituci a vzdělávání vůbec.

Problém jazykové exkluze nelze v otázce česko-romských vztahů podceňovat. Studijní výsledky Romů se pro nezasvěcenou část společnosti často stávají argumentem v otázce vzdělavatelnosti tohoto etnika a podporují rozšířené předsudky. Romským dětem je ve škole třeba zajistit takovou péči, aby se jejich jazykové a potažmo komunikační schopnosti neustále rozvíjely a mohly tak dosahovat lepších výsledků. Při lhostejném přístupu stran vzdělávací instituce totiž hrozí vypěstování negativního vztahu Romů nejen ke vzdělávání, ale v krajním případě i k majoritní společnosti, v které se z důvodu horších studijních výsledků mohou cítit méněcenně a ztratit sebedůvěru a snahu o sebezdokonalování a seberealizaci.

Romský etnolekt češtiny⁵

„Romský etnolekt je česká fonetika poznamenaná romskou výslovností, jsou to gramatické modely a sémantická pole romských slov vyjadřované českými výrazovými prostředky.“

M. Hübschmannová

Podoba češtiny, kterou Romové komunikují, je lingvisty nazývána *romský etnolekt češtiny* a představuje výsledek neukončeného procesu jazykové směny. Po druhé světové válce, kdy byla většina českých Romů vyvražděna, se na území nynější České republiky přestěhovali Romové zejména ze Slovenska. Tito většinou již bilingvní imigranti se učili třetí jazyk, češtinu, sami a spontánně bez potřebné pomoci. V porovnání s kodifikovanou češtinou tak postupně vznikla varieta stylově i slovníkově chudší, tvarově a hláskově rozkolísaná, s prvky romštiny a slovenštiny.

Pro účely příspěvku se budeme zabývat pouze nejvýznamnějšími specifiky romského etnolektu. Na fonetické rovině je nejmarkantnější přízvuk a intonace. Český jazyk má slovní přízvuk na první slabice, romský etnolekt češtiny na předposlední slabice. Významnou roli hraje v etnolektu intonace. Oproti obecné češtině se zde uplatňuje funkce emotivní, konativní a kontaktová, a to na úkor funkce referenční. Intonační rozdíl je natolik výrazný, že je laickou veřejností vnímán jako distinktivní rys etnolektu. Dalším významným rozdílem je zkracování dlouhých samohlásek, což se promítá i do písemných projevů romských žáků a činí jim již

⁵ Zpracováno podle: BOŘKOVCOVÁ, Máša: *Romský etnolekt češtiny – případová studie*. Praha: Signeta, 2006. 130 s.

zpočátku problémy se zvládnutím pravopisu. Všechny tyto zmíněné odlišnosti vycházejí z charakteru romštiny.

Výrazné odchylky lze pozorovat také v rovině lexikální. Častým jevem jsou při komunikaci lexikální přejímky z romštiny (*dik!* hele, *šun!* poslyš, *phen!* povídej, *čhaje* holka, *more* člověče, *degeš* asociál, *dilino* hlupák, *minž* ženské přirození, *kar* mužské přirození, *gádžo/chrapoun* Nerom). Problematické z hlediska osvojování češtiny ve škole jsou sémantické kalky (*Hod' jí víno!* – nalej, *Moc jsme brečeli na dědu.* - Dědečka jsme moc litovali. *Velký vlasy* – dlouhé, *Vašek je suchej, ten neváží tolik.* - hubený, *Já jsem v bezvědomí zůstala.* - byla, *To tam říká Franta.* - zpívá) a autonomní pojmenovací jednotky (*Na mě pustila strach. Dával do mě nervy. Von už zase nedělá práci. Je podobná do tebe.*), stejně jako absence zvrtných zájmen u některých sloves (*Zastával nás. Učeš vlasy. Musíš to pamatovat.*). Zajímavý je posun významu u intenzifikátorů až na *dokonce* (*Já sem potom přestala až malovat.*) a úplně na *strašně, moc, opravdu, vůbec* (*Úplně hezky zpívá táta.*)

V morfologické rovině se jedná zejména o skloňování a časování. Etnolektové koncovky jsou patrné v nominativu a akuzativu plurálu substantiv mužského rodu (*Znáš ty zpěváci? Taky nemám rád komunisti.*), cizí slova typu komunismus a centrum se v singuláru neskloňují (*za komunismus, v tom centrum*). K vychýlení v gramatickém rodě dochází u neuter, střední rod totiž romština nemá (*ten prase, ten zlato*). Romský etnolekt se liší také v užívání pádů. Počítaná jména jsou po číslovkách ve tvaru nominativu (*Pět kluci.*), nominativní vazba je také se zájmenem něco (*Něco hrozný.*). Namísto přivlastňovacího přídavného jména se užívá anteponovaného genitivu substantiva (*Spali jsme v báby peřinách.*), specifickou funkci má genitiv při vyjadřování příbuzenského vztahu (*Ty jsi koho rodina? Tady chodil Miši děda.*). Rozšířený je dativ vyprávěcí, kontaktní (*Du ti domů, a najednou...*). Častou odchylkou je užití jiného slovesa z vidové dvojice (*Rasismus nebyl tak rozvíjen. Já jsem napínává.*).

Z hlediska morfosyntaktického je nejvýraznější odlišné užívání předložek u stavových a pohybových sloves, romští mluvčí často volí nesprávnou variantu (*Ona uklízí do Tesca. Přijde u nás.*). Stejný jev se vyskytuje také v případě příslovečného určení místa (*Byl jsi mu na pohřeb? Musel jste vědět, kde šlápnete.*). Zvláštní postavení má předložka *za*, která bývá užívána i ve významu *po, kvůli a pro* (*Budeš za mnou smutná? Ona za ním šlí.*). V samotné syntaktické rovině se jedná hlavně o užívání odlišného arzenálu spojek a některých větných konstrukcí.

Z výše uvedeného vyplývá, že se romský etnolekt od kodifikované češtiny liší ve všech jazykových rovinách. Míra odlišnosti ovšem není u všech jeho uživatelů stejná. V současné

době rozlišujeme tři generace uživatelů etnolektu, přičemž v první generaci lze vliv romštiny a slovenštiny pozorovat v největší míře. Závisí pak také na některých sociologických faktorech (vzdělání, kontakt s majoritní společností apod.).

Role učitele při edukaci romských žáků

Pokud chceme jazykové exkluzi předejít, je nutné zohlednit výše zmíněné faktory při výuce češtiny u romských žáků, aby také oni měli šanci na úspěšnější průběh studia a následné uplatnění nejen v profesním životě.

Prvním předpokladem je samotné povědomí o existenci romského etnolektu, jeho vzniku a znacích. V tomto směru by bylo na místě informovat o dané problematice nastávající pedagogy již v průběhu studia na vysoké škole. Učitel by pak v praxi mohl romským žákům poskytovat kvalitnější soustavnou péči zaměřenou na problematické jevy. Zaručený způsob, který by vedl ke zvyšování jazykových kompetencí romských žáků, neexistuje. Každá třída má jiný charakter a spoustu proměnných, které je třeba vzít v potaz. Z tohoto důvodu příspěvek nenabízí jeden konkrétní postup, ale několik doporučení, jejichž konkretizace závisí na uvážení v tomto směru informovaného a uvědomělého pedagoga.

Výuka romských dětí si v rámci inkluzivního vzdělávání žádá individuální přístup. Z počátku školní docházky se jako vhodné jeví začít metodou audiovizuálně-orální a až posléze pokračovat učením se čtení a psaní. Ve středu pozornosti by mělo být zejména rozšiřování slovní zásoby a postupné odstraňování fonetických odchylek. Od začátku je třeba dbát na porozumění textu a mluvenému slovu. Účinnou metodou je hra, zejména hra na role, a různá přípravná cvičení (jazykolamy, reprodukce předloh, rytmizace textů, dramatizace, obrazové ztvárnění apod.). Soustavnou péči vyžaduje také kultivace mluvených projevů žáků, a to napříč vyučovacími předměty, k čemuž lze využít moderní technologie pro pořizování obrazového materiálu, který by byl společně hodnocen, a to i v delším časovém horizontu, aby byl zachycen případný vývoj.

Ze strany pedagoga hraje významnou roli trpělivost a zejména pozitivní motivace. Velmi efektivní je spolupráce s romským asistentem, kterého si však ne každá škola může dovolit, a především s rodinou dítěte. Vzdělávání romských žáků klade na učitele vyšší nároky a vyžaduje velkou angažovanost, výsledky vhodné péče jsou však velmi významné a mají pozitivní dopad celospolečenského charakteru.

Závěr

Jazyková situace Romů v České republice je odlišná od majoritní společnosti. Rozdíl mezi romským etnolektem a kodifikovanou češtinou lze pozorovat ve všech jazykových rovinách. Současná školní praxe tuto skutečnost nereflektuje, nedostatečná a nesystematická jazyková průprava v průběhu základní školní docházky má za následek horší pozici Romů na trhu práce a jejich uplatnění ve společnosti. Předpokladem účinné edukace romských žáků je orientace pedagoga v otázce romského etnolektu, s níž souvisí užívání vhodných metod a forem učení, které lépe reagují na potřeby romských dětí. Autorka se ve svém příspěvku soustředila na znaky romského etnolektu, aby napomohla šíření povědomí o jeho specifikách mezi odbornou veřejností.

Literatura

BALABÁNOVÁ, Helena: *Praktické zkušenosti se vzdáváním romských dětí*. Praha: o. s. MENT 1995. 189 s.

BOŘKOVCOVÁ, Máša: *Romský etnolekt češtiny – případová studie*. Praha: Signeta 2006. 130 s.

GÁLISOVÁ, Anna: *Komunikačná zručnosť hovorenia v populácii rómskych žiakov na I. stupni ZŠ*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2010. 211 s.

KAMIŠ, Karel: *Čeština a romština v českých zemích: překonávání komunikačních bariér v multietnické společnosti*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 1999. 137 s.

KOVAŘÍKOVÁ, Marie a kol.: *Pedagogicko-psychologická problematika romských žáků ve vztahu k jejich školní úspěšnosti*. Ústí nad Labem: Pedagogická fakulta, Univerzita J. E. Purkyně 1998. 105 s.

NAVRÁTIL, Pavel a kol.: *Romové v české společnosti*. Praha: Portál 2003. 223 s.

ŠEBKOVÁ, Hana: *Jazyková situace Romů a její vývoj*. Praha: MENT 1995. 19 s.

ŠOTOLOVÁ, Eva: *Vzdělávání Romů*. Praha: Karolinum 2008. 130 s.

Fenomén úpadku jazyka v slovenskom kontexte

Anežka Krausová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

V príspevku sa zaoberáme pomerne frekventovaným úkazom opakovane sa vyskytujúcim u súčasných (ale aj minulých) používateľov jazyka, ktorý sme pracovne pomenovali fenomén úpadku jazyka. Ide mienku ľudí z radov bežných používateľov jazyka, ako aj z radov profesionálnych alebo amatérskych jazykovedcov, že súčasný jazyk neustále upadá, „ide dolu vodou“. V krátkom prieskume uskutočnenom na sociálnej sieti Facebook sme si vytýčili úlohu preskúmať, koľko respondentov je presvedčených o úpadku jazyka a na akých kritériách stavajú svoj názor.

Uplatňujeme pojem fenomén, lebo ide o jav, ktorý je akousi spoločnou črtou jazykového vedomia viacerých jazykových spoločností. Nie je teda typický len pre krajiny s relatívne krátkou jazykovou históriou, často poznačenou výraznou črtou jazykovedného preskriptivismu, jazykového elitárstva a pocitom potreby ochranárskych intervencií (porov. Dolník, 2010), ale aj pre krajiny, kde vzhľadom na dlhú históriu jazyka používatelia nepociťovali potrebu jeho ochrany a vyhaňovania voči inému jazyku. Oba typy jazykových spoločností opakovane pociťujú úpadok svojho jazyka, ktorý sa generačne šíri a vykazuje isté styčné body s procesom ideologizácie.

Fenomén úpadku jazyka má svoju históriu siahajúcu až do obdobia starovekého Grécka, ktorého obyvatelia boli už v tom čase presvedčení o zhoršujúcom sa stave ich komunikačného nástroja. Teofrastos v jednom zo svojich spisov uvádza, že grécky jazyk má svoj zlatý vek už dávno za sebou a v súčasnosti ho nemožno hodnotiť ináč ako pokazený a zbarbarizovaný (Ondrejovič, 2011). Podobné názory by sme určite našli vo vyspelých kultúrach v každom období ľudských dejín. Napríklad v období vzniku Orwellových románov bola vtedajšia staršia generácia čitateľskej verejnosti, presvedčená, že „najlepšia angličtina“ bola v období literárneho pôsobenia W. Shakespeara, ako to potvrdzuje aj jeho spis *Politics and the English Language* (1964): „*Most people, who bother with the matter at all, would admit that the English language is in a bad way... Our civilization is decadent, and our language — so the arguments runs — must inevitably share in the general collapse.*” Napriek tomuto výroku by sme však dnes našli domácich anglických hovoriacich, ktorí by nám jednoznačne potvrdili, že anglický jazyk dosiahol svoj rozkvet práve za čias Georga Orwella (J. Milroy – L. Milroy, 2000, s. 27). V slovenskom kontexte je bohatým zdrojom informácií o úpadku slovenského

jazyka napríklad Literárny týždenník, pravidelne uverejňujúci „náreky“ nad klesajúcou úrovňou slovenčiny, o ktorej vypovedajú už samotné tituly článkov: *Krach jazykového vedomia* (F. Kočiš, 4/2001), *Skaza jazyka alebo Kam sa ísť požalovať* (A. Kret, 10/2001), *Súmrak kultúry*, *Ako sa zbaviť slovakistov* atď.

Kritériá, ktoré vystupujú ako rozhodujúce ukazovatele úpadku jazyka, sa v rôznych jazykových spoločnostiach líšia. Pokiaľ za úpadok anglického jazyka sa väčšinou pokladá istá neschopnosť alebo oslabená schopnosť jazyka plniť komunikačné potreby jeho používateľov (Orwell, 1964), na Slovensku sa meria úpadok inými stereotypnými kritériami:

- a) Príval nefunkčných cudzích slov (anglicizmov, bohemizmov), ktoré sa pokladajú za hlavnú príčinu postupnej straty jazykovej identity;
- b) Nárast používania nespisovných výrazov v sfére mediálnej komunikácie a ľahostajnosť verejnosti voči takémuto javu;
- c) Enormný nárast využívania mobilnej a internetovej komunikácie na sociálnych sieťach, diskusných fórach, ktoré sa stávajú hniezdiskom absolútnej nespisovnosti.

Rozdiely v kritériách hodnotenia kvality jazyka medzi anglickým a slovenským jazykovým spoločenstvom zároveň vypovedajú o tom, čo je pre jazyk daných národov rozhodujúce. Pokiaľ v jednom spoločenstve ide o schopnosť adekvátne plniť komunikačné potreby, v druhom určuje stupeň úpadku príval anglicizmov a nespisovných výrazov v sfére verejnej komunikácie. Prejavy zdanlivého úpadku slovenčiny nájdeme na všetkých jazykových rovinách. Zatiaľ čo v televíznych a rozhlasových médiách vystupujú do pozornosti najmä chyby na rovine morfolologickej (uvádzanie nespisovných koncoviek typu *Soni/e*), fonetickej (nesprávna výslovnosť hlások *l'*, *ä* (ale aká je nesprávna výslovnosť *ä*, aj v kodifikácii sa pripúšťa výslovnosť *e* namiesto *ä*), nedostatočné mäkkenie, nedôslednosť pri výslovovaní spoluhláskových skupín) a lexikálnej roviny (využívanie subštandarných, slangových lexikálnych jednotiek, čechizmov, anglicizmov), v printových médiách si pozorní čitatelia všimajú aj chyby syntaktické a štylistické (absencia čiarok, emfatický spôsob výstavby správ, inverzný slovosled, štylémy nezapadajúce do daného štýlu komunikácie a spôsobujúce násilnú a nevkusnú príznakovosť).

Nazdávame sa, že na šírenie pocitu úpadku jazyka má svoj výrazný vplyv aj často skloňovaná a zároveň veľmi vágna hodnotiaca kategória spisovnosti, a to hlavne preto, lebo chápanie pojmov výrazne ovplyvňuje utváranie a vyhraňovanie názoru ľudí na danú problematiku. S pojmom spisovnosť sa pritom v slovenskom (aj českom) lingvistickom kontexte často spája mnoho problémov a nejednoznačností. O definíciu alebo aspoň vymedzenie atribútov spisovnosti sa pokúsili viacerí slovenskí lingvisti. Mnohí pokladajú

spisovnosť a kodifikovanosť za totožné pojmy. Okrem toho, encyklopédia jazykovedy nedefinuje *spisovnosť* ako kategóriu, ale definuje len *spisovné slová* (čo však môže v súčasnom lingvistickom kontexte vyznievať trochu neexaktne, keďže spisovnosť sa nevzťahuje len na výber slov). Eugen Pauliny (1946, s. 16 – 17) vyzdvihuje celospoločenskú zrozumiteľnosť, ktorú garantuje jazyku práve spisovnosť: „*Spisovný jazyk vzniká ako prirodzený následok samostatného kultúrneho života národa. V ňom sú písané diela odborné, vedecké i umelecké... Spisovný jazyk je najdôležitejším vonkajším spojivom medzi príslušníkmi jedného národa.*“ Už Ján Horecký (1979, s. 17) si však všima, že spisovný jazyk nemusí byť celonárodne zrozumiteľnou varietou, keď píše, že znakom národa je národný jazyk – v minulosti najmä jazyk spisovný, dnes však „*táto charakterizačná funkcia spisovného jazyka zreteľne ustupuje do úzadia a jej miesto zaujímajú také formy národného jazyka, v ktorých sa tak úzkostlivo nedodržiava norma spisovného jazyka*“. Juraj Dolník (2010, s. 36) vníma kategóriu spisovnosti ako ideál, ktorý sa používatelia jazyka usilujú dosiahnuť, a preto jej prikladajú národnú hodnotu, ktorá si vyžaduje neustále kultivovanie a zdokonaľovanie. Slavomír Ondrejovič (2008, s. 223) poukazuje na fakt, že hoci sa spisovný jazyk „*usiluje získať monopolné postavenie, ... nikdy nemôže dospieť k úplnému monopolu. Nehovoríme, že spisovný jazyk je „jazyk jazykov“, ale je to jeden z rôznych „jazykov“, ktorými komunikuje istá societa.*“ Spolu s J. Dolníkom tak ponúkajú iné vnímanie spisovnosti ako základného kritéria hodnotenia stavu jazyka, rozvíjané taktiež koncepciou Ľubomíra Kralčáka (2009, s. 77), ktorý rozlišuje medzi „*spisovnou varietou, používanou v kodifikovanej podobe, a spisovným základom, ktorý v rámci národného jazyka varíruje.*“ Práve ten je podľa neho najživotiaschopnejší a funkčne široko využívaný. Spisovná slovenčina sa stáva bázou pre štandardnú slovenčinu, ktorú vníma ako neustále sa viacstranne formujúce „ohnisko“ dynamiky súčasnej slovenčiny.

V radikálnejších intenciách uvažuje o spisovnosti Václav Cvrček (porov. k tomu Homoláč – Mrázková, 2011, s. 196 – 222), ktorý ju vníma ako synonymum kodifikovanosti, a preto ju navrhuje nazývať „*varietou s vyššími komunikačnými funkciami*“, ktorá je zároveň jazykovou univerzáliou. Atribútmi kodifikovanosť a celonárodnosť charakterizujú spisovnosť aj Daniela Slančová a Miloslava Sokolová, ktoré jej však dodávajú aj hodnotiaci pojem prestížnosti, ďalej, ale v odlišne smerujúcich zámeroch rozvíjaný v koncepcii Jána Kačalu. Zdôrazňuje síce potrebu vychovávať používateľov jazyka k zodpovednosti a k starostlivosti o národnoreprezentatívnu spisovnú jazykovú varietu, no to všetko s markantným tlakom na systémovosť a analógiu, a to aj tam, kde ho jazyk ani používatelia vôbec nepotrebujú.

Rozkolísanosť postojov odborníkov voči pojmu spisovnosti, ktorý je používateľom slovenčiny vkladáný do úst od útleho detstva a ktorý je výrazným hodnotiacim kritériom pri určovaní kvality jazyka, môže teda tiež podporovať zakorenený negatívny postoj k súčasnej kvalite jazyka. Postupným presadzovaním liberálnejších neochranárskych názorov však môže dôjsť k výraznému eliminovaniu pocitu úpadku jazyka, ktorý sa časom možno stane reliktom z čias formovania slovenského jazyka.

Zhodnotenie dotazníka

Cieľom nášho výskumu realizovanom prostredníctvom sociolingvistického minidotazníka bolo zistiť, koľko respondentov je presvedčených o (ne)úpadku jazyka a na základe akých kritérií tak uvažujú. Ako médium dotazníka sme si zvolili na Slovensku najnavštevovanejšiu sociálnu sieť Facebook, ktorá nám poskytla hneď niekoľko výhod. Okrem toho, že sme získali obraz o verejnej mienke na danú tému počas krátkeho časového úseku, umožnila nám priamu interakciu s respondentmi, okamžitú spätnú väzbu a hlavne zmenšovala tlak na respondenta, ktorý odpovedal takmer v „prirodzenom prostredí“, nezaťažený formálne vyzerajúcim dotazníkom, ktorý môže spôsobiť prípadnú respondentovu štylizáciu do pomyselných názorov odborníka v tej ktorej oblasti. Nevýhodou dotazníka bola hlavne jeho neanonymita, keďže otázku sme položili všetkým našim kamarátom na uvedenej sociálnej sieti, ktorí predstavovali rôznorodú záujmovú, národnostnú a vekovú skupinu. Prevažná skupina respondentov však spadala do vekovej kategórie 15 – 30 rokov. Pre respondentov inej národnosti sme pripravili anglickú verziu dotazníka a k spracovaniu výsledkov sme pristupovali osobitne.

Dotazníka sa zúčastnilo 90 slovenských respondentov, z ktorých 28 zastáva názor o úpadku jazyka (7 respondentov má nad 30 rokov), 47 respondentov je presvedčených, že jazyk neupadá (len 4 respondenti patria do skupiny 30 rokov a viac), 10 respondentov sa napriek výzve vyháňať sa neurčitej odpovedi MOŽNO priklonilo k tejto alternatíve. Z 10 zahraničných respondentov pochádzajúcich z krajín ako Nemecko, Nórsko, Švédsko si 7 respondentov myslí, že jazyk neupadá (2 sú nad 30 rokov), 1 respondent zastáva názor o úpadku jazyka a 1 sa priklonil k alternatíve MOŽNO.

Kladne odpovedajúci respondenti uvádzali ako zdôvodnenia jedno alebo viac z uvedených kritérií. Kritériá rozhodujúce o neúpadku jazyka na seba výrazne nadväzovali a dajú sa preto zhrnúť do nasledovných bodov:

- a) Upadajú používatelia, nie jazyk;
- b) Jazyk sa vyvíja, neupadá;

c) Jazyk sa prispôsobuje aktuálnym komunikačným potrebám jeho používateľom.

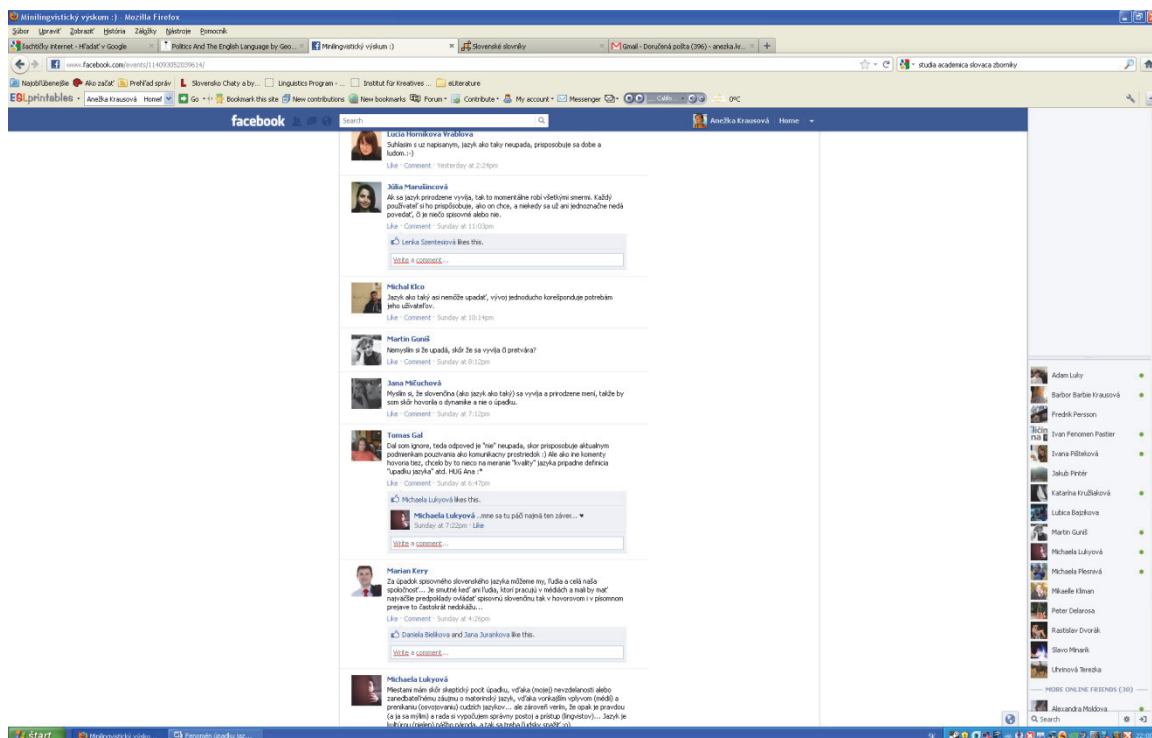
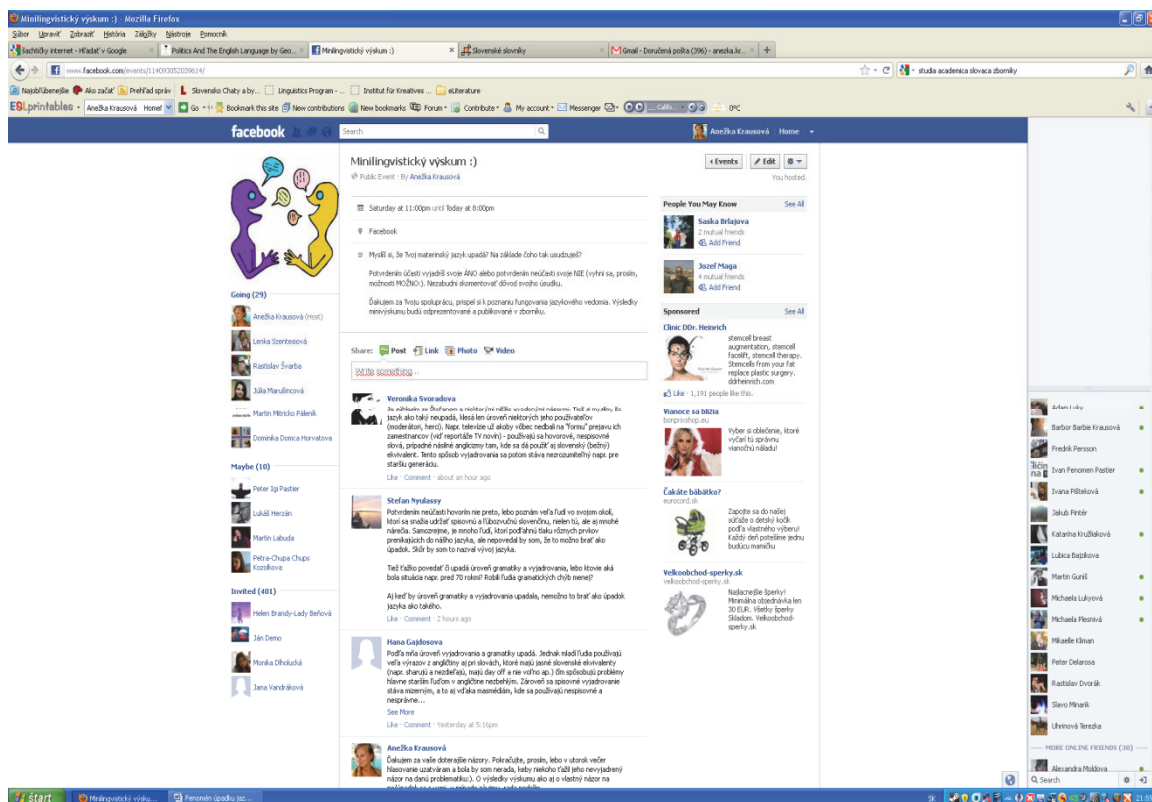
Výsledky dotazníkového prieskumu nás priviedli k dvom kontrastujúcim otázkam. Je pocit jazykového úpadku nevyhnutnou súčasťou jazykového vedomia, ktorá poháňa jazykovú evolúciu? Alebo ide len o nežiaduci jav, ktorý je možné v spoločnosti odstrániť šírením osvety a poznatkov o fungovaní jazyka ako systému s pružnou stabilitou?

Z dotazníka vyplýva, že ľudia spadajúci do vekovej kategórie 15 – 30 rokov, úpadok jazyka takmer nepocitujú. Pri konfrontácii výsledkov s vlastným dlhodobým pozorovaním a zaznamenávaním reakcií a vyjadrení vekovej kategórie nad 40 rokov sme zistili, že reakcie staršej vekovej kategórie znejú oveľa konzervatívnejšie, akoby pri hodnotení jazyka používali odlišný meter. Pokiaľ mladšia generácia kvalitu jazyka častejšie odvodzuje od jeho schopnosti spĺňať nároky kladené na dorozumievanie a náležité napĺňanie komunikačných potrieb, pre starších respondentov sú meradlom kodifikačné príručky, drilom nadobudnuté a korigované školské jazykové vedomie porovnávané so súčasným diskurzom, ktorý vzhľadom na výrazné vzájomné odchýlky hodnotia ako upadajúci.

Za rigidnejším pridržaním sa pravidiel staršej generácie sa možno skrýva aj strach zo vzájomného neporozumenia si, čo potvrdzuje aj Handžarikov výrok, ktorý hovorí, že bez purizmu by slovenčine hrozil úplný „miš-maš“ (Ondrejovič, 2011). Pociť úpadku jazyka môže byť taktiež prirodzenou súčasťou evolúcie, vyplývajúcej z dynamiky jazykových zmien. Jazyk jednej generácie sa medzigeneračne prelína s jazykom nasledovnej novej generácie, pričom narúša niektoré jazykové stereotypy predchádzajúcej generácie, čím sa staršia generácia cíti byť ohrozená alebo aspoň zneistená. Ide však pritom často len o prirodzenú dynamiku jazyka s jej prirodzenými prejavmi ekonomizácie, kreatívnej inovácie, možno postupnej straty prestížneho postavenia spisovnej variety alebo o nevyhnutné výpožičky z iných jazykov. Myslíme si, že je dobré poznať a sledovať túto špecifickú črtu jazykového vedomia používateľov daného jazyka. Jej uvedomenie si môže výrazne prispieť k prirodzenému (tzn. apolitickému, nepuristickému, neapelatívnemu) rozvoju jazyka.

Príloha 1

Facebookový minidotazník

Literatúra

HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila: Jazyková regulace jako věc dohody. In: *Slovo a slovesnost*, 2011, roč. 72, č. 3, s. 196 – 222.

HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 13 – 22.

HORECKÝ, Ján: *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava: Veda 1982. 106 s.

DOLNÍK, Juraj: *Teória spisovného jazyka*. Bratislava: Veda 2010. 299 s.

DOLNÍK, Juraj: *Jazyk, človek, kultúra*. Bratislava: Kalligram 2010. 221 s.

KAČALA, Ján: *Spisovná slovenčina v 20. storočí*. Bratislava: Veda 2010. 111 s.

KRALČÁK, Ľubomír: *Dynamika súčasnej slovenčiny*. Nitra: UKF 2009. 144 s.

MILROY, James – MILROY, Lesley: *Authority in Language. Standardization and Codification*. London: Routledge 2000. 173 s. (eBook)

ONDREJOVIČ, Slavomír: *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: Veda 2008. 304 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Je slovenčina v ohrození? In: *Studia Academica Slovaca*, 2008, roč. 44, č. 37, s. 63 – 75.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Speje náš jazyk do záhuby? In: *Literárny týždenník*, 2001, roč. 14, č. 19, s. 1 a 4.

ORWELL, George: Politics and the English Language. In: *Horizon*, 1946. Dostupné na internete: <http://www.ourcivilisation.com/decline/orwell1.htm>.

PAULINY, Eugen: *Dve kapitoly o spisovnom jazyku a nárečí*. Bratislava: B. Buocik 1946. 45 s.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*, 1994, roč. 30, č. 23, s. 225 – 240.

K jednomu netradičnímu překladu latinského výrazu *Jesus* ve staročeských biblích¹

Hana Kreisingerová

Oddělení vývoje jazyka, ÚJČ AV ČR, Praha

Téma tohoto příspěvku souvisí s přípravou elektronické edice památky s názvem Klementinský Nový zákon (BiblKlemNZ)², která je v současnosti připravována v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. Konkrétním podnětem pro jeho přípravu pak byl jeden neobvyklý překlad latinského výrazu *Jesus*, který se v této památce opakovaně objevuje v Evangelii podle Marka (a v omezené míře i v některých Pavlových listech) a jehož transliterovaný přepis nominativního tvaru zní „Spaša“. (Záměrně zde užíváme transliterace, protože otázka transkripce tohoto výrazu bude námětem až dalšího výkladu.)

Překlad latinského *Jesus* prostřednictvím daného výrazu je poměrně neobvyklý a nepochybně nebude možné jej interpretovat jako pouhou zkráceninu slova *spasitel*, třebaže se s tímto překladovým ekvivalentem latinského *Jesus* v Klementinském Novém zákoně v omezené míře setkáváme, a to dokonce i v samotném Evangelii podle Marka³. V takových případech se však nikde neobjevuje ve zkrácené formě, a to ani tehdy, když je ho užito přímo za latinské *salvator* (tak v L 2,11, J 4,42). Výraz „Spaša“ se navíc objevuje v textu i v nenominálních pozicích, a to s odlišným skloňováním, než jaké by bylo u pouhé zkráceniny slova *spasitel* očekáváno.

Konkrétně byl zachycen hledaný výraz v těchto pádech: nom. *Spasa*; gen. *Spasa*; dat. *Spasovi*; ak. *Spasu*; vok. *Spaso*. Z tohoto přehledu je patrné, že tvary jednotlivých pádů nedovolují sledované substantivum jednoznačně přiřadit k žádnému konkrétnímu deklinačnímu typu a naopak nabízejí více možností, jak výraz „Spaša“ interpretovat. Jako nejlákavější se nepochybně jeví možnost, že by se zde mohlo jednat o pozdní relikt stsl. a csl. subst. *spasъ*, třebaže by se v takovém případě jednalo o velmi pozdní užití a zároveň by nebyl jasně vysvětlitelný tvar nominativu, akuzativu ani vokativu. Pravděpodobnější se proto zdá varianta, že je zde Ježíš pojmenováván výrazem *spása*, nicméně ani v tomto případě tomuto řešení tvary jednotlivých pádů zcela neodpovídají (především tvar gen. sg. *Spasa*

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálů)* a GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

² Více o této památce viz H. Kreisingerová (2011). Zkratky a citace pramenů užíváme ve shodě s praxí Staročeského slovníku (viz StČS 1968).

³ Tak v Mt 11,4; Mc 6,30; Mc 6,34; Mc 8,1; Mc 8,17; Mc 9,22; 14,30

a dat. sg. *Spasovi* se zdají spíše napovídat pro výklad první). Pro nejednoznačnost řešení jsme se proto pokusili najít pro obě zvažované alternativy další možné argumenty.

1. Porovnání překladových ekvivalentů lat. *Jesus*, *Dominus* a *Salvator* v druhoredakčních biblích

Jednou z možných cest bylo hledání paralel v dalších dochovaných biblických památkách tohoto období. Zaměřili jsme se přitom zejména na památky tzv. druhé redakce, k níž se i Klementinský Nový zákon hlásí. Ve skupině šestnácti biblí druhé redakce⁴ proto byly sledovány překladové ekvivalenty latinského výrazu *Jesus*, doplněné ještě o další dva výrazy pojmenovávající Ježíše Krista, a to *Dominus* a *Salvator*. Provedený sondážní průzkum⁵ ukázal, že žádná ze sledovaných památek hledaný výraz v rámci zkoumaného vzorku neužila, překládáno bylo vesměs tradičně pomocí výrazů *Ježíš* – *Pán* – *Spasitel*. Výraz *spasitel* navíc nebyl v žádném rukopise zapisován pomocí zkratky, zkracováno bylo ojediněle v některých památkách jen jméno Ježíš, a to pomocí symbolu •G•.

Vzhledem k nižšímu počtu sledovaných veršů se jednalo pouze o drobnou orientační sondu, pro získání jednoznačných výsledků by bylo nutné provést průzkum podrobnější, přesto si na jejím základě dovoluujeme předpokládat, že překlad užitý v Klementinském Novém zákonu byl patrně výjimečný i v rámci druhoredakčních památek – jednalo se patrně o nějaký částečně výkladový překlad samotného autora textu – a snahy hledat další poznatky o výrazu „Spařa“ v soudobých biblických rukopisech se ukázaly jako málo přínosné.

2. Sledování výrazů *spas* – *spása* v lexikálním archivu

Jedním z důležitých pramenů pro průzkum slovní zásoby staročeského období je lexikální archiv oddělení vývoje jazyka, který obsahuje reprezentativní vzorek české slovní zásoby od raných počátků po rok 1500. Tuto širokou materiálovou bázi jsme využili pro další směr průzkumu. Zaměřili jsme se zejména na oba možné výklady zkoumaného slova, a to na subst. *spas* a subst. *spása*.

2.1. Výraz *spása* v lexikálním archivu

Výraz *spása* není v lexikálním archivu oddělení vývoje jazyka příliš hojně doložen, obsaženo je v něm pouze osm dokladů, a to veskrze s významem ‚spása, spasení‘ (sr. *radujme*

⁴ Zkoumány byly tyto památky: BiblLit; BiblBosk; BiblDuch; BiblPad; BiblMlyn; BiblWolf ; BiblBočk; BiblMik; BiblMil; BiblMosk; BiblKunšt; BiblKrist; BiblMuzNZ; BiblKlemNZ; BiblFrant; BiblMikNZ.

⁵ Porovnávány byly tyto verše a pasáže: pro výraz *Dominus*: Mt 1,20; Mt 8,8; Mc 1,3; Mc 16,20; celá kapitola Lukáš 12; L 1,16; L 13,25; J 6,34; J 21,20; pro výraz *Jesus*: Mt 5,1; Mt 13,1; Mc 6,4; Mc 14,53; celá kapitola Lukáš 12; L 2,21; L 24,36; J 2,2; J 21,25; pro výraz *Salvator*: L 2,11; J 4,42.

se naši spáse /KancVyš 86b/, *kdež jest všěcka lidská spása* /Hrad 10a/). Ve spojení s osobou Ježíše Krista se však objevuje jen v dokladu jediném: *Jesus Kristus, naše spása* (PisHusit 24). V tomto případě se však nejedná o přímé pojmenování Kristovy osoby. Diskutabilní zůstává pouze doklad z památky Čtenie zimního času (EvZimn), která překládá zvolání *hosanna* (v transliterovaném znění) jako *chwala fpaffy* (EvZimn 20b; J 12,13), kde by sledovaný výraz případně mohl být vykládán ve významu ‚spasitel‘. Častěji je však zvolání *hosanna* překládalo jako *Pane, spas* (tak např. MamKapR 120a), či podobně jako v *evangeliáři Pražském*: *osanna, točíš prosímy spas nás* (EvPraž 12b; J 12,13), v kterýchžto případech se nepochybně jedná o tvar slovesný. Proto se zdá jako pravděpodobnější, že i ve zmiňovaném dokladu ze Čtenie zimního času bude nutné interpretovat daný výraz jako imperativ „spasi“.

Je tedy zřejmé, že pokud bychom výraz „Spařa“ interpretovali jako subst. *spása* (s významem ‚spasitel, kdo přináší spásu‘), jednalo by se o užití v českém prostředí velmi ojedinělé.

2.2. Výraz *Spas* v lexikálním archivu

Doloženost výrazu *spas* je v lexikálním archivu (a potažmo tedy i v českém prostředí) také poměrně nízká. Běžněji je tento výraz užíván pouze ve významu ‚spása, spasení‘. V těch případech však veskrze jako překlad latinského *salus*: tak v Klaretově Glosáři: *spas salus* (KlarGlos 1522), dále v Evangeliáři Benešově ve spojení *spas z židovstva* (EvBeneš 103b; J 4,22) a v Hradeckém rukopise: *bude božím synem nazván a na spas všemu světu dán* (Hrad 64a).

Dokladů, kde by bylo možné uvažovat o významu ‚spasitel‘, je oproti tomu doloženo méně. Patrně nejznámější, nejstarobylější a zároveň nejméně sporný výskyt hledaného výrazu ve významu ‚spasitel‘ nám nabízí píseň „Hospodine, pomiluj ny“. Té se po jazykové stránce nejrozsáhleji věnoval F. V. Mareš,⁶ který na základě podrobného rozboru dospěl k názoru, že výraz *spas* je v této písni skutečně nutné považovat za paleoslovenismus a vykládat jej ve významu ‚spasitel‘, zároveň však všechny další jemu známé staročeské doklady s významem ‚spasitel‘ prohlásil za přinejmenším sporné (doklady z Klementinského Nového zákonu však Marešovi známé nebyly). S tímto konstatováním je v podstatě nutné souhlasit, nicméně jako poměrně prokazatelný bychom na rozdíl od Mareše hodnotili přinejmenším doklad z Žaltáře kapitulního: *Bože, spase náš* (ŽaltKap 64,6; lat. *Deus salutaris noster*), a to zejména vzhledem k existenci paralelních překladů v žaltáři Wittemberském (ŽaltWittb 64,6),

⁶ Viz F. V. Mareš (2000, s. 403–476).

žaltáři Klementinském (ŽaltKlem 64,6) a žaltáři Poděbradském (ŽaltPod 64,6), které tuto pasáž překládají jako *Bože, Spasitele náš*⁷. Patrně by obdobně mohl být interpretován také doklad ze Svatovítského sborníku: *mysl se navrát k svému spasu* (Vít 30b) a tuto interpretaci nelze zcela vyloučit ani v případě překladu biblického zvolání *hosanna* v evangeliáři Benešově, které je překládáno pomocí spojení *chvála Spasu* (EvBeneš 108a; J 12,13). Přesto je však nesporné, že doklad z písně „Hospodine, pomiluj ny“ zůstává jediným zcela nesporným pozůstatkem csl. *spasъ* na našem území, a je tedy patrné, že ani výraz *spas* ve významu ‚spasitel‘ nebyl v českém prostředí příliš rozšířený a jeho případné užití v Klementinském Novém zákonu by tedy – stejně jako v případě výrazu *spása* – nebylo příliš obvyklé.

Přesto je však podle našeho mínění možné jednu spojovací linii mezi touto písní a Klementinským Novým zákonem najít. Píseň „Hospodine, pomiluj ny“ se dochovala v několika opisech, z nichž jeden vznikl v podstatě ve stejné době, kdy byl sepsán i Klementinský Nový zákon. Jedná se o opis obsažený v Husových Betlémských kázáních a výraz *spas* je zde dokonce opatřený nadepsanou vysvětlivkou „spasitel“. Povědomí o této písní a významu slova tak nepochybně v dané době žilo přinejmenším v učenecském prostředí vzdělané elity, do jejíhož okruhu bude nepochybně nutné situovat i autora Klementinského Nového zákona. Svědčí proto i další indicie včetně doplněných biblických výkladů Mikuláše Lyry a formálně vysoce propracovaného odkazového systému známého vedle Klementinského Nového zákona především právě z děl Husových.

3. Shrnutí

Jak se ukázalo, ani jedna z navrhovaných interpretací výrazu „Spařa“ nemá příliš silnou oporu v dochovaných památkách jak biblických, tak nebiblických. Vzhledem k prostupnosti tvarů u některých deklinačních typů včetně a-kmenů a specifického tvaru nominativu se zdá pravděpodobnější, že daný výraz by mohl být interpretován spíše jako m. *Spása* („ten, kdo přináší spásu“). Vzhledem k některým výše zmíněným souvislostem však nelze vyloučit ani možnost, že by se v Klementinském Novém zákonu skutečně mohlo jednat o záměrné užití tvarově modifikovaného csl. výrazu *spas* s významem ‚spasitel‘, který by tak byl svědectvím o přiměřené poučenosti autora této památky, částečně však již tápajícího co do náležitosti jednotlivých tvarů. Omezený jazykový materiál nám však prozatím nedovolí – alespoň do objevení nějakých nových skutečností – ani jednu z teorií zcela vyloučit. Ať už se však

⁷ ŽaltPod v mladším znění: *spasiteli*.

pro konečnou podobu edice rozhodneme pro jedno či druhé řešení, již teď je patrné, že se jedná o další z řady zajímavých specifíků Klementinského Nového zákona.

Literatura

KREISINGEROVÁ, Hana: Klementinský Nový zákon, památka na pomezí druhé biblické redakce. In: *Bohemica Olomucensia 2*. Olomouc: Univerzita Palackého 2011, s. 14 – 18.

MAREŠ, František V.: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst 2000. 736 s.

StčS – *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha: Academia 1968. 130 s.

Možnosti zvyšovania akademickej kultúrnosti vo vyjadrovaní

Zdenka Kumorová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda,
Trnava

Text, jazyk textu nehovorí totiž len o sebe, ale veľa prezrádza aj o tvorcovi jazykového prejavu. (Ján Findra)

Úvod

Pod pojmom akademická kultúrnosť možno rozumieť schopnosť študentov sa zmysluplne a správne vyjadrovať (písomne a ústne) vzhľadom na danú komunikačnú situáciu a prostredie na pôde univerzity. Korektné prejavy adekvátne vysokoškolskému prostrediu by mali byť prirodzenou súčasťou každého študenta a rovnako učiteľa z týchto pohnútok:

1. spisovný jazyk je jedinou záväznou formou jazyka u používateľov v oficiálnej sfére (tu patrí aj školstvo: školské dokumenty, kvalifikačné práce, odborné práce, štátne skúšky a pod.),

2. verejné prejavy sú zároveň formujúcou zložkou pre ostatných používateľov jazyka, sú vzorom pre všetkých tých, ktorých národným jazykom je slovenčina,

3. je prijatá *Koncepcia starostlivosti o štátny jazyk*, ktorá by mala smerovať k zlepšeniu súčasného stavu v používaní slovenského jazyka vo verejnej komunikácii, v jazykovom vyučovaní, vo výskume jazyka či v kultúre jazyka.

Ideálny stav jazykovej kultúry vo vysokoškolskom prostredí znamená, že uvedené pohnútky si študenti osvojovali postupne, v dlhodobom časovom slede. Systematické precvičovanie problematických javov vedie k prirodzenému osvojeniu si jazyka s jeho zákonitosťami a výnimočnými vlastnosťami, ktoré akoby v niektorých prípadoch práve tú dokonalosť, pravidelnosť v jazyku popierali. Jediný možný spôsob, ako sa s nimi popasovať, je poznať pravidlá a výnimky pravidiel. Takýto prístup k jazyku korešponduje s naplnením pojmu jazyková kultúra, ktorá sa definuje ako cieľavedomá činnosť smerujúca k zveľadeniu (kultivovaniu) spisovného jazyka a jazykových prejavov realizovaných v spisovnom jazyku. Tým, že kultivujeme svoj jazykový prejav, vplývame aj na jazykový prejav a celkovo na kultúru vo vyjadrovaní ostatných. Stávame sa tak aktívnymi vo zveľadňovaní jazyka a v odstraňovaní chýb v jazykovej komunikácii v národnom jazyku. Tak prejavujeme

o národný jazyk záujem, ako aj o jeho korektné používanie, šírenie a zveľaďovanie, aby mohol úspešne odolávať tlakom iných jazykov. Zachováva a zachová sa pre ďalšie generácie.

Súčasný stav jazykovej kultúry

Na jazyk vplýva mnoho faktorov, ktoré ho ovplyvňujú, modifikujú, ale aj zdokonaľujú a obohacujú. Používatelia slovenského jazyka si ho prispôbujú následne tak, aby vyhovoval vlastným komunikačným potrebám (keďže práve jazyk je prostriedkom myslenia a dorozumievania sa), pohotovo reagujú na zmeny v národnom jazyku vzhľadom na existenciu a spolunažívanie s ostatnými jazykmi. Tieto zmeny sa dajú zreteľne postrehnúť na jazykovej kultúre používateľov jazyka. Jazyková kultúra najvšeobecnejšie predstavuje cieľavedomú spoločenskú činnosť, ktorá smeruje ku kultivovaniu spisovného jazyka. Užšie výklady definícií jazykovej kultúry zobrazujú jazykovú kultúru z rôznych uhlov pohľadu. Možno poukázať na Findrove (1998, s. 30) zobrazenie tejto problematiky: na jednej strane možno na jazykovú kultúru nazerať ako na celkový stav jazyka, resp. zisťovanie schopnosti jazyk plniť spoločenské a individuálne komunikačné úlohy. Na druhej strane možno jazykovú kultúru vnímať ako posudzovanie úrovne jazykovej praxe, resp. hodnotenie jazykovej úrovne konkrétnych jazykových prejavov, vzhľadom na potreby jazykovej a slohovej normy (Findra, 1998, s. 31). Prvé ponímanie jazykovej kultúry predstavuje vzťah norma – úzus, pričom si možno jazykovú normu osvojovať v normatívnych príručkách. T. z., že toto ponímanie odráža stupeň poznania jazyka a závisí od kvality a rozsahu vedeckého preskúmania jazyka s normatívnymi výstupmi (príručky, slovníky). Vedecký výskum jazyka nie je možno porovnateľný kvantitatívne s ostatnými svetovými jazykmi, čo sa týka vedeckého poznania, ale určite je na tak dobrej kvalitatívnej úrovni, že sa pokojne môže radiť k moderným európskym jazykom. Gramatická, štylistická či lexikálna vybavenosť slovenského jazyka zodpovedne preberá úlohu tvoriť texty a plniť špecifické úlohy v diferencovaných oblastiach spoločenského života

Druhý pohľad poukazuje na pragmatickejší jav, a to je, ako sa jazyk a jazyková norma realizuje v rečovej praxi, resp. v ústnych a písomných prejavoch. Skúmať jazykové prejavy znamená sledovať upotrebovanie jazykových prostriedkov vzhľadom na slohovú normu, žáner a komunikačnú situáciu. Posudzovanie výsledných prejavov, či už laicky alebo odborne, poukazuje na skutočné nedostatky a defekty v jazykovej kultúre. Najviac sú, a mnohokrát opodstatnene, kritizované verejné prejavy v médiách, a to za ich neľahostajný prístup k spisovnému jazyku.

V súčasnosti sa pociťuje zvýšená miera preberania a osvojovania si prvkov z iných jazykov do slovenčiny, ale tento proces súvisí aj s intenzívnejším celosvetovým rastom vo všetkých oblastiach a zároveň intenzívnym odovzdávaním nových poznatkov a výdobytkov všetkým ostatným spoločnostiam rôznych jazykových komunít. Na tieto zmeny v jazyku reagujú prirodzene rovnako ako používatelia (spontánne si osvojujú nové slová, pojmy, v závislosti od ich myšlienkových pochodov a komunikačných potrieb), tak aj jazykovedci, ktorí sledujú túto situáciu na pozadí jazykového systému ale i vlastných komunikačných potrieb. Na základe toho možno sledovať dva opozičné páry: bežní používatelia jazyka a jazykovedci, ktorí rozlične prezentujú túto novú jazykovú situáciu.

Bežní používatelia tvoria tiež dvojpólovú skupinu, v ktorej možno sledovať vzájomné vplyvy. Jedni, tí používatelia, ktorým táto situácia nie je ľahostajná, skúmajú tieto vzniknuté javy a sledujú prílev nových prvkov do slovenského jazyka: hľadajú slovenské ekvivalenty, porovnávajú významy, hľadajú synonymá i najpresnejšie preklady a vyberajú si tie, ktoré sú pre ich komunikačné potreby najadekvátnejšie. Druhí používatelia, teda tí, ktorí pociťujú prílev nových slov do slovenského jazyka ako nevyhnutnú reformu, s obľubou používajú nové slová bez toho, aby poznali presný význam, aby si uvedomili formu vzhľadom na význam slova, a tak nechtiac vnášajú do svojho prejavu chaos a nadbytočnosť vo vyjadrovaní, čo sa môže na ich prejave, či už ústnom alebo písomnom, odraziť ako nekultúrnosť. Samozrejme, medzi obidvomi používateľmi nie je napätie, práve naopak, vzájomne sa ovplyvňujú, čo sa prejavuje na kultivovaní, resp. nekultivovaní vlastného jazyka. Možno konštatovať, že obe skupiny používateľov slovenský jazyk rozvíjajú, ibaže prvá skupina sa javí ako tá, ktorá má nad týmto procesom kontrolu, zvažuje a uvažuje o týchto novinkách v jazyku. Druhá časť používateľov je tiež dôležitá, pretože to vyplýva zo skutočnosti, že jazykové spoločenstvo je diferencované z rozličných hľadísk, čo sa v konečnom dôsledku prejavuje na členení národného jazyka (z hľadiska normy slovenského jazyka a odchyľovania sa od nej). Ich vzájomné ovplyvňovanie na rovine spisovného jazyka je značné, uvedomelí používatelia majú však väčší a lepší vplyv na jazykové povedomie ostatných používateľov jazyka. Týmto vzájomným vplyvom sa upravuje jazykové povedomie o spisovnom jazyku u tých používateľov, ktorí reagujú na prílev nových slov intuitívne, bez hlbších znalostí. Táto regulácia teda zabezpečuje to, že spisovný jazyk sa vyvíja a zároveň kultivuje.

Na druhej strane stoja jazykovedci, medzi ktorými vzájomne vzniká napätie práve v dôsledku existencie týchto protipólnych používateľov slovenského jazyka. Jazykovedci, ktorí pociťujú prílev cudzích slov do národného jazyka za nadmerný a nepotrebný, a ktorí

považujú ich nerozumné používanie a zamieňanie za slovenské ekvivalenty za ohrozenie spisovného jazyka. J. Kačala (2001, s. 5) vo svojej štúdii uvádza „že *regulovaním miery a spôsobu preberania cudzojazyčných prostriedkov sa zabraňuje rozrušovaniu domáceho systému cudzími prvkami a sleduje sa cieľ, aby sa preberali iba potrebné alebo nevyhnutné prostriedky, za ktoré niet v domácom jazyku rovnocennej náhrady alebo aby sa takáto náhrada musela veľmi prácne hľadať a propagovať. Jazyk sa teda prirodzene bráni nadmernému preberaniu prostriedkov z iných jazykov z dôvodov vlastnej stability a zachovania svojej identity.*“ Na druhej strane stoja jazykovedci, ktorí sa hlásia k názoru, že žiadne ohrozenie jazykového systému jazyka nemôže nastať, pretože akoby existovala istá prirodzená autoregulácia konkrétneho jazykového spoločenstva, ktorá reaguje na daný stav a reguluje ho. Podľa slov J. Dolníka (2010, s. 218) mechanizmus interindividuálneho fungovania jazyka nepripúšťa narušanie jazykového systému daného jazyka, jediné čo pripúšťa sú jazykové zmeny, ktoré nie sú pre dané jazykové spoločenstvo v procese komunikácie rušivé, práve naopak, sú prínosné a nevyhnutné. Dolník rovnako nepripúšťa žiadne ohrozenie, a preto odmieta aj ochranu nad slovenským jazykom, ktorá bola na mieste v čase ohrozenia existencie jazyka, avšak tu ide o obranu práva na vlastný jazyk. Tohto práva sme sa dovolali a dnes jazyku nehrozí žiadny likvidačný vplyv zvonka; menšinové jazyky na území Slovenska nemajú takú silu, a pravdepodobne ani ambície. Jazyk si vie cudzie prvky regulovať podľa potreby sám.

Súčasný stav jazykovej kultúry v prostredí vysokej školy

Jazykový prejav študenta vysokej školy sa (vyspelejšie) formuje už od nástupu do školy vôbec, pričom sa zdokonaľuje, kultivuje. Poslednou jeho výraznou školou materinského jazyka bola stredná škola, kde mal možnosť rozvíjať svoj prejav v otvorených plnohodnotných diskusiách so svojimi učiteľmi a spolužiakmi, pretože jeho poznatková báza bola už na vysokej úrovni, rovnako ako jeho jazykové predpoklady, ktoré možno posudzovať na osi jazykovej vyspelosti v jeho dobre zvládnutej lexikálnej, gramatickej, štylistickej či štýlovej bázy. Na vysokú školu študenti, predpokladáme, prichádzajú ako hotové osobnosti s kvalitnými vyjadrovacími a komunikačnými schopnosťami a slušnou poznatkovou bázou, na ktorú možno nadväzovať v konkrétnych študijných odboroch, ktoré si zvolili.

Ak by sa všetky zovšeobecňujúce predpoklady naplnili, vyučujúci by mohli konštatovať, že jazyková kultúra a informačná základňa študentov je v dobrom stave a možno s ňou ďalej pracovať, ba čo viac, možno na ňu stavať. Ale opak je pravdou. Nebudeme sa pristavovať pri vedomostiach študentov rôznych odborov, za tie hovorí hodnotenie študentov,

pristavíme sa pri vyjadrovaní študentov a kultúre študentských ústnych a písomných prejavov. Ústne prejavy študentov, ak vôbec sú, možno označiť prevažne ako strohé, kusé, úsečné, nekoherentné, bez pojmov a termínov. Pritom odborné (či už písomné alebo ústne) prejavy predpokladajú odborné termíny, ktoré text robia jednoznačným a presným. Študenti pod tlakom vyučujúcich tvoria texty, ale buď použijú opisné pomenovanie daného problému s absenciou potrebných termínov. Alebo ak sa predsa len nájde nejaká pojmová mapa v ich textoch, všetko nasvedčuje tomu (na obsahu v blízkom texte), že vôbec týmto termínom študenti nerozumejú, resp. nesprávne s nimi ďalej pracujú, čo svedčí o tom, že ich len použili v texte. Nehovoriac o nespisovných variantoch slov, ktoré sú nesprávne nahrádzané za ich spisovné ekvivalenty.

Zo študentov sa pomocou vysokej školy postupne stávajú odborníci daného odboru, u ktorých sa predpokladá, že budú efektívne pracovať s odbornou literatúrou akéhokoľvek druhu a ďalej budú svoje texty adresovať odborníkom. Čiže práca s termínmi, definíciami musí byť pre nich samozrejmosťou, rovnako ako používanie príručných terminologických slovníkov so špecifickou lexikou daného odboru a tiež slovník cudzích slov, ktorý by mal byť univerzálnou príručkou každého vysokoškolačka s akýmkoľvek špecializovaným odborom. Ak si študenti osvoja lexikografické odborné práce, potom odborné slová v textoch vyznievajú tak, že autor textu vie o čom hovorí, píše a sú použité na správnom mieste, so správnym významom a nesú správnu myšlienku, zrozumiteľnú potenciálnemu príjemcovi - odborníkovi.

Rovnako sa predpokladá v textoch študentov dodržiavať základné pravidlá tvorby náučného štýlu, aby mohli odovzdávať poznatky a informácie získané vo vedeckom výskume a vlastnej tvorivej vedeckej činnosti. To súvisí s pojmovým aparátom každého náučného či odborného textu. Odraz možno vidieť na syntaktickej rovine, kde sú typické pre tento štýl zložitejšie súvetné celky, – relatívne samostatné a uzavreté – (Mistrík, 1997, s. 428), ktoré súvisia so zložitejším, informačnonasýteným obsahom textu. Platí koncentrovanosť, zomknutosť skladby vety, text je súdržný a poprepájaný formálnymi prostriedkami - väzbami (najčastejšie deiktikami), ktoré presne poukazujú na vybraný obsah.

Ukazuje sa, že študenti nemajú skúsenosti s tvorbou takýchto typov textov, a tak výsledné práce študentov neznačia o ich odbornej kompetentnosti, ale skôr o ich neznalosti. Pritom by im mohli pomôcť rôzne stylistické modely textov, lexikografické príručky a dobrá znalosť pravidiel tvorby vlastného textu. Jedna vec je mať znalosť o niečom, ale druhá vec je byť schopný ju odovzdať, aplikovať ďalej. To v súčasnej dobe chýba študentom k tomu, aby sa postupne vypracovali na dobrých odborníkov. Nehovoriac o tom, že ďalšou prioritou študentov ako budúcich profesionálov v danom odbore, by mala byť snaha používať

v písomných textoch a ústnych prejavoch výlučne spisovú formu slovenského jazyka s jej pravidlami a výnimkami. Študent iného ako slovenčinárskeho odboru má mylnú predstavu o tom, že so slovenským jazykom, jeho pravopisnými príručkami a slovníkmi skončil s absolvovaním maturitnej skúšky. Opak je pravdou, pretože ako sme spomenuli, jazyk je dynamický jav, ktorý je v neustálom pohybe. Najzreteľnejšie to badať v lexike, ale ani ostatné roviny nie sú zanedbateľné. Okrem toho, neustále prebieha výskum jazyka, ktorý prináša nové poznatky, ktoré sú aplikované do bežnej jazykovej praxe. Preto musia mať študenti na pamäti, že ak chcú byť uznávanými odborníkmi a prednášať problematiku svojho odboru, musia byť aj profesionálnymi znalcami jazyka. Stredná škola im dala základ, ktorý poväčšine nie je dostačujúci v konkrétnej odbornej sfére danej profesie.

Jazykové povedomie Slovákov a jazyková prax na Slovensku

Spisovná slovenčina má svoj systém, zásady a pravidlá fungovania, svoj vlastný mechanizmus. Ten je pevný, avšak to neznamená, že je nemenný. Vyvíja sa vzhľadom na to, že reaguje na potreby jej používateľov v jazykovom spoločenstve. Ale tieto zmeny sa dejú tak, že nenarušajú tento systém. Tieto zmeny reflektujú jazykovedci a popri zachovaní jazykovej kultúry ich kodifikujú tak, aby vyhovelí potrebám používateľom vzhľadom na jazykovú prax, s prihliadnutím na „*funkčný aspekt, poukaz na odlišné možnosti toho istého prostriedku v diferencovaných textoch*“ (Findra, 1998, s. 12).

Uvedomovanie si vlastnej identity slovenského národa súvisí aj s jazykovým povedomím. Národný jazyk so všetkými jeho formami predstavuje celok, ktorým sa zabezpečuje výnimočnosť národa, teda touto skutočnosťou sa líši od ostatných národných jazykov. Národný jazyk predstavuje rozmanitosť, ale i presnosť a dôslednosť (napríklad v spisovnej forme národného jazyka). V jazykovom povedomí Slováka dominuje zachovanie jazyka v tom stave, aby sa nespochybnila identita národa, a preto niet pochyb o tom, že Slováci nezabúdajú na dôležitú národno-reprezentatívnu rolu spisovného jazyka. Ale rovnako ako hovorí Ružička v Tézach o spisovnej slovenčine o obojstrannom obohacujúcom vzťahu spisovného útvaru a národných foriem slovenčiny, tak možno v dnešnej situácii hovoriť o obohacujúcom vzťahu domácich a cudzích slov v slovenskom jazyku. Tento vzťah ani nie je pre slovenčinu ohrozujúci, „*pretože používatelia jazyka, ako aj samotný systém jazyka bráni svojmu narušaniu zvonka flexibilnou stabilitou a schopnosťou akomodovať inojazyčné, resp. cudzorodé prvky, prichádzajúce do jazyka. V zložitej štruktúre jazyka sú prítomné také mechanizmy, ktoré nedovoľujú nefunkčným inojazyčným vplyvom zaplavovať domáci systém*“ (Jesenská, 2007, s. 11 – 12).

Slováci si osvojujú jazyk od raného veku, pričom sa ich prejav počas života neustále vyvíja. V dospelosti už človek vie rozoznať to, v akej komunikačnej situácii je vhodné zvoliť ten správny jazykový kód. Poznanie jazykovej normy patrí do povinnej výbavy každého používateľa jazyka, hlavne ak jazyk využíva vo verejných sférach spoločenského a profesionálneho života. Porušovanie zásad kodifikácie u ľudí, ktorí pracujú vo verejných sférach sa často, a možno povedať, že oprávnene stáva predmetom kritiky aj od bežných používateľov jazyka. Na tomto mieste sa natíska otázka, či musia byť aj jazykoví profesionáli striktní v upotrebovaní spisovného jazyka, či sa nežiada pre nich individuálny repertoár jazykových vyjadrovacích prostriedkov v symbióze s ich individuálnym štýlom. Tu treba mať na pamäti, že vzhľadom na postavenie jazyka v súčasných komunikačných sférach má veľký význam sféra publicistiky a vedeckého poznania. Tie majú najprudkejší, resp. najmasovejší vplyv na jazykové povedomie mnohých Slovákov. Oproti minulosti, keď mal prvenstvo tohto vplyvu práve umelecký štýl, dnes túto úlohu na seba prebrali najmä tieto dve spomínané sféry komunikačného vplyvu. O to zodpovednejšiu rolu v tomto postavení zohrávajú, kde nieto miesta pre benevolenciu vo vyjadrovaní, ak ide o spisovný jazyk. Túto zodpovednosť by si mali uvedomovať aj študenti, teda tí, ktorí sa stanú súčasťou týchto sfér a sami sa stanú vzorom pre mnohých používateľov jazyka.

Regulovanie spisovnej slovenčiny zvonka vs. činnosti smerujúce k odstráneniu nedostatkov v jazykovej kultúre používateľov jazyka

Regulovanie spisovnej slovenčiny pred vonkajšími vplyvmi nie je v súčasnej slovenčine žiadnym novým pojmom. V minulosti to bol známy purizmus, ktorý zabezpečoval vyčistenie a následné zanášanie cudzích slov do slovenčiny. Tento proces sa označil ako násilný, nelogický, pretože slovenskému jazyku skôr škodil ako mu bol užitočný: zabráňoval rozvíjaniu a obohacovaniu jazyka. Takto „regulovaný“ jazyk neprináša používateľom jazykového spoločenstva nič nové, naopak, ponúka mu obmedzený repertoár prostriedkov, čo sa môže negatívne odraziť na schopnosti komunikovať v rozličných komunikačných situáciách, čiže to v konečnom dôsledku vedie k obmedzenosti používateľa a nositeľa slovenského jazyka. Purizmus, samozrejme, sa pokladá za extrémny regulátor v jazyku, preto sa možno zamyslieť nad tým, aké prostriedky by boli vhodné na zasahovanie do jazyka, aby ho regulovali bez narúšania jeho prirodzeného vývoja?

Na Slovensku platí *Zákon o štátnom jazyku* Slovenskej republiky, ktorý bol schválený NR SR 15. novembra 1995. Národná rada SR ho vzniesla z rozhodnutia, že národný jazyk je hodnotou kultúrneho dedičstva Slovenska, a tiež je výrazom suverenity Slovenskej republiky.

Národný jazyk je všeobecným dorozumievacím prostriedkom slovenských občanov, ktorý zabezpečuje ich slobodu a rovnosť.

Jazykový zákon okrem iného ustanovuje, že štátnym jazykom na území Slovenskej republiky je slovenský jazyk a má prednosť pred ostatnými jazykmi používanými na území Slovenskej republiky. Tento zákon neošetruje používanie jazyka národnostných menšín, ani liturgických jazykov, avšak zaväzuje štát k ochrane jazyka, a to tak, že utvára v školskom, vedeckom a informačnom systéme také podmienky, aby si každý občan Slovenskej republiky mohol osvojiť a používať štátny jazyk. Znamená to, že štátne orgány, orgány územnej samosprávy, iné orgány verejnej správy, nimi zriadené právnické osoby a právnické osoby zriadené zákonom musia používať v úradnom styku štátny jazyk.

Zákon o štátnom jazyku rovnako zaväzuje štát, aby zabezpečil vedecký výskum štátneho jazyka s ohľadom na historický i súčasný vývin. Štát dozerá na kodifikáciu štátneho jazyka a na zvyšovanie jazykovej kultúry.

Ministerstvo kultúry SR v roku 1996 vymenovalo ako svoj poradný orgán pre oblasť štátneho jazyka *Ústrednú jazykovú radu* zloženú zo *zástupcov slovakistických pracovísk*, ktorá posudzuje návrhy na zásadné zmeny kodifikácie, poskytuje odborné stanoviská v sporných otázkach štátneho jazyka. V novembri 2000 bolo prijaté *Opatrenie Ministerstva kultúry Slovenskej republiky* (s účinnosťou od 1. decembra 2000), ktoré vyhlasuje kodifikovanú podobu štátneho jazyka, pričom platia „všeobecne platné a všeobecne záväzné normy spisovného jazyka“ (<http://www.culture.gov.sk/index/print.php3?file=354.html>). *Opatrenie Ministerstva kultúry Slovenskej republiky* z 20. novembra 2000 č.1914/2000-1 zaväzuje používanie štyroch kodifikačných príručiek:

- Pravidlá slovenského pravopisu (3. vydanie, 2000),
- Krátky slovník slovenského jazyka (3. vydanie, 1997),
- Pravidlá slovenskej výslovnosti (Král', 3. vydanie, 1996),
- Morfológia slovenského jazyka (Ružička, 1966).

V roku 2011 schválila vláda Koncepciu starostlivosti o štátny jazyk, ktorá by smerovala k zlepšeniu súčasného stavu v používaní slovenského jazyka <http://www.culture.gov.sk/main/index.php3?id=364.html>: *Koncepcia starostlivosti o štátny jazyk Slovenskej republiky*:

- vo verejnej komunikácii,
- v jazykovom vyučovaní,
- vo výskume jazyka,
- v kultúre jazyka.

Preto bežný používateľ slovenského jazyka prirodzene očakáva, že v slovenských štátnych inštitúciách (orgány verejnej správy, samosprávne orgány a pod.), vo verejných sférach (hlavne v médiách - redaktori, moderátori), a tiež v umeleckých sférach ako herci, spisovatelia a pod., sa budú dodržiavať a tým aj šíriť záväzné normy spisovného jazyka. Práve oni predstavujú profesionálnych používateľov jazyka a reprezentatívnu vzorku, ktorá ovplyvňuje a zároveň usmerňuje jazykovú kultúru občanov SR. A preto musia klásť dôraz na zvyšovanie vlastnej jazykovej kultúry, hlavne, keď je jazyk v dobe dynamického vývoja, na ktorý vplývajú najmä dva faktory: internacionalizácia v jazyku a demokratizácia vôbec (porov. Jesenská, 2007, Dolník, 2010, Findra, 1998).

Pri význame regulácie slovenského jazyka možno spomenúť Dolníkovu antiregulačnú konštatáciu (2010, s. 221): – vychádzajúceho z porovnania argumentácií Havránkovej *funkčnej teórie jazykovej kultúry* (1932) a *Základov jazykovej kultúry* (Král – Rýzková, 1990), vzhľadom na dlhší časový odstup – „– tým, že rastú nároky na spisovný jazyk, silnie požiadavka jeho vonkajšej regulácie – sa nám núka myšlienka, či opäť jazyk nespeje nejakým radikálnym zásahom, len aby sa tento proces spomalil a dostal pod kontrolu.“ J. Dolník (2010, s. 210) ďalej usudzuje, že slovenčina ako prirodzený jazyk je stavaná do polohy umelého jazyka. V jazykovej praxi sa ukazujú niektoré problematické jazykové javy, ktoré treba jazykovo riešiť (napríklad v rámci jazykovedných časopisov v rubrikách ako jazykovedné poradne). Najčastejšie sa stretávame s pochybnosťami používateľov slovenčiny, ako poslovenčiť cudzie výrazy, aby to znelo dobre a bolo to správne (napríklad výslovnosť cudzích skratiek *USA*, *OECD* a pod.). Úplne prirodzene ide o otázky a zároveň odpovede našich jazykovedcov týkajúce sa skloňovania, respektíve neskleňovania cudzích názvov firiem, výrobkov (teda logoným, napríklad *Billa*, *IKEA*, *TECSO*), pojmov zo športu (*windsurfing*, *aerobik*, *bosu*), či počítačovej terminológie (šervér, hardvér). Na okraj pozornosti sa dostávajú výrazy, ktoré sú každému notoricky známe, pretože nám ostali v povedomí ešte z čias, keď sme spolunažívali spolu s českými susedmi v jednej republike – ide o bohemizmy. Každému je jasné, že slová ako *klud*, *pomazánka*, či *orazit* v spisovnej slovenčine miesto nemajú, napriek tomu sa nedajú len tak vytesniť z nášho jazykového povedomia, pretože jazykové okolie je natoľko silné, že sa s ním len veľmi ťažko bojuje.

Keďže je jazyk v neustálom pohybe, najzreteľnejšie to možno sledovať na dynamike slovnej zásoby. U používateľov slovenčiny to zreteľne badať v ich jazykovej kultúre, ktorá reflektuje jazykový prejav vo všetkých rovinách jazyka, ale opäť, najviac je zasiahnutá lexika slovenského jazyka. Vtedy bežní používatelia pátrajú po správnych možnostiach, nasávajú neologizmy a v rámci internacionalizácie vlastného jazykového prejavu vypúšťajú rovnako

významovo hodnotné slová z aktívnej vrstvy slovnej zásoby. Majú mnohokrát pochybnosti, ktoré buď riešia, alebo sa s nimi intuitívne, nie však možno vždy správne vyrovnajú.

Na nadobudnuté pochybnosti vo vedomí používateľov jazyka slúžia mnohé činnosti smerujúce k ich odstráneniu: jazykové poradne a jazykové rubriky, ktoré sú výsledným produktom jazykovedcov.

Na kultivovaní jazykovej kultúry sa podieľa inštitúcia Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, ktorú poveruje a zastrešuje štát. Kultivovaniu a starostlivosti však predchádza ťažká a dôležitá úloha jazykovedcov, ktorí musia danú situáciu a rozšírený jazykový úzus odborne posúdiť s prihliadnutím na potreby tých, ktorí jazyk dennodenne využívajú a podieľajú sa na formovaní a vývine jazyka. Úvahy o správnosti zmien sa premietnu do normy, ktorá je kodifikovaná a prostredníctvom kodifikačných príručiek sprostredkovaná ďalej, sprístupnená verejnosti.

Spôsob, akým sa sprostredkuje toto poznanie je relatívne jednoduché, čiže sa s ním môže oboznamovať veľmi široké spektrum používateľov bez toho, aby mali nejaké ťažkosti s jeho dešifrovaním, resp. aby mali vôbec nejaký problém sa k nim dostať. Mnohé, či už jazykové poradne alebo kodifikačné príručky a slovníky sú uverejnené na internete (KSSJ, PSP). Prístup k príručkám je cez <http://slovniky.korpus.sk/>, cez *Pramene v elektronickej podobe: Lexikografické príručky*. Príručky sú zdarma prístupné všetkým používateľom jazyka, nie je žiadny problém upevniť si jazykové znalosti o slovenskom jazyku v čase jeho intenzívneho styku s inými jazykmi. Na stránke Jazykovedného ústavu možno nájsť mnohé odpovede na najčastejšie otázky ľudí, ktoré sa dotýkajú všetkých rovín jazyka a možno sa s nimi bežne stretnúť vo všetkých oblastiach spoločenského či profesijného života. Oddelenie jazykovej kultúry JÚLŠ SAV v Bratislave poskytuje flexibilne aj svoje odborné rady, ktoré prezentujú cez mailovú poštu, resp. priamo v telefonickom rozhovore. Všetky kontakty sú sprístupnené na ich stránke a jazykovedci na ne zodpovedne reagujú (pokiaľ nejde o hanlivý a vulgárny obsah).

Starostlivosti o kultúru jazyka sa venujú aj popularizačné jazykovedné časopisy, v ktorých sú rubriky venované zvyšovaniu kultúrnosti slovenského národa: *Kultúra slova* (vedecko-popularizačný časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu), *Slovenská reč* (časopis pre výskum slovenského jazyka).

Ako reakcia na súčasný stav jazykovej kultúry reagujú mnohé kritické ohlasy, ktoré reagujú na nekultivované prejavy mnohých kultúrno-spoločenských a politických dejateľov, ktorí svojím nedbanlivým prístupom k jazyku nerobia nič preto, aby boli prirodzeným vzorom bežným používateľom spisovného jazyka. Na mušku sa dostávajú, samozrejme, aj bežní

používatelia jazyka, ktorí majú rovnako nedbalý vzťah k slovenčine, pričom preferujú skôr iné – cudzie jazyky (Kret, 2001, s. 1), a tak sa spolupodieľajú na vedomom znižovaní jazykovej kultúry slovenčiny. Radikálne výzvy jazykovedcov (*Výzvy na ochranu národného jazyka*, 2006, s. 1, 8) boli uverejnené v Literárnom týždenníku (dvojtyždenník č. 9 – 10), v ktorom signatári konštatovali „kritický stav v jazyku“ a zároveň vyzývali Slovákov „na ochranu hodnoty národného jazyka“. Táto reakcia na súčasný stav je síce na mieste, ale možno sa zamyslieť aj nad silou slov, či nie sú príliš ostré a v konečnom dôsledku majú skôr len káravý charakter, nie ozdravujúci, osvetový či motivujúci. Súčasná situácia kultúry jazyka nie je vždy adekvátne, ale nemožno súhlasiť s tým, že „umiera národ a kultúra“, teda že slovenčina je v zániku. Je neodškriepiteľné, že prílev cudzích slov je intenzívnejší, v porovnaní s minulosťou, ale to súvisí s tým, že jazyk je živý, a preto reaguje na tento stav prispôbovaním sa potrebám jeho používateľom.

Na výzvy reagovala vo svojej publikácii P. Jesenská (2007) kapitolou *Jazyková kultúra a jazykové povedomie s ohľadom na Výzvu v Literárnom (dvoj)tyždenníku* (2007, s. 10 – 15), že Výzvy sú atakujúce a „obviňovanie používateľov jazyka z pomätenosti a ľahostajnosti voči slovenskému jazyku vyznieva nedôstojne a nekompetentne.“ Ďalej zastáva názor podložený sociolingvistickým výskumom E. Paulinyho (60-te roky 20. storočia), že „používatelia majú vo všeobecnosti štandardnú úroveň spisovného jazyka“, čo platí dodnes, a rovnako „o vysokej miere jazykového povedomia medzi používateľmi jazyka“, i to, že „... jazyk nie je žiadnym umelým útvarom, ale živou a prirodzenou súčasťou každodenného života svojich používateľov, ktorí ho podľa svojich potrieb kultivujú a modifikujú.“ Preto autorka konštatuje, že všetky reakcie podobného typu sú účelové (politicky) a „nebezpečným mimojazykovým presahom do politiky, zneužívajúcej jazyk a symbol jazyka na presadzovanie vlastných cieľov alebo na odpútavanie pozornosti od nepriaznivých politicko-ekonomických ukazovateľov krajiny. Pestovanie jazykového populizmu, nacionalizmu a mýtov o vlastnej jazykovej alebo národnej dokonalosti, preceňovanie nedostatkov iných národov a podceňovanie vlastných chýb je nebezpečným fenoménom, hroziacim latentným konfliktom.“ Náznak spolitizovania jazykovedy v tomto prípade nemusí byť celkom adekvátnym označením toho, čo sa volá prílišné zapálenie sa pre ochranu jazyka a jeho kultivovanie u niektorých (konzervatívnych) jazykovedcov, ktorí citlivo vnímajú súčasnú situáciu v jazykovej kultúre slovenčiny.

V žiadnom vednom či technickom odbore sa nezastavil čas a neustále sa modifikujú už známe poznatky na novšie, pre ľudstvo potrebnéjšie, a tie staršie sú čiastočne nahradené a čiastočne zmodernizované. Nemôžeme prehliadať nové výdobytky a metódy, keď nám zjednodušujú život. Tak je to aj v jazyku, ak sa budeme vyhýbať novým „produktom“

v jazyku a ich „návodu“, ako ich používať, skomplikujeme si sami situáciu a ochudobníme sa o možnosť zrozumiteľnejšie komunikovať a flexibilnejšie reagovať na prehovor hovoriaceho. Z toho vyplýva, že jazykovedná činnosť jazykovedcov je nám osožná v tom zmysle, že pomáha zorientovať sa v novej situácii. Mala by byť nápomocná všetkým tým, ktorým záleží na tom, ako sa vyjadrovať v danej komunikačnej situácii s dôrazom na štylistické, lexikálne, štýlové či žánrové prostriedky. A preto by tieto činnosti smerujúce k odstráneniu jazykových nedostatkov vo vyjadrovaní nemali vyznievať pre používateľa slovenčiny násilne, vnucujúco, ale nápomocne.

Je však otázne, či aj bežní používatelia jazyka prejavujú taký záujem o výsledky činností jazykovedcov, ako jazykovedci o používateľov jazyka. Často sa stretávame s reakciami bežných používateľov, že sú zmetení z toho, čo všetko sa deje v jazyku a oni to musia nasávať a vypúšťať všetko ostatné, čo sa doteraz naučili. J. Findra (1998, s. 12) konštatuje, že *„hovoriaci spravidla nehľadá chybu v sebe, vo svojej nedostatočnej jazykovej a spoločenskej disponovanosti, ale v jazyku a najmä v jazykovedcoch, ktorí mu vnucujú niečo, čo on nemá vo svojom jazykovom vedomí.“*

Ak má hovoriaci dojem, že musí niečo rešpektovať a to potláča jeho individualitu a nárok na slobodné vyjadrovanie sa, je potrebné z jeho strany zamyslieť sa nad okolím, s ktorým komunikuje, prichádza do kontaktu - teda societu, komunitu, ktorá ho obklopuje, ak žije v rámci nejakého spoločenstva. Ak by mal každý individualista svoju vlastnú „normu“, resp. maximálnu slobodu svojho jazykového prejavu, aká by bola jeho komunikácia s ostatnými členmi komunity? Rušivá. Preto vstupuje jednotlivec do procesu socializácie zo zreteľom na jazykovú normu. Jazyková norma vystupuje (podľa Dolníka, 2010, s. 223) v (minimálne) troch funkciách: *behaviorálnej*, kde úlohou jazykovej normy je udržiavať bázu jazykového správania. Tú pociťujú používatelia jazyka ako prirodzenú, ako spontánne vzniknutú jazykovú skutočnosť, ktorá je vopred daná. Druhá funkcia, *stabilizačná*; v procese stabilizácie kolektívny používateľ jazyka realizuje isté prejavy, pričom vníma aj ponuky systému. Jednotlivec ako časť kolektívu si uvedomuje spoločné jazykové preferencie (výhody a prednosti jazyka) a zároveň spoločnú jazykovú stimulačnú bázu (teda nové ponuky jazyka, ktoré obohacujú normu, resp. jazyk). Tretia je organizačná, kde jazyková skutočnosť vyznieva ako usporiadaný výsek životnej reality, ktorý je vo vzájomnom vzťahu s potrebou zachovania poriadku aj v jazykových prejavoch používateľov.

Jednotlivec teda potrebuje normu viac, ako byť, resp. ísť proti nej. Vyplýva to z toho, že ak sa chce slobodnejšie, nezáväznejšie a pružnejšie pohybovať v spoločnosti, v danej societe, musí rešpektovať normu, lebo len tá mu umožní takéto jazykové možnosti. Čím viac sú

jednotlivci v kolektíve zviazaní jednotnou normou, tým je komunikácia medzi nimi priechodnejšia, čo môže jednotlivec pozitívne vnímať pri vzájomnom styku v jazykovom rozhovore. Na druhej strane však nesmie byť uchopenie normy mechanické, bez prihliadania na prirodzenú jazykovú prax a vlastnú individualitu jazykového prejavu používateľa, ktoré súvisia s funkčným, nie však rušivým, ba nepriaznivým porušovaním normy. To závisí od jednotlivcov, ako si prispôsobujú normu a reagujú na stimulačnú bázu. Takto sa dynamizuje aj jazyková norma, čo je užitočné aj pre ňu, resp. o ďalší zdravý vývin jazyka.

Možností zvyšovania jazykového povedomia študentov, keďže ide o budúcich profesionálov v rôznych pracovných oblastiach je viac, avšak najzreteľnejší je vplyv vedeckovýskumných a popularizačných textov ako sú náučné texty, výskumné štúdie a správy, učebnice a pod.) – prejavy, s ktorými by mali najčastejšie prichádzať do styku (počas svojho štúdia). Okrem profesijného zacielenia by si mal študent pestovať aj svoje záujmové a kultúrne povedomie. Tie rovnako majú významný podiel na upevňovaní jazykovej kultúry študentov, ukazujú sa mu možnosti využívania jazyka v rozmanitých komunikačných situáciách. J. Kačala (2001, s. 77) zdôrazňuje, že *„osobitný význam pre spisovný jazyk si stále zachováva sféra umeleckého vyjadrovania, oblasť krásnej literatúry (prózy, poézie a dramatickej spisby), keďže najmä v nej sa zisťujú a preverujú (niekedy priam experimentálne) možnosti rozvoja a kultivovania jazyka a saturovania estetických potrieb človeka v oblasti slovesnej kultúry.“* Znamená to, že veľký podiel na stabilizovaní normy spisovného jazyka majú tvoriví používatelia jazyka, ktorí sú tvorcami týchto diel (spisovatelia, prekladatelia, scenáristi a pod.). Rovnako významnú úlohu majú aj moderátori, publicisti, redaktori v publicistickej sfére, a taktiež politici, právnici, odborníci, ktorí modelujú odbornú terminológiu, odborný jazyk v spisovnej, celospoločensky najrozšírenejšej forme dorozumievania.

Záver

Jazykové povedomie študentov je možné zvyšovať niekoľkými spôsobmi, ale aby sa vedomosti o jazyku odrazili na ich jazykovej kultúre je potrebné, aby sami študenti mali sami potrebu zvyšovať si vedomosti o spisovnom jazyku a o jeho používaní v praxi. Úlohou učiteľov nie je zastrášať ich jazykovým zákonom, hrúbkou kodifikačných príručiek alebo znižovaním hodnotenia kvality ich písomného alebo ústneho prejavu na vysokej škole. Naším úsilím je, dať im na výber z možností, o ktorých nikdy netušili (pretože, ako sami tvrdia, svoj posledný kontakt s pravidlami slovenčiny mali na strednej škole – ak študujú iné odbory, ako slovenský jazyk), prípadne na ne zabudli (pretože ich pravidelne neprecvičujú) alebo prišli na

slovenský jazykový „trh“ neskôr, počas štúdií študentov na vysokej škole. Smutné je, že študenti často ani netušia, kde sa môžu o novom tvare, výslovnosti, spisovnosti/nespisovnosti slov dozvedieť viac, aby predišli jazykovým skomoleninám a nespisovným konštrukciám, či použitiu slova s významom nezodpovedajúcim obsahu textu.

Na záver možno zhrnúť možnosti, ktoré vedú k zvyšovaniu akademickej kultúrnosti študentov na vysokej škole. Sme toho názoru, že najefektívnejší spôsob, ako študentov priviesť k tomu, aby sa sami pričínili o kultivovanie svojho prejavu, je cielene robiť „reklamu“ kodifikačným príručkám, jazykovedným poradniám, jazykovedným časopisom. Ďalej poukazovať na pozitívny vplyv umeleckej a odbornej literatúry, publicistiky či divadla. Inak povedané: robiť osvetu na adresu jazykovej kultúry, a tak vzbudiť u študentov pocit vlastnej potreby spolupodieľať sa na zvyšovaní kultúrnosti vo svojom vyjadrovaní, a rovnako si uvedomiť podiel na zvyšovaní kultúrnosti vo vyjadrovaní aj svojho okolia, na ktoré pri každom svojom prejave študent pôsobí. Takáto osвета sa môže realizovať viacerými spôsobmi: buď sa vytvorí kurz, v ktorom sa študenti majú možnosť oboznamovať sa so základnou a hlavne súčasnou problematikou v slovenčine, prípadne sa utvorí na stránke (katedry slovenského jazyka) minijazyková poradňa s najproblematickejšími a najfrekvencovanejšími javmi, s ktorými sa študenti pri vyjadrovaní (ústnom alebo písomnom) majú možnosť najčastejšie stretnúť počas svojho štúdia. Pravidelné aktualizácie, účinné cvičenia, jasné príklady a smerodajné internetové odkazy by mohli vzbudiť záujem študentov o tieto informácie, ako aj motiváciu pričiniť sa o kultivovanie vlastných prejavov.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: VEDA 2010. 301 s.

FINDRA, Ján: *Jazyk, reč, človek*. Bratislava: Q111 1998, s. 53, 63.

<http://www.culture.gov.sk/index/print.php3?file=354.html>: Opatrenie Ministerstva kultúry Slovenskej republiky z 20. novembra 2000 č.1914/2000-1.

<http://www.culture.gov.sk/main/index.php3?id=364.html>: Koncepcia starostlivosti o štátny jazyk Slovenskej republiky.

JESENSKÁ, Petra: *Jazyková situácia na Slovensku v kontexte EU s ohľadom na anglicizmy v slovenskej dennej tlači*. [online]. Banská Bystrica: FHV UMB 2007. 91 s. [cit. 20.02.2012]. Dostupné na internete:

<http://www.fhv.umb.sk/app/user.php?ACTION=PUBLICATION&user=jesenska>.

- KAČALA, Ján: *Spisovná slovenčina v 20. storočí*. Bratislava: VEDA 2001. 96 s.
- KRET, Anton: Skaza jazyka alebo Kam sa ísť požaľovať. In: *Literárny (dvoj)tyždenník*, 2001, č. 10, s. 1.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava: SPN 1997. 400 s.
- Výzva na ochranu národného jazyka. In: *Literárny (dvoj)tyždenník*, 2006, č. 9 – 10, s. 1 – 8.

Vtip ako druh diskurzu

Jarmila Kušnieriková

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Robert Benchley, americký humorista z prvej polovice minulého storočia povedal, že definovanie a analýza humoru je zábavkou ľudí bez zmyslu pre humor. (C. Dingle, 2001) Pripúšťame, že tento výrok môže byť sčasti pravdivý. Avšak za povšimnutie stojí najmä skutočnosť, ktorá z neho vyplýva, že ľudia, ktorí humorom neboli obdarovaní, ho vyhľadávajú, napríklad aj ako predmet výskumu. Tento výskum sa uskutočňuje v rôznych oblastiach, napríklad v oblasti spoločenských vied, komunikácie, psychológie a v neposlednom rade i jazykovedy.

Tento príspevok by mal byť súčasťou práce na dizertačnom projekte, ktorý sa zaoberá vtipmi z pohľadu kognitívnej sémantiky.

Bližšie by sme sa chceli pozrieť na to, či možno vtip považovať za typ diskurzu, či disponuje potrebnými charakteristikami a či by bol vhodnou výskumnou jednotkou pre diskurznu analýzu.

Naším cieľom je poukázať práve na vlastnosti vtipu, ktoré ho vyznačujú ako ideálny typ diskurzu pre analýzu a načrtnúť spôsoby, ako by mohla táto analýza prebiehať.

V úvodnej časti sa pokúsime definovať a predstaviť pojem diskurz, pričom budeme vychádzať zo základného lingvistického chápania, priblížime si známe definície a budeme hovoriť o kritériách, ktoré diskurz určujú.

V bežnom internetovom výkladovom slovníku by sme pri slove diskurz z lingvistického hľadiska našli vysvetlenie, že ide o akúkoľvek jednotku súvislého hovoreného alebo písaného prejavu, ktorý je dlhší ako veta. D. Crystal (1992) ďalej uvádza, že slovo je odvodené od latinského *diskursus*, čo znamená „konverzáciu“ alebo „reč“. Diskurz je podľa neho nepretržitým úsekom (predovšetkým hovoreného) jazyka, ktorý presahuje vetu a často vytvára ucelenú jednotku ako kázeň, argument, vtip alebo rozprávanie.

Podľa R. Beaugrandeho (1997) musí písaný alebo hovorený text spĺňať sedem kritérií, aby bolo možné označiť ho ako diskurz. Sú nimi kohézia, koherencia, intencionalita, akceptabilita, informatívnosť, situačnosť a intertextualita.¹

¹ Kohézia – gramatické vzťahy medzi časťami vety nevyhnutné pre jej interpretáciu; koherencia – poradie výrokov podľa súvislostí ich zmyslu; intencionalita – posolstvo je nutné komunikovať zámerne a vedomo; akceptabilita – komunikačný produkt musí byť uspokojivý pre prijímateľa; informatívnosť – diskurz musí obsahovať nové informácie; situačnosť – okolnosti vzniku diskurzu sú dôležité; intertextualita – odkaz na svet mimo textu alebo schém interpretujúceho. (R. Beaugrande, 1997)

V slovenskej jazykovede sa pojmom diskurz zaoberá profesor J. Findra (2004), ktorý ho zaraďuje do synonymického radu spolu so slovami *text*, *komunikát*, *prehovor* či *jazykový prejav*. V dôsledku nejednotného používania tohto pojmu sa Findra prikláňa skôr k jeho neterminologickému významu, kde sa diskurz označuje ako každý výsledok komunikačnej aktivity. Za dôležité črty diskurzu považuje dialogickosť a faktory komunikačnej situácie. Na základe týchto definícií by sme mohli uviesť, že diskurz je jazykový prejav, ktorý sa realizuje na poli istej komunikačnej situácie.

V nasledujúcich riadkoch by sme chceli našu pozornosť čiastkovo obrátiť na vtip. Tu je situácia trochu iná, keďže tento pojem je dobre známy i laickej verejnosti. Jednoducho povedané, každý „vie“, čo je to vtip, no zostaviť presnú lingvistickú definíciu je pomerne ťažké. Pokúsime sa teda postupovať induktívne a od konkrétneho príkladu vtipu prejsť k jeho vymedzeniu.

Použijeme vtip z prostredia, ktoré je prítomným pomerne blízke.

„Každý študent je tak trochu ako Robinson... Čaká, kým príde piatok.“

Základnou podmienkou vtipu je, prirodzene, komunikácia. Aby sa mohol uskutočniť vtip, musí prebehnúť jeho expedícia a recepcia. Komunikačné kanály sú pritom rôzne. Vtip môže byť vyslovený a prijímaný sluchom poslucháča, napísaný a prečítaný čitateľom či dokonca nakreslený a vnímaný recipientovým zrakom. Je to teda jazykový útvar v procese komunikácie.

Špecifickou črtou vtipu je tiež časová obmedzenosť. Hoci vtip môže popisovať aj udalosti s veľkým časovým odstupom, vtipom je, iba ak percepcia prebehne v rozsahu niekoľkých desiatok sekúnd.

Ďalším nevyhnutným prvkov vtipu je moment zvratu či prekvapenia, ktorý nastáva predovšetkým v sémantickej oblasti. Realizuje sa, samozrejme, najrôznejšími spôsobmi.

Či je vtip vtipom, potvrdzuje bezprostredná reakcia naň v podobe smiechu, teda vtip by mal úspešne vyvolať komický efekt².

Z vedeckého hľadiska vtip skúma literárna teória. Niektorí slovenskí literárni teoretici ho popisujú ako literárny žáner. F. Štraus (2005) stotožňuje vtip s anekdotou a definuje ho ako stručný príbeh, ktorý sa končí humornou pointou a pôvodne sa šíril ústnym podaním. Harpán (2009) ho tiež považuje za jeden z epických literárnych žánrov. Obe tieto zadelenia nám môžu byť nápomocné, avšak je potrebné poukázať na to, že pri vtipе nemusí ísť len

² Komickosť – „kontrast s príkrú disparporciou medzi tenziou a detenziou. Komično pôsobí zásadne detenzívne, a to odľahčením problému.“ (Miko, 1970, s. 179).

o epický útvar, ale napríklad aj o hádanku, kreslený vtip, otázku, slovnú hru, dialóg, výrok, alúziu a podobne.

Postupne prechádzame ku kľúčovej otázke nášho príspevku, ktorou je, či môže byť vtip druhom diskurzu. Zaujíma nás, či môže byť diskurz nadradenou kategóriou vtipu. Podľa Crystalovej definície by sa dalo jednoznačne tvrdiť, že vtip je nepretržitým úsekom jazyka, ktorý zvyčajne presahuje vetu. Tiež by sme ho mohli klasifikovať ako ucelenú jednotku.

Ak vezmeme do úvahy Beaugrandeho podmienky, jednoznačne môžeme tvrdiť, že vtip priamo pracuje s kohéziou a koherenciou výpovedí, teda s významovými vzťahmi v rámci nej. Protiargumentom by mohlo byť, že vtip kohéziu a koherenciu často zámerne narúša, no ide skôr o cieľavedomú hru s významom, než o neprítomnosť týchto kritérií.

O intencionalite vtipu by sa dalo vysloviť len málo pochybností a akceptabilita vtipu je jedným z jeho nevyhnutných elementov, keďže „vtipnosť“ sa meria práve dosiahnutým komickým efektom. Na druhej strane, vtipy často šokujú svojou spoločenskou neprijateľnosťou, no v súlade so zámerom to ich diskurzívnu akceptabilitu neovplyvňuje. Každý vtip je veľmi silne situačný, keďže zvyčajne musí zapadať do okolností konkrétnej spoločenskej situácie. Vo vysokej miere vtipy využívajú aj informatívnosť a intertextualitu. Naše chápanie vtipu, samozrejme, spĺňa podmienky diskurzu aj podľa uvedených koncepcií slovenskej jazykovedy.

Keďže sa nám podarilo doložiť, že vtip je typom diskurzu, môžeme preň zároveň zostaviť novú definíciu. Vtip je druh diskurzu, ktorý je obmedzený svojím rozsahom, má za cieľ vyvolať efekt komickosti a snaží sa to dosiahnuť pomocou zvratu či momentu prekvapenia v jeho sémantickej štruktúre.

Takéto nazeranie na pojem vtipu nám otvára dvere k analýze. Analyzovať diskurz je, samozrejme, možné, rôznymi spôsobmi. To, že cieľom nášho dizertačného projektu je zistiť, laicky povedané, kedy je vtip vtipný, náš výber postupov analýzy trochu obmedzuje. Jedným zo spôsobov, ako skúmať a vymedzovať vytváranie komického efektu, je sledovať procesy v ľudskej mysli. Podkladom pre ne sú rôzne mentálne reprezentácie objektov, ktoré si človek vytvára. Nimi sa zaoberá kognitívna lingvistika, a tak by sme sa v ďalšom výskume chceli uberať práve cestou kognitívnej analýzy diskurzu.

Tento pojem pochádza od holandského lingvistu T. Van Dijka (2000), ktorý pri svojich analýzach berie do úvahy písaný text rovnako ako hovorené slovo, čo môže byť pre prípad vtipu veľkou výhodou. V rámci analýzy vychádza zo zámerov, presvedčení, poznatkov a názorov. Tieto štyri veci by sme mali zohľadniť aj pri vtype, hlavne pri analýze

počiatočného štádia jeho tvorenia. Analýza vyššie uvedeného vtipu by pri týchto bodoch, ktoré sa odvíjajú od expedienta, mohla vyzerat' nasledovne:

- a) Zámer: vyvolať u prijímateľa efekt komickosti, rozosmiať ho;
- b) Presvedčenie: tento zámer je možné dosiahnuť pomocou vtipu s vhodne zvolenou tematikou;
- c) Poznatok: prijímateľ by mal vedieť, že Robinson bol osamelý muž na ostrove a našiel si priateľa, ktorý sa volal piatok;
- d) Názor: prijímateľ by mohol porovnanie osamelosti a čakania na piatkový večer s partiou považovať za vtipné.

T. Van Dijk (2000) o takejto analýze napísal:

„Psychologické či kognitívne štúdium diskurzu sa dosť líši od formálnejšej gramatickej, alebo (dajme tomu) stylistickej, naratívnej či argumentatívnej analýzy. Nezaoberá sa abstraktnými kategóriami a pravidlami, ktorých účelom je opísať „štruktúry“ diskurzu, ale aktuálnymi mentálnymi reprezentáciami a procesmi užívateľov jazyka.“

Dalo by sa teda povedať, že naša analýza bude založená na empirickom základe a budeme sa jednotkám diskurzu snažiť priradiť významy a funkcie.

Priamo v texte potom môžeme skúmať javy ako téma, implikácie, presupozície, koherencia, lexikálne významy a ich konotácie.

Pri vtipе je veľmi zaujímavé pozorovať, ako sa tieto jednotlivé kategórie prekrývajú. Analýza diskurzu nášho vtipu by teda pokračovala nasledovne:

- a) Témy: literárna postava Robinsona Crusoea, študentský život
- b) Implikácie: 1. študent sa podobá Robinsonovi... 2. A) Robinson čaká, kým príde Piatok a nebude sám B) Študent čaká, kým príde piatok a nebude pracovať.
- c) Presupozície: Robinson je známejší v súvislosti so životom na ostrove ako v súvislosti s Piatkom
- d) Konotácie: Robinson – osamelý muž, Robinson – Piatok, piatok – koniec práce, zábava

Na základe daného príkladu by sme vedeli pre tento vtip zhrnúť, že autor vtipu dosahuje efekt komickosti na základe práce s rôznymi implikáciami rovnakej vety a na základe preferencií prijímateľa pre tú ktorú konotáciu po tom, čo si vytvoril (hoci podvedome) presupozíciu o fungovaní myšlienkového aparátu prijímateľa.

Na záver sa pokúsime ešte raz zhrnúť naše doterajšie zistenia. Venovali sme sa pojmu diskurzu a pojmu vtipu, pričom sme sa snažili postaviť ich do vzájomného vzťahu. Na základe konkrétneho príkladu vtipu a s pomocou myšlienok rôznych autorov sa nám

podarilo klasifikovať vtip ako druh diskurzu, čo vytvorilo východisko pre ďalšiu analýzu vtipu, a to konkrétne z kognitívneho hľadiska.

Literatúra

BEAUGRANDE, Robert de: The Story of Discourse Analysis. In: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage 1997. 356 s.

CRYSTAL, David: *Introducing linguistics*. Harlow: Penguin 1992. 77 s.

DINGLE, Carol: *Memorable Quotations: Massachusetts Writers of the Past*. Bloomington: iUniverse 2001. 129 s.

Discourse. Dictionary.com. *Dictionary.com Unabridged*. Random House, Inc. URL: <http://dictionary.reference.com/browse/discourse> (2011-11-28).

FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin: Osveta 2004. 232 s.

HARPÁŇ, Michal: *Teória literatúry*. Bratislava: ESA 2009. 283 s.

MIKO, František: *Text a štýl*. Bratislava: Smena 1970. 167 s.

RENKEMA, Jan: *Introduction to discourse studies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing 2004. 363 s.

ŠTRAUS, František: *Príručný slovník literárnovedných termínov*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 2005. 368 s.

VAN DIJK, Teun A: *Cognitive Discourse Analysis*. 2000. Nepublikovaná verzia. URL: <http://www.discursos.org/unpublished%20articles/cogn-dis-anal.htm> (2011-11-28).

Vtipy. URL: <http://vtipy.vsetko.com/> (2011-11-28).

WISNIEWSKI, Kamil: *Discourse analysis*. 2006. URL: <http://www.tlumaczenia-angielski.info/linguistics/discourse.htm> (2011-11-28).

Štruktúra internetových textov

Eva Matejková

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela,
Banská Bystrica

Cieľom nášho príspevku je poukázať na štruktúru textu v prostredí internetovej žurnalistiky, konkrétne v online časopisoch. V súčasnosti možno pozorovať tendenciu, že texty prípadne slová sú podporované ikonami a zosilňujú výpoveď informácií. Niektoré stránky sú značne orientované na obraz, ale bez textu sa nezaobídu. Dôležitá je preto správna kombinácia textu a obrazu. Zatiaľ čo obrazy sprostredkujú emócie, texty slúžia na zachytenie podstatných informácií. Centrálny bod každého textu tvorí pritom okrem obsahu aj jeho štruktúra, ktorá môže čitateľa osloviť alebo odradiť.

Text vo všeobecnosti charakterizujeme ako „jazykovo-tematickú štruktúru so zámerným usporiadaním výpovedí, ktorými sa vyjadruje relatívne uzavretý myšlienkový komplex“ (Mistrík, 1998, s. 224 – 225). Všimame si potenciálny text v zovšeobecnenej rovine a zaujíma nás štruktúra a pravidlá, ktoré sú základom na výstavbu konkrétnych internetových textov. Štruktúra a funkcia textu v online žurnalistike je totiž značne odlišná v porovnaní s klasickou printovou publicistikou.

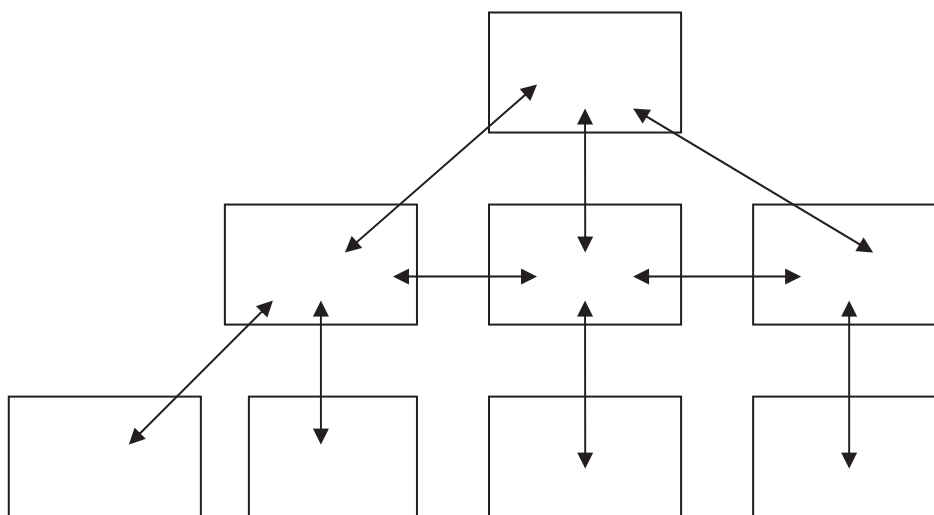
V internetovej žurnalistike má používateľ väčšiu časovú voľnosť, môže si vybrať informácie podľa svojich potrieb a možností, môže klikať, niečo vložiť a odpojiť sa. Text, zvuk, obraz a filmové elementy sa spájajú do jednej časti a používateľ má z veľkej časti v rukách ich postupnosť. Žurnalista píše tzv. scenár pre používateľa, ktorý si môže ľubovoľne voliť postupnosť čítania. Naopak v tlači je text lineárny a optické textové elementy a obrázky vzbudzujú pozornosť čitateľa a pomáhajú v orientácii a pri porozumení.

Hypertext

Text v internetových časopisoch má teda odlišné postavenie, pretože sa prezentuje pomocou hypertextu, ktorý sprostredkúva informácie vo forme blokov. „K základným charakteristikám hypertextu patrí skutočnosť, že nie je vytváraný lineárne a „čitateľom“ nie je prezentovaný sekvenčne, ten si jednotlivé bloky môže vyvolávať a kombinovať podľa vlastného záujmu“ (Osvaldová – Halada, 2007, s. 79). Hypertextovým systémom sa možno pohybovať po rôznych trasách a internetová žurnalistika preto podporuje aktívnu rolu príjemcu.

Na internete teda žurnalista ponúka používateľom rôzne cesty a každý si z nich zostaví vlastnú postupnosť, vlastný text podľa individuálnych tematických okruhov. Za hypertext však „nemožno považovať súhrn všetkých textov na internete, ale ten text, ktorý je poskytnutý po aktivácii základnej adresy korpusu...“ (Höflerová, 2009, s. 149).

Schéma: Zobrazenie hypertextového systému v online časopise

Na internetovej stránke je centrálna stavba textu, ktorý musí mať celkovú štruktúru a zároveň musí pozostávať z častí, ktoré dávajú zmysel v ľubovoľnej kombinácii. Hypertext má teda v elektronických časopisoch osovú štruktúru, ktorá „do istej miery zachováva princípy tradičného vedeckého textu. Je organizovaná okolo dlhšieho centrálného textového bloku, ktorý je rozšírený elektronickými odkazmi na ďalšie textové uzly...“ (Reifová, 2004, s. 80). Pozrieme sa, ako funguje hypertext po aktivovaní internetového časopisu, teda po pripojení sa na základnú stránku konkrétneho online magazínu.

Hypertext v online časopise

Internetové časopisy „sú webové stránky zverejňujúce žurnalistické materiály všetkých žánrov len pre používateľov internetu. Tieto internetové periodiká, nazývané aj e-zines, majú najrôznejšiu periodicitu, tematické i žánrové zameranie. Mnoho z nich sa pohybuje na hranici amatérskej a profesionálnej tvorby“ (Osvaldová – Halada, 2007, s. 220).

E-magazíny sa snažia minimalizovať svoje náklady a svoju činnosť obmedzujú na písanie článkov a ich publikovanie na internete. „Vyznačuje ich žánrová a tematická

rozplývavosť, rozličná, občas nevyhranená či nejasná orientácia a zameranie, rôzna technologická úroveň a viac či menej presne, ale vždy účelovo projektovaná skupina adresátov“ (Patráš, 2005, s. 45).

Internetové časopisy sa mnohokrát orientujú na úzku skupinu používateľov a na vymedzenú oblasť záujmu. Môžeme sa stretnúť s e-magazínmi, ktoré sa venujú určitým tematickým oblastiam, napríklad počítačom, športu, kultúre, ale stretávame sa aj s rôznymi ženskými či študentskými časopismi. Náš záujem sa sústreďuje na e-magazíny, ktoré podávajú informácie o aktuálnom dianí doma a vo svete a konkrétne sme si vybrali časopisy Changenet a Aktuality.

Každý e-magazín má isté základné rubriky určené podľa svojej bližšej tematickej orientácie. Používateľ si na základe ponuky vyberá svoju oblasť záujmu a sám rozhoduje, aký priebeh získavania informácií si zvolí. Okrem základných rubriek, ktoré tvoria hlavnú súčasť stránky, sú e-ziny čoraz častejšie obohacované o nové tematické okruhy a prílohy. Prijemca si môže prečítať aktuálne témy, pracovné ponuky, môže sa zapojiť do ankety alebo využiť ponuku rôznych odkazov na príbuzné stránky. Popri aktuálnych článkoch sa v ponuke internetových časopisov nachádzajú aj zoznamy najnovších a najčítanejších príspevkov, informácie o počasi a kurzoch a samozrejme rôzne reklamy či inzercia.

Hypertext na internete môže mať ľubovoľný rozsah, môže sa dokonca neustále rozširovať, dopĺňať a aktualizovať. Neustále rozširovanie hypertextu môže ale viesť k neprehľadnosti a preto by malo byť na začiatku tvorby internetovej stránky či textu premyslené, ako sa bude v budúcnosti vyvíjať.

Používatelia internetových časopisov len zriedka čítajú internetovú stránku slovo za slovom. Namiesto toho ju len skenujú a vyberajú jednotlivé slová a vety. Používateľ sa po pripojení na internetovú stránku orientuje na mená a pojmy, podľa toho, čo práve hľadá alebo čo sa snaží nájsť. Z toho dôvodu by mali byť hneď na domovskej stránke zvýraznené dôležité pojmy, ktoré uľahčia čitateľovi ľahšie nájsť hľadané informácie. Najväčší význam majú informácie, nachádzajúce sa na začiatku internetovej stránky, pretože sa čítajú ako prvé.

Ako uvádza Liebig (2008) procesy čítania sa na internetovej stránke uskutočňujú podľa trojstupňového vzoru:

- *Scanning (snímanie)* – oči najskôr smerujú k obsahu stránky, pričom sa len neúplne vnímajú nadpisy, linky a grafiky.

- *Skimming (zber)* - používateľ si vytvorí detailný prehľad o všeobecnej obsahovej štruktúre a vníma zvýraznené textové elementy ako nadpisy a začiatky odsekov. Teraz sa rozhoduje, či bude čítať.

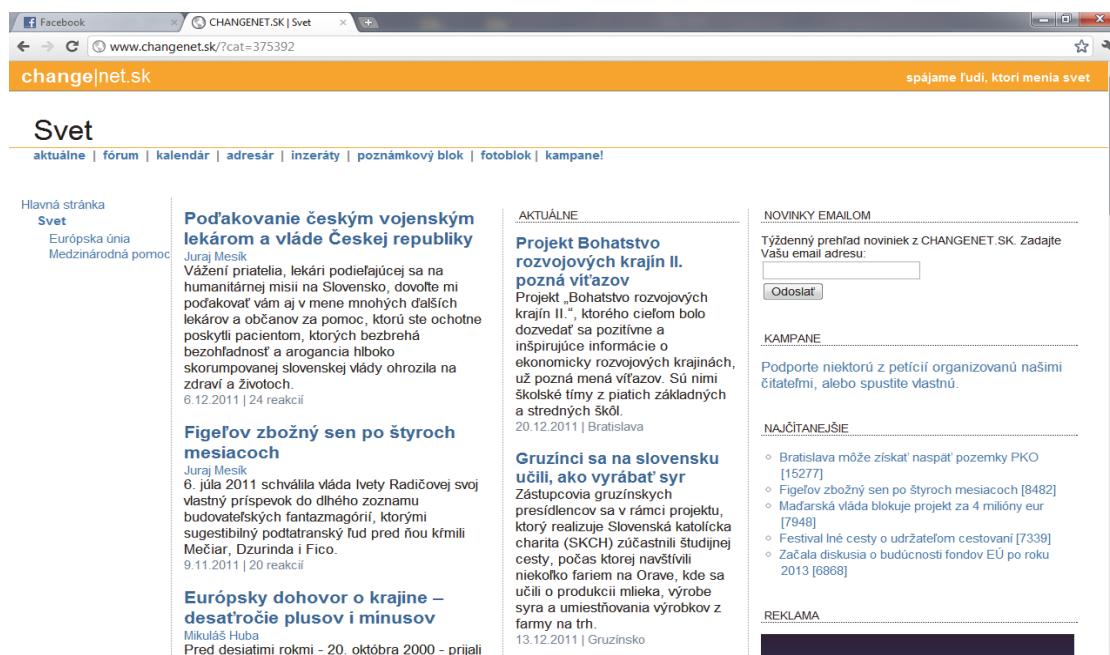
- *Reading (čítanie)* – používateľ sa podrobnejšie zaoberá zvolenými textami.

(pozri bližšie T. Holzinger - M. Strumer, 2010)

Prvý pohľad používateľa teda smeruje do ľavého horného rohu, preto sa tam najčastejšie nachádzajú základné rubriky internetového časopisu, tak je tomu aj v pozorovaných e-magazínoch. Čitateľ má hneď k dispozícii informácie, ktoré mu umožnia rozhodnúť sa o voľbe tematiky. Naopak informácie, nachádzajúce sa na spodku monitora sa väčšinou nečítajú.

Stránka v online magazíne môže byť dlhšia, keďže čitateľ očakáva rozsiahlu informačnú ponuku. Obvykle ale platí, že texty, ktoré sa nachádzajú mimo monitoru sa už nečítajú. Pri dlhých textoch je vhodné ponúknuť na začiatku stránky zhrnutie, ktoré sprostredkuje prehľad o obsahu informácií, poskytnutých v texte. Používateľ sa tak môže rozhodnúť, či sú pre neho nasledujúce informácie podstatné. V e-magazíne „Changenet“ sú na úvodnej stránke uvedené krátke zhrnutia článkov a aktuálnych správ, ktoré uľahčia čitateľovi výber tematiky z jeho záujmovej oblasti.

Ukážka: Zhrnutia článkov v e-magazíne „Changenet“

Všetky dôležité informácie sa objavujú na domovskej stránke, teda na prvej stránke internetového časopisu. Ďalšie informácie postupujú do hlbších vrstiev. Začína sa so všeobecnými a postupuje sa k zvláštnym alebo konkrétnym informáciám. K takýmto informáciám sa používateľ dostane cez hlavné menu alebo cez linky, ktoré sú zakomponované do textu.

Hypertextové linky

Súčasťou každej internetovej stránky sú teda linky, ktoré v podstate umožňujú komunikáciu a nájdenie potrebných informácií. Prepájajú jednotlivé webové stránky a lákajú používateľov opustiť text a presunúť sa k ďalším dôležitým informáciám. Linky najčastejšie poskytujú prehĺbenie informácií.

Linky sú hlavným znakom hypertextu a podľa U. Grafberger a T. Hörnera (2009) možno **interné linky**, ktoré sú prepojeniami internetových stránok a vedú používateľa v rámci jediného internetového výstupu, rozdeliť na dve skupiny:

1. Do prvej skupiny patria **intratextové linky**, ktoré pomáhajú pri navigácii na webovej stránke.

2. Druhou skupinou sú **intertextové linky**, ktoré prepájajú rozličné stránky jedného internetového výstupu.

K intertextovým linkom môžu patriť lineárne linky, ktoré vedú používateľa z hlavnej stránky k podrobnejším informáciám k danej téme. Ďalej to môžu byť linky, ktoré ponúkajú prehľad k niektorým heslám v texte, prípadne vysvetlia význam cudzieho slova alebo poskytnú odkazy na pramene a autorov. Treťou podskupinou sú linky, ktoré sa nachádzajú v texte a vedú k iným tematicky príbuzným stránkam.

Okrem interných linkov rozlišujú Grafberger a Hörner **externé linky**, ktoré predstavujú spojenie k tematicky podobným internetovým stránkam.

V e-magazíne Aktuality sú linky zaraďované na koniec textov a umožňujú prepojenie k informáciám, ktoré sú tematicky príbuzné s prečítanou správou. Lineárnymi linkami môžu byť okrem toho aj nadpisy na hlavnej stránke internetového časopisu, ktoré posunú používateľa k celému článku. V nasledujúcej ukážke môžeme vidieť, ako sú koncipované linky v pozorovanom e-zine Aktuality. Na konci takmer každého textu sa nachádzajú odkazy, ktoré sú označené pojmom „súvisiace články“. Dané linky teda prehĺbujú informácie k prečítanému článku a vedú k tematicky podobným textom. Okrem toho má čitateľ možnosť dostať sa k podrobným informáciám o osobnosti, ktorá je v texte spomenutá, a to kliknutím na zvýraznené meno danej osobnosti, ktoré je uvedené slovným spojením „čítajte viac“.

Ukážka: Článok z e-magazínu Aktuality a využitie linkov

Jednofarebná vláda neznamená aj jej výhodu, tvrdí Radičová

Hoci vláda zložená z viacerých politických subjektov je komplikovanejšia, jednofarebný kabinet neznamená vždy jeho výhodu. "Tobôž nie, ak má náhodou ústavnú väčšinu. Ako napríklad v Maďarsku," poznamenala premiérka Iveta Radičová v rozhovore pre TASR.

Iveta Radičová

Neexistuje tam potom vzájomná vnútorná kontrola krokov, priorít a spôsobov ich presadzovania.

"Keď to zvážim, tak koalícia má viac výhod ako nevýhod s jedným veľkým rizikom, či sa dá dlhodobo udržať spolu," priblížila. Ako pripomenula, v mnohých krajinách na základe výsledkov volieb vzniknú rôznorodé politické zoskupenia. Ich fungovanie podľa nej predpokladá pevne dohodnuté pravidlá, hlavne na začiatku základnú dohodu, pri ktorej musí každá zo zúčastnených strán upustiť zo svojich priorít a dohodnúť sa na spoločných.

Na otázku, či by sa po takmer vyše ročných skúsenostiach s vedením kabinetu v zložení SDKÚ-DS, KDH, SaS a Most-Híd opäť postavila na jeho čelo, reagovala, že predmetná koalícia mala podstatne viac spoločných črt a hodnotových zameraní ako rozdielnych.

Súvisiace správy

- [Radičová: Problémom summitov nie je hľadanie riešení, ale ich pomalá realizácia](#)
- [RADIČOVÁ: Srdce na dlani sa v politike nestretáva s pochopením](#)
- [Sviatočné želanie predsedníčky vlády SR Ivety Radičovej všetkým obyvateľom Slovenska](#)
- [Smer chce predložiť zákon proti zisku poisťovní z verejných zdrojov](#)
- [I. Radičová: S aktivitou v politike po voľbách neskončím!](#)

Čítajte viac » [Iveta Radičová](#)

Zdroj: TASR Foto: TASR

Zdieľať na:
[Diskusia \(167\)](#)

(www.aktuality.sk)

Hypertext teda tvorí základ internetových textov a na základe spomenutého možno konštatovať, že sa vyznačuje nelineárnosťou, fragmentárnosťou a otvorenosťou. Hypertext sa skladá z viacerých častí, ktoré netvoria jednotný celok a to je príčinou jeho otvorenosti. Hypertext možno ďalej prepojovať a rozširovať a hypertextovým systémom sa možno pohybovať po rôznych trasách. Práve tieto charakteristiky svedčia o nesúdržnosti internetových textov. „Požiadavka koherencie a kohézie textu je v protiklade k nelineárnosti elektronického hypertextu.... Autor má záujem na tom, aby bol hierarchizovaný nelineárny text vnímaný v úplnosti, aby sa recipient oboznámil aj s informáciami, ktoré nie sú obsiahnuté v hlavnom textovom uzle.“ (Höflerová, 2009, s. 149)

Efektívna štruktúra hypertextu

Pre efektívne využitie internetového časopisu a linkov je práve preto dôležité pri koncipovaní textov dbať na to, aby spojenie linkov poskytovalo zmysluplné a úplné

informácie, a to aj pri ľubovoľnom výbere. Treba sa vyhýbať veľkému hromadeniu linkov v rámci jedného textu, ktoré čitateľa mátie a navádza ho k rozhodnutiu opustiť danú internetovú stránku či text. Vhodné je tiež zaraďovať odkazy na koniec odsekov alebo stránky, inak rušia plynulosť čítania a nútia používateľa k rozhodnutiu, či bude pokračovať v čítaní alebo využije odkazy okamžite.

Stránky majú teda obsahovať precízne odkazy na pramene a autorov. Vo väčšine článkov internetových časopisov možno ale pozorovať zvýraznené odkazy, ktoré čitateľa lákajú k ďalším informáciám a k prerušeniu čítania. Niektoré odkazy dokonca priamo nabádajú prejsť na inú stránku, napr. slovným spojením „klikni sem“. Linky sú však kvalitné, keď obsahujú pojem, ktorý zastupuje prelinkovanú stránku. Mali by obsahovať jasné a významové označenia. Je to jednoznačnejšie ako len spojenie „kliknúť sem“.

Z hľadiska efektívnosti sú výhodou tiež kľúčové slová, ktoré sa vyznačujú tučným písmom. Veľké množstvo môže ale narúšať text a čitateľ potom stráca prehľad o dôležitosti informácií. Rovnako je vhodné vyhýbať sa kurzívam, pretože sťažujú čítanie. Ak v texte použijeme veľké písmená, poskytneme čitateľovi možnosť rýchleho čítania. Malé písmená navádzajú na pozorné vnímanie informácií. Reklamné bannery a nezvyčajné písmo či formátovanie čitateľ najčastejšie ignoruje.

Logická súvislosť textu sa sprostredkúva používateľovi rýchlejšie, keď je text rozčlenený na menšie odseky. Dlhé odseky totiž odrádzajú od vnímania textu. Efektívnejšie dochádza k prijímaniu obsahu, ak je text oddelený a bližšie špecifikovaný medzitulkami. Medzitulky však majú v pozorovaných e-zinoch veľmi nízke zastúpenie, čím sa stiera prehľadnosť článkov. Niektoré články sú dokonca značne rozsiahle, čo nie je typické pre internetové prostredie, na ktoré sa používatelia orientujú práve s cieľom úspory času.

Pre efektívnu komunikáciu v prostredí internetovej žurnalistiky je teda potrebné využiť aj vhodné koncipovanie hypertextu, dbať na vonkajší vzhľad stránky, adekvátne prepojenie k podstatným informáciám a správnu kombináciu ostatných mimojazykových elementov. Podľa Russa-Mohla (2005) je jedným z úspechov elektronických periodík práve využitie všetkých možností internetu - interaktivita, prezentácia po častiach, odkazy miesto lineárnej prezentácie, využitie webového dizajnu a multimediálnej prezentácie, neohraničené možnosti dokumentovania.

Literatúra

GRAFBERGER, Ulrike – HÖRNER, Thomas: *Texten für das Internet*. München: Deutscher Taschenbuchverlag 2009. 215 s.

HOLZINGER, Thomas – STURMER, Martin: *Die online Redaktion*. Heidelberg: Springer 2010. 194 s.

HÖFLEROVÁ, Eva: Soudržnosť nelineárneho elektronického textu. In: *Ty, já a oni v jazyce a literatúre*. Zborník z medzinárodnej konferencie usporiadanej katedrou bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem v dňoch 2. – 4. septembra 2008. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyna 2009, s. 148 – 152.

MISTRÍK, Ján: *Lingvistický slovník*. Bratislava: SPN 1998. 294 s.

OSVALDOVÁ, Barbora – HALADA, Ján: *Praktická encyklopedie žurnalistiky a marketingové komunikace*. Praha: Libri 2007. 263 s.

PATRÁŠ, Vladimír: E-ziny: hra, či e-štýl? In: *Komunikace – styl – text*. Sborník z 1. mezinárodní lingvistické konference. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích 2005, s. 41 – 48.

REIFOVÁ, Irena a kol.: *Slovník mediální komunikace*. Praha: Portál 2004. 328 s.

Otázka transformovateľnosti paremiologických jednotiek z konfrontačného hľadiska

Matej Meterc

Katedra slovenského jazyka a literatúry Inštitútu slavistiky, Filozofická fakulta Univerzity
v Ľubľane

V príspevku sa budeme venovať otázke transformovania paremiologických jednotiek na frazémy inej štruktúrnej povahy v slovinčine a v slovenčine. Osobitne si budeme všímať prípady, v ktorých sa buď vyskytuje tá istá frazeologická jednotka (FJ) v jednom z jazykov ako parémia a v druhom ako vlastná frazéma, alebo sa už v rámci jedného z týchto dvoch jazykov vyskytuje v rôznych formách. Na jednej strane nás zaujíma, aké sú formálne rozdiely medzi týmito geneticky príbuznými FJ a akým spôsobom umožňujú transformáciu respektíve svedčia o jej uskutočnení. Tieto dve východiská sú pre nás relevantné aj v prípade, keď uvažujeme o tom, o aké ekvivalenty, resp. o akú mieru ekvivalentnosti alebo sémantickej blízkosti ide. Zaujíma nás tiež, do akej miery sa transformovateľnosť FJ odráža v zdrojoch, a ako tento obraz dopĺňa ich výskyt v jazykových korpusoch slovenčiny a slovinčiny. Jazykový materiál článku bol získaný z korpusu FidaPLUS, ktorý spracováva Filozofická fakulta Univerzity v Ľubľane a zo Slovenského národného korpusu (JÚLŠ SAV).

Svoju pozornosť sústredíme na slovenské parémie, ktoré majú v slovinčine rovnako motivované ekvivalenty (aj) na inej štruktúrnej rovine, respektíve sa vyskytujú buď vo forme frazémy, alebo vo forme parémie a frazémy. Chceme si všímať pozíciu jednotlivých FJ v procese transformácie z parémie na frazému a naopak a formálne kritériá, ktoré to umožňujú. O tomto procese samozrejme svedčia už jednotlivé FJ a ich transformovateľnosť v každom z jazykov. V našom príspevku však vychádzame z predpokladu, že už samotný fakt, že sa zaoberáme jednotkami príbuzných jazykov, nám umožňuje nazrieť do tohto procesu ešte inak. Očakávame, že nám informácie, ktoré získame kvôli transformácii konkrétnej jednotky v jednom z jazykov, umožnia hľadať a lepšie zhodnotiť aj podobné transformácie v druhom. Ak sa v slovenčine napr. nevyskytujú v slovníku KSSJ a Paremiologickej databáze, predpokladáme, že ich u niektorých jednotiek nájdeme prostredníctvom korpusu. Kvôli blízkosti slovenčiny a slovinčiny sa domnievame, že výskyt transformovaných foriem v jednom jazyku napovedá aj o veľkej pravdepodobnosti tohto procesu v druhom jazyku. Toto ako aj rozmanitosť foriem sa určite potvrdí v zbierke prísloví a porekadiel Etbina Bojca a slovenskej Paremiologickej databáze. Niektoré z nich sú

pravdepodobne zastarané, čo sa ukáže aj v tom, že ich prostredníctvom korpusu nájdeme vo veľmi nízkom počte, alebo nenájdeme vôbec. Očakávame tiež, že v korpusoch nájdeme aj formy, ktoré v zbierkach neboli zaregistrované. Okrem toho nás zaujíma, či medzi tými v podobe parémii ide o skutočné parémie, alebo len o jednotlivé morfológické tvary frazém a teda o tzv. potenciálne parémie.

O potenciálnej transformovateľnosti FJ východiskového jazyka nám aj v prípade, že by o nej priamo nesvedčil výskyt transformovaných FJ v slovníkoch, zbierkach a korpusoch východiskového jazyka, môže svedčiť ich výskyt v podobných zdrojoch cieľového jazyka (slovinčiny). Aj keď hovoríme o vývoji, našim zámerom zostáva predovšetkým **synchrónne porovnanie FJ**. Naším cieľom nie je odpovedať na etymologické otázky, aj keď už jednotlivé prípady transformovateľnosti FJ a rôzny synchrónny stav v príbuzných slovanských jazykoch aspoň čiastočne naznačujú, aký vývoj prekonali rovnako motivované FJ.

Okrem zhodnotenia jednotiek podľa hore uvedených kritérií sme uskutočnili aj **dotazníkový prieskum** menšieho rozsahu medzi slovinskými a slovenskými respondentmi. Jeho cieľom bolo zistiť stupeň rozpoznávania slovinských jednotiek u slovenských rodených hovoriacich a slovenských jednotiek u slovinských rodených hovoriacich. Predpokladali sme, že slovinským a slovenským respondentom sa pomerne veľa FJ podarí identifikovať a uviesť príklady zo svojho jazyka. Konkrétne odpovede určite potvrdia aj rozmanitosť týchto jednotiek v každom z jazykov. Zaujímalo nás, či respondenti (aj pod určitým vplyvom uvedenej cudzojazyčnej FJ) budú uvádzať FJ v paremiologickej podobe, či v podobe vlastnej frazémy, aj v jednotlivých prípadoch, keď FJ uvedenej štruktúrnej povahy v ich jazyku zrejme nie sú najfrekvencovanejšie (neuvádzajú ich ani slovníky ani zbierky, nenájdeme ich v korpusoch, alebo je ich výskyt nízky až zanedbateľný). To svedčí o ich nevyužitom alebo len okazionalne využitom **transformačnom potenciáli**.

Slovenské paremiologické optimum na základe najznámejších slovenských parémii predstavil P. Ďurčo v roku 2002 v článku „K výskumu súčasnej živej slovenskej paremiológie“. Zo zoznamu 500 najznámejších sme vypísali tie FJ, o ktorých nám vlastná jazyková introspekcia vravela, že sa v slovinčine vyskytujú (aj) vo forme vlastných frazém. V dizertačnej práci plánujeme **konfrontovať slovenské paremiologické optimum so slovinským**. Preto sme svoju pozornosť sústredili na slovenské FJ, v ktorých rozpoznáme slovinské frazémy a zároveň nás zaujímal, či v slovinčine majú aj paremiologický ekvivalent. Vychádzali sme z presvedčenia, že ak taký ekvivalent aj existuje, v úze sa pravdepodobne vyskytuje zriedkavo. Uvedomujeme si, že sme možno vynechali aj nejakú jednotku, o ktorej sme netušili, že by sa v slovinčine vyskytovala v transformovanej podobe.

Nevypisovali sme také parémie, o ktorých vieme, že rovnako motivované existujú aj v slovinčine, a v oboch jazykoch sa podieľajú na transformácii, ako napríklad *Tichá voda brehy myje* a *byť tichou vodou*.

Zo zoznamu najznámejších slovenských parémií sme vypísali 14 FJ, ktoré zodpovedajú hore uvedeným kritériám. Vypísali sme aj rovnako motivované FJ zo slovenskej Paremiologickej databázy. Už vo východiskovom jazyku (slovenčine) sme u väčšiny týchto jednotiek (v 12 zo 14) pomocou KSSJ a slovenskej Paremiologickej databázy našli príklady rôznej štruktúrnej povahy; vo forme parémií ako aj vlastných frazém. Ako príklad môžeme uviesť: *Nekupuj mačku vo vreci!* (Paremiologická databáza) a *kúpiť mačku vo vreci* (KSSJ). Na slovinskej strane sme FJ vypisovali zo zbierky *Pregovori in reki na Slovenskem* E. Bojca a z reprezentatívneho slovníka slovinčiny *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (ďalej len SSKJ).

Pri 14 FJ, ktoré sme vypísali, ide o príslovia a porekadlá; hranica medzi týmito dvoma typmi parémií nás na tomto mieste nezaujímalá. Sústredili sme sa na **hranicu medzi parémiami a vlastnými frazémami**. Príslovia a porekadlá sú vo svojich formálnych vlastnostiach a kvôli svojmu vzťahu ku kontextu, v ktorom sa vyskytujú, spomedzi všetkých paremiologických žánrov najbližšie vlastnej frazeológii, a preto je ťažko nájsť dostatočne jasné kritériá na určenie ich hraníc.

J. Mlacek sa otázkou hranice medzi parémiami a frazémami zaoberá v článku *Problémy komplexného rozboru prísloví a porekadiel*. Opiera sa o paremiologickú teóriu G. Permiakova a preberá z nej hlavné dištinkatívne vlastnosti, ktoré určujú hranicu medzi parémiami a frazémami. Pre nás je dôležitá **opozícia medzi textom** (parémia) **a elementom textu** (vlastná frazéma). J. Mlacek (1983, s. 133) uvádza, že podľa G. Permiakova príslovia sú ustálené vetné (a súvetné) celky, ktoré sa nijako nedopĺňajú z kontextu, kým porekadlá sú ustálené vetné výrazy, ktoré sa na istom mieste dopĺňajú alebo modifikujú podľa kontextu. Zdôrazňuje jeho kritérium, že aj porekadlá majú byť **ustálené vetné výrazy**. Na rozdiel od G. Permiakova a J. Mlacka tvrdí J. Mukařovský (1971, s. 314), že porekadlá nemusia mať vždy formu ucelenej vety. Pripúšťa aj **nevetné porekadlá**, pričom ako jednu z ich základných črt zdôrazňuje práve ich hraničnú pozíciu. Mukařovský v texte s názvom *Prísloví jako součást kontextu* upozorňuje, že pri určovaní hranice nesmieme zanedbávať jeden z rozhodujúcich činiteľov a síce pôsobenie kontextu:

„Bylo již poznamenáno, že totéž proverbiální řčení může být – s nepatrnou změnou – příslovím i pořekadlem. Zpravidla když badatelé tuto proměnlivost aspektu zjišťují, mají na mysli změnu, která činí ze

samostatné vety pouhy vetný člen alebo naopak (tak napr. Čelakovský, tak Flajšhans, tak Petsch). Věc je však složitější: nerozhoduje tu pouhá formální, syntaktická proměna, ale způsob, jakým je pocítován a hodnocen vztah mezi proverbiálním rčením (tj. buď příslovím nebo pořekadlem) a situací.“ (314)

Mukařovský uvádza príklady, ktoré ukazujú, že niekedy aj drobná formálna zmena môže zmeniť FJ tak, aby sa s vlastnej frazémy stala parémia. J. Mlacek sa v recenzii zbierky *Breviár slovenských prísloví a porekadiel* s názvom *Slovenské príslovia a frazémy v novom výbere* odvoláva práve na túto koncepciu. J. Mlacek v recenzii varuje pred mechanickým vytváraním parémií. Upozorňuje, že v príkladoch zo zbierky, ktoré vznikli podľa vzoru *Nemaluj čerta na stenu* ide len o jednu z morfológických foriem frazémy (*maľovať čerta na stenu*): „Jednotky uvedeného typu /.../ síce môžu v konkrétnom použití fungovať ako príslovie, ale sú iba **príslovím individuálnym, resp. potenciálnym**; až keď ich prijme úzus, stanú sa reálnymi parémiami, ktoré by mala zachytávať aj príručka či zbierka takéhoto typu“ (2004, s. 48).

Aj kvôli problému, ktorý vyzdvihuje J. Mlacek, je podľa nás potrebné zamyslieť sa, ako sa jednotlivé jednotky transformujú, ako sa pritom mení ich sémantika, a nakoľko sú v jazyku ich transformácie prítomné, frekvencované a petrifikované, alebo máme do činenia s transformovateľnosťou, ktorá sa v takejto forme (napríklad ako parémia) uskutočňuje skôr okazionalne. Pre nás je to veľmi dôležité, lebo v rámci doktorskej dizertácie plánujeme vypracovať slovinské paremiologické optimum a porovnať ho so slovenským. O tieto kritériá sa budeme opierať vtedy, keď sa budeme stretávať s ďalšími situáciami, aké predstavuje napr. relácia medzi slovenským príslovím *Žena musí mať posledné slovo* a jej slovinským ekvivalentom. Aj keď sme v korpuse FidaPLUS našli jednotky, ktoré sa podobajú na slovenskú FJ, opatrne konštatujeme, že ich ustálenosť (popri nízkej frekvencovanosti) je skôr otázná. Podobne ako J. Mlacek uvažuje o statuse parémií Wolfgang Mieder. V kritickej reakcii na tézu Stephena Winnicka (2003, s. 595), že parémiami sú už jednotky, ktoré formálne vyzerajú ako parémie, W. Mieder (2004, s. 5) zdôrazňuje, že nimi môžu byť iba ustálené jednotky.

Transformačný potenciál FJ sme overili aj pomocou Slovenského národného korpusu (ďalej len SNK) a slovinského FidaPLUS. Korpusy nám môžu aspoň približne naznačiť, čo v úze prevláda; či skôr paremiologické formy, alebo formy vlastných frazém. V niektorých prípadoch sme v slovinských zdrojoch nenašli žiadnu FJ v podobe parémie, ale našli sme ju vo FidaPLUS. Slovinské ekvivalenty frazémy *loviť v mútnom/v mútnych vodách/v mútnej vode/v kalných vodách*, ktoré uvádza slovník SSKJ, sú verbalizáciou *ribariti v kalnem*

a nominalizácia *ribarjenje* v *kalnem*. Zbierka *Bojca* neuvádza žiadnu FJ s rovnakou motiváciou. V korpuse sme našli niekoľko FJ, ktoré sú konštrukčne a sémanticky blízke slovenskej parémii s rovnakou motiváciou, napr.: „/.../ kasnijo s sprejetjem novega zakona o vodah, saj poznamo tisti rek, da se v kalnih vodah lažje ribari.“ Preklad znie: „/.../ meškajú s prijatím nového zákona o vodách, veď porekadlo, že sa v kalných vodách ľahšie chytajú ryby“, je známe. Na jej paremiologickú povahu poukazuje aj introduktor *veď porekadlo je známe* (*saj poznamo tisti rek*).¹ Podobná situácia je s jednotkou *Žena musí mať posledné slovo*. Našli sme síce prípad FJ, ktorá z formálnej stránky síce celkom pripomína parémiu, ale vzhľadom na kontext, v ktorom sme ju našli, konštatujeme, že nejde o parémiu – skôr by sme ju mohli označiť za potenciálnu parémiu. Nasledujúce FJ majú aj v slovinských zdrojoch len ekvivalenty, ktoré sú parémiami: *Nech si každý len pred svojim prahom zametá*; *Každý človek svoj križ niest' musí*; *S chybami sa učíme*. Predpokladali sme, že ich v korpuse FidaPLUS nájdeme aj v podobe frazém. Toto sa vo všetkých troch prípadoch potvrdilo nielen výskytom frazém, ale dokonca (približne) vyváženým výskytom frazém a parémií. Korpus SNK ukazuje vo všetkých troch prípadoch prevahu frazém. Značný rozdiel medzi zastúpením FJ vo forme frazém oproti ich zastúpeniu vo forme parémií medzi slovinčinou a slovenčinou a) sa v korpusoch ukazuje len pri jednotke *Slovo robí muža* (SNK: len parémia, FidaPLUS: prevaha frazém). Pozrime sa, u ktorých FJ sa stav, reprezentovaný v korpusoch slovinčiny a slovenčiny b) rozlišuje menej alebo c) sa značne nerozlišuje. Uvádzame slovenské parémie a informácie o tendencii, o ktorej svedčia korpusy: b) *Kohút na svojom smetisku pán* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: prevaha frazém); *Čím menej rozumu, tým viac šťastia* (SNK: vyvážený výskyt; FidaPLUS: prevaha frazém); *Nech si každý len pred svojim prahom zametá* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: vyvážený výskyt); *Každý vie, kde ho topánka/čizma/krpec tlačí* (SNK: len frazémy; FidaPLUS: prevaha frazém), *Každý človek svoj križ niest' musí* (SNK: prevaha frazém, FidaPLUS: vyvážený výskyt), *S chybami sa učíme* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: vyvážený výskyt); c) *Všetko je na jedno kopyto* (SNK: len frazémy; FidaPLUS: len frazémy); *V mútnej vode je dobre ryby lapať* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: prevaha frazém); *Žena musí mať posledné slovo* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: len frazémy); *Čelom/hlavou múr neprebiješ* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: prevaha frazém); *Mačku vo vreći nekupuj* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: prevaha frazém); *Nepchaj nos do cudzieho hrnca* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: prevaha frazém); *Nepchaj prsty do osieho hniezda* (SNK: prevaha frazém; FidaPLUS: prevaha frazém).

¹ Okrem toho ide aj o aktualizáciu FJ s pozoruhodným sémantickým posunom kvôli kontextu, keďže v tejto vete autor vyjadruje k téme slovinského zákona o vodách.

Vrátme sa k parémii *Slovo robí muža*. Asi najrozšírenejší slovinský ekvivalent tejto FJ je frazéma *biti mož beseda* (doslovný preklad: *byť muž-slovo*), ktorú uvádza aj slovník SSKJ. Pozoruhodné sú jej ekvivalenty, ktoré nájdeme v zbierke Bojca, lebo nám ukazujú pestrú škálu od horeuvedenej frazémy až po príslovia: *Bodi mož beseda* (doslovný preklad: *Buď muž-slovo*; v korpuse len štyri výskyty s formou *bud'ite*); *Mož beseda (velja)* (doslovný preklad: *Muž-slovo platí*) a *Mož beseda več velja, kakor kup srebra* (doslovný preklad: *Muž-slovo je vzácnejší od striebra*; jeden výskyt v korpuse: *Mož beseda več velja*). Tieto rovnako motivované (ale väčšinou aj sémanticky trochu odlišné) parémie, ktoré uvádza zbierka Bojca, sú však zastarané. O tom svedčí aj ich veľmi nízky až zanedbateľný výskyt v korpuse. Podobná je situácia s nasledujúcimi FJ zo zbierky: *Kakršen mož, taka beseda*; *Kakor mož (taka je) pa beseda*; *Kakršen človek, taka beseda* (doslovný preklad: *Aký muž/človek, také slovo*; nízky výskyt) a *Kjer ni moškega glasu, niti ni mož besede* (doslovný preklad: *Kde nie je mužský hlas, neexistuje ani mužského slovo*; v korpuse ju nenájdeme). Konštrukčný model *x robí y* (pri čom ten, ktorý produkuje, sa stáva produktom), ktorý sa uplatnil v slovenskej FJ, existuje síce aj v slovinčine, napr. *Vaja dela mojstra* (doslovný preklad: *Cvičenie robí majstra*).

Jednotky sme zhodnotili z hľadiska transformácií a **formálnych kritérií, ktoré ich umožňujú**. Propozíčné frazémy, a v tom rámci aj parémie, majú podľa Františka Čermáka (2009, s. 1 264) najsilnejší transformačný vzťah k verbálnym frazémam a komparáciám. V našom materiáli je najčastejšia verbalizácia (vyskytuje sa u 12 FJ), nasledujú nominalizácia (5 FJ), komparativizácia (1 FJ) a adverbializácia (1 FJ). Ako sme sa presvedčili prostredníctvom Slovenského národného korpusu a slovinského korpusu FidaPLUS, vo viacerých prípadoch sa u jednej FJ vyskytuje viacej než jeden typ. Často u tej istej jednotky nachádzame verbalizáciu (*Ribariti v kalnem potem ni bilo težko*) a nominalizáciu (*To je sistem za ribarjenje v kalnem*). Verbalizácia (*Väčšina vianočných piesni je na jedno kopyto*) sa vyskytuje aj u FJ, ktorá predstavuje ojedinelý prípad adverbializácie (*Ved' klipov na jedno kopyto je plno*) v našom materiáli.

FJ *Čím menej rozumu, tým viac šťastia* sme v SNK našli aj v podobe verbalizácie: *Kolegovia, ktorí mali tak viac šťastia, ako aj celkom zjavne menej rozumu, vyrukovali s názorom, že /.../*. V takejto forme je táto FJ častejšia aj v slovinčine: *Ima večjo srečo kot pamet/več sreče kot pameti* (SSKJ, Bojc) a *Ima večjo srečo kot pamet* (Bojc). V oboch jazykoch je častá verbalizácia *pichať do osieho hniezda* (*drezati v osje/sršenje gnezdo*). Našli sme len 3 príklady ekvivalentov slovenskej parémie *Nepichaj do osieho hniezda* tej istej štruktúrnej povahy v slovinskom korpuse (napr. *Ne drezajte v osje gnezdo, ker boste potegnili*

za krajši konec). V prípade parémie *Kohút na svojom smetisku pán* prevládajú nominalizácie: *byť pánom na svojom smetisku; byť kohútom na svojom smetisku*. V slovinčine sa tak v SSKJ (*drži se kot petelin na gnoju, postavlja se ko petelin na gnoju*) ako aj vo zbierke Bojca (*se postavlja kakor petelin na gnoju*) uvádzajú komparativizácie. Aj korpus FidaPLUS svedčí o prevahe frazém: komparativizácií a okrem nich aj nominalizácií.

Všimame si niekoľko **konštrukčných typov parémií**, ktoré majú rovnako motivovaný ekvivalent inej štruktúrnej povahy a tendencie, ktoré nám naznačuje ich výskyt v korpusoch SNK a FidaPLUS. Konštrukčné typy parémií sú **príkaz, vyjadrený imperatívom** (napr. *Nepchaj prsty do osieho hniezda*), **príkaz z *nech* a zo zámenom *každý*** (napr. *Nech si každý len pred svojim prahom zametá*²) a **konštrukcie s vymedzovacími zámenami *každý* alebo *všetko***, ktoré vnášajú do parémií sémantiku všeobecnej platnosti.

V prípadoch FJ s príkazom, vyjadreným imperatívom, sa stav, reprezentovaný v korpusoch slovinčiny a slovenčiny rozlišuje len trochu a u FJ s vymedzovacími zámenami *každý* a *všetko* sa stav v korpusoch značne nerozlišuje. Zistili sme, že sa u týchto jednotlivých konštrukčných typov v slovenčine a slovinčine ukazujú **podobné tendencie**. Tieto FJ sa oveľa častejšie vyskytujú vo forme vlastných frazém: *Mačku vo vreči nekupuj; Nepchaj nos do cudzieho hrnca; Nepchaj prsty do osieho hniezda*³. U jednotiek s vymedzovacími zámenami korpusy takisto ukázali tu istú tendenciu v slovinčine a slovenčine: *Nech si každý len pred svojim prahom zametá; Každý vie, kde ho topánka/čičma/krpec tlačí; Každý človek svoj kríž niešť musí; Všetko je na jedno kopyto*. Transformovaním na frazémy sa strácajú ich didaktickosť a absolútna platnosť, ktoré sú v prípade menovaných typov výrazne a explicitné vyjadrené. J. Mukařovský (1971, s. 284) v texte *Prísloví jako součást kontextu*, napísanom už v r. 1942, konštatuje, že didaktickosť prísloví je síce ešte stále prítomná, ale nie je dominantou. V nasledujúcej FJ je všeobecná platnosť, tykajúca sa všetkých ľudí, vyjadrená negáciou v druhej osobe jednotného čísla: *Čelom múr neprebiješ*. Iné príklady vo forme parémie nadobúdajú sémantické prvky, ktoré význam FJ respektíve jej platnosť zužujú resp. konkretizujú: *Žena musí mať posledné slovo. V mútnej vode je dobre ryby lapať*.

Náš materiál sme zhodnotili z hľadiska medzijazykovej ekvivalentnosti. Otázka ekvivalentnosti uvedených slovinských a slovenských FJ po prvé súvisí s otázkou, koľko

² Zaujímavá je podoba tejto parémie, zachytená vo zbierke E. Bojca: *Vsakdo pometaj pred svojim pragom!* (v doslovnom preklade: *Každý zametaj pred svojim prahom!*), lebo sa v nej vyskytujú tak imperatívna forma *zametaj* ako aj obmedzovacie zámeno *každý*, čo v slovinčine pôsobí syntakticky neprirodzene. Celkom možné je, že ide o chybu zapisovateľa, ktorý spravil kontamináciu dvoch foriem tej istej jednotky.

³ V korpuse SNK sme v prípade poslednej parémie našli aj niekoľko príkladov variant s konštrukciou, ktorá príkaz nevyjadruje tak priamo, respektíve predstavuje skôr radu alebo zamyslenie sa: *Načo strkať prsty do osieho hniezda?; Tak načo pichať do osieho hniezda? a /.../ načo strkať ruku do osieho hniezda?*

z nich ma aj v slovinčine aj v slovenčine podobu tej istej štruktúrnej povahy. Len jednotka *Mačku vo vreči nekupuj* je tak v slovinčine ako v slovenčine už v slovníkoch a zbierkach uvedená tak v podobe vlastnej frazémy ako aj parémie. Zaujímalo nás stav, v ktorom sa vyskytujú buď v zbierkach a slovníkoch aspoň jeden slovinský a slovenský príklad tej istej štruktúrnej povahy a v tej druhej (napr. ako parémia) ich nájdeme prostredníctvom korpusu. Ekvivalentnosť vybraných jednotiek je pomerne vysoká, keďže je takýchto prípadov 10 zo 14. Oveľa menší je počet jednotiek, u ktorých až po vyhľadávaní v korpuse nájdeme aspoň niekoľko príkladov FJ tej istej štruktúrnej povahy v cieľovom jazyku alebo tieto neexistujú (4): *Čím menej rozumu, tým viac šťastia; Nepchaj nos do cudzieho hrnca; Slovo robí muža; Žena musí mať posledné slovo*. Uviest' môžeme príklady od silnej prevahy frazém až po zanedbateľný výskyt parémií. Hľadanie podľa hesla *mož_beseda* nám dalo 232 konkordancií. Veľkú väčšinu z nich predstavujú konštrukcie typu: *biti mož beseda* (221 konkordancií), našli sme len 11 parémií (z toho 3 s imperatívom).

Druhou otázkou je, do akej miery sú ekvivalentné uvedené **rovnako motivované FJ rôznej štruktúrnej povahy**. Konštatujeme, že medzi nimi samozrejme je pomerne veľká významová blízkosť ale o úplnej ekvivalencii nemôžeme hovoriť. Ekvivalencia medzi FJ rozličnej štruktúrnej povahy je najväčšia pri imperatívnych konštrukciách s negáciou. Ak do nich vstupujú **dodatočné, konkretizujúce sémantické zložky** – ako napr. v prípadoch s komponentom *dobre* (kladné hodnotenie), *každý*, *všetko* (rozširovanie) alebo *žena* (obmedzenie skupín subjektov), ekvivalencia medzi parémiou a vlastnou frazémou sa znižuje, hovoriť môžeme skôr o **sémantickej blízkosti**.

Dotazník za účelom **určenia stupňa rozpoznávania cudzojazyčných FE** vyplňali osoby, ktoré sa cieľový jazyk nikdy neučili. Respondentov sme vopred informovali, že ide o FJ, ktoré majú v ich jazyku rovnako motivované ekvivalenty a požiadali ich, aby napísali svoje asociácie prípadne viacej asociácií, a to aj v prípade, že len hádajú. Polovica slovenských rodených hovoriacich (5 z 10 respondentov) rozpoznala polovicu jednotiek alebo viac. Respondenti bez znalosti slovinčiny rozpoznali v priemere 7 jednotiek zo 14. Všetci rozpoznali jednotky *kupiti mačka v žaklju/v vreči* a *dregniti v osje/sršenovo gnezdo*. Skoro všetci (8 z 10 respondentov) správne určili nasledujúce tri slovinské jednotky: *Vse gre po istem, starem kopitu; Vsak naj pometa pred svojim pragom* a *Vsak ima svoj križ*. Nikto nerozpoznal slovinské ekvivalenty dvoch FJ: *Vsakdo sam ve, kje ga čevalj žuli*. (*Každý vie, kde ho topánka/čičma/krpec tlačí*) a *hoteti/riniti z glavo skozi zid* (*Hlavou múr neprebiješ/ ísť hlavou proti múru*). Prevažná väčšina slovinských respondentov (všetci okrem jedného) rozpoznala polovicu jednotiek alebo viac. Slovinskí rodení hovoriaci bez znalosti slovenčiny

rozpoznali v priemere 10 (9,9) jednotiek zo 14. Nikto z respondentov neidentifikoval správne slovenskú jednotku *Čím menej rozumu, tým viac šťastia*. Nasledujúce FJ (5 zo 14) rozpoznali všetci slovinskí respondenti: *Mačku vo vreći nekupuj*; *Nech si každý len pred svojim prahom zametá*; *Každý človek svoj križ niesť musí*; *S chybami sa učíme* a *V mútnej vode je dobre ryby lapať*.

Aj keď vieme, že význam FJ sa nerovná sume významov jej komponentov, je evidentné, že respondenti rozpoznávali jednotky predovšetkým **podľa ich jednotlivých komponentov**, čo im umožnila blízkosť dvoch slovanských jazykov. O tomto svedčí už fakt, že respondenti veľakrát napísali úplne inú FJ s tým istým komponentom, ktorí sa vyskytoval v cudzojazyčnej FJ. O tomto svedčí aj pomerne veľké množstvo chýb, spravených kvôli **zvukovej podobnosti** alebo aj **homonymii**: slovenskí respondenti chápali slovo *zid* (po slovinsky *múr*) ako slovenské slovo *žid* a preto uviedli FJ *bohatý ako žid* a *lakomý ako žid* a niektorí slovinskí respondenti rozumeli slovo *slovo* ako jeho slovinské homonymum *slovo* s významom *rozlúčenie*. Niektoré chyby svedčia aj o tom, že sa pri určitých FJ respondenti pokúšali orientovať podľa ich konštrukcií, a preto uvádzali jednotky **s podobným konštrukčným modelom**. Príkladom je jednotka *Kakor mož, taka je pa beseda*. Namiesto *Slovo robí muža* respondenti uvádzali *Aký rečník, taký rozhovor*; *Aká rodina taký dvor*; *Aký pán, taký krám*; *Kolko ľudí tolko chutí*. V prípade FJ *drži se kot petelin na gnoju* namiesto *ako kohút na smetisku* uvádzali komparácie *drží sa ako kliešť* (2x) a *drží ako hluchý dvere*. Číslo príkladov/variant FJ v oboch dotazníkoch sa odráža na rozdiely v úspešnosti ich rozpoznávania. Je preto logické, že slovenskí rodení hovoriaci uhádli v priemere o 20 % menej jednotiek ako slovinskí, keďže slovinskí respondenti mali k dispozícii o 15 % variantov FJ (v prepočte o 28 slov resp. 20 %) viacej.

Odpovede respondentov nás samozrejme zaujímali aj z aspektu, či uvádzali **parémie alebo vlastné frazémy**. Tieto tri FJ sme uviedli v slovinskom dotazníku v oboch podobách (tak slovenskej parémie ako aj vlastnej frazémy), všetci respondenti však odpovedali len parémiami *Ne vtikaj nosu v tuje zadeve*; *Vsak naj pometa pred svojim pragom* a *Vsak človek svoj križ nosi*. Aj slovenskí respondenti pri týchto FJ väčšinou uvádzali parémie, aj keď nám korpusy poukazujú na tendenciu prevahy nevetných frazém v úze. Aj oni uvádzali v prípade niektorých FJ, ktoré síce majú v slovenčine tak formu prvej ako aj druhej štruktúrnej povahy, len vlastné frazémy napr. *stáť ako kohút na hnoji*, *loviť v kalných vodách* kvôli sugestívnosti slovinských FJ, uvedených v dotazníku len vo forme vlastných frazém.

Skoro všetci slovinskí rodení hovoriaci aj napriek tomu, že ustálená a veľmi frekventovaná je vlastná frazéma *imeti zadnjo besedo* (*mať posledné slovo*), uviedli len formy

typu *Ženska mora imeti zadnjo besedo*; *Žena mora imeti zadnjo besedo*⁴ a *Ženska ima vedno zadnjo besedo*. V prípade parémie *Slovo robí muža* dvaja slovinskí respondenti uviedli len frazému, jeden len parémiu *Beseda naredi človeka* a jeden ako parémiu *Beseda dela/naredi moža* tak aj frazému *mož beseda*. Ako vidíme, prostredníctvom dotazníka môžeme kvôli **sugestívnosti štruktúrnej povahy** každej jednotlivcej uvedenej FJ zachytiť aj **potenciálne transformácie**. A to nielen vtedy, ak sme FJ uviedli iba v podobe parémií, ale aj v prípadoch *Žena musí mať posledné slovo* alebo *Slovo robí muža*. Nasledujúcu FJ sme v slovinskom dotazníku uviedli v oboch podobách (tak parémie ako aj vlastné frazémy): *V mútnej vode je dobre ryby lapať; loviť v mútnom/v mútnej vode/loviť v kalných vodách*. Slovinskí respondenti uvádzali okrem vlastných frazém tiež *V kalni/motni vodi je dobro ribe lovit*. Konštatujeme, že uvedené FJ nie sú nijako ustálené, o čom sme sa presvedčili s pomocou korpusu FidaPLUS, kde sa vyskytujú skôr v podobe vlastných frazém *ribariti v kalnem, biti mož beseda a imeti zadnjo besedo*.

Výsledky, ktoré nám ponúka takýto typ dotazníka, by sme mohli použiť aj na posudzovanie odpovede na otázku možnosti **slovinsko-slovenskej dvojazykovosti** (aj keď samozrejme v oveľa menšom stupni ako napr. slovensko-českej) resp. splňania jej predpokladov na úrovni frazeológie a užšie – paremiologie. Dvojazykovosť na tomto mieste rozumieme tak, ako o tomto termíne uvažuje J. Pallay (2005, s. 73) v nadväznosti na J. Dolníka (bližšie porov. Dolník, 2002, s. 37). Podľa tejto definície je dvojazykovosť typom dvojazyčnosti, pri ktorom hovorca rozumie geneticky príbuznému jazyku na základe kognitívnych štruktúr zo svojho jazyka.

Na záver môžeme konštatovať, že sledovaním rovnako motivovaných FJ v slovenčine a v slovinčine v dôsledku ich rozdielneho vývoja odrazu získame širšie spektrum príkladov. V jednom nájdeme formy, ktoré sa v druhom buď nevytvorili, buď sa potenciálne už v konkrétnej jazykovej situácii aj vytvorili, ale prostredníctvom písomných zdrojov a korpusov sa nám ich (ešte) nepodarilo zaregistrovať. Predpoklad, že výskyt transformovaných foriem v jednom jazyku napovedá aj veľkú pravdepodobnosť tohto procesu v druhom (geneticky blízkom) jazyku, sa potvrdil. Ekvivalencia medzi FJ rozličnej štruktúrnej povahy je najväčšia pri imperatívnych konštrukciách s negáciou. Ak do nich vstupujú dodatočné, konkretizujúce sémantické zložky ako napr. komponenty *dobré, každý, všetko* alebo *žena*, ekvivalencia medzi parémiou a vlastnou frazémou sa zmenšuje, hovoriť môžeme skôr o sémantickej blízkosti.

⁴ Aj tu ide asi o vplyv slovenského homonyma *žena*, keďže *žena* v slovinčine znamená *manželka*. Takto odpovedali štyria respondenti.

Napriek tomu, že nie všetky FJ sú zachytené v slovníkoch a zbierkach (slovenských a slovinských) v oboch formách, o ich transformačnom potenciáli svedčia korpusy a takisto odpovede respondentov. To znamená, že možnosti na uplatnenie týchto jednotiek, ktoré by vzhľadom na hovorovú situáciu a kontext umožňovali pomerne vysoký stupeň ekvivalencie, sú ešte oveľa väčšie, akoby sa na prvý pohľad zdalo. Prevala frazém, ktoré sme predpokladali na základe vlastnej (slovinskej) jazykovej intuície, sa potvrdila v korpusoch SNK a FidaPLUS. Najväčší počet FJ (9) poukazuje v slovinskom aj v slovenskom korpuse vo všetkých prípadoch na tú istú tendenciu: prevahu FJ v podobe vlastných frazém. Veľa FJ sa v tejto otázke rozlišuje len málo (6), a iba u jednej FJ (*Slovo robí muža; biti mož beseda*) je zastúpenie frazém a parémií v slovinčine a slovenčine diametrálne rozlišné.

Slovenskí a slovinskí rodení hovoriaci pomerne dobre rozpoznávajú rovnako motivované jednotky v cudzom slovanskom jazyku. Odpovedajú tak frazémami ako aj parémiami, pričom je evidentné, že sugestívnosť štruktúrnej povahy každej jednotlivaj uvedenej FJ nám umožňuje zachytiť aj potenciálne transformácie. Na väčšine chýb sa podieľali buď homonymia, alebo zvuková blízkosť. Bohužiaľ, chýbajú nám výsledky podobných dotazníkov medzi inými slovanskými jazykmi, ktoré by nám pomohli zhodnotiť stupeň rozpoznávania FJ medzi slovinskými a slovenskými rodenými hovoriacimi ešte v širšom meradle.

Literatúra

BOJC, Etbin: *Pregovori in reki na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1974. 404 s.

ČERMÁK, František: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum 2007. 718 s.

ĎURČO, Peter: K výskumu súčasnej živej slovenskej paremiológie. In: *Studia Academica Slovaca: Prednášky XXXVIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. 31. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2002, s. 51 – 60.

ĎURČO, Peter: Metodologické problémy všeobecnej frazeológie. In: *Frazeologické štúdie*, 1996, roč. 1, s. 91 – 113.

FidaPLUS: korpus slovenskega jezika. Red. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Dostupné na internete: <http://www.fidaplus.net>

GRZYBEK, Peter: Foundations of semiotic proverb study. In: *Proverbium*, 1987, roč. 4, s. 39 – 85.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

MIEDER, Wolfgang: *Proverbs: a handbook*. Westport Connecticut: Greenwood Press 2004. 305 s.

MLACEK, Jozef: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: Edícia Studia Academica Slovaca 2001. 180 s.

MLACEK, Jozef: Problémy komplexného rozboru prísloví a porekadiel. In: *Slovenská reč*, 1983, roč. 48, s. 129 – 140.

MLACEK, Jozef: Breviár slovenských prísloví a porekadiel. Slovenské príslovie a frazémy v novom výbere. In: *Slovenská reč*, 2004, roč. 69, s. 43 – 51.

MUKAŘOVSKÝ, Ján: *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel 1971. 368 s.

PALLAY, Jozef: K terminológii bilingvizmu: dvojazykovosť v slovenskej jazykovede. In: *Bilingvizmus. Individuálny a spoločenský bilingvizmus*. Ed. J. Štefánik. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 73 – 76.

Slovar slovenskega knjižnega jezika, Red. V. Likar. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Državna založba Slovenije 2008. Dostupné na internete: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>

Slovenský národný korpus – Verzia prim-5.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2011. Dostupné na internete: <http://korpus.juls.savba.sk>

Slovník české idiomatiky a frazeologie 4. Výrazy větné. Red. F. Čermák. 2. vyd. Praha: Leda 2009. 1 267 s.

K motivácii názvoslovia chorôb v staršej slovenskej lexike

Zuzana Mikušová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Neodmysliteľnú súčasť kultúry a histórie Slovenska predstavuje starostlivosť o zdravie, vychádzajúca zo staršej ľudovej tradície. Liečenie v minulosti sa však nezakladalo na rovnakom princípe ako dnes. Choroba sa často chápala ako následok pričarovania, či urieknutia. Moc pričarovať zdravotný neduh však mali len niektoré bytosti – *strigy*, *bosorky*, *bobony*, ale aj démoni, prevtelený do podoby zvierat. Napríklad ak sa chcel človek niekomu pomstiť, zaplatil bosorke, aby na nepriateľa privolala chorobu. Na toto privolávanie sa viažu rôzne negatívne úkony, napríklad *urieknutie*, *porobenie*, *zočina*.

Podobným spôsobom sa choroby z tela odstraňovali. Človek, postihnutý chorobou musel navštíviť *babu*, *bohyňu*, *vedomkyňu*, *vedmu*, alebo *vražkyňu*, ktorá chorobu liečila pomocou liečivých rastlín a pritom praktizovala mnohé magické úkony, ako napríklad *zariekanie*, *začítovanie*, *okiadzanie* a podobne. Najčastejšie používaný liečebný prostriedok predstavovali ľudom dostupné zdroje, predovšetkým rastlinného pôvodu, preto sa často v názve rastliny odráža i jej liečivá, prípadne magická vlastnosť, čo možno badať v názvoch *dobrá myseľ*, *bolehlav*, *deväťsil*, *rozchodník* a podobne.

Základnou charakteristickou črtou staršieho ľudového liečenia je výklad chorôb, ktorý sa viazal na vtedajšie poznanie. Táto skutočnosť súvisí s dobovým vnímaním a kategorizáciou sveta.¹ Staršie ľudové liečenie v sebe preto odráža vieru v iracionálne javy. Príčiny chorôb, rovnako ako ich šírenie najčastejšie vychádzali z magických predstáv. Ľudia v minulosti verili, že choroby sú výsledkami vplyvu nadprirodzených síl. Ako bolo spomenuté, za pôvodcov chorôb sa najčastejšie považovali zlí duchovia, alebo démoni, ktorí vnikli do ľudského tela a zapríčiňovali tu najrôznejšie choroby od zimnice až po vrede. Tieto predstavy odrážajú aj ľudové pomenovania chorôb ako napríklad *hostec*, *lišaj*, *prašina*... Zdravotné neduhy však mohli privodiť aj ľudia, ktorí sa v takejto činnosti vyznali – a teda strigy, strigôni, vampíry a podobne. Tieto polodémonické bytosti neprenikli do tela človeka priamo ako v démoni, ale chorobu na ľudí privolávali. Často sa mnohé choroby považovali za následok pričarovania, najmä *rázštep* (v ľudovej reči známy ako *zajačí pysk*), rovnako však aj rôzne druhy kožných ochorení, ako napríklad vyrážky alebo začervenané miesta na koži

¹ Bližšie Němec, 1994, s. 263.

(známe je pomenovanie *stridží oheň*). Z tejto predstavy vychádzajú i pomenovania *porobenina* či *urieknutie*, označujúce zdravotný neduh, ktorý vznikol následkom pričarovania.

Vysvetlenia ochorení často spočívali aj na odpozorovaní javov z prírody. V staršej dobe sa napríklad rôzne kožné ochorenia považovali za prejav toho, že pod kožou žijú larvy, ktoré svojím pohybom spôsobujú hrčky – vredy. K tejto predstave ľudia dospeli na základe poznatku, že listy rastlín napadnuté hmyzom alebo larvami majú na sebe hrčky. Toto poznanie z okruhu ‘príroda’ sa analogicky premietlo aj na okruh ‘ľudské telo’. Predstava bola natoľko silná, že sa jazykovo stvárnila v pomenovaní *trud*, ktorým sa označovali vredy na tvári. Pomenovanie *trud* však pôvodne označovalo ‘práchno’, resp. ‘larvami rozožraté drevo’². Na tomto príklade vidieť, že názvy chorôb sú často motivované rôznymi príznakmi. Zvyčajne ide o nápadnú podobnosť prejavov choroby s určitým predmetom, farbou a podobne. Názvoslovie chorôb môžeme preto podľa jednotlivých spôsobov motivácie rozdeliť do niekoľkých okruhov.

Najväčšiu skupinu predstavuje okruh názvov motivovaných **prejavmi** ochorenia. Pre mnohé názvy z tohto okruhu je charakteristická antropomorfizácia choroby. Z formálneho hľadiska ide o deverbatíva. Možno sem zaradiť nasledujúce názvy:

Lámka – týmto pomenovaním sa označovala reuma alebo artritída. Doklad o tejto chorobe môžeme nájsť aj v odbornom článku z roku 1897.

*„Lámka, lámavica, suché lámanie v kostiach (Arthritis, reumatismus, chiraga, podagra) je síce nie jedno a to isté vo vzniku, podstate a následkoch, ale ľud náš pod týmto jedným názvom zahrňuje všetky druhy nemoce, ktorá javí sa v kostiach a svaloch tela.“*³

Ľudia nevnímali rozdiely medzi oboma chorobami, pretože pri utváraní názvu dôležitú úlohu zohrávali najmä prejavy týchto ochorení, ktoré sa javili ako podobné. Tieto choroby akoby lámali kosti. V staršom význame sloveso lámať označoval aj trápiť, moriť.⁴ Názov *lámka* sa môže teda chápať v dvoch významoch – ‘choroba, ktorá láme kosti’, ale aj ‘choroba, ktorá trápi’.

Úsad – pomenovanie označuje bolesť v oblasti spodného chrbta, pri preťažení krížovej oblasti. Význam pomenovania vykladá nasledujúci text:

„Úsad. Pod týmto názvom rozumie náš ľud tú nemoc, ktorá následkom dvíhania a nosenia tiarch, krčenia sa, ba mnoho ráz pri jednoduchom vystretí sa, razom povstáva a v ľadviech, či krížach zapríčiňuje nesmiernu bolesť... usadí človeka, to jest priklincuje ho

² Porov. Machek, 1968, s. 537.

³ SMSS, II. 1897, s. 71.

⁴ Porov. HSSJ.

na jedno miesto.“⁵ Rovnako aj v tomto prípade sa môže názov chápať dvojvýznamovo: 1. ‘choroba, ktorá sa usadí na človeka’, 2. ‘choroba, ktorá usadí človeka’.

Podobne ako pri názve lámba, aj tu sa pomenovanie choroby vytvára metaforicky, choroba sa chápe ako niečo, čo má moc lámať, príp. usadiť sa.

Rezák – týmto slovom sa pomenúvala bolesť pri močení. Názov je odvodený od skutočnosti, že ochorenie sa prejavovalo ostrou „rezavou“ bolesťou.

Pomenovaním **výsyp** sa označovali vyrážky na tvári. Názov predstavuje deverbatívny tvar do základového slovesa vysypať sa – rozptýliť sa po nejakom priestore. Pomenovanie predstavuje taktiež metaforický typ názvu, ktorý je založený na predstave, že choroba sa vysype, teda rozptýli po tele.

Na označenie bolesti brucha sa používalo pomenovanie **žrenie**, ktoré sa neskôr stalo odborným termínom. Slovo žrenie je odvodené od psl. základového slova *žbro*, ktoré predstavuje pejoratívny výraz na označenie nenásytného jedenia. Názov môže byť odvodený od skutočnosti, že bolesť brucha sa dostaví po nadmernom a rýchlom jedení, alebo aj od metaforického vnímania prejavu choroby si ľudia kŕčovitú bolesť mohli predstavovať ako niečo, čo im „žerie“ brucho.

Vražobník – názvom sa označovala epilepsia. Pri výklade slovotvornej motivácie sa možno oprieť o slovo vrah – zabijak, ten, kto usmrcuje iného. V tomto význame sa chápala aj epilepsia ako ‘choroba, ktorá zabíja’.

Ďalšiu skupinu predstavujú názvy utvorené z **predstáv o magických silách**, zapríčiňujúcich ochorenia. Ako už bolo spomenuté, pri vytváraní lexiky označujúcej rôzne choroby, sa často pri odvodzovaní a utváraní nového slova vychádzalo z poverových predstáv. V týchto sa choroba často chápala ako výsledok vplyvu magických síl⁶, preto aj samotný názov choroby v sebe neraz ukrýva takúto predstavu. Napríklad vrede, alebo zdureniny sa označovali starším pomenovaním **vržliny**. Názov pomenovania je motivovaný slovesom vrhať. Pri pomenovaní ochorenia možno nájsť aj podoby: *vrž(e)lina*, *vrženia*, *vržná choroba*. V moravských a českých nárečiach sa zdureniny označovali názvami *vrženina*, *vržanica*, *vržení*. Všetky podoby vznikli pravdepodobne z psl. **vrh-lý* – ‘vrhnutý’⁷. V názve sa odráža predstava choroby ako dôsledku pôsobenia nadprirodzených síl. Ľudia si v starších dobách rôzne zdravotné neduhy vysvetľovali najmä pôsobením bosoriek, a konkrétne teda zdureniny si predstavovali ako zlú chorobu, ktorú na nich vrhla bosorka.

⁵ SMSS, III. 1898. s. 159 – 160.

⁶ Bližšie Horváthová, 1975, s. 1031.

⁷ Porov. Machek, 1968, s. 700.

Bledosť a slabosť, prípadne zlý krvný obeh, trpnutie končatín ľudia často označovali názvom **morenie** – ‘ochorenie zapríčinené morou’ (s hláskoslovnými obmenami *mora* – *mura*). Doklad o tomto názve môžeme nájsť aj v nasledujúcom texte:

*Mura (dlávenie, Blutandrang, Congestio). Je to cele jasné, keď človek so založenými nad hlavou rukama spí, že prirodzený obeh krve je následkom toho hatený,... A ponevác náš ľud pravú príčinu tohto prirodzeného vývinu vysvetliť si nedá, preto pripisuje to istým nadprirodzeným silám, ktoré on sosobňuje si v podobe báječných bytostí, ako sú mury a vlkodlaci.*⁸

Mora predstavovala zosobnenú príčinu chorôb. Prichádzala v noci v zoomorfnej podobe, najčastejšie v podobe motýľa⁹ a cicala krv spiacemu človeku, no často však páchala škodu i na dobytku. Pôsobenie mory ľudia označovali ako *morenie*, *gniavenie*, *chodenie (mory)* *na sen*, *cicanie*, *prilíhanie*. Toto ochorenie sa chápalo ako choroba, ktorá sa prejavovala chudnutím, bledosťou a najmä u detí opuchnutím prs. Liečebné i ochranné praktiky vychádzajúce z princípov mágie boli zamerané hlavne na odpudenie mory. Do okolia chorého dávali ľudia pred spaním cesnak alebo posvätné rastliny. Často sa vykonávali prevenčné opatrenia, ako napríklad vkladanie ihl do štrbín, alebo kľúčových dierok, ktorými mala mora prichádzať.¹⁰

Podobný prípad predstavuje pomenovanie **lišaj**, ktoré označuje kožnú chorobu prejavujúcu sa drsnými červenými páliacimi a svrbiacimi fľakmi. Toto ochorenie ľudia často považovali za niečo, čo vyvoláva zlý duch, alebo démon, vtelený do človeka postihnutého chorobou.¹¹

Forma lišaj je totožná aj s názvom nočného motýľa. Slovo lišaj je odvodené od slova lichý – ‘zlý, biedny, úbohý’. Tento príklad predstavuje častý typ prenášania významu názvov živočíšnej ríše na okruh názvov chorôb. Na okraj si môžeme pripomenúť názvy *svrab*, *prašina*, *hodonka*, ktoré sa používali na pomenovanie chorôb a zároveň aj motýľov.¹² Ide o rozširovanie významu na základe metonymického vzťahu, pričom vždy sa uplatňuje nasledujúci postup: význam ‘démon’ sa rozšíri na význam ‘nočný motýľ’, ktorý predstavuje stelesnenie tejto zlej sily, druhotný význam sa rozšíri o komponent ‘choroba zapríčinená touto bytosťou’. Názov nočného motýľa ako nositeľa zla sémanticky motivoval vznik názvu kožnej

⁸ SMSS II, 1897.

⁹ pozri nár. *mora* na pomenovanie nočného motýľa

¹⁰ Porov. EEKS I, 1995, s. 372

¹¹ Porov. EEKS, 1995, s. 310.

¹² Porov. Machek, 1968, s. 335 – 336.

choroby. Lišaj (choroba) sa v tomto prípade chápe ako dôsledok pôsobenia zlého démona na človeka.

Názvom **stridží oheň** sa pomenúvali kožné ochorenia prejavujúce sa začervenaním miest. Červené miesta na koži sa často označovali ako oheň (por. hampora), pomenovanie stridží znova odkazuje na skutočnosť, že choroby sa často vnímali ako následok pričarovania, resp. výsledok negatívneho pôsobenia zlých síl v tomto prípade bosorky.

Motivácia **farbou** je príznačná pre pomenovanie **zlatenica**. Týmto názvom sa označovala žltáčka. Súčasný názov choroby je rovnako motivovaný farbou. Toto ochorenie sa prejavuje charakteristickým sfarbením pokožky do žltej farby. „Základom motivácie slova žltáčka sa stali nápadné príznaky, ktorými sa ochorenie prejavuje, pričom sa uplatnila zásada významovej priezračnosti.“¹³ Choroba sa často označovala aj dvojslovným pomenovaním *žltá nemoc*. V dôsledku podobnosti žltej a zlatej farby sa žltáčka začala označovať názvom zlatenica. „Motiváciou tohto pomenovania je príznak choroby, žltá farba, ktorej sa často hovorilo *farba zlatá*, z čoho vzniklo jednoslovné pomenovanie zlatenica.“¹⁴

Ďalšiu skupinu predstavujú názvy motivované **vzhľadom** veci, od názvu ktorej sú utvorené, a to tvarom, farbou a podobne. Takýto typ predstavujú aj nasledujúce názvy.

Ruža – toto ochorenie sa prejavuje začervenaným fľakom na koži, pričom tento fľak nielen farbou, ale aj tvarom pripomína ružu. Pri tomto názve možno uvažovať aj o eufemizácii výrazu (pozri ďalej).

Jačmeň – týmto pomenovaním sa označoval hnisavý zápal na očnom viečku, ktorý sa objavil pri prechladnutí oka a prejavoval sa ako malý vriedok alebo vyrážka. Takáto vyrážka tvarovo vykazuje podobnosť s jačmeňom (zrnom obilniny). Jačmeň (zrno) v starších dobách dokonca predstavoval jeden z liečebných prostriedkov tohto ochorenia.¹⁵ Postihnutému sa k oku prikladalo zrno jačmeňa, ktoré malo chorobu z tela odstrániť. Pri akte sa pritom odriekavali čarovné formulky. Tento postup predstavuje liečenie na úrovni primitívnej homeopatie, teda princípom založeným na podobnosti, pri ktorom „sa mal symbolicky zahnať, vypudiť resp. zničiť pôvodca choroby.“¹⁶

Hampora – názov označoval rôzne druhy kožných ochorení. Doklad môžeme nájsť aj v nasledujúcom texte:

¹³ Kováčová, M. 2008, s. 59.

¹⁴ c. d., s. 60.

¹⁵ Porov. Horváthová, 1975, s. 1033.

¹⁶ Žiláková, 2009, s. 30.

„...chrasty na tvári – hompora. Hrnec od masla k ohňu z ďaleka pristaviť, tie peny holubím pierkom brať a chrasty mastiť.“¹⁷

V súčasnosti sa slovo pociťuje ako nemotivované, jeho motivovanosť môžeme odhaliť až pri diachrónnom pohľade. Názov k nám prenikol pravdepodobne cez češtinu. Pri výklade sa možno oprieť o starší názov *ohnipara* = chronické začervenanie kože pri určitých chorobách (napr. pri ruži alebo istých druhoch zápalov), zložené zo slov *oheň* (z psl. *ognъ*) *para* (súvisí s **pariti*), neskôr bolo toto slovo modifikované z dôvodu jazykového tabu, alebo len zjednodušenia výslovnosti na *hompára*, *hompóra*, *hampóra*, *humpóra*.¹⁸

Pri vývine slova predpokladáme nasledujúce zmeny: *Oheň para* > *ohni para* > *honipara* > *hon(i)para* > *hampóra* (s hláskoslovnými obmenami -u-, -o-). V dôsledku hláskových zmien sa pôvodná motivácia farbou (*oheň* – červen – začervenanie postihnutých miest) stratila. Slovo *hampóra* vo svojom vývine prešlo procesom motivácie, cez hláskové zmeny až po demotiváciu a s ňou súvisiacu stratu významovej príbuznosti s motivujúcim slovom *oheň*.

Zaujímavý proces motivácie predstavuje pomenovanie **pazdernačky**, ktoré označovalo hlísty. Koreň tohto slova *pazder-* môžeme nájsť v slove *pazderie* – drevnaté odpadky pri trepaní konopí alebo ľanu.¹⁹ Hlísty pravdepodobne svojím vzhľadom pripomínajú malé drevnaté čiastočky, čo motivovalo vznik názvu *pazdernačky*. V dôsledku zmeny životných podmienok postupne slovo zaniká, preto aj odvodené názvy nadobudli príznak časovej zastaranosti a stávajú sa antikvarizmami.

Názvom **krtice** sa označovali uzliny na krku pri tuberkulóze. Zdurené miesta na krku pripomínajú svojim vzhľadom kôpky zeme vyryté krtom. Rovnako ako pri *jačmeni*, aj v tomto prípade sa ochorenie liečilo na úrovni primitívnej homeopatie, a teda miesta na krku sa „potierali“ živým krtom. Verilo sa, že krt na seba vezme chorobu. Tento typ liečenia v sebe obsahuje aj prvok kontaktnej mágie, pri ktorej sa vychádzalo z predstavy, že choroba sa dá dotykom preniesť z postihnutého na iný objekt.

Posledný okruh názvov predstavujú **tabuované výrazy a eufemistické pomenovania**. Jazykové tabu vzniklo na podklade primitívneho magicky mytologického myslenia, ktoré súviselo s presvedčením, že cez vypovedané meno sa môže sprítomniť i zlá sila, ktorá sa príslušným názvom pomenúva.²⁰ Princíp jazykového tabu spočíva v tom, že sa objekt nepomenuje svojím pravým názvom, ale vytvorí sa náhradné pomenovanie objektu. Takýto postup predstavujú nasledujúce názvy:

¹⁷ SMSS, IV, 1899, s. 50.

¹⁸ Porov. Machek, 1968, s. 410.

¹⁹ HSSJ, s. 489.

²⁰ Porov. Večerka 2006, s. 175.

Hostec – názov pôvodne označoval viacero druhov chorôb, neskôr reumu, pokladá sa za zdobneninu od host' (psl. *gostb*). Podľa najstarších predstáv hostec bol démon usídlený, uhostený v ľudskom tele.²¹ Tento sa priživoval na človeku, čím človek strácal silu a chradol. Pomenovanie hostec slúžilo v prvom rade na eufemické označenie démona, ktorý chorobu spôsoboval. Základný význam 'démon' sa stal motivantom pre vznik nového významu – 'choroba'. V tomto prípade ide o sémantickú motiváciu. Názov môže predstavovať eufemické pomenovanie pre inak tabuovaný výraz na označenie reumy. Názov by odrážal predstavu, že choroba sa usadí na človeka v podobe nevítaného host'a.

Rovnako aj názov **rak** môže predstavovať eufemistický výraz na označenie nebezpečnej choroby. Pre vytvorenie tohto názvu je príznačná aj motivácia farbou (chorobné nádory majú červenú farbu rovnako ako pancier raka). Od tohto pomenovania sa neskôr derivoval aj súčasný názov ochorenia **rakovina**. Aj tento výraz predstavuje prípad, kedy slovo prešlo demotivačným cyklom a na synchronnej úrovni sa sčasti stráca motivačný vzťah medzi oboma slovami. Prestáva sa totiž pociťovať eufemizácia výrazu a názov podlieha sekundárnej tabuizácii, na označenie rakoviny sa používajú zámenné výrazy – *zlá choroba, zákerná choroba...*

Názov **kmotrička** taktiež predstavuje typ eufemistického výrazu na pomenovanie moru. Slovo kmotrička predstavovalo aj eufemické synonymum slova smrť (por. *kmotrička zubatá*). V starších dobách predstavoval mor obávanú nevyhlásiteľnú epidémiu, ktorá sa vo väčšine prípadov končila smrťou. Preto sa toto ochorenie často chápalo ako synonymum smrti. Pravdepodobne aj to bol dôvod, prečo sa výraz kmotrička uplatňoval aj pri označení moru.

Skúsenosti určitého kolektívu sa teda uchopovali i jazykovo, a to tak, že výsledky ľudského poznania, sa odrazili v názvoch samotných chorôb. Niektoré názvy ostali zachované, iné zanikli. Zmena vo vedeckom poznaní zapríčinila nový spôsob liečenia ochorení, v dôsledku čoho ľudia postupne upúšťali od pôvodných predstáv a s nimi spojených spôsobov liečenia. Aj táto skutočnosť spôsobila, že sa pôvodné lexikálne motivované názvy chorôb postupne začali nahrádzať novými pomenovaniami (prevažne terminologickými), a neskôr aj vytrácať z kolektívnej pamäti národa.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: *Jazyk, človek, kultúra*. Bratislava: Kaligram 2010. 221 s.

DOLNÍK, Juraj: *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 303 s.

²¹ Porov. EEKS, 1995, s. 175.

- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I., II.* Bratislava: Veda 1995.
- FURDÍK, Jozef: *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.
- Historický slovník slovenského jazyka I. – VII.* Hl. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991 – 2008.
- HORVÁTHOVÁ, Emília: Liečenie a pranostiky. In: *Slovensko*. 3. zväzok. Ľud – II. časť. Bratislava: Obzor 1975, s. 1 031 – 1 041.
- KOVÁČOVÁ, Mária: Zlatenica, žltáčka, žlténica. In: *Z histórie lexiky staršej slovenčiny*. Eds. M. Majtán, T. Lalíková. Bratislava: VEDA 2008, s. 59 – 62.
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. 2 vyd. Praha: Academia 1968. 866 s.
- NĚMEC, Igor: Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. In: *Slovo a slovesnost*, 1994, roč. 55, č. 4, s. 263 – 268.
- Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti I – VII.* Red. A. Sokolík. Turčiansky svätý Martin: Muzeálna slovenská spoločnosť 1896 – 1902.
- VEČERKA, Radoslav a kol.: *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Lidové noviny 2006. 355 s.
- ŽILÁKOVÁ, Mária: *Ľudové liečenie Slovákov v Maďarsku*. Nadlak: Ivan Krasko 2009. 462 s.

Faking good – faking bad (poznámky k diskurzu sociálních sítí)

Barbora Mochňacká

Katedra komunikačných a mediálnych štúdií Inštitútu slovakistických, mediálnych
a knižničných štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

CMC (*Computer-Mediated Communication*), pojem, ktorý už dávno funguje vo sfére anglo-amerických výskumov o elektronickom diskurze, pomenúva komunikáciu sprostredkovanú počítačom, teda prenos akejkoľvek správy pomocou počítača, a to v oboch módoch: synchronnom (webchaty a IM, online počítačové hry) a asynchronnom (blogy, fóra, e-mail, asynchronické počítačové hry).¹ Synonymné výrazy „reč internetu“ (netspeak), „kyberreč“ (cyberspeak)² sa spolu so slovenskými ekvivalentmi „e-komunikácia“ alebo „elektronicky podmienená komunikácia“ (Patráš, 2009) stretávajú v ešte širšom chápaní ako Computer-Mediated Discourse (CMD),³ počítačom sprostredkovaný diskurze. V diskurze teda máme možnosť komunikovať v rovnakom čase ako náš komunikačný partner alebo aj „offline“, kde je časový odstup medzi otázkou a odpoveďou o niečo dlhší. Nový trend v elektronickom diskurze, sociálna sieť, však spája viaceré zložky CMC (diskusné fórum, e-mail, chat, webová stránka...) do jednej komunikačnej situácie. Toto nové prostredie má synergický efekt, naplňajúci známu marketingovú poučku: $1 + 1 = 3$. Bežný používateľ reaguje tým, že sa dobrovoľne necháva vtiahnuť do prostredia, v ktorom fungujú profily, statusy (v podstate „mikroblogy“), komentáre, skupiny kombinované s fórami, blogmi, stránky inštitúcií, aplikácie, hry a pod. Ako tento komplexný diskurz vplýva na konštrukciu virtuálnej identity? Analýza tohto problému viacerými psychológmi a sociológmi odhalila i nechcené dôsledky: sociálna disinhibícia, odloženie zábran až anormálna neviazanosť (Vybíral, 2005), možná disociácia osobnosti, stav, „... kedy se v rámci psýchy jednoho člověka vyskytuje několik více méně odlišných dílčích osobností, které však tento člověk není schopen integrovat,“ (Šmahel, 2003, s. 48) zneužívanie anonymity (pozri Stone, 1991, in Kendrick, 1996) a pod. Konštrukcia identity na internete má svoje pravidlá. Aj výnimky. Sebaaprezentácia na internete je určovaná subjektívnou predstavou o sebe samom. Na konštrukciu elektronického diskurzu a lingvistické správanie sa komunikantov vplývajú viaceré faktory: sociálna realita participantov, ich reálna identita či anonymita prostredia. Online identita a gender sú mnohokrát modifikované a narúšajú sociálne stereotypy. Prvky

¹ Pozri: Herring, 1999.

² Pozri: Crystal, 2005.

³ Viac o CMC a CMD pozri: Herring, 2001.

skutočnosti ovplyvňujú prvky virtuality (a naopak) v naznačenej schéme:⁴

<i>prvky F2F reality</i> ⁵		<i>prvky elektronického diskurzu</i>
komunikačná kompetencia		výber modality
“počítačová gramotnosť“		verbálny a neverbálny prejav
účel komunikácie (funkcia)	➡	(komunik. stratégia)
gender, vek a		nick, gender
vzdelanie		
sociálny status, rola		pozícia
reálna identita		virtuálna identita/-y

Dôvod, prečo tak veľa lingvistov, sociológov aj psychológov venuje pozornosť skúmaniu elektronického diskurzu, je zrejmý: jazykový prejav vo forme písaného textu (alebo neverbálnych sociálnych akcií – emotikonov, animácií) je reálne uchopiteľnou informáciou o komunikantovi. Táto vlastnosť je výhodou, no zároveň tu chýbajú iné neverbálne zložky komunikácie, či možnosť overiť si pravdivosť uvádzaných faktov. To, ako komunikant usmerňuje rozhovor verbálne a neverbálne,⁶ do akých interpersonálnych, často premenlivých, vzťahov pritom vstupuje a ako možno tieto vzťahy vyjadriť prostredníctvom jazyka, sa dá priblížiť aj teóriou pozicioningu, ktorá sa taktiež zdá byť vhodnou metódou pri analýze elektronického diskurzu. Teória pozicioningu odsúva stereotypné vnímanie sociálnej roly – otvára totižto rovinu interpretácie prehovoru ako realizácie viacerých rečových aktov. Dôležité je nahradenie dichotómie známej zo sociálnej psychológie: *rola* (napĺňanie očakávania ostatných príslušníkov dodržiavaním istých *pravidiel*, *zásad*), zdôrazňuje statické, formálne a rituálne aspekty. Namiesto nej je tu pružnejšia, dynamickejšia koncepcia *pozície hovoriaceho – naratívnych konvencií* (Harré – Gillett, 2001, s. 60), ktoré predstavujú gramatické normy jazyka, „imanentne obsiahnuté v konverzačných postupoch“ (ibid., s. 60). Pozícia je teda chápaná ako „dynamickejšia alternatíva statického pojmu rola“ (Davies – Harré, 1990, podľa: Boxer, 2003, s. 50; vlastný preklad), umožňuje neustále re-/pozicionovanie subjektu, ktoré je vždy diskurzívnym konštruktom (Bočák, 2008, s. 239). Podstatná je aj reciprocita takéhoto aktu – vymedzením svojej pozície sa dotýkam aj pozície

⁴ Schéma bola prezentovaná na konferencii v r. 2009 (Mochňacká, 2009), no doplnili sme ju o ďalšie faktory vplývajúce na konštrukciu elektronického diskurzu.

⁵ F2F – internetový akronym využívajúci kombináciu písma a čísel – z anglického „face to face“ – „tvárou v tvár“.

⁶ Tu máme na mysli pomocou animácií, emotikonov atď.

iných, možno tu hovoriť o dvoch podobách umiestňovania do pozície: osoba sa pozicionuje sama vlastným prehovorom (*reflexívny pozicioning*), alebo je pozicionovaná inou osobou (*interakčný pozicioning*). V závislosti od interakcie jednotlivých módov pozicioningu zasa existuje pozicioning *prvého, druhého a tretieho rádu* (Boxer, 2003, s. 53). Ak sa v určitom rozhovore označím za priateľa nejakej osoby/osôb, alebo za priateľa označím danú osobu/osoby (*pozicioning 1. rádu*), môže sa tento fakt stať témou príbuzného rozhovoru a táto pozícia môže byť utvrdená alebo popretá (*pozicioning 2. rádu*). Ak sa tá istá konverzácia dostane k inej osobe, ktorá si ju vypočuje zreprodukovane ako naráciu, môžeme hovoriť o *pozicioningu 3. rádu*.

Ak aplikujeme túto teóriu na konkrétne ukážky elektronického diskurzu, je možné sledovať rôzne javy, ktoré sú súčasťou internetu: gender-switching (zámena gendru), trolling (správy určené na vyvolanie rozruchu, rozčúlenia), ale aj experimentovanie s identitami a sebaaprezentáciou na internete.

Sebaaprezentácia, „sebaštylizácia“ (Nakonečný, 2009, s. 454), ako všeobecný jav sociálneho správania sa (ibid., s. 454), ktorý je prítomný v každej sociálnej interakcii, ovplyvňuje konštruovanie identity aj v elektronickom diskurze. Ako ďalej tvrdí M. Nakonečný, ide o akési „manažovanie dojmu“ (ibid., s. 454), ktoré vyúsťuje do dvoch základných tendencií: „faking good“ (sebaskrášľovania) a „faking bad“ („sebazhadzovania“).⁷ Súvisí to s hraním určitej roly, ktorá sa prejavuje neustálym umiestňovaním seba a iných do aktuálnej pozície (no niekedy i mimo rolu, ak sa komunikantovi nepodariť v textovej komunikácii CMD „udržať si tvár“, t. j. dodržať istý spôsob komunikácie, štylizované jazykové správanie, ktoré sa spája so stereotypizovanými predstavami o rolách jestvujúcich v spoločnosti). Takto môžeme na sociálne interakcie na internete nazerať naozaj ako na herecké výkony (Goffman, 1959, in Nakonečný, 2009). V súvislosti so spomínanou teóriou pozicioningu sa v našom príspevku chceme zamerať na javy „faking good“ a „faking bad“, vyvolané reflexívnym pozicioningom (osoba sa pozicionuje sama vlastným prehovorom) a interakčným pozicioningom (do pozície umiestňujú osobu ostatní komunikanti). Akými prostriedkami možno v prostredí sociálnych sietí identitu štylizovať, a manažovať tak dojem iných? V prvom rade ikonickým znakom – fotografiou, ktorá je spolu s nickom (skratka z angl. „nickname“ – prezývka fungujúca na internete) prvým explicitným signálom o komunikantovom videní samého seba a preferovanom spôsobe vnímania jeho osoby ostatnými komunikantmi. Sem by sme mohli z hľadiska javu „faking good“ zaradiť

⁷ Keďže v slovenčine nejestvuje vhodný preklad oboch javov (iba v češtine ako „sebeshazování“/„sebeskrášlování“; Nakonečný, 2009), budeme v príspevku používať anglické pomenovania.

retušované, upravované, štylizované fotografie, prípadne využívanie fotografií známych osôb či postáv zo seriálov a filmov (dôkazom uvedomenia si tohto javu samotnými komunikantmi je napr. existencia skupiny na Facebooku s názvom „*Na fb si možno krásna, ale na ulici neexistuje PHOTOSHOP*”).

Jazykovú sebareprezentáciu nachádzame jednak v nickoch – prezývkach, jednak aj v statusoch sociálnych sietí alebo v chatových replikách, napr. na portáli Facebook alebo Pokec. Je však rozdiel medzi nickmi z Facebooku, ktoré sú viac oficiálne, a preto obsahujú reálne meno a priezvisko. Iba u niektorých (zväčša mladších) komunikantov nachádzame špecifické “stredné meno”, prípadne je celé meno fiktívne (napr. “*Meno Cukrikové dievčatko Priezvisko*”, “*Meno Žltá Baretko Priezvisko*”, “*Diablik Nikdy Nespi*”). Na sociálnej sieti Pokec je situácia iná: keďže má portál dlhšiu históriu, pretrváva tu konvencia vytvárať originálne nicky, ktoré odrážajú fyzické črty, temperament, osobnosť autora, resp. snahu, aby bol takto vnímaný ostatnými participantmi – nicky⁸ tieto vlastnosti vyjadrujú ikonicky alebo odkazom na známu osobnosť, ktorá je ich nositeľom (*BrokenHeart7*, *sexy-boy*, *Beeckham23*, *zlatucqy*, *krasavec14PO*). Podobné nicky sú zároveň príkladom umiestňovania do pozície “faking good”.

V statusoch sociálnej siete Facebook už možno uplatniť aj teóriu pozicioningu (vybrali sme také statusy, pri ktorých bola dominantná emotívna funkcia,⁹ prítomnosť javu faking good/faking bad tak bola viac nápadná):

Status č. 1

Meno *Můj první rozhovor pro (e)časopis... a asi ani ne moc radikální. Asi jsem vyměkl. Žádná sláva... posuďte sami.*

Uvedený status je zložený z kratších výpovedí informatívneho charakteru, v pozadí je však cítiť emotívnu funkciu, upriamenú na reakcie adresátov – ide o reflexívne pozicionovanie sa autorom statusu: použité slová a spojenia “*vyměkl*”, “*ne moc radikální*”, “*žádná sláva*” v kontraste s prvou výpoveďou – “*Můj první rozhovor pro (e)časopis...*” poukazujú na to, že komunikant sám seba vníma v negatívnom svetle, nedáva možnosť na pozitívnu interpretáciu (hádám len prostredníctvom komentárov). Podporujú to strohosť a krátkosť výpovedí, ich modálnosť, prítomnosť apoziopézy a zdôrazňujúcej častice. Status stavia autora do pozície “faking bad”. Interakčný pozicioning zo strany ostatných

⁸ Bechar-Israeli (1995, s. 6) spomína rozšírenú predstavu ľudí o zviazanosti mena človeka s jeho charakterom.

⁹ Emotívna funkcia – funkcia zameraná na recipienta, pozri: Jakobson, 1991, s. 36 – 76.

komunikantov sa prejavuje v sociálnej akcii pridaním označenia “like” (“páči sa mi”) pod status, ktoré sa využíva na pozitívne hodnotenie statusov. Pri statuse č. 1 sa vyskytli viaceré “like” hodnotenia, tie však spolu s komentármi pod statusom naznačovali, že ostatní participanti kladne hodnotia iba prvú časť statusu, napriek tomu, že sa adresát sám o sebe vyjadruje negatívne.

Status č. 2

Meno *hlupunka hlupa*

Druhý status obsahuje iba dve adjektíva, pričom prvé, ktoré je v deminutívnej podobe, má ironizujúci charakter. Tým ešte viac zdôrazňuje za ním nasledujúce adjektívum pomenúvajúce negatívnu vlastnosť. Ide teda o jav “faking bad”. K uvedenému statusu neboli pridané žiadne pozitívne hodnotenia “like”, zrejme preto, že by znamenali interakčné umiestnenie autora správy ostatnými komunikantmi do tej istej pozície. Pod statusom sa nachádzali iba komentáre vyvracajúce tvrdenie uvedené autorom, či vyjadrujúce ľútosť nad udalosťou, ktorá sa stala (obliekanie notebooku vodou).

Teóriu pozicioningu sme uplatnili aj v sociálnej sieti Pokec na vybraných replikách z chatových miestností (všimli sme tie repliky, pri ktorých bola dominantná fatická funkcia, zameraná na nadviazanie kontaktu). V chatových miestnostiach je pomerne frekventovaným javom, súvisiacim s pozicioningom, používanie obrazných pomenovaní na opísanie vlastnej osoby, najmä ak komunikanti nedisponujú “vhodnými” či, dnešnou spoločnosťou, preferovanými vlastnosťami (napr. vek nad 40 rokov, nadváha, fyzická neatraktivnosť a pod.). Označenie vlastnej osoby ako “bacuľka”, “starý kocúr”, “muž/žena v zrelom veku” tak pôsobí eufemisticky, zjemňujúco. M. Nakonečný (2009, s. 455) v tejto súvislosti vraví o predstieraní a zastieraní, ktoré má za cieľ dosiahnuť sociálnu aprobáciu subjektu spojenú so získaním určitého postavenia, vyššieho sociálneho statusu, pozornosti alebo ľútosti a pod. Takýmto reflexívnym pozicionovaním sa opäť dostávame k javu “faking good”, ktorý je v prostredí, v ktorom sa komunikanti snažia predovšetkým zaujať opačné/rovnaké pohlavie, úplne prirodzený.

V replikách sociálnej siete Pokec však možno badať vo väčšej miere pozicioning interakčný, zameriavajúci sa na opísanie kritérií, podľa ktorých si komunikanti hľadajú partnera/-ku. Ak sa pozrieme na nami vybrané repliky, väčšina z nich obsahuje pozitívne denotáty – zväčša adjektíva (nie však expresíva; “inteligentna”, “na úrovni”, “usmievava”, “slusne vychovana”, “nebezpečna”, “nebezpečne krásna” ...). Je to teda interakčné

umiestňovanie fiktívnej partnerky do pozície peknej, inteligentnej, zmyselnej ženy, do pozície “faking good”. Kolokvializmy, slangové lexémy (“pokecat”, “holka”, “foto”), emotikony, multiplikované interpukčné znamienka a grafémy či veľké písmená použité vo výpovediach majú za cieľ upozorniť, zaujať. Nicky píšucich síce gender nenaznačujú, no heterosexuálna orientácia je zrejmá, rovnako aj náročnosť požiadaviek kladených na budúcu partnerku: od priateľky až po luxusný “doplňok” muža, ktorý si potrpí na vyšší sociálny status (čo je vidieť vo výpovedi “foto postavicky podmienka” – slovo “postavička” má ironizujúci až dehonestujúci charakter):

Repliky z chatového portálu Pokec, miestnosť “Do pohody”:

(21:18:11 BOAR-tt-86) all: pokeca inteligentna nežadana holka z TT alebo okolitych okresov ??? iba rp

(21:22:41 N_OTHING) all: Je tu usmievava, slusne vychovana, nebezpecna a nebezpecne krasna, eroticka, sexi, zmyselna, inteligentna, hrava mlada zena?:-)) RP

(21:18:25 exclusive000007) all: Pooooooooooooooooozor Hladam KRASNU A INTELIGENTNU BABU NA UROVNI,AK SI NAROCNA A MAS RADA LUXUS,DRAHE AUTA,VIES CO OD ZIVOTA CHCES POSLI SPRAVU NEBUDES LUTOVAT,LEN BABY NA UROVNI FOTO POSTAVICKY PODMIENKA DAKUJEM

Reflexívny pozicioning samotným autorom v replike s fatickou funkciou sa na tomto chatovom portáli vyskytuje ojedinele; v nasledujúcej ukážke repliky komunikanta mužského pohlavia ide o jav “faking bad”:

Replika z chatového portálu Pokec, miestnosť “Do pohody”:

(21:27:53 korki-rv1) all: Korkii je škaredý chlapec :(nechma niekto poteší rpčkou :)

Z repliky je zrejmé, že napriek neidentifikovateľnému nicku ide o subjekt mužského pohlavia, chlapca (komunikant takto označuje sám seba). Situuje sa do pozície, ktorá má v opačnom pohlaví vzbudiť ľútosť, súcitiť (slovným spojením “škaredý chlapec”, mieneným denotatívne ako “nepekčný” alebo aj expresívne ako “nepříjemný, zlý”, čo zdôrazňuje aj smutný emotikon). Ide o repliku s fatickou funkciou, ktorá má napomôcť prvému kontaktu cez tzv. “rpčku” (zo skr. RP – rýchla pošta).

Zaujímalo nás, či je pozicionovanie s fatickou funkciou sprevádzané javmi faking

good/faking bad, rovnaké aj v miestnostiach určených pre homosexuálne orientovaných komunikantov. Keďže samostatná miestnosť pre gayov a lesbičky na portáli Pokec neexistuje, museli sme skúmať miestnosti zaradené do kategórie “Flirt a sex”, označené ako “G&BI” a “L&BI” (gayovia a bisexuáli; lesbičky a bisexuáli), kde je povolený vstup osobám starším ako 18 rokov. Pri analyzovaní replík sme zistili, že v miestnostiach určených gayom komunikovali osoby mužského pohlavia a pozicionovanie bolo podobné ako v miestnostiach určených heterosexuálnym komunikantom (odhliadnuc od zvýšenej miery výskytu explicitného sexuálneho obsahu väčšiny replík). Opäť tu prevažovalo interakčné pozicionovanie fiktívneho partnera spojené s umiestňovaním do pozície “faking good”, v menšej miere bolo zastúpené reflexívne pozicionovanie:

Replika z chatového portálu Pokec, miestnosť “G&BI”:

(16:12:28 capverd) all: BA BA hlada sa mladsi fesi diskretny milenec pre 28r fesi zadaneho na diskretno ale pravidelne stretka na urovni

Replika sa začína určením lokality, v ktorej sa komunikant práve nachádza a v ktorej si aj plánuje nájsť partnera – “BA BA” možno chápať ako interakčný a reflexívny pozicioning zároveň. Ďalšie interakčné pozicionovanie fiktívneho partnera je vidieť v spojeniach “*mladsi fesi diskretny*”, taktiež aj “*milenec*”, čím komunikant *capverd* naznačuje, že má záujem o tajný milenecký vzťah s mužom, avšak “*na urovni*”. Gender je vyjadrený mužským nickom, ale aj pádovou koncovkou v slove “*zadaneho*”, prislúchajúcou osobám mužského rodu. Sexuálna orientácia nie je jasná, vzhľadom na názov a účel miestnosti môže ísť o homosexuálne alebo bisexuálne orientovaného komunikanta. Jeho reflexívne pozicionovanie sa spojené so “sebaskrášľovaním” vidíme v použití rovnakého slangového slova “*fesi*”, no nepriamo aj v označení pravidelných stretnutí – “*na urovni*”.

V miestnosti “L&BI” určenej lesbičkám (dokonca aj v súkromne vytvorenej miestnosti “LEN LEZBIČKY”) však komunikovali zväčša osoby mužského pohlavia, minimum replík bolo písaných participantkami, ktoré mali v profile uvedený ženský rod s ženským nickom. Je však dosť možné, že niektoré zo “žien” mohli byť aj mužmi. Keďže základným predpokladom až do 80-ych rokov (Zábrodská, 2009, s. 42) bola predstava, že lingvistické príznaky prejavujúce sa najmä v miere zdvorilosti gendrovú príslušnosť zväčša prezradia,¹⁰ K. Zábrodská (ibid., s. 91) v súvislosti s genderovou identitou v rozhovore upozorňuje práve

¹⁰ O gendrových rozdieloch medzi “mužským” a “ženským” komunikovaním pozri bližšie Herring, 2005.

na to, že naše vnímanie je ovplyvnené týmito jestvujúcimi stereotypmi: „Genderové konštrukcie nejsou výtvorom individuálnych mluvčích, ale produktom diskurzů a kulturních praktik...” (Davies – Gannon, 2005, podľa: Zábrowská, 2009, s. 91) Tzv. „gendrové rozdiely“ v prostredí internetu ľahko nabúrava anonymita komunikujúcich, absencia fotografie, nick, ktorý nemožno interpretovať jednoznačne a pod. Tento fakt značne sťažuje analýzu CMC replík a môže viesť k dezinterpretáciám. Napriek tomu sa objavili pokusy o zistenie lingvistických kritérií na rozlíšenie pravdivosti/ľži v internetovej komunikácii (DePaulo, 2003 alebo Vrij, 2000; podľa Linkov – Šmerk, 2009), pričom výsledky analýz V. Linkova a Šmerka (2009, s. 91) uvádzajú, že muži pri klamaní využívajú iný jazyk (napr. počet slov v 2. a 3. páde, počet prísloviek, čísloviek, spojok, pomer podstatných mien a slovies k príslovkám a adjektívam) a ženy odlišnú komunikačnú stratégiu (kratšie správy, vyšší počet otázok, vyšší počet slov v 1. osobe). Hoci sú ciele, metodologické postupy i výsledky štúdií zaujímavé, uvedení autori sa zhodujú v tom, že výskum zameraný týmto smerom by mal brať vo väčšej miere do úvahy pohlavie komunikantov, resp. gender a orientáciu (pozn. B. M.).

Záver

Analýza nami vybraných statusov sociálnych sietí a chatových replík potvrdila existenciu dvoch základných pozícií “faking good” a “faking bad”, opísaných M. Nakonečným (2009), ktoré charakterizujú sociálne správanie sa vo virtuálnom diskurze. Subjekty v skúmaných statusoch a chatových replikách sa v menšej miere prezentovali reflexívne, a to s prevládajúcim situovaním sa do pozície “faking good”, čo súviselo s fatickou funkciou výpovede, so snahou zaujať opačné/rovnaké pohlavie najmä opisom sociálne preferovaných, pozitívne hodnotených vlastností. V statusoch a replikách však prevažovalo hlavne interakčné pozicionovanie objektov – potenciálnych partnerov/-iek, opäť vymenúvaním pozitívnych vlastností (umiestňovanie do pozície “faking good”), ktoré sú v dnešnej spoločnosti preferované. V prostredí internetu však ťažko hovoriť o “sebaskrášľovaní” či “sebazhadzovaní” v pravom zmysle slova – práve preto, že uvedených komunikantov nemožno poznať osobne. Lingvistické príznaky viažuce sa napr. na gender nemožno v rámci CMC brať ako relevantný faktor. Nick, gender a spôsob písania totiž môžu a nemusia predstavovať odraz skutočnej reality, ktorá sa do elektronického diskurzu premieta mnohorakými spôsobmi. Naša prieskumná sonda bola zameraná predovšetkým na zistenie prítomnosti a spôsobu fungovania týchto základných pozícií, spôsobov sebaaprezentácie prostredníctvom jazyka ako všeobecného javu sociálneho správania sa, ktorý ovplyvňuje konštruovanie identity aj v elektronickom diskurze. Prezentácia subjektu v počítačom

sprostredkovanej komunikácii sledovaná teória pozicioningu nám tak prináša čiastkové výsledky, ktoré možno chápať ako východisko ďalších, komplexnejších štúdií.

Literatúra

BECHAR-ISRAELI, Haya: From (Bonehead) to (cLoNehEAd): Nicknames, play and identity on Internet relay chat. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*. (1995). [online]. Dostupné na: <http://jcmc.indiana.edu/vol1/issue2/bechar.html>

BOČÁK, Michal: Kto je kto: positioning v televíznom spravodajstve. In: *Médiá, spoločnosť, mediálna fikcia*. Eds. S. Magál, M. Mistrík, M. Solík. Trnava: Fakulta masmediálnej komunikácie Univerzity sv. Cyrila a Metoda 2008, s. 239 – 245.

BOXER, Lionel J.: *Using positioning theory to understand how CEOs deal with sustainability issues*. [Dissertation Thesis]. [online]. Melbourne: Royal Melbourne Institute of Technology 2003. Dostupné na: <http://intergon.net/phd/>

CRYSTAL, David: *Language and the Internet*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press 2006. 316 s.

HARRÉ, Rom – GILLET, Grant R.: *Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: Iris 2001. 213 s.

HERRING, Susan C.: Interactional coherence in CMC. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*. (1999). [online]. Dostupné na: <http://jcmc.indiana.edu/vol4/issue4/herring.html>

HERRING, Susan C.: Computer-Mediated Discourse. In: *Handbook of Discourse Analysis*. Eds. D. Tannen, D. Schiffrin, H. Hamilton. Oxford: Wiley-Blackwell 2001, s. 612 – 634.

HERRING, Susan C.: Gender and power in on-line communication. In: *Handbook of Language and Gender*. Eds. J. Holmes, M. Meyerhoff. Oxford: Wiley-Blackwell 2005, s. 202 – 229.

JAKOBSON, Roman: *Lingvistická poetika (výber z diela)*. Bratislava: Tatran 1991. 279 s.

KENDRICK, Michelle: Cyberspace and the technological real. In: *Virtual realities and their discontents*. Ed. R. Markley. London: The John Hopkins University Press 1996, s. 143 – 161.

LINKOV, Václav – ŠMERK, Pavel: Rozdíly mezi pravdivou a lživou online textovou komunikací. In: *Sociální studia*, 2009, roč. 6, č. 2, s. 73 – 98.

MOCHŇACKÁ, Barbora: Od sociálnej reality k virtuálnemu dialógu. In: *Médiá, spoločnosť, mediálna fikcia*. Eds. S. Magál, M. Mistrík, M. Solík. Trnava: Fakulta masmediálnej komunikácie UCM 2009, s. 149 – 159.

NAKONEČNÝ, Milan: *Psychologie osobnosti*. Praha: Academia 2009. 624 s.

PATRÁŠ, Vladimír: *Sociolingvistické aspekty elektronicky podmienenej komunikácie*. Karviná: Slezská univerzita v Opavě 2009. 149/155 s.

ŠMAHEL, David: *Psychologie a internet. Děti dospělými, dospělí dětmi*. Praha: Triton 2003. 158 s.

VYBÍRAL, Zdeněk: *Psychologie komunikace*. Praha: Portál 2005. 320 s.

ZÁBRODSKÁ, Kateřina: *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia 2009. 200 s.

Ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny v 60. rokoch 19. storočia

Katarína Muziková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Úvod

Po hodžovsko-hattalovskej reforme štúrovskej spisovnej slovenčiny boli šesťdesiate roky 19. storočia obdobím, keď sa reformovaná podoba spisovnej slovenčiny širšie uplatnila v praxi, preverovala sa jej funkčnosť, ďalej sa ustaľovala a rozvíjala jej spisovná norma (napr. budovala sa terminológia, diferencovaný súbor syntaktických prostriedkov atď.). Z hľadiska dejín spisovnej slovenčiny sa toto obdobie charakterizuje ako etapa formovania východísk perspektívnej normy spisovnej slovenčiny a jej kodifikácie (porov. Krajčovič, 1988, s. 260). Vývin spisovnej slovenčiny vtedy inštitucionálnymi formami ovplyvňovala a usmerňovala Matica slovenská. V odbornej literatúre (Blanár – Jóna – Ružička, 1974, s. 42) sa norma spisovnej slovenčiny v šesťdesiatych rokoch 19. storočia hodnotí ako rozkolísaná: „V obdobiach veľkého rozšírenia funkcií spisovného jazyka, ktoré sú dôsledkom významných spoločenských pohybov, spisovná norma sa rozkolísava.“ Do popredia sa tak dostala potreba stabilizovať normu reformovanej spisovnej slovenčiny v čase rozširovania sfér jej používania.

Cieľom príspevku je na základe konfrontácie dobových kodifikačných príručiek a gramatík s jazykovou praxou analyzovať proces ustaľovania normy spisovnej slovenčiny v šesťdesiatych rokoch 19. storočia (na príklade vybraných javov zo substantívnej deklinácie) so zameraním na vzájomné vzťahy jazykovej normy a kodifikácie v sledovanom období a na to, kde a ako sa prejavovala synchronná dynamika, ktorá je zároveň východiskom a predpokladom ďalšieho vývinu jazyka.

Do kultivovania spisovnej slovenčiny a ustaľovania jej normy v šesťdesiatych rokoch 19. storočia zasahovala výrazne kodifikácia, ktorá funguje ako stabilizátor normy vyznačujúcej sa dynamickosťou. Úlohou kodifikácie je podľa J. Dolníka (2010, s. 165) podporovanie optimálnej stability normy a zároveň jej pružnosti. Inštrumentálny charakter kodifikácie a jej úlohu pri stabilizácii normy zdôraznil aj F. Daneš (1979, s. 80), podľa ktorého zmyslom kodifikácie je „být efektivním instrumentem plánovitého, perspektivního ovlivňování spisovného jazyka; má ráz prostředku institucionálního, kontrolujícího dynamickou rovnováhu spisovného jazyka a zajišťuje jeho relativně hladké fungování podle aktuálních komunikačních potřeb společnosti“. Obdobie konštituovania spisovnej slovenčiny a jej rozvíjania bolo späté s normotvorcovským chápaním kodifikátora, kodifikátor sa chápal

ako autorita, porov. napr. vyjadrenie J. K. Viktorina: „My ô namiesto é, a vûbec ťiadnÝch (!) podstatnÝch s gramatikou Hattalovou sa nesrovnávjúcih priemen nielen ťe neprímeme (!) proti, bene notandum, zbytočnému novotareniu jestli sa do verejnosti prederie, bez vťetkÝch ohľadov priateľstva vystúpime... Nie my sa považujeme za auktoritu, ale to čo sa v Preťporku ustanovilo, je auktorita. Auktorita je ďalej Hattala... “ (cit. podľa Jóna, 1973, s. 71 – 72). Vtedajťiemu spisovnému jazyku vzhľadom na existujúce historicko-spoločenťské podmienky a danú jazykovú situáciu možno pripísať status „umelosti“ vÿuťijúc termín J. Dolníka, ktorÝ takto charakterizuje „umelý“ spisovný jazyk: „t. j. taký, ktorÝ bolo treba uvedomovane uviesť do ťivota Slovákov, vedome ho dotvárať, upravovať, „preosievať“ jeho prostriedky, čiťe ho „cizelovať“, premyslene ho stabilizovať, cieľavedome ho šíriť v národe, „implantovať“ ho do vedomia čo najvťačťieho poču Slovákov a súčasne pestovať k nemu vzťah ako k osobitnej hodnote, brániť ho a sledovať, či sa nepoťkodzuje, nedeformuje, resp. či sa vÿvíja, ako sa vÿvíjať má“ (Dolník, 2010, s. 120 – 121). Spisovná slovenčina mala vtedy úzku sociálnu bázu, poču aktívnych pouťivateľov spisovnej slovenčiny bol pomerne malý, boli to najmä vzdelanci. Ako uvádza J. Dolník (2010, s. 104 – 105), s „umelým“ spisovným jazykom je spťatá ideálna norma, ktorá sa vytvorila jazykovou praxou kultivovaných pouťivateľov jazyka a zodpovedá idealizovanej predstave o realizácii jazykového systému a pouťívaní jazyka. Protipólom ideálnej normy je reálna norma vÿpestovaná diferencovaným jazykovým spoločenstvom, ktorá sa viaťe na vťetkÝch pouťivateľov jazyka a zodpovedá reálnej predstave o realizácii jazykového systému a pouťívaní jazyka, reálna predstava je zaloťená na reťpektovaní reálnej rozmanitosti pouťívania jazyka (porov. Dolník, 2010, s. 106). Kodifikácia sa môže orientovať na ideálnu alebo reálnu normu.

V ťeťdesiatych rokoch 19. storočia, keď mala spisovná slovenčina status „umelého“ jazyka, sa akceptovala pri kodifikovaní predovťetkým ideálna norma. Príkladom sú Hattalove gramatiky *Krátka mluvnica slovenská* (1852), *Mluvnica slovenského jazyka* (1864), kde pod vplyvom prevládajúcej dobovej metodológie M. Hattala kodifikoval slovenčinu v duchu historizujúcej koncepcie, čo sa prejavilo najmä pri kodifikácii tvaroslovia (najmä kodifikovaním archaickÝch tvarov, porov. Muziková, 2008), opísal slovenčinu, „aká má byť“, t. j. ideálnu normu. Posunom smerom k reálnej norme, k ťivému úzu bola gramatika F. Mráza *Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, praeparandie a vÿťšie oddelenie hlavnÝch ťkól* (1864, 1872) a v menťej miere aj gramatika J. K. Viktorina *Grammatik der slovakischen Sprache* (1860, 1862, 1865), ktoré napriek tomu, ťe nadväzovali na Hattalove gramatiky, sa vo viacerÝch prípadoch od neho odlišovali (porov. Krajčovič, 1988, s. 259, Muziková, 2008). Okrem autorov gramatík a inÝch jazykovedcov v tomto období vÿrazne prispievali

k stabilizácii a rozvíjaniu normy spisovnej slovenčiny iní kultivovaní používatelia jazyka – redaktori (najmä posudzovaním rukopisov a ich redigovaním) a spisovatelia.

Vplyv na vývin a ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny mala aj dobová jazyková situácia, ktorá sa vyznačovala využívaním viacerých jazykových útvarov a v ktorej sa prejavili diferencované postoje prestížnych používateľov jazyka k spisovnému jazyku Slovákov. Korene nejednotnosti, či rozkolísanosti normy spisovnej slovenčiny v šesťdesiatych rokoch 19. storočia možno okrem iného hľadať v jazykovej situácii v päťdesiatych rokoch. Popri reformovanej slovenčine (v odbornej literatúre sa používa aj termín opravená slovenčina) sa ako úradný jazyk na území dnešného Slovenska počas Bachovho absolutizmu používala staroslovenčina (čeština čiastočne upravená hláskoslovnými a tvaroslovnými slovakizmami), ktorú presadzoval J. Kollár ako spisovný jazyk pre Slovákov. Do staroslovenčiny boli prekladané zákony a vládne patenty, používala sa v novinách a časopisoch (napr. *Slovenské noviny* vydávané vo Viedni) a tiež ako vyučovací jazyk na niektorých školách. Časť evanjelikov naďalej používala biblickú češtinu alebo modernú češtinu, ktorá sa uplatnila v liturgii, v náboženskej tlači, v menšej miere v novinách, časopisoch a v literatúre. Niektorí katolíci aj v 50. rokoch 19. storočia naďalej používali bernolákovčinu, najmä v katolíckych tlačiaroch, a bernolákovčina sa tiež využívala ako vyučovací jazyk na niektorých stredných školách. Situácia sa zmenila v prospech reformovanej slovenčiny až koncom 50. rokov. V 60. rokoch 19. storočia sa jazyková situácia zmenila, presadila sa reformovaná spisovná slovenčina. V dôsledku rozvoja spoločenského života sa rozšíril počet komunikačných sfér, v ktorých sa používala (k umeleckej literatúre, publicistike pribudla sféra vedy a popularizácie vedy, spisovná slovenčina fungovala ako vyučovací jazyk na školách, ako úradný jazyk, napr. v spolkoch). Vznikom Matice slovenskej sa začala realizovať inštitucionalizovaná starostlivosť o spisovný jazyk.

Ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny – kodifikácia vz. prax

V ďalšej časti poukážeme na vývin a ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny v šesťdesiatych rokoch 19. storočia na niektorých vybraných javoch z deklinácie substantív (zameriame sa na formálnu morfológiu) a na to, ako tento proces podmienili a ovplyvnili dobové kodifikačné príručky a gramatiky, ktoré slúžili ako vzor pre používateľov jazyka. V jazykovej praxi, v úze sa preverovala funkčnosť pravidiel používania jazykových prostriedkov opísaných v kodifikačných príručkách a ideálna norma tak bola konfrontovaná s prirodzeným vývinom slovenčiny. Ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny prebiehalo prostredníctvom variantných tvarov. Východiskom pre poznanie jazykovej praxe

a synchronnej dynamiky spisovnej slovenčiny sú tvary substantív vyexcerpované z viacerých dobových periodík (išlo o literárny časopis *Sokol* – 1860, 1865, kalendár *Domová pokladnica* – 1863, 1864, vedecký časopis *Letopis Matice slovenskej* – 1864, 1867).¹ Budeme ich konfrontovať s gramatikami M. Hattalu (*Krátka mluvnica slovenská, Mluvnica slovenského jazyka*), J. K. Viktorina (*Grammatik der slovakischen Sprache*) a F. Mráza (*Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, praeparandie a vyššie oddelenie hlavných škôl*).² Nepôjde o vyčerpávajúci prehľad, ale skôr o náčrt niektorých miest, kde sa prejavovala synchronná dynamika.

Jedným z javov, kde sa výrazne prejavovalo ustaľovanie normy, bol N. pl. životných maskulín deklinačného typu *chlap*, kde boli kodifikované koncovky *-i*, *-ovie/-ovia*, *-ie/-ia* (Hattala, 1852, s. 11 – 14). V *Mluvnici slovenského jazyka* M. Hattala (1864, s. 68) označil koncovky *-ovie*, *-ie* za „riedšej užívané“. Koncovku *-ovia* nadväzujúc na Štúra hodnotil ako mravne povyšujúcu, resp. vznešenejšiu od *-i* (Hattala, 1852, s. 12, 1864, s. 68). Koncovka *-ia/-ie* bola kodifikovaná pri maskulínach zakončených na *-d*, *-n* s predposlednou slabikou krátkou (*židie*, *Slovanie*, *pohanie* alebo *-ia*) s poznámkou: „Milšej znie ale i tu i: židi, Slovani atd.“ (Hattala, 1852, s. 13). V *Mluvnici slovenského jazyka* už koncovku *-i* v tomto prípade nespomínal. Aj J. K. Viktorin a F. Mráz uvádzali vo svojich gramatikách v N. pl. koncovky *-i*, *-ia*, *-ovia*, oproti M. Hattalovi F. Mráz (1872, s. 58) spresnil uplatnenie koncovky *-ovia*, ktorá sa uvádzala ako variantná popri koncovkách *-i*, *-ia*, mala sa používať vtedy, „keď chceme hovoriť o nich povýšene a dôraznejšej, alebo keď chceme zosobniť nejaké neosobné alebo aj neživotné (muži – mužovia, králi – kráľovia, stavy – stavovia)“.

V praxi sa koncovky *-i*, *-ia*, *-ovia* odlišovali svojou distribúciou a frekvenciou používania. Základnou koncovkou v N. pl. bola koncovka *-i*, napr. *páni* (S, 1860, s. 8), *potomci* (S, 1865, s. 109), *študenti* (S, 1860, s. 97), *znalci* (S, 1860, s. 127), *veľmoži* (S, 1865, s. 48), *kňazi a učители* (S, 1860, s. 82), *chovanci* (D, 1864, s. 206), *hospodári* (D, 1864, s. 172), *lekári* (D, 1864, s. 99), *hosti* (D, 1864, s. 165), *panovníci* (D, 1864, s. 190), *župani*, *zemäni* (L, 1864, s. 4), *kňazi* (L, 1864, s. 23), *Slovani* (L, 1864, s. 14), *biskupi* (L, 1867, s. 22), *kandidáti* (L, 1867, s. 82), *kresťani* (L, 1867, s. 23) a i. Koncovka *-ia* sa v úze vyskytovala najmä pri maskulínach zakončených na *-teľ*, *-an*, *-d*, jednotlivo aj pri iných substantívach, napr. *bratia* (S, 1860, s. 6), *susedia* (S, 1860, s. 10), *učitelia* (S, 1860, s. 23), *mešťania* (S, 1865, s. 4), *kňazia* (S, 1865, s. 2, D, 1864, s. 82, L, 1864, s. 45), *čitatelia* (D, 1864, s. 66), *Rimania* (D, 1864, s. 160), *kresťania* (L, 1864, s. 21), *Slovania* (L, 1867, s. 14), *obyvatelia* (L, 1867, s. 25)

¹ Pri uvádzaní príkladov používame skratky S (Sokol), D (Domová pokladnica), L (Letopis Matice slovenskej).

² Mali sme k dispozícii 3. vydanie Viktorinovej gramatiky z r. 1865 a 2. vydanie Mrázovej gramatiky z r. 1872.

a i. Koncovka *-ovia* sa uplatňovala pri maskulínach zakončených na *-č*, *-ec*, pri cudzích slovách, v slovách označujúcich príbuzenské vzťahy a pri niektorých iných maskulínach, napr. *pánovia* (S, 1860, s. 2, L, 1864, s. 34), *rodičovia* (S, 1860, s. 54), *sensorovia* (S, 1865, s. 56), *nosičovia* (S, 1865, s. 165), *historikovia* (S, 1865, s. 272), *mužovia* (S, 1865, s. 2, D, 1863, s. 73), *predkovia* (D, 1863, s. 119), *členovia* (D, 1863, s. 148), *mudrcovia* (D, 1864, s. 66), *synovia* (D, 1864, s. 190), *patronovia* (D, 1864, s. 345), *biskupovia* (L, 1864, s. 5), *grófovia* (L, 1864, s. 34), *vzdelancovia* (L, 1864, s. 67), *kráľovia* (L, 1867, s. 11), *poslovia* (L, 1867, s. 23), *vyslancovia* (L, 1864, s. 23) a i.

Pre úzus bola charakteristická vysoká miera variantnosti v N. pl. životných maskulín typu *chlap*, variantné koncovky sa neraz vyskytovali aj pri tom istom substantíve (porov. *kňazi* – *kňazia*, *páni* – *pánovia*, *učiteli* – *učitelia*, *Slovani* – *Slovania*...). Existujúcu variantnosť možno hodnotiť ako prejav ustaľovania normy spisovnej slovenčiny, do istej miery mohla byť podmienená Hattalovou, resp. ešte predchádzajúcou Štúrovou kodifikáciou. Na rozdiel od kodifikačných príručiek, kde sa pri koncovke *-ovia* uvádzalo, že sa v slovenčine používa zriedka, v sledovaných periodikách sa vyskytovala pomerne často, neraz ako variantná koncovka popri koncovke *-i*, resp. *-ia* v tom istom slove. Podľa A. N. Kondrašova (porov. 1974, s. 140 a n.) to mohlo byť spôsobené Štúrovou poznámkou o vznešenosti tejto koncovky, resp. vplyvom češtiny. V periodikách sme nezaznamenali doklady na používanie koncoviek *-ie*, *-ovie*. Neustálená distribúcia jednotlivých koncoviek bola prejavom vývinu. Jazyková prax sa vo viacerých prípadoch nezhodovala s existujúcou kodifikáciou, reálna norma sa odlišovala od ideálnej normy.

Variantnosť ako prejav ustaľovania normy spisovnej slovenčiny sa vyskytovala tiež v L. pl. neživotných maskulín v úze i v kodifikačných príručkách a dobových gramatikách. V *Krátkej mluvnici slovenskej* boli kodifikované v L. pl. neživotných maskulín vo vzorových paradigmách *dub*, *meč* koncovky *-och*, *-iech*, pričom v poznámkach M. Hattala (1852, s. 13) označil koncovku *-iech* za „riedšej užívanú“ s upozornením, že spoluhlásky *h*, *ch*, *k* sa pred touto koncovkou menia na *z*, *s*, *c* (v *roziech*, *rociech*, *potociech*) a spomenul, že „koncovku *-ách* tiež počuť: vo snách, časách atď.“. V *Mluvnici slovenského jazyka* spresnil kodifikáciu, vo vzorových paradigmách uvádzal len koncovku *-och*, koncovky *-iech* a *-ách* hodnotil ako zriedka používané (porov. Hattala, 1864, s. 69). Rovnaké koncovky, ako mal M. Hattala, sa uplatnili vo Viktorinovej gramatike (Viktorin, 1865, s. 32), v gramatike F. Mráza (1872, s. 56) sa uvádzala len koncovka *-och* (o *duboch*, *rohoch*, *mečoch*), koncovky *-iech* a *-ách* sa vôbec nespomínali.

Excerpované tvary ukazujú, že v jazykovej praxi prevládala koncovka *-och*, napr. v *bojoch* (S, 1860, s. 6, D, 1864, s. 234, L, 1864, s. 7), v *krajoch* (S, 1860, s. 133, D, 1863, s. 30, L, 1864, s. 18), *po rokoch* (S, 1860, s. 74, D, 1864, s. 41), v *časoch* (S, 1865, s. 84, L, 1867, s. 28), *na/po stĺpoch* (S, 1865, s. 107, D, 1864, s. 256), *na obrazoch* (S, 1860, s. 78), *na súdoch* (S, 1865, s. 103), *na rohoch* (D, 1863, s. 130), v *článkoch* (D, 1864, s. 128), vo *sväzkoch* (L, 1864, s. 5), o *spisoch* (L, 1864, s. 107), *po vrchoch* (L, 1867, s. 25) a i. Ojedinele sa v excerptovaných tvaroch vyskytla aj koncovka *-ách/-ach* pri substantívach s tvrdým i mäkkým zakončením koreňa, najmä v časopise *Sokol* z roku 1860, napr. v *bojach* (S, 1860, s. 14), v *krajach* (S, 1860, s. 55), v *článkach* (S, 1860, s. 82), v *dňach* (S, 1860, s. 117), *po/v rokach* (S, 1860, s. 26, 74), *na stĺpach* (S, 1860, s. 102), *po svazkach* (S, 1865, s. 132), v *priestorách* (S, 1865, s. 187), *na brehách* (L, 1864, s. 27) a i. Koncovka *-iech* sa v excerptovaných tvaroch vyskytla iba pri substantíve *čas* (v *časiech*, S, 1865, s. 148).

Konfrontácia praxe s kodifikačnými príručkami a gramatikami ukazuje, že používatelia jazyka viac-menej rešpektovali spisovnú normu prezentovanú v príručkách. Rozdiel je v uplatnení koncovky *-ách/-ach*, ktorá sa v gramatikách hodnotila ako zriedkavá, ale v excerptovaných tvaroch z časopisu *Sokol* z roku 1860 sa vyskytovala častejšie. Túto skutočnosť možno vysvetliť ako prejav doznievania štúrovskej kodifikácie.³ Ľ. Štúr (2006, s. 138) kodifikoval v I. pl. neživotných maskulín a zvieracích maskulín variantné koncovky *-ach* i *-och*: „Lokál obojakí na ach i och je običajni a dobri.“ Tvary s archaickou koncovkou *-iech* sa v spisovnej norme neujali, excerptcia potvrdila ich periférnosť a ústup z úzu (vyskytli sa len pri substantíve *čas*). V I. pl. neživotných maskulín sa napokon v spisovnej norme ustálila koncovka *-och*, ktorá mala oporu v reálnej norme.

Synchrónna dynamika sa výrazne prejavila v I. pl. životných i neživotných maskulín. Variantné koncovky sa vyskytovali už v kodifikačných príručkách a gramatikách. V *Krátkej mluvnici slovenskej* uvádzal M. Hattala (1852, s. 11, 13) v I. pl. vo vzorových paradigmách pri životných i neživotných maskulínach s mäkkým i tvrdým zakončením koreňa na prvom mieste koncovky *-i*, *-y*, na druhom mieste koncovky *-mi*, *-ami*. V poznámke špecifikoval používanie starších koncoviek: „Krátky Instr. množný na y len tam má mesto, kde je buď predložkou buď jakýmkoľvek iným prídavkom určený, k. p. pes hryzie ostrými zuby, ale nie: pes hryzie zuby, m. zubami“ (Hattala, 1852, s. 13). O používaní koncoviek *-mi*, *-ami* sa podrobnejšie nezmienil. V *Mluvnici slovenského jazyka* doplnil kodifikáciu tvarov I. pl.

³ Redaktorom *Sokola* v rokoch 1860 – 1861 bol predstaviteľ štúrovskej generácie P. Dobšinský, v časopise sa tvary zo štúrovskej kodifikácie vyskytovali aj v iných prípadoch, porov. napr. *pevnô*, *načiaranô*, *dobró* (S, 1860, s. 52, 97, 116), *hlavnie úlohy* (S, 1860, s. 126), *sekajú trňa* (S, 1860, s. 69) a i.

maskulín poznámkou: „Hláska a z ami neraz sa vysúva: zubmi, kostolmi atd.“ (Hattala, 1864, s. 69). Rovnaké koncovky uvádzal vo svojej gramatike aj J. K. Viktorin. Čiastočne sa od nich odlišil F. Mráz, ktorý preferoval novšiu koncovku *-mi* pred *-y*, *-i* (*chlapmi*, *-y*, *-ami*; *dubmi*, *-y*, *-ami*; *mečmi*, *-i*, *-ami*; *sluhmi*, *-y*, *-ami*; *sudcami*, *-i*, *-mi*, porov. Mráz, 1872, s. 56), *-ami* sa podľa neho mala používať len tam, „kde toho treba k obľahčeniu výslovy“ (Mráz, 1872, s. 59).

V úze sa vyskytovali staršie i novšie koncovky, pričom sa odlišovali frekvenciou výskytu a čiastočne i distribúciou. Pri životných maskulínach sa najčastejšie uplatňovala koncovka *-mi*, napr. *s ostatnými spolužiakmi* (S, 1860, s. 81), *hostmi* (S, 1860, s. 112), *so sedliakmi* (S, 1865, s. 106), *medzi hvezdármi* (D, 1863, s. 40), *s mužmi* (D, 1864, s. 221, L, 1864, s. 28), *s Tatarmi* (L, 1867, s. 10), *pod Slovanmi* (L, 1867, s. 14) a i. Pri životných maskulínach sa koncovka *-ami* používala z fonologických príčin, ale vyskytovala sa aj po substantívach zakončených na jeden konsonant, kde jej použitie nebolo podmienené fonologicky, napr. *s rozličnými remeselníkmi* (S, 1860, s. 103), *medzi členmi* (S, 1865, s. 74, D, 1864, s. 214), *medzi Kvádami* (L, 1867, s. 10). Vyššou frekvenciou sa vyznačovala pri neživotných maskulínach koncovka *-ami*, ktorá sa nepoužívala len z fonologických príčin na uľahčenie výslovnosti, ale uplatnila sa aj v ďalších prípadoch najmä pri substantívach s tvrdo zakončeným koreňom, napr. *pred/za rokmi* (S, 1860, s. 3, D, 1864, s. 289, L, 1867, s. 23), *národmi* (S, 1860, s. 24), *liekmi* (S, 1865, s. 38), *pomerami* (S, 1865, s. 166), *schodmi* (D, 1864, s. 157), *stĺpmi* (D, 1864, s. 160), *úradmi* (L, 1864, s. 7), *podpisami* (L, 1864, s. 53), *bukami* (L, 1867, s. 9), *vrchami* (L, 1867, s. 24) a i. Využívala sa aj pri neživotných maskulínach s mäkkým zakončením koreňa, napr. *s dejmi* (S, 1860, s. 84), *májmi* (D, 1864, s. 209), *nástrojmi* (L, 1867, s. 19) a i. Vyššia frekvencia koncovky *-ami* v I. pl. neživotných i životných maskulín bola typická aj pre 80. a 90. roky 19. storočia, J. Sabol (porov. 1975, s. 14, 19) uvádza ako jednu z možných príčin prenikania koncovky *-ami* typickej pre feminína k maskulínam rovnaké znenie východiskového tvaru (N. pl.) a rovnakú podobu určovacích slov pri týchto tvaroch v pluráli. Staršie koncovky *-y*, *-i* sa používali pri životných i neživotných maskulínach popri novších koncovkách najmä po predložkách, ďalej vtedy, keď bolo substantívum rozvité prívlastkom, napr. *pred dávnymi časý* (S, 1860, s. 132), *medzi mešťany* (S, 1865, s. 6), *s tatarskými jazdci* (S, 1865, s. 49), *pred piati roky* (S, 1865, s. 62), *jinými spisy* (S, 1865, s. 174), *medzi rodáky* (D, 1863, s. 89), *svojimi kyjaky a meči* (D, 1863, s. 78), *bohatými dary* (D, 1863, s. 113), *pracovníky jeho* (D, 1863, s. 229), *medzi 100 branci (regrúty)* (D, 1864, s. 196), *lesnatými kopci* (D, 1864, s. 201), *pred roky* (L, 1864, s. 34), *s 9 hlasy* (L, 1864, s. 64), *s peňažitými náklady* (L, 1867, s. 66) a i.

Ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny sa v I. pl. životných maskulín prejavilo ako kolísanie medzi staršími a novšími koncovkami na jednej strane a na druhej strane ako ustaľovanie ich distribúcie. Variantnosť prejavujúca sa v úze v tvaroch I. pl. životných i neživotných maskulín bola okrem prirodzeného vývinu normy ovplyvnená aj ideálnou normou opísanou v dobových gramatikách M. Hattalu, J. K. Viktorina a F. Mráza, ktoré na rozdiel od Ľ. Štúra, či A. Bernoláka hodnotili ako spisovné aj staršie z úzu ustupujúce koncovky *-i*, *-y*, a tak prispeli k tomu, že tieto koncovky sa ešte udržali v spisovnej norme. Do popredia vystupuje aj vyšší výskyt koncovky *-ami*, jedným z dôvodov mohol byť tlak normy opísanej v kodifikačných príručkách. V *Mluvnici slovenského jazyka* M. Hattala uvádzal koncovku *-ami* popri *-y* pri substantívach zakončených tvrdo. Koncovku *-amí* pri neživotných maskulínach mal na prvom mieste pred koncovkou *-mí* už Ľ. Štúr a kodifikoval ju ako variantnú koncovku popri koncovke *-mí* aj pri životných maskulínach s upozornením, že pri niektorých substantívach môže byť z fonologických príčin len *-amí* (porov. Štúr, 2006, s. 135). Z hľadiska synchronnej dynamiky deklinácie substantív patrili tvary I. pl. životných i neživotných maskulín k najdynamickejšim tvarom, často sa pri nich vyskytovali dvojtvary. Proces ustaľovania normy spisovnej slovenčiny v I. pl. maskulín pokračuje aj v súčasnosti, prejavuje sa ako ustaľovanie distribúcie koncoviek *-mí*, *-ami* pri jednotlivých substantívach.

Záver

Norma spisovnej slovenčiny sa v šesťdesiatych rokoch 19. storočia vyznačovala dynamickosťou a neustálenosťou. Synchronna dynamika sa prejavila na morfolologickej rovine koexistenciou variantných tvarov a istým odklonom jazykovej praxe od platnej kodifikácie (nielen v deklinácii maskulín, na príklade ktorej sme ilustrovali ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny). Súviselo to s procesom „hľadania“ optimálnej podoby spisovnej slovenčiny vzhľadom na dané historicko-spoločenské podmienky, jazykovú situáciu a potreby používateľov jazyka. Jazyková prax v dobových periodikách poskytuje trochu odlišný pohľad na normu spisovnej slovenčiny ako kodifikačné príručky a gramatiky, čo súvisí s tým, že kodifikačné príručky reflektovali reálnu jazykovú normu v rôznej miere a že používatelia jazyka neakceptovali v plnej miere kodifikačné pravidlá uvedené v Hattalovej kodifikácii. Rozkolísanosť normy spisovnej slovenčiny i nerešpektovanie kodifikácie možno vysvetliť konfliktom medzi ideálnou normou opísanou v kodifikačných príručkách a dobových gramatikách a reálnou normou, ktorá sa sformovala prirodzeným vývinom rešpektujúc reálnu rozmanitosť používania jazyka. Ako ďalšie faktory, ktoré pôsobili limitujúco na stabilizáciu normy spisovnej slovenčiny v danom období, sa v literatúre (porov. Blanár – Jóna – Ružička,

1974, s. 42 – 44) spomínajú neúplnosť kodifikácie, nejednotnosť uvádzania pravidiel v jednotlivých gramatikách, či nedostatočná znalosť spisovnej normy. Sčasti regresívne na ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny pôsobila aj samotná kodifikácia M. Hattalu, najmä v tých prípadoch, keď sa pod vplyvom chápania kodifikátora ako autority v jazykovej praxi znovu častejšie vyskytovali viaceré archaické tvary predtým ustupujúce z normy (napr. I. pl. typu *s chlapy*, G. sg. *podpredsedy*). Rozpor medzi kodifikáciou a jazykovou praxou (úžom) viedol na konci 19. storočia v čiastočne zmenených spoločenských podmienkach k modifikácii kodifikácie (porov. diela S. Czambela), ktorej východiská možno hľadať v norme slovenčiny (nielen) matičného obdobia.

Pramene

Domová pokladnica, roč. 1, 1863.

Domová pokladnica, roč. 2, 1864.

Letopis Matice slovenskej, roč. 1, 1864.

Letopis Matice slovenskej, roč. 4, zv. I, 1867.

Sokol, roč. 1, 1860.

Sokol, roč. 4, 1865.

Literatúra

BLANÁR, Vincent – JÓNA, Eugen – RUŽIČKA, Jozef: *Dejiny spisovnej slovenčiny II*. Bratislava: SPN 1974. 260 s.

DANEŠ, František: Postoje a hodnoticí kriteria při kodifikaci. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Red. J. Chloupek. Praha: Academia 1979, s. 79 – 91.

DOLNÍK, Juraj: *Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu)*. Bratislava: Veda 2010. 301 s.

HATTALA, Martin: *Krátká mluvnica slovenská*. Prešporok 1852. VIII + 64 s.

HATTALA, Martin: *Mluvnica jazyka slovenského*. Pešť: Nákladom Viléma Lauffera 1864. 158 s.

JÓNA, Eugen: Viktorinova gramatika a jeho názory na spisovný jazyk. In: *Slovenská reč*, 1973, roč. 38, č. 2, s. 69 – 76.

KONDRAŠOV, Nikolaj Andrejevič: *Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny*. Z rukopisu preložila M. Masárová. Bratislava: Veda 1974. 284 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Zápas o normu spisovnej slovenčiny v matičných rokoch. In: *Studia Academica Slovaca*. 17. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1988, s. 249 – 261.

MRÁZ, Fraňo: *Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, praeparandie a vyššie oddelenia hlavných a mešťanských škôl*. 2. opr. vyd. Pešt: Nákladom Wilema Lauffera 1872. 192 s.

MUŽIKOVÁ, Katarína: *Vývin kodifikácií v druhej polovici 19. storočia*. [Dizertačná práca] rkp. Bratislava 2008. 184 s.

SABOL, Ján: Dvojtvary v skloňovaní maskulín v literatúre 80. a 90. rokov 19. storočia. In: *Slovenská reč*, 1975, roč. 40, č. 1, s. 10 – 20.

ŠTÚR, Ludevít: *Nauka reči slovenskej I*. Faksimile pôvodného vydania. Pripr. Ľ. Ďurovič, S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2006. 216 s.

VIKTORIN, Josef: *Grammatik der slovakischen Sprache*. 3. vyd. Pešt': Náklad Viléma Lauffera 1865. 268 s.

Synonymie u nových víceslovných pojmenování¹

Zdeňka Opavská

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1. K jednomu z tradičních způsobů obohacování české slovní zásoby náleží vedle vzniku nových jednoslovných lexikálních jednotek i vznik lexikálních jednotek víceslovných. Pro neologické víceslovné lexémy – stejně jako pro jednoslovné neologismy – je charakteristické, že mohou vstupovat do paradigmatických sémantických vztahů (synonymních, antonymních, hypero-hyponymních) s neologickými lexikálními jednotkami různého typu (s jinými víceslovnými lexémy i lexémy jednoslovnými, s přejímkami i výrazy tvořenými na domácí půdě, s lexikálními neologismy i neosémantismy). Vedle toho mohou neologické víceslovné lexémy vytvářet synonymní řady i se staršími, tj. nikoli neologickými lexémy (tímto vztahem se však v příspěvku zabývat nebudeme a budeme si všímat pouze těch synonymních vztahů, které navazují neologismy mezi sebou).

2. V tomto příspěvku se zaměříme na zkoumání některých aspektů **synonymie** u nových nefrazeologických víceslovných lexikálních jednotek, tj. u nových **víceslovných pojmenování**. Dříve, než přistoupíme k samotnému tématu, zastavme se u pojmoslovné problematiky spjaté s pojmem / termínem **víceslovné pojmenování**. Komplikované pojmoslovné, klasifikační i delimitační poměry v oblasti víceslovných lexémů, vyplývající mj. i z rozdílných základních přístupů k víceslovným lexikálním jednotkám², jsou v české odborné literatuře velmi dobře známy. Aniž bychom se do této problematiky pouštěli hlouběji³, můžeme zde uvést, že vycházíme z tradičního rozdělení **víceslovných lexikálních jednotek** (v literatuře označovaných též jako **ustálená slovní spojení**, **ustálená spojení**) do dvou základních skupin⁴: 1) **nefrazeologické víceslovné lexémy** – v literatuře označované jako **víceslovná pojmenování** / **sousloví** / **sdužená pojmenování**, 2) **frazémy** / **frazeologické jednotky** / **frazeologická spojení** / **frazeologismy**. Zároveň však v souladu s upozorněním řady lingvistů máme na paměti, že hranice mezi víceslovnými pojmenováními

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru ÚJČ AV ČR, v. v. i., *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (AV0Z90610521).

² K víceslovným lexémům se v odborné literatuře může přistupovat z hlediska onomaziologického, sémaziologického, lexikálně-sémantického, kolokačního i syntaktického.

³ Podrobněji jsem se některými aspekty této teoreticko-terminologické problematiky zabývala ve studiích Opavská 2011, 2012.

⁴ Srov. Filipec – Čermák 1985, s. 105: „Ustálená spojení slov dělíme na široce chápáná sdužená pojmenování, sousloví ... a s nimi paralelní vlastní frazémy.“

a frazémy je neostrá a že mezi oběma uvedenými skupinami víceslovných lexémů existují plynulé přechody. Pro označení nefrazeologických víceslovných lexémů používáme z několika výše uvedených synonymních výrazů pojem / termín **víceslovné pojmenování** (shodně např. s J. Kuchařem 1963, O. Martincovou 2005, E. Lotkem 2006).⁵ **Víceslovná pojmenování** charakterizujeme v souladu s J. Machačem (1967) a O. Martincovou (2005) jako ustálené komplexy dvou nebo více slov, s primární nominativní funkcí, reprodukovatelné a reprodukované v konkrétních promluvách jako celek. Pro vznik synonymních vztahů u **nových víceslovných pojmenování** je však důležité upozornit na skutečnost, že rys ustálenosti / uzuálnosti / reprodukovatelnosti obecně vytyčovaný jako charakteristický pro víceslovné lexémy má u neologismů graduální, škálovitý charakter (viz Martincová 2005). Tento faktor způsobuje – jak též ilustrujeme v druhé části příspěvku – větší míru synonymie (a vedle toho též variantnosti) víceslovných pojmenování, ke které dochází zejména v počáteční fázi jejich fungování v českém lexiku.

3. V tomto příspěvku při zkoumání **synonymních vztahů u neologických víceslovných pojmenování** materiálově vycházíme ze slovníků neologismů *Nová slova v češtině* 1, 2 a z nejnovější – lexikograficky dosud nezpracované – excerpce z let 2005–2011, uložené v interním elektronickém neologickém archivu Neomat oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i. (ke dni 29. 11. 2011). Kromě toho byly některé výrazy a kontexty cíleně dohledávány v elektronickém archivu společnosti Newton Media, a. s. (dále elektronický archiv Newton). Po stránce teoretické se opíráme především o komplexní studii O. Martincové o nových víceslovných pojmenováních (2005).

Nová víceslovná pojmenování mohou být synonymní s jinými víceslovnými pojmenováními (např. *investigativní žurnalistika* – *pátrací žurnalistika*; *dianetická církev* – *scientologická církev*; *zelená elektřina* – *zelená energie*) nebo s pojmenováními jednoslovnými, včetně zkratk a zkratkových slov (*kreditní karta* – *kreditka*; *mobilní telefon* – *mobil*; *elektronická kniha* – *e-book*; *digitální videodisk* – *DVD* – *dévéděčko* / *dývidýčko*; *(krátká) textová zpráva* – *SMS* – *esemeska* – *textovka*). (Tato vlastnost, tj. schopnost vstupovat do synonymních vztahů s víceslovnými i jednoslovnými lexémy, patří mezi obecné vlastnosti víceslovných pojmenování (srov. např. Machač 1967)).

⁵ Vedle toho nacházíme v české literatuře i širší vymezení víceslovných pojmenování, a to jako víceslovných lexémů vůbec (Hauser 1986, Machač rkp.) nebo jako víceslovných výrazů ustálených i neustálených (Čermák 2001, s. 272).

Synonymní dvojice víceslovných pojmenování se mohou lišit přívlastkem nebo řídícím členem víceslovného pojmenování, viz např. *adrenalinový sport – extrémní sport, dianetická církev – scientologická církev, elektronický podpis – digitální podpis, investigativní žurnalistika – pátrací žurnalistika, měkká droga – lehká droga, obecní volby – komunální volby; travní provzdušňovač – provzdušňovač trávníku, gastrická bandáž – bandáž žaludku; bezletové pásmo – bezletová zóna, měkká turistika – měkký turismus, zelená elektřina – zelená energie.*

Součástí synonymní dvojice nebo vícečlenné synonymní řady je často přejímka. Přejímky zároveň velmi často působí jako stimulační faktor pro vznik synonymních víceslovných pojmenování na domácí půdě, pro vznik kalků a polokalků (z hlediska dynamiky slovní zásoby jde o projev tzv. vyrovnávací tendence; viz Martincová 2005, 2003). Srov. např. *beachhandball – plážová házená, beach soccer – plážový fotbal, beachvolejbal – plážový volejbal, heliskiing – vrtulníkové lyžování, homebanking – domácí bankovníctví, direct banking – přímé bankovníctví – bezkontaktní bankovníctví, e-book – elektronická kniha, airbarg – bezpečnostní vzduchový polštář – bezpečnostní vzduchový vak, soap-opera / soap opera – mýdlová opera.*

I „vlastní“ víceslovná pojmenování mají velmi často stimulační funkci pro vznik synonymní řady, a to v případě motivujícího / fundujícího výrazu při univerbizaci (např. *kreditní karta – kreditka, nezisková organizace – neziskovka, dceřiná společnost – dcera*).

Neologické synonymní řady mohou dvoučlenné i vícečlenné. Jejich členy tvoří víceslovná i jednoslovná pojmenování (včetně zkratk a zkratkových slov), lexikální neologismy i neosémantismy. Srov. např. *elektronické bankovníctví – elektronický banking – e-bankovníctví – e-banking, přetlačování rukou / přetlačení rukou – kanadský zápas – páka (neosém.) – armsport – armwrestling, probační úředník – probátor, počítačový terorismus – kyberterorismus, zelená nafta – ekonafta – bionafta, mobilní telefon – mobil – expr. mobilák, antivirový program – antivir – antiviráček, kreditní karta – kreditka, kabelová televize – kabelovka, nezisková organizace – neziskovka, dceřiná společnost – dcera (neosém.), mateřská společnost – matka (neosém.), investigativní žurnalista – pátrací žurnalista – investigativec – pátrač (neosém.), elektronická chuťva, elektronické zařízení pro přenos zvuku, popř. i obrazu sloužící ke kontrole malého dítěte – chuťvička (neosém.), digitální videodisk – DVD – dévédéčko / dývídíčko. krátká textová zpráva – textovka – SMS – SMSka, dárcovská SMS – DMS – déemeska.*

4. O. Martincová ve své studii (2005) upozorňuje na **několik faktorů**, které mají vliv na vznik a rozvoj synonymních vztahů u neologických víceslovných pojmenování. Jsou jimi: **a)** v úvodu již zmiňovaná menší míra ustálenosti víceslovných pojmenování v počáteční fázi jejich existence a větší míra variability jejich komponentů, **b)** uplatňování různých pojmenovacích postupů při nominaci (viz již uvedená stimulační role přejímek), **c)** potřeba výrazové rozmanitosti a rozdílné pojmenovací potřeby v jednotlivých komunikačních sférách. K těmto faktorům doplníme, že na existenci a pevnost synonymních vztahů má samozřejmě vliv i **d)** frekventovanost užití dané lexikální jednotky a také to, zda **e)** je užívání lexikální jednotky – člena synonymní řady – (výrazně) časově omezeno, či nikoli. (Spolu)působení uvedených faktorů bychom chtěli ilustrovat na následujících příkladech synonymních řad z nejnovější vrstvy české slovní zásoby.

4.1. *superhrubá mzda – velehrubá mzda; antikonfliktní tým – protikonfliktní tým*

Synonymie, jež vzniká díky větší variabilitě komponentů v počáteční fázi existence víceslovných pojmenování, může v dalších fázích fungování těchto lexikálních jednotek přetrvávat i nadále (viz synonyma *mexická chřipka – prasečí chřipka – chřipka A/H1N1* uvedená níže) nebo může fungovat jen po poměrně krátkou dobu (člen synonymního páru se přestane užívat nebo se užívá jen velmi zřídka). Tak je tomu např. u synonymních dvojic *superhrubá mzda – velehrubá mzda* a *antikonfliktní tým – protikonfliktní tým*.

Výraz *velehrubá mzda* pro pojmenování součtu hrubé mzdy zaměstnance a pojistného odvedeného na sociální a zdravotní pojištění, se podle doloženosti v elektronickém archivu Newton užíval velmi sporadicky v letech 1999 – 2008 (celkem 8x). Viz např. doklad z r. 1999: *Ani tyto hodnoty však nevypovídají o tom, jak drahá je pracovní síla pro zaměstnavatele, nebo jinak, kolik činí tzv. **velehrubá mzda** (včetně odvodů zaměstnavatele) a kolik čistého z ní zbude pro zaměstnance.* (Profit, 1999).

Synonymní výraz *superhrubá mzda* se mohl začít užívat přibližně současně nebo patrně o trochu později než pojmenování *velehrubá mzda*, srov. dataci dokladu z elektronického archivu Newton: *Požadujeme například, aby se na výplatní pásce uváděla **superhrubá mzda**, tedy celá částka, kterou zaměstnavatel odvede na daních.* (Svoboda, 2000). Pojmenování *superhrubá mzda* se však na rozdíl od výrazu *velehrubá mzda* velmi rychle uzualizovalo a od r. 2009 v souvislosti s uzákoněním pojmu *superhrubá mzda* v zákonu o daních z příjmů tento výraz v komunikaci naprosto převládl a pojmenování *velehrubá mzda* z užívání ustoupilo.

V synonymní dvojici *antikonfliktní tým – protikonfliktní tým* (u policie), v níž se využívá synonymie předpon *anti-* a *proti-*, je od samého počátku výrazně frekventovanější pojmenování *antikonfliktní tým* (v elektronickém archivu Newton je doloženo od r. 2005

téměř 3700x). Synonymní výraz *protikonfliktní tým* je naproti tomu v elektronickém archivu Newton doložen od r. 2006 pouze 27x, přitom několikrát jde o týž příspěvek v různých novinových mutacích.

4.2. *tělesný skener – svlékací skener*

Při hledání vhodného pojmenování pro nový jev či skutečnost se často využívá toho, že pojmenováváný obsah může být vyjádřen různým způsobem, tj. že lze prostřednictvím různých jazykových prostředků postihnout různé stránky dané skutečnosti. O. Martincová (2005) v této souvislosti uvádí synonymní dvojici *zpomalovací práh – příčný práh*⁶, „kde adjektivem *zpomalovací* se postihuje funkce zařízení, zatímco adjektivem *příčný* jeho poloha“ (Martincová 2005, s. 221). Postižení různých aspektů téhož jevu bylo využito i při vzniku synonymních pojmenování pro označení nového typu skeneru užívaného zejména na letištích. Tento skener dovoluje velmi detailně prohlédnout tělo cestujícího, včetně jeho intimních partií. Tento fakt se promítl do vytvoření synonymního páru *tělesný skener – svlékací skener*. Srov.:

- *Jako první v Evropě zareagovala včera britská vláda, když rozhodla co nejrychleji instalovat na všech letištích v Británii **tělesné skenery**.* (MF Dnes, 2010).

- *Poté, co atentátníka na palubě přemohl včasný zásah pozorných spolucestujících, se opět vede debata především o zprísnění letištních kontrol, o omezení cestujících na palubě letadel a o nových technologiích. Tentokrát o takzvaných **svlékacích skenerech**, které „vidí“ pod šaty cestujících a které jsou momentálně ve zkušebním provozu na několika velkých evropských letištích.* (Respekt, 2010).

Synonymní neologická pojmenování *tělesný skener – svlékací skener* jsou v počáteční fázi své existence. Zatím proto nelze říci, zda tato synonymní dvojice přetrvá nebo zda jeden z těchto výrazů ustoupí. Můžeme však předpokládat, že pokud bude tento synonymní pár i nadále existovat, bude užití pojmenování *svlékací skener* s největší pravděpodobností komunikačně omezeno zejména na publicistiku a na neformální vyjadřování.

4.3. *prasečí chřipka – mexická chřipka – nová chřipka – chřipka A/H1N1*

Zatímco případná diferenciací synonym *tělesný skener – svlékací skener* z hlediska komunikačních sfér je na svém počátku, situace je odlišná u synonymních pojmenování užívaných pro označení nového typu chřipky. Tato nemoc se objevila r. 2009 v Mexiku, je přenosná na člověka a je způsobena chřipkovým virem kmene A/H1N1. Pro pojmenování

⁶ Dodejme ještě, že tuto dvojici doplňuje třetí synonymní výraz, který však stojí na pomezí víceslovných pojmenování a frazémů, resp. jde již o pojmenování frazémového typu. Je jím expresivní výraz *ležící policajt* (viz Nová slova v češtině 2).

tohoto onemocnění se téměř okamžitě začaly užívat výrazy *mexická chřipka* (motivováno místem, kde se nemoc poprvé objevila; srov. starší *španělská chřipka*, *hongkongská chřipka*), *prasečí chřipka* (motivováno pojmenováním zvířete, z něhož virus může přecházet na člověka; srov. *ptačí chřipka*; srov. též pojmenování onemocnění u zvířat – *chřipka koní*, *chřipka prasat*, *chřipka hrabavé drůbeže*), *nová chřipka* (motivováno faktem novosti chřipky) a *chřipka A/H1N1* (motivováno označením viru, který tuto chřipku způsobuje). Do diskuse o vhodnosti pojmenování zasáhly i mimojazykové faktory. Srov.:

- Název **prasečí chřipka** se nelíbí českým veterinářům a producentům masa. Dali by přednost například označení **mexická** nebo **severoamerická chřipka**. Evropská komise dokonce dnes přestala používat spojení **prasečí chřipka** a nahradila ji výrazem **nová chřipka**. Brusel se obává, že spojení nemoci s prasaty by mohlo poškodit zemědělce. Název odmítl také Izrael, který prosazuje název **mexická chřipka** podle místa, kde se objevilo zatím nejvíce případů. (ČRo 6, 28. 4. 2009).

- Evropská komise dnes přestala při informování o takzvané **prasečí chřipce** používat slovo *prasečí*. Nový výraz zní **nová chřipka**. Nové případy **prasečí chřipky** hlásí Izrael a Nový Zéland. Světová zdravotnická organizace oficiálně potvrdila 73 úmrtí na tuto chřipku po celém světě. (ČRo – České Budějovice, 28. 4. 2009).

- Světová zdravotnická organizace navíc včera oznámila, že virus bude odteď označovat **chřipka A(H1N1)** – název **prasečí chřipka** totiž prý budí dojem, že k přenosu nemoci může dojít po konzumaci vepřového masa, což není pravda. (Břeclavský deník, 2. 5. 2009).

- Vít informoval, že v populaci řádí pandemická **chřipka A (H1N1)**, která tu byla i v minulé chřipkové sezóně a říkalo se jí **prasečí**. Tento virus je i letos v populaci dominantní. (Právo, 12. 2. 2011).

- **Mexická chřipka (A/H1N1)**, známá také jako **prasečí chřipka**, se objevila roku 2009 v Mexiku. Virus obsahuje geny lidské, ptačí a prasečí chřipky. Zemřelo okolo 18 500 lidí ve 200 zemích světa. Začátkem letošního roku v Evropě opět úřadovala. (Květy, 16. 6. 2011).

Vidíme, že u této řady synonymních výrazů došlo velmi brzy k diferenciaci z hlediska komunikačních sfér. Výrazy *prasečí chřipka*, *mexická chřipka*, případně *nová chřipka* se užívají zejména v publicistice, výraz *chřipka A/H1N1* nabyl terminologické platnosti.

4.4. bluetooth – modrý zub – modrozub

Na konci 20. a na počátku 21. století se začala používat nová technologie pro bezdrátovou komunikaci mezi elektronickými zařízeními. Tato technologie byla nazvána

*bluetooth*⁷ a toto pojmenování bylo také přejato do češtiny. Viz např. doklad **Bluetooth** je specifikace počítačového a telekomunikačního průmyslu, která určuje, jakým způsobem mají spolu navzájem komunikovat mobilní telefony, počítače a počítače do dlaně, užívají-li krátké bezdrátové spojení. (Hospodářské noviny, 2002). Kromě toho se v omezené míře začalo užívat synonymní kalkované pojmenování *modrý zub*, případně *modrozub*. Viz např.:

- **Modrý zub** se rozbíhá (titulek) - Společnost Intel předvedla první veřejnou ukázkou technologie svých budoucích hardwarových a softwarových výrobků založených na bezdrátové technologii **Bluetooth**. (Chip, 2000).

- Kromě fotoaparátu lze příslušenství doplnit o Chatpen CHA-20, pero se snímačem pohybu a zabudovaným systémem OCR pro rozeznávání písma, které je vkládáno jako text do telefonu přes „**modrý zub**“, tedy bezdrátově, dále o **bluetoothové handsfree** a nebo třeba FM rádio HPR-11, kombinované s mini handsfree. (Softwarové noviny, 2002).

- Obsluha je intuitivní (funkci tlačítek odpovídají grafické symboly), na spárování techniky na platformě „**modrého zubu**“ stačí přidržet příslušné tlačítko aspoň dvě vteřiny. (STEREO & VIDEO, 2011).

- Už si ani nevzpomínám, kdy jsem naposled použil síťovou PC kartu. Vešla by se i do tohoto notebooku, jeho jediný slot PCMCIA ale raději vyhraďme například pro kartu s **Bluetooth**, který Acer u notebooku standardně nenabízí – na rozdíl od podpory bezdrátové sítě WiFi. Přestože bych **modrozub** osobně hodně ocenil, není to výtká; tak daleko standardní vybavení notebooků ještě nepokročilo (Mobility, 2002).

V synonymní řadě *bluetooth* – *modrý zub* – *modrozub* zůstává neutrálním pojmenováním jednoslovná přejímka *bluetooth*, kalkované výrazy *modrý zub* a *modrozub* se užívají zejména v počítačové publicistice a v profesním vyjadřování. Zdá se však, že tyto výrazy (tj. *modrý zub* a *modrozub*) nejsou v komunikaci zatím dostatečně lexikalizovány, jak o tom svědčí i fakt, že se v textech, v nichž se objeví pojmenování *modrý zub* či *modrozub*, užívá současně i anglická přejímka *bluetooth*.

5. Jak jsme na několika příkladech ukázali, dvojice a n-tice neologických synonymních výrazů nemusejí být vždy stálé; významnou roli zde hraje hledání vhodného pojmenování pro daný nový jev, novou skutečnost zejména v první fázi existence neologismů, srov. např.

⁷ Podle Wikipedie byl název *bluetooth* „odvozen z anglického jména dánského krále Haralda Modrozuba (*bluetooth* znamená v angličtině „modrozub“) vládnoucího v 10. století. Ten využil svých diplomatických schopností k tomu, aby válčící kmeny přistoupily k diskusi a ukončily vzájemné rozpře. Právě této analogie bylo využito pro název technologie Bluetooth, která podobně jako kdysi král Harald slouží k usnadnění vzájemné komunikace.“ (citováno 31. 5. 2012 – dostupné z adresy <http://cs.wikipedia.org/wiki/Bluetooth>).

poměrně krátkou existenci synonymních dvojic *antikonfliktní tým* :: *protikonfliktní tým*, *superhrubá mzda* :: *velehrubá mzda* (v úzu velmi brzy převládlo užívání jednoho z dvojice výrazů, a to *antikonfliktní tým*, *superhrubá mzda*). Pro neologické synonymní prostředky bývá rovněž typické, že u nich záhy může dojít k diferenciaci z hlediska komunikačních sfér, ve kterých se výraz užívá, srov. např. *chřipka A/H1N1* (terminologické pojmenování) :: *prasečí chřipka*, *mexická chřipka*, *nová chřipka* (pojmenování užívaná zejména v publicistice) nebo *bluetooth* (přejaté terminologické pojmenování) :: *modrý zub*, *modrozub* (pojmenování užívaná zejména v profesním vyjadřování v oblasti informačních technologií a v počítačové publicistice).

Literatura

ČERMÁK, František: *Jazyk a jazykověda*. 3. doplněné vydání. Praha: Karolinum 2001. 341 s.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985. 281 s.

HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. 2. vyd. Praha: SPN 1986. 195 s.

KUCHAŘ, Jaroslav: Základní rysy struktur pojmenování. In: *Slovo a slovesnost*, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.

LOTKO, Edvard: Nová víceslovná pojmenování a frazeologická spojení v češtině (na materiálu slovníků neologismů). In: *Język i literatura czeska w interakcji – Český jazyk a literatura v interakci*. Eds. M. Balowski, J. Svoboda. Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa 2006, s. 115 – 125. Přetištěno: In: LOTKO, Edvard: *Srovnávací a bohemistické studie*. Olomouc: Filozofická fakulta – Univerzita Palackého v Olomouci 2009, s. 251 – 261.

MACHAČ, Jaroslav: K lexikologické problematice slovních spojení. *Slovo a slovesnost*, 1967, roč. 28, č. 2, s. 137 – 149.

MARTINCOVÁ, Olga: Internacionalizace a vyrovnávací tendence. In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Eds. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 17 – 22.

MARTINCOVÁ, Olga: Nová víceslovná pojmenování. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Eds. O. Martincová, A. Rangelova, J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2005, s. 212 – 231.

Nová slova v češtině 1. Slovník neologismů. O. Martincová a kol. Praha: Academia 1998. 356 s.

Nová slova v češtině 2. Slovník neologizmů. O. Martinová a kol. Praha: Academia 2004. 568 s.

OPAVSKÁ, Zdeňka: K dynamice víceslovných pojmenování v současné češtině. In: *Specyfika leksyki i słowotwórstwa języków słowiańskich na przełomie XX i XXI wieku.* Ed. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy 2012, s. 127 – 145.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Zpracování víceslovných lexikálních jednotek v lexikální databázi Pralex (se zaměřením na zpracování nefrazeologických víceslovných lexémů). In: *Česká a slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia.* Eds. J. Světlá, A. Jarošová, A. Rangelova. Brno: Tribun EU 2011, s. 137 – 152.

Status některých slovotvorných prostředků cizího původu na pomezí prefixu a radixu

Šárka Pešková

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

Již několik let se česká lingvistika snaží jednoznačně vyrovnat s morfémy, které stojí na hranici mezi prefixy a radixy, resp. radixy a sufixy. Pro tyto hraniční morfémy se užívá názvů, z jejichž podoby je již patrná jejich nejednoznačnost. Tyto přechodné morfémy plní ve slově funkci, jež je poněkud odlišná od funkce plněné tradičními afixy, liší se však zároveň i od radixů (z hlediska funkčního a sémantického), jelikož došlo k obměně jejich původního lexikálního významu. Větší míra pozornosti je věnována prefixoidům, ale ani sufixoidy nejsou úplně opomíjeny, neboť mnohé z nich jsou poměrně frekventované, a je tedy třeba se jimi podrobněji zabývat. Problematika hraničních morfémů se dále odráží při určování slovotvorného způsobu, jímž slova obsahující jednotlivé pomezí morfémy vznikla.

Ve snaze vypořádat se s nejednoznačnými morfémy byla stanovena kritéria, na jejichž základě můžeme morfémy posuzovat. Ani v množství těchto kritérií není česká lingvistika jednotná. Zatímco O. Martinová a N. Savický (1987) stanovují pět kritérií: 1. slovnědruhovou příslušnost slova, resp. morfému, 2. koexistenci morfému se slovem existujícím ve slovní zásobě, 3. existenci domácího ekvivalentu, 4. slovotvornou funkci a 5. funkčněstylové, resp. útvarové kritérium, P. Mitter (2003, s. 16) využívá kritéria tři: 1. slovnědruhové, 2. syntaktické a 3. lexikálněsémantické. V zásadě můžeme konstatovat, že tři kritéria jsou dostačující, jelikož u afixoidů, jež jsou domácího původu, nemůžeme uplatňovat kritérium existence domácího ekvivalentu. Funkčněstylové hledisko pak můžeme považovat spíše za doprovodné.

Z výše uvedených kritérií O. Martinové a N. Savického je třeba věnovat pozornost kritériu koexistence samostatné lexikální jednotky s morfémem, neboť jak upozorňují, nevyskytuje-li se ve slovní zásobě jazyka afixoid jako samostatná lexikální jednotka, bývá slovo, které jej obsahuje, obvykle určováno jako derivát, přestože na základě ostatních ukazatelů bychom jej řadili spíše ke kompozitům. Pokud se však slovní základ v jazyce objevuje i jako samostatná lexikální jednotka, posouvají se tato slova blíže k vlastním kompozitům.

Rozdíly v pojetí slovotvorných formantů ve vybraných mluvnických popisech češtiny se zabýval P. Mitter (2008), který se pokusil o zobrazení vnímání některých českých slovotvorných prostředků stojících na pomezí mezi prefixem a radixem.

V rámci této práce byl proveden podobný výzkum zaměřený na hodnocení pomezních slovotvorných prostředků cizího původu. Vzhledem k tomu, že tento výzkum navazoval na již zmiňovanou práci P. Mittera, vycházel ze stejných mluvnických popisů českého jazyka, tedy *Mluvnice češtiny (1)*, *Příruční mluvnice češtiny*, *Čeština – řeč a jazyk*, *Česká mluvnice*, *Novočeské tvoření slov*, *Tvoření slov v češtině*, *Tvoření slov skládáním*, *Slovník spisovného jazyka českého*, *Slovník spisovné češtiny*, *Slovník jazyka českého* a *Nová slova v češtině 1 a 2*.

V uvedených mluvnických popisech a slovnících byly vyhledávány jednotlivé morfémy (či komponenty) a bylo zjišťováno, jaký status je jim přisuzován. V případech, kdy nebyl explicitně uveden status, obrátila se pozornost na konkrétní uvedené příklady.

Z výše uvedených mluvnických popisů češtiny *Česká mluvnice* jako jediná přímo upozorňuje u některých morfémů (či komponentů) na skutečnost, že některé části složených (zejména příslovce užívaná i jako předložky a přední komponenty přejatých kompozit), mohou být chápány i jako prefixy, jelikož mají spíše charakter předpon. Ostatní mluvnické popisy češtiny ponechávají otázku přechodných morfémů stranou a jednotlivé morfémy hodnotí jednoznačně jako prefixy či radixy.

Z níže uvedené Tabulky 1 je patrný stav, který byl zaznamenán na základě analýzy uvedených mluvnických popisů češtiny. Lze konstatovat, že většina z nich hodnotí přechodné morfémy, pokud jsou uváděny, jako prefixy. Pouze *mikro-* je v *Mluvnici češtiny (1)* a *Příruční mluvnici* považováno za radix, zatímco v ostatních popisech se nevyskytuje. Výjimkou je pak již zmíněná *Česká mluvnice*, jež u uváděných morfémů (*anti-*, *arci-*, *kontra-*, *mikro-*, *mini-* a *pseudo-*) připouští obě možnosti chápání.

Analýza lexikografických popisů češtiny ukázala, že ani mezi některými slovníky nejsou příliš velké rozdíly. *Slovník spisovného jazyka českého*, *Slovník spisovné češtiny* a *Slovník jazyka českého* nám poskytly téměř shodné informace. Od těchto slovníků se však odlišují *Nová slova v češtině 1 a 2*. Zatímco první uvedené hodnotí téměř všechny hledané morfémy jako prefixy, slovníky neologizmů *Nová slova v češtině 1 a 2* se částečně odlišují. Tento rozdíl je způsoben zejména tím, že jednotlivé morfémy jsou hodnoceny na pozadí nově utvářených výrazů. Explicitně je zde uvedena většina hledaných morfémů, pouze *extra-* není samostatným heslem ani v jednom díle. Autoři slovníku (Martincová, 1998) však sami upozorňují na skutečnost, že „souhrnným způsobem jako samostatná heslová slova jsou ve slovníku zpracovávány předpony a první a koncové části složených slov, pokud vytvářejí

produktivní řady“, z toho můžeme soudit, že *extra-* již není příliš produktivním morfémem. Ke změně pak došlo také u *arci-*, které ve druhém díle nalezneme jako samostatné heslo, zatímco v prvním díle se nevyskytuje žádné slovo obsahující tento morfém (zde hodnocený jako komponent), a u *kontra-*, které je naopak samostatným heslem pouze v díle prvním, zatímco ve druhém díle se již samostatně neobjevuje. U morfémů *mikro-*, *mini-*, *pseudo-* a *super-* je přímo uvedena dvojí možnost jejich chápání, která vyplývá z jejich vlastností po stránce významové a funkční.

Ani v ostatních slovnících nejsou všechny morfémy uvedeny a popsány explicitně, z uvedených příkladů však lze jejich příslušnost usuzovat, tak např. ve *Slovníku spisovné češtiny* není přímo uveden status morfému *ex-*, z uvedených slov obsahujících tento morfém vyplývají dvě možnosti chápání (např. *exkrál*, *exkomunikovat*), ve *Slovníku jazyka českého* je pak u morfému *extra-* z uvedených hesel (zejména pak z uvedeného příslovce *extra*) patrné, že se jedná o komponent (např. *extratřída*), a u morfému *super-* můžeme z uvedených slov (např. *superarbitrace*, *superman*) usoudit, že se jedná o prefix.

Můžeme tedy konstatovat, že mluvnické popisy jazyka se v hodnocení pomezích morfémů příliš neliší, výjimku tvoří pouze *Česká mluvnice*, jež upozorňuje na existenci hraniční morfémů, u nichž je možné dvojí chápání a tedy i zařazení. Větší rozdíly pak nacházíme u lexikografických popisů jazyka, kde se poněkud odlišují dvě skupiny slovníků, a to slovníky spisovného jazyka (*Slovník spisovného jazyka českého*, *Slovník spisovné češtiny* a *Slovník jazyka českého*) a slovníky neologizmů (*Nová slova v češtině 1* a *2*). Jedinými dvěma morfémy shodně určovanými ve všech publikacích, v nichž je můžeme nalézt, jsou *mikro-* a *mini-*.

Na závěr je třeba připomenout, že uvedený přehled hodnocení hraničních morfémů je pouze ilustrativní, neboť může docházet k tomu, že jeden a tentýž morfém může v různých slovech plnit odlišnou funkci, proto je vhodné při určování brát v úvahu konkrétní slovo, v němž se morfém vyskytuje.

Tab. 1 Přehled hodnocení hraničních morfémů v mluvnických popisech češtiny

	MČ(1)	ČM	PMČ	ČŘJ	TSC 2	NTS	TSS
anti-	P	P/R	P	X	P	P	X
arci-	P	P/R	P	P	P	P	X
ex-	P	X	P	R	P	P	X
extra-	P	X	X	X	X	X	X
hyper-	P	X	P	X	X	P	X
kontra-	P	P/R	P	X	P	P	X
mikro-	R	X	R	X	X	X	R
mini-	X	X	X	R	X	X	R
pseudo-	P	P/R	P	R	P	P	X
super-	P	X	P	R	P	P	R
ultra-	P	X	P	X	P	P	R

Tab. 2 Přehled hodnocení hraničních morfémů v lexikografických popisech češtiny

	SSJČ	SSČ	SJČ	NSČ	NSČ 2
anti-	R	R	P	P	P
arci-	R	R	R	X	R
ex-	P	X	R	P	P
extra-	R	X	X	X	X
hyper-	R	R	R	P	P
kontra-	R	R	R	P	X
mikro-	R	R	R	R/P	R/P
mini-	X	R	X	R/P	R/P
pseudo-	R	R	R	P/R	P/R
super-	R	R	X	R/P	R/P
ultra-	R	R	R	P	P

Literatura

- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: *Tvoření slov skládáním*. 1. vyd. Praha: ISV 1997. 202 s.
- ČECHOVÁ, Marie a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. 1. vyd. Praha: ISV 1996. 380 s.
- DOKULIL, Miloš: *Tvoření slov v češtině 1. Sv. 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha: Československá akademie věd 1962. 263 s.
- HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois: *Česká mluvnice*. 1. vyd. Praha: SPN 1960. 488 s.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině: slovník neologizmů*. 1. vyd. Praha: Academia 1998. 356 s.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině: slovník neologizmů 2.* 1. vyd. Praha: Academia 2004. 568 s.
- MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: *Slovo a slovesnost*, 1987, roč. 48, s. 124 – 139.
- MITTER, Patrik: *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v češtině*. Acta Universitatis Purkynianae 95. Ústí nad Labem: UJEP 2003. 190 s.
- MITTER, Patrik: *Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině*. Acta Universitatis Purkynianae 144. Ústí nad Labem: UJEP 2008. 148 s.
- Mluvnice češtiny [1]. Fonetika, fonologie, morfologie a morfemika, tvoření slov*. 1. vyd. Praha: Academia 1986. 566 s.
- Příruční mluvnice češtiny*. 1. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny 1996. 800 s.
- Slovník jazyka českého*. 4. přeprac. a dopl. vyd. Praha: Slovanské nakladatelství 1952. 1 801 s.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. 4. vyd. Praha: Academia 2005. 647 s.
- Slovník spisovného jazyka českého 1 – 8*. 2. vyd. Praha: Academia 1989.
- ŠMILAUER, Vladimír: *Novočeské tvoření slov*. 1. vyd. Praha: SPN 1971. 217 s.
- Tvoření slov v češtině. Sv. 2. Odvozování podstatných jmen*. 1. vyd. Praha: Academia 1967. 779 s.

Sémantické pravidlo pejorácie

Martin Pukanec

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Úvod

Cieľom tohto článku je zamyslieť sa nad určitou tendenciou pejorácie (t. j. zhoršovania významu) istej skupiny slov v slovanských jazykoch a jej príčinou a nepriamo poukázať na jej relatívnosť.

Pravidlo pejorácie ako jedno z pravidiel sémantických zmien nie je, na čo upozornil už otec modernej sémantiky M. Bréal, pravidlom, s akými sa v diachrónej jazykovede stretávame v oblasti fonetiky (Bréal, 1897, s. 6: „Ce ne sont pas non plus de ces lois sans exception, de ces lois aveugles, comme sont, s'il faut en croire quelques-uns de nos confrères, les lois de la phonétique”). Pravidlá sémantických zmien nemôžu existovať, pretože sú spojené s neopakovateľnými historickými udalosťami. Tu potom spočíva problém v tom, či má štúdium sémantiky nejakú vedeckú hodnotu alebo je disciplínou, akými sú história, etika a podobne, ktoré, ako je všeobecne známe, z prísne pozitivistického hľadiska vedeckú hodnotu nemajú žiadnu. Z pohľadu života je to však prísne pozitivistické hľadisko, ktoré nemá žiadnu hodnotu (porov. Wittgenstein, 1922, s. 161: „Wir fühlen, dass selbst, wenn alle m ö g l i c h e n wissenschaftlichen Fragen beantwortet sind, unsere Lebensprobleme noch gar nicht berührt sind“), a úlohou diachrónej jazykovedy, teda tej, čo skúma zmeny jazyka v čase, nie je stavať vedecky dokonalé sklenené paláce bez života (porov. J. Grimm, 1868, s. xi: „...ich wollte nicht blosz häuser bauen, sondern auch darin wohnen“), lež rozumieť životu.

Hranice jazyka človeka sú hranicami jeho života. Čo je zrejmé, život mocného je iný ako život nemocného. Potom je zrejmé, že jazyk mocného je iný ako jazyk nemocného. Na toto poukazuje tento článok.

Materiál

Ak jazykovedec skúma zmeny významu v slovách slovanských jazykov, musí si všimnúť jednu očividnú tendenciu, a to že výrazy, ktoré kedysi súviseli so svetom vládnucej triedy a bojovníkov a ich cnosťami, sú vo veľkom množstve prípadov zasiahnuté zásadnými sémantickými zmenami; nezriedka sa menia na svoje sémantické protiklady. Môžeme uviesť niekoľko príkladov (pozri viac Pukanec, 2013):

- **dbǫzъ*: ‘odvážny, smelý’ > ‘drzý, bezočivý’
- **dobrъ*: ‘odvážny’ > ‘milý, vľúdný, láskavý’
- **norъ(nъ)*: ‘svojhlavý’ > ‘vyhovujúci požiadavkám mravnosti, bezúhonný’
- **divъ*: ‘boží, divý’ > ‘divý, zúrivý, krutý, nemilosrdný’
- **ěrъ*: ‘prostý, bujný’ > ‘krutý, zúrivý, surový, násilný’
- **durъnъ*: ‘divý’ > ‘špatný, zlý, hnusný, hlúpy’
- **naglъ*: ‘náhly, prudký’ > ‘drzý, opovážlivý’
- **bujъ(nъ)*: ‘bujarý, silný’ > ‘bláznivý, hlúpy’
- **čbrstvъ*: ‘pevný, silný’ > ‘bezcitný’
- **prisnъ*: ‘skutočný’ > ‘neúprosný, tvrdý’
- **bridъkъ*: ‘ostrý’ > ‘odporný, hnusný’
- **xorbrъ*: ‘smelý’ > ‘márny’
- **krǫtъ*: ‘silný, tvrdý’ > ‘krutý’
- **krěpъ*: ‘silný’ > ‘nedôvtipný, nasprostastý’
- **grǫbъ*, **grubъ*: ‘drsný, veľký’ > ‘nevedomý, nevzdelaný, hrubý, odporný’
- **gъrdъ*: ‘hrdý, hrdinský’ > ‘odporný’
- **svętъ*: ‘slávny, mocný’ > ‘svätý’
- **vitędzъ*: ‘hrdina, udatný bojovník’ > ‘lénnik, vazal’
- **kъmetъ*: ‘predák’ > ‘poddaný roľník, nevoľník’
- **xolpъ*: ‘silný muž’ > ‘poddaný, nevoľník, hlupák, sprosták’
- **paxolę*: ‘vznešené dieťa’ > ‘čel’adník, sluha, darebák’
- **čędo*: ‘vznešené dieťa’ > ‘zlé dieťa’
- **ľutostъ*: ‘drsnosť, divokosť’ > ‘ľútosť, sústrast’, súcit’
- **starati*: ‘usilovať sa’ > ‘prosiť’
- **běditi*: ‘nútiť’ > ‘žiť v chudobe’
- **nuditi*, **nǫditi*: ‘nútiť’ > ‘nudiť, otravovať’
- **naviti*: ‘zabíjať’ > ‘unaviť’

Záver

Azda sa podarilo ukázať, že jazyk mocného môže byť iný ako jazyk nemocného. Vysvetliť uvedené sémantické zmeny jednoznačne nemožno. Dá sa predpokladať, že slovanská spoločnosť sa delila na dve viac-menej opozičné skupiny: bojovníkov a hospodárov (porov. rusko-byzantskú zmluvu k roku 907: „(Oleg) и мужи его по рускому закону кляшася оружьемъ своимъ, и Перуномъ, богомъ своимъ, и Волосомъ, скотьемъ богомъ,

и утвердиша миръ“ (Vyprávění o dávných dobách 1989, s. 65); navyše Volos nie je uvedený vo Vladimírovom panteóne v Kyjeve, pretože je zrejme zlým bohom, t. j. bohom roľníkov – завивать, завязать Волосу бороду = zaviazať prvé useknuté obilie). Ak slabí hospodári nechceli byť utláčaní silnými bojovníkmi a títo silní kvôli bohatstvu či pohodliu stratili svoju silu, hospodári sa mohli stať silnými a začať presadzovať zmeny, a to v spoločnosti, ako aj v jazyku. A takto to možno bolo (a večne bude) dokola. Pravdepodobne dualistické slovanské náboženstvo (Perún proti Volosovi, porov. opozíciu ahurov a daēvov u susedných Iráncov či ásov a vánov u susedných Germánov, ale aj doklady o slovanskej antropogenéze a kozmogónii) a potom kresťanstvo so svojim súcitom so slabými mohli byť tiež výraznými faktormi týchto zmien. Zohrávať rolu tu mohla tiež skutočnosť, že aristokracia sa stala neskôr rodovou, čo u Slovanov nie je nič pôvodné (porov. výraz *šľachta*, ktorý je výpožičkou zo strhn. *slahte*, *(ge)slehte* ‘rod, pôvod, kmeň’).

Literatúra

BRÉAL, Michel: *Essai de Sémantique*. Paris: Hachette 1897. 350 s.

GRIMM, Jacob: *Geschichte der Deutschen Sprache. Erster Band*. Leipzig: Verlag von S. Herzel 1868. 726 s.

PUKANEC, Martin: *Etymologický nákres slovanského sveta bohov a démonov (náboženstva a morálky Slovanov)*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2013. 148 s.

Vyprávění o dávných dobách – Nestorův letopis ruský. In: *Staroruská čítanka*. O. Kovačičová. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1989, s. 88 – 119.

WITTGENSTEIN, Ludwig: *Tractatus-Logico-Philosophicus*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. 1922. 162 s.

Žánr biblických textů jako možný faktor ovlivňující výskyt některých neplnovýznamových lexikálních jednotek

Markéta Pytlíková

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1. Překlad staročeského biblického textu a žánrová specifika

První staročeský úplný biblický překlad, vzniklý v půli 14. století, je jednoznačně kolektivním překladovým dílem; v průběhu desetiletí jeho zkoumání se ovšem různily názory na to, kolik překladatelů se na jeho přípravě podílelo (sr. např. Jireček, 1864). Vladimír Kyas, který jako první text tohoto rozsáhlého díla skutečně důkladně prozkoumal a také jej značnou část vydal jako kritickou edici, předpokládal, že se překladu účastnilo asi deset až jedenáct odborníků, které lze podle některých jejich ekvivalentů dále rozdělit do dvou skupin (Kyas, 1997, s. 43). V našem textu budeme tyto skupiny nazývat jako skupinu K (podle překladu *sacerdos* – kněz) a skupinu P (podle překladu *sacerdos* – pop). Na překladech skupiny K se podle Kyase mělo podílet šest, možná sedm překladatelů, na překladech skupin P překladatelé čtyři. Kyas si také povšiml, že některé texty skupiny K jsou si bližší než jiné.

Při našich detailnějších průzkumech textů skupiny K (Pytlíková, 2002, Pytlíková, 2010), se ukázalo, že některé texty skupiny K (Tobiáš, Skutky apoštolské, Knihy královské a Knihy Makabejské), připisované dvěma až třem odlišným překladatelům (Tob¹ a Act jednomu překladateli, Rg buď témuž překladateli, nebo jeho žáku, Ma dalšímu překladateli), mají natolik shodné překladatelské rysy, že v jejich rámci nelze objektivně rozpoznat více překladatelských idiolektů. Vyslovili jsme proto hypotézu, že Knihy Makabejské, doposud připisované individuálnímu překladateli, mohly být přeloženy týměž překladatelem, kterému se připisují Tob, Act a Rg a kterého Kyas ztotožňuje s tzv. Dominikánem, významnou literární osobností čtrnáctého století. Dalším logickým krokem bylo rozšířit tento průzkum na další velký celek knih ze skupiny K připisovaný individuálnímu překladateli, totiž na knihy prorocké, osmnáct knih od Izaiáše do Malachiáše. Kyas si totiž u prorockých knih povšiml některých shodných překladatelských postupů s Knihami královskými a Knihami Makabejskými, ale jiné rysy, které knihy prorocké odlišují od zmíněných dalších textů, ho vedly k závěru, že se přeci jen jedná o dílo individuálního překladatele (Kyas, 1997, s. 46).

Při našem zevrubném průzkumu charakteru prorockých textů a ostatních doposud zkoumaných textů skupiny K jsme zjistili, že rozdíly v některých překladatelských řešení,

¹ Abecední seznam všech užitých zkratk biblických knih naleznete na konci článku.

na něž Vladimír Kyas poukazoval, by mohly mít i jiné příčiny, než je rozdílný překladatelský idiolekt – mohly by pramenit z výrazně odlišné žánrové charakteristiky těchto textů.

Zatímco většina doposud zkoumaných textů skupiny K (Tobiáš, Skutky apoštolské, Knihy královské a Knihy Makabejské) i textů ze skupiny P, které byly v průzkumech z let 2002 a 2010 užity jako srovnávací (Knihy Paralipomenon, Matouš, Lukáš) je žánrově velmi podobná, jde víceméně o historická vyprávění, kde se přímé řeči střídají s řečí vypravěče, je situace v prorockých knihách značně odlišná. Prorocké texty jsou vedle sapienčních knih a epištol formálně jedním z nejspecifičtějších souborů biblických textů. Přestože některé z nich obsahují narativní části podobné vyprávěním v ostatních textech, většina jejich obsahu je vyplněna specifickými útvary prorockých promluv, výroků, případně popisů vidění apod. Postrádají tak typické rysy historických vyprávění, tedy přímé řeči a vyprávěcí pasáže, případně je obsahují jen v menší míře.

Nakolik se žánrově liší knihy prorocké a srovnávací texty historicko-vyprávěcího charakteru si ukážeme v grafu, v němž jsme celkový počet kapitol v jednotlivých biblických knihách porovnali s počtem tzv. narativních kapitol, tedy takových kapitol, kde se vyskytuje jak přímá řeč, tak řeč vypravěče.² Jednotlivé knihy jsou řazeny sestupně podle počtu narativních kapitol.

² Pro tento základní informační průzkum jsme stanovili velmi nízká vstupní kritéria – jako narativní kapitolu jsme chápali takovou kapitolu, kde se vyskytuje alespoň jedna řeč vypravěče a jedna přímá řeč. Výsledky jsou tedy v tomto ohledu jen velmi orientační, nerozlišují například míru narativity jednotlivých kapitol. Věříme však, že pro základní popis rozdílů celkem postačují. Uvědomujeme si zároveň, že pojem „narativita“ má především v kontextu literární teorie mnohem širší významové pole; v našem průzkumu jej užíváme především proto, že se nám nepodařilo najít vhodnější termín popisující skutečnosti, které sledujeme.

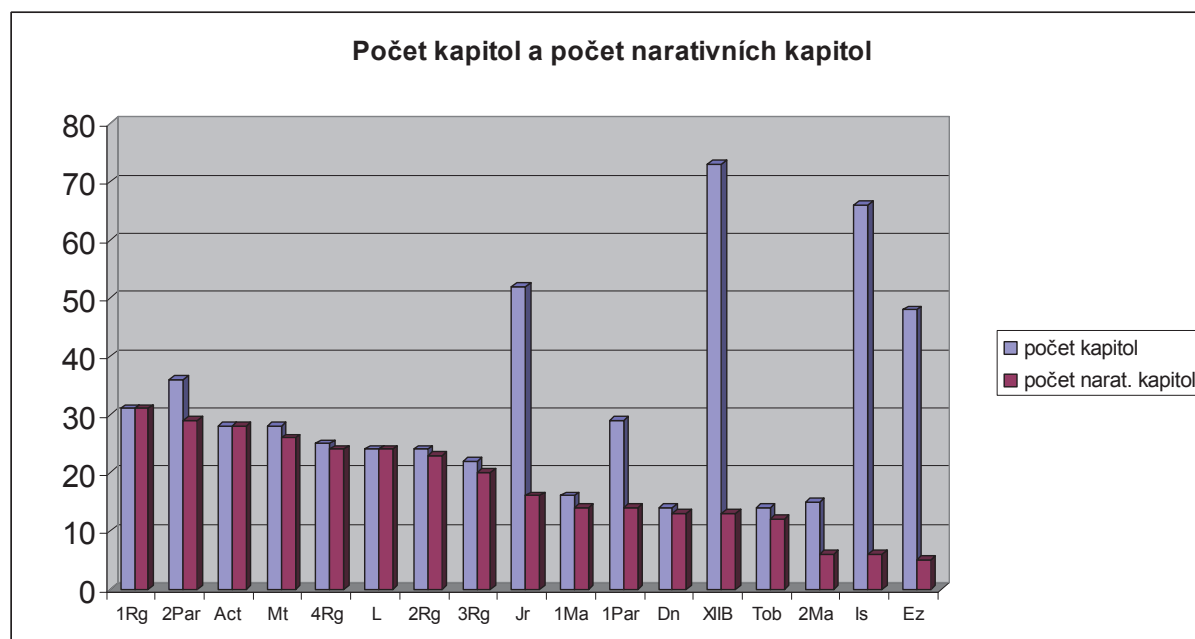
Uvádíme zde, které kapitoly v jednotlivých knihách pokládáme za narativní a které nikoli.

V Act, 1Rg a L pokládáme za narativní všechny kapitoly.

V následujících biblických knihách pokládáme za narativní všechny kapitoly kromě těch uvedených v závorkách: 2Rg (8), 3Rg (4, 7), 4Rg (15), 1Ma (1, 15), 1Par (16, 18, 20, 24, 25, 26, 27), 2Par (3–5, 17, 21, 22, 27), Dn (11) a Mt (1, 5).

V následujících biblických knihách pokládáme za narativní pouze kapitoly uvedené v závorkách: Is (6, 7, 36–39), Jr (1, 21, 24, 26, 28, 32–43, 51), Ez (4, 9–11, 37), XIIB /sr. pozn. 5/ (Am 7, Agg 2, Zch 1–7, Zch 11, Jon 1, Jon 3, Jon 4), 2Ma (6, 7, 9, 11, 14, 15).

Graf 2

Graf názorně ukazuje, že co do počtu narativních kapitol a jejich poměru k celkovému počtu kapitol se náš vzorek textů rozpadá na dvě části. Zatímco v naprosté většině srovnávacích textů se počet narativních kapitol a počet kapitol víceméně shoduje (jistou výjimkou jsou 1Par a 2Ma), a lze je tedy pokládat za texty s vysokou mírou narativity, prorocké knihy se jeví značně odlišně. Rozdíl počtu kapitol vůbec a počtu kapitol narativních je v prorockých knihách značný a zřetelně se tak ukazuje, že se v tomto ohledu od srovnávacího vzorku velmi liší. Výjimkou je kniha Daniel, která i jinak vybočuje z celku prorockých knih (jedná se o nejkratší text z Velkých proroků, o knihu, v níž převažuje vyprávění, její část je zachována jen řecky, v hebrejském kánonu není k prorockým knihám řazena atd., sr. též Pytlíková, 2012).

V následujícím průzkumu jsme se pokusili zjistit, zda skutečnost, že se prorocké texty s ohledem na žánrovou charakteristiku značně liší od dalších textů skupiny K, může ovlivnit výskyt některých překladatelských řešení, jejichž různost byla doposud připisována existenci různých překladatelských idiolektů. Tento problém jsme zkoumali na konkrétním druhu neplnovýznamových lexikálních jednotek, tzv. *navazovacích výrazech časových*.

2. Navazovací výraz v ta doba a další tzv. navazovací výrazy časové

Bible drážďanská (kol. 1460), Is 36,11: *V ta doba* vecē Eliachim; Et dixit Eliacim

Proroci rožmberští (kol. 1490), Jr 38,7: *a v ta doba* král sedieše v bráně benjamínskej; porro rex sedebat in porta Benjamin

Uvozovacími spojeními *v ta doba*, *v ten čas*, *v tu hodinu* a jejich variantami jsou v prvním staročeském biblickém překladu překládána v první řadě latinská spojení typu *in eo tempore*, *in eadem hora* apod., která jsou obvykle užívána na začátku větného celku jako výraz navazující další děj na děj předchozí a případně jej časově zařazující. V některých knihách přeložených skupinou K se však tyto prostředky, které souhrnně nazýváme „navazovací výrazy časové“ (dále NVČ), objevují na začátku větných celků i za jiné uvozovací latinské spojky, příslovce či částice, jako jsou *et*, *autem*, *tunc*, *ergo*, *porro*, *vero*, *-que* apod.³ Předpokládáme, že překladatel či překladatelé skupiny K se zde inspirovali tímto syntaktickým prostředkem, užívaným ve Vulgátě relativně hojně, a využili jej i na místech, kde jim přišel funkční a vhodný, přestože neměl přímou oporu v latinském textu.⁴ Hojně je těchto NVČ užíváno především v Knihách královských, Tobiášovi a Skutcích apoštolských, méně již v Knihách Makabejských a v knihách prorockých, jak ukazují Tabulka 1 (výskyt v jednotlivých biblických knihách skupiny K) a Tabulka 2 (výskyt ve všech textech našeho vzorku, seskupených podle předpokládaných překladatelů podle Kyasovy hypotézy).

Tabulka 1

	skupina K												
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Ma	2Ma	Is	Jr	Ez	Dn	XIIB ⁵
<i>NVČ s doba celkem</i>	4	15	27	26	25	15	3	3	2	2	0	1	0
<i>NVČ s čas celkem</i>	3	2	4	5	7	7	1	1	0	2	0	0	0
<i>NVČ s hodina celkem</i>	6	16	6	2	1	4	0	1	0	0	0	0	0
<i>NVČ celkem</i>	13	33	37	33	33	26	4	5	2	4	0	1	0

Tabulka 2

	skupina K				skupina P	
	TobAct	Rg	Ma	Pror	Par	Ev
<i>NVČ s doba celkem</i>	19	93	6	5	0	2
<i>NVČ s čas celkem</i>	5	23	2	2	0	0
<i>NVČ s hodina celkem</i>	22	13	1	0	0	0
<i>NVČ celkem</i>	46	129	9	7	0	2

³ Komplettní repertoár POT překládaných jako navazovací výrazy viz Pytlíková 2011, příloha 1.

⁴ V knihách skupiny P najdeme v rámci našeho vzorku takové překladatelské řešení jen dvakrát, jednou v Mt (*v ta doba* za *autem*) a jednou v L (*v ta doba* za *autem*).

⁵ XIIB označuje společně hodnocené texty Dvanácti proroků a Barucha, které pro jejich malý rozsah bylo nutné hodnotit jako jeden celek.

Výrazně nižší počet užití výrazu *v ta doba* (a potažmo všech NVČ) v prorockých knihách pokládal V. Kyas za překladatelský znak odlišující překladatelský idiolekt prorockých knih od Knih královských (Kyas, 1971, s. 36), a z této skutečnosti vyvozoval, že tyto texty překládali dva různí překladatelé. Je pravda, že rozdíl mezi těmito dvěma skupinami textů v užívání NVČ je skutečně výrazný (129 NVČ v Rg versus 7 NVČ v Pror), pokládáme však za důležité se zamyslet nad tím, zda tento rozdíl nelze vyložit i jinými okolnostmi, než je potenciální odlišný překladatelský idiolekt. Samotný výskyt NVČ v textech skupiny K – byť v různém množství – je sám o sobě signifikantní, odlišuje tyto texty od textů skupiny P našeho vzorku, kde se toto překladatelské řešení objevuje jen ojediněle (sr. pozn. 3). Výskyt NVČ v prorockých knihách je také relativně blízký výskytu téhož prostředku v Knihách Makabejských, přestože při jeho hodnocení musíme brát v úvahu značně odlišnou charakteristiku rozsahu i typu textů.

Klademe si tedy otázku, zda samotný výskyt NVČ v textech skupiny K nemůže znamenat společný překladatelský idiolekt a zda míru výskytu NVČ nemohou ovlivňovat jiné okolnosti. V tomto ohledu nabízíme tři možná vysvětlení, přičemž nemůžeme vyloučit ani jejich kombinaci.

2.1. Odlišný výskyt NVČ může být zapříčiněn odlišným výskytem latinských předloh v různých textech skupiny K

Když jsme zkoumali typy latinských spojek a spojovacích příslovečných výrazů, za které jsou NVČ ve skupině K dosazovány, a jejich celkový počet v daných textech, narazili jsme na některé zajímavé anomálie. Zejména v některých prorockých textech se některé druhy těchto spojovacích výrazů objevovaly ve výrazně nižší míře než v ostatních srovnávacích textech. Jednalo se o lexémy *autem*⁶ a *vero*, jejichž výskyt shrnuje Tabulka 3.

Tabulka 3

	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Ma	2Ma	Is	Jr	Ez	Dn	XIIB	1Par	2Par	Mt	L
<i>autem celkem</i>	36	359	226	174	162	121	80	167	15	40	92	74	28	139	123	279	313
<i>vero celkem</i>	15	45	10	11	11	12	9	48	3	8	3	2	3	36	30	25	17

V naprosté většině knih našeho vzorku se navazovací *autem* objevuje ve více než sto výskytech; z tohoto celku výrazněji vybočují Tob, Jr, XIIB a zejména Is, kde se *autem* vyskytuje jen patnáctkrát. Zatímco u Tob bychom mohli počítat s vlivem nevelkého rozsahu

⁶ Jedná se pouze o *autem* v jeho slučovacím a navazovacím významu, *autem* ve významu odporovacím bylo z tohoto shrnutí vyloučeno.

textu, u zbylých knih tento argument použít nemůžeme, protože se jedná o jedny z nejrozsáhlejších textů našeho vzorku.

Podobná je situace s výrazem *vero*, jehož výskyt se ve většině zkoumaných biblických knih pohybuje mezi zhruba mezi 10 a 50, v knihách Is, Ez, Dn a XIIB jde však jen o jednotkové výskyty.

Netvrdíme, že právě nízký výskyt těchto latinských lexikálních jednotek zapříčiňuje nízký výskyt NVČ v textech – jako NVČ je překládána řada dalších latinských spojkových a navazovacích výrazů v iniciální pozici větného celku. Domníváme se však, že nízká míra těchto dvou latinských lexikálních jednotek v týchž textech, kde se vyskytuje jen malé množství NVČ (tedy v textech prorockých) by mohla ukazovat na jistou závislost těchto lexikálních jednotek na sdělovaném obsahu a především na žánrovém charakteru textu. Z této premisy vychází náš další argument.

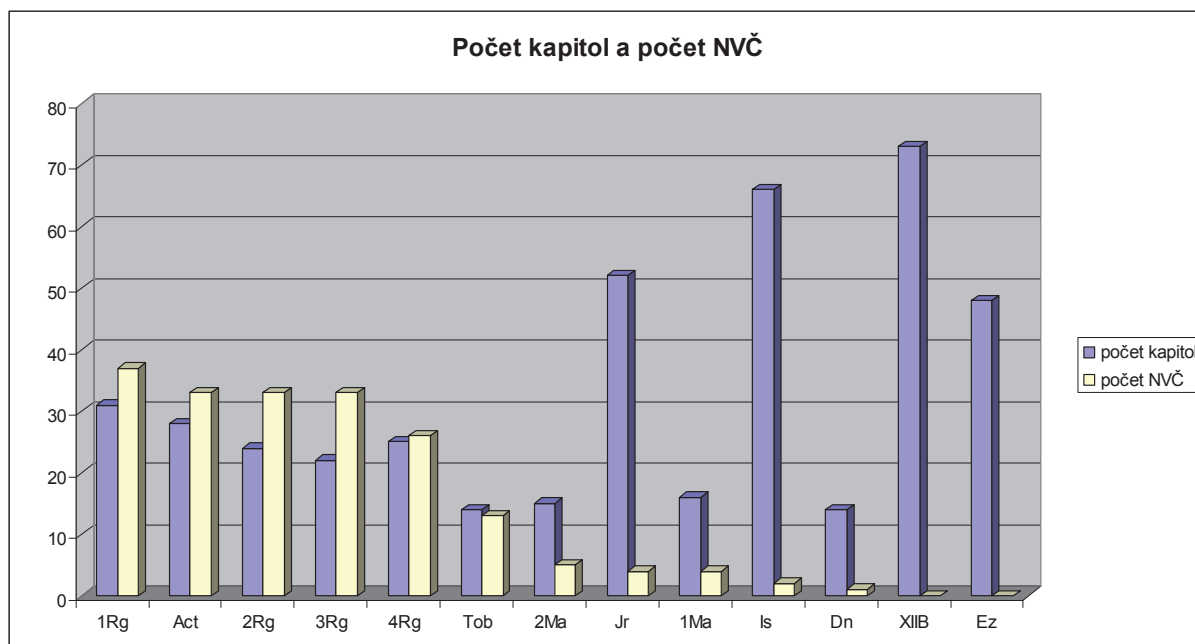
2.2. Odlišný výskyt NVČ může být zapříčiněn odlišným žánrovým typem textů v rámci skupiny K

Předchozí zjištění, které shrnuje Tabulka 3, nás dovedlo k hypotéze, že nízký výskyt NVČ by nemusel být ani tak ovlivněn odlišným překladatelským idiolektem, jako spíše odlišným žánrovým typem textů. Vede nás k tomu předpoklad, že NVČ, jako spojovací výrazy, které slouží v první řadě jako signály navazování jednoho děje na druhý, budou pravděpodobně více užívány v textech, kde se takové navazování často objevuje, tedy v textech vyprávěcích, narativních. Nápadné je, že i spojovací a slučovací *autem* i spojovací výraz *vero*, které v iniciální pozici věty často zastávají podobnou funkci jako NVČ, se také hojněji vyskytují v narativních textech než v textech knih prorockých, kde je narativních částí obecně méně. Tuto skutečnost jsme se pokusili alespoň v základních rysech prozkoumat a zjistit, zda mezi mírou narativity jednotlivých knih a mírou výskytu NVČ existuje nějaký, byť třeba náznakový vztah.

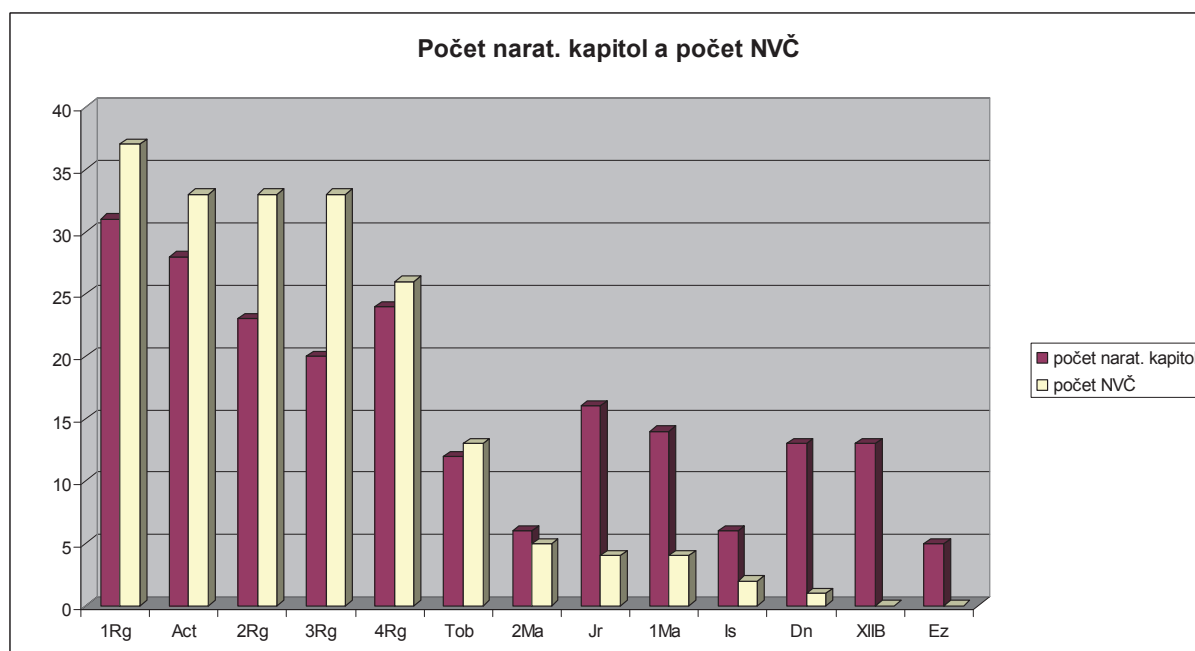
V rámci velmi jednoduchého a hrubého průzkumu jsme se pokusili porovnat vztah míry výskytu NVČ s celkovým počtem kapitol (tedy rozsahem textu) a dále s počtem narativních kapitol (tedy rozsahem narativních částí v textu).⁷ Výsledek shrnují Graf 2 a Graf 4, jednotlivé texty jsou seřazeny sestupně podle výskytu počtů NVČ.

⁷ K definici narativní kapitoly sr. pozn. 1.

Graf 3

Graf 4

Výsledky tohoto hrubého porovnání nám v první řadě ukazují, že zkoumané texty se, nikoli překvapivě, rozpadají na dva celky – na celek s vysokým počtem NVČ a zároveň vysokým počtem narativních kapitol (Rg, Tob, Act) v levé části grafů a na celek s nižším počtem narativních kapitol a s nižším počtem NVČ (Pror) v pravé části grafů. Někde mezi těmito celky se pohybují Knihy Makabejské.

Je také celkem zřetelné, že v rámci obou celků vyhlíží poměr kapitol, narativních kapitol a počtů NVČ poněkud odlišně. Zatímco u textů v levé části grafů počet NVČ relativně koresponduje jak s celkovým počtem kapitol (Graf 2), tak s celkovým počtem narativních kapitol (Graf 4; což je dáno zejména tím, že téměř všechny kapitoly jsou v těchto textech narativní), u textů v pravé části grafů je poměr NVČ k počtu kapitol a k počtu narativních kapitol značně odlišný. Zatímco mezi počtem kapitol a počtem NVČ neexistuje v Pror prakticky žádný vztah (Graf 2), mezi počtem kapitol a počtem narativních kapitol (Graf 4) můžeme jistou souvislost vysledovat. Zdá se tedy, že mezi mírou narativity textu (která úzce souvisí s jeho žánrem) a mezi užitím NVČ by mohla existovat souvislost.

Jsou-li však všechny texty projevem totožného překladatelského idiolektu, předpokládali bychom, že míra užití NVČ bude i v textech na pravé straně korespondovat s počtem narativních kapitol v podobné míře jako u textů na levé straně. Rozdíl mezi těmito dvěma skupinami je ale zřetelný i v tomto porovnání – rozdíl pozorujeme i mezi texty s podobným počtem narativních kapitol na levé a na pravé straně. To je dobře vidět, porovnáme-li kupříkladu knihu Tobíáš (nalevo) s texty s podobnými počty narativních kapitol napravo – s Dn a XIIB. Tyto dva prorocké texty užívají zřetelně méně NVČ než Tob. Je také zajímavé, že do této pravé skupiny textů zapadá svým poměrem NVČ k narativním kapitolám také 1Ma.

Zdá se tedy, že zde kromě míry narativity textů hraje roli ještě nějaký další faktor. Tím může být samozřejmě odlišný překladatelský idiolekt těchto dvou skupin, což by odpovídalo Kyasově hypotéze. Všichni překladatelé přítomní v našem vzorku by v takovém případě užívali NVČ, ale jeden z nich by tak činil ve výrazně vyšší míře. Poněkud záhadnou položku by v takovém případě představovaly Knihy Makabejské – jedna by svým překladatelským řešením spadala spíše do skupiny s hojnějším užitím NVČ, zatímco druhá do skupiny s méně častým užitím. Problém ovšem je, že žádný jiný překladatelský znak na rozdíl mezi těmito dvěma texty neukazuje. Nabízí se tedy možnost tuto skutečnost interpretovat ještě dalším způsobem.

2.3. Odlišný výskyt NVČ může být zapříčiněn vývojem překladatelského idiolektu v rámci skupiny K

Předpokládejme, že překladatelský idiolekt se může v průběhu času postupně vyvíjet s tím, jak roste zkušenost překladatele i jeho obeznámenost s textem (sr. Pytlíková 2011, s. 54). Rozdílný počet NVČ v textech „levé strany“ a „pravé strany“ našich grafů by se pak dal vysvětlit i tímto způsobem – postupně se měnila překladatelova preference užívání NVČ

v jím překládaných textech. Kdybychom znali časovou posloupnost překládání textů skupiny K, mohli bychom vysoudit, zda šlo spíše o postupný nárůst preference tohoto překladového prostředku, či o postupné snižování. Budeme-li předpokládat, že nejprve byl přeložen Tob (Kyas, 1968, s. 72), následně snad Act a dále byly knihy skupiny K překládány podle svého pořadí v bibli, tedy Rg, Pror a následně Ma (sr. Pytlíková, 2011, s. 55), šlo by spíše o postupné upouštění od užívání tohoto překladového prostředku, který však v repertoáru překladatele stále zůstal. Svou roli ovšem může hrát i „nasycenost“ konkrétního biblického textu těmito výrazy již v latinském originále. Například v knize Daniel se výrazy tohoto typu *s tempus* a *hora* objevují 4× a jsou v tomto duchu přeloženy. Nelze tedy ani vyloučit, že překladatel pokládal další „dodávané“ NVČ v českém textu za stylisticky nadbytečné.

3. Závěr

Přestože náš průzkum jednoznačně neprokázal, jaká je příčina odlišné míry užívání NVČ v jednotlivých textech skupiny K, poukázal na to, že zde pravděpodobně hrají roli i jiné faktory než případný odlišný překladatelský idiolekt. V první řadě se jedná o odlišný žánr sledovaných textů a také o možný vývoj překladatelského idiolektu jediné překladatelské osobnosti. Rozdílný výskyt NVČ v prorockých textech tedy nevylučuje, že překladatel prorockých knih byl totožný s překladatelem některého z dalších textů skupiny K, a nepopírá ani možnost, že všechny zkoumané texty skupiny K jsou hypoteticky dílem jediné překladatelské osobnosti.

Poznámka

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1153 Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování a projektu GA ČR č. P406/10/1140 Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálovýchází).

Abecední seznam užitých biblických zkratk

1Ma – 1. Makabejská

1Par – První Paralipomenon

1Rg – První královská

2Ma – 2. Makabejská

2Par – Druhá Paralipomenon

2Rg – Druhá královská

3Rg – Třetí královská

4Rg – Čtvrtá královská
 Act – Skutky apoštolské
 Agg – Ageus
 Am – Amos
 Dn – Daniel
 Ez – Ezechiel
 Is – Izaiáš
 Jon – Jonáš
 Jr – Jeremiáš
 L – Lukášovo evangelium
 Lam – Pláč Jeremiášův
 Mt – Matoušovo evangelium
 Pror – Prorocké knihy, 18 knih od Izaiáše do Malachiáše
 Tob – Tobáš
 XIIB – Dvanáct proroků s knihou Baruch
 Zch – Zachariáš

Literatura

JIREČEK, Josef: *Rozbor prvotního českého překladu starého zákona*. Časopis muzea království českého, 38, 1864, s. 136 – 177, 288 – 301, 371 – 398.

KYAS, Vladimír: *První český překlad bible*. Praha: Academia 1971. 78 s.

KYAS, Vladimír: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad 1997. 320 s.

PYTLÍKOVÁ, Markéta: *Staročeské překlady tzv. Dominikána*. [Diplomová práce]. Praha: FF UK 2002. 110 s.

PYTLÍKOVÁ, Markéta: Specifika prvního staročeského překladu Knih prorockých a Knih makabejských. In: *Varia XVII*. Ed. S. Ondrejovič. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku – Filozofická fakulta – Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave 2010, s. 400 – 411.

PYTLÍKOVÁ, Markéta: *Průzkum překladové a překladatelské stránky první redakce staročeského biblického překladu*. [Disertační práce]. Olomouc: FF UP 2011. 184 s.

PYTLÍKOVÁ, Markéta: *Knih Daniel v staročeském biblickém překladu*. In: *Varia XX*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2012, v tisku.

Staročeská bible drážďanská a olomoucká, V/1 Izaiáš – Baruch, V/2 Ozeáš – 2.
Makabejská Praha: Academia 2009. 554 s., 256 s.

O subjektivitě a objektivitě jazyka mediálních textů

Tereza Rábová

Institut komunikačních studií a žurnalistiky, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Úvod

Pragmatický, resp. pragmlingvistický přístup, který je při zkoumání řečových struktur, různých typů výpovědí a obecněji přirozené komunikace v dnešní době hojně využíván (hovoříme o něm již od dob komunikačně-pragmatického obratu), zahrnuje pro toto studium v sobě řadu výhod. Nevšímá si totiž pouze vnitřního, čistě jazykového ustrojení promluvy, ale akcentuje rovněž vnější, mimojazykové faktory, jež zahrnují složky kontextu a komunikační situace atd. Proto právě umožňuje takový přístup nahlížet komunikační proces i jeho výsledné podoby celistvě a komplexně.

Tradičně se v souvislosti s pragmlingvistickým zkoumáním hovoří o mluvních aktech, o komunikačních maximách nebo neverbální komunikaci, vzhledem ke svému zaměření na cíl a funkci projevu lze ovšem do něj zahrnout také takové složky komunikace, jakými jsou tzv. presupozice, konverzační a komunikační implikatury, implicitní a explicitní složky nejen jazykového, ale i vizuálního vyjádření, projevy emocionality a racionality nebo subjektivity a objektivity, jež souvisí s otisky produktora v textu a které se manifestují nejrozličnějšími modalizačními prostředky. Ty text určitým způsobem čtenáři otevírají či mu poskytují klíč, jak má daný text dekodovat. Do textu jsou vnášeny podrozumívané významy, pro jejichž pochopení je třeba čerpat z naší tzv. předpokladové báze/encyklopedie aktuálního světa (pojem U. Eca), a také mnohá více či méně jasná metaforická vyjádření. Propojená síť takto nastíněných jazykových/textových aspektů zasluhuje bližší vymezení a osvětlení.

V tomto příspěvku se omezíme na výběr některých z těchto jevů, zejména na problematiku jazykově konstituované subjektivity a objektivity, resp. (ne)možné jazykové neutrality. Materiálem nám budou vybrané aktuální mediální texty, konkrétně žurnalistické a publicistické články. Domníváme se, že v úvodu nastíněný pragmlingvistický přístup k textům publikovaným médií je pro jejich popis a analýzu více než vhodný, právě pro svou komplexitu. Zároveň máme za to, že žurnalistické a publicistické texty jsou materiály, jimiž je třeba se v této souvislosti zabývat. Mají v dnešní době v sociokulturním prostoru nevídaný potenciál ovlivňovat názory, postoje, myšlenky recipientů, mediálního publika. Masový dosah, působnost, rozšíření a vliv jejich obsahů si kritický rozbor žádá v míře zvýšené, a to zejména kvůli potřebě kritického přístupu k nim a za účelem omezení možnosti nechat sebou

prostřednictvím těchto neuvěřitelně početných a dennodenně působících textů nejrůznější povahy manipulovat.

Všudypřítomná subjektivita...

Mezi výše naznačené nástroje, které při uvažování o mediálních textech nejsou snad zcela běžně využívány, patří také koncepty spadající do tzv. argumentace v přirozeném jazyce (např. Ducrot, 1980, Carel, 1992 a jejich další práce). Podle nich je argument v jazyce všudypřítomný stejně jako je v jazyce všudypřítomná metafora (viz např. Kraus, 2009), a je vlastně jejím hlavním cílem; toto pojetí se vymezuje vůči tzv. referenčnímu chápání jazyka. Argumentace není jakási rétorická nadstavba řeči, ale její inherentní součást přítomná ve všech jazykových vrstvách.

R. Barthes užíval v této souvislosti pojmu „smrt autora“ pro zdůraznění aktivního přijímání textu recipientem, vkládání vlastních významů do textu na úkor významů vkládaných do textu samotným autorem. Máme za to, že žádný text ovšem nemůže být zcela odebrán svému produktorovi, a tedy podléhá vždy jisté autorské subjektivitě, která se v promluvách na různých rovinách manifestuje.

Přijmeme-li ve shodě s teorií argumentace v přirozeném jazyce myšlenku, že žádné vyjádření nemůže být prosto názoru, argumentace, počítáme s tím, že v jazyce a v myšlení konstruovaném jazykem je z principu vždy obsaženo mínění a že tedy objektivní psaní prostě volbou autora textu být nemůže. Kerbrat-Orecchioniová navíc uvažuje o několikerém typu subjektivity: interpretativní, afektivní, axiologické, moralizační (více viz Kerbrat-Orecchioniová, 1980).

Také vágnost, nejednoznačnost a sémantická rozostřenost, které jsou jazykové komunikaci do jisté míry vlastní, fenoménu subjektivity výrazně nahrávají. Uvedme mezi jinými příklad tzv. kvantifikátorů: výrazy jako *hodně, málo, několik; téměř, zcela, necelý* nabývají přesného významu právě v pragmatickém a situačním kontextu; je v podstatě nemožné je přesně definovat. Konotace hrají roli u mnoha dalších lexémů. V právních textech např. častá *přiměřenost, dostatečnost*; názvů barev, u mnoha běžných substantiv (jedná se ještě *křeslo*, nebo už *o židli*? atd.)

V případě tisku a mediálních, konkrétně žurnalistických textů do hry vstupuje právě snaha o objektivitu, z hlediska mediálních teorií žádoucí neutralita, nestrannost, vyváženost, nezaujatost a další požadavky na žurnalistické články, které se s nutnou jazykovou vágností

a zaujatostí, příp. též všudypřítomnou argumentativností nutně střetávají.¹ V tomto kontextu také hovoříme o explicitnosti a implicitnosti jazykového vyjádření (viz např. Hausenblas, 1972, Kerbrat-Orecchioniová, 1998) a také o orientátorech – časových, místních, textových. Jejich úlohu často plní spojky mající úlohu jak syntaktickou, tak sémantickou, „orientující“ význam a směřující žádoucí pochopení propojovaných promluv, dále adverbia a tzv. textové spojky (popisované hojně zejména právě ve francouzské tradici) a také některé metajazykové komentáře (viz např. Hoffmannová, 1983).

Dále sem patří tzv. modalizátory, které jsou v gramatickém i lexikálním popisu jazyka tradičně popisovány a o něž se subjektivní zabarvení promluv opírá. Výraznou úlohu modalizační plní modální slovesa, jejichž podstatou je upřesňovat významové odstíny výpovědi. Modalizace se zrcadlí také ve volbě expresivních lexikálních výrazových prostředků. Postojová modalita se prolíná také s tzv. komunikačními funkcemi výpovědi, tedy šířeji či úžeji definovanými třídami cílů/funkcí výpovědí. Různé typy postojů jsou popisovány např. jako modalita jistotní, voluntativní, evaluativní (viz např. Čechová, 1996).

Některé z těchto prostředků ukážeme na materiálu textu zpravodajského článku iDNES.cz.² Den poté, kdy na serveru iDNES.cz vyšel, byla původní verze upravena – podtržením jsme zvýraznili následně pozměněné části textu.

Ukázka 1

Miliony jsem k matce odklonil já, odejít nehodlám, kroutil se Kocourek³

*Ministr průmyslu a obchodu Martin Kocourek **tvrdí**, že dosud nevysvětlené matčiny miliony jsou jeho a rodiny. Jedná se o **údajně** peníze z podnikání a rodinných úspor, **které musel "odklonit"** kvůli rozvodu. **Viditelně nervózní Kocourek uvedl, že bude o svém případě ve středu jednat s premiérem Petrem Nečasem. Ve vládě chce zůstat.***

(...)

***Vládu ministr opustit nehodlá. Ještě ve středu se setká s premiérem.** Kocourek odmítl, že peníze získal díky vazbám na ČEZ či na hazardní průmysl. S exmanželkou se ministr prý již vyrovnal, uvedl bez bližších podrobností.*

¹ Snaha o racionální a objektivizované vyjádření je mimochodem charakteristická rovněž pro texty odborné a vědecké.

² Jedná se pouze o úryvky textu, nikoliv o celý text.

³ Jiříčka, J. – Kopecký, J.: *Miliony jsem k matce odklonil já, odejít nehodlám, kroutil se Kocourek*. In: iDNES.cz [online]. 2011-09-11 [cit. 2012-3-29]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz/miliony-jsem-k-matce-odklonil-ja-odejit-nehodlam-kroutil-se-kocourek-1g8-/domaci.aspx?c=A111109_134658_domaci_jj>.

Kocourek vysvětloval kauzu neurčitě, konkrétněji se vyjádřil až na opakované dotazy novinářů. Háji sel, že se jednalo o nešťastnou osobní situaci. Na některé otázky odpovídal po výrazných odmlkách a s rozpačitým výrazem.

(...)

Ukázka 2

Miliony jsem k matce odklonil já, odejít nehodlám, kroutil se Kocourek

Ministr průmyslu a obchodu Martin Kocourek tvrdil, že dosud nevysvětlené matčiny miliony jsou jeho a rodiny. Jedná se o peníze z podnikání a rodinných úspor, "odkloněné" kvůli rozvodu, vysvětloval nervózně Kocourek. O kauze později jednal s premiérem Petrem Nečasem.

(...)

Kocourek odmítl, že peníze získal díky vazbám na ČEZ či na hazardní průmysl. S exmanželkou se ministr prý již vyrovnal, uvedl bez bližších podrobností.

Kocourek na brífinku vysvětloval kauzu značně neurčitě, konkrétněji se vyjádřil až na opakované dotazy novinářů. Dokola se hájil, že se jednalo o nešťastnou osobní situaci.

Na některé otázky ministr odpovídal po výrazných odmlkách, s rozpačitým výrazem.

(...)

V uvedených ukázkách si všimněme několika subjektivizujících prvků. Výraznou úlohu pro modalizování výpovědi mají tzv. verba dicendi neboli slovesa pravení. Výběrem produktor volí odstínění jistoty tvrzení na základě jemných rozdílů v sémantických rysech jednotlivých sloves (*uvést, tvrdit, odmítnout, vysvětlovat, vyjádřit, hájit se, odpovídat*).⁴ Mezi typické modalizační prostředky patří užití částice *prý* a *údajně*, jimiž se autor zbavuje zodpovědnosti za řečené a distancuje od promluvy. Grafickým prostředkem distance, příp. ironie, je pak užití uvozovek. Jednoznačně subjektivní je užití hodnoticích a expresivních adjektiv a adverbií nebo jiných prostředků s hodnoticím významem (*nervózně, značně neurčitě, po výrazných odmlkách, s rozpačitým výrazem*). Zaujetí stanoviska a záměrné

⁴ O performativním užití verb dicendi se zmiňuje např. Daneš 1973.

sémantické zabarvení se projevuje také v užití nevlastní předložky *díky* namísto např. *kvůli* nebo *vinou*.

... anebo snad objektivita?

Zjednodušíme zde dělení novinářských textů na tzv. subjektivní a objektivní žánry, zpravodajství a publicistiku (záleží na terminologii a pojetí). R. Koren se zabývá premisou, že i na „hřišti“, na němž je dovoleno otevřeně, explicitně projevovat názor osobní, názor redakce či plátku, tedy v textech „subjektivních“ žánrů typu komentáře, editoriálu, analýzy nebo názoru, autoři přesto inklinují k zachování zdání objektivity tak, aby souzněli s převažujícím celospolečenským doxa, míněním.⁵ V tomto jazykovém chování jsou novináři vedeni snahou jednak naklonit na svou stranu čtenáře snahou o manifestaci „pravdivosti“ řečeného, jednak zachovat požadovanou „mediální korektnost“ (ve frankofonním prostředí se navíc tato problematika spojuje s pojmem *legitimizace* projevu). Používá také pojmu „neutralizace stanoviska“. Autoři těchto textů chtějí podle R. Koren budít zdání, že *jsou* objektivní⁶, upoutávají záměrně pozornost na svou nezaújatost a evidentnost svého projevu. Posilují tím tak společenský status quo. (Koren, 2004).

Novináři a lingvisté mají pak podle všeho na věc jiný náhled: první se domnívají, že lze zprávu zpracovat stylově, tónem, étosem (znovunalezený pojem antiky) zcela neutrálně, zatímco (někteří) lingvisté jsou toho názoru (a my tento názor sdílíme), že zpracování myšlenkové látky, její uchopení slovy a zaujetí stanoviska od sebe oddělit nelze. Ve shodě s P. Charaudeauem Koren dále konstatuje, že „...(novináři) zdá se ignorují, že je z jazykového hlediska nemožné oddělit referenční část sémantiky od její pragmatické a argumentační dimenze a že výpovědní subjektivita je vlastní jazyku, společenské komunikaci a zkrátka každému dalšímu vyjádření...“ (Koren, 2004, s. 2) P. Charaudeau rovněž zmiňuje dvě polohy/úlohy novináře: být neutrálním z politického hlediska, ale zároveň „angažovaný“ z hlediska zaujímání postoje ke společenské morálce.

K prostředkům, kterými se takový postoj manifestuje ve francouzštině, počítá R. Koren také určitý rytmus řeči (stejně jako v češtině), ovšem častěji než v češtině využívané neosobní a infinitivní konstrukce a dále literární a obecněji nejrůznější rétorické postupy.

⁵ Doplňme, že se zabývá texty francouzské provenience.

⁶ Viz také charta *Jak psát do Le Monde*, profesní a vnitřní etické charty Le Figaro atd.

Namísto závěru

Naznačené konkrétní prostředky užívané v českém textu i ty, které se vyskytují např. v textech tisku francouzského (spolu s představenými teoretickými pracemi z frankofonní oblasti) vyžadují do budoucna hlubší studium; nicméně myšlenka o „nereferenčním“ a argumentativním pojetí jazyka zde skýtá mnohé výzkumné možnosti, stejně jako úvahy o možnostech manifestace subjektivity, resp. objektivit v mediálních textech. Jsme toho názoru, že studia lingvistická, pragmatická a studia tzv. mediální nevycházejí vždy ze společných teoretických základů a že propojování těchto pohledů je k užitku věci. Podobně, vzhledem k výrazně anglofonnímu, příp. germanofonnímu zaměření mediálních studií jsou tradiční francouzské přístupy k sémantice, pragmatice a analýze diskurzu možnostmi, jak nově nahlížet na mediální produkci v našem prostředí.

Zmínku na závěr věnujme aktuálně se rýsujícím fenoménu, a sice sbližování jazykového vyjádření subjektivních žánrů psané/tištěné publicistiky a „objektivních“ útvarů publikovaných v elektronických médiích. Zdá se, že nosič a způsob recepce těchto textů ovlivňuje zpětně způsob jejich tvorby. Materiálu pro dokázání tohoto předpokladu existuje mnoho a i tento terén si žádá dalšího zpracování, protože představuje zajímavý způsob práce s jazykem v rámci mediální komunikace a vypovídá snad mnohé nejen o současném stavu médií, ale i společnosti.

Literatura

CAREL, Marion: *Vers une formalisation de la théorie de l'argumentation dans la langue*. Thèse de doctorat. Paris: EHESS 1992.

ČECHOVÁ, Marie a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Institut sociálních vztahů 1996. 380 s.

CHARAUDEAU, Patrick: *Le discours d'information médiatique. La construction du miroir social*. Paris: Nathan 1997.

DANEŠ, František: Verba dicendi a výpovědní funkce. In: *Studia Slavica Pragensia. Akademiku Bohuslavu Havránkovi k osmdesátinám*. Ed. V. Barnet. Praha: Univerzita Karlova 1973, s. 115 – 124.

DUCROT, Oswald: *Dire et ne pas dire*. Paris: Hermann 1980.

HAUSENBLAS, Karel: Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování. In: *Slovo a slovesnost*, 1972, roč. 33, s. 98 – 105.

HOFFMANNOVÁ, Jana: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV 1983. 145 s.

KERBRAT-ORECCHIONIOVÁ, Catherine: *L'énonciation : de la subjectivité dans le langage*. Paris: Armand Colin 1980.

KERBRAT-ORECCHIONIOVÁ, Catherine: *L'implicite*. Paris: Armand Colin 1986.

KORENOVÁ, Roselyne: Argumentation, enjeux et pratique de l' 'engagement neutre' : le cas de l'écriture de presse. In: *Semen* [online] 2004, 17. 2007-04-29 [cit. 2012-3-29]. Dostupné z <<http://semen.revues.org/2308>>

KRAUS, Jiří: Funkce metafor v soudobém mediálním diskurzu. In: *Média dvacet let poté*. Eds. J. Jiráček, B. Köpplová, D. Kasl Kollmanová. 1. vyd. Praha: Portál 2009, s. 102 – 110.

Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským – přípravná fáze projektu

Katsiaryna Ramasheuskaya

Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Problematika nabývání znalosti češtiny jako jinojazyčného kódu mluvčími slovanského původu dosud není dostatečně prozkoumána a zasluhuje mnohem větší pozornost, než je jí v současné době věnována. Základní problémy týkající se výuky češtiny pro Slováky nejsou zatím uspokojivě řešeny; nelze tedy s jistotou říci, jaké metody, strategie a techniky by se měly při učení této skupiny používat, zda je nutno důsledně rozlišovat studenty hovořící různými slovanskými jazyky a jak postupovat v případě mluvčích, jež spojuje společně užívaná ruština. Čelí např. Ukrajinci a Rusové stejným problémům při osvojování češtiny? Zamyšlení nad těmito a jinými otázkami bylo impulzem ke vzniku *Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským* (dále jen *Databáze*)¹, která by mohla osvětlit řadu nejasností vztahujících se k výše zmíněné tematice.

V předkládaném příspěvku bych se chtěla zaměřit na popis přípravné fáze řešení tohoto dvouletého grantového projektu, který je realizován za podpory GAUK v Praze (projekt začal v roce 2011 a jeho ukončení je plánováno na duben 2013). Počáteční etapa projektu spočívala především v přípravě teoretické části a ve vypracování dotazníku, stanovení kritérií pro hodnocení získaných dat a volbě metodiky pro jejich následné elektronické zpracování; zároveň byl zahájen sběr jazykového materiálu. Zastavme se u těchto bodů podrobněji.

Popis databáze

Databáze jazykových chyb zahrnuje tři kategorie mluvčích: polsko-, ukrajinsko- a ruskojazyčné. Pomocí dotazníkového šetření jsme zjišťovali profil respondenta. Zajímaly nás informace o věku, pohlaví, rodném jazyce, délce studia češtiny apod. Kromě sociologických dat jsme od každého respondenta získali písemné práce (1 až 3 práce od každého respondenta, rozsah eseje min. 1 – 3 stránky psaného textu). Shromažďovali jsme pouze ručně psané projevy, chtěli jsme tím eliminovat vliv editoru na finální podobu psaného textu (vyloučit např. automatické opravy, volbu varianty apod.). Dalším požadavkem byly

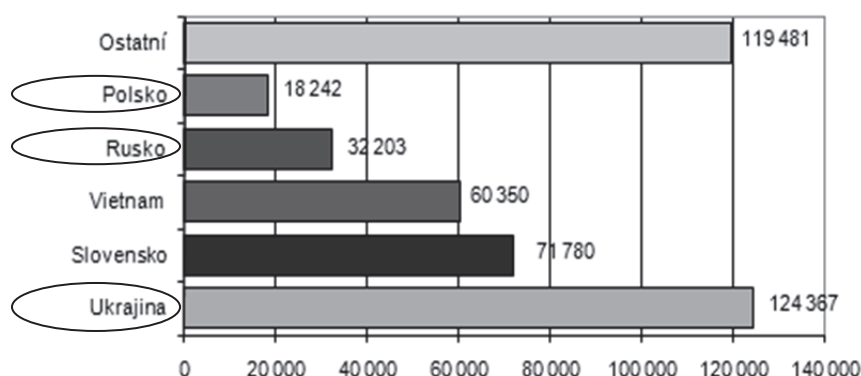
¹ Tento projekt probíhá za finanční podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze, č. p. 286411. Realizaci projektu zajišťuje řešitelský kolektiv, konkrétně Prof. Ph.Dr. Hana Gladkova, CSc., Mgr. Svitlana Izmaylova, Mgr. Jana Macurová, Mgr. Katarzyna Vaculová (roz. Boľbot), Mgr. George Zhygalko a Mgr. Katsiaryna Ramasheuskaya (hlavní řešitelka projektu).

práce psané bez použití slovníků, gramatických příruček a jiných učebních pomůcek. Přijímali jsme projevy bez využití terminologie, citací a parafrází, abychom se vyhnuli nežádaným vlivům předlohy na výsledný text. Z uvedených důvodů byly písemné práce tematicky zaměřeny na oblasti každodenního života (např. *Moje nejoblíbenější místo v Praze, Můj život v ČR, Kde domov můj aneb Je ČR můj druhý domov?* apod.).

Plánovaný rozsah Databáze by ve výsledku měl zahrnovat 150 mluvčích, tzn. 50 lidí v každé kategorii. V současné době máme 26 respondentů mluvících ruštinou jako prvním jazykem, 14 mluvčích ukrajinsky a 12 polsky.

Problematika sběru dat

Hovoříme-li o dotazníkovém šetření a sběru dat obecně, musíme konstatovat, že je vždy velmi obtížné získat od lidí jakékoliv osobní informace a další materiály pro účely výzkumu. Obzvláště náročné to bylo v případě ukrajinských mluvčích. Sběr materiálu v této skupině respondentů dopadl zcela neočekávaně. Vzhledem k počtu cizinců ukrajinské národnosti žijících na území ČR (124 367 občanů; viz graf 1) jsme předpokládali bezproblémový průběh terénního výzkumu.

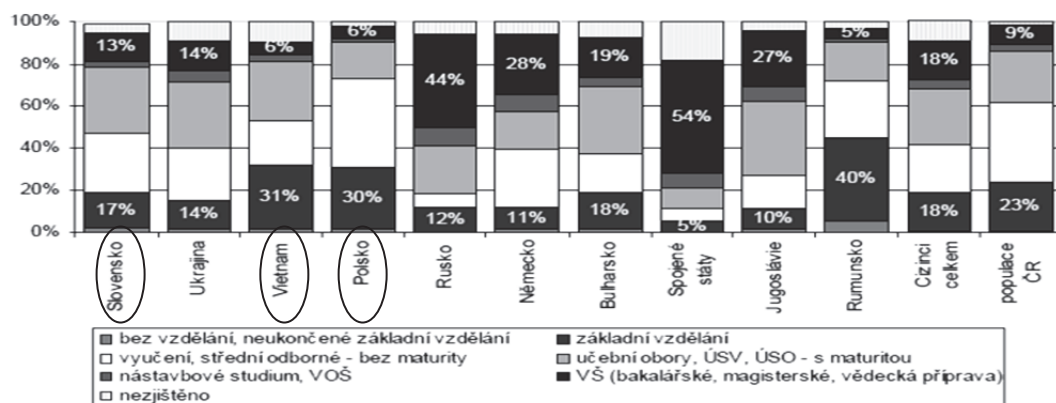

Graf 1: Pět nejčetnějších státních občanství cizinců v ČR k 31. 10. 2010²

Paradoxně se ukázalo, že nejpočetnější komunita slovansky hovořících mluvčích je jedna z nejobtížnějších a nejuzavřenějších, co se týče získání dat. Domníváme se, že taková reakce ze strany ukrajinskojazyčných přistěhovalců mohla být způsobena obecnou nejistotou, která provází jejich život v ČR. Nesdílnost, podezřívavost a obavy různého druhu (např. o ztrátu zaměstnání, víza apod.) zřejmě vyplývají z nedávných změn cizineckého zákona.

² Pramen: ŘS CP MV ČR, dostupné z http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/ciz_pocet_cizincu

Dalším důvodem, proč shromažďování dat od ukrajinských mluvčích bylo problematické, je podle našeho názoru nízká úroveň vzdělanosti. Statistiky potvrzují, že členové ukrajinské komunity pobývajících v ČR jsou většinou bez vysokoškolského vzdělání (viz graf 2).

Graf 2: Nejvyšší dosažený stupeň vzdělání sečtených cizinců; 10 nejčastějších státních občanství v porovnání s populací ČR³

Na rozdíl od 44 % ruskojazyčných cizinců pouze 14 % Ukrajinců žijících v ČR má vysokoškolské vzdělání. Náš předpoklad celkem potvrzuje známý fakt, že lidé bez vyššího vzdělání se méně ochotně účastní vědeckých výzkumů, protože často nechápou jejich přínos a dopad pro společnost.

Uvedené faktory poměrně komplikovaly již tak náročné provádění výzkumu a sběr jazykového materiálu ve skupině ukrajinsky mluvících respondentů. Získávání dat bylo značně ztíženo i v polské komunitě vzhledem k relativně nízkému počtu jejích členů oproti ukrajinské a ruské skupině cizinců (pouze 18 242 občanů).

Chybová taxonomie

V rámci přípravné etapy projektu byla rovněž vypracována chybová taxonomie. Celkem rozlišujeme 4 základní chybové kategorie: (1) **písmo a pravopis**, (2) **morfologii**, (3) **syntax** a (4) **lexikum**. Každá kategorie se následně člení na podkategorie, např. **morfologie** zahrnuje *substantiva, adjektiva, pronomina, numeralia a verba*, **syntax** třídíme do podkategorií *shoda, vazba, slovosled, valence* apod. Uvedené podkategorie se současně rozpadají na další, menší.

³ Pramen: SLDB 2001, dostupné z [http://notes3.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/B2002A5D2B/\\$File/111804a4.pdf](http://notes3.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/B2002A5D2B/$File/111804a4.pdf)

V případě *substantiv* pracujeme se *vzorem, rodem, číslem a pádem*, u *adjektiv* rozlišujeme *typ, rod, číslo a pád* apod. Pro představu uvádíme krátkou ukázkou:

<i>Chyba</i>	<i>Podkategorie</i>		
Písmo a pravopis	<i>grafika</i>	azbuka/latinka	
	<i>diakritika</i>	délka	chybějící
			nadbytečná
		háček	chybějící
			nadbytečný
	<i>interpunkce</i>	chybějící	
		nadbytečná	
		jiná	
	<i>ostatní ortografické jevy</i>	y/i	
		s/z	
		hranice slov	
		jiné	

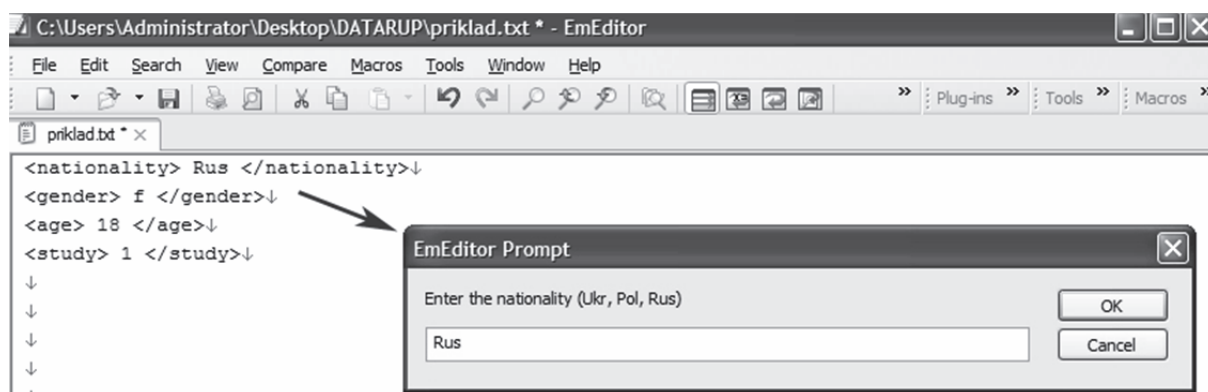
Tab. 1 Chybová taxonomie (ukáзка) – Písmo a pravopis

Zpracování materiálu

S touto podobou chybové taxonomie pracuje pouze anotátor, který při elektronickém zpracování materiálu přepisuje texty a přiřazuje konkrétní chybě určitý tag. V textu se značkují jenom chyby (chybná slova, popř. spojení slov), přitom anotátor neinterpretuje jazykové chyby, kterých se autor textu dopustil. Označením chyby konstatuje výhradně její výskyt.

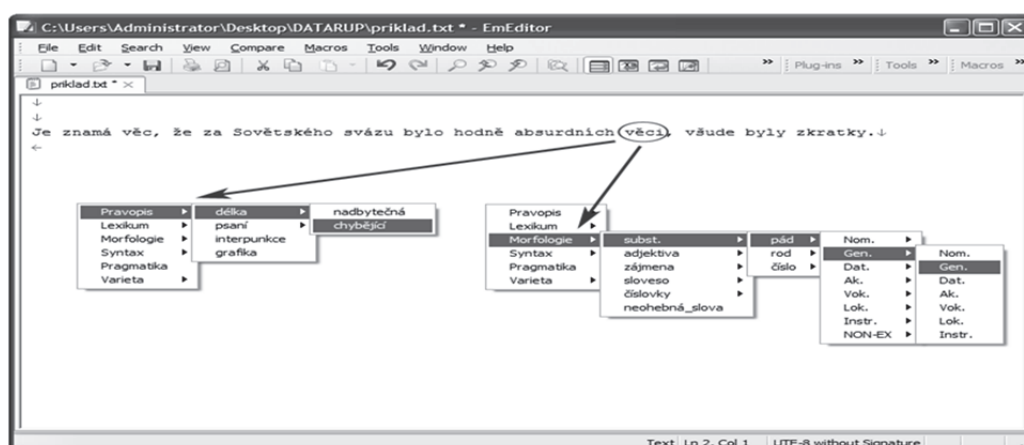
Při zpracování jazykového materiálu se texty přepisují do EmEditoru a chyby se v něm označují pomocí speciálního rozšíření (macros) napsaného našim programátorem pro účely tohoto výzkumu. Toto rozšíření zjednodušuje a automatizuje práci a zároveň snižuje chybovost anotátorů.

Před zahájením práce s textem zaznamenáváme informace o autorovi projevu (tzn. věk, pohlaví, národnost apod.). Anotátor zadává uvedené informace výběrem z nabídkového menu. Nebudou-li všechny údaje zaznamenány správně, systém automaticky neumožní následnou práci s textem (viz obr. 1).

Obr. 1 Informace o autorovi (ukázka)

Při značkování chyb se objeví chybová taxonomie v podobě rozbalovacího seznamu, ze kterého anotátor volí potřebnou variantu. Pokud chybu řadíme současně do několika kategorií, označíme ji několikrát, pokaždé se automaticky přiřadí nový tag (viz obr. 2).

Obr. 2 Značkování chyb (ukázka)

Takto označované texty budou následně umístěny do databáze a uživatel si bude moci vyhledávat podle zvolených kritérií, např. podle typu chyby, typu mluvčího apod., popřípadě si zvolí více kategorií.

V tuto chvíli jsme teprve na začátku řešení našeho projektu a bohužel ještě nemůžeme prezentovat konkrétní výsledky. Již dnes je ovšem zřejmé, že Databáze bude významným zdrojem informací a podnětů k inovacím v oblasti výuky češtiny pro Slováky. Poskytne základ pro tvorbu výukových materiálů, skript a učebnic pro polsky, ukrajinsky a rusky mluvící žáky a studenty. Pevně věříme, že Databáze bude hojně využívána nejen zájemci

z řad učitelů češtiny jako cizího jazyka, ale i ze strany studentů, kteří chtějí zlepšit svou znalost českého jazyka.

Zpracování zkratkových slov v LDB *Pralex*¹

Albena Rangelova

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1. Lexikální databáze *Pralex* je budována v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., jako hlavní výstup výzkumného záměru AV0Z90610521 *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (2005–2011), jehož vedoucím a zadavatelem koncepčního rámce databáze je doc. RNDr. K. Oliva, Dr. Je to centrální úkol oddělení současné lexikologie a lexikografie, v jehož rámci je ve spolupráci s Centrem zpracování přirozeného jazyka FI MU v Brně vyvíjen program *Praled* (lexikografická pracovní stanice). Program představuje softwarový nástroj pro lexikografický popis, pro třídění záznamů dle různých kritérií a pro administrování činností. Zároveň se vytváří obsahová stránka databáze (dále LDB) *Pralex* (*Databáze slov, slovních tvarů a slovních spojení češtiny počátku 21. století*), vedoucí tohoto úkolu je Mgr. J. Světlá, Ph.D. (viz též Světlá, 2011a, 2011b). Tato lexikografická, popisná databáze (obsahová část) se vytváří jako široká materiálová příprava budoucího výkladového slovníku a zároveň jako východisko pro nový komplexní popis slovní zásoby současné češtiny. Jejím cílovým uživatelem je lexikograf, příp. jiný odborník lingvista. Rozsah LDB *Pralex* je dnes více než 210 000 položek a jeho informační rozpětí odpovídá jejím cílům – má sloužit jako materiálová základna pro střední až velký výkladový slovník (podrobnější výklad viz Světlá, 2011a, 2011b). Zpracování vzorových hesel je k vidění na adrese <http://lexiko.ujc.cas.cz> → *Pralex* (Demoverze).

Zkratková slova jsou v LDB *Pralex* zpracovávána v jejich přímé souvislosti se zkratkami a značkami – dále poukážeme na příslušná softwarová řešení použitá v lexikografické pracovní stanici *Praled* a na zvolené lexikografické řešení pro LDB *Pralex*.

2. Zkratková slova patří do širší kategorie zkratk/značek uplatňované při vývoji a naplňování databáze *Pralex*; představují jeden z dílčích typů abreviačních útvarů, který sdílí rysy zkratk (fragmentárnost, motivovanost jiným výrazem – jejich plným zněním) a rysy slov (zejm. schopnost vyjadřovat morfologické kategorie). Větší lingvistické pozornosti se jim dostalo v průkopnické práci Helcla (1949), kde označení zkratková slova zahrnuje všechny dílčí typy a je v podstatě synonymní s označením abreviační útvar; obdobným způsobem užívá výrazu zkratková slova Romportl (1951). Pro jejich vymezení jsou důležité opozice zkratka vs. značka, zkratka vs. zkratkové slovo a zkrácené slovo vs. zkratkové slovo,

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru ÚJČ AV ČR, v. v. i., *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (AV0Z90610521).

podrobněji viz Rangelova (2011) s odkazy na starší literaturu.

MČ 1 (1986) věnuje zkratkám pozornost v rámci výkladu o slovotvorbě: „Při tvoření zkratk [...] nastává tzv. krácení mechanické (na rozdíl od krácení sémantického, jak se obvykle označuje elipsa a univerbizace). [...] slova nebo víceslovné výrazy se redukují na některé hlásky (písmena) nebo skupiny hlásek (písmen), které svým nápadným složením nebo pravopisem a současně vžitou podobou signalizují v povědomí adresáta projevu význam nezkráceného výrazu...“ (MČ 1, 1986, s. 517). Zkratka a plná podoba mají tedy v principu stejný význam; zkratka je sekundární znak, který je z hlediska slovotvorného fundován plným slovem, výrazem (souslovím, vlastním jménem atp.), srov. též výklad o abreviační motivaci u Ološtiaka (2005).

Podobnými rysy se vyznačují též značky, i když mají řadu specifických rysů. Slovem *značka* byly původně označovány jen ideogramy (např. %, §): „Značka se neskládá z písmen“ (Cejp, 1940, s. 39); dnes se značky písmenné zařazují mezi grafické zkratky (MČ 1, 1986, s. 518). Shrnutí základních všeobecně uznávaných rysů značek nabízí Hrbáček (1979, s. 19–21): a) značka je druh jazykového znaku s neprůhlednou motivací; b) značka je znak buď jazykový, nebo nejazykový, se zvýrazněnou funkcí označování, k čemuž bývá formálně přizpůsobován. Vztah zkratka – značka je vystižen následovně: „Jazykové značky jsou ve velké většině zkratky, které mají povahu samostatných znaků, tj. nemají funkci jen zkracovat slova, nýbrž krátkou výraznou formou vyjadřují pojem.“ (Hrbáček, 1979, s. 20). Dle jeho názoru zkratka je pojem strukturní, kdežto značka pojem funkční, a z toho plyne, že zkratky mohou vystupovat ve funkci značky; u značek je zvýrazněna funkce označovací, grafický rozdíl se projevuje tím, že značka je bez tečky (srov. též PČP, s. 36 – 37). Pravděpodobně na základě této funkční charakteristiky řadí někteří lingvisté mezi značky také zkratky iniciálové: „Za značky považujeme i tzv. iniciálové zkratky“ (Havránek – Jedlička, 1981, s. 74).

Gramatické začlenění² zkratk do textů probíhá zpravidla podle kategorií opěrného členu nezkráceného výrazu či nezkráceného slova. Velmi často mají zkratky substantivní platnost, nověji adjektivní (*aids poradna*), ale vyskytuje se též platnost příslovečná – *p* (= piano). U zkratkových slov začlenění do slovnědruhových kategorií probíhá buď pouhým zeslovněním (viz níže u Dolníka 2003, též PMČ, s. 224, srov. též starší práci Helcla 1949), tj. morfologické zformování probíhá dle fonetické realizace zkratky: *AIDAS / aids* → *AIDSu /*

² V tomto příspěvku se výslovností abreviačních útvarů nebudeme zvlášť zabývat, odkazujeme k příspěvkům Romportl (1951), Daneš (1989). Zpracovatelský software *Praled* ovšem obsahuje nástroje pro zachycení tohoto aspektu abreviačních útvarů.

aidsu, DIK / dik → *DIKové / dikové, DJ i dýdžej* → *DJe i dýdžeje*. Druhá možnost zeslovnění zkratky je použití gramatikalizačních přípon, např. *esemeska / SMSka / smska, eseročko / eseročko, DJovat / dýdžejovat*, srov. též Ološtiak (2005), Furdík (2004), Staněk (1995), Vlková (1984) aj.

3. Společné rysy zkratk a značek dovolily vymezit pro databázové zpracování (jak na úrovni programu, tak na úrovni realizační) jednu společnou kategorii „zkratka/značka“: v obou případech jde o sekundární pojmenovací prvek fungující ve většině případů na pozadí nezkráceného výrazu (pojmenovací jednotky); dalšími rysy jsou stručnost a úspornost, s tím souvisí jejich častá víceznačnost (homonymie). Jako souhrnné označení pro všechny jednotky s těmito rysy užíváme synonymně označení abreviační útvar a zkratka (v širokém smyslu slova). Pro procesuální aspekt tvoření zkratk užíváme spolu s MČ 1 (1986), Dolníkem (2003), Ološtiakem (2005) označení abreviace, zkracování³.

Základní typologické rozlišení v rámci širší skupiny abreviačních útvarů uplatňujeme rovněž v souladu s těmito pracemi, kde je vnitřní třídění provedeno podle povahy fragmentů a realizace a užívání těchto jednotek v textu, s podrobnějším dalším členěním podle strukturních vlastností jednotek:

- zkratky čistě grafické (někdy nazývané též textové⁴) – *např.* (= například)⁵, *tj.* (= to jest), *čs.* (= československý), *pp* (= pánové), *pl* (= paní), *kpt.* (= kapitán) atd.; do této skupiny patří též značky, např. *Kč* (= koruna česká), *mm* (= milimetr);

- zkratky graficko-fónické (iniciálové i kombinované), a to hláskované – *MDŽ* (= Mezinárodní den žen), *MLR* (= Maďarská lidová republika), i akronyma⁶ *AMU* (= Akademie muzických umění); vyskytují se též zkratky kombinované (často se jako zkratka nečtou a tím se podobají zkratkám textovým), např. *MěNV / MěstNV* (= Městský národní výbor) atd.;

- zkratky fónické, které jsou v plném smyslu zkratkovými slovy – *alobal, limo, Máňa, Lída*.

Při práci na lexikální databázi *Pralex* se kategorie fónických zkratk ukázala jako vnitřně diferencovaný celek, uplatnili jsme tedy podrobnější typologii rozlišující zkratková slova:

- původní – *alobal, radar, Čedok, Spofa*;

³ Trochu jinak užívá tato označení *Encyklopedický slovník češtiny* (2002), viz heslo *Zkratka (abreviace)*, s. 565.

⁴ Viz Filipec (bez vřechení), SSČ, s. 597 aj.

⁵ Pro označení korelace mezi a zkratkou a jejím plným zněním užíváme znaménko „=“, i když jsme si vědomi, že nejde vždy nutně o vztah ekvivalence.

⁶ Označení akronyma používáme v užším smyslu (viz i Horecký, 1980) pro dílčí případ iniciálových zkratk, jejichž prvky (iniciály slov plného znění) vytvářejí snadno přečitelný celek (čteme je jako slovo), srov. též Kochová (2003, 2005).

- s přehodnocenou slovnědruhovou platností – *ičo, dik, aids* (subst. i adj.), pouze funkční zeslovnění v textu;

- modifikovaná – *jipka/JIPka, esesmeska / smska*, se stejným denotátem jako zkratka i nezkrácený výraz, tj. proběhlo formální zeslovnění flektivizační příponou (Furdík, 2004, s. 42, Ološtiak, 2005, s. 45;

- odvozená – *ičovník, socdemácký, DJovat / dýdžejovat*, mají jiný denotát než zkratka i nezkrácený výraz, tj. slova od zkratky odvozená, zkratkou motivována;

- zkrácená slova – *krimi, limo*.

4. Zpracování abreviačních útvarů v LDB *Pralex* pokračuje v tradici zpracování zkratek/značek jako součást hesláře (PSJČ, SSJČ, ASCS), zároveň však díky databázovému zpracování je možné kdykoliv získat pouhým vyhledáním v databázi ucelený soubor zkratek/značek, což koreluje s modelem zpracování formou přílohy uplatněným v SSČ. Zpracování abreviačních útvarů začalo vytvořením prvotního seznamu jednotek a jejich vložení do programu *Praled*. Zdrojem pro heslář se stal FSČ (1000 zkratek) a SSČ (cca 650 zkratek), k dílčímu doplňování hesláře je využíván průběžně SZ ED.

4.1. Jak již bylo řečeno, identifikačním rysem zkratkového útvaru je jeho plné znění. Z tohoto důvodu bylo zvoleno zpracování různých významů odpovídajících rozdílnému plnému znění jako homonyma (na rozdíl od SSJČ a SSČ). Přihlédneme-li k původu jednotky, další distinkce relevantní pro zpracování zkratkových útvarů je rozlišení domácí vs. cizí jednotky – ty potřebují též dešifrování plného znění ve zdrojovém jazyce a informaci o původu. Z tohoto pohledu se při zpracování zkratek/značek v LDB *Pralex* vyskytují následující typy zpracovatelských situací:

a) jednotka nepotřebuje další/jiný výklad než dešifrování plného znění (*ap., atd., pí, fa, dr., př. n. l., a. s., ČR, AV, dj*, též zkrácená slova (*limo, deci*);

b) jednotka potřebuje dešifrování i výklad: *IČO / ičo, IQ, IT*, zejména pak ty zkratky, které se používají v platnosti adjektiva;

c) jednotka je cizího původu, potřebuje tudíž dešifrování plného znění ve zdrojovém jazyce: *ecu / ECU, P. F. / pf, PR*;

d) heslo potřebuje jen výklad, dešifrování je podpůrné (původní zkratková slova) – *alobal, radar, laser*.

4.2. Zkratková slova se v *Pralexu* zpracovávají v návaznosti na jejich typologii. Zkratková slova přehodnocená (představující slovnědruhově přehodnocené jednotky typu *IČO/ičo, AIDS/aids* atp.) jsou zařazována do typu zkratka/značka a zpracovávají se na tom samém formuláři jako výchozí zkratka; hodnotíme je jako grafické varianty zkratky samotné

a provazujeme je v souladu se zásadami zpracování variant v LDB *Pralex* (viz níže obrázky 1 a 2). Případy slovnědruhového přehodnocení (*aids poradna*) se zpracovávají jako homonyma.

Pro popis jednotek typu Zkratka/značka byl navržen formulář reflektující specifika zkratk a značek v užším smyslu (tzv. neslov) jako jádra skupiny abreviačních útvarů. Je určen pro zpracování zkratk a značek v užším smyslu (mimo speciální případy⁷), a to jak apelativních, tak propriálních (srov. též Knappová, 2000). Za pomoci tohoto formuláře jsou zpracovávány též jednotky přehodnocované, tj. pouze zeslovněné – *IČO* / *ičo*, *AIDS* / *aids* atp. Zkratková slova všech ostatních typů jsou zařazována a zpracovávána jako příslušný slovní druh, příp. jako jiná užší kategorie, např. substantiva (*radar*, *laser*, *umprum*, *esemeska* atd.) a zkratková jména (např. *Čedok*, viz dále).

Obrázek 1. *Náhled zpracování hesla ičo.*

The screenshot shows the LDB Pralex software interface for processing the word "ičo". The interface is divided into several sections:

- Header:** Contains buttons for "Přidat význam", "Odebrat význam", "Heslo", and "Význam 1".
- Main Area:**
 - ičo** (red text): The word being processed.
 - Zdroj pro heslář fsc:** A field for the source of the word.
 - Typ hesla:** A dropdown menu showing "zkratka/značka".
 - Piné změni:** A field for the organization's identification number.
 - STAT. Sg/Pl / FRQ 119 ARF 53 Zdroj EFES:** Statistical and source information.
 - Pozn. ke gram. Zkratka přechází v zkratkové slovo.** A note about the word's grammatical function.
 - Var. IČO:** A section for variants of the word.
 - SEZNAMY (rozbalit/sbalit):** A table listing various categories: ZKR/EKVIVALENTY, SOUSLOVÍ, FRAZÉMY, OBECNÁ/VL.JM., HOMONYMA, JINÉ VÍCESL. VÝRAZY, VÍCESL. NEZAŘAZ., KOMP. VÍCESL., and ODKAZY.
 - SLOVOTVORBA:** A section for word formation, showing "Derivované jednotky" and "Sl. řada » ičovník".
- V1:** A section for the word's definition, showing "Původ definice: SN1 identifikační číslo organizace" and "Původ definice: upravená autorem identifikační číslo přidělované ekonomickému subjektu (právnícké osobě nebo fyzické osobě mající oprávnění podnikat)".
- Footer:** A row of buttons for various functions: ZÁHLAVÍ, ADMIN., VÝSL., PŮVOD, DÉLENÍ, ETYMOL., STAT., GRAM., VAR., SLOVOTVORBA, ODKAZY, EXPR., ÚZEMNÍ PRÍZNÁK, DOBOVÝ PRÍZNÁK, STYLOVÝ PRÍZNÁK, OBOR, OBLAST UŽITÍ, KPI, SUBSTANDARD, ZKR./EKVIVALENTY, SOUSLOVÍ, FRAZÉMY, JINÉ VÍCESL. VÝRAZY, VÍCESL. NEZAŘAZENO, KOMP. VÍCESL., OBECNÁ/VL. JMÉNA, HOMONYMA, Zavřít, Rozbalit všechny seznamy, Sbalit exempl., Duplikovat, Zpět, Pozn., Tisk, NOVÉ DOKLADY, DEF, Náhled 1, 2, Náhled 3, ičo, všechny ..., and H.

Vedle povinných položek určených zásadami zpracování hesel obecně (viz Světlá,

⁷ Jde o jistou zbytkovou množinu zahrnující specifické skupiny jednotek, které zatím do LDB *Pralex* nezařazujeme: jednotky obsahující písmeno z jiné abecedy, (např. Ω = ohm, π = Ludolfovo číslo; v = vektor, M = množina), modifikovaná písmena s úpravou ($\$, \pounds$), číslicové značky (m^2 , H_2O), ideogramy ($\$, \%$) a zkratky obsahující číslici v iniciální pozici, např. *3D*. Nezařazujeme ani emotikony, i když mají k této skupině velmi blízko, viz Niševa (2003).

2011a), při zpracování jednotek typu Zkratka/značka se v nástroji ZÁHLAVÍ povinně uvádí plné znění jednotky, které může být i v cizím jazyce (azbuku transliterujeme). U těchto zkratek je nutné rozlišovat plné znění v původním jazyce a jeho český překlad – do pole Plné znění zapisujeme pouze plné znění jednotky, nikoliv jeho překlad do češtiny, např. *ASEAN*, Plné znění: The Association of Southeast Asian Nations.

Obrázek 2. Náhled zpracování hesla *ASEAN*.

ASEAN
 Zdroj pro heslář fsc+vscc
 Typ hesla zkratka/značka
 Plné znění The Association of Southeast Asian Nations
 Poznámka celkově
 • propr.
 STAT. Sg/Pi / FRQ 237 ARF 39 Zdroj EFES

Zpracovatel rangelova Stav rozpracované Verze 1 | Zpracovatel ACh
 Stav rozpracované Verze 1
 Vytvořeno 2009-09-01 11:04 Změněno 2012-04-10 13:50

Pozn. ke gram. Vyskytují se případy skloňování (viz upravené doklady).

SEZNAMY (rozbalit/sbalit)						
ZKR./EKVIVALENTY	SOUSLOVÍ	FRAZÉMY	OBEČNÁ/VL.JM.	HOMONYMA	JINÉ VÍCESL. VÝRAZY	VÍCESL. NEZAŘAZ.
KOMP. VÍCESL.	ODKAZY					

SLOVOTVORBA

V1

Původ definice: upravená autorem *Sdružení států jihovýchodní Asie (politické a hospodářské sdružení zemí jihovýchodní Asie)*

Pozn. k výkladu
 • Vyskytují se též podoby Sdružení zemí jihovýchodní Asie, Asociace států jihovýchodní Asie, Sdružení národů jihovýchodní Asie.
 • ssjc 0, ssc 0
 • vscc: ASEAN zkr. á a: Association of South East Asian Nations n polit. a hospodářské sdružení zemí jihových. Asie

Encykyl. pozn.
 • Geopolitické a ekonomické sdružení 10 států jihovýchodní Asie, založené 8. 8. 1967 s cílem podporovat ekonomický růst a sociální pokrok. (Wikipedia, Coto je)

SEZNAMY K V1 (rozbalit/sbalit)					
SYNONYMA	ANTONYMA	HYPERONYMA	HYPONYMA	KOHYPONYMA	SÉMY

SLOVOTVORBA

E1 k V1 Upravené doklady (rozbalit/sbalit)
 sdružení ASEAN, organizace ASEAN, uskupení ASEAN, blok ASEAN;

ZÁHLAVÍ ADMIN. VÝSL. PŮVOD DĚLENÍ ETYMOL. STAT. GRAM. VAR. SLOVOTVORBA ODKAZY
 EXPR. UŽITNÍ PŘÍZNAK DOBOVÝ PŘÍZNAK STYLOVÝ PŘÍZNAK OBOR OBLAST UŽITÍ KPI SUBSTANDARD
 ZKR./EKVIVALENTY SOUSLOVÍ FRAZÉMY JINÉ VÍCESL. VÝRAZY VÍCESL. NEZAŘAZENO KOMP. VÍCESL. OBEČNÁ/VL. JMÉNA HOMONYMA

Zavřít Rozbalit všechny seznamy Sbalit exempl. Duplikovat Zpět 1 Pozn. Tisk NOVÉ DOKLADY DEF Náhled 1 2 Náhled 3 ASEAN všechny ... Hledat

Spojení zkratky/značky a jejího plného znění je realizováno též programově: v případě, že je plné znění v LDB *Pralex* zpracováno, pak jsou obě jednotky propojeny aktivním proklikem, který je funkční v obou směrech. Tomuto účelu slouží nástroj ZKR./EKVIVALENTY umožňující vyhledání a proznačení zkratky či plného znění v databázi. V náhledu se pak aktivní proklik zobrazuje s barevným odlišením. Dochází tak k jistému zdvojení či vrstvení uvedené informace, které je pro databázové zpracování účelné, i když z pohledu slovníkového zpracování se může jevit jako redundantní, např. *Bk*, plné znění: berkelium; výklad: Původ definice: zkratky-Kos (v chemii) *berkelium*.

Na seznamu ZKR./EKVIVALENTY je umístěn výraz *berkelium* v červené barvě.

Obrázek 3. Náhled zpracování hesla *Bk*.

Na tomto obrázku je možno demonstrovat specifické řešení, které bylo zvoleno též pro poznámku k výkladu. Sleduje se zde zpracování jednotky nejen ve výkladových slovnících češtiny, ale také v slovnících speciálních – Kos (1983), SZ ED (v programu *Praled* označován jako zkratky-ED), např. *Bk*, Pozn. k výkladu:

• srov. scs: berkelium -ia s <VJ> chem. uměle připravený radioaktivní prvek zn. Bk ze skupiny

transuranů (nazv. podle amer. města Berkeley v Kalifornii); berkeliový příd.

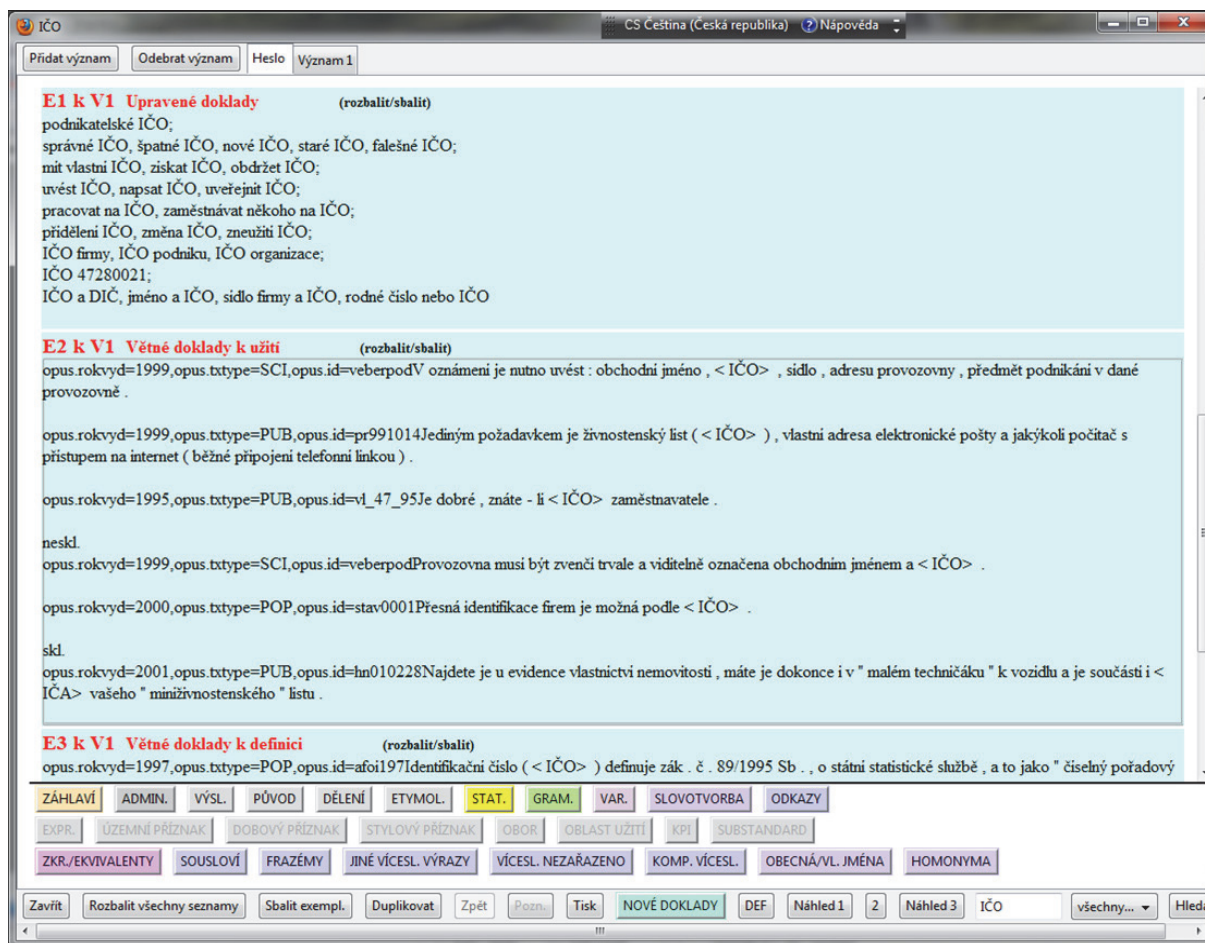
• zkratky-Kos: Bk chemická značka berkelia

• zkratky-ED: Bk, berkelium (chemická značka)

Ve srovnání s podstatnými jmény (viz také Koutová, 2011) je nástroj Exemplifikace u zkratk/značek redukovaný – obsahuje jen tři bloky, a to E1 Upravené doklady, E2 Větné doklady k užití a E3 Větné doklady k definici (viz též Rangelova, 2011, Tichá, 2011). Toto rozvržení se ukázalo jako výhodné zejména kvůli skutečnosti, že mnohé jednotky pocházejí

z různých méně známých věcných okruhů a v textech se velice často vyskytuje jejich plné znění (pro zaručení správné interpretace)⁸. Uvedením dostupných kontextů, na jejichž základě lze zkratku definovat, je připraven materiál pro budoucí slovníkové zpracování, který lze využít jak pro výkladový slovník, tak i pro případné slovníky speciální (např. slovník zkratk, slovník proprií apod.).

Obrázek 4. Náhled zpracování exemplifikace u hesla *IČO*

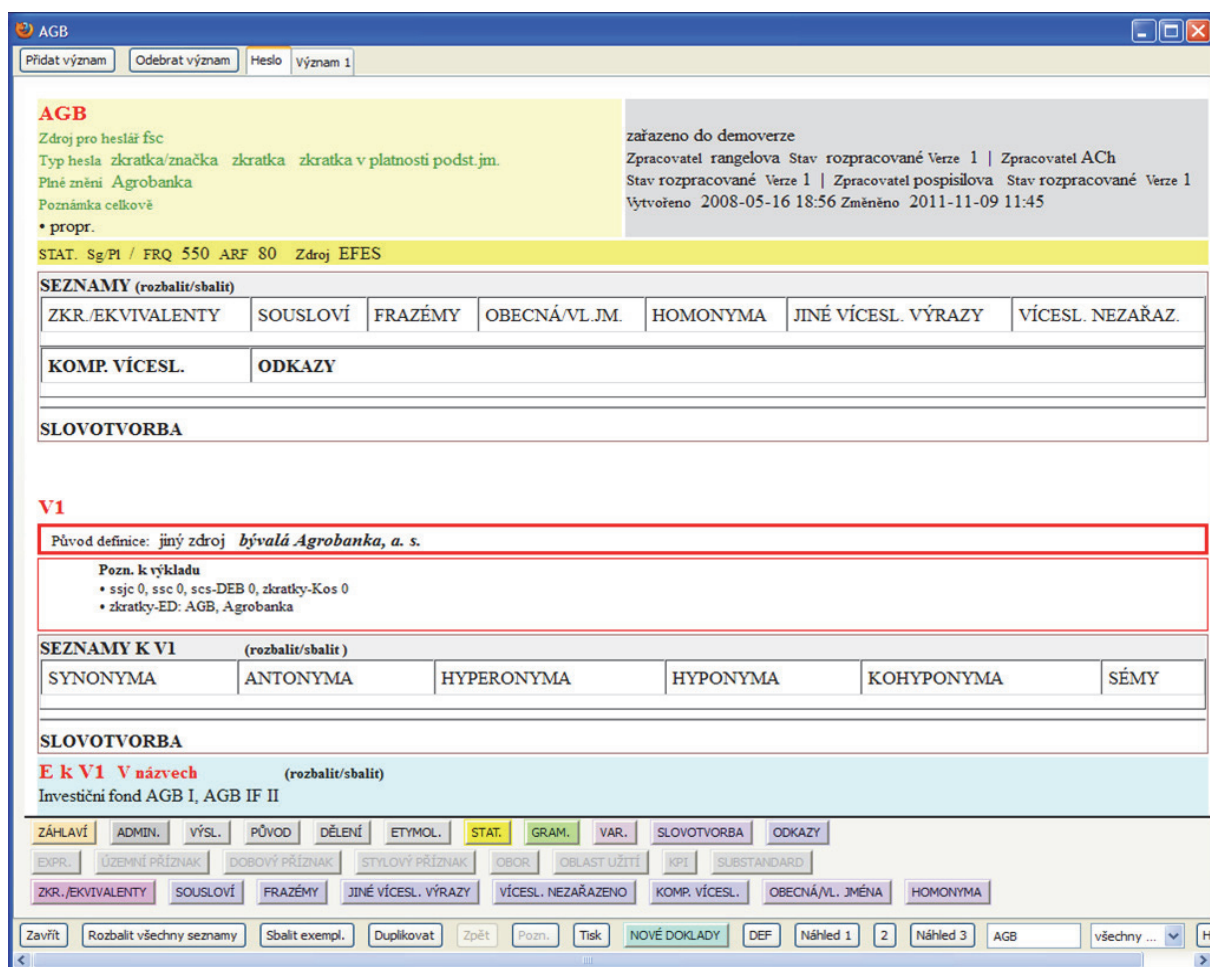

Je třeba podotknout, že rozlišení podle pojmenovací funkce apelativa vs. propria jde napříč formálním tříděním zkratk: velká část iniciálových zkratk představuje zkratky jmen institucí – *KB* (= Komerční banka, a. s.), *AV ČR* (= Akademie věd České republiky) atp. Propriální platnost mají zejména zkratky, ale i některé značky (např. kódy států). Tato platnost je u typu Zkratka/značka signalizována v poznámce k celému heslu, např. *AGB*, plné znění Agrobanka, výklad: *bývalá Agrobanka, a. s.*; Poznámka celkově • propr. Propriální ráz je častý i u fónických zkratk, kde rozlišujeme zkratková slova apelativní (tradiční zkratková slova a zkrácená slova) oproti zkratkovým slovům propriálními (tradičně nazývána zkratková

⁸ Tendence k ekonomičnosti vyjadřování se tak vyrovnává tendencí k explicitnosti sdělení.

jména).

Obrázek 5. Náhled zpracování hesla *AGB*

Mimo přehodnocené zkratky jsou zkratková slova apelativní povahy (původní, formálně zeslovněná, odvozená a slova zkrácená) řazena a zpracovávána dle svého slovnědruhového zařazení, nejčastěji jako běžná substantiva⁹ s informací o vzniku slova, která je umístěna do poznámky k slovo tvorbě (Celk. pozn. ke slovo tvorbě), např. *radar*, Typ hesla: jednosl. podstatné jméno; Celk. pozn. ke slovo tvorbě: Zkratkové slovo z angl. výrazu radio detection and ranging. Výklad: Původ definice: SSJČ, *radiolokátor založený na odrazu rádiových elektromagnetických vln*; exemplifikační bloky (E1 – E14), podrobnější výklad viz Koutová (2011).

⁹ Ke zpracování substantiv v LDB *Pralex* viz Světlá – Procházková (2011), Světlá (2011a, 2011b).

Obrázek 6. Náhled zpracování hesla *radar* – 1. část, záhlaví a výklad

radar

CS Čeština (Česká republika) | Nápověda

Přidat význam

Odebrat význam

Heslo

Význam 1

radar

Zdroj pro heslář fsc+ssjc

Typ hesla jednosl. podstatné jméno

STAT. Sg/Pi 294/240 FRQ 534 ARF 181 Zdroj EFES

Zpracovatel prackova | Vytvořeno 2008-03-16 13:44 Změněno 2011-11-26 11:25

SEZNAMY (rozbalit/sbalit)

ZKR./EKVIVALENTY

SOUSLOVÍ

FRAZÉMY

OBECNÁ/VL.JM.

HOMONYMA

JINÉ VÍCESL. VÝRAZY

VÍCESL. NEZAŘAZ.

KOMP. VÍCESL.

ODKAZY

SLOVOTVORBA

Derivované jednotky

Sl. řada » radarový

Celk. pozn. ke slovotvorbě

Zkratkové slovo z angl. výrazu radio detection and ranging.

V1

Původ definice: SSJČ radiolokátor založený na odrazu rádiových elektromagnetických vln

Pozn. k výkladu

• ssjc: radar -u m. (6. j. -u) (angl. zkratkové slovo z názvu radio detection and ranging) tech. radiolokátor založený na odrazu rádiových elektromagnetických vln: zjistit r-em blížící se letadla; astronomický, meteorologický r.; radarový příd.: r-á stanice; r-ě spojení

SEZNAMY K V1 (rozbalit/sbalit)

SYNONYMA

ANTONYMA

HYPERONYMA

HYPONYMA

KOHYPONYMA

SÉMY

ZÁHLAVÍ

ADMIN.

VÝSL.

PŮVOD

DĚLENÍ

ETYMOL.

STAT.

GRAM.

VAR.

SLOVOTVORBA

ODKAZY

EXPR.

ÚZEMNÍ PRÍZNAK

DOBOVÝ PRÍZNAK

STYLOVÝ PRÍZNAK

OBOR

OBLAST UŽITÍ

KPI

SUBSTANDARD

ZKR./EKVIVALENTY

SOUSLOVÍ

FRAZÉMY

JINÉ VÍCESL. VÝRAZY

VÍCESL. NEZAŘAZENO

KOMP. VÍCESL.

OBECNÁ/VL. JMÉNA

HOMONYMA

Zavřít

Rozbalit všechny seznamy

Sbalit exempl.

Duplikovat

Zpět

Pozn.

Tisk

NOVÉ DOKLADY

DEF

Náhled 1

2

Náhled 3

radar

všechny...

Hle

Obrázek 7. Náhled zpracování hesla *radar* – 2. část, exemplifikační bloky E1 – E4.

radar

Přidat význam

Odebrat význam

Heslo

Význam 1

SLOVOTVORBA

E1 k V1 Adj+SUBST (rozbalit/sbalit)

policejní radar, meteorologický radar;

nový radar, moderní radar;

stacionární radar, mobilní radar, pozemní radar

E2 k V1 SUBST+Adj. (rozbalit/sbalit)

E3 k V1 SUBST+Subst-gen (rozbalit/sbalit)

radary pozemního řídicího centra;

radary protiletectvé obrany;

radar amerického Národního úřadu pro vesmír a oceány NOAA ve Shreveportu

Pozn. k E3 genitivní přívlástek ke zpracovávanému substantivu

E4 k V1 Subst+SUBST-gen (rozbalit/sbalit)

obrazovka radaru;

nákup radaru, prodej radaru;

výrobce radaru;

detektor radarů

Pozn. k E4 zpracovávané substantivum je jako genitivním přídatkem

GRAM.

PŮVOD

EXPR.

ÚZEMNÍ PRÍZNAK

DOBOVÝ PRÍZNAK

STYLOVÝ PRÍZNAK

OBOR

OBLAST UŽITÍ

KPI

SUBSTANDARD

VÝKLAD VÝZNAMU

EXEMPLIFIKACE

SLOVOTVORBA

SEZNAM SYNONYM

SEZNAM ANTONYM

SEZNAM HYPERONYM

SEZNAM HYPONYM

SEZNAM KOHYPONYM

SEZNAM SÉMŮ

Zavřít

Rozbalit všechny seznamy

Sbalit exempl.

Duplikovat

Zpět 3

Pozn.

Tisk

NOVÉ DOKLADY

DEF

Náhled 1

2

Náhled

404

Zkratková jména, tím že jsou zařazena mezi propria, se zpracovávají za pomoci speciálního formuláře pro propriální jednotky, který má zjednodušenou strukturu exemplifikace (obsahuje dva exemplifikační bloky – E1 Větné doklady a E2 Upravené doklady). Jako typ hesla je zaznamenáno „jednosl. vlastní jméno“ a informace o vzniku slova je též v poznámce k slovo tvorbě, např. *Četka*, definice (upravená autorem): *Česká tisková kancelář (ČTK)*; Celk. pozn. ke slovo tvorbě: Zkratkové jméno z ČTK (Československá / Česká tisková kancelář).

Obrázek 8. Náhled zpracování hesla *Četka* – 1. část, záhlaví a výklad.

The screenshot shows the 'Četka' software interface. At the top, there are buttons: 'Přidat význam', 'Odebrat význam', 'Heslo', and 'Význam 1'. Below this is a header section with the title 'Četka' and a subtitle 'Zdroj pro heslář ssjc+syn'. To the right, it says 'Zpracovatel: rangelova', 'Stav: rozpracované', 'Verze: 1', and 'Vytvořeno: 2010-09-14 17:36', 'Změněno: 2011-10-24 17:03'. Below the header is a section titled 'SEZNAMY (rozbalit/sbalit)' with a table of categories: ZKR./EKVIVALENTY, SOUSLOVÍ, FRAZÉMY, OBECNÁ/VL.JM., HOMONYMA, JINÉ VÍCESL. VÝRAZY, and VÍCESL. N. Below this is a section titled 'SLOVOTVORBA' with a subtitle 'Derivované jednotky'. It shows a list of words: 'Sl. řada » čekař » čekařský'. Below this is a section titled 'Fundace/motivace » ČTK'. Below this is a section titled 'Celk. pozn. ke slovo tvorbě' with the text 'Zkratkové jméno z ČTK (Československá / Česká tisková kancelář)'. Below this is a section titled 'V1' with a subtitle 'Původ definice: upravená autorem *Česká tisková kancelář (ČTK)*'. Below this is a section titled 'Pozn. k výkladu' with a list of notes: '• ssjc: Četka -y ž. hovor. zkratkové slovo z názvu Československá tisková kancelář (ČTK)', '• psjc: Četka, -y f. fam. Československá tisková kancelář, pojmenovaná tak zkráceně podle počátečních hlásek jednotlivých slov ve jméně.', '• srov. ssjc: ČTK [čětěka] zkr. Československá tisková kancelář; v. též Četka', and '• srov. ssc: ČTK Česká tisková kancelář'. Below this is a section with a grid of buttons: ZÁHLAVÍ, ADMIN., VÝSL., PŮVOD, DĚLENÍ, ETYMOL., STAT., GRAM., VAR., SLOVOTVORBA, ODKAZY, EXPR., ÚZEMNÍ PRÍZNÁK, DOBOVÝ PRÍZNÁK, STYLOVÝ PRÍZNÁK, OBOR, OBLAST UŽITÍ, KPI, SUBSTANDARD, ZKR./EKVIVALENTY, SOUSLOVÍ, FRAZÉMY, JINÉ VÍCESL. VÝRAZY, VÍCESL. NEZAŘAZENO, KOMP. VÍCESL., OBECNÁ/VL. JMÉNA, HOMONYMA, Zavřít, Rozbalit všechny seznamy, Sbalit exempl., Duplikovat, Zpět, Pozn., Tisk, NOVÉ DOKLADY, DEF, Náhled 1, 2, Náhled 3, Četka.

Obrázek 9. Náhled zpracování hesla *Četka* – 2. část, exemplifikační bloky E1, E2.

Četka

Přidat význam Odebrat význam Heslo Význam 1

Encykl. pozn.
 • Dle webových stránek ČTK jde o jednu organizaci, která v průběhu historického vývoje změnila svůj název (http://www.ctk.cz/o_ctk/historie/)

SEZNAMY K V1	(rozbalit/sbalit)				
SYNONYMA	ANTONYMA	HYPERONYMA	HYPONYMA	KOHYPONYMA	SÉMY
ČTK					

SLOVOTVORBA

E1 k V1 Větné doklady (rozbalit/sbalit)

opus.rokvyd=1995,opus.txtype=PUB,opus.id=ln95026 <Četka> , jak kancelář důvěrně nazývají novináři , S . Devátému vyškrtla z originálního textu slovíčka , jež považovala za irelevantní , a dále s ním redakčně pracovala , tak jak to dělají všechny normální tiskové agentury v demokratickém světě .

opus.rokvyd=1990,opus.txtype=PUB,opus.id=resp9040" Rudolf " , který po vzoru J . Bartončíka všechno popřel , se prý chce nyní s < Četkou> soudit .

opus.rokvyd=1991,opus.txtype=PUB,opus.id=resp9151Uvěřejni výběr z agenturních západních zpráv poskytnutých < Četkou> , občas nějaký ten komentář a dos

opus.rokvyd=1993,opus.txtype=PUB,opus.id=ln93089Když parlament stavěl televizi , rozhlas a < Četku> na veřejnoprávní základ , bylo jeho úmyslem právě vliv partajnictví omezit

opus.rokvyd=1993,opus.txtype=PUB,opus.id=ref9309Ostatní agentury zatím ČTK konkurovat nemohou , ale kdyby < Četka> pracovala špatně , je možné , že její místo velmi rychle obsadí .

E2 k V1 Upravené doklady (rozbalit/sbalit)

kancelář Četky, brána Četky;
 zpravodaj Četky, ředitel Četky;
 informace Četky, oznámení Četky;

odchod z Četky, láska k Četce, telefonát do Četky, titulky z Četky;

Četka napsala, Četka vydala posudek, Četka přinesla údaj;
 Četka pracovala špatně, Četka se téměř zhroutila, Četka neslouží veřejnosti;

nastoupit do Četky, zůstat v Četce, soudit se s Četkou;

ZÁHLAVÍ ADMIN. VÝSL. PŮVOD DĚLENÍ ETYMOL. STAT. GRAM. VAR. SLOVOTVORBA ODKAZY

EXPR. ÚZEMNÍ PŘÍZNAK DOBOVÝ PŘÍZNAK STYLOVÝ PŘÍZNAK OBOR. OBLAST UŽITÍ KPI SUBSTANDARD

ZKR./EKVIVALENTY SOUSLOVÍ FRAZÉMY JINÉ VÍCESL. VÝRAZY VÍCESL. NEZAŘAZENO KOMP. VÍCESL. OBECNÁ/VL. JMÉNA HOMONYMA

Zavřít Rozbalit všechny seznamy Sbalit exempl. Duplikovat Zpět Pozn. Tisk NOVÉ DOKLADY DEF Náhled 1 2 Náhled 3 Četka všechny ...

5. Závěrem

S ohledem na zvolené téma nebylo zde možné podrobně popsat podrobněji zásady zpracování zkratk/značek jako zvláštního typu databázové jednotky, ale soustředili jsme se na zkratková slova, která sice patří k abreviačním útvarům, ale svým chováním v textech představují jiné popisované kategoriální typy (podstatná jména, přídavná jména atp.). Jak již bylo řečeno, nástroje pro zpracování abreviačních útvarů v programu *Praled* představují jistý model, který umožňuje adekvátně zachytit kterýkoliv prvek patřící do široké skupiny abreviačních útvarů. Při budování LDB *Pralex* v rámci stávajícího výzkumného záměru neaspirujeme na plné zpracování tohoto typu lexikálních jednotek, neboť je databáze zamýšlena jako příprava a materiálový podklad pro slovníkové zpracování, další práce budou tedy určeny typem a rozsahem budoucího lexikografického výstupu.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov*. V. Petráčková, J. Kraus, a kol. Praha: Academia 1998. 834 s. (ASCS)
- CEJP, Ladislav: Poznámky o místě zkratk v jazyce. In: *Slovo a slovesnost*, 1940, roč. 6, s. 37 – 42.
- DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s. (ESČ)
- FILIPEC, Josef: *Zkratky a značky jako organická část výkladového slovníku* (osnova pro teorii lexikografie). Pracovní materiál, s. 1 – 6 (bez vnočení).
- Frekvenční slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004. 596 s. (FSČ)
- FURDÍK, Juraj: *Slovenská slovotvorba*. (Teoria, opis, cvičenia.). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Nauka 2004. 200 s.
- HELCL, Miloš: Zkratková slova. In: *Naše řeč*, 1949, roč. 33, č. 9 – 10, s. 161 – 170.
- HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois: *Česká mluvnice*. Praha: SPN 1981. 568 s.
- HORECKÝ, Jan: Niečo o akronymách. In: *Kultúra slova*, 1980, roč. 14, č. 5, s. 149 – 152.
- HRBÁČEK, Josef: *Jazykové zkratky v češtině*. AUC – Philologica, Monographia 78, Praha: Univerzita Karlova 1979. 125 s.
- KNAPPOVÁ, Miloslava: Obchodní jméno jako fenomén jazykový a sociologický. In: *Onomastyka polska a nowe kierunki językoznawcze: materiały z XI Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej 15 – 17 czerwca 1998 Bydgoszcz-Pieczyska*. Eds. M. Czachorowska, Ł. M. Szewczyk. Bydgoszcz: WSP 2000, s. 123 – 131.
- KOCHOVÁ, Pavla: Internacionální iniciálové zkratky. In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Sborník příspěvků z konference, Praha 16. – 18. června 2003. Usp. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 157 – 165.
- KOCHOVÁ, Pavla: Nové iniciálové zkratky. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2005, s. 242 – 246.
- KOS, Zdeněk: *Zkratky, značky, akronymy*. Praha: Horizont 1983. 289 s.
- KOUTOVÁ, Marta: Exemplifikace substantiv v lexikální databázi Pralex (zpracování příkladové části hesla). In: *Česká a slovenská lexikografia na začiatku 21. storočia*. Brno: Tribun EU 2011, s. 39 – 50. (dostupné na <http://lexiko.ujc.cas.cz> → *Ke stažení* nebo *Naše studie*).
- Mluvnice češtiny I*. Academia, Praha 1986. 566 s. (MČ 1)

NIŠEVA, Božana: K jednomu zvláštnímu typu internacionalizmů – tzv. emotikony a akronymy. In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Usp. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 220 – 228.

OLOŠTIAK, Martin: Abreviačná a slovtvorná motivácia. In: *Slovo o slove*. Sborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity 11. Prešov: Prešovská univerzita 2005, s. 39 – 50.

Pravidla českého pravopisu. Praha: Academia 2003. 391 s. (PČP)

Příruční mluvnice češtiny. Eds. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995. 799 s. (PMČ)

Příruční slovník jazyka českého. Praha: SPN 1935 – 1957. (PSJČ)

RANGELOVA, Albená: Typologie abreviačních útvarů v LDB Pralex. In: *Česká a slovenská lexikografia na začiatku 21. storočia*. Brno: Tribun EU 2011, s. 153 – 164. (dostupné na <http://lexiko.ujc.cas.cz> → *Ke stažení* nebo *Naše studie*).

ROMPORTL, Milan: Výslovnost zkratkových slov. In: *Naše řeč*, 1951, roč. 35, č. 2, s. 46 – 50.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec, F. Daneš, J. Machač (1. vyd.), V. Mejstřík (2. a 3. vyd.). 3., opravené vyd. Praha: Academia 2003. 647 s. (SSČ)

Slovník spisovného jazyka českého. 8 sv. Red. B. Havránek a kol. 2., nezměněné vyd. Praha: Academia 1989. 569 s. (SSJČ)

Slovník zkratk. Praha: Encyklopedický dům 1994. 231 s. (SZ ED)

STANĚK, Vladimír: Poznámka k psaní skloňovaných zkratk typu *dikové* / *DIKové*. In: *Naše řeč*, 1995, roč. 78, č. 5, s. 271 – 272.

SVĚTLÁ, Jindra: Struktura a zpracování hesel v lexikální databázi Pralex. In: *Česká a slovenská lexikografia na začiatku 21. storočia*. Brno: Tribun EU 2011a, s. 9 – 18. (dostupné na <http://lexiko.ujc.cas.cz> → *Ke stažení* nebo *Naše studie*).

SVĚTLÁ, Jindra: Lexikální databáze Pralex – nástroj a základna pro výzkum a popis slovní zásoby současné češtiny. In: *Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český)*. Sborník z konference 1. – 3. června 2011, Praha: Karolinum 2011b (v tisku).

SVĚTLÁ, Jindra – PROCHÁZKOVÁ, Barbora: K základnímu zpracování substantiv v lexikální databázi Pralex. In: *Česká a slovenská lexikografia na začiatku 21. storočia*. Brno: Tribun EU 2011, s. 29 – 38. (dostupné na <http://lexiko.ujc.cas.cz> → *Ke stažení* nebo *Naše studie*).

TICHÁ, Zdeňka: Jednopísmenné zkratky a značky ve slovnících a v lexikální databázi

Pralex. In: *Česká a slovenská lexikografia na začiatku 21. storočia*. Brno: Tribun EU 2011, s. 165 – 173. (dostupné na <http://lexiko.ujc.cas.cz> → *Ke stažení* nebo *Naše studie*).

VLKOVÁ, Věra: Pojmenování vzniklá z písmenných zkratek. In: *Naše řeč*, 1984, roč. 67, č. 3, s. 165 – 166.

Nemecká lingvistika v zrkadle pragmaticko-komunikačného obratu

Dominika Rašová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela,
Banská Bystrica

1. Hol Dich der Teufel!

Ide o skutočnú kliatbu alebo len o výraz ľudského hnevu? Je zrejmé, že pri takomto vyjadrení treba percipovať pomerne dosť zásadne odlišné významové kategórie. Principiálne možno formuláciu *Hol Dich der Teufel!* (Nech Ťa čert vezme!) ponímať najskôr sakrálnu, potom profánnu. D. Nübling (2010) objasňuje východisko tohto poradia poukázaním na proces sekularizácie. Atmosférou zosvetš'ovania zasiahnuté performatívne slovné vyjadrenie (kliatba) nadobúda dimenziu expresívneho rečového produktu (výraz zlosti, hnevu, postrašenia). Práve tu sa ukazuje praktická sila sekularizácie rešpektujúca potreby a plne využívajúca špecifiká medziľudskej komunikácie. Podobné sémantické transformácie, pri ktorých dochádza ku zmenám referencií medzi jazykovými znakmi a mimojazykovou realitou, majú svoj historický a pragmatický aspekt. Exemplárny príklad so slovesom *preklínat/verfluchen* (Bližšie porov. D. Nübling, 2010) ilustruje na jednej strane prítomnosť fenoménu pragmatiky, na druhej strane poukazuje na jej relevantný význam vo vzťahu k sémantike a syntaxi. Reakciou na nevyhnutnú koexistenciu uvedenej triády je etablovanie pragmalingvistiky ako novej lingvistickej disciplíny v 70. rokoch minulého storočia v systéme lingvistických vied.

Pragmalingvistika¹, ktorá sa kryštalizovala len veľmi pomaly, patrí medzi veľké pojmy. Zasluguje si aj v 21. storočí generálnu analýzu a nič nie je pre ňu nelichotivejšie než simplifikácia. Náš príspevok je čiastkovým výsledkom prieskumu dejinného vývinu pragmalingvistiky v Nemecku od obdobia tzv. pragmaticko-komunikačného obratu až po súčasnosť. Predpokladáme tiež, že bude jedným z relevantných teoreticko-metodologických východísk pripravovanej dizertačnej práce, ktorá sa zaoberá pragmatikou jazykových javov v nemeckej a slovenskej masmediálnej sfére.

Z doteraz naznačeného vyplýva, že „pragmalingvistika je skutočne ďalekou krajinou“ (prel. D. R., Ernst, 2002, s. 1), ktorá má aj v Nemecku množstvo hybných momentov

¹ Pojem pragmalingvistika používaný v príspevku slúži z praktických dôvodov ako strešný pojem súdobých pragmatických tendencií v lingvistike [pragmalingvistika, pragmatika, sociopragmatika, teória rečových aktov, teória jazykového konania, komunikačne orientovaná sféra textovej lingvistiky, performatívna lingvistika (bližšie porov. G. Helbig, 1990)].

nejednotných v motivácii, metódach, predmete, terminológii a v cieľoch. Preto sa treba pokúsiť prezentovať vlastný vedecký prístup, o to viac, ak môže historickej pragmalinguistiky ponúknuť spriežračnenie odrazu nemeckej lingvistiky v zrkadle pragmaticko-komunikačného obratu.

2. Na pomedzí lingvistiky a filozofie

Proces rozvíjania sa pragmalinguistiky ústi do jej rešpektovania ako samostatnej modernej lingvistickej disciplíny neprebíha v nemeckom, príp. švajčiarskom a rakúskom areáli priamočiaro, ale je pretínaný mnohými protiprúdmi. V závislosti od konkrétnych historických udalostí nadobúda v rôznych časových a priestorových súradniciach rozličné podoby.

Filozofia 20. storočia je v nemeckých dejinách často označovaná ako filozofia jazyka a aj výskumy vo filozofii venujú jazyku ako prostriedku komunikácie mimoriadnu pozornosť. Podstatným znakom rozvíjajúcej sa pragmalinguistiky je priame prepojenie a harmónia s dobovou filozofiou jazyka. V naznačených súvislostiach sa pragmalinguistika síce nejaví ako lingvistická disciplína *sui generis*, ale ako určitá perspektíva jazyka, ktorá stavia do popredia jazykové konanie a jeho interakciu s okolitým svetom. (Gardt, 1999) Pri spätnom pohľade na priebeh tejto fázy nemožno obísť tzv. **organon-model** viedenského filozofa K. L. Bühlera² (1934) a model jazykového znaku amerického filozofa J. Morrisa (1938). J. Morris zavádza pojem **pragmatika** (z gréckeho *pragma*, t. j. konanie), ktorým pomenúva vzťah jazykového znaku k jeho interpretovi. Idea úzkeho a konštruktívneho chápania jazykového znaku sa premieta aj do úvah G. Klausa (1963), ktorý trojdimenzionalnosť syntax – sémantika – pragmatika rozširuje o sigmatiku, t. j. o vzťah jazykového znaku k objektom reality (Wunderlich, 1972). Tento nemecký filozof zdôrazňuje spojenie materialistickej gnozeológie so semiotikou. V publikácii *Sila slova* (1969) objasňuje spoločenskú funkciu jazyka v procese komunikácie a kriticky analyzuje uplatňovanie pragmatiky v agitácii a propagande.

Nemecká historická pragmalinguistika považuje za kolísku pragmaticko-komunikačného obratu analytickú filozofiu rakúskeho mysliteľa L. Wittgensteina (1945). Nosným pilierom filozofických úsilí tohto „priekopníka“ lingvistickej pragmatiky je **filozofia**

² K. L. Bühler vstupuje dosť zásadným spôsobom aj do slovenskej lingvistiky. Jeho organon-model vychádza z Platónovej filozofie jazyka ako nástroja (organon). Do modelu znaku zahŕňa aj tvorcu znaku. Znak podľa neho môže byť symptómom, ktorým sa vyjadruje postoj hovoriaceho k opisovaným javom (expresívna funkcia). Vo vzťahu k adresátovi má znak ako signál pôsobiť na jeho konanie (výzvná funkcia). Triádu uzatvára symbol ako vonkajší jav, ktorý vyvoláva myšlienku o istom obsahu (zobrazovacia funkcia).

prirodeného jazyka, ktorá sa svojou orientáciou na hovorový jazyk približuje súčasnej pragmalingvistike. Fundamentálna téza vychádza najmä z Wittgensteinovho presvedčenia, že „význam slov a viet je možné vyvodiť len na základe každodenného používania a jazyk sa dá sotva popísať bez pozadia, ktoré je overené praxou spoločenského života“ (prel. D. R., Gardt, 1999, s. 345). Jazyk v tejto súvislosti nemožno izolovať od jeho používateľov, rovnako ako nemožno registrovať zmeny spoločenskej praxe bez normatívnych a praktických jazykových príručiek.

V zmysle tradícií filozofie prirodeného jazyka je významným krokom dopredu **teória rečových aktov** anglického filozofa J. L. Austina (1962), ktorú v roku 1969 systematizuje jeho žiak J. R. Searle dodávajúc jej lingvistický rozmer. Treba pripomenúť, že v centre záujmu tejto teórie je ilokučný akt a teória postuluje vnímanie významu výpovede ako sumy propozície (sémantická náplň) a zodpovedajúcej ilokúcie (pragmatická a komunikatívna funkcia).

Teória rečových aktov odhaľujúca deficity formálnej štrukturálnej lingvistiky sa v priebehu pragmaticko-komunikačného obratu v nemeckej lingvistike formuje do dvoch rozdielnych konceptov. Prvým z nich je lingvistická pragmatika, ktorá nadväzuje na Chomského generatívnu transformačnú gramatiku. Model tejto gramatiky poukazujúci na schopnosť (kompetenciu) ideálneho hovoriaceho a poslucháča chápať a vytvárať gramaticky korektné konštrukcie je v tejto súvislosti rozšírený o situačnú (pragmatickú) dimenziu. Druhým variantom je teória rečových aktov v pravom slova, ktorá nadväzuje na Wittgensteinov koncept jazykových hier a teóriu rečových aktov J. R. Searla.

3. Pragmatizácia nemeckej lingvistiky

K urýchleniu procesu etablovania pragmalingvistiky prispieva v povojnovom období prudký rozvoj systému spoločenských vied v NSR a NDR. Negatívnym dôsledkom je stúpajúca tendencia interdisciplinárneho výskumu a konštituovanie nových teoretických aparátov od 60. rokov, ktoré podľa nemeckého spisovateľa P. Renza (1981, s. 9) vedie k „zarastaniu jazykovednej paradigmy burinou“ (prel. D. R.). Integrácia pragmatickej lingvistiky do systému lingvistických disciplín v NDR, ako aj jej metodologická špecifikácia, je oveľa náročnejšia v porovnaní s NSR, a to najmä kvôli jej koexistencii s marxisticko-leninskou ideológiou. Z tohto dôvodu sa žiada odlišiť priebeh vývinu pragmatickej lingvistiky v NSR od NDR.

Lingvistika NDR sa začiatkom 50. rokov minulého storočia ocitá vo vákuu. Mladogramatický pozitivizmus strieda tzv. **novoromantická škola** (Weisgerber, Porzig a i.)

vychádzajúca z Humboldtovej všeobecnej jazykovedy a z filozofie, ktorá sa v 30. rokoch stáva základom „národného pozorovania jazyka“ (prel. D. R., Renz, 1981, s. 24). Nemecká lingvistika sa najmä v kontexte technického a sociálneho pokroku nevyvíja v takom rozsahu ako formálno-štruktúrna lingvistika v USA. Neprispeva tomu ani fakt, že jazykový výskum v NDR je oficiálne podriadený politickým rozhodnutiam, čo spôsobuje, že pragmalingvistika spočiatku nenachádza svoju identitu v rozkolísanom systéme spoločenských vied.

Situácia v NDR sa nemení ani na konci 50. rokov a lingvistika je stále vystavená vplyvom marxisticko-leninskej filozofie a ruského formalizmu, čo sa na univerzitách v Berlíne a Lipsku prejavuje v zameraní najmä na dialektologický a historický jazykovedný výskum (Bierwisch, Hartung, Motsch). Až v 60. rokoch dochádza k rozširovaniu výskumného záberu a do popredia sa dostávajú otázky sociálnych variet. Uvedené sa deje na univerzite v Lipsku, zatiaľ čo v Berlíne sa presadzuje historický výskum jazyka, výskum informačných teórií a kybernetiky (Klaus). Vákuum v tejto fáze rozvoja lingvistiky (1967 – 1972) zaplňa okrem sociolingvistiky aj textová lingvistika (Sandig). V roku 1976 prvýkrát vyzdvihuje **Centrálny inštitút pre jazykovedu** v NDR úlohu jazyka nielen ako prostriedku politickej komunikácie, ale aj jeho funkciu ako prostriedku dorozumievania v spoločnosti. Zaujímavosťou je, že funkčno-komunikačný prístup pri výskume politického slovníka sa postuluje už od konca 70. rokov.

Napriek tomu, že dochádza k vymedzeniu lingvistiky v systéme spoločenských vied, stále sa očakáva jej prepojenie s marxisticko-leninskou odrodou generatívnej gramatiky. Javiskom radikálneho zlomu v lingvistike NDR označovanom ako pragmaticko-komunikačný obrat je začiatkom 80. rokov **Herderov inštitút** Univerzity v Lipsku. V kontexte pragmatického obratu sa aj v „marxistickej pragmalingvistike“ menia výskumné tendencie. Prehlbujú sa snahy analyzovať zmeny v používaní jazyka ako komunikačného prostriedku z časového aspektu, čo vedie od polovice 70. rokov k diachrónnemu výskumu jazyka a k budovaniu **historickej pragmalingvistiky**.

Zaujímavý je fakt, že elimináciu formálno-štruktúrnej lingvistiky v NDR dynamizuje rozvoj **potsdamskej jazykovedy** v rokoch 1960 – 1990. V auguste 1972 W. Schmidt zakladá **Inštitút marxisticko-leninskej jazykovej teórie**, ktorý sa orientuje na rečovú činnosť a presadzuje trend „funkčne podmieneného poriadku“ (Schmidt, 1965). Potsdamská jazykoveda sa tým približuje k modernej lingvistike a od 70. rokov s ňou veľmi intenzívne prežíva pragmaticko-komunikačný obrat.

Inštitucionalizovanie lingvistiky prebieha v NSR už koncom 50. rokov, a to nezávisle od politicko-administratívneho systému. Na univerzitách v Bonne, Hamburgu, Kolíne nad

Rýnom a v Münsteri sa udomáča tendencia teoreticko-analytických štúdií, pre ktoré sa stáva impulzom najmä americký štrukturalizmus (Hockett, Harris, Pike). Inštitucionalizovanie lingvistiky a jej vyučovanie na univerzitách zároveň poukazuje zároveň na nekompletnosť lingvistických teórií a potrebu diferenciácie lingvistických vied. Vznikajú tzv. **pomlčkové disciplíny**, medzi ktoré sa radí aj pragmalingvistika.

Význam pragmalingvistiky sa v jazykovednom výskume ukazuje oveľa skôr, a to po oslabení socialistickej diktatúry po roku 1945. V priebehu demokratizácie politickej komunikácie a jej vymaňovania sa spod zákazov a poslušnosti dochádza k zmenám v komunikačných princípov (otvorenosť) a v repertoári textových žánrov (dialóg), ktoré prinášajú do politickej komunikácie „nový komunikačno-pragmatický začiatok“ (Jörg, 2010, s. 241). Diskusia medzi germanistami a formálnymi lingvistami v NSR vedie začiatkom 60. rokov k etablovaniu špeciálnej formy lingvistiky, ktorá posúva predmet svojho záujmu z vety k textu. Textovú lingvistiku uvádzame najmä preto, že začína pracovať s pojmom situačná zakotvenosť, ktorý po nej preberá aj pragmatická lingvistika.

V 60. rokoch platí v Nemecku norma hovoreného jazyka aj pre písaný jazyk. Pod vplyvom pragmalingvistických a sociolingvistických teórií sa začiatkom 70. rokov prenáša ťažisko výskumu z písaného jazyka na hovorený jazyk, a tak dochádza k revízii jazykových noriem. Rytmus tejto zmeny určuje najmä komunikačná teória rakúskeho komunikológa a psychoterapeuta P. Watzlawicka, ktorý v spolupráci s J. Beavinovou a D. Jacksonom vydáva publikáciu **Menschliche Kommunikation – Formen, Störungen, Paradoxien** (1969).

Nemecká výskumná agentúra (DFG) s úmyslom zistiť pomer výskumných oblastí lingvistiky v NSR organizuje v rokoch 1970 – 1972 mimoriadnu anketu. Výsledky ukazujú, že pragmalingvistický výskum sa ocitá na druhom mieste za tradičnými lingvistickými disciplínami, čo je o stupeň lepšie v porovnaní s NDR. Hoci dosahuje pragmalingvistický výskum spolu s textovou lingvistikou, filozofiou jazyka a formálnou logickou (Hamburg, Hannover, Bonn, Münster, Mníchov) skoro 70 %-ný podiel univerzitného výskumu, nevýhodou je, že sa nezameriava na budovanie teoretickej bázy, ale na rozširovanie materiálového korpusu. Z toho dôvodu vychádza Nemecká výskumná agentúra koncom 70. rokov s požiadavkou vypracovať teoreticky fundované gramatiky svetových jazykov, skúmať hovorený jazyk a vytvoriť teoretickú platformu pre pragmalingvistiku a textovú lingvistiku.

Existuje celý rad nových teoretických konceptov, ktoré vedú nemeckú lingvistiku k pragmaticko-komunikačnému obratu. K nim sa radia napríklad neskoršie empirické štúdie

W. Dresslera a R. de Beaugrandea (1981) o textovej lingvistike a translatológii. Okrem toho zavádza J. House (Hamburg, 1997) pojem **interkultúrna pragmatika** porovnávajúci fenomén zdvorilosti rečového konania v rozdielnych kultúrach a jazykových spoločnostiach. Pluralizmus v lingvistických vedách má nesporne na pragmalinguistiku v NSR fatálny vplyv. Pre jej rozvoj je dôležitá **sociálnovedná hermeneutická koncepcia** (Renz, 1981), ktorá sa viditeľným spôsobom udomácňuje na **Frankfurtskej škole**. Na základe fenoménu medziľudskej komunikácie zjednocuje pragmalinguistiku so sociolinguistikou, psycholinguistikou a teóriou rečových aktov a podporuje historický, dialektologický a sociologický výskum jazyka.

Symptomatické je nazeranie na pragmatickú lingvistiku z aspektu historickej jazykovedy v polovici 70. rokov, ktorá tento pojem tendenčne konfrontuje so systémovou lingvistikou – štrukturalizmom a s generatívnou gramatikou (bližšie porov. B. Schlieben-Lange, 1975). Väčšina pokusov o etablovanie pragmatickej lingvistiky v bývalej NSR sa teda zakladá na kritickom ponímaní tradícií dobovej jazykovedy. G. Presch prednesie v marci roku 1980 pred **Arbeitsgemeinschaft Linguistische Pragmatik** (ALP) príspevok, v ktorom tvrdí, že programovanie pragmatickej lingvistiky musí byť založené na kritike lingvistických koncepcií F. Saussura a N. Chomského. V tejto súvislosti má osobitný vplyv na rozvoj pragmalinguistiky v NSR, konkrétne na univerzite v Tübingene a v Bonne, jazykovedec E. Coseriu. Svoje predstavy o spojení systémovej a pragmatickej dimenzie v jazykovede vychádzajúcej z kritiky F. Saussura a N. Chomského realizuje v svojich publikáciách **Systém, norma, reč** (1970) a **Jazyková kompetencia** (1988). Tendencie formalizovať pragmalinguistiku vidieť aj u D. Wunderlicha (1974) a W. Kummera (1975).

V roku 1966 na mníchovskom kongrese germanistov (Germanistentag) prežíva štrukturalizmus a generatívna gramatika v NSR svoj víťazný deň a začína sa oficiálne vyučovať na vysokých školách. Dôsledkom recepcie obidvoch koncepcií je vytvorenie jazykového projektu **Quadrige-Funkkolleg Sprache** (1969), ktoré však neprináša očakávané výsledky a dokonca sa aj vo svojich vlastných radoch dočká úplného odmietnutia. Radikálna kritika U. Maasa a D. Wunderlicha v spoločnej publikácii **Pragmatika a jazykové konanie** (1972) vytláča uvedené koncepcie jazyka a stáva sa smerodajným odrazovým mostíkom v rozvoji lingvistickej pragmatiky v NSR.

4. Prekonávanie metodologickej roztrieštenosti

V roku 1978 sa koná **Zürišské kolokvium**, na ktorom sú predstavené doterajšie výsledky výskumných úsilí nemeckých lingvistov a snahy definitívne vymedziť predmet

a metódy pragmalingvistiky. D. Cherubin odvolávajúc sa na B. Schlieben-Lange (1975, s. 5) vyvracia tézu, že pragmalingvistika „nemá žiadne pevné hranice, jej predmet je ešte neistý, problémy a otázky sú nedoriešené a teórie a metódy rozdielne a kontroverzné“ (prel. D. R.). Podľa neho pragmalingvistika prekonáva svoju „metodologickú roztrieštenosť“ (prel. D. R., 1978, s. 4) a programovo sa orientuje na analýzu a opis jazyka ako formu sociálneho správania s ohľadom na kontext, jazykovú situáciu a používateľov, čím vyplňa prázdne miesto medzi systémovou lingvistikou a sociolingvistikou (bližšie porov. D. Wunderlich, 1972; S. Schmidt, 1974; A. Leist, 1972).

Nemecká lingvistika prežíva v posledných troch dekádach 20. storočia zásadnú revíziu teoretickej bázy a výskumnej paradigmy, ktorá vrcholí pragmatizáciou lingvistiky. Fixácia na pokrok neobmedzuje jazykový výskum už len na systémové skúmanie morfológie, syntaxe a fonológie. Uznaním pragmalingvistiky ako samostatnej lingvistickej disciplíny sa vymedzuje nový a konkrétny repertoár výskumných problémov. V súlade s rezolútnou požiadavkou uvedeného kolokvia vstúpiť s pragmalingvistikou do medzinárodného dialógu sa v 80. rokoch podľa vzoru oxfordskej jazykovej filozofie začína riešiť otázka performatívnych slovies a kooperačného princípu v komunikácii. Zisťujú sa dôsledky zavedenia komunikačných technológií na jazykovú normu a v podstatnej miere sa pragmalingvistický výskum zameriava na modálne častice, systém pozdravov a oslovení.

Pragmaticko-komunikačný obrat, ako aj zmeny spoločenskej situácie, sú významným „katalyzátorom“ pre výskumné tendencie pragmalingvistiky a jej historickú dimenziu. Heterogénny súbor výskumných oblastí je v príspevku obmedzený len na tie, ktoré v dejinách nemeckej lingvistiky rezonujú ako najproblematickejšie a majú opakujúci sa charakter.

S prirodzenou emancipáciou pragmalingvistiky a potrebou diachrónneho výskumu sa v posledných štyroch dekádach 20. storočia formuje **historická pragmalingvistika**, ktorá bazíruje na diachrónnom prístupe pri skúmaní jazyka. V princípe zdieľa všetky premisy pragmalingvistiky, no svoje výskumné ciele obohacuje o časový aspekt. Podľa D. Nüblinga (2010, s. 153) poukazuje historická pragmatika na fakt, že sa mení spôsob, akým používateľ jazyka používa jazykový znak a zároveň používateľ jazyka mení jazyk prostredníctvom svojho konania“ (prel. D. R.). Uvedená konštatácia ozrejmuje v úvode nastolený problém a explikuje, prečo musí mať rečový akt preklatia vzhľadom na používanie jazyka úplne iný význam ako pred sekularizáciou. Napriek tomu, že nemecká historická pragmalingvistika zápasí s nedostatkom historického výskumného materiálu, ktorý rekonštruje z písomných textov, predmet jej skúmania sa neustále rozširuje. K tradičným výskumným oblastiam patria performatívne rečové akty (krst, odsúdenie, vymenovanie), konverzačné implikatury, rozvoj

a zmeny v deiktických prostriedkoch a v systéme oslovení v Nemecku, ktoré súvisia s hierarchizáciou v spoločnosti a s expanziou tykania v dôsledku študentského hnutia v 60. rokoch (Nübling, 2010).

V nemeckej pragmalinguistike sa od 70. rokov veľmi intenzívne pertraktuje **problematika modálnych častíc** (*wohl, ja, schon, mal, denn, doch*), ktoré sú v starých normatívnych gramatikách považované za „blchy v kožuchu nemeckého jazyka“ (Reiners, 1967, 340). Za nestorov výskumu modálnych častíc sú považovaní A. Krivonosov (1963/1977), H. Weydt (1981) a J. Heringer (1988). Pozornosť nevenujú pôvodu, distribúcii, syntaktickým a prozodickým vlastnostiam modálnych častíc, ale najmä empirickému výskumu ich významu. Vo všeobecnosti sa vo výskume modálnych častíc formujú dve základné sémantické pozície. Minimalisti pripúšťajú len jeden význam častice, maximalisti skúšajú hľadať viaceré významové varianty (Heggelund, 2001). Pre výskum modálnych častíc je inšpirujúca teória rečových aktov (Austin, 1962; Searle, 1969). G. Helbig v publikácii **Partikeln als illokutive Indikatoren im Dialog** (1977) poukazuje na ilokučnú silu modálnych častíc. Ilokučnú hypotézu v roku 1997 popiera E. König, ktorý ilokučnú silu nepovažuje za centrálnu funkciu modálnych častíc.

V súčasnosti sa diskutuje o modálnych časticiach najmä z pragmaticko-didaktického hľadiska. Tlmočnicka prax a lektori nemeckého jazyka ako cudzieho jazyka potvrdzujú, že toto učivo sa stáva takmer neobsiahnuteľným, pretože modálne častice sú sprievodným javom hovoreného prejavu materinského jazyka a spontánne sa nimi vyjadruje modálna povaha výpovede. Aj z tohto dôvodu hľadá nemecká pragmalinguistika riešenia a ponúka recepty a komunikačné cvičenia, ktoré pomáhajú cudzincom a tlmočníkom zautomatizovať ich používanie (bližšie porov. H. Weydt, 1983; S. Speight, 1991).

5. (Pragma)lingvistické fóra

Po zjednotení Nemecka v roku 1990 sa pragmalinguistika výrazne inštitucionalizuje a otvára sa novým metódam a prístupom. Okrem toho, že sa zaraďuje do učebných osnov takmer na všetkých nemeckých univerzitách, stáva sa predmetom výskumu viacerých lingvistických inštitútov, témou konferencií a kolokvií. Nasledovný prehľad dokazuje, že pragmalinguistika má v súčasnosti v Nemecku veľmi silné zázemie a je disciplínou ponúkajúcou široké možnosti skúmania.

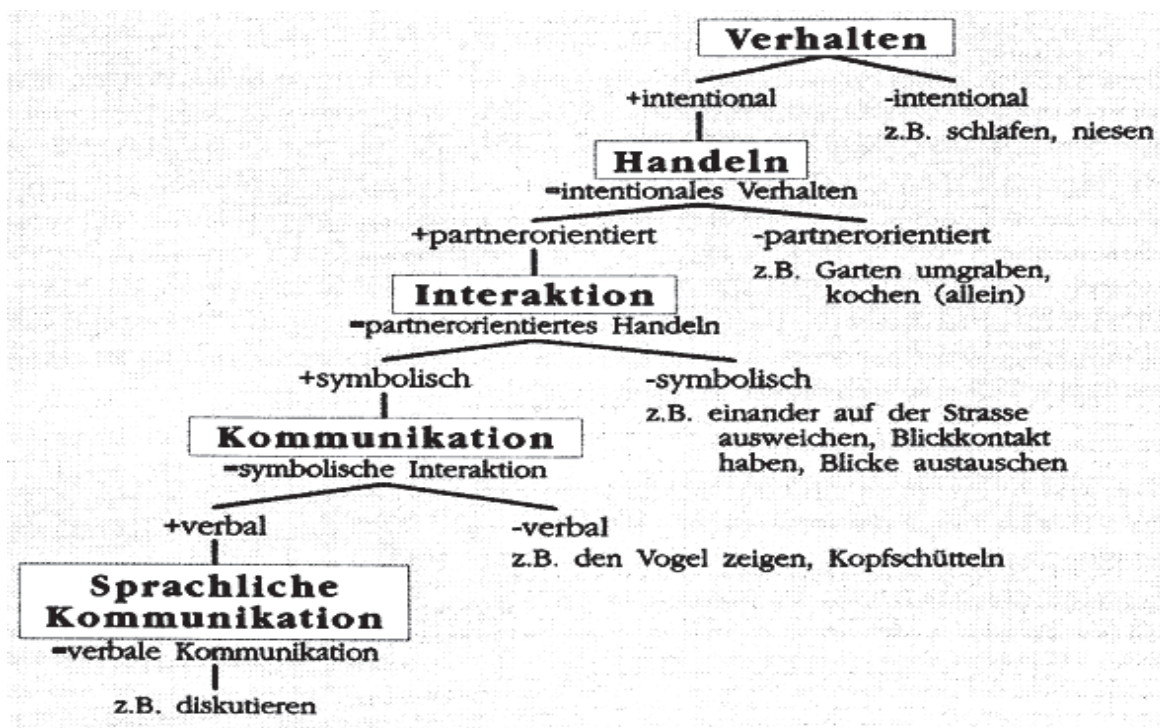
Arbeitstreffen „Linguistische Pragmatik“	
Mannheim, Leipzig, Konstanz www.gespraechsforschung.de	konverzačná analýza, analýza diskurzu, výskum hovoreného jazyka, sociolingvistický výskum
Institut für deutsche Sprache (IdS)	
Mannheim www.ids-mannheim.de/prag/	vlastnosti hovoreného jazyka, jazykové variácie ako komunikačná prax, komunikatívna štylistika
Kolloquium Strukturelle Pragmatik	
Berlín www2.rz-hu-berlin.de	textová koherencia, presupozície, anaforika, fenomény sémantiky dialógu
Arbeitskreis Angewandte Gesprächsforschung, Linse: Pragmatik	
Essen www.linse.uni-essen.de	rokovania, call-center-telefonáty, politické debaty, komunikácia lekára a pacienta, videokonferencie
Lehrstuhl für Allgemeine Linguistik	
Passau www.phil-uni-passau.de	pragmatika vo výskume masmediálnej komunikácie, pragmatika publicizmov
Institut für Angewandte Linguistik und Translatologie	
Lipsko www.uni-leipzig.de	vzťah sémantiky a pragmatiky, konverzačné implikatury, teória pragmatiky
Gesellschaft für Angewandte Linguistik	
Wuppertal www.uni-wuppertal.de	podniková komunikácia, pragmatika online-komunikácie a marketingovej komunikácie
Deutsche Gesellschaft für Sprachwissenschaft	
Konstanz www.dgfs.de/cgi-bin/dgfs.pl	každoročne konferencia „Lingvistická pragmatika“

5. Publikácie – inšpirácie – závery

Hoci má nemecká pragmalingvistická mapa ešte svoje biele miesta, na knižnom trhu existuje dostatočné množstvo uznávaných publikácií, ktoré zhromažďujú teoretické informácie a exemplifikácie prospešné pre vedecký výskum a dopĺňajú profesionálny profil pragmalingvistiky. Za všetky treba spomenúť najmä publikáciu M. Braunrotha a G. Seyferta, **Ansätze und Aufgaben der linguistischen Pragmatik** (1978), ktorá ako prvá uvádza do problematiky a histórie pragmalingvistiky. V dvoch vydaniach vychádza monografia J. Meibauera **Pragmatik** (1999), ktorá v trinástich kapitolách opisuje najdôležitejšie oblasti pragmalingvistiky a akcentuje najmä vzťah formy a funkcie jazyka. Komplexnú geneticko-

historickú koncepciu pragmalinguistiky prináša P. Ernst v publikácii **Pragmalinguistik** (2002). Pre potreby univerzitného vzdelávania vydáva Goethe-Institut príručku **Einführung in die Pragmalinguistik** (Holly, 2001), rovnakú povahu má aj najnovšia publikácia C. Ehrhardta a J. Heringera **Pragmatik** (2011).

Z uvedených titulov čerpáme pri koncipovaní teoretického a terminologického rámca v kontrastívnej štúdii o pragmatike jazykových javov v nemeckej a slovenskej masmediálnej sfére spomínanej v úvodnej kapitole predkladaného príspevku. V podstatnej miere sa opierajú o staršiu, ale podnetnú nemeckú publikáciu **Studienbuch Linguistik** (Linke – Nussbaumer – Portmann, 1991), ktorá sprehľadňuje systém lingvistických vied a elegantným spôsobom ilustruje interferenciu pragmalinguistiky s teóriou komunikácie.

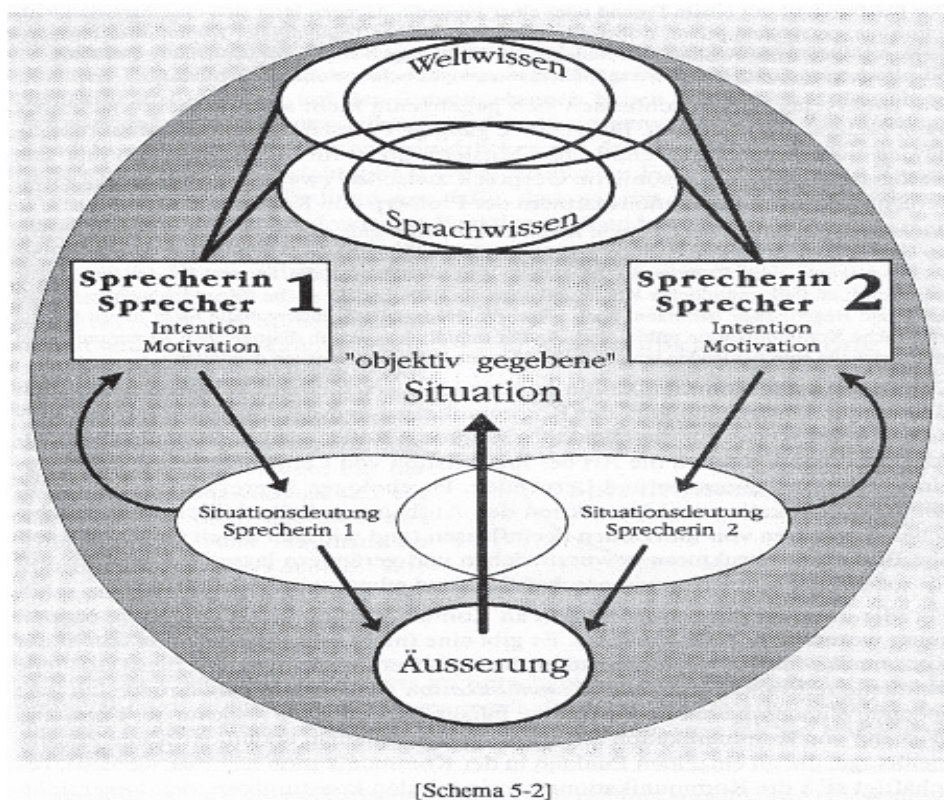
[Schema 5-1]

Obrázok 1 Interferencia pragmatiky a komunikačnej teórie

Zdroj: Linke – Nussbaumer – Portmann, 1991, s. 173

Autori v schéme vyzdvihujú predovšetkým intenciu ako podstatnú a neoddeliteľnú súčasť jazykového a ľudského konania. Jej podstata je v súhre s cieľom nášho výskumu, ktorom sa sledujeme vzťah a interakciu medzi expedientom a percipientom v konkrétnej komunikačnej situácii, porozumenie komunikačného zámeru a osobnostné a spoločenské faktory podmieňujúce proces komunikácie. Na publikácii treba oceniť

nadčasovosť a inšpiratívny pragmatický komunikačný model (Obrázok 2), ktorý poukazuje na komunikáciu ako na určitú formu intenčného, symbolického, verbálneho a na partnera orientovaného vyjadrovania, pri ktorej dochádza k výmene informácií so zámerom podnecovať konanie komunikantov.

Obrázok 2 Pragmatický komunikačný model

(Zdroj: Linke – Nussbaumer – Portmann, 1991, s. 173)

Komunikačno-pragmatický model vo všeobecnosti analyzuje, opisuje a vysvetľuje jazykovú komunikáciu ako formu sociálneho konania, ktorá je podmienená špecifickými podmienkami, štruktúrami a konsekvenciami konštituujúcimi osobitú komunikačnú situáciu. V súvislosti s týmto modelom komunikácie vytvárajú Linke – Nussbaumer – Portmann (1991, s. 173) súbor relevantných a motivujúcich kritérií³, ktoré definujú konkrétnu komunikačnú situáciu. V konečnom dôsledku sa v komunikačnom pragmatickom modeli poukazuje na skutočnosť, že pragmalingvistika pracuje ako systémová a moderná disciplína, pretože

³ 1. verbálna a neverbálna komunikácia, 2. monologická a dialogická komunikácia, 3. komunikácia tvárou v tvár, komunikácia bez časového a priestorového spojenia komunikačných partnerov, 4. súkromná komunikácia oproti verejnej a oficiálnej komunikácii, symetrická a komplementárna komunikácia, 5. ústna a písomná komunikácia, 6. medziľudská komunikácia a komunikácia človeka so strojom, komunikácia človeka so zvieratom.

objasňuje vzťahy medzi všetkými relevantnými komponentmi komunikačného procesu systémovo, no zároveň nekonvenčne, čím umožňuje pochopiť jeho pragmatickú podstatu.

Po predchádzajúcich úvahách možno skonštatovať, že nemecká pragmalingvistika postupne vychádza z publikačného tieňa. Od 80. rokov sa začína intenzívnejšie opisovať vtedajší stav pragmalingvistiky, a to najmä časopisecky (*Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, *Zeitschrift für angewandte Linguistik*, *Deutsche Sprache*, *Deutsch als Fremdsprache*, *Presse und Sprache*, *Sprache im technischen Zeitalter*, *Wirkendes Wort*, *Sprachreport* atď). Autori prestávajú posudzovať pragmalingvistiku z aspektu materialistickej jazykovej teórie a sústreďujú sa na porovnanie rozličných prístupov s úmyslom rekonštruovať dejinný vývoj pragmalingvistiky a historicky a systémovo identifikovať predmet jej skúmania. V súčasnosti je pragmalingvistika zahrnutá do študijných programov viacerých nemeckých univerzít. S jej obsahom sa študenti oboznamujú v treťom semestri, čím sa popri fonológii, morfológii, syntaxi a sémantike radí k bazovým disciplinám vysokoškolského štúdia všeobecnej lingvistiky, aplikovanej lingvistiky, germanistiky, indogermanistiky a iných lingvisticky orientovaných študijných programov.

Literatúra

BRAUNROTH, Manfred – SEYFERT, Gernot (eds.): *Ansätze und Aufgaben der linguistischen Pragmatik*. Kronberg: Athenäum Verlag 1978. 329 s.

ERNST, Peter: *Pragmalinguistik*. Berlín: Walter de Gruyter 2002. 210 s.

GARDT, Andreas: *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland*. Berlín: Walter de Gruyter 1999. 409 s.

HEGGELUND, Kjell: Zur Bedeutung der deutschen Modalpartikeln in Gesprächen unter besonderer Berücksichtigung der Sprechakttheorie und der DaF-Perspektive. In: *Linguistika online*, 2001, roč. 9, č. 2. Dostupné na internete: http://www.linguistik-online.de/9_01/Heggelund.html

HELBIG, Gerhard: *Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970*. Opladen: Westdeutscher Verlag 1990. 323 s.

HOLLY, Werner: *Einführung in die Pragmalinguistik*. Berlín: Langenscheidt 2001. 72 s.

CHERUBIN, Dieter: Zum Programm einer historischen Sprachpragmatik. In: *Ansätze zu einer pragmatischen Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer 1980, s. 3 – 21.

KILIAN, Jörg: *Demokratische Sprache zwischen Tradition und Neuanfang*. Berlín: Niemeyer 2010, 410 s.

KLEIN, Josef – PRESCH, Gunter: *Institutionen Konflikte Sprache: Arbeiten zur linguistischen Pragmatik*. Tübingen: Niemeyer 1981. 238 s.

LEIST, Anton: *Zur Intentionalität von Sprechhandlungen*. Frankfurt: Athenäum 1972. 413 s. Eds. A. Linke, M. Nussbaumer: *Studienbuch linguistik*. Tübingen: Niemeyer 1991. 422 s.

MAAS, Utz – WUNDERLICH, Dieter: *Pragmatik und sprachliches Handeln*. Frankfurt/M.: Athenäum Verlag 1972. 323 s.

MEIBAUER, Jörg: *Pragmatik*. Tübingen: Stauffenburg Verlag 2001. 208 s.

NÜBLING, Damaris: *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen*. Tübingen: Narr Verlag 2010. 299 s.

REINERS, Ludwig: *Stilkunst. Ein Lehrbuch deutscher Prosa*. Stuttgart: Beck 1967. 784 s.

RENZ, Peter: *Sprach- und Literaturwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR*. Erlangen: Institut für Gesellschaft und Wissenschaft 1981. 115 s.

SCHLIEBEN-LANGE, Brigitte: Für eine historische Analyse von Sprechakten. In: *Sprachtheorie und Pragmatik*. Tübingen: Niemeyer 1976, s. 113 – 119.

SHMIDT, Siegfried: *Pragmatik I. Interdisziplinäre Beiträge zur Erforschung der sprachlichen Kommunikation*. Mnichov: Fink 1974. 211 s.

SCHMIDT, Wilhelm: *Grundfragen der deutschen Grammatik*. Berlin: Volk und Wissen 1965. 322 s.

SPEIGHT, Stephen: Konversationsübungen. In: *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. Tübingen: UTB 1991, s. 210 – 212.

WATZLAWICK, Paul – BEAVIN, Janet (eds.): *Menschliche Kommunikation – Formen, Störungen, Paradoxien*. Bern: Huber 1969. 322 s.

WEYDT, Harald: *Partikeln und Interaktion*. Tübingen: Walter de Gruyter 1983. 317 s.

WUNDERLICH, Dieter: Vorwort. In: *Linguistische Pragmatik*. Frankfurt /M.: Athenäum 1972. 413 s.

Vplyv vybraných suprasegmentálnych javov na výskyt tvrdého hlasového začiatku a rázu v slovenčine

Ľubomír Rendár

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

V príspevku synteticky predstavujeme vybrané výsledky pozorovaní a výskumov hlasových začiatkov, ktorými sme sa intenzívne zaoberali počas niekoľkých rokov. Skúmaný zvukový materiál tvorili nahrávky pripravených aj nepripravených rečových prejavov bežných používateľov slovenčiny, ale aj profesionálov, ktorí pracujú v audiovizuálnych médiách (moderátorov, hlásateľov a pod.). Pozornosť sme zamerali najmä na interakciu javov časovej modulácie reči s tvrdým hlasovým začiatkom (v okrajových prípadoch aj rázom), pretože vyslovenie tvrdého hlasového začiatku a rázu sa doteraz s časovou moduláciou reči nespájalo a ich vzájomné prepojenie alebo dokonca ich závislosť v slovenčine dosiaľ jazykoveda neskúmala. Okrajovo sa zaoberáme aj vzťahom silovej modulácie reči s tvrdým hlasovým začiatkom a rázom.

Základné pojmy

Pred uvedením jednotlivých výsledkov výskumu pokladáme za dôležité pripomenúť, ako sa definuje v slovenčine tvrdý hlasový začiatok a ráz.

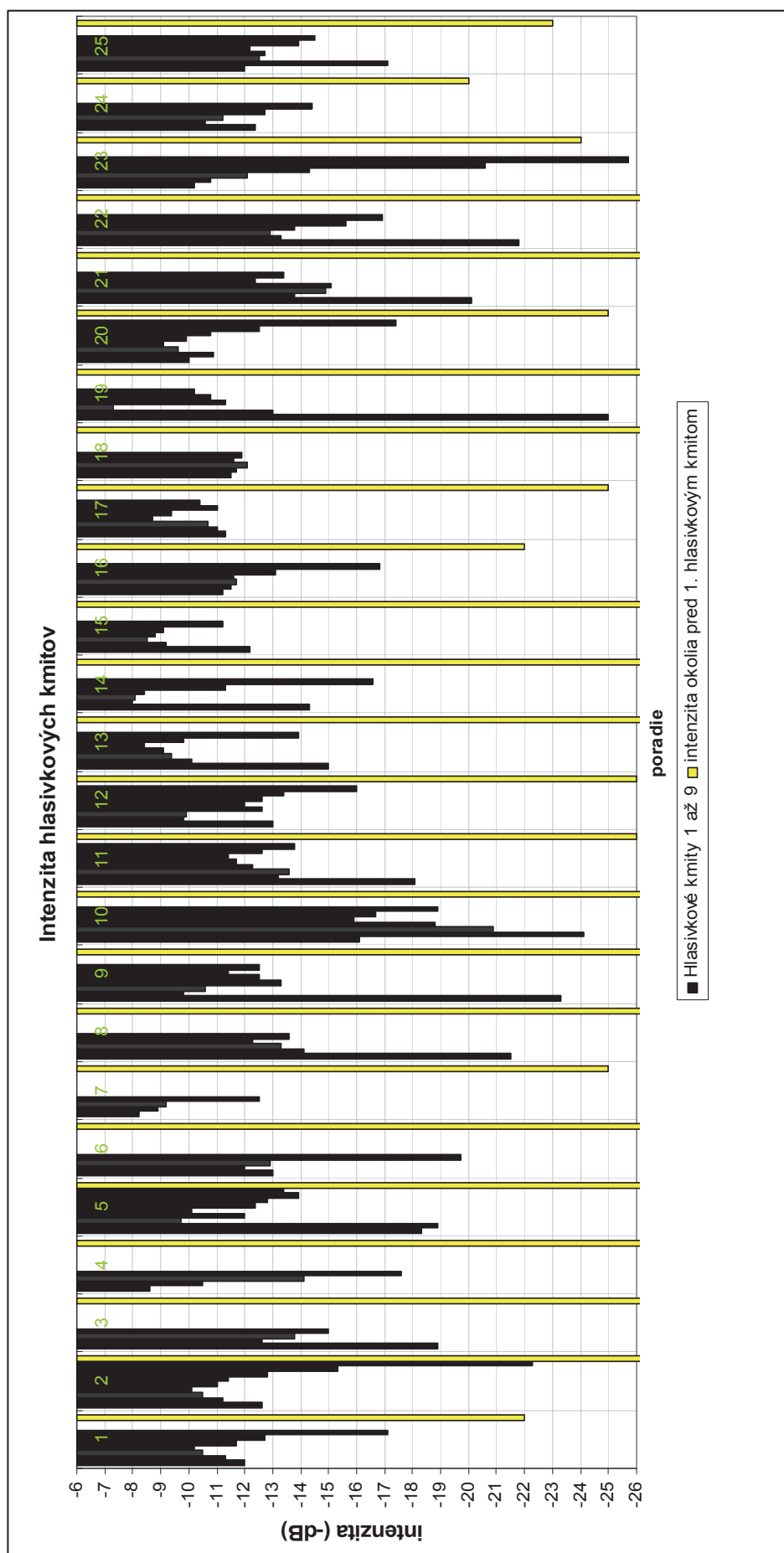
Tvrdý hlasový začiatok je v slovenčine pomerne častý jav v bežnej reči pri výslovnosti vokálov. Ide o tvrdé nasadenie hlasu na začiatku artikulácie vokálu (nielen) po pauze, ktorá sa zriedkavo vyskytuje aj na morfematických hraniciach pri neviazanej (nesplývavej) výslovnosti. Najčastejšie sa vyskytuje pri hiáte, napríklad: *mama a otec, cesta autom, auto odstavil, v Kórei a Indii, severoamerický* a pod.

Ráz treba chápať oproti tvrdému hlasovému začiatku ako samostatný segment, ktorý môže v dakťorých jazykoch fungovať ako samostatná hláska, prípadne ako náhrada za iný konsonant – v tomto prípade sa prejavuje ako neznelá hlasivková explozívna s výbuchovým šumom. V slovenčine sa vyskytuje ojedinele: na hranici slov – na konci slova po samohláske, výnimočne pred slovom, ktoré sa začína samohláskou. Pretože ráz má v slovenčine oproti tvrdému hlasovému začiatku veľmi nízku frekvenciu výskytu, v kontakte s dakťorými suprasegmentálnymi javmi ho nemožno analyzovať, prípadne vylučujeme vplyv suprasegmentov na prítomnosť rázu. (Porov. Kráľ, 2009, s. 45; Rendár, 2009, s. 72 – 75.)

Treba pripomenúť, že tvrdý hlasový začiatok a ráz sa nevyskytujú pri *mäkkom hlasovom začiatku* (neutrálnej fonácii), ktorý sa pokladá v slovenčine za štandardný a spisovný (Kráľ, 2009, s. 46; Rendár, 2009a).

Tvrdý hlasový začiatok, ráz a pauza

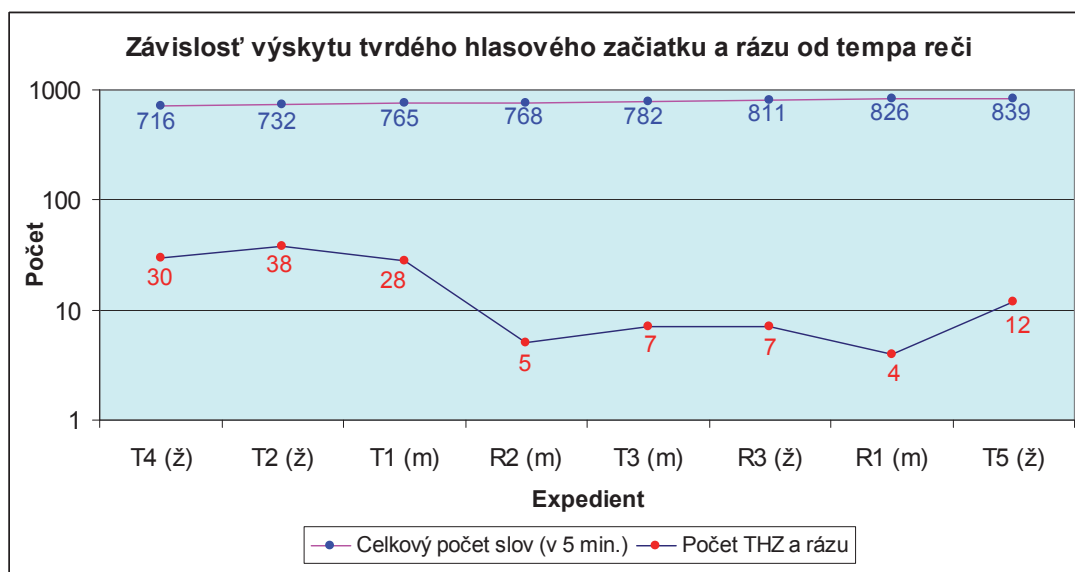
Výskumy ukázali výrazný vplyv pauzy na zvýšený výskyt tvrdého hlasového začiatku. Súvisí to s energiou hlasu, ktorá je na začiatku výpovede (po pauze) štandardne najvýraznejšia. Avšak ukázalo sa, že maximálna energia pri vyslovení tvrdých hlasových začiatkov nemusí byť po pauze rozličného trvania vždy v prvej časti vokálu (na prvom hlasivkovom kmite), porov. obr. č. 1. V konečnom dôsledku možno vysloviť záver, že pauza sa na výslovnosti tvrdého hlasového začiatku a rázu zúčastňuje nepriamo – nespôsobuje ich výskyt, ale pravdepodobnosť artikulácie vokálu s tvrdým hlasovým začiatkom a samostatným rázom sa po pauze výrazne zvyšuje.

Obr. č. 1: Graficky naznačená intenzita jednotlivých kmitov vokálu (čierny stĺpec) a intenzita okolia pred vokálom na začiatku slova (žltý stĺpec). Intenzita stúpa s úrovňou v decibeloch smerom k nulovej hodnote, čiže napr. podľa graficky zobrazených hlasivkových kmitov vokálu č. 1 (prvý stĺpec) sa tvrdý hlasový začiatok prejavil až na treťom hlasivkovom kmite, ktorý mal najvyššiu intenzitu ($-10,3$ dB), pričom okolie pred artikuláciu vokálu dosahovali intenzitu -22 dB.

Tvrdý hlasový začiatok, ráz a tempo reči

V hovorenej reči platí zákonitosť: čím je vyššie tempo reči, tým hovoriaci vysloví viac hlások, slabík alebo slov v sledovanom časovom úseku. Rečové tempo sa zvyčajne skúma na základe vyslovenia určitého počtu slabík za určitý čas. Pre tento výskum bolo podstatnejšie sledovať počet slov (nie slabík) vyslovených za konkrétny čas, pretože tvrdý hlasový začiatok sa objavuje takmer výhradne v iniciálnej pozícii slova. Obr. č. 2 znázorňuje graf závislosti výskytu tvrdého hlasového začiatku a rázu od tempa reči, pričom modré číslo predstavuje celkový počet slov v päťminútovom pripravenom rečovom prejave expedienta, červené číslo je počet realizácií tvrdých hlasových začiatkov a rázov v tomto prejave. Výsledky zobrazené na grafe dokazujú, že tempo reči má jednoznačne vplyv na výslovnosť tvrdého hlasového začiatku a rázu. Na prieskumnej vzorke 8 respondentov vybraných slovenských televíznych a rozhlasových staníc sa ukázalo, že najvyššie tempo reči využívali moderátori rozhlasových staníc (priemerne 801,7 slov počas piatich minút), moderátori televíznych staníc používali skôr nižšie tempo reči (priemerne 766,8 slov počas piatich minút).

Obr. č. 2: Logaritmické zobrazenie závislosti výskytu tvrdého hlasového začiatku a rázu od tempa reči. (Legenda: ž: žena, m: muž; T: televízny moderátor, R: rozhlasový moderátor.)

Ako ukazuje obr. č. 2, paradoxne pri najvyššom tempe reči sa nevyskytoval najnižší počet výslovnosti tvrdých hlasových začiatkov a rázov. Príčina môže byť v tom, že tento prejav realizovala expedientka – vyšší výskyt sledovaných javov je skôr vlastnosťou výslovnosti žien (porov. Rendár, 2009b, s. 83 – 85; Dvončová, 1977, s. 153; Malécot, 1975, s. 51).

Naše predpoklady sa potvrdili v tom, že v reči hovoriaceho sa bude vyskytovať viac tvrdých hlasových začiatkov a rázov pri pomalšom tempe reči. Spôsobujú ich najmä častejšie pauzy – tie zabráňujú hovoriacemu vyslovovať viazane, splývavo.

Výslovnosť tvrdého hlasového začiatku a rázu je teda determinovaná aj tempom reči. Konkrétnym záverom tejto sondy je: čím je rečové tempo nižšie, tým sa zvyšuje pravdepodobnosť výskytu tvrdého hlasového začiatku a rázu. Uvedený fakt bezprostredne súvisí s viazanou výslovnosťou – bez nej by bola reč nesúvislá, rozkúskovaná a nemohli by vzniknúť podmienky na realizáciu znelostnej asimilácie na hranici slov.

Tvrдый hlasový začiatok a trvanie vokálu

Iným potenciálnym determinantom výskytu tvrdého hlasového začiatku v bežnej reči je trvanie vokálu. Vychádzame z predpokladu nevyhnutnosti produkcie expedientovej výraznejšej akustickej energie pri dlhšom vokáli než pri kratšom. V tomto aspekte ráz ako samostatný segment výslovnosti nemožno skúmať rovnakou metódou ako tvrdý hlasový začiatok, navyše výskyt tohto javu je veľmi nízky, preto sme na systematickejší výskum rázu ani nemali dostatočné množstvo výskumných vzoriek.

Zamerali sme sa teda na vzťah výskytu tvrdého hlasového začiatku a trvania vokálu. Na tomto mieste treba upozorniť, že nám nejde o vyjadrenie frekvencie tvrdého hlasového začiatku, pretože samotné suprasegmentálne a fonologické vyjadrenie kvantity zlyháva na jej percepcii, a teda nemá priamu súvislosť s výskytom tvrdého hlasového začiatku – v rečových prejavoch ôsmich respondentov, ktorí tvorili základnú vzorku nášho výskumu, sa totiž vyskytlo 50 relatívne dlhých vokálov na začiatku slova, z celkového počtu 925 vokálov na začiatku slova. Slovo „relatívne“ používame zámerne, lebo dlhý vokál nemusel vždy expedient artikulovať ako skutočne dlhý. Informácie o trvaní vokálu s tvrdým hlasovým začiatkom alebo o trvaní jednotlivých vokalických kmitov majú teda len doplňujúcu informáciu.

Trvanie vokálov sme merali od začiatku zreteľnej artikulácie vokálu po zreteľné doznievanie artikulácie konkrétneho vokálu. (Pozn.: nie vždy bolo zreteľné, kedy sa končí sledovaný vokál a kedy sa začína ďalšia hláska. Pre výskum tvrdého hlasového začiatku je však najdôležitejšie analyzovať najmä začiatok artikulácie vokálu.)

Priemer trvania hlasivkového kmitu, ktorý bol v samohláske najintenzívnejší, bol vyšší oproti priemeru (10,3 ms) o 0,5 ms. Minimálne trvanie najintenzívnejšieho hlasivkového kmitu bolo 8 ms (3 razy: od –8 do –10 dB), maximálne trvanie bolo až 17 ms. Uvedené

hodnoty dokazujú, že medzi trvaním hlasivkových kmitov a výskytom tvrdého hlasového začiatku alebo rázu nie je priama závislosť.

Súhrnne možno konštatovať, že trvanie vokálu, pri ktorom hovoriaci vyslovili tvrdý hlasový začiatok, neovplyvňuje výskyt tvrdého hlasového začiatku. Rovnaký záver treba uplatniť aj vo vzťahu kvantity vokálu s počtom jeho hlasivkových kmitov. Medzi trvaním vokálu a tvrdým hlasovým začiatkom nie je priama závislosť – tvrdý hlasový začiatok sa môže vyskytovať rovnako v rámci krátkeho aj dlhého vokálu.

Tvrdý hlasový začiatok a dôraz, prízvuk

Akustická energia v reči je zvyčajne maximálna pri uplatnení dôrazu na určitom slove alebo slabike vo výpovedi. Ak sa použije **dôraz** na slove alebo slabike začínajúcej sa vokálom, pravdepodobnosť vyslovenia tvrdého hlasového začiatku výrazne stúpa. Podobne aj **prízvuk** môže pri výslovnosti tvrdého hlasového začiatku plniť dôležitú funkciu – uplatňuje sa len na prízvučných slabikách.

Záver

V konečnom dôsledku možno tvrdiť, že tvrdý hlasový začiatok a ráz sú závislé prevažne od silovej modulácie hlasu, a to najmä od dôrazu a prízvuku – závislosť tvrdého hlasového začiatku a rázu od týchto javov je evidentná pre vyššie využitie akustickej energie pri artikulácii dôrazu alebo prízvuku. Exaktnými metódami sme skúmali najmä javy časovej modulácie reči a ich vzťah s tvrdým hlasovým začiatkom, prípadne rázom. Zistili sme, že platí pravidlo: čím je rečové tempo nižšie, tým sa zvyšuje pravdepodobnosť vyslovovania tvrdého hlasového začiatku a rázu; prítomnosť skúmaných javov vo výslovnosti ovplyvňuje nepriamo pauza – nespôsobuje ich výskyt, ale pravdepodobnosť artikulácie vokálu s tvrdým hlasovým začiatkom a samostatným rázom sa po pauze výrazne zvyšuje. Treba spomenúť, že tónová (melódia) a kvalitatívna modulácia reči (timbre) nemá na výskyt tvrdého hlasového začiatku a rázu významnejší vplyv.

Literatúra

DVONČOVÁ, Jana: Hlasový začiatok v slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*, 1977, 28, č. 2, s. 49 – 155.

KRÁĽ, Ábel: *Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník*. 2. vydanie. Martin: Matica slovenská 2009. 423 s.

MALÉCOT, André: The glottal stop in French. In: *Phonetica*, 1975, 31, s. 51.

RENDÁR, Ľubomír: Fonácia a hlasové začiatky. In: *VARIA XVIII* : zborník plných príspevkov z XVIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Prešov – Kokošovce-Sigord 3. – 5. 12. 2008). Eds. M. Ološtiak, M. Ivanová, L. Gianitsová-Ološtiaková. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2009a, s. 613 – 625.

RENDÁR, Ľubomír: *Segmentálne javy v slovenčine. Tvrдый hlasový začiatok a ráz*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 2009b. 136 s.

Slovosled v konstrukcích „odkud – kam“¹

Kateřina Rysov

stav eskho jazyka a teorie komunikace, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Cílem prspvku je zjistit, zda v češtině existuje urit slovosledn tendence v postaven slovesných doplnn vyjadřujících směr odkud a kam. Podle výzkumů generativních lingvistů P. Sgalla, E. Hajičová a E. Burnov (1980) existuje v hloubkovm slovosledu češtiny (stejn jako v jiných jazycích) tzv. systmov uspořádání. To znamená, že v části věty, kter není ovlivněna kontextem, zaujmaj jednotliv prvky urit pozice, kter jsou dan gramatikou jazyka. Podle této teorie je zkladn uspořádání výrazů vyjadřujících směr odkud – kam.

Cílem našeho prspvku bylo tuto část jejich teorie przkoumat na datech Pražského závislostního korpusu a ověřit, zda na zkladn pořd směrových doplnn m nebo nemá vliv valence slovesa, kter rozvíjejí. Valennost slovesných doplnn prtom byla posuzována podle valennho slovníku PDT-ValLex, kter je založen na valenn teorii funknho generativního popisu. Obligatorn a fakultativní participanty se zde rozlišuj podle tzv. dialogového testu (srov. J. Panevová, 1974).

Valennost je chápána jako smantick obligatornost participantu v hloubkov jazykov rovině. Neposuzuje se tedy podle povrchov vypustitelnosti větného členu z výpovědi. Smrov doplnn odkud je podle funknho generativního popisu obligatorn u sloves typu *odejít* (doplnn kam je u nich považováno za fakultativní). Smrov doplnn kam je naopak obligatorn u sloves typu *přijít* (u nich je fakultativní doplnn odkud). Jako fakultativní jsou obě smrov doplnn hodnocena např. u slovesa *jít*.

Nejprve byly v Pražskm závislostním korpusu vyhledány věty, v nichž ob doplnn vystupovala jako fakultativní, tj. nebyla součástí valennho rámce slovesa, na němž závisela. V Pražskm závislostním korpusu (PDT) byla vyhledvana pouze smrov doplnn, kter byla prtomn i v povrchov rovině výpovědi, nejen v hloubkov (tektogramatick). Zároveň musela být kontextov nezapojen, zvisl na slovese a vyjdřen nevtn. Z analýzy byla vyloučena doplnn vyjdřen lemmaty „odkud“ a „kam“, protože tyto výrazy mohou uvozovat vztažn věty typu *Nevím, odkud/kam jde*, kter maj slovosled ustlen. Vzjemn pořd směrových doplnn bylo zároveň zkoumáno pouze ve větách oznamovacích.

¹ Prspvek byl napsán s podporou grantu Grantov agentury Univerzity Karlovy v Praze 331611 *Valence jako slovosledn faktor* řeenho na Filozofická fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

Kontextová zapojenost členů věty byla hodnocena v souladu s anotací aktuálního členění v PDT. Podle ní je za kontextově nezapojený považován výraz, který „reprezentuje v textu dosud neznámá, nová fakta, nebo uvádí známá fakta do nových souvislostí, tj. vyjadřuje informace, které nejsou odvoditelné z kontextu“ (Mikulová a kol., 2008, s. 143).

V pořadí fakultativní odkud – fakultativní kam bylo v PDT nalezeno 18 vět – viz příklady 1 – 5 (u každého příkladu uvádíme v hranatých závorkách stručný kontext).

(1) [Smrt horolezce] [...] Devětatřicetiletý horolezec z ostravské firmy Průmyslové horolezectví z dosud nezjištěných příčin spadl z dvacetimetrové **výšky na zem** poté, co odstraňoval starý nátěr na nosné konstrukci pojízdného jeřábu v bohumínské firmě Prefizol.

(2) [Asi jako v dětství: nejlepší a nejplnější čas byl ten, kdy jsme byli za školou, kdy jsme nasedali ve školní lavici. Hodiny v zahradách, hodiny na výpravách a průzkumech půd starých domů a zavřených komnat.] Hodiny, kdy jsme unikali z **domu do ulic** – dotknout se mystéria města...

(3) [Po třech desetiletích kontroly porodnosti, kdy medicí a školení odborníci na plánované rodičovství chodili po brlozích a vesnicích masově ženám předepisovat pilulky, se nepodařilo vyjmout rozbušku z populační bomby.] Populační politika byla prováděna **shora dolů, od zeleného stolu přímo do břišní dutiny**, neměla nic společného s osvětou a zdravím, se samostatným rozhodováním či dokonce ekonomickým a sociálním rozvojem.

(4) [Jenomže přinesl snímky barevné. Podařilo se mu dokonale vystihnout boj člověka s živlem, Compointova kompozice je příkladná – na první pohled se člověku zdá, že je to nějaká expresivní malba.] A tak bychom mohli pokračovat **od fotografie k fotografii**.

(5) [Při vstupu do výrobních prostor montrealského závodu Pratt & Whitney jsem narazil na hromady dřevěných kostek, obráběcí stroje a další techniku, která byla připravena k přemístění.] Změny zde probíhají doslova **od podlahy až ke stropu**.

V pořadí fakultativní kam – fakultativní odkud byly nalezeny 4 věty – viz příklady 6 – 9.

(6) [Ve 28. minutě načechral míč trestného kopu u rohového praporku Nedvěd a zapomenutý Novotný proměnil hlavou – 1:0.] I nadále byl největším nebezpečím pro hosty Nedvěd, jehož dalekonosné střely létaly **na Šimurkovu branku ze všech stran**.

(7) [On mi třeba radí, kam mám servírovat.] Jednou mi vzkazoval, aby[ch] podával **ven z kurtu**, ale já ho neposlechl.

(8) *[Pojišťovna pojistí můj obchod proti vloupání pouze za podmínky, že mám všechny venkovní prosklené plochy – vchodové dveře a výlohy – zabezpečeny proti násilnému vniknutí buď ochrannou kovovou mříží, roletou, nebo bezpečnostní fólií. Poradte mi, podle čeho se mám při výběru některého z těchto druhů rozhodovat.] [...] [Třetí z možností jsou bezpečnostní fólie.] Lepí se **na sklo z vnitřku** prodejny, jsou odolné i proti střelám z brokovnice nebo malorážky.*

(9) *[Obcím změna problému nepřinese Praha (ip) –] Pouze 90 % místo nynějších 100 % by mělo v příštím roce plynout **do místních rozpočtů z výnosů** daně ze závislé činnosti fyzických osob.*

Příklady 6, 8 a 9 by se však podle našeho názoru daly hodnotit i tak, že doplnění vyjadřující směr kam, jsou situačně kontextově zapojená.

Příklad 7 možná představuje specifické slovosledné schéma (srov. i příklad 20). Zřejmě by se zde dalo uvažovat o tom, že člen vyjadřující směr odkud specifikuje spíše doplnění vyjadřující kam než sloveso (a zaujímá tak roli podobnou přívlastku neshodnému) – tj. že skladební dvojici tvoří spíše členy *ven z kurtu* než *podával z kurtu*.

V dalším zkoumání vstoupil do slovosledného pořadí obou členů rys slovesné valence. Nejprve byly analyzovány věty, v nichž bylo obligatorní doplnění odkud a fakultativní doplnění kam.

V pořadí obligatorní odkud – fakultativní kam byly nalezeny 4 věty, viz příklady 10 – 13.

(10) *[1. věta textu je:] Sedm kamionů s humanitární pomocí v hodnotě téměř 5.5 milionu korun vyjede dnes odpoledne z **Prahy do Sarajeva**.*

(11) *[Rádio Echo se představuje] [...] [„Nechceme konkurovat stanici Praha ani Radiožurnálu, chceme být specifictí,“ řekl Navrátil.] Více prostoru než zpravodajství bude dáno komentářům a poznámkám, čímž chce Echo podle člena jeho programové rady Antonína Kostlána „odvést občany **od afektů k přemýšlení**“.*

(12) *[Hosté si vytvořili několik gólových šancí, ale brankář Poštulka vše zachránil.] Spravedlivou výhru domácích korunoval gólem Lokvenc – brankář Maier vyběhl netakticky daleko z **branky na** vysoký **centr** a Lokvenc ho přehlavičkoval.*

(13) *[Současný manažer klubu, 37letý Glenn Hoddle, reprezentoval Anglii v 53 zápasech, hrával za Tottenham (proti Bohemians) a Monaco, po návratu do Anglie byl*

*hrajícím manažerem ve Swidonu, který přivedl do premier league.] Ale když dostal nabídku z Chelsea, odešel po zajištění postupu z **Swindonu do Chelsea**, kde vidí větší možnost uplatnění a i širší možnosti.*

V pořadí fakultativní kam – obligatorní odkud nebyla v PDT nalezena žádná struktura odpovídající zadaným podmínkám.

Ve strukturách, v nichž bylo obligatorní tentokrát doplnění směru kam a fakultativní odkud, převažovalo pořadí fakultativní odkud – obligatorní kam (21 výskytů) – viz příklady 14 – 18.

(14) *[Nadbytek brankářů se v Jablonci změnil v nouzi] [...] [Jánoš velkou část přípravy zameškal se zraněnými zády, Novák si začátkem února vykloubil prst, a tak Jablonec povolal z hostování Braniše.] „V poli je slušná hráčská konkurence a třeba Svoboda se díky kvalitnímu tréninku dostal z **role** náhradníka **na úroveň** stabilních členů mužstva,“ říká jablonecký trenér.*

(15) *[Ve zbrojovce by chtěli dělat kulometry] [...] [Zbrojní výroba ve Zbrojovce Vsetín dnes představuje jen asi dvě procenta celkového objemu produkce. Většinou jde o komponenty ke zbraním pro jiné firmy.] Jinak je výrobní program této akciové společnosti relativně široký a sahá **od** důlních **rozbušek** přes nářadí až **po** textilní stroje.*

(16) *[Lodní reproduktory pro nevidomé Praha (pech) –] V osmi autobusech pražských Dopravních podniků – garáže Klíčov, jezdících na lince 187, která vede z **Palmovky na** holešovické **nádraží**, bylo namontováno zařízení umožňující nevidomým rozeznat, o jakou linku se jedná.*

(17) *[Krátce] Osmnáctiměsíční bosenské děvčátko s maminkou přicestovalo v pátek vojenským letadlem z italské **Ancony do Prahy**, aby mu lékaři ve Fakultní nemocnici v Praze-Motole poskytli potřebnou zdravotnickou péči.*

(18) *[Přesnost chyběla hlavičkám Hogena i Suchopárka.] Ještě před odchodem do šaten poslal Knoflíček už podruhé míč z nadějně **pozice nad branku**.*

V pořadí obligatorní kam – fakultativní odkud bylo v PDT nalezeno celkem 8 výskytů, viz příklady 19 – 23. Ve většině z nich by ale doplnění vyjadřující směr kam mohlo být zřejmě pět považováno i za kontextově zapojené.

(19) [David Gilmour(uprostřed) vychází z ruzyňského letiště...] Členové rockové skupiny Pink Floyd přiletěli **do Prahy** včera odpoledne speciálem z **Rotterdamu**.

(20) [„To je jasné, že bych byl radši, kdyby tady dosud stál zámek a ne tohle monstrum. Ale proč o tom stále uvažovat.] Historii prostě nepředěláš,“ říká Nikolaj, prodavač ve videopůjčovně „Terminátor“, a hledí **ven ze stánku**.

(21) [Čínští politici jedli třídní nepřátele] [...] [Uvádí se to v knize amerických autorů Nicholase Kristofa a Sheryl Wu Dunnové, která se včera objevila v newyorských knihkupectvích.] [...] [První, kdo si uřízl plátek masa z těla ředitele školy, byla bývalá přítelkyně ředitelova syna.] Tak ukázala, že s ním nesympatizuje a je ‚rudá‘ jako ostatní, píše se v knize. Čínské úřady zprávy o kanibalismu, které pronikly **na Západ** z čínských disidentských **kruhů**, nepotvrdily.

(22) [Jazykové zákampí] [...] [O ondatru se zasloužili Češi: v roce 1900 si ji dovezli ze severní Ameriky do Čech i s jejím jménem z jazyka indiánského kmene Huronů – a ondatra se od nás rozšířila s tímto jménem do celé Evropy a Asie (ještě že se to moc neví, asi by za to Čechům nikdo nebyl příliš vděčný).] Slovo pistole přišlo ze západu, ale nejdřív přišlo **na západ z Čech** – naši bojovníci říkali jednomu druhu palné zbraně pišťala a z toho vzniklo pistole.

(23) [Šemíkův rozpačitý návrat] Olda alias Šemík vstoupil **na Vyšehrad z vrtulníku**

Na základě omezeného vzorku vět získaných z Pražského závislostního korpusu se zdá, že za základní (systémové) pořadí směrových slovesných doplnění lze považovat pořadí odkud – kam, a to v případě, kdy jsou obě doplnění (z pohledu funkčního generativního popisu) fakultativní. Stejně pořadí však zaujímají tato doplnění i v případě, že doplnění směru kam je obligatorní, doplnění odkud fakultativní. V tomto ohledu tedy slovesná valence jako slovosledný faktor působí zřejmě v souladu se sémantikou. Je však třeba vzít v úvahu, že počty výpovědí, které korpus poskytl, jsou omezené.

Pro zhodnocení postavení obligatorního doplnění vyjadřujícího směr odkud a fakultativního doplnění kam korpus neposkytl dostatek materiálu.

Příloha

V příloze uvádíme příklady dotazů užitých pro vyhledávání v Pražském závislostním korpusu.²

Příklad 1: Vyhledání struktur s obligatorními doplněními odkud a s neobligatorními doplněními kam v pořadí odkud – kam.

```
t-root $r :=[1+x descendant t-node[ sentmod = "enunc"],descendant t-node[ gram/sempos =
"v",val_frame.rf v-frame[ 0x v-element[ type = "oblig", functor = $n2.functor ], v-element
$n_v :=[ type = "oblig" ] ],echild t-node $n1 :=[ tfa = "f", functor in {"DIR1"}, functor =
$n_v.functor, functor != $n2.functor, t_lemma !in {"odkud","kam" }, is_generated != 1,
gram/verbmod !in {"ind", "cdn", "imp"},a/lex.rf a-node[ order-precedes $na2 ] ],echild t-node
$n2 :=[ tfa = "f", functor in { "DIR3" }, is_generated != 1, gram/verbmod !in {"ind","cdn",
"imp"}, t_lemma !in {"odkud", "kam" },a/lex.rf a-node $na2 := [ ] ] ];>> give distinct
$r.id>> give count()
```

Příklad 2: Vyhledání struktur, v nichž jsou obě směrová doplnění neobligatorní a jsou v pořadí kam – odkud.

```
t-root $r :=[ 1+x descendant t-node[ sentmod = "enunc" ],descendant t-node[ gram/sempos =
"v",val_frame.rf v-frame[ 0x v-element [ type = "oblig", functor = $n2.functor ],0x v-element[
type = "oblig", functor = $n1.functor ] ],echild t-node $n1 :=[ tfa = "f", functor in {"DIR3"},
functor != $n2.functor, t_lemma !in {"odkud", "kam" }, is_generated != 1,gram/verbmod !in
{"ind", "cdn", "imp"},a/lex.rf a-node[ order-precedes $na2 ] ],echild t-node $n2 :=[ tfa = "f",
functor in { "DIR1"}, is_generated != 1, gram/verbmod !in {"ind","cdn", "imp"}, t_lemma !in
{"odkud", "kam" },a/lex.rf a-node $na2 := [ ] ] ];>> give distinct $r.id>> give count()
```

Literatura

MIKULOVÁ, Marie a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: referenční příručka*. Praha: Universitas Carolina Pragensis 2008. 174 s.

² Za pomoc se sestavením vyhledávacích dotazů děkuji RNDr. Jiřímu Mírovskému, Ph.D.

PDT-Vallex. Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK, Praha. [19. 11. 2011].
Dostupné na: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/visual-data/pdt-vallex/>

Pražský závislostní korpus 2.0. Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK, Praha. [10. 10. 2011]. Dostupné na: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/index-cz.html>

PANEVOVÁ, Jarmila: On Verbal Frames in Functional Generative Description. In: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 1974, 22, s. 3 – 40.

SGALL, Petr – HAJIČOVÁ, Eva – BURÁŇOVÁ, Eva: *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia 1980. 172 s.

„Ked' sme mali Taschengeld, tak sme si kúpili jeden krémes.“

Prešporáčtina ako špecifický mestský sociolekt

Lucia Satinská

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, Slovenská akadémia vied, Bratislava

1. Trojjazyčná Bratislava¹: mýtus či realita?

1.1. Súčasné spoločenskovedné výskumy Bratislavy

Po roku 1989 sa Bratislava dostáva do centra vedeckého záujmu niekoľkých humanitných vedeckých disciplín. Svedčí o tom kolektívna publikácia etnologického ústavu SAV *Taká bola Bratislava* z r. 1991 a samostatné publikácie jej hlavných autorov *Premeny Bratislavy* Petra Salnera (1998) a *Z Prešporka do Bratislavy* Daniela Luthera (2009)², ďalej spoločná publikácia slovenských a maďarských historikov *Kapitoly z dejín Bratislavy* (2006) a prebiehajúce výskumy historického ústavu SAV o obraze mesta v sociálnom a politickom kontexte (VEGA č. 2/0085/10) alebo Filozofickej fakulty Univerzity Komenského o viacjazyčnosti Bratislavy cez prizmu jazykových biografii medzivojnovnej a vojnovnej generácie obyvateľov Bratislavy (VEGA č. 1/0273/10). Až na posledný menovaný výskum sa všetky dívajú na Bratislavu z historického a etnologického pohľadu. Predpokladaná trojjazyčnosť mesta sa neskúma bližšie, nie je analyzovaná, býva len ilustrovaná dobovými anekdotami, komentármi v tlači alebo fotografiami vývesných štítov obchodov a služieb. Jediná mne známa štúdia o jazyku starej Bratislavy je *Reč starej Bratislavy* od Konštantína Palkoviča, uverejnená v r. 1992 v Slovenskej reči. Tá sa sústreďuje na slovenčinu starých Bratislavčanov – Slovákov, pokúša sa ju zaradiť do systému slovenských nárečí. Priznáva jej ale množstvo špecifických „bratislavských výrazov“, ktoré sú často prevzatiami a/alebo skomoleniami z nemčiny, maďarčiny, prípadne jidiš. Palkovič „bratislavské výrazy“ rozdeľuje do skupín podľa významu (napr. oblečenie, jedlo, remeslá, doprava a pod.). Zároveň upozorňuje na mestské výrazy vzniknulé špecifickou mestskou situáciou ako napr. názvy električiek podľa trate (*áčka*, *béčka*, *céčka*) alebo označenia typicky mestských miest, inštitúcií – divadla (*dijáter*), výkladu (*auzlág*), tržnice (*marchala*). Palkovič neupozorňuje na ich pôvod (*dijáter* – z nem. *Theater*, *auzlág* – z nem. *Auslage*, *tržnica* – z nem. *Markthalle*).

¹ Označenie Bratislava budem používať ako neutrálne pomenovanie mesta bez ohľadu na obdobie.

² Títo autori zároveň priebežne publikujú štúdie o Bratislave v rôznych odborných časopisoch a zborníkoch, napr. Salner, 1993, Luther, 1992, 1993, 2001.

1.2. Problém so štatistikou: premenlivá etnicita

Bratislava je multietnická od nepamäti, čo je dané aj jej polohou na rozhraní území rôznych etnických skupín. Etnické zloženie Bratislavy za posledných približne 100 rokov dokumentuje nasledujúca tabuľka.³

Tabuľka č. 1. Obyvatelia mesta Bratislavy 1890 – 2008

Rok	Nemci %	Maďari %	Slováci %	Česi %	Iní %	Spolu obyvateľov
1890	59,9	19,9	16,6	1,3	2,3	52 411
1900	50,4	30,5	16,3	1,6	1,2	65 867
1910	41,9	40,5	14,9	1,2	1,5	78 223
1919	36,3	29,0	32,9 ⁴	32,9	1,8	83 200
1921	29,2	23,6	27,9	12,6	6,7	93 189
1930	28,1	17,8	27,9	20,9	5,3	123 844
1938	21,8	12,9	41,9	16,8	6,6	123 788
1940	22,4	11,6	50,5	3,6	11,9	121 746
1950	0,6	3,5	90,2	4,8	1,9	192 896 ⁵
1970	0,4	3,5	91,5	-	4,6 ⁶	305 932
1990	0,2	5,3	90,4	-	4,1 ⁷	442 197
2008	0,5	5,8	88,9	2,2	2,6	428 791
2011	0,2	3,4	90,8	1,3	-	411 228

Táto tabuľka už na prvý pohľad zachytáva obrovské zmeny v etnickom zložení mesta za posledných približne 100 rokov. Nemci sa z väčšinového obyvateľstva stali vymierajúcou menšinou (samozrejme, hlavným dôvodom bolo ich hromadné násilné vysťahovanie po 2. svetovej vojne), Slováci sa z menšiny stali absolútnou väčšinou. České etnikum v Bratislave zaznamenalo prudký rast počtu obyvateľov i jeho úbytok; počas prvej ČSR sa stali významnou zložkou obyvateľstva (nielen počtom obyvateľov, ale aj funkciami, ktoré zastávali, do Bratislavy prichádzala predovšetkým česká inteligencia, menej českí robotníci) a dnes sú podobne ako pred sto rokmi malou menšinou. Maďari si (napriek výraznému

³ Podľa Szarka, 2006, Salner, 1998, Bratislavské noviny online, 2011, www.statistics.sk.

⁴ Pri sčítaní r. 1919 tvorili Slováci a Česi jednu kategóriu.

⁵ Výrazný nárast počtu obyvateľov tu treba pripísať pripojeniu niekoľkých susedných obcí (Petržalka, Prievoz, Vinohrady, Lamač, Dúbravka a Devín) k mestu Bratislava v r. 1946.

⁶ Do tohto údaju sú zahrnutí aj Česi, ich samostatný údaj z tohto roku som nenašla.

⁷ Do tohto údaju sú zahrnutí aj Česi, ich samostatný údaj z tohto roku som nenašla.

percentuálnemu poklesu) zachovali pozíciu druhého najpočetnejšieho bratislavského etnika a Bratislava zostáva slovenským mestom s najvyšším počtom maďarských obyvateľov.

Ak v minulosti hľadáme obdobie, v ktorom bola Bratislava rovnocenne (štatisticky aj politicky) trojjazyčná a trojkultúrna, z tabuľky by logicky vyplývalo, že to bolo v období 1. ČSR, približne od r. 1919 do 30. rokov 20. storočia. Avšak historici sa zhodujú na tom, že prvé roky novej republiky boli v Bratislave poznamenané etnickými nepokojmi, resp. priekmi, ktoré rozhodne nepatria k predstave tolerantného trojjazyčného mesta (pozri napr. Luther, 2009, Szarka, 2006, Filep, 2006, Vadkertyová, 2006). Len čo si obyvatelia na nové pomery zvykli, začali sa do ich životov vkrádať nové nenávistné fašistické i nacionalistické ideológie, ktoré vyústili do 2. svetovej vojny. Reálne sa teda obdobie symbiózy zužuje na možno 10 až 20 rokov. Znamená to, že hoci to mohlo zasiahnuť niekoľko generácií (v rôznych štádiách života), ani jedna generácia v tom nežila celý život. Všetci museli mať skúsenosť aj s etnickými, politickými problémami, bez ohľadu na národnú príslušnosť.

Bratislava v 20. storočí, najmä po páde monarchie a v čase nástupu 1. ČSR, bola miestom konfliktu starousadlíkov (etnicky najmä Nemcov a Maďarov ale i Slovákov) a novousadlíkov (Čechov a Slovákov – prisťahovalcov). Tento konflikt bol dokonca krvavý, pri demonstrácii vo februári 1919 bolo zastrelených 8 ľudí a množstvo zranených (pozri napr. Szarka, 2006). Keď sa tieto nepokoje na niekoľko rokov ustálili, prišla druhá svetová vojna, prenasledovanie Židov, po obnovení Československa prenasledovanie a vysídlenie Nemcov, Maďarov. Po r. 1948 prenasledovanie mešťanov. Z takéhoto dejinného pohľadu je trochu paradoxné, ako sa dnes s nostalgiou obraciame do tých čias.

Štatistické údaje uvedené v tabuľke zachytávajú len určitý aspekt etnicity mesta. V skorších sčítaniach sa národnosť určovala podľa materinského jazyka. To však mohlo byť v Bratislave zavádzajúce.⁸ Nemecky hovoriaci obyvatelia mesta takmer bez výnimky ovládali maďarčinu, pretože sa ju naučili v škole. Z toho aj vyplývalo, že v určitých, napr. pracovných, situáciách ju používali častejšie. Zároveň, ak hovorili doma po nemecky, to ešte nemuselo znamenať, že sa považovali za Nemcov. Často sa sami označovali za uhorských Nemcov, čím vyjadrovali svoju lojalitu k Uhorskému štátu (pozri napr. Luther, 2009 s. 27). Známa je aj anekdota, kde sa akejsi bratislavskej delegácie cisár pýtal, či sú Maďari (Uhri) alebo Nemci (Rakúšania), a oni odpovedali: Wir sind halt Pressburger. Sme Bratislavčania. Táto etnická nevyhranenosť, typická pre Bratislavčanov, mala za následok aj to, že od sčítania k sčítaniu si rovnakí obyvatelia mohli písať inú národnosť, podľa toho, ako to práve bolo výhodnejšie.

⁸ Napr. E. Babejová (2003, s. 88) o období prelomu storočia v Bratislave tvrdí, že hranice medzi etnickými skupinami boli nejasné.

P. Salner (1998, s. 14) to popisuje takto: „V dôsledku permanentného nahradzovania ‚nevhodných‘ (z hľadiska jednotlivých režimov) obyvateľov lojálnymi sa pôvodne prevažne nemecké mesto od druhej polovice 19. storočia postupne maďarizovalo, (čecho)slovakizovalo, slovakizovalo a po roku 1948 proletarizovalo. Prispievali k tomu nielen vlny prisťahovalcov, ale aj premeny mnohých ľudí, ktorí sa fyzicky nepohli z miesta. Zostávali, ale menili sa ich postoje.“ A neskôr (1998, s. 109) tieto zmeny pripisuje ešte sociálnemu inžinierstvu: „Porovnávanie čísiel o počte obyvateľov, etnickej a sociálnej skladbe atď. však signalizuje, že zmeny postojov nemožno objasniť len „zvonka“, na základe štatistických údajov o migračných procesoch. Museli sa totiž (aspoň deklaratívne) zmeniť aj názory a identita osôb, ktoré sa fyzicky nepohli z miesta a s nimi v konečnom dôsledku aj Bratislava ako taká. Vplyvom sociálneho inžinierstva sa menila nielen štruktúra mesta ako celku, ale aj konkrétni jednotlivci, ktorí v ňom žili.“

1.3. Prešporská/Bratislavská identita

Po r. 1989 sa niektorí starí Bratislavčania začali opäť priznávať k svojej stratenej identite. Identita starých Prešporákov sa dnes znovu stáva veľmi populárnou. Prispieva k tomu aj edícia Bratislava – Pressburg vydavateľstva Albert Marenčin PT, ktorá približuje život starej Bratislavy naozaj zo všetkých uhlov. Kto bol teda Prešporčan, Prešporák, Prešpurák, Požožák, Bratislavčan? P. Salner (1998, s. 7) označuje pojem „starý Prešpurák“ ako „terminus technicus“ pre ľudí, ktorí majú v meste svoje korene. Dnes sa k tomuto označeniu hlásia nielen starousadlíci a ich potomkovia, ale aj mnohí z tých, ktorí sa narodili inde: niektorí preto, aby zdôraznili pozitívny vzťah k mestu medzivojnového obdobia, ďalší, aby sa odlišili od prisťahovalcov posledných desaťročí.“ D. Luther (2009, s. 6) opisuje starého Prešporáka, ako ho bolo možné spoznať ešte nedávno: „Hovorili lepšie či horšie po slovensky a viac či menej zaťahovali do nemčiny alebo maďarčiny. Ale prešporáčtina bola ešte niečím iná – dikciou, výrazmi, spôsobmi rečníka.“ E. Babejová (2003, s. 85) približuje prešporskú identitu (Pressburger identity) na základe jej hlavných komponentov: „viacjazyčnosť, nedostatok konkrétnej etnickej identifikácie a prisudzovania a lojalita k Pressburgu.“⁹ B. Filan v knihe *Bratislavské krutosti* (2008, s. 72), ktorá je akousi kronikou jeho detstva, tiež na viacerých miestach opisuje starého Bratislavčana, štylizujúc sa do role vševedúceho pamätníka: „Zo spomienok a rozprávání sa vynára matný obraz Bratislavčana – Prešpuráka, ktorý chodil do viechy, do kaviarne a hovoril rovnako dobre po slovensky, po

⁹ „multi-linguality, lack of specific ethnic identification and ascription, and loyalty to Pressburg.“

maďarsky a po nemecky. Ak sa ja dobre pamätám, po slovensky starí Bratislavčania vedeli najslabšie.“ Vzápätí Filan (2008, s. 73) priznáva mýtus typického Bratislavčana ako kladného vzoru: „Bolo by senzačné, keby bol Bratislavčanom pán Chudík, to je krásny človek, ale ten je z Hronca. Bratislavčan by mohol byť schopný ako Juraj Jakubisko, ale ten je z východu a žije v Prahe. Alebo mať dar ako Peter Dvorský, ale ten je z Partizánskeho. Takže typický Bratislavčan bol Julo Satinský – žiaľ, v celej Bratislave iba jediný.“ Tento Filanov trochu pesimistický obraz je možno najbližšie k pravde v tom, že dnešné pojetie starého Bratislavčana/Prešporáka patrí k podobným pozitívnym mýtom ako mýtus o zbojníkovi, ktorý bohatým bral a chudobným dával.

1.4. Trojjazyčnosť a jej obraz

Dnes je všeobecne rozšírenou predstavou, že jedným zo znakov starej Bratislavy je trojjazyčnosť. Podporujú ju ako vyjadrenia etnológov a historikov, tak i diela súčasnej literatúry. E. Mannová (2009, s. 377) napríklad píše: „Pri bývaní a v každodennej komunikácii v meste fungovali sociálne hranice, menej jazykovo-etnické. Mnohí obyvatelia boli dvoj- a trojjazyční a takmer tretina z nich žila v zmiešaných manželstvách.“¹⁰ Jednotlivé bratislavské jazyky mali rôzny spoločenský status. Slovenčina bola typickou pre robotníkov a niektorých remeselníkov, maďarčina pre úradníkov a nemčina pre mešťanov, obchodníkov. Zachytáva to aj známa anekdota, podľa ktorej sa hovorilo, že Bratislava je ráno mesto slovenské, na obed maďarské a večer nemecké (pozri napr. Salner, 1998, s. 15 – 16).

V súčasnej slovenskej literatúre je trojjazyčnosť Bratislavy zobrazovaná ako súčasť reálií. Igor Janota v povesti *Keď Petržalčania chytali Napoleona* (2008, s. 126) píše: „Len čo zlatom vyzdobení dôstojníci prišli k brehu, padli na nich siete. Poviazaných ich dovedli do krčmy. ‚Tak páni, ‘ ozval sa Matej, ‚ktorý ste Napoleon? ‘ A tí nič. ‚Očúvajte, ‘ prešiel Matej do petržalskej nemčiny, lebo vedel, že takto mu budú skôr rozumieť. ‚Ktorý ste Napoleon?! Nebojte sa. My sme mierumilovní ľudia, ‘ povedal Matej pre istotu aj po maďarsky, ‚my nikomu neublížime. Len chceme, aby pán cisár podpísal s nami mierovú zmluvu na večné časy!‘ Július Satinský (2002, s. 7) buduje svoju identitu tiež na obraze trojjazyčnosti: „Hrabali sme sa z pivnice v náhle tichom májovom ráne. Dvere sa nedali pre obhorené trámy a sutiny otvoriť. Cez škáru vo dverách sme kričali do ulice o pomoc. Nakoľko sme boli echt Bratislavčania – trilinguálne: ‚Pomoc! Hilfe! Segítség!‘“ Jeho rovesník Pavel Vilikovský v knihe *Silberputzen* (2006, s. 12), ktorá je štylizovaným denníkom tínedžera za prvej

¹⁰ Pre presné štatistiky o počte uzavretí zmiešaných manželstiev v r. 1900 – 1912 pozri Babejová (2003, s. 250 – 251).

republiky, tiež tematizuje viacjazyčnosť mesta: „20. september. Už si začínam zvykať. V škole sa naozaj hovorí po maďarsky, väčšinou, aj cez prestávku na chodbách, ale keď sa niekomu prihovorím po nemecky, odpovie mi rovnako aj profesori. Iba profesorka dejepisu ma raz napomenula, keď som čosi vyhrkol po nemecky, že na hodinách odpovedáme po maďarsky – aj keď nám to celkom nejde, povedala s úsmevom, takým, no šibalským.“ Takéto ukážky literárneho spracovania bratislavskej viacjazyčnosti nevychádzajú z obrazov reálnych komunikačných situácií, preto môžu niekedy pôsobiť strojene. Na druhej strane majú však zásadný vplyv na upevňovanie obrazu o trojjazyčnosti mesta vo všeobecnom povedomí verejnosti.

1.5. Jazyková situácia v Bratislave v 1. ČSR

Po pripojení Bratislavy k ČSR (1. 1. 1919) sa v meste objavili plagáty s vyhlásením župana, v ktorom sa oznamovalo, že úradná reč je „výlučne slovenská a tam, kde bývajú neslováci, sa môže úradovať aj v nemeckej a maďarskej reči“ (Luther, 2009, s. 15). Napriek tomuto vyhláseniu však župný úrad nebol veľmi ústretový voči trojjazyčnej realite mesta, pretože napríklad zakázal vykladanie a čítanie rakúskych, maďarských i nemeckých novín na verejných miestach (pozri Luther, 2009, s. 16). Treba si uvedomiť, že tento zákaz nebol namierený proti jazykom a ich nositeľom, ale proti politike, ktorá bola v týchto periodikách prezentovaná. Od 6. marca 1920 vstúpil do platnosti jazykový zákon č. 122, ktorý ustanovoval slovenčinu a češtinu ako úradný jazyk. Menšiny mohli používať svoje jazyky v úradnom styku v obciach, kde dosiahli 20 % počtu obyvateľov. D. Luther (1993, s. 20) ale upozorňuje na to, že realita nebola veľmi tolerantná: „Politizácia verejného života vplývala aj na negatívne hodnotenie takých všedných vecí, ako napr. používanie maďarského jazyka na verejnosti, čo sa považovalo za provokáciu a ‚maďarizáciu‘.“ Ľ. Lipták (1999, s. 129) opisuje situáciu z r. 1925 v Bratislave, kde „vznikali aj rôzne ‚očistné výbory‘, ktoré sa dožadovali vytlačenia neslovenských živlov, jazyka, nápisov z verejných priestranstiev, ale výsledkom boli zväčša len jednotlivé výtržnosti, ako napr. akcia 80 príslušníkov fašistickej Rodobrany, ktorí strhávali a rozbíjali neslovenské firemné tabule na obchodoch v Bratislave: ‚české, česko-maďarské i maďarsko-nemecké‘.“ Že sociálne rozdelenie obyvateľstva mesta bolo podmienené aj jazykovo, dokladá jeho komentár (1999, s. 130) k zmene statusu slovenčiny v Bratislave: „V dvadsiatych rokoch sú ešte časté sťažnosti, že každého, kto vstúpi do obchodu alebo kaviarne v mestskom oblečení, automaticky personál oslovuje po maďarsky alebo po nemecky. V ich očiach sa stotožňoval Slovak so sedliakom. V tridsiatych rokoch je to už nepredstaviteľné.“ Neveľmi optimistický obraz o bratislavskej viacjazyčnosti tohto

obdobia ponúka László Szarka (2006, s. 420): „Pod vplyvom pokračujúcej a akcelerovanej reštrukturalizácie etnických pomerov [za 1. ČSR] sa len sčasti posilnil bývalý multikultúrny charakter mesta. U pôvodného nemeckého, maďarského, židovského, slovenského obyvateľstva sa často vyskytovala dvoj- a viacjazyčnosť už na prelome 19. a 20. storočia, u rodín patriacich do strednej vrstvy však bola samozrejmosťou. Novousadlíci, Česi a Slováci však už nepokračovali v týchto miestnych tradíciách, ba v mnohých prípadoch sa dokonca demonštratívne vyhýbali kontaktom s nemecky a maďarsky hovoriacou spoločnosťou. Jazykové boje sa začali už na druhý deň po prevzatí moci československou administratívou, a vytlačanie, resp. zatlačanie jazykov týchto dvoch autochtónnych menšín bolo stále viac cítiť nielen na úradoch, ale aj v každodennej komunikácii. Etnodemografický vývoj medzivojnovvej Bratislavy úzko súvisel s tými procesmi na úrovni štátnej a menšinovej politiky, ktoré podporovali vytvorenie dominantného postavenia československého elementu na úkor prešporáckej multikultúrnej komunity.“ V závere svojho príspevku Szarka (2006, s. 428) prísne interpretuje dobu 1. ČSR nie ako obdobie mieru a pokoja, ale vzhľadom na etnické polarizácie ako „začiatok cesty vedúcej do pekla“.

V knihe *Taká bola Bratislava*, ktorá prezentuje optimistickjší pohľad na život viacjazyčného mesta za 1. ČSR,¹¹ sa niekoľkokrát spomínajú trojjazyčné príhovory na akciách mesta.¹² A tiež je známy úvodný prejav Vavra Šrobára v Bratislave, 3. 2. 1919, keď sa k mestu prihovárал po nemecky, po maďarsky a po slovensky (pozri napr. Salner, 1998, s. 18). V roku 1937 sa situácia okolo jazyka opäť vyhrotila, tento krát prišli do rany aj Česi. Pod heslom „na Slovensku po slovensky“ sa spustilo nacionalistické, ľudácke hnutie, ktorého aktivity vyústili do vyhnania Čechov i založenia slovenského štátu.

Podstata mýtu o trojjazyčnosti je v tom, že Bratislava nikdy nebola rovnomerne trojjazyčná, pretože za monarchie bola skôr dvojjazyčná (nemecko-maďarská), pričom prítomné boli ďalšie menšinové jazyky (jidiš a slovenčina) a za 1. ČSR minimálne štvorjazyčná (nemecko-maďarsko-slovensko-česká). Pri opisovaní jazyka Bratislavy netreba podceňovať spoločenskú prestíž prítomných jazykov v závislosti od štátneho usporiadania. V období monarchie bola Bratislava oficiálne dvojjazyková – nemecko-maďarská, ale zahŕňala aj diglosné situácie (napr. nemčina a jidiš, alebo spisovná nemčina a pressbürgerisch). Len v krátkom období počas 1. ČSR bola oficiálne trojjazyková, lebo už

¹¹ Daniel Luther neskôr (2009, s. 7) sám komentuje zaradenie tejto knihy: „Publikácia *Taká bola Bratislava* (Veda, 1991) mala pozitívny pohľad, lebo tak sme videli svet našich rodičov za prvej republiky.“

¹² Napr. pri oslavách 60. výročia trvania Dobrovoľného hasičského a záchranného zboru v r. 1927 mal starosta Okánik kázeň v troch rečiach alebo podobne pri 60. výročí založenia Zboru dobrovoľných hasičov v Petržalke v r. 1933, kde boli prednesené prejavy v troch rečiach. Pozri Salner a kol. (1991, s. 80 a 90).

v r. 1930 klesol počet obyvateľov maďarskej národnosti pod 20 % a maďarčina tak prestala byť úradným jazykom (bližšie porov. Szarka, 2006, s. 416).

To krátke obdobie, keď bolo mesto Bratislava oficiálne trojjazyčné, je veľmi dobre zdokumentované, a preto aj tak dobre pamätané. Obdobie, keď bolo mesto prirodzenejšie viacjazyčné, hoci dominantne bilingválne (nemecko-maďarské) už nie je súčasťou pamäte žijúcich ľudí, preto je akoby menej pripomínané a ľahšie zabúdané, ako obdobie 1. ČSR, ktoré nebolo dokonale tolerantné ani trojjazyčné.

2. Prešporáčtina

V literatúre sa objavuje pojem prešpuráčtina/prešporáčtina ako špecifický mestský kód pozostávajúci z miešania prešporských jazykov – nemčiny, maďarčiny, slovenčiny, ale aj češtiny a jidiš. Nemčina sa uvádza ako базový jazyk. Napr. E. Mannová (2009, s. 377) ho približuje nasledovne: „Prešporský dialekt *Preschburcherisch* odrážal nielen pôvod tunajších Nemcov, ale aj časté sociálne a interetnické kontakty.“ Odvolávajú sa na Ernsta E. Schmuttera a jeho *Wörterbuch des Preßburger Dialektes* z r. 1983 tento dialekt charakterizuje: „Obsahoval prvky bavorsko-rakúskych nárečí, najmä viedenského, ako aj nespočetné výrazy prebraté z latinčiny, francúzštiny, maďarčiny, slovenčiny, z jidiš, ale aj z jazyka c. a k. armády – nemeckého aj českého.“ Moja respondentka Sisi¹³ tento fenomén opisuje nasledovne¹⁴: *Tam tá bariéra rečová nebola. Preto nebola, lebo tam viac menej, v každej rodine sa hovorí i tak i tak. Vieš, aj keď neviem, s tou, niekedy je to taká tá taká ten tá primitívna nemčina, vieš taká hantírka, jó ké, aus ne, ((napodobňuje nárečie)) to to je ako to predmestie viedenské, šak hovorilo sa vždy, že Bratislava je predmestie Viedne a tá tá taká pülchersky ako ju tu Du bist der Bürger¹⁵, ja som to všetko ovládala tie. Bola to škaredá nemčina. No a Maďari, tak tí tí, ja viem, tí tiež hovorili teda tak, jako Nemci hovoria Radebrechen,¹⁶ to je také vieš, to také, nevieš, tak nahradiš jedno slovo nemčinou alebo opak, alebo maďarčinou, takže to bola taká mišanina. Obzvlášť pekné na jej opise je, že sám je do istej miery takou „mišaninou“, akú opisuje.*

V r. 1921 sa v Slovenskom denníku objavila definícia bratislavskej reči, ako nového mestského kódu, ktorý vznikol ako reakcia na nové štátne zriadenie: „Bratislavská reč je zvláštny nový jazykový útvar, ktorý Nemci a Maďari vydávajú za slovenčinu. V Bratislave sú

¹³ O priebehu výskumu pozri nižšie.

¹⁴ Citácie mojich respondentiek budem uvádzať kurzívou a cudzojazyčné lexikálne prvky v nich normálnym písmom, v poznámke pod čiarou ich budem prekladať, pokiaľ nebudú preložené v texte.

¹⁵ Ty si meštiak.

¹⁶ lámanie v kolese, mučenie

touto novou rečou, ktorá nemá nič spoločné ani s esperantom ani s volapükom, napísané takmer všetky firmy, nápisy a jedálne lístky v reštauráciách a väčšina úradných prípisov a oznamov mestských a dopisov súkromných prešpurských podnikateľov... Je to celkom nová reč, ktorá vznikla miešaním slovenčiny a češtiny s maďarčinou, nemčinou, hebrejštinou, esperantom a s židovským žargónom bratislavského podhradia.“ (citované podľa Luther, 2009, s. 60). Daniel Luther dodáva, že tento nový kód bol zriedkavejšie vnímaný ako zdroj zábavy a častejšie ako neochota a úmyselné znevažovanie štátneho jazyka. Pre mnohých obyvateľov mesta bol toto čas, keď sa aktívne začali učiť po slovensky, resp. svoju pasívnu znalosť začali aktivizovať. Preto prechodné obdobie, keď si vypomáhali barličkami z ostatných bratislavských jazykov, je len pochopiteľné. Ale to, či slovenčinu komolili aj naschvál sa už len ťažko dozvieme.

Pojem prešporáčtina je teda značne problematický, pretože u rôznych autorov, v rôznych kontextoch odkazuje k rôznym veciam. Ako strešný pojem funguje pre prejav (v slovenskom, nemeckom alebo maďarskom bázovom jazyku) vyznačujúci sa vysokou mierou prepínania kódov, a to nie medzi dvomi ale minimálne tromi kódmi. Myslím si, že by bolo užitočné oddeliť pomenovanie takýchto špecifických variet s ohľadom na bázový jazyk. Ponúka sa analógia k obyvateľom mesta, kde existujú Prešporčan (slovenský obyvateľ mesta – Prešporka, do r. 1918), Prešpurák (nemecký obyvateľ mesta – Pressburgu), Požoňák (maďarský obyvateľ mesta – Pozsony) a Bratislavčan (obyvateľ mesta po r. 1918).¹⁷ Jazykové variety k nim by potom boli prešporáčtina, prešpuráčtina, požoňčina a bratislavčina. Samozrejme takéto rozdelenie by bolo funkčné len pri podrobnom bádani o jazyku Bratislavy v minulosti. Vnímam ho dokonca funkčnejšie ako pomenovania samotných obyvateľov mesta odvodené od etnicity, ktorá, ako som už spomínala, nebola v Bratislave stála. Zato pri rečových prejavoch by sa mal dať bázový jazyk identifikovať.

Prešporáčtina, ako špecifický mestský sociolekt vyznačujúci sa početnými transfermi alebo interferenciami z nemčiny a maďarčiny (do bázovej slovenčiny), sa dnes vyskytuje v dvoch prípadoch:

1) v komunikácií nižšie vzdelaných ľudí, kde k striedaniu kódov dochádza na základe jazykového deficitu,

2) v komunikácií ľudí s rovnakým zázemím, koreňmi, pre ktorých je striedanie kódov signálom spoločnej identity, prípadne v komunikácií s niekým iným, spôsob prezentovania vlastnej identity.

¹⁷ Takéto pomenovania uvádzala do kontextu Elena Mannová na konferencii Historického ústavu SAV: Od provincie k metropole: Sociálne reprezentácie Bratislavy v 19. a 20. storočí, ktorá sa konala 20. mája 2011.

2.1. Prešporáčtina v naratívnom interview

Pre svoj výskum trojjazyčnej Bratislavy som pôvodne zvolila metódu jazykových biografíí, pretože ma najviac zaujímal používanie troch jazykov v jednotlivých rodinách, to, ako sa tieto jazyky osvojovali, kedy sa používal ktorý jazyk a prečo. Vzhľadom na vek potenciálnych respondentov sa takýto typ výskumu nedá odložiť, a dáta, ktoré sa nezískajú teraz môžu byť navždy stratené.

Respondentky som poznala osobne buď už pred výskumom, alebo mi na ne niekto dal tip ako na trojjazyčné. Počet respondentiek sa nakoniec ustálil na štyri. Hoci som interview robila so šiestimi ženami, dve sa ukázali byť z hľadiska sledovanej témy nepoužiteľné, neboli totiž samy trojjazyčné, len pochádzali z viacjazyčných rodín. Všetky moje respondentky sa narodili za 1. ČSR, ich detské spomienky sa preto viažu na toto obdobie a na obdobie slovenského štátu i obdobia po ňom. Najstaršia respondentka sa narodila v r. 1924, najmladšia v r. 1938. Môže sa zdať, že ak sa niekto narodil v tridsiatych rokoch, z 1. ČSR si toho veľa pamätať nemôže, ale všetky respondentky si môžu reálne pamätať situáciu vo svojom viacjazyčnom domácom prostredí a tiež politické zmeny, ktoré nastali v r. 1945 – 1948, a ktoré výrazne ovplyvnili používanie jazykov v ich rodinách.

Neskôr som výskum rozšírila o druhé kolo interview, kde som sa zameriavala na prepínanie kódov a transfery v rozprávaní o detstve. Predpokladom bolo, že keď respondentky budú rozprávať o veciach, ktoré sa udiali v inom jazyku, resp. veciach, ktorých pomenovania sú im bližšie v inom jazyku, budú tieto iné jazyky používať. Zároveň som pri tejto príležitosti hovorila s respondentkami niekoľko minút po nemecky a niekoľko po maďarsky, aby som si spravila obraz o ich dnešnej kompetencii v týchto jazykoch. V oboch prípadoch išlo o naratívne interview.¹⁸ Prvé interview, zamerané na jazykovú biografiu, sa uskutočnilo v troch prípadoch v lete 2009, štvrté na jar 2010. Druhé kolo interview oficiálne zamerané na zvyky a tradície Bratislavy sa uskutočnilo vo februári a marci 2011.

Čo sa týka konkrétneho jazykového prejavu respondentiek, potvrdila sa hypotéza, že pri rozprávaní v slovenčine o reáliách, udalostiach ich detstva sa v u nich prejaví zvýšený výskyt striedania kódov, najmä transferov z maďarčiny a nemčiny. Pri podrobnej analýze však boli zaznamenané aj transfery z iných jazykov, a to najmä češtiny a jidiš, ale aj angličtiny a francúzštiny. Ich príčinou bola predovšetkým evokácia, snaha o autentické pomenovanie

¹⁸ Naratívne interview je rozhovor, v ktorom je informant „povzbudzovaný k tomu, aby ve spontánnym vyprávění zprostředkoval, spolu se svými osobními životními prožitky, i kolektivně historické biografické události s jejich konkrétními situačními průběhy.“ (Schütze, 1999, s. 33)

vecí, citácia cudzojazyčných prehovorov, ale aj jazykový lapsus, keď si v danej chvíli vedeli vybaviť len cudzojazyčný ekvivalent slova, ktoré ale určite poznajú aj v slovenčine.

U mojej respondentky Sisi¹⁹ často dochádza k nevedomému transferu. Miešanie jazykov je prirodzenou súčasťou jej reči. U Marty, Betky a Gabriely dochádza skôr k stotožneniu sa s rolou starej viacjazyčnej Bratislavčanky, transfery sú vyvolané spomínaním a bývajú väčšinou signalizované, často metajazykovo komentované. Tento rozdiel však môže byť spôsobený aj vekom, tým, že Sisi je o pol generácie staršia a slovenčinu si začala osvojovať až na gymnáziu.

Vo svojom výskume som sa zamerala aj na to, či a ako moje respondentky do svojho prejavu v slovenčine vnášajú prvky iných jazykov, a teda, či a ako vytvárajú prešporáčtinu s bazovým jazykom slovenským. Citát v názve príspevku by mohol byť príkladom takejto prešporáčtiny. V jednom súvetí sú použité všetky tri jazyky. Krémes je tu jasným hungarizmom, vzhľadom na to, ako je vyslovený, a aj preto, že mu predchádza slovo jeden, vo funkcii neurčitého člena ako v maďarčine (*egy*). V Sisinom prípade možno povedať, že nejde o štylizáciu, ale o celkom prirodzený prejav. Hovorila takto vždy, odkedy si pamätám. U ostatných respondentiek si tým nie som vždy stopercentne istá, aj preto, že som ich pred výskumom nepoznala a nemôžem vylúčiť, že niektoré ich prepnutia boli vyvolané tým, že vedeli, že sa zaujímam o trojjazyčnú Bratislavu a ony boli vybrané ako jej reprezentantky, a chceli sa tak aj prejavovať.

Nasledujúce príklady z naratívneho interview sú ukážkami výpovedí, kde sa autenticky miešajú jazyky. Sisi opisuje výlet s otcom, keď bola malá: „*to dal do takého koldus táška*²⁰, *jak mal tvoj otec, a my sme trapovali*²¹ *cez Mariánku, cez Železnú studienku do Mariánky*.“ V jednej vete tu používa v slovenskom prehovore aj maďarčinu aj nemčinu, ktorú si prispôsobuje gramaticky k slovenčine. Ďalej Sisi opisuje pančuchy, aké sa nosili za jej mladosti: „*vtedy ešte boli punčochy vzadu s tým štráfom*²², *vieš?*“ Pre pančuchy používa české slovo a opis dopĺňa nemeckým výrazom. V tomto prípade môže ísť akoby o reáliu, vtedy sa pančuchám tak hovorilo. Keď opisuje zimné hry, dôvod transferu z nemčiny môže byť aj jazykový deficit, v tej chvíli si nevedela spomenúť na slovenský ekvivalent a pre plynulosť komunikácie používala nemecké pomenovanie: „*A my sme, keď bola, a bolo Vianoce, ja neviem, bolo iná iné podnebie, ale tu bol taký sňach, tá cesta bola jak Rodelbahn*²³, *tak my*

¹⁹ Svoje respondentky označujem krstnými menami, resp. ich vlastnými prezývkami.

²⁰ žobrácka taška, z maď.

²¹ pochodovali, z nem. trappen

²² prúžok, pásik z nem. der Streif

²³ sánková dráha

sme s Rodlom²⁴ sa odviezli až dole, až na palisády a potom ťahali sme ten Rodel za sebou a pred kostolnými dverami opreli.“

Ďalší príklad je exemplárny v tom, že ide o konverzáciu dvoch susediek, kde sú použité všetky tri bratislavské jazyky:

„E: V tom čase boli omáčky

B: Po bratislavsky čušpajz.

E: A hodne sa varilo v zimných, v zimnom období, tá huspenina, volalo sa to, že kocsonya.

B: Áno, Sulz.“

Pri tomto interview bola náhodne prítomná aj Betkina susedka Eva. Eva je tiež stará Bratislavčanka, na rozdiel od Betky však u nich doma bola dominantná maďarčina. To sa krásne prejavuje v tomto úryvku, keď spomínajú na jedlo. Betka explicitne spomína bratislavskú reč. Podľa synonymického slovníka SJ však *čušpajz* nie je omáčka, ale príloha (má kvalifikátor subšt.). Následne sa ich bratislavská komunikácia prejaví v tom, že postupne za sebou sú v komunikácii použité všetky tri (slovenské, maďarské a nemecké) pomenovania pre huspeninu. Betka Eve pritakáva, keď hovorí, že huspenina sa volala *kocsonya*, ale doplní aj nemecký výraz *Sulz*.

Aj v nasledujúcom príklade je zaujímavá interakcia susediek, dvoch starých Bratislavčaniek, pretože sa zhodnú na tom, že bábovka sa povedala *Kugluf*, bez ohľadu na to, aký jazyk bol pre dané prostredie dominantný.

„B: no a čo sa ešte, a Kugluf bol

E: Kugluf!

B: Bábovka.

L: Jáj.

B: To je Gugelhupf, ako sa to originálne, po bratislavsky je to Kugluf

E: Aj po maďarsky sa to Kugluf.

B: Áno? Tak to je, tak to má tu formu takú, tak to muselo byť, to sa, no aj Buchteln, buchty sa piekli, to už bolo také, od Čechov, lebo tuná sa vlastne križovala kuchyňa maďarsko-česko-rakúska, no čiže vlastne tá bratislavská kuchyňa bola zmes týchto...“

Pravda ale je, že tu skôr nemecké prostredie prebralo maďarský výraz, pretože spisovne po maďarsky je *Kuglóf*. Mohli to ale považovať za svoj skomolený výraz spisovného nemeckého *Gugelhupf*.

²⁴ sánkami

3. Otvorenie trinástej komnaty starej Bratislavy

Môj príspevok k diskurzu o starej Bratislave vychádzal predovšetkým zo záujmu spoznať jazykovú situáciu mesta v prvej polovici 20. storočia, ktorá býva označovaná za trojjazyčnú. Cieľom výskumu bolo získať jazykové biografie niekoľkých reprezentantov trojjazyčných hovoriacich a dostatočný materiál na analýzu striedania kódov v ich prejavocho.

Z výskumu vyplynulo, že vo vedomí respondentiek aj dobovej literatúre figuruje ako špecifický mestský sociolekt prešporáčtina – kód založený na znalosti a miešaní slovenčiny, nemčiny, maďarčiny, češtiny a jidiš. Žiaľ, tomuto fenoménu, ktorý sa zmieňuje skôr v historickom a etnologickom kontexte, sa zatiaľ nedostalo patričnej sociolingvistickej pozornosti. Nech je tento príspevok pozvaním do trinástej komnaty starej Bratislavy – jej jazykovej identity.

Poznámka

Príspevok vychádza z diplomovej práce autorky, obhájenej pod názvom *Trilingválna Bratislava: sociolingvistický pohľad* dňa 23. 6. 2011 na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe.

Literatúra

BABEJOVÁ, Eleonóra. *Fin de Siècle Pressburg: Conflict and Cultural Coexistence in Bratislava 1897 – 1914*. New York: Columbia University Press 2003. 467 s.

Fakty o Bratislave. *Bratislavské noviny*. [on-line]. [cit. 25. mája 2011]. Dostupné na internete: <http://www.bratislavskenoviny.sk/prakticke-informacie/fakty-o-bratislave.html?page_id=161279>.

FILAN, Boris. *Bratislavské krutosti*. Bratislava: Slovart 2008. 245 s.

FILEP, Tamás Gusztáv: Na strane vlády, alebo v opozícii? Maďarský občan v Bratislave a voľby v roku 1925. In: *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Ed. G. Czoch. Bratislava: Kalligram 2006, s. 446 – 480.

JANOTA, Igor: Keď Petržalčania chytali Napoleona. In: *Rozprávky a povesti z Bratislavy*. Bratislava: Albert Marenčin PT 2008, s. 125 – 128.

Kapitoly z dejín Bratislavy. Ed. G. Czoch. Bratislava: Kalligram 2006. 494 s.

LIPTÁK, Lubomír: Kolektívne identity a verejné priestory. In: *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Eds. M. Csáky, E. Mannová. Bratislava: Historický ústav SAV – Academic Electronic Press 1999, s. 117 – 131.

LUTHER, Daniel: Polarizácia bratislavskej spoločnosti v prevrate roku 1918. In: *Etnicita a mesto*. Eds. P. Salner, D. Luther. Bratislava: Ústav etnológie SAV 2001, s. 11 – 32.

LUTHER, Daniel: Soziale Kontakte in den Strassen der Stadt. In: *Ethnokulturelle Prozesse in Gross-Städten Mitteleuropas*. Ed. D. Luther. Bratislava: Národopisný ústav SAV 1992, s. 51 – 56.

LUTHER, Daniel: Spoločenské konflikty v poprevratovej Bratislave (1919-1924). In: *Slovenský národopis*, 1993, roč. 41, č. 1, s. 16 – 29.

LUTHER, Daniel. *Z Prešporka do Bratislavy*. Bratislava: Albert Marenčin PT 2009. 192 s.

MANNOVÁ, Elena – TANCER, Jozef: Od uhorského patriotizmu k menšinovému nacionalizmu. Zmeny povedomia Nemcov na Slovensku v 18. až 20. storočí. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti: Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Eds. G. Kiliánová, E. Kowalská, E. Krekovičová. Bratislava: Veda 2009, s. 351 – 416.

PALKOVIČ, Konštantín: Reč staršej Bratislavy. In: *Slovenská reč*, 1992, roč. 57, č. 6, s. 351 – 359.

SALNER, Peter. *Premeny Bratislavy 1939 – 1993: Etnologické aspekty sociálnych procesov v mestskom prostredí*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1998. 136 s.

SALNER, Peter: Tolerancia a intolerancia vo veľkých mestách Strednej Európy (model Bratislava). In: *Slovenský národopis*, 1993, roč. 41, č. 1, s. 3 – 13.

SALNER, Peter a kol. *Taká bola Bratislava*. Bratislava: Veda 1991. 200 s.

SATINSKÝ, Július. *Chlapci z Dunajskej ulice*. Bratislava: Albert Marenčin PT 2002. 128 s.

SCHÜTZE, Friedrich: Naratívni interview ve studiích interakčního pole. In: *Biograf*, 1999, č. 20, s. 33 – 51.

SZARKA, László: Etnické zmeny v Bratislave a mestská administratíva v období medzi svetovými vojnami. In: *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Ed. G. Czoch. Bratislava: Kalligram 2006, s. 411 – 428.

VADKERTYOVÁ, Katalin: Nemci a Maďari v Bratislave v rokoch 1945 – 1948. In: *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Ed. G. Czoch. Bratislava: Kalligram 2006, s. 481 – 494.

VILIKOVSKÝ, Pavel. *Silberputzen: Leštenie starého striebra*. Bratislava: Albert Marenčin PT 2006. 103 s.

Chotárne názvy obce Hladovka

Gabriela Slezáková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela,
Banská Bystrica

Cieľom nášho príspevku je predstaviť chotárne názvy hornooravskej obce Hladovka, vysvetliť ich hlavné motivačné činitele, ako aj priblížiť špecifický nárečový charakter týchto toponým.

Obec Hladovka (okr. Tvrdošín) leží v Oravskej kotline, na severných svahoch Skorušiny, v nadmorskej výške 756 m. Jej chotár, ktorý má rozlohu 1810 ha (z toho 1050 ha poľnohospodárskej pôdy a 760 ha lesného porastu), susedí s chotármi obcí Vitanová a Suchá Hora, taktiež s hranicou Poľskej republiky. Podobne, ako chotáre susedných obcí, terén Hladovky je zložený predovšetkým z polí, lúk, pasienkov a lesov. S geomorfologickým členením tohto územia bezprostredne súvisí aj geologický charakter terénu. V chotárnych názvoch sa zreteľne odrážajú zložité hospodársko-spoločenské podmienky, v ktorých žil oravský ľud. Podobne, ako aj na iných územiach, na toponymiu Hladovky mali vplyv aj sociálne činitele, napríklad delenie obyvateľov na šoltýsov a sedliakov (toponymum *Soutyše* pre označenie časti obce, v ktorej stáli sedliacke domy).

Toponymický materiál pre prezentovaný príspevok sme zozbierali počas roku 2011 terénnym výskumom medzi domácimi obyvateľmi obce. Hlavnými informátormi boli obyvatelia vo veku nad 60 rokov, pričom najstarší mal 84 rokov. Mladšia veková skupina obyvateľov obce nám nedokázala poskytnúť potrebné informácie, väčšinou poznala len niekoľko názvov z najbližšieho okolia svojho bydliska. Druhým zdrojom je katastrálna mapa obce, ako aj webová stránka www.geoportal.sk.¹ Ako historický zdroj materiálu nám obecny úrad v Hladovke poskytol topografickú mapu z roku 1892, vyhotovenú Josefom Petříčkom. Výskum chotárnych názvov obce Hladovka v súčasnosti ešte nie je ukončený. Doplníme ho ďalším štúdiom historických listín a textov.²

Chotárne názvy oravských obcí nie sú doposiaľ spracované ako celok. Určitý čiastkový materiál možno nájsť v publikácii A. Kavuljaka *Historický miestopis Oravy* (Kavuljak, 1955), v historických listinách uverejnených v práci W. Semkowicza *Materiały źródłowe do dziejów*

¹ Službu prevádzkuje Geodetický a kartografický ústav Bratislava ako samostatnú webovú službu, ktorá umožňuje prezeranie a vyhľadávanie produktov Úradu geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky.

² Výskum chotárnych názvov obce Hladovka je súčasťou našej dizertačnej práce, v ktorej sa venujeme slovensko-poľským jazykovým kontaktom v toponymii Hornej Oravy.

osadnictwa Górnej Orawy (Semkowicz, 1938 – 1939), najpodrobnejšie sa im však doteraz venovali A. Habovštiak v publikácii *Oravské chotárne názvy* (Habovštiak, 1970) a z jazykovedného hľadiska T. Gołębiowska v práci *Terenowe nazwy Orawskie* (Gołębiowska, 1964). A. Habovštiak však nespracoval goralské obce na slovenskom území a T. Gołębiowska spracováva iba goralské obce na poľskej strane hraníc.

Prvá písomná zmienka o obci Hladovka pochádza z roku 1590 a jej pôvodné meno bolo *Jelešnia*, pravdepodobne podľa názvu potoka, pri ktorom vznikla. Zámockí pisári ju však pomad'arčili na Illésnu, podľa maďarského označenia naturálnych dávok poddaných (maď. élés, ílés). Tento názov sa však neujal. Ľud aj naďalej používal názov Hladovka, čo bolo kontrastom Illésnej. Motiváciou ľudového označenia Hladovka nebolo slovo *hlad*. Tak ako v prípade mnohých iných toponým, motivácia názvu môže mať rôzne vysvetlenia. Skôr by to mohol byť chlad, *Chladovka*, a to v dôsledku vysokej polohy. Ako však ďalej uvádza A. Kavuljak (1955, s. 100), názov v skutočnosti vznikol z rodinného mena prvého šoltýsa obce, ktorý sa volal Krištof Hlad.

Chotárne názvy sme z typologického hľadiska členili podľa M. Majtána (1973, s. 22) na a) priame, ktoré objekt pomenúvajú bezprostredne a b) nepriame, ktoré objekt iba lokalizujú a pomenúvajú ho pomocou iného, apelatívom pomenovaného alebo aj nepomenovaného objektu, alebo podľa nejakej udalosti alebo okolnosti súvisiacej so vznikom názvu (Šmilauer, 1963). Priamych názvov bolo v nami zozbieranom toponymickom materiáli 78 a nepriamych 26, pričom mnohé objekty s jednočlenným názvom sa stávajú základom pre nepriame pomenovania pomocou predložiek *pod* a *nad*, napr. *Nad Grapom*, *Pod Grapom*, *Za descankom*, *Nad descankom*. Predložkové názvy nemožno v nijakom prípade pokladať iba za dubletné, resp. paralelné názvy k nominatívnym názvom. Bolo by to možné iba pri niektorých predložkových názvoch s predložkami *na* a *v* (napr. *Nad Grapom*), tu však ide tiež väčšinou o názvy rozličných objektov (*Grapa* – smrekové lesy, strmá stráň, *Nad Grapom* – orná pôda). Pri toponymách s ostatnými predložkami taktiež nemôže ísť o paralely k nepredložkovým substantívnym názvom, lebo predložkové názvy *Za domami*, *Za mlynem* a pod. pomenúvajú iné objekty ako domy a mlyn.

Chotárne názvy sú spomedzi vlastných mien najviac späté s apelatívami a najčastejšie vznikajú onymizáciou príslušného apelatíva (Krško, 1995, s. 20). Ako uvádza M. Majtán (1973, s. 20), rozličné stupne spätosti, zviazanosti názvov apelatívneho pôvodu s apelatívnou zložkou slovnej zásoby nijako nebránia hodnotiť ich ako vlastné mená, pretože ich propriálna, toponymická funkcia ich spomedzi apelatívnych výrazov jednoznačne vyčleňuje. Ako príklad

môžeme uviesť názvy *Bor, Háj, Hájnica, Kopanice, Poľana, Lom, Noviny* (novo skultivovaná pôda, obrobené pole, ktoré predtým ležalo úhorom).

Pri mnohých chotárnych názvoch sa onymizované apelatívum bežne vyskytuje v nárečovej lexike, napr. *Pašeka, Urvisko* (ťažko prístupné miesto), *Lonka* (lúka), *Ogrody* (záhrady), *Virh* (vrch), *Zakrent* (zákruta). Nie všetky názvy apelatívneho pôvodu sú takto priamo späté s apelatívnou slovnou zásobou jazyka. Túto spätosť môže narušiť zánik reálie, podľa ktorej dostal objekt názov, vývin objektu, zmena majiteľa a iných vonkajších, mimojazykových okolností pomenovania, ale najmä vývin jazyka, vývin slovnej zásoby a pod. (Majtán, 1973, s. 19). Medzi čiastočne odsémantizované patrí napr. názov *Ogrody*, ktoré už v súčasnosti neslúžia ako záhrady, ale sú to pozemky zastavané obytnými domami. K odsémantizovaniu chotárneho názvu dochádza tiež univerbizáciou dvojslovného pomenovania. Ako príklad univerbizovaných chotárnych názvov môžeme uviesť pomenovania *Gavlikufka* (*Gavlikova hurka*), *Gratkofske* (*Gratkovske lonki*).

Motivácia chotárnych názvov býva skutočne rozmanitá, ako o tom svedčia aj chotárne názvy obce Hladovka.

Druh lesného porastu sa stal motivantom toponyma *Bucinka* (od apelatíva *buk*).

S charakterom vody či podložia potoka súvisia názvy *Guemboki potuk* (voda v tomto potoku bola vždy hlboká a po silných búrkach mala veľmi silný prúd), *Cervony potuk* (farba podložia potoka bola červená kvôli ílovitej pôde).

Niekoľko chotárnych názvov vzniklo na základe objektov či budov, ktoré bezprostredne s daným toponymom súvisia, napr. *Za mlynem, Za domami, Dolumošče, Přy dome*.

Obyvatelia oravských obcí sa prevažne živilí poľnohospodárstvom, v zozbieranom toponymickom materiáli preto prevažujú názvy rolí, pasienkov a polí, ktoré priamo vyjadrujú, akým spôsobom bolo dané pole obhospodarované, prípadne aká plodina sa na ňom pestovala. Napr. *Kapuščiska* (na poli sa pestovala kapusta). Charakter terénu sa stal motivantom aj v toponyme *Rovňa*, podľa rovinatého lánu.

Podľa majiteľa dostali názov viaceré chotáre obce Hladovka: *Gavlikufka, Gratkofske, Jaškofske*. Motivantom pre vznik terénneho názvu sa môžu stať aj udalosti či legendy. Generácia päťdesiatnikov v obci Hladovka si obľúbené miesto na hranie v blízkosti obce pomenovala ako *Čertova skala*, pretože práve na tomto mieste vraj čert zahodil skalú, ktorú ukradol v Tatrách. Chcel ju odniesť ešte ďalej, ale pri Hladovke už nevládal, tak ju pustil na zem. V prípade tohto toponyma môžeme hovoriť o mikrosociálnom toponyme (Krško, 1998, s. 115), pretože nemá všeobecnú platnosť, ale fungovalo iba v komunikácii určitej skupiny detí (dnešní päťdesiatnici). Naši ostatní informátori (staršia generácia) toto pomenovanie

nepoznali, a to aj napriek skutočnosti, že sa celý život pohybovali iba v rámci obce a pracovali na takmer všetkých jej poliach (informátor Ján Šlosár s manželkou, 84-ročný).

Zo slovotvorného hľadiska je stav v tejto časti Oravy takmer rovnaký ako v jej ostatných častiach. Aj tu sa chotárne názvy tvoria rovnakými príponami, a to:

1. názvy mužského rodu majú najčastejšie príponu *-ik*: *Gruňik, Podgruňik, -ec: Staviaňec*;

2. názvy ženského rodu sa tvoria príponami *-eka: Pašeka, -ica: Hajnica*. Prípona *-ka* bola veľmi produktívna a tvorila sa ňou početná skupina mikrotoponym, najmä názvy polí, lúk, pastvín od mien a priezvisk, napr. *Gavľikufka, Ďubasufka, Kaňufka*.

3. názvy stredného rodu sa najčastejšie odvodzujú príponami *-isko: Poledňisko, Urvisko*.

Chotárne názvy Hladovky sa tak, ako chotárne názvy iných oravských obcí, tvorili na základe hláskoslovného a gramatického systému oravských nárečí, ako aj na základe slovnej zásoby a slovotvorných postupov, ktoré sú charakteristické pre oravské nárečia (Habovštiak, 1970, s. 9).³ Spolu s obcou Suchá Hora je Hladovka vklinená medzi slovenské obce. Od ostatných goralských obcí ich oddeľuje pás hornooravských a stredooravských nárečí. Nárečie Hladovky tak spolu s nárečím Suchej Hory tvorí enklávu v slovenskom jazykom prostredí (Kriššáková-Dudášová, 1993, s. 25). Zatiaľ čo nárečie Suchej Hory slovenským vplyvom odolávalo, nárečie Hladovky im podľahlo v značnej miere, čím sa zároveň vyčlenilo zo skupiny oravských goralských nárečí. Upozornil na to už M. Malecki (1935, s. 49) a nárečie Hladovky zaradil medzi prechodné slovensko-poľské nárečia (Kriššáková-Dudášová, 1993, s. 25). Z toho vyplýva, že pri terénnych názvoch tejto obce možno sledovať v podstate takú istú nárečovú diferenciáciu, ako sa pri ostatných apelatívach. Nárečový charakter si oravské chotárne názvy udržali až do dnešných čias, najmä v reči príslušníkov staršej generácie. Nové znenia prispôsobené požiadavkám spisovného jazyka sa najviac udomácňujú od druhej svetovej vojny, a to prostredníctvom činiteľov, ktoré celkovo pôsobia na nárečovú nivelizáciu. Táto skutočnosť sa prejavila aj počas nášho výskumu, kedy nachádzame odlišnosti vo výslovnosti chotárnych názvov u rôznych generácií (napr. *Kosařyska* a *Košaryska*). Zaznamenali sme taktiež v mikrotoponymii charakteristické znaky hladovského nárečia, napr. zánik nosoviek pozorujeme v chotárnych názvoch *Nad Grapom, Pod Lišovom Hurkom, Nad Descankom, Pod Muckovom* a pod.

³ Do goralskej nárečovej oblasti na Orave spadá 24 obcí (11 obcí leží na slovenskej a 13 obcí na poľskej strane hraníc. Goralské obce ležia v západnej a severnej časti Hornej Oravy.

V zhromaždenom materiáli nachádzame aj názvy, ktoré sa rozšírili prostredníctvom tzv. valaskej kolonizácie. Sú to zväčša také toponymá, ktoré sa udomácnili aj na iných miestach, kadiaľ prechádzala valašská kolonizácia. Patria k nim napr. albánske *grapa* (chotárny názov *Grapa*), ktoré Kavuljak vysvetľuje ako príkru stráň, roklinatý žľab, skalnatý, roztrhaný hrebeň (Kavuljak, s. 93). Z Balkánu prešlo apelatívum do rumunskej oblasti, kde *groapa* znamená jamu, diery v teréne, na Slovensku je to neúrodný pozemok na príkrom svahu. V rovnakom význame figuruje aj v nami zozbieranom toponymickom materiáli, v ktorom nachádzame aj slovo charakteristické pre valaskú kolonizáciu, *Grúňik*. Za šíriteľov tohto slova treba pokladať rumunských valachov.

Výskum a zhromažďovanie chotárnych názvov tejto goralskej časti Oravy v súčasnosti nie je ukončený. Zhromažďovanie materiálu bude pokračovať na poľskej strane hraníc v obciach Chochołów, Ciche a Dzianisz. Zozbieraný toponymický materiál bude následne analyzovaný komparatívnym spôsobom.

Pramene chotárnych názvov

1. vlastný terénny výskum
2. Informátori: Ján Šlosár s manželkou (nar. 1927), Mária Kendralová (starostka obce).
3. www.geoportal.sk
4. Katastrálna mapa obce Hladovka.

Literatúra

GOŁĘBIEWSKA, Teresa. *Terenowe nazwy orawskie*. Krakov: Jagielovská univerzita 1964. 139 s.

HABOVŠTIK, Anton. *Oravské chotárne názvy*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo 1970. 98 s.

KAVULJAK, Andrej. *Historický miestopis Oravy*. Bratislava: SAV 1955. 308 s.

KRIŠŠÁKOVÁ-DUDÁŠOVÁ, Júlia. *Goralské nárečia*, Bratislava: Veda 1993. 176 s.

KRŠKO, Jaromír: Onymizácia apelatív v chotárnych názvoch obce Revúčka. In: *Varia IV*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV 1995, s. 19 – 22.

KRŠKO, Jaromír: Mikrosociálne toponymá. In: *13. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava: ESPRIMA 1998, s. 115 – 119.

MAJTÁN, Milan. *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda 1996. 195 s.

MALECKI, Mieczysław: O wpływie słowackim na polskie gwary na Orawie. In: *Sborník Matice slovenskej. 13.* Turč. Sv. Martin: Matica slovenská 1935, s. 44 – 52.

SEMKOWICZ, Władysław. *Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy.* Zakopane I/II 1938 – 1939.

ŠMILAUER, Vladimír: *Příručka slovanské toponomastiky.* Praha: Academia 1970. 215 s.

Internetové zdroje

www.geoportal.sk

Metafora a odborný jazyk

Ivana Slováková

Ústav cudzích jazykov, Technická univerzita, Zvolen

S názormi na používanie obrazných, figuratívnych výrazových prostriedkov v jazykovom prejave (metafory, prirovnania, metonymie, frazeologické jednotky a pod.), sa stretávame už v dávnej minulosti. Filozof Platón konštatoval, že všetko poznanie, ktoré sa nezhoduje s doterajšími predstavami, si musí hľadať oporu v analógiách a prirovnaniach.

J. C. Sager (1990) stotožňuje metafory s modelmi. Tvrdí, že vedecká metafora je súčasne modelom in nuce. Každá metafora vytvára okolo seba súbor pozitívnych, negatívnych a neutrálnych analógií. Za pozitívne analógie považuje v čase vzniku metafory známe paralely medzi metaforou a ňou vyjadrovaným vecným obsahom. Pri negatívnych analógiách ide o také predmety a javy, o ktorých je známe, že nie sú prítomné žiadne paralely. Neutrálne analógie sú vlastne akoby pracovným materiálom pre vedecký výskum, a preto je potrebné zaradiť ich pomocou experimentov, resp. pozorovaní do skupiny negatívnych alebo pozitívnych analógií.

Metafory napomáhajú objaviť doteraz nepoznané vlastnosti istého predmetu vedeckého bádania: „Analogical argument is necessary only in situations where it has not been possible to observe or to produce experimentally a large number of instances in which sets of characters are differently associated“. Okrem uvedenej heuristickej úlohy metafory jej pripisuje aj explikatívnu funkciu. Popri objavovaní nových vlastností predmetu má za úlohu pomôcť objasniť nejasnosti istého predmetu. Neutrálne analógie slúžia ako predmet ďalšieho vedeckého výskumu.

V 80. rokoch 20. storočia sa fenomén metafory dostáva do popredia záujmu americkej jazykovedy vďaka G. Lakoffovi a M. Johnsonovi (1980), ktorí prinášajú nový pohľad na danú problematiku. Za prvoradý a východiskový princíp považujú autori teórie vedomie komplexnosti náhľadu na metaforizáciu ako proces, pričom berú do úvahy nielen jazykové pozadie a výskumy v rámci jazykovedy a literárnej vedy, ale predovšetkým poznatky vedeckej psychológie či jazykové a filozofické aspekty.

Podľa B. Czéreovej et al. (2000), pri vnímaní okolitého diania, jazykovej i mimojazykovej reality je možné tvrdiť, že korene metafory siahajú veľmi hlboko, až do roviny myslenia a správania. Už v učebných materiáloch základných škôl je známa poučka, že metafora je nepriame pomenovanie. Čo to znamená? Pomenúva okolitý svet nepriamo,

sprostredkovane, zjednodušene povedané, skryto, nejasne. Dejiny ľudskej spoločnosti sú dôkazom toho, že všetko neznáme a nejasné, akoby tajomné, sa dostáva do stredobodu pozornosti.

Úskalie metafory spočíva totiž v tom, že ona síce naznačuje smer interpretácie, zároveň umožňuje rozmanitý, nejednotný výklad. Je východiskovým bodom pochopenia zložitého, nie však jeho cieľom. Je to nástroj, s ktorým každý musí zaobchádzať podľa svojej predchádzajúcej skúsenosti. Metafora, na rozdiel od ďalšieho druhu trópu - alegórie, vychádza zo všeobecnej praxe. Vzbudzuje dojem, že jej každý môže porozumieť i bez zasvätenia. A najmä, rezonuje so zdravým rozumom, nie s vedeckými poznatkami.

Neskôr sa metafory začali používať v organizačnom manažmente ako technika analýzy a opisu organizácie a riešenia problémov. Metafory sa pôvodne spájali s obrazným aspektom jazyka a komunikácie.

Podkladom metafory, ako uvádza J. Bečka (1992), je užitie slova na označenie veci podobné. Medzi dvoma pojmami, medzi pojmom, ktorého slovné označenie sa berie za pomenovanie (obraz metafory), a pojmom, ktorý má byť takto nepriamo pomenovaný (základ metafory), je vzťah podobnosti, teda vzťah vnútorný (na rozdiel od metonymie a synekdochy, ktorých podkladom je vzťah vnútorný). Podobnosť môže byť veľmi rozmanitá, nápadná i nenápadná, môže sa týkať základných znakov pojmov, ale tiež znakov podružných, sprievodných a možno i náhodných. Definovať pojem metafory vo všeobecnosti nie je zložité. Ak vychádzame najmä z teórie literatúry, je to obrazné pomenovanie založené na prenášaní vlastností z jedného predmetu, javu, osoby, deja na druhý na základe vonkajšej alebo vnútornej podobnosti.

Podľa D. Draissmana (2003), má metafora nielen ozdobnú funkciu, ale tiež funkciu kognitívnu. Metafora sa veľmi často vzťahuje k niečomu, čo poslucháčom alebo čitateľom nie je až tak známe, čo nejde definovať inak. Je nenahraditeľná a niekedy sa vzťahuje ku skutočnosti presahujúcu ľudskú skúsenosť. Táto skutočnosť môže byť napr.:

- intenzívna skúsenosť;
- bežný poznáním ťažko overiteľná skúsenosť;
- skúsenosť celku, ktorého sme sami súčasťou a nemôžeme sa jej objektívne zmocniť;
- skúsenosť s novými javmi, ktoré ešte nie sú zakódované v systéme;
- skúsenosť, v ktorej hrajú rozhodujúcu rolu osobné vzťahy.

Podľa M. Polčicovej (2006), je nevyhnutným a dôležitým faktorom správne a precízne ovládať cudzí jazyk, v našom prípade ide o ekonomickú angličtinu. Je preto potrebné zaznamenávať nové trendy v jazyku, spôsoby používania jazyka v komunikácii, presné

a výstižné formulovanie myšlienok v cudzom jazyku, ktoré, samozrejme, je závislé od správneho pochopenia repliky nášho komunikačného partnera, napr. nášho strategického partnera vo firme či potenciálneho investora našej firmy. Významným faktorom v ústnych alebo písomných rokovaníach je správny a korektný preklad odborného jazyka. V ekonomickej angličtine za metafory je možné považovať príklady, a to buď vo forme jednoduchých slov (podstatných mien, slovík) alebo kompozít, ba dokonca i viet.

Podľa J. Chorváta (2000), v ekonomickej literatúre v obchodnej angličtine a konverzácii sa stretávame s výrazmi, ktoré na prvý pohľad nesúvisia s ekonomickou problematikou. Anglická veta: „Flesh has been cut to the bone“ nemusí vyvolávať iba obraz mäsa zrezaného do kostí, ale môže znamenať aj drastický znížený rozpočet.

Ak niekto použije slovo bull, býk, resp. býci, môžeme si myslieť, že hovorí o zvierati. V ekonomickom kontexte však tento výraz znamená osobu, ktorá kupuje akcie, aby ich neskôr mohla predat' za vyššiu cenu. Nikto nechce byť *zadlžený až po uši alebo topiť sa v dlhoch* (*to be up to the ears in debt*).

Ako vidieť z uvedených príkladov metafor, v ekonomických textoch rozlišujeme dve skupiny metaforických výrazov.

J. Chorvát (2000) delí metafory do dvoch skupín. Prvú skupinu tvoria idiomatické resp. frazeologické metafory. Môžu mať formu slovného spojenia, vety alebo prehovoru. Používajú sa ako štylistické prostriedky na oživenie komunikácie, na vzbudenie záujmu o danú tému, na podporu argumentácie a na vysvetlenie neznámeho pomocou známeho a pod. Na ilustráciu môžeme uviesť nasledujúce príklady:

Even if you think a particular company has a bright future, it is unwise to invest the whole of your surplus funds in one venture. The proverb tells us not to put all our eggs in one basket, and the investment experts advise us to diversify, which means the same thing

Druhú skupinu tvoria lexikalizované, resp. konvenčné metafory, ktoré tvoria súčasť odbornej slovnej zásoby. Nachádzame ich vo forme jednoduchých slov, zložených slov, a slovných spojení. Ako príklady môžeme spomenúť:

- parent company – materská spoločnosť;
- injection of money – finančná injekcia;
- wave of rising prices – vlna zdražovania;
- hot money – horúce peniaze;
- benefit package – sociálny balík;
- black market – čierny trh;
- big bang – veľký krach;

roots of inflation – kmeňová akcia;

bull – býk, laundering of money – pranie špinavých peňazí;

innocent goods – rozumná cena.

Podľa M. Polčicovej (2006) je pre študentov vysokých škôl ekonomického, právneho a technického zamerania potreba poznania jazyka odbornej komunikácie jedným z predpokladov ich úspešného integrovania v medzinárodných štruktúrach a uplatnenia v súčasnom globalizovanom svete. Ako uvádza, ich cieľavedomá príprava v oblasti viacerých typov odbornej komunikácie, teda súčasne v ekonomickom, technickom i právnickom odbornom jazyku, je dôležitá aj z hľadiska súčasného trendu vzájomného prelínania a ovplyvňovania sa uvedených oblastí v konkrétnych praktických oblastiach i na trhu práce.

1.1. Odborná motivácia

Kognitívna motivovanosť slovnej zásoby je podľa G. Lakoffa a M. Johnosona (1998), zaujímavým faktorom predovšetkým v rámci úvah o slovnej zásobe odborného jazyka, pretože v mnohých prípadoch ide práve o odbornú motiváciu. Odborné metafory definujú potom odborne relevantné pojmové obsahy skutočnosti a ich vzťahy. Podľa uvedenej kognitívnej teórie metafory ako určité odborné pomenovania predstavujú myšlienkové elementy predmetu. Ovládanie odbornej metaforiky je možné pokladať za paralelné osvojenie odbornosti predmetu a jazykovej kompetencie.

Ak deklarujeme, že väčšina odborných termínov je viac či menej utvorená určitou formou od určitého základu, dostávame sa k základnej vlastnosti termínov – motivovanosti. Tá poukazuje na spôsob a motív utvorenia termínu. Na druhej strane existujú teórie, ktoré považujú motivovanosť za akúsi vedľajšiu vlastnosť.

Tento fakt je všeobecne podporovaný skutočnosťou, že nie vždy sa motivovanosť pokladá za kritérium náležite utvoreného termínu. Vedecké termíny sú prvkami istej teórie, čo nám často zabraňuje patrične daný termín vyložiť.

Naopak je dôležité tieto teórie pochopiť, spoznať pozíciu daného termínu v nich a len tak sa oboznámiť s ich významom a vývojom.

Vzťah medzi označujúcim (signifikant, materiálna podoba znaku, hlásková podoba slova) a označovaným (signifié, význam znaku) je v zásade ľubovoľný, nemotivovaný. Svedčí o tom skutočnosť, že v rozličných jazykoch sa ten istý význam označuje rôznymi zvukovými podobami. Ale nie vždy je pomer medzi formou a obsahom nemotivovaný.

Vlastnosť motivovanosti sa v rámci teórie slovenského jazyka označuje ako základná vlastnosť termínu: termín má byť motivovaný tak, ako ostatné slová, ba ešte o stupeň viac, aby bolo jasné, že sa pomenúva.

Motivovanosť slova chápe ako vyjadrenie niektorého z najnápadnejších, spravidla najpodstatnejších príznakov predmetu vonkajšieho sveta. Podľa tohto kritéria sa posudzuje, či istý termín už svojou jazykovou podobou vystihuje alebo aspoň čiastočne naznačuje, čo pomenúva, resp. či jeho jazyková podoba nesťahuje jeho chápanie (Ondrus, 1972).

V prospech motivovanosti svedčí aj vlastnosť preložiteľnosti. Čím je termín motivačne zreteľnejší, tým ľahšie spĺňa kritérium preložiteľnosti.

Ďalším aspektom, ktorý je potrebné spomenúť v súvislosti s motiváciou, je fakt, že za motivované sa v súčasnosti nepovažujú len termíny utvorené z domácich základov, ale aj zo základov utvorených s pomocou grécko-latinských polopredpôn a poloprípon.

Podľa P. Ondrusa (1972), motivačnú zreteľnosť treba chápať ako historickú kategóriu, to znamená, že sa mení v súlade s vývinom jazyka i vedy, čím sa mnohé slová a termíny stávajú motivačne nezreteľnými (významovo nepriezračnými). Ak sa sémantická spätosť, zviazanosť vnútornej formy s jazykovým a mimojazykovým prostredím stratila, ide tu v podstate o stratu motivovanosti, čiže deetmylogizáciu alebo demotiváciu. Ide tu o prirodzený jav, pretože v priebehu sémantického vývoja niektorých slov, predovšetkým však prevzatých slov a kalkov – sa zabúda na ich pôvodnú motiváciu, čím sa nám potom takéto slová javia ako nemotivované. Etymologickou analýzou však možno odhaliť motivovanosť slov, nejasnú súčasnému jazykovému povedomiu nositeľov príslušného jazyka, zatemnenú hláskoslovnými a sémantickými zmenami v minulosti.

Motivovanosť, resp. vnútorná forma termínov, môže byť v rôznych jazykoch rôzna. Vyplýva zo skutočnosti, že za základ motivácie pre pomenovanie určitého javu možno vziať rôzne stránky, rôzne hľadiská. Môžu to byť najvýraznejšie vlastnosti (napr. farba, charakteristická funkcia, vlastnosť a pod.), ale výber vlastností slúžiacich za základ pomenovania môže byť daný aj schopnosťou jazyka vyjadriť tú alebo onú vlastnosť, prípadne aj celkovým pomenovacím typom daného jazyka.

Základom pre motiváciu nemusí byť najpodstatnejšia vlastnosť, ale skôr nápadný príznak, odlišujúci daný jav od iného javu, avšak tento má byť vždy taký, aby nezbúdzal k mylnému chápaniu, ale aby pomáhal utvoriť si správnu predstavu o pomenúvanom jave.

V priamom protiklade s teóriou motivačnej zreteľnosti (významovej priezračnosti) termínu a s teóriou termínu ako jazykového znaku je tzv. teória hieroglyfčnosti a s ňou súvisiaca teória, podľa ktorej odborné názvy sú iba technickými termínmi (terminus

technicus). Táto teória má svojich prívržencov medzi teoretikmi i praktikmi. Mnohí chápu termín iba ako dohovorený, konvenčný dorozumievací prostriedok.

Podľa G. Lakoffa a M. Johnsona (1980), je kognitívna motivovanosť slovnej zásoby zaujímavým faktorom predovšetkým v rámci úvah o slovnej zásobe odborného jazyka, pretože v mnohých prípadoch ide práve o odbornú motiváciu.

Odborné metafory definujú potom odborne relevantné pojmové obsahy skutočnosti a ich vzťahy. Podľa uvedenej kognitívnej teórie metafory ako určité odborné pomenovania predstavujú myšlienkové elementy predmetu. Ovládanie odbornej metaforiky je možné pokladať za paralelné osvojenie odbornosti predmetu a jazykovej kompetencie.

V ekonomickej angličtine za metafory je možné považovať príklady *bull, to be up to the ears in debt, to tighten one's belt, parent company, bear, injection of money, at the wheel, hot money, to freeze*.

Pomocou sprostredkovania odbornej metaforiky sa odкрývajú súčasne možnosti poznania myšlienkových štruktúr predmetu, ako aj dôležitých a základných jazykových kompetencií. Otvára sa tým možnosť súčasne prenikať do systému jazykových vzťahov a odborných štruktúr (v našom prípade anglického jazyka a ekonómie). Na správne pochopenie, napr. metaforického vyjadrenia je popri jazykových znalostiach potrebné poznať aj z ekonomického hľadiska problematiku a princíp fungovania základných ekonomických subjektov (štát, domácnosť, podniky).

Vo svojej teórii vychádzali z kognitívneho princípu metaforického pomenovania, na základe ktorého je potrebné chápať metafory v odbornom jazyku nielen ako osamotené jazykové výrazy. To zohráva dôležitú úlohu najmä pri ich interpretáciách, kde je potrebné zohľadňovať aj isté špecifické myšlienkové štruktúry daného odboru.

Z tohto dôvodu je potrebné vziať do úvahy aj aspekt prekladu metafor, a teda aj správneho používania uvedených jazykových prostriedkov v slovenskom jazyku, resp. spätne, schopnosť prekladu metafor, a teda aj správneho používania uvedených jazykových prostriedkov metaforického charakteru alebo správnej interpretácie komunikátu, obsahujúceho práve metaforu.

Ovládanie metaforiky odborného predmetu (v danom prípade ekonómie) je prejavom vysokého stupňa ovládania odbornosti daného predmetu a zároveň príslušného jazyka.

Literatúra

BEČKA, Jiří: Konfrontační stylistika odborných textu a preklad. In: *Preklad odborného textu*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 142 s.

CZÉREOVÁ, Beata – Knutová, Gabriela – NEMČKOVÁ, Viera – SLÁDEČKOVÁ, Božena: *English for environmental studies*. Košice: Technical University 2000, s. 6.

DRAAISMAN, Douwe: *Metafory paměti*. Praha: Mladá fronta 2003, s. 17 – 32.

CHORVÁT, Ján: Preklad metaforických termínov v ekonomických textoch. In: *Preklad a tlmočenie 2*. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie v dňoch 20. a 21. júna 2000. Ved. redaktorka: N. Vietorová. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2000, s. 239 – 247.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metaphors We Live By*. The University of Chicago 1980. 342 s.

ONDRUS, Pavol: *Slovenská lexikológia II*. Bratislava: SPN 1972, s. 13.

POLČICOVÁ, Mária: *Modely metafor v odbornom ekonomickom jazyku*. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela 2006, s. 4 – 48.

SAGER, Jacob C.: *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company 1990, s. 6 – 48.

Prediktabilita tvorenia viacslavných pomenovaní

Roman Sorger

Katedra jazykov, Technická univerzita v Košiciach, Košice

Úvod

V príspevku vychádzame z toho, že ako najvhodnejší predmet terminologického výskumu sa javia viacslavné /združené/ pomenovania. Ich „základný typ reprezentujú dvojslovné termíny so zhodným prívlastkom typ A+S“ (Masár, 1991, s. 100), v ktorých je určujúcim členom vzťahové adjektívum. Ďalej sú to aj pomenovacie modely s genitívnou a inštrumentálnou /aj zloženou/ substantívno-substantívnou a substantívno-adjektívnou syntagmou.

Pre účely tohto príspevku sme v rámci viacslavných pomenovaní vyčlenili skupinu jednoslovných termínov deverbatívnych názvov prostriedkov činnosti (odlučovač), i skupinu nederivačne utvorených termínov (cyklón, filter, skruber). Tieto názvy sú najproduktívnejšie (192) zastúpené ako druhé komponenty pri tvorení viacslavných pomenovaní, ktoré sú predmetom skúmania v tomto príspevku a súčasťou dvojazyčného materiálu (904 nemeckých a slovenských pomenovaní) z environmentálnej technickej oblasti mechanického odlučovania prachu.

V uvedenom lexikálnom mikrosystéme sme určili niekoľko slovotvorných typov, pri ktorých by sme mohli predpokladať štruktúrnú motiváciu pri tvorení viacslavných terminologických pomenovaní vo vybranej technickej oblasti.

Najprv však vyčleňujeme hyperonymické, lexikálne a slovotvorné dominanty.

Potom vymedzujeme v skúmaných termínoch inherentné (tvar, materiál, poloha, nástroj) a adherentné vlastnosti termínov (spôsob deja, časť celku, zasahovaný objekt činnosti) a tak k nim priradíme desubstantívne a deverbatívne komponenty s príslušnými slovotvornými typmi. Do jazykového stvárnenia termínu sa premietajú len niektoré z existujúcich vlastností termínu. Tieto môžu byť vonkajšej a vnútornej povahy¹. Ide prevažne o inherentné vlastnosti, ktoré súvisia s „farbou, veľkosťou, tvarom, atď.“, alebo adherentné súvisiace s „účelom a pôvodom“ (porov. Arntz – Picht – Mayer, 2002, s. 55 – 56). Nemecká lingvistická literatúra pracuje s podrobnejším členením týchto vlastností; pri inherentných sa vyčleňujú aj vlastnosti, akými sú „rozmer, nástroj, tvrdosť, poloha, čas“; pri adherentných sa

¹ V slovenskej terminologickej literatúre ide o tzv. inherentné (vonkajšie) a adherentné (vnútorné) vlastnosti, ktoré súvisia s vonkajšími alebo vnútornými vlastnosťami denotátu (porov. Masár, 1991, s. 64).

vyčleňujú aj „porovnanie a hodnotenie“ (DIN 2330, s. 4). Výber z uvedených vlastností pre pomenovacie účely a ich vzájomný vzťah na klasifikačnej úrovni v systéme vypovedá o typickosti a dominantnosti pomenovacej potreby pre konkrétny mikrosystém. Preto sa môže prejaviť iná z vlastností ako dominantná a produktívna v jednej technickej oblasti ako v druhej.

Na klasifikačné a systémové súvislosti nových termínov vplývajú mimojazykové skutočnosti, ale aj existujúce vzťahy už utvorených pomenovaní. Mimojazykovou skutočnosťou myslíme výber podstatných vlastností z logického spektra pojmu termínu. Cieľavedomý výber napomáha odhadnúť podstatné vlastnosti termínu, ktoré ho tak zaradujú do klasifikačného vzťahu s ostatnými termínmi. Na druhej strane existujú určité pomenovacie modely, ktoré predurčujú jazykové vyjadrenie týchto vlastností na základe existencie istých sémantických skupín. Uľahčuje to tak jazykové vnímanie významu termínov, ale často nenahrádza podstatu ich terminologického významu. Aj preto existujú v terminologických normách odporúčania, ktoré vlastnosti termíny a pomenovacie spôsoby sú najvhodnejšie. Predvídateľnosť a opakovateľnosť istej slovotvornej štruktúry uľahčuje jazykové vnímanie termínu a vybranej vlastnosti pre pomenovanie, ale aj konkrétnu aktualizáciu výberu pre danú technickú oblasť a klasifikačný systém.

1. Hyperonymické termíny ako slovotvorné dominanty

Pri tomto aspekte zisťujeme a/ hyperonymické a slovotvorné dominanty (slovesné a následne aj substantívne) a zároveň b/ lexikálno-sémantické obsadenie onomaziologickej lexikálnej paradigmy s dôrazom na slovesné motivanty.

1.1. Hypero-hyponymické vzťahy

V skúmanom materiáli určujeme hyperonymické, ale aj slovotvorné dominanty, ktoré sú súčasťou ďalších termínov zastúpených vo viacerých onomaziologických kategóriách. Dominantné termíny utvárajú slovotvorné hniezda, v ktorých sú zastúpené termíny z kategórie substancie aj deja; avšak len na vyšších, t.j. hyperonymických úrovniach klasifikačného systému. Predpokladáme, že práve tieto termíny sú lexikálno-sémantickými, slovotvornými a paradigmatickými dominantami.

V slovotvornom hniezde môže nastať situácia, pri ktorej sa dajú terminologicky vymedziť len niektoré motiváty zúčastňujúce sa na štruktúrnej motivácii ďalších termínov. Najproduktívnejším je slovesný motivant „odlúčiť“ pre slovotvorné rady (*odlúčiť* –

odlučovač; – odlučovanie; – /odlúčivý/ – odlúčivosť; – odlúčené) a desubstantívne sloveso „filtrovať“ pre slovotvorné rady (filtrácia; filtračný²).

abscheiden /odlučovať/ → *Partikelabscheider* /odlučovač častíc/; → *Partikelabscheidung* /odlučovanie častíc/; → *Abscheidegrad* /odlúčivosť=stupeň odlúčivosti/; → *abgeschiedene Partikel* /odlúčené častice/; *filternder Abscheider/Filterabscheider* /filtračný odlučovač/

Na druhej strane vidieť, že lexémy „*abscheiden* /odlúčiť, odlučovať/, *filtern* /filtrovať/“ sa stávajú dominantnými motivantmi a hyperonymami pre ďalšie viacslovné pomenovania. Vstupujú do slovotvorného vzťahu s ďalšími termínmi z kategórie substancie (S) a deja (D). Potvrďuje sa tak aj slovotvorná dominantnosť slovesnej lexémy z hyperonymickej úrovne, čo poukazuje nielen na potrebu slovotvornej slovnodruhovej produktivity dominantných lexém, ale aj na ich slovotvornú kombinovateľnosť. Zisťovanie motivanta v slovotvorných hniezdach ukazuje previazanosť onomaziologickej bázy ako komponentu viacslovného pomenovania s jednotlivými kategóriami (odlučovanie; odlučovač) a inými lexémami v synonymných (odlučovať – separovať) i hypero-hyponymických vzťahoch (odlučovať – filtrovať – striasť – oklepávať – preplachovať, atď.).

S → názvy zariadení (*Massenkraftabscheider* /gravitačný odlučovač/; *Staubabscheider* /prachový odlučovač/; *Prallabscheider* /nárazový odlučovač/; *Partikelabscheider* /odlučovač častíc/; *Abreinigungsfilter* /očisťovací filter/ *Tiefenfilter* /hlbkový filter/; *Oberflächenfilter* /povrchový filter/; *Elektrofilter* /elektrofilter/)

S → názvy technických parametrov a technických vlastností (*Abscheidegrad* /odlúčivosť/, *Abscheidefähigkeit* /stupeň odlučovania/; *Trenngrad* // *Fraktionsabscheidegrad* /stupeň frakčného odlučovania // frakčnej separácie; *Trennkurve* // *Fraktionsabscheidegradkurve* /krivka stupňa frakčného odlučovania // frakčnej separácie/)

D → predmetnenie deja (*mechanische, thermische, chemische, biologische Abscheidung* /mechanické, chemické, termické, biologické odlučovanie/; *Staubabscheidung* /odlučovanie prachu/; *Tiefenfiltration* /hlbková filtrácia/, *Oberflächenfiltration* /povrchová filtrácia/)

² Uvedené pomenovania sa realizujú ako sémanticky utvorené názvy prostriedku (filtračný článok, filtračná rohož, filtračná vložka, filtračná hadica).

1.2. Vzťahy v lexikálnej paradigme

Pri vytvorení onomaziologickej lexikálnej paradigmy (porov. Dolník, 2003, s. 87) môžeme v skúmanom mikrosystéme stanoviť pre slovesá spoločnú najvšeobecnejšiu sému „odstrániť niečo nejakým spôsobom“ (porov. nasledujúci prehľad).

1. nešpecifický spôsob	odlúčiť, oddeliť, separovať
2. špecifický spôsob	
zmena smeru pohybu	stočiť /prúd/, spätne preplachovať
zmena polohy	usádzať sa, klesať, stúpať
zmena vonkajšieho vzhľadu	vyduť, rozpínať sa
von z priestoru	vyvrhovať, vysypať
do vnútra priestoru	uzavrieť, sať
z povrchu	striasať, oklepávať, sfukovať

Nižšie zvýraznené lexémy z uvedenej paradigmy sú slovotvorne produktívne v novoutvorených termínoch, v ktorých je druhým komponentom názov prostriedkov činnosti. Zoskupovaním slovesných lexém, ktoré sú motivantmi pri substantívnej a adjektívnej sufixálnej derivácii, môžeme utvoriť súbor, v ktorom pozorujeme kolokačné a hypero-hyponymické vzťahy v tejto lexikálnej paradigme. Zároveň získame v mikrosystéme prehľad aj o slovesnej derivácii a jej zastúpení v štruktúrnej motivácii termínov (*odstrániť*: *prach*, *častice*; ***odlučovať***: *prach*;/oddeliť: *častice*; ***separovať***/; *uvoľniť*: *pevné látky*;/***očistiť***: *filtračný koláč*; ***čistiť***: *plyn*).

Neznamená to, že zo systému potenciálnych slovesných motivantov sa niektoré nevyužívajú v opisných definíciách a v kolokačných spojeniach, kde je zväčša jediným terminologickým komponentom substantívum (*odstrániť*: *prach*, *častica*). Prípadne v kategórii substancie sa môže vyskytnúť štruktúrna motivácia pre deverbátiva len v kombinácii s istou sémantickou skupinou, napr. s názvami, ktoré označujú nejaký technický parameter „stupeň“ (*stupeň frakčného odlučovania*). Zároveň patria do tejto paradigmy aj tie slovesné lexémy, ktoré nie sú motivantmi pre deverbatívne názvy prostriedkov činnosti (***abklopfen*** /oklepávať: *prach*/ ➔ *oklepávací mechanizmus*; ***rütteln*** /striasať: *prach*/ ➔ *striasací mechanizmus*;/ ***ausklopfen*** /sklepávať: *prach* /).

2. Slovotvorné typy pre onomaziologické príznaky

V dostupných zisteniach o pravidelnejšom výskyte slovenských združených pomenovaní s komponentom vzťahové prídavné meno (porov. Dolník – Benkovičová – Jarošová, 1993, s. 96) je možné vyčleniť pri homogénnejších sémantických skupinách pomenúvajúcich napr. materiál „kovový odliatok, kovová niť atď.“ (tamtiež, s. 96) pravidelné dvojazyčné ekvivalencie kompozít v nemčine a adjektívno-substantívnych združených pomenovaní v slovenčine. Podobne pri derivátoch, ktoré pomenúvajú isté sémantické skupiny, napr. „pri adjektívach odvodených od názvov miesta a času, možno predpokladať významy časovej a priestorovej lokalizácie“ (porov. Nábělková, 1993, s. 89). Nazdávame sa, že v skúmanom materiáli možno rozšíriť súbor takýchto sémantických skupín aj na názvy fyzikálnych veličín a názvy tvaru. Pre skúmaný materiál uvádzame tie sémantické skupiny s príslušnými významami, pri ktorých je možné odhadnúť v obidvoch jazykoch pravidelnejšie slovotvorné typy onomaziologických príznakov.

2.1. Prediktabilita slovotvorných typov pri jednotlivých sémantických skupinách

Pri nasledujúcich významoch v slovenských viacslovných pomenovaniach vyčleňujeme pri slovotvorných typoch desubstantívnych a deverbatívnych adjektív nižšie uvedené typy. Adjektívne komponenty označujú vlastnosti³: tvar, materiál, polohu, nástroj⁴, ktoré sa priamo týkajú inherentných vlastností termínu. Ostatné, akými sú spôsob (deja), časť celku a zasahovaný objekt činnosti, norma neuvádza medzi inherentnými vlastnosťami termínu. Priradujeme ich k adherentným vlastnostiam termínu.

Nižšie uvádzame najprv tie vlastnosti a možné významy v rámci viacslovných pomenovaní (s dôrazom na slovenčinu), ktoré sú v zhode s odporúčaniami v norme.

Najpravidelnejšie onomaziologické štruktúry – aj vzhľadom na komparatívny aspekt nemeckých a slovenských termínov – sú zastúpené v tých termínoch, v ktorých prvý adjektívny komponent označuje tvar, materiál, polohu a objekt.

2.1.1. Tvar → Význam podobnosti

Táto vlastnosť termínu, ktorá spôsobuje štruktúrnú polysémiu a alternatívne interpretácie jazykového významu v príslušnej parafráze, sa nevyskytuje pri názvoch prostriedkov činnosti v skúmanom mikrosystéme. Z nižšie uvedených typov vyplýva, že tu

³ Vychádzame z odporúčaní uprednostňovať niektoré zo 7 vlastností termínov pri jazykovom pomenovaní.

⁴ Sémanticky tu rozlišujeme v rámci všeobecnejšieho významu spôsobu podskupinu s významom nástroja a prostriedku (porov. Nábělková, 1993, s. 146 – 147). Zarádujeme tu aj názvy fyzikálnych veličín.

skôr prevláda tendencia využívať „tvar“ na pomenovanie časti celku, ktorá je druhým komponentom viacslovného pomenovania v slovenčine. Používame pritom parafrázu „to, čo má tvar niečoho“.

Typ₁ SUB₁ + SUB₂ ⇔ ADJ [SUB] _{+ový} + SUB „to, čo má tvar pásu, tyče, drôtu, dosky, rúrky“ (*Bandelektrode* /pásová elektróda/; *Dornelektrode* /tyčová elektróda/; *Drahtelektrode* /drôtová elektróda/; *Plattenelektrode* /dosková elektróda/; *Rohrelektrode* /rúrková elektróda/)

Definícia: Drôtová elektróda – tvar elektród môže byť rôznych, tvarovaním elektród sa ovplyvňuje charakteristika prúdu a napätia (VDI 3678, s. 30 – 31).

Pri význame podobnosti neuvažujeme pri názvoch prostriedkov činnosti o alternatívnom význame totožnosti. Táto možnosť však môže existovať pri tých termínoch, v ktorých je druhý komponent názvom časti celku. Vtedy by musela existovať na základe definície jazyková parafráza „elektroda je drôtom“ alebo naopak „drôt je elektródou“. Pri adjektívach nemateriálneho charakteru, t. j. v tomto prípade pri názvoch výrobkov, taktiež neuvažujeme o parafráze „vyrobený z drôtu, rúrky“ či o parafráze „obsahuje drôt, rúrku“.

Typ₂ ADJ + SUB ⇔ ADJ [SUB] _{+ký, -itý} + SUB „to, čo má kónický; valcovitý tvar“ (*konischer Teil* /kónická časť/; *konisches Unterteil* /kónická nádrž/; *zylindrisches Oberteil* /valcovitá nádrž/)

Pri týchto termínoch, ktoré sú názvami časti celku a kde je z onomaziologickej štruktúry zrejmé, že onomaziologický spoj je nevyjadrený, ide o význam podobnosti s parafrázou „to, čo má tvar kužeľa, valca“. Príslušné onomaziologické bázy označujú časti väčších zariadení, nie však názvy prostriedkov činnosti.

2.1.2. Materiál → Význam zloženia

Typ₁ SUB₁ + SUB₂ ⇔ ADJ [SUB] _{+itý, -ový} + SUB „to, čo je vyrobené z vlákna“ (*Faserfilter* /vláknitý filter/, *Gewebefilter* /tkaninový filter/)

Pri význame zloženia⁵ nepredpokladáme konkurenčný partitívny význam (Nábělková, 1993, s. 125), keďže pri onomaziologickej báze pomenúvajúcej prostriedok činnosti (*filter*) vyznačujeme jednoznačne materiálový pôvod desubstantívneho adjektíva (*tkanin-ový*). Interpretácia „filter obsahuje tkanivo, vlákna“ by nezodpovedala definičnému kontextu.

⁵ Vychádzame z rovnakej interpretácie významu v nemeckej (k „material“ porov. Fleischer – Barz, 1995, s. 99) a slovenskej jazykovede (Nábělková, 1993, s. 123).

2.1.3. Poloha → Význam miesta

Typ₁ SUB₁ + SUB₂ ⇔ ADJ [SUB] + -ový + SUB „to, čo filtruje na povrchu, v hĺbke“
Oberflächenfilter /povrchový filter/, Tiefenfilter /hĺbkový filter/

Ako je zrejmé z definície, činnosť prebieha „vo vnútri filtračného média alebo na povrchu“ (VDI 3677, s. 4). Tu sa prekrýva jazykový a terminologický význam. Ak je onomaziologický príznak označením priestorových (povrch) či parametrických súvislostí (vnútro filtra), je slovotvorná štruktúra a slovotvorný význam v symetrickom vzťahu v oboch jazykoch. Zaujímavý aspekt pri tomto význame je, že sú preukázateľné lexikálno-sémantické a synonymické vzťahy (**vnútro** filtra → **hĺbkový** filter) pri výbere jednej z vlastností termínu. Ako výskumný potenciál vidíme práve tieto lexikálne a syntagmatické prepojenia, ktoré by poukazovali na jazykové vyjadrenie tej istej vlastnosti buď v konkrétnom mikrosystéme alebo väčšom korpuse. V tomto technickom korpuse je na vyjadrenie týchto lokálnych vzťahov bežnejšia opozícia „povrch – hĺbka“⁶.

Typ₂ Z_{SUB} + -er ⇔ Z_{SUB} + -ač // VP [ADJ + SUB_{NOM}] „to, čo odlučuje pred /niečím iným/“ (*Vorabscheider /predodlučovač // primárny, predradený odlučovač*)

Pri nasledujúcich pomenovaniach možno pri tomto význame v súvislosti so slovesnými motivantmi uvažovať o dvojitej slovotvornej motivácii (*predhrievať* → *predhrievač*; *predhrievať* → *predhrievanie*), alebo aj v rámci modifikačnej kategórie v slovenčine o relatívach (pred + hrievanie s parafrázou „dej /uskutočnený/ pred /iným dejom/“), ktoré sú názvami rôznych vzťahov a spájajú sa v technickej oblasti s významom lokalizovanosti a temporálnosti (o prefixácii pri tvorení substantív porov. Fleischer – Barz, 1995, s. 119; Furdík, 2004, s. 67; Reinhardt a kol., 1992, s. 40 – 42). V rámci tohto opisu priradujeme tieto jednotky k sufixálnym derivátom, aj keď je pri niektorých termínoch možná dvojitá interpretácia.

Nazdávame sa však, že ide o prvý prípad slovotvornej motivácie vtedy, ak existujú jednak (1) transflexné deriváty v kategórii substance (*Vorabscheidung, Vorabscheiden /predodlučovanie/; Vorreinigung, Vorreinigen /predčisťovanie/, atď.*), ale aj (2) deverbatívne adjektíva vo viacslovných pomenovaniach (*predčistiť* → *predčisťov-ac-í filter*; *predhrievať* → *predhriev-acie zariadenie*; *predhriev-ač*). V slovotvornom rade je možné doložiť priamy slovesný motivant pre deverbálne substantívum (*predčisťovanie, predhrievanie, predodlučovanie, predčisťovanie*), čo by vysvetľovalo aj možnosť utvoriť deverbatívne

⁶ Ale: vonkajšia a vnútorná teplota (pozn. autora).

adjektíva (*predčisťovací, predhrievací*). Pre slovenčinu by platilo – keďže existujú tranflexné deriváty (*predodlučovanie*, atď.) –, že by musela existovať skupina deverbatívnych slovies s prefixom „pred-“ a so slovotvorným významom „temporálnosť: pred inou činnosťou vykonať činnosť, ktorú pomenúva motivant“. Existencia niektorých takýchto slovies (*predpierať* → *predpierka*; *predpierať* → *predpieranie*; *vorwärmen* ⇔ *predhrievat'*) sa už dá podložiť ich zaradením do technických slovníkov (NSTS⁷, 1993, 2. diel, s. 973). Ide o slovesné motivanty deverbatívnych slovies (*vor-abscheiden* /*pred-odlučovať*/; *vor-entstauben* /*pred-odprašovať*/; *vor-wärmen, vor-erhitzen* /*pred-hrievat'*/; *vorkühlen* /*pred-chladzovať*/; *vor-reinigen* /*pred-čistiť* → *pred-čisťovať* /; *vor-waschen* /*pred-prať, predpierať*/).

Na druhej strane je však prípustná aj slovotvorná motivácia, ktorá môže byť aj výsledkom analogickej prefixálnej kompozície podľa termínov, ktoré sú deverbálnymi substantívami (*pred-* + *spaľovanie*). Podobne by sa utvorili aj termíny, ktoré sú názvami prostriedkov činnosti (*pred-* + *spaľovač*). Nazdávame sa, že sa tento slovotvorný postup využíva len vtedy, ak by takým termínom nepredchádzal slovesný motivant (*vorentstauben* /**predodprašovať*/; *vorbrennen* /**predspaľovať, predpaľovať, predzapaľovať*) a nie je tak doložená lexikalizovaná podoba slovesného základového slova s dvoma prefixmi (**nachverbrennen, nachentstauben nachabscheiden*/**doodlučovať*/). Pravdepodobne je tomu tak aj u I. Masára (1991, s. 90), ktorý ale takéto termíny považuje za prefixálno-sufixálne deriváty (*pred-spaľova-nie*). Ak teda neexistuje priamy slovesný motivant, potom sa v termínoch v slovenčine uprednostňuje pomenovanie komplexným slovom s nasledovnými parafrázami a v slovenčine sú ekvivalentnými buď slovenské deverbatívne substantíva (*predodlučovač*), alebo adjektívno-substantívne viacslovné pomenovania so zhodným atribútom (*primárny, predradený odlučovač; predradený* – „vzhľadom na polohu prvý v poradí“; *primárny* – „vzhľadom na časové poradie deja /tu: odlučovania/“).

V nemčine by tak išlo o alternatívnu interpretáciu pomocou prefixálnej kompozície, pri ktorej ide o dve lexikálne samostatné pomenovania a možno pri nej predpokladať aj nasledovnú slovotvornú motiváciu (*Vor-* + /*Ver/brenner*; *Nach-* + /*Ver/brenner*; *Vor-* + *Filter*) napriek tomu, že sa v nemeckej literatúre konštatuje „plynulý prechod medzi kombinačnou deriváciou a substantívnou kompozíciou“. V type s „vor-“ sa tento prefix v technickom jazyku spája s „javmi predchádzajúcimi iným javom, príp. javmi slúžiacimi na

⁷ Z viacerých uvedených príkladov sa dá vypožorovať, že sa uvádzajú termíny z viacerých technických oblastí, ku ktorým existujú mnohé slovesné motivanty práve v typoch s prefixmi „vor- ⇔ pred-“ (porov. Nemecko-slovenský technický slovník, 1993, s. 969 – 974); pod. aj pri typoch s prefixmi „nach- ⇔ do-“.

prípravu” (Reinhardt a kol., 1992, s. 42), ktorým v slovenčine zodpovedá typ s prefixom „pred-“. Pri motivantoch, ktoré sú neodvodenými slovesami (prať), sa v slovenčine netvorí pomenovania sufixálnou deriváciou (**predpierač* ← *predpierať*), ale ako adjektívny komponent vo viacslovnom pomenovaní, ktorý obsahuje vo svojej sémantickej štruktúre sému „v poradí prvý“ (*primárny*, *predradený odlučovač*). Naopak pri substantívnej prefixácii v slovenčine možno pozorovať, že ak je druhým komponentom desubstantívum (*pred-komôrka* /=*tlaková komôrka*/), dá sa aj v nemčine jednoznačne vyčleniť lokálny význam slovotvorného typu s prefixom (*Vor-kammer*). Popri tomto spôsobe je však v slovenčine (predovšetkým v oblasti spaľovania) bežný aj pomenovací spôsob pomocou viacslovného pomenovania (*predzápalná komôrka*).

Názvy prostriedkov činnosti v type SUB + -er ⇔ SUB + -ač // VP [ADJ + SUB _{NOM}]	
sufixácia -er ⇔ sufixácia -ač	Z [VERB prefix] + -er ⇔ Z [VERB prefix] + -ač Vorabscheider /predodlučovač/ ⇔ ADJ [VERB prefix] + -ný + SUB [VERB] + -ač, -ič Vorabscheider /predradený odlučovač/ ⇔ ADJ [SIMPLEX] + -ný + SUB [VERB] + -ač ⇔ ADJ [VERB prefix] + -ný + SUB [VERB] + -ač Vorwäscher /primárny // predradený odlučovač/

Tak ako je nižšie uvedené v tabuľke, pri slovenských termínoch sa ďalej nerealizuje význam miesta ani nevyskytuje konkurujúce jednoslovné pomenovanie.

Názvy prostriedkov činnosti v type SUB + -er ⇔ VP [ADJ + SUB _{NOM}]; ADJ + SUB _{NOM} + SUB _{GEN} ; ADJ ₁ + ADJ ₂ + SUB _{NOM}	
sufixácia -er ⇔ VP	Z [VERB prefix] + -er ⇔ ADJ [SIMPLEX + -ný] + SUB [VERB + -ač] Nachabscheider /sekundárny odlučovač/ Z [VERB prefix] + -er ⇔ ADJ [SIMPLEX + -ný] + SUB [VERB + -ka] + SUB [GEN] Nachwäscher /sekundárna práčka plynu/ Z [VERB prefix] + -er ⇔ ADJ₁ [VERB + -né] + ADJ₂ [VERB + -acie] + SUB [NOM] Nachbrenner /prídavné spaľovacie zariadenie/
kompozícia ⇔ VP	Z₁ [VERB prefix] + Z₂ [SIMPLEX] ⇔ ADJ₁ [VERB + -né] + ADJ₂ [VERB + -acie] + SUB [NOM] Nachbrennkammer /prídavná spaľovacia komora/ Z₁ [VERB prefix] + Z₂ [SIMPLEX] ⇔ ADJ [VERB + -acie] + SUB [NOM] Nachklärbecken /dosadzovacia nádrž/ Z₁ [VERB prefix] + Z₂ [SIMPLEX] ⇔ ADJ₁ [SIMPLEX + -ná] + ADJ₂ [VERB + -ná] + SUB [NOM] Vorklärbecken /primárna sedimentačná nádrž/

2.1.4. Objekt → Význam objektu

Najzreteľnejšia a najpravidelnejšia (bez konkurujúcich dvojtvarov) sa javí onomaziologická štruktúra v nižšie uvedených dvoch štruktúrach pri desubstantívnych adjektívach, ktoré určujú onomaziologickú bázu vyjadrenú deverbatívom (*odlučovať* → *odlučovač*). Dá sa tu jednoznačne vyčleniť význam objektu s parafrázou „to, čo niečo odlučuje, príp. /filtruje/“.

Typ₁ SUB₁ + SUB₂ ⇔ ADJ [SUB] + -ový + SUB „to, čo filtruje prach“

Staubabscheider /prachový odlučovač/; *Staubfilter* /prachový filter/

Typ₂ SUB₁ [VERB+SUB] + SUB₂ ⇔ ADJ [SUB] + -ový + SUB „to, čo filtruje aerosoly“

Schwebstofffilter /aerosolový filter/

Pri nasledujúcom type s genitívnym vyjadrením onomaziologického príznaku existujú doložené dvojtvary (*Schlammabscheider* / odlučovač kalu // odkaľovač / *Fettabscheider* /odmastňovač // odlučovač tuku/ *Fettabscheider* /odmastňovač // odlučovač tuku/), ktoré uvádzame aj na pozadí ďalších názvov prostriedkov činnosti, v ktorých sú druhým komponentom aj iné lexémy (*lapač*, *zachytávač*, atď.). Uvádzame ich ako podtyp s konkurujúcimi dvojtvarmi.

Typ₃ SUB₁ + SUB₂ ⇔ SUB_{NOM} + SUB_{GEN} [SUB] „to, čo odlučuje častice“

Partikelabscheider /odlučovač častíc/

Najproduktívnejšou sémantickou skupinou slovies, ktoré sú motivantmi pre substantívne termíny so sufixami „-č, -ač, -ič“, sú v slovenčine vlastné kauzátiva so SV „odstrániť to, čo pomenúva motivant“. Slovotvornému typu termínov tvorených od desubstantívnych slovies s prefixom „od-“ (*odprašovať*, *odmastňovať*, *odplyňovať*, atď.) zodpovedajú v nemčine sémanticky ekvivalentné termíny s prefixom „ent-“. V slovenčine vzniká konkurenčný typ, keď je onomaziologický príznak vyjadrený všeobecnejším slovesom „odlučovať“ z hyponymického radu (*Fettabscheider* /odlučovač tuku // *odmastňovač*/). Z doložených definícií možno vidieť, že rozsah lexikálneho /definičného/ významu je pri onomaziologickom príznaku užší (t. j. neodlučujú sa len veci, ktoré sú mastné). Bežnejší je však prípad, že sa slovotvorný a lexikálny /definičný/ význam zhoduje (*prašník*, *odprašovač*, t. j. *odlučovač prachu*). Pri tomto type treba zdôrazniť, že pomenovacia potreba sa nenapĺňa pri všetkých pomenovaniach (*po-kov-at'* /plech/, ale **pokovač*; *po-gumov-at'* /plech/, ale **pogumovač*), ktoré by bolo možné tvoriť od niektorých skupín slovies. V skúmanej technickej oblasti sa netvorí všetky termíny podľa typu „**od-kvapk-ávač*, *od-olej-ovač*“, aj keď k nim existujú slovesné slovotvorné základy (*od-olej-ovať*, *od-kvapk-ávať*). V slovenčine

sa uprednostňuje viacslovné pomenovanie s nezhodným akuzatívnym atribútom s objektovým slovo tvorným významom (zasahovaný predmet deja). Na druhej strane existuje početná a produktívna skupina deverbatívnych terminologických substantív. Onomaziologické bázy sú vyjadrené derivátmi so slovesnými slovo tvornými základmi a s významom „odstrániť látku, ktorá je implikovanou časťou zasahovaného predmetu“; ním môže byť mnohostranná skupina denotátov. Tieto pomenovania tak spolu vytvárajú paradigmu denotátov (*častice, hmla, kal, kvapalina, kvapôčky, plyn, prach*, atď.), ktoré možno nejakou činnosťou odstrániť. Táto sémantická skupina slovies je produktívne zastúpená ako motivant pre vzťahové adjektíva v slovenských viacslovných pomenovaniach.

Názvy prostriedkov činnosti v type SUB + SUB $\Leftrightarrow$ VP [SUB _{NOM} + SUB _{GEN}] // SUB + -ač	
kompozícia $\Leftrightarrow$ sufixácia // VP	Z_1 [SIMPLEX] + Z_2 [VERB + -er] $\Leftrightarrow$ SUB _{NOM} [VERB + -ač] + SUB _{GEN} [SIMPLEX] $\Leftrightarrow Z_{\text{VERB [SUB]}} + \text{-ač}$ Schlammabscheider / odlučovač kalu // odkalovač / $\Leftrightarrow Z_{\text{VERB [ADJ]}} + \text{-ač}$ Fettabscheider /odmastňovač // odlučovač tuku/ $\Leftrightarrow \text{SUB}_{\text{NOM [VERB + -ač]}} + \text{SUB}_{\text{GEN [SIMPLEX]}}$ Fettabscheider /odlučovač tuku/ $\Leftrightarrow \text{SUB}_{\text{NOM [VERB simplex+ -ač]}} + \text{SUB}_{\text{GEN [SIMPLEX]}}$ Sandfänger /lapač piesku/ $\Leftrightarrow \text{SUB}_{\text{NOM [VERB prefix+ -ač]}} + \text{SUB}_{\text{GEN [SIMPLEX]}}$ Staubfänger /zachytávač, lapač prachu/ $\Leftrightarrow \text{SUB}_{\text{NOM [VERB prefix+ -iç]}} + \text{SUB}_{\text{GEN [SIMPLEX]}}$ Ölfänger /zachytávač, lapač tuku/ $\Leftrightarrow Z_{\text{VERB [VERB prefix]}} + \text{-ač}$ Partikelabscheider /odlučovač častíc/ Z_1 [SIMPLEX] + Z_2 [VERB + -er] $\Leftrightarrow \text{SUB}_{\text{NOM [VERB + -ač]}} + \text{SUB}_{\text{GEN [SIMPLEX]}}$ Stromrichter /usmerňovač prúdu/
kompozícia $\Leftrightarrow$ VP so sufixálnou OB -ač, -iç, -ka	Z_1 [SIMPLEX] + Z_2 [SIMPLEX + -er] $\Leftrightarrow Z_{\text{VERB + -iç}}$ Gasmischer /miesič plynu/ Z_1 [SIMPLEX] + Z_2 [SIMPLEX + -er] $\Leftrightarrow \text{SUB}_{\text{NOM [VERB + -ka]}} + \text{SUB}_{\text{GEN [SIMPLEX]}}$ Gaswäscher /práčka plynu/ Z_1 [SIMPLEX] + Z_2 [VERB + -er] $\Leftrightarrow \text{SUB}_{\text{NOM [VERB prefix + -ač]}} + \text{SUB}_{\text{GEN [SIMPLEX]}}$ Luftvorwärmer /predhrievač vzduchu/

Prehľad ostatných názvov prostriedkov činnosti pri význame objektu.

2.1.5. Časť – celok $\rightarrow$ Partitívny význam

Pre skupinu dvojjazyčných termínov s onomaziologickou štruktúrou „SUB₁ + SUB₂ $\Leftrightarrow$ ADJ + SUB“ platí, že prvý komponent v nemeckých kompozitách je substantívum a v slovenských viacslovných pomenovaniach desubstantívum, alebo v niektorých prípadoch neodvodené substantívum domáceho alebo cudzieho pôvodu. Pravidelnej slovo tvornej štruktúre v nemeckých kompozitách priradíme slovenské viacslovné pomenovania s ekvivalentnými štruktúrami, v ktorých majú motivanty nasledujúce vyjadrenie: „SUB₁ [SIMPLEX] + SUB₂ $\Leftrightarrow$ ADJ [SUB, ADV] + SUB“.

Typ₁ SUB₁ + SUB₂ ⇔ ADJ [SUB] + -ový + SUB „to, čo obsahuje, napr. sviečky, kazety, žalúzie, atď.“ (*Kerzenfilter* /sviečkový filter/; *Kassettenfilter* /kazetový filter/; *Lamellenfilter* /žalúziový / /lamelový filter/; *Patronenfilter* /puzdrový filter/; *Schlauchabscheider* // *Schlauchfilter* /trubicový filter/; *Taschenfilter* // *Taschenabscheider* /vrecový filter/; *Röhrenfilter* /rúrkový filter/; *Plattenfilter* /doskový filter/)

Definícia: Vrecový filter – filtrujúce časti sa skladajú z poduškovitých vriec, ktoré sú natiahnuté na napínací rám (Baumbach, 1994, s. 371).

Partitívny význam vo všeobecnosti konkuruje významu zloženia, aj keď v tomto mikrosystéme možno jednoznačne vyčleniť vzťah časti voči celku (*lamela*, *žalúzia*, *rúrka*, *trubica*, *vrece*) pri desubstantívnych adjektívach, teda nelátkový a nemateriálový charakter substantíva. O význame zloženia by sa dalo uvažovať v niektorých prípadoch, keď je možná interpretácia „filter je zložený z vriec, trubíc, sviečok apod.“. Pri lexémach „vrece, lamela“ badať v definičnom kontexte tendenciu prenášať „vonkajší vzhľad, tvar“ na celok (*lamelová vložka*, ale *lamelovitá zóna*). V prípade (*lamelovitá zóna*) sa dá jednoznačne vyčleniť podobnostný význam; pri takejto jednotke je onomaziologická báza abstraktným substantívom a neodvodeným pomenovaním časti celku, a nie prostriedkom činnosti (*filter*).

Typickým príkladom partitívneho významu sú názvy nástrojov a prostriedkov (*pena*, *prach*), ktoré sa pravidelnejšie vyskytujú v spojení s názvami časti celku (*vrstva*, *lôžko*) v týchto termínoch: *Schaumschicht* /penová vrstva/; *Staubschicht* /prachová vrstva/.

Kontrast: Ojedinelým prípadom v pozícii pomenovacieho príznaku je použitie individuálneho vzťahového adjektíva (*Venturi-Wäscher* /venturiho odlučovač // vírový odlučovač, *venturiho trubica*/), ktoré sa podľa definičného kontextu vzťahuje v oboch jazykoch na iné viacslovné pomenovanie (*venturiho trubica*) s parafrázou „to, čo obsahuje venturiho /trubicu“. Ide tak o formálnu kondenzáciu a vypustenie určujúceho člena (*trubica*). V slovenčine je doložený aj výskyt viacerých synonymných jednotiek. V nemčine ide o uprednostnenie označenia celku nejakého zariadenia (*Wäscher* /práčka // *skruber*/) pred označením časti v slovenčine (*venturiho trubica*).

Typ₂ SUB₁ [PREPOZ+SUB] + SUB₂ „to, čo odlučuje pomocou zvisle /tečúceho/ prúdu“ ⇔ SUB NOM + VP PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB] „to, čo má/obsahuje zvislé priehradky“ *Gegenstromabscheider* /prašník so zvislými priehradkami/

Definícia: *Gegenstromabscheider* /prašník so zvislými priehradkami/ – surový plyn vteká vertikálne zospodu a zvrchu znovu ako čistý plyn vyteká (Bank, 1995, s. 572).

Kontrast: Typickou asymetriou pri partitívnom význame je slovotvorná štruktúra nemeckých termínov, kde sa realizuje rozdielny slovotvorný postup pri utvorení východiskového združeného pomenovania (*Gegenstrom* /zvislé priehradky/; *Querstrom* /vodorovné priehradky/). V nemeckých termínoch je onomaziologická báza zastúpená odlišne (*Strom* /prúd/ $\Leftrightarrow$ /priehradka/). Je tu zreteľný iný vzťah – v nemčine je to priama súvislosť s deverbatívom a tak aj s kategóriou deja, v slovenských termínoch ide o použitie konštrukčnej časti (*priehradka*) nejakého celku, a to vzhľadom na odlišnú motiváciu pomenovania v nemčine a slovenčine.

Typ₃ SUB₁ [ADV+SUB] + SUB₂ „to, čo odlučuje pomocou vodorovne /tečúceho/ prúdu“ $\Leftrightarrow$ SUB NOM + VP PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB] „to, čo má/obsahuje vodorovné priehradky“

Definícia: *Querstromabscheider* /odlučovač s vodorovnými priehradkami/ – vzduch prúdi horizontálne do komory, častice sa odlučujú vertikálne priečne na komoru; surový plyn prúdi vo vertikále zdola... častice sa odlučujú proti smeru prúdu plynu (Bank, 1995, s. 572).

Kontrast: Aspekt kondenzácie – tak ako to vidíme v definícii – zaraďuje viacslovné pomenovanie v slovenčine do skupiny s partitívnym významom (*vodorovne tečúci prúd* $\rightarrow$ *vodorovné priehradky*; *zvisle tečúci prúd* $\rightarrow$ *zvislé priehradky*). Tento vzťah ekvivalentných hyponymických termínov je reprezentovaný odlišnou lexikálnou motiváciou. Vzťah onomaziologického spoja a onomaziologického príznaku nie je v slovenských termínoch priamy a vyžaduje si inú slovotvornú parafrázu. Naznačený je tu aj vzťah celku (*odlučovač*) a časti (*zvislé, vodorovné priehradky*). V nemeckých termínoch je v onomaziologickej štruktúre naznačený priamy vzťah medzi onomaziologickým spojom (*odlučovať*) a onomaziologickým príznakom (*vodorovný, priečny prúd*).

2.1.6. Prostriedok $\rightarrow$ Význam prostriedku

Vychádzame z mimojazykovej skutočnosti, že prostriedok technickej činnosti je logickým doplnením každej technickej činnosti (porov. Reinhardt a kol., 1992, s. 6). Zastúpenie jednotlivých slovotvorných typov adjektív s významom prostriedku sa tak javí ako najproduktívnejšie. Pri význame prostriedku je v skúmanom mikrosystéme viacero pomenovacích modelov s konkrétnymi slovotvornými typmi. Okrem základného modelu so štruktúrou SUB₁ + SUB₂ $\Leftrightarrow$ ADJ [SUB]₊-ový + SUB s desubstantívnym adjektívom ide v slovenčine aj o model so štruktúrou SUB₁ [SUB+SUB] + SUB₂ $\Leftrightarrow$ ADJ₁ + ADJ₂ + SUB NOM s viacnásobným zhodným adjektívom.

Typ₁ SUB₁ + SUB₂ ⇔ ADJ [SUB]_{+ový} + SUB „to, čo odlučuje, filtruje, perie pomocou tlaku, peny, prúdu, víru“ *Druckfilter* /tlakový filter/; *Schaumabscheider* // *Schaumwäscher* /penový odlučovač/; *Strahlwäscher* /prúdový odlučovač/; *Wirbelabscheider* /vírový odlučovač // vírnik/

Pri tomto slovotvornom type uprednostňujeme uvedenú interpretáciu slovotvorného významu s parafrázou „pomocou niečoho“ vzhľadom na sémantický pôvod substantív, ktoré sú prostriedkami deja materiálneho (*Schaum* /pena/) i nemateriálneho pôvodu (*Druck* /tlak/, *Strom* /prúd/, *Strahl* /lúč/) alebo nástrojmi, ktoré sa dajú v skúmanom mikrosystéme označiť za nástroje, pretože sa zúčastňujú na vykonávaní deja (porov. Nábělková, 1993, s. 146 – 147). V niektorom prípade však môže ísť o rôznu lexikálnu motiváciu vo vyjadrení onomaziologickej štruktúry, keď sa použije špecifikujúcejší príznak (*Wasser/strahl* /lúč/) v oboch jazykoch (*prúd*), pri zachovaní desubstantívneho komponenta v oboch jazykoch, ale inej lexikálno-sémantickej povahy (*lúč* – *prúd*).

Typ₂ ADJ[_{VERB}] + SUB ⇔ ADJ[_{SUB}]_{+ný} + SUB „to, čo odlučuje filtráciou“
filternder Abscheider /filtračný odlučovač/

Typ₃ VERB + SUB ⇔ ADJ[_{SUB}]_{+ový} + SUB „to, čo odlučuje presmerovaním, nárazom, atď.“ *Umlenkabscheider* // *Prallabscheider* /nárazový odlučovač/; *Wirbelwäscher* /vírivý skruber // odlučovač/; *Abreinigungsfilter* /očisťovací filter/; *KlopfILTER* /oklepový filter/; *Rüttelfilter* /striasací filter/

Iným prípadom pri tej istej, teda homonymnej slovotvornej štruktúre v nemčine, sú termíny, v ktorých je v slovenčine adjektívny komponent utvorený od dejového substantíva (*náraz* → *náraz-ový*, *vír* → *vír-ivý*, *oklep* → *oklepový*, *preplach* → *preplachový*, atď.). Tento dejový vzťah nemožno priamo priradiť onomaziologickej báze, ak je vyjadrená deverbatívom (*odlučov-ač*), ale inej lexéme z definičného kontextu (napr. *nárazová doska*).

Typ₄ SUB₁[_{SUB, VERB+SUB}] + SUB₂ ⇔ SUB _{NOM} + VP _{PREPOZ INSTRUM} [ADJ+_{SUB}]
Druckstoßfilter /filter s tlakovým rázom/ = *Druckfilter* /tlakový filter/; *Rückspülfilter* /filter so spätným preplachom/ = *Spülfilter* /preplachový filter/

Pri tomto slovotvornom type pozorujeme jav kondenzácie, keď sa z určujúceho člena syntagmy (*s tlakovým rázom*) alebo z určovaného člena (*so spätným preplachom*) prenáša význam na dominantu celého termínu (*tlakový filter*, *preplachový filter*).

Vo väčšine pomenovaní však ide v slovenčine o model so štruktúrou SUB _{NOM} + VP _{PREPOZ INSTRUM} [ADJ+_{SUB}] s deverbatívnym a desubstantívnym adjektívom v rámci osobitnej

syntagmy ako špecifikujúceho príznamu (*s aktívnym uhlím, s vírivou vrstvou, s fluidným lôžkom, s pohyblivou vrstvou, so sypkou vrstvou, atď.*).

Typ₄ SUB₁ [ADJ+SUB] + SUB₂ ⇔ SUB_{NOM} + VP PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB] „to, čo filtruje vírivou vrstvou, aktívnym uhlím“ (*Aktivkohlefilter /filter s aktívnym uhlím/; Festbettfilter /filter s vírivou vrstvou/*)

Typ₅ SUB₁ [VERB+SUB] + SUB₂ ⇔ SUB_{NOM} + VP PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB] „to, čo filtruje fluidným lôžkom, pohyblivou vrstvou, sypkou vrstvou, atď.“ (*Wanderbettfilter /filter s pohyblivou vrstvou/; Schütttschichtfilter /filter so sypkou vrstvou/; Wirbelschichtfilter /fluidný filter // filter s fluidizovanou vrstvou/; Wirbelbettadsorber /adsorbér s fluidným lôžkom/*)

Typ₆ SUB₁ [SUB+SUB] + SUB₂ ⇔ SUB_{NOM} + VP PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB] „to, čo filtruje štrkovým lôžkom, sypkou vrstvou“ (*Kiesbettfilter /filter so štrkovým lôžkom/; Schütttschichtfilter /filter so sypkou vrstvou/*)

V slovenčine ide o rozdielne slovotvorné postupy, ktoré sa uplatňujú pri tvorení jednotlivých adjektív určujúcich onomaziologickú bázu (*pohybovať* → *pohybuj-úci*; *sypať* → *syp-ký*; *fluidum* → *fluid-ný*; *fluid-izovať* → *fluidizov-aný*; *fluid-izovať* → *fluidiz-ácia* → *fluidizač-ný*). Ako dvojtvár vystupujú tie termíny, v ktorých je konkurencia medzi deverbatívami (*fluidizov-aný*) a desubstantívami (*fluid-ný*).

Typ₇ SUB₁ + SUB₂ ⇔ SUB_{NOM} + ⇔ SUB_{NOM} + VP PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB] „to, čo filtruje membránovou, keramickou vrstvou“ (*Membranfilter /filter s membránovou vrstvou/; Keramikfilter /filter s keramickou vrstvou/*)

Typickou asymetriou pri prostriedkovom význame je slovotvorná štruktúra nemeckých kompozít, v ktorých sa využíva kondenzácia východiskového združeného pomenovania (*membránová vrstva, keramická vrstva*) na zredukované označenie materiálu (*Keramik /keramika/*) alebo časti celku (*Membrane /membrána/*). V iných nemeckých a aj slovenských termínoch je pri pravostranných komponentoch zjavná zhodná adjektívno-substantívna syntagma (*Kiesbettfilter /filter so štrkovým lôžkom/*), ktorá určuje hlavný komponent (*filter*).

Typ₈ ADJ + SUB [SUB+SUB] ⇔ SUB_{NOM} + VP PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB] „to, čo odlučuje nepohyblivou vrstvou“ (*ruhender Schichtfilter /filter s nepohyblivou vrstvou/*)

Určený syntagmatický význam sa vzťahuje na parafrázu „to, čo filtruje nepohyblivou vrstvou“, ktorá zahŕňa aj v nemčine komplexné viacslovné pomenovanie (*Filter mit ruhender Schicht*).

Typ₉ SUB₁ [SUB+SUB] + SUB₂ ⇔ ADJ₁ + ADJ₂ + SUB_{NOM} „to, čo /odlučuje, perie/ štrbinami, rúrkami, prúdom“ (*Ringspaltwäscher* /krúžkový//prstencový štrbinový skruher/; *Rohrspaltwäscher* /rúrkový štrbinový skruher/; *Radialstromwäscher* /radiálny /prúdový/ skruher/)

2.1.6.1. Fyzikálne veličiny → význam spôsobu // význam prostriedku

Pri všetkých uvedených typoch existuje možnosť dvojitej motivácie – adverbiálnej alebo prostredníctvom kondenzácie viacslovného pomenovania terminologického charakteru (*elektrická sila, elektrické pole*), pričom „kondenzačná schopnosť ovplyvňuje vysokú nominačnú potenciu spojení s klasifikačným vzťahovým adjektívom“ (Nábělková, 1993, s. 59). Pri prvých dvoch typoch ide v slovenčine o deverbatívne adjektíva, v treťom type o desubstantívne adjektívum. Pri uvedených slovotvorných štruktúrach nemeckých kompozít a slovenských viacslovných pomenovaní sa v skúmanom mikrosystéme vyskytujú slovotvorné a syntagmatické významy, ktoré by bolo možné v slovenčine interpretovať dvojako. Vzhľadom na existenciu terminologického spojenia „zotrvačná sila, zotrvačné pole“ je možné vychádzať z tejto motivácie a hodnotiť význam spôsobu „odlučovať zotrvačne“ len ako sekundárnu interpretačnú parafrázu. V slovenčine v rámci spôsobového významu vyčleňujeme jeho prostriedkovú modifikáciu „pomocou gravitačnej, zotrvačnej, odstredivej sily“. Takmer vo všetkých nemeckých termínoch je v onomaziologickej štruktúre vyjadrené terminologické pomenovanie explicitne na rozdiel od slovenských termínov (*gravitačný, zotrvačný, odstredivý*).

Typ₁ SUB₁ [SUB+SUB] + SUB₂ ⇔ ADJ [VERB] +_{-ný} + SUB „to, čo odlučuje zotrvačne; odstredivo; elektricky // pomocou zotrvačnej sily; odstredivej; elektrickej sily“ (*Massenkraftabscheider* /zotrvačný odlučovač/)

Typ₂ SUB₁ [VERB+SUB] + SUB₂ ⇔ ADJ [VERB] +_{-ivý} + SUB (*Fliehkraftabscheider* /odstredivý odlučovač/)

Typ₃ VP: ADJ + SUB // KOMP: SUB [PREFIXOID+SUB] ⇔ ADJ₊ -ký + SUB

elektrischer Abscheider // *Elektroabscheider* /elektrický odlučovač, elektroodlučovač

V slovenských termínoch pozorujeme tendenciu kompozičného slovotvorného postupu (*elektro-filter, elektro-odlučovač*) aj viacslovného pomenovania (*elektrický filter, elektrický odlučovač*). V prvom prípade možno k takto utvoreným slovenským termínom priradiť slovotvornú štruktúru „prefixoid + substantívum“, kde sa vyčleňuje prvý adjektívny slovotvorný základ, ktorý sa odvodzuje od adjektívneho tvaru (*elektrický* /odlučovač/).

Dvojtvár je možné zdôvodniť aj tým, že pri klasifikačnom systéme sa ďalšie hyponymické termíny tvoria pridávaním ďalšieho onomaziologického príznaku, aj keď paralelne vedľa seba existujú obidva tvary (*mokrý elektrofilter* // *mokrý elektrický odlučovač*; *komorový elektroodlučovač* // *komorový elektrický odlučovač*).

V slovenských termínoch sa na rozdiel od typu (*elektrofilter*) uplatňuje syntagmatické viacslovné pomenovanie (*elektrický odlučovač*) so slovotvornou parafrázou „to, čo odlučuje elektricky alebo pomocou elektrického poľa“. Pri tomto slovotvornom type dochádza v nemčine ku kombinácii konfixálnej kompozície (*Elektroabscheider*; *Elektrostatik-Abscheider*) s prvým adjektívnym komponentom (*elektrischer Abscheider*; *elektrostatischer Abscheider*). Pripúšťa sa však aj dvojtvár, pri ktorom slovotvorná štruktúra už neobsahuje konfixálny komponent (*Trockenelektroabscheider* → *Trockenabscheider* /suchý elektrický odlučovač/).

Pri nasledujúcich dvoch typoch existujú dva doložené príklady termínov, ktoré sú dvojtvármi a majú v pomenúvacej štruktúre tú istú vlastnosť vyjadrenú aj explicitne (typ 5) vzhľadom na časť celku (*tangenciálny vstup* → *cyklón*).

Typ₄ ADJ + SUB ⇔ ADJ_{[SUB]+-ny} + SUB „to, čo /odlučuje/ tangenciálne, axiálne“
Axialwäscher /axiálny skruber/; *Tangentialabscheider* /tangenciálny skruber/

Typ₅ ADJ + SUB ⇔ SUB_{NOM} + VP_{PREPOZ INSTRUM [ADJ+SUB]} „to, čo odlučuje pomocou tangenciálneho vstupu /niečoho/; pomocou osového, priameho toku /niečoho/“

Axialzyklon /cyklón s osovým // priamym tokom/, *Spiralabscheider* /cyklón so špirálovým vstupom/; *Tangentialzyklon* /cyklón s tangenciálnym vstupom/

Do súvislosti s uvedenými termínmi dávame aj termíny označujúce názvy miesta (*Einlauf* /vtok/), ktoré sú východiskom pre pomenovanie ďalších viacslovných termínov označujúcich názvy prostriedkov činnosti. Práve pri názvoch miesta je možné uvažovať o slovotvornej parafráze, kde je zjavný vzťah k deju: „tam, kde /niečo/ vteká špirálovito, tangenciálne, axiálne“ (*Tangentialeinlauf* // *tangentialer Einlauf* /tangenciálny vtok/), a kde „odlučovanie prebieha pod vplyvom odstredivých síl, ktoré vznikajú v dôsledku tangenciálneho vtekania plynu do rotačnej nádrže“ (Schwister, 2003, s. 303). Explicitne sa tieto názvy miesta vyskytujú len v pomenovacej štruktúre viacslovných termínov v slovenčine.

Výskyt dvojtvárov ako viacslovné pomenovanie a kompozitum v nemčine (*tangentialer* // *Tangential-*; *spiralförmiger* // *Spiral-*; *axialer* // *Axial-*) je doložený len pri názvoch miesta. Ďalším aspektom je, že sa do pomenovania na pozíciu onomaziologického príznaku vyberie synonymná lexéma „osový/priamy tok“, ktorá lexikálno-sémanticky zodpovedá nemeckej

lexéme „*axiálny*“⁸. Motivačnému významu „v smere niečoho/tu: osi/“ tak zodpovedá parafráza „bez stočenia hlavného smeru prúdenia“. Výhodou zjednotenia v týchto typoch je to, že môžu vzniknúť dvojtvary s internacionalizmom, odvodeným (*tangenta* → *tangenciálny*) alebo často len neodvodeným (*axial*): *Tangentialabscheider* /*tangenciálny skrubler*/; *Axialwäscher* /*axiálny skrubler*/.

Vybočením z pravidelnosti onomaziologickej štruktúry je už spomínaný explicitne vyjadrený onomaziologický príznak (*tangenciálny vstup*) v slovenčine s následne explicitne vyjadreným vzťahom celku (*cyklón*) a časti (*tangenciálny vstup*). V týchto termínoch by sa potom realizoval partitívny význam s parafrázou „cyklón majúci tangenciálny vstup“, ak by onomaziologická báza označovala časť celku (vstup), a nie názov činnosti. Pri nemeckých termínoch s prvým adjektívnym komponentom zostáva pri druhom komponente (*cyklón*) nevyjadrený onomaziologický spoj v onomaziologickej štruktúre „to, čo /je/ tangenciálne“. Priradenie lexémy (*tangenciálny*) k názvom prostriedkov činnosti (*cyklón*) považujeme za kondenzáciu iného terminologického spojenia (*tangenciálny vstup*, *tangenciálny vtok*) na špecifickú vlastnosť (*tangenciálny*). Zreteľne je vyjadrený onomaziologický spoj v termínoch, v ktorých je bázou prostriedok činnosti (*Abscheider* /*odlučovač*/ → *Spiralabscheider*, *Tangentialabscheider*) s parafrázou „to, čo odlučuje špirálovo, tangenciálne“.

Zároveň rozlišujeme to, či syntagmatické spojenie pred kondenzáciou (*tangenciálny vtok/vstup* → *tangenciálny skrubler*) má status termínu. Ak si pozrieme nasledujúce kolokácie, vidíme, že vlastnosť „tvar“ v pomenovaní sa môže na syntagmatickej úrovni spájať so slovesom neterminologického pôvodu (*tangenciálne privádzať disperziu*), so substantívom pomenúvajúcim časť celku (*tangenciálne umiestnené⁹ lamely*), so substantívom pomenúvajúcim názov miesta (*tangenciálny vstup plynu*; *tangenciálny výstup*) a so substantívom pomenúvajúcim názov prostriedku činnosti (*cyklóny s tangenciálnym vtokom*). Tu vidíme pragmaticky a paradigmaticky ďalej skúmať, ako sú jednotlivé vlastnosti a slovotvorne utvorené adjektíva zastúpené v textoch a ich prepojenia na slovotvorné a hyperonymické či hyponymické dominanty vo viacslovných pomenovaniach.

⁸ Elektronický slovník (www.slex.sk) túto lexému neuvádza, hoci existujú termíny aj v iných technických oblastiach, ako napr. axiálne ložiská, axiálne ventilátory, atď. (pozn. aut.).

⁹ Ide o častý prípad multiverbizácie v jazykovom vyjadrení vlastnosti „tvar“. Ako pôvodné východiskové syntagmy prichádzajú do úvahy „tangenciálnym spôsobom umiestnené, tangenciálne umiestnené lamely“. Ide o zrejmy prípad kontrakcie, keď sa vypúšťa redundantný (tu: ďalej špecifikujúci vzhľadom na ostatné termíny) člen syntagmy.

2.1.6.2. Typická vlastnosť → význam spôsobu

V tejto skupine sa v oboch jazykoch vyskytujú termíny s prvými adjektívnymi komponentmi, ktoré sú simpliciami. V nemeckej jazykovednej literatúre sa pri sémantickej stránke adjektívno-substantívnych kompozít uvádza ako základný sémantický vzťah „determinácia substantíva podľa príznačnej vlastnosti“ (porov. Fleischer – Barz, 1995, s. 106), ktorý sa vo vlastnostných pomenovaniach vzťahuje na viacero pomenovacích skupín „... vonkajšia forma ... farba ... lokálny a časový vzťah ... chuť ... vnútorná vlastnosť...“ (tamtiež, s. 107). Nedá sa preto priamo vzťahovať vlastnosť „mokrý, suchý“ na skupinu substantív, ktoré sú aj abstraktnými menami (pomenovania metód, technológie, procesov, zariadení, atď.). Pre túto sémantickú skupinu substantív navrhujeme interpretáciu motivácie prostredníctvom kondenzácie. Podobné prípady kondenzácie možno pozorovať v rámci tej istej slovotvornej štruktúry, avšak pri využití viacslovného pomenovania v pomenovacom procese nemeckých termínov (VP: ADJ + SUB), kde jasne vidieť v slovotvornej štruktúre jednoznačnú motiváciu adjektívneho komponenta so vzťahom k slovesu so slovotvornou parafrázou „to, čo filtruje elektricky//pomocou elektrického poľa a pracuje za sucha, príp. za mokra“.

Typ₁ VP: ADJ_{SIMPLEX} + SUB $\Leftrightarrow$ ADJ_{SIMPLEX} + SUB „to, čo odlučuje za mokra, za sucha“ *trockenarbeitender Elektrofilter* /suchý elektrofilter/; *nassarbeitender Elektrofilter* /mokrý elektrofilter/

Typ₂ SUB₁ [SIMPLEX] + SUB₂ $\Leftrightarrow$ ADJ_{SIMPLEX} + SUB *Nassabscheider* /mokrý odlučovač/; *Trockenabscheider* /suchý odlučovač/

V tejto štruktúre zisťujeme prítomnosť istého „konceptuálneho“ vzťahu medzi jednotlivými termínmi. Je vybudovaný na vzťahu opozitnej vlastnosti (*mokrý* $\leftrightarrow$ *suchý*) a technického prostriedku (*kvapky*, *kvapôčky*, *tekutina*, *voda*, atď.), ktorý vykonáva nejakú činnosť. Zo slovotvorného hľadiska ide jednak o názvy nositeľa vlastnosti (*tekutina*), deminutíva (*kvapôčka*) alebo o názvy výsledku deja (*kvapka*). Na vyjadrenie slovotvorného vzťahu medzi jednotlivými komponentmi v týchto termínoch môžeme použiť slovotvornú parafrázu „to, čo odlučuje za sucha, t. j. bez pomoci vody, kvapiek, atď.“ (*Trockenabscheider* /suchý odlučovač/) alebo „to, že sa odlučuje za mokra // pomocou vody, kvapiek, atď.“ (*Nassabscheidung* /mokré odlučovanie/). Do onomaziologickej štruktúry sa tak dostáva metonymicky vyjadrený onomaziologický spoj, ktorý môže byť príčinou dvojitej motivácie „to, čo odlučuje za mokra“ // „to, čo odlučuje mokrý prach“ alebo „to, že sa odlučuje za mokra“ // „to, že sa odlučuje mokrý prach“. Prenáša sa tak vlastnosť nejakého predmetu z logického spektra (*voda*: *mokrý* /voda má príznak „mokrý“/) do samotného pomenovacieho

procesu. V uvedenej slovotvornej štruktúre s jednotlivými podtypmi sa nerealizuje motivácia viacslovným terminologickým pomenovaním „mokré odlučovanie“, a tak sa tu prvoplánovo nevyskytuje slovotvorný význam účelu s parafrázou „to, čo je určené na mokré odlučovanie“ (*Nassabscheider* /mokrý odlučovač/). Motivant je však produktom metonymického pomenovacieho postupu, ktorý pripúšťa len jednu parafrázu s jednoznačným spôsobovo-nástrojovým významom „odlučovanie pomocou alebo prostredníctvom niečoho“ tak, ako to pre tento významový typ klasifikovala M. Nábělková (1993, s. 147).

Záver

V príspevku sme vychádzali z odporúčaní, ktoré uvádza norma (DIN 2330) o tvorení termínov na základe uprednostňovania ich niektorých vlastností a jazykového vyjadrovania. Potom sme v zvolenom nemecko-slovenskom lexikálnom mikrosystéme nachádzali pravidelnosti v onomaziologickej a slovotvornej štruktúre pre viacslovné pomenovania s druhým komponentom vyjadrujúcim názvy prostriedkov činnosti. Určujúcimi členmi boli desubstantívne a deverbatívne adjektíva ako aj genitívne a inštrumentálne /aj zložené/ substantívno-substantívne a substantívno-adjektívne syntagmy.

Najpravidelnejšie onomaziologické štruktúry – aj vzhľadom na komparatívny aspekt nemeckých a slovenských termínov – sú zastúpené v tých termínoch, v ktorých prvý adjektívny komponent označuje tvar, materiál, polohu a objekt. V príspevku sme sa zamerali na výskyt niektorých javov: konkurujúce dvojtvary, využívanie ekonomizácie pri tvorení termínov pomocou kondenzácie, na zisťovanie blízkosti lexikálnej motivácie pri výbere onomaziologického príznaku a na jeho explicitnejšie formy vyjadrenia.

Niektoré pomenovacie modely – na pozadí komparatívneho aspektu – poukazujú na konkurujúce dvojtvary v slovenčine, napr. pri význame objektu ($Z_{\text{VERB}} [\text{SUB}] + \text{-ač}$ /odkaľovač/ // $\text{SUB}_{\text{NOM}} [\text{VERB} + \text{-ač}] + \text{SUB}_{\text{GEN}} [\text{SIMPLEX}]$ /odlučovač kalu/), pri význame miesta ($Z [\text{VERB prefix}] + \text{-ač}$ /predodlučovač/ // $\text{ADJ} [\text{VERB prefix}] + \text{-ný} + \text{SUB}_{\text{NOM}} [\text{VERB}] + \text{-ač}$ /predradený odlučovač/). Pri význame prostriedku vystupujú termíny, kde je zjavná konkurencia medzi deverbatívami (*fluidizov-aný*) a desubstantívami (*fluid-ný*) alebo medzi kompozičným slovotvorným postupom (*elektro-filter*, *elektro-odlučovač*) a viacslovným pomenovaním (*elektrický filter*, *elektrický odlučovač*) v pomenovaniach so štruktúrou VP: ADJ + SUB // KOMP: SUB [$\text{PREFIXOID} + \text{SUB}$] $\Leftrightarrow \text{ADJ}_+ \text{-ký} + \text{SUB}$. Zároveň sa v slovenčine pri význame miesta vyskytujú adjektívno-substantívne viacslovné pomenovania ($\text{ADJ} [\text{SIMPLEX} + \text{-ný}] + \text{SUB}_{\text{NOM}} [\text{VERB} + \text{-ač}]$ *Nachabscheider* /sekundárny odlučovač/) so zhodným adjektívom

(primárny, predradený, sekundárny odlučovač). Tieto adjektíva konkurujú deverbatívnym slovesám so slovotvorným významom „lokalizovanosť; temporálnosť: prvý alebo druhý v poradí vzhľadom na polohu alebo časovú následnosť“. Tie sa potom stávajú slovesnými motivantmi pre deverbatívne deriváty (*predodlučovač, predhrievač*) v prípade, že slovesné motivanty sú už aj lexikalizované.

Pri partitívnom význame je zisteným javom prenášanie logického vzťahu medzi komponentmi viacslovného pomenovania (SUB_{NOM} + VP_{PREPOZ INSTRUM} [ADJ+SUB] /*odlučovač s vodorovnými priehradkami*/) a tak ustálenie vzťahu „časť – celok“ v slovenčine oproti vzťahu „nástroj – celok“ v nemčine, ale aj v rámci kondenzácie prenášanie významu na iné členy syntagmy (*vodorovne tečúci prúd* → *vodorovné priehradky*; *zvisle tečúci prúd* → *zvislé priehradky*).

Zároveň je pri význame prostriedku a spôsobu najčastejšie doložený výskyt kondenzácie: východiskové združené pomenovanie (membránová vrstva, keramická vrstva) sa redukuje na označenie materiálu (*Keramik* /*keramika*/) alebo na časť celku (*Membrane* /*membrána*/). Pri sémantickej skupine fyzikálnych veličín vyčleňujeme v slovenčine pri spôsobovom význame jeho prostriedkovú modifikáciu „pomocou gravitačnej, zotrvačnej, odstredivej sily“ ako dôsledok kondenzačných javov (*odstredivá sila* → *odstredivý odlučovač*). Takmer vo všetkých nemeckých termínoch SUB₁ [SUB+SUB] + SUB₂ je v onomaziologickej štruktúre vyjadrené terminologické pomenovanie explicitne na rozdiel od slovenských termínov (*gravitačný, zotrvačný, odstredivý*) so štruktúrou ADJ [VERB] +-ný, -ivý, -ký + SUB. Jav explicitného vyjadrenia zloženého onomaziologického príznaku badať v slovenčine v prípadoch (*cyklón s tangenciálnym vstupom*), keď sa explicitne vyjadruje vzťah celku (*cyklón*) a časti (*tangenciálny vstup*). Naopak v nemčine sa v týchto prípadoch vyskytuje kondenzácia a zúženie zloženého príznaku na typickú vlastnosť (*Tangentialabscheider* /*tangenciálny skruber*/).

Literatúra

ARNTZ, Reiner – PICHT, Heribert – MAYER, Felix: *Einführung in die Terminologearbeit*. 4. Aufl. Hildesheim: Georg Olms Verlag 2002. 331 s.

BANK, Matthias: *Basiswissen Umwelttechnik*. 3. aktualisierte und erweiterte Auflage. Würzburg: Vogel Buchverlag 1995. 1 407 s.

BAUMBACH, Günter: *Luftreinhaltung. Entstehung, Ausbreitung und Wirkung von Luftver-unreinigungen – Messtechnik, Emissionsminderung und Vorschriften*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag 1994. 461 s.

DIN 2330: 1993: Begriffe und Benennungen – Allgemeine Grundsätze – Deutsches Institut für Normung.

DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj – BENKOVIČOVÁ, Jana – JAROŠOVÁ, Alexandra: *Porovnávací opis lexikálnej zásoby*. Bratislava: SAV Veda 1993. 189 s.

FLEISCHER, Wolfgang. – BARZ, Irmhild: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 2. durchg. u. erg. Auflage. Tübingen: Niemeyer Verlag 1995. 382 s.

FURDÍK, Juraj: *Slovenská slovotvorba*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

KRÁLIKOVÁ, Ružena – BADIDA, Miroslav – HALÁSZ, Jozef: *Technika ochrany životného prostredia*. Košice: Elfa, s. r. o 2007. 302 s.

MASÁR, Ivan: *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava: SAV Veda 1991. 189 s.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Vztahové adjektiva v slovenčine. Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov*. Bratislava: Veda 1993. 204 s.

NEMECKO-SLOVENSKÝ TECHNICKÝ SLOVNÍK. 1. a 2. diel. Red. K. Bobříková, Ľ. Csáderová. Bratislava: Vydavateľstvo Alfa 1993. 1 035 s.

REINHARDT, Werner – KÖHLER, Claus – NEUBERT, Gunter: *Deutsche Fachsprache der Technik*. 3. neubearb. Aufl. Hildesheim: Olms Verlag 1992. 174 s.

SCHWISTER, Karl: *Taschenbuch der Umwelttechnik*. München Wien: Carl Hanser Verlag 2003. 664 s.

VDI 3676: 1999: Massenkraftabscheider. Verein Deutscher Ingenieure, Düsseldorf.

VDI 3677, Blatt 2: 2004: Verein Deutscher Ingenieure, Düsseldorf.

VDI 3678, Blatt 2: 2001: Verein Deutscher Ingenieure, Düsseldorf.

Jazykové vedomie a kultúra vyjadrovania v internetových denníkoch

Petra Strnáďová

Katedra odbornej jazykovej komunikácie, Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela,
Banská Bystrica

„Americké médiá už často necítia potrebu zaujímavé citáty z internetových stránok obaľovať vlastným textom a zverejňujú ako samostatné texty jednoducho len chronologický výber najzaujímavejších postrehov čitateľov o danej udalosti z Twitteru“ (Bella, 2011, s. 65).

Citovaný úryvok z článku uverejneného v printovej verzii domáceho mienkotvorného týždenníka venovaného prognóze vývoja v oblasti médií na rok 2011 nás spôsobom in medias res uvádza do témy našej práce, hoci ju do určitej miery aj presahuje. Témou našich úvah bude kultúra vyjadrovania jednak v novinárskych produktoch internetových verzií celospoločenských denníkov s rôznymi cieľovými skupinami čitateľov, ale tiež v diskusiách, ktoré na ne priamo nadväzujú. Úvodný citát však už v tejto chvíli naznačuje, že budúcnosť internetových diskusií a vôbec „formát“ práce médií a s médiami sa bude (v duchu neustále prebiehajúcej akcelerácie zmien vo všetkých oblastiach života a spoločnosti) výrazne meniť – doslova aj prenesene – priamo pred našimi očami.

Tento náhľad podoprieme ešte jedným citátom z rovnakého zdroja: „Washington Post v decembri vyskúšal experiment s textom výhradne v podobe statusov z Facebooku, išlo o príbeh tehotenstva a neočakávanej smrti novorodenca facebookovými slovami matky a rodiny“ (Bella, 2011, s. 65). Dovoľme si pripomenúť, že Washington Post je najstarší nepretržite vydávaný (od r. 1877) mienkotvorný denník (broadsheet) v Spojených štátoch amerických,¹ čím chceme naznačiť profil, kredit a (kultúrnu/jazykovú) úroveň nielen samotného periodika, ale aj jeho čitateľov.

V tomto kontexte rezonuje kritérium jazykového vedomia, o ktorom uvažuje aj J. Horecký (1995). Jazykové vedomie nie je vrodené, ale sa buduje postupne pri pokusoch o komunikáciu so svojim okolím, pričom najviac sa uplatňuje sebareflexia v konkrétnej jazykovej situácii. Do hodnotovej zložky vedomia sa ukladajú vhodné prvky na základe úspešnosti komunikácie, pre ktorú je základnou podmienkou rovnaký kód u expedienta aj recipienta. Pritom je potrebné rešpektovať komunikačné normy prijímané celým komunikačným spoločenstvom. Nadviazať tu môžeme aj myšlienkou o správnom prepínaní kódu. Rozhodujúce pri tvorbe jazykového prejavu je to, či komunikátor dokáže pružne

¹ http://newstrust.net/sources/washington_post

reagovať na konfiguráciu všetkých komponentov komunikačnej situácie a na prípadnú zmenu tejto konfigurácie (Findra, 2003, s. 51). Čo sa deje alebo v blízkom období bude diať v mediálnej sfére má teda čo do činenia práve s prepínaním kódu, ktoré musí „odsúhlasiť“ komunikačné spoločenstvo. Ako máme možnosť vidieť, tvorcovia novodobých novinárskych produktov (v čase, kedy sa pomaly stiera aj hranica medzi ich printovou či elektronickou povahou) už o takýto súhlas komunitu svojich čitateľov, teda (primárne) komunikačných percipientov, žiadajú, resp. (v duchu postmodern(istick)ého relativizmu a kvázidialogickej povahy mediálnej komunikácie) reagujú na ich požiadavku.

Vráťme sa však k našej ústrednej téme. Ako hovorí J. Findra (2003), kultúrny či kultivovaný prejav nemusí byť a priori založený na spisovnom vyjadrovaní (ako sa v časti odbornej i laickej verejnosti všeobecne trauje) a teda kultúra vyjadrovania je širší pojem ako jazyková kultúra. Z uvedeného vyplýva, že i komunikáty vytvorené v inom móde národného jazyka než spisovnom môžu spĺňať kritérium akceptovateľnosti, samozrejme s prihliadnutím na primeranosť v danej komunikačnej situácii. Z tohto hľadiska formulujeme nasledovné hypotézy ako východiská našich úvah:

1. Všetky textové vzorky budú vytvorené jazykovými prostriedkami adekvátnymi situácii z hľadiska pragma(lingvis)tického (porov. Dolník, 2000); vhodnosť ich použitia z hľadiska kultúry vyjadrovania bude klesať v nasledovnom poradí: Sme – spravodajstvo, Nový čas – spravodajstvo, Sme – diskusné fórum čitateľov, Nový čas – diskusné fórum čitateľov.

2. Novinárske produkty budú bližšie tradičným charakteristikám daného typu textu (textového modelu) z hľadiska ich hĺbkovej a povrchovej štruktúry, zatiaľ čo v diskusných fórach očakávame hybridné miešanie, resp. skraty v oblasti vonkajších i vnútorných determinantov komunikačnej situácie, a to bez ohľadu na typ periodika (broadsheet, teda tzv. mienkotvorné noviny tlačené na širokom formáte, či tabloid, t. j. bulvár tlačný na menšom formáte).

Dokázať alebo vyvrátiť uvedené hypotézy sa pokúsime na textových vzorkách vybratých z internetových portálov slovenských denníkov Sme a Nový čas. Z každého sme vyseletovali po dva spravodajské príspevky s rovnakou témou a pripojenou diskusiou. Odkazy na jednotlivé vzorky uvádzame v zozname bibliografických zdrojov. Skúmali sme preto vždy dvojice textov, a to ich nasledovné roviny: profily periodík, titulky, formu a obsah spravodajských a diskusných príspevkov s osobitným prihliadnutím na komunikačné činitele a predovšetkým jazykovú kultúru a kultúru vyjadrovania.

Prvý kontrast, ktorého kontúry sa pri porovnávaní textových vzoriek vynárajú, sa týka samotných periodík, z ktorých sú vzorky vybraté. Sme reprezentuje tzv. seriózne či mienkotvorné noviny, Nový čas, resp. Topky zaradujeme medzi bulvárne médiá. Samotná táto kategorizácia implikuje mnohé charakteristiky, ktoré sa pokúsime stručne zhrnúť.

Broadsheetový formát vytvára (a obvykle aj naplňa) očakávanie serióznosti, objektívnosti a žurnalistickej „triezivosti“ či „zdržanlivosti“ pri sprostredkovaní (nielen spravodajských) informácií. Tomu zodpovedá neutrálnosť, resp. nociónálnosť použitých lexikálnych prostriedkov a celkovo nízka hladina expresívnosti textu väčšieho rozsahu. Na druhej strane bulvárne médiá tabloidového formátu evokujú opačný pól, teda subjektívnosť, často povrchnosť, miestami až hysterickú expresívnosť lexiky, manipulatívnosť, ba dokonca viac či menej úspešnú snahu vyvolať (alebo umelo vytvoriť) škandál či senzáciu, a to všetko na malej ploche textu. Naša komparácia si vyžadovala textové vzorky porovnateľné v čo najväčšom množstve parametrov vrátane rozsahu, a preto budeme abstrahovať od tejto ich opozitnej vlastnosti uvedenej v predchádzajúcom porovnaní vždy na poslednom mieste.

Teraz zameriame pozornosť na titulky prvých dvoch príspevkov.

Mečiar: niekto na mňa podá trestné oznámenie

Mečiar si je istý, že na neho podajú trestné oznámenie

Rozdiel vo forme je tu len minimálny, pričom v Sme siahli po „anglosaskom“ spôsobe doslovného citátu a v Novom čase po hypotaxe. Z obsahovej stránky sú prakticky totožné, podobne z hľadiska štylistickej príznakovosti, až na sugestívnejšie vyznievajúce pronominum „niekto“ v prvom titulku v porovnaní s plurálovou formou prísudku vo vedľajšej vete a teda nepriamo aj nevyjadreného predmetu v role agensa v druhom titulku. Nachádzame tu tak istú asymetriu voči očakávaniu výraznejšej expresivity tabloidu.

Letný pohľad na formálne (grafické) spracovanie oboch textov vytvára dojem značného rozdielu v rozsahu a vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti prirodzene aj obsahu samotných príspevkov. Po ich preskúmaní však nastáva moment prekvapenia, nakoľko oba články sú v oboch aspektoch prakticky identické. Vysvetlenie nachádzame v skutočnosti, že ide o (v daných časových súradniciach) pomerne čerstvú spravodajskú informáciu, oboma periodikami evidentne prebratú od spravodajskej agentúry. Mierne zarážajúci je fakt, že zdroj nájdeme uvedený pod textom len v tabloide (SITA). Prekvapivá je tiež úplná absencia redakčných zásahov u oboch, najmä toho bulvárneho. Spôsobené je to pravdepodobne „pikantným“ charakterom samotnej správy citujúcej kedysi extrémne populárneho politika, ktorého prejav je sám osebe dostatočne expresívny na to, aby pritiahol pozornosť čitateľa bulváru. Zo strany mienkotvorného denníka zasa ide zrejme o „pocitivé“ či „neutrálne“

citovanie (hoci povedzme si otvorene, v časoch krízy je určite nezanedbateľný potenciál správy zvýšiť jeho čítanosť) a u oboch mohla zohrať svoju rolu aj časová tieseň, ktorá je spravodajstvu prirodzene vlastná. V každom prípade sme narazili na prinajmenšom netypickú až neobvyklú situáciu výskytu nielen symetrických, ale dokonca identických textov publikovaných v rovnakom čase na opačných póloch žurnalistického spektra.

Celkom iná je situácia druhej dvojice textov, počínajúc titulkami:

Europoslanci kritizujú maďarský koberec

Fraška okolo koberca: Maďarsko **dráždi** EÚ

Zrejmý rozdiel vo formulácii oveľa jednoznačnejšie napovedá o ich príslušnosti k danému žurnalistickému „modelu“. *Fraška* v kontexte správy zo svetovej (resp. európskej) politickej scény uverejnenej v bulvárnych novinách má silné emocionálne zafarbenie, podobne sloveso *dráždiť* „trčí“ z titulky svojou snahou dráždiť prinajmenšom zvedavosť a možno aj negatívne emócie čitateľov bulváru. Neutrálne formulovaný, no obsahovo porovnateľne nasýtený titulok v *Sme* je preto primeraným kontrastom zodpovedajúcim nášmu očakávaniu. Sloveso *kritizovať* má prirodzene negatívnu konotáciu, no rozhodne presnejšie vystihuje situáciu v politicky korektnom Bruseli a nemá taký automatický potenciál vyvolávať nacionalistické vášne, ako štylisticky príznakové prostriedky použité v *Novom čase*.

Podobne sa odvíja aj text bulvárneho príspevku.

Corpus delicti má 200 metrov štvorcových.

Maďarský koberec **veselých farieb** v bruselskom sídle Rady EÚ **provokuje** partnerov v únii.

Maďarsko zase raz **šliape na diplomatické kurie oko**.

"To bude hádka," predpovedá Lunaceková.

Najprv vydalo Maďarsko zákon, ktorý **dáva náhubok** médiám.

A teraz zasa koberec.

Ako už bolo spomenuté, tabloidové médiá siahajú vo výbere lexiky po štylisticky zafarbených/expresívnych prostriedkoch v snahe pritiahnuť a udržať pozornosť čo najširšieho okruhu čitateľov bez nároku na ich kritické spracovanie ponúkaných informácií. Opäť tu však nachádzame výnimku (potvrdzujúcu pravidlo?), a to hneď v prvej vete. *Corpus delicti* je frazeologizmus, resp. klišé latinského pôvodu i znenia, ktorý isto nepatrí do lexikálnej výbavy bežného konzumenta bulváru. Domnievame sa preto, že ako taký môže mať v extrémnych prípadoch až odpudivý účinok na pozornosť potenciálneho čitateľa tohto druhu informačného zdroja.

Redaktor článku má zrejme záľubu vo frazeologickom a metaforickom vyjadrovaní, pretože *šliapať (niekomu) na kurie oko* či *dávať (niekomu) náhubok* sú napospol výrazy použité v prenesenom význame a hoci samozrejme slúžia expresivizácii, ba do istej miery dokonca i estetizácii textu, vyžadujú aj určité mentálne procesy za účelom správneho dekódovania ich obsahu. Toto sa opäť vymyká z rámca tabloidu.

Zaujímavá je tiež sugestívna „replika“ rakúskej poslankyne Lunacekovej v znení: „*To bude hádka.*“. S istou dávkou odvahy si dovoľíme tvrdiť, že opäť ide o „tvorivý počín“ redaktora, tentoraz v súlade s charakteristikou bulvárneho periodika. Jeho typickým črtám neodporuje ani fakt, že všetky redakčné úpravy smerujúce k vyššej expresivite, a teda aj apelatívnosti textu boli uplatnené iba prvej polovici textu – zrejme v snahe neplytváť (štylistickými) prostriedkami na prídlhý článok, ku koncu ktorého sa tak či tak prepracuje len minimum čitateľov.

Na margo seriózneho denníka môžeme konštatovať, že text príslušného článku spĺňa všetky požiadavky naň kladené tak z hľadiska štylistického, ako aj mimojazykového, nakoľko „celkový charakter prejavu sa rodí a dotvára... na priesečníku osí verejnosť – súkromnosť, oficiálnosť – familiárnosť, ústnosť – písomnosť, pričom sú v hre aj ďalšie vonkajšie a vnútorné determinanty komunikačnej situácie“ (Findra, 2003, s. 50 – 51). Dodajme, že medzi tie ďalšie determinanty môžeme zaradiť pripravenosť – nepripravenosť a monologickosť – dialogickosť ako neverbálne či mimojazykové vlastnosti textových modelov. V prípade aktuálneho publicistického žánru je teda relevantný takýto súhrn: verejnosť, oficiálnosť, písomnosť, pripravenosť, monologickosť. V texte článku z denníka *Sme* sme nezaznamenali vážnejšie narušenie žiadnej z uvedených charakteristík.

Analýzu internetových diskusií sme rozčlenili jednak podľa zdrojov, z ktorých jednotlivé príspevky pochádzajú, a tiež podľa tematiky článkov, ku ktorým sa viažu.

V súvislosti s prvým hľadiskom musíme predovšetkým konštatovať, že kultúra vyjadrovania (a teda aj kultúrna/vzdelanostná úroveň) prispievateľov na portáli Nového času Topky je – až na niekoľko výnimiek – jednoznačne nižšia ako na *Sme.sk*. Reflektuje sa to nielen vo formálnej rovine ich prejavu, teda v gramatike, lexike a štylistike, ale hlavne v rovine obsahovej. Všeobecne platí, že prvotné „monologické“ reakcie na príslušný článok sa pomerne skoro transformujú na „dialóg“ či kvázidialóg účastníkov diskusie (od pôvodnej témy stále viac odbočujúci), alebo – povedané slovami V. Patráša (2002, s. 2): „Priestor na aktivitu publika voči pôvodcovi informácie sa otvára prostredníctvom dialogizovania komunikačných kontaktov priamo a výhodne zapojením spätnej väzby (feedback) do komunikačného reťazca“. Uvádzame niekoľko príkladov takýchto kvázidialogických replík.

Zdravím všetkých de.bilov tu prítomných, hehehe Aby ste sa nepos.r.ali, k()k()ti, hehehe
(Topky)

rumoví očuj TY tupec ,ale fakt ma sere ,že ešte aj tvoji kamoši nadávajú na toho vlada ktorému si ty 20 rokov r.i..ť oblizoval kua :-)))))))))) (Topky)

sudruh verutak,dakujem ti za odpoved..odpovedal si,ako len najlepšie vieš,teda nijako..lebo si jedna obrovská nula (Topky)

Vo všetkých uvedených príkladoch sa nám zrkadlí aj ďalší fakt, a tým je neúctíhajúce prenikanie obscénností a vulgarizmov do diskusií aj napriek známym pravidlám tzv. netikety (porov. Patráš, 2002), na rozdiel od mienkotvorných médií (pozri nižšie). Dôvody boli a sú mnohonásobne analyzované psychológmi, sociológmi aj lingvistami, no anonymitu internetového prostredia v kombinácii s potrebou zástupnej „ventilácie“ najrôznejších osobných frustrácií považujeme za kľúčové faktory. Uvoľňovanie pravidiel netikety sa potom širokospektrálne odráža aj v ignorácii pravidiel diakritických/gramatických a štylistických, kde výsledkom môže byť napr. takýto produkt, s paradoxne vyznievajúcimi vedomosťami z oblasti histórie:

slovensko si dúfam da veľkomoravsku ríšu , no a keď vstúpia turci do EU tak tí si dajú osmanskú ríšu a tam bude veľká pi,-ča a nie uhorsko :-))) (Topky)

Zaujímavá je tiež nasledovná kumulácia adjektív a exklamačných znamienok v kombinácii s konfrontačne znejúcimi verzálami (pozri Patráš, 2002), ktorá zasa svedčí o pomerne slušnej práci na úrovni lexiky (napriek „Topky proveniencii“ autora) s jasným komunikačným zámerom, teda „zaplaviť“ percipienta kvantitou a tým ho odzbrojiť v prípadnej snahe o iný názor:

*TERAZ JE UŽ HÁDAM AJ TÝM IDIOTOM NA ZÁPADE JASNÉ, ČO ZA **DIVOKÉ, BARBARSKÉ, KOČOVNÍCKE, ŠKAREDÉ, ŽLTÉ, PRIMITÍVNE, ZLODEJSKÉ, PARAZITICKÉ, ŽEBRÁCKE, ZLODEJSKÉ, ZAOSTALÉ CIGÁNSKE MONGOLSKÉ HUNGARSKÉ** ZVERY TO TU DOSMRADLI V 10. STOR. NA SLOVENSKÉ ÚZEMIA A STÁLE OKUPUJÚ SLOVENSKÚ PANÓNIU PO DRÁVU A STREDNÚ TISU !!!!!* (Topky)

Podobná a nie celkom samoúčelná „slovná ekvilibristika“ sa nachádza aj v ďalšom príspevku, ktorý však pochádza už z diskusie na portáli Sme, prezrádzajúc podobne persuazívny zámer (z hľadiska presvedčania o vlastnom názore):

*Pre mňa doc.JUDr. Fico csc predstavuje **kriminálne iredentistické nacionálne prospechárske primitívno ľpekulatívne** nebezpečenstvo opanovania politickej moci riadiacej ekonomiku dumpingových šprintom do negatívna.* (Sme)

Tematika článkov sa odrazila v asymetrickom rozložení počtu príspevkov na diskusných fórach. Zatiaľ čo vnútropolitická téma vyprovokovala širšiu diskusiu na portáli Topky, zahraničná politika oslovila viac čitateľov Sme. Tu je potrebné poznamenať, že príspevky v Sme sa prevažne držali témy, alebo ju priezračným spôsobom rozvíjali (a to aj vtedy, ak diskutujúci reagovali na seba navzájom). Mnohé boli dokonca priam odborného charakteru – vid' nahromadenie rôznych „-izmov“ a ďalších odborne znejúcich a na vyššiu vzdelanostnú úroveň autora poukazujúcich výrazov v nasledujúcom príklade:

Hlavné tézy nacionalizmu, ale aj fašizmu a komunizmu sú, že národ je jednoliaty celok a čo spraví jeden "nepriateľský" národ, to spraví aj každý jeho jedinec - podľa chorej logiky týchto ideológií. (Sme)

„Debata“ na Topky.sk sa od témy pomerne rýchlo odklonila a nabrala podobu vulgárnych osobných útokov spočiatku proti, no neskôr častejšie za protagonistu prvej správy (spomínaný politik) a čoskoro aj medzi diskutujúcimi navzájom. Zvláštny komunikačný skrat vznikol na konci druhej z nasledovnej dvojice ukážok, kde za sériou osočujúcich výrazov a vulgarizmov autor umiestnil až 4-násobný pozitívny emotikon („smajlík“) popierajúci verbálne formulovaný odkaz. Takýto spôsob komunikácie však zrejme koreluje so štandardom prijateľným pre účastníkov diskusie a je teda akceptovateľný z hľadiska funkčnosti komunikačnej výmeny.

Taká špina ako si Ty sa musí dlho hľadať.

retard na jednotku , ty smradlave nacistické hofno :-)))) (Topky)

Na záver našej analýzy ešte konštatujeme výskyt špecifického (zrejme automaticky vygenerovaného) textu na portáli Sme, ktorý predsa len svedčí o tendencii k dodržiavaniu netikety na podobnom type diskusných fór:

****(príspevok porušil KÓDEX diskutujúceho)*

Záver

Spätný pohľad na naše hypotézy sformulované v bode 2 prezrádza potvrdenie ich platnosti. Do tej miery, do akej je v našich silách posúdiť „pragmalingvistický“, resp. „pragmatický“ zámer autorov textov či diskusných príspevkov môžeme konštatovať, že jazykové prostriedky v skúmaných vzorkách boli až na výnimky funkčné, t. j. adekvátne týmto zámerom, hoci kultúra vyjadrovania kolísala, presnejšie klesala v predpokladanom poradí: najvyššiu sme zaznamenali v novinárskych produktoch portálu Sme a Nový čas

(Topky), o málo nižšiu na diskusnom fóre Sme a veľký skok smerom dolu znamenalo čítanie pripojených diskusií na Topky.sk.

Čo sa týka hĺbkovej a povrchovej štruktúry textov, taktiež sa potvrdila naša domnienka, že novinárske produkty vykazujú všetky atribúty ich príslušných textových modelov (teda primeraný slohový postup a útvar v kombinácii s funkčným jazykovým štýlom), zatiaľ čo v diskusných príspevkoch sa nachádza mnoho „šumov“ sťažujúcich správnu identifikáciu tak obsahovej, ako aj formálnej stránky. Nepotvrdila sa iba nivelizácia úrovne diskusných príspevkov z oboch portálov, nakoľko priemerný jazykový prejav prispievateľov fóra na Sme.sk stojí vysoko nad vrcholnými výkonmi diskutérov na Topky.sk.

Napriek mnohým konštatovaným negatívnym skutočnostiam vyjadrujeme presvedčenie, že možnosť (nielen internetovej) komunikácie je veľkou príležitosťou na spoznávanie a lepšiu orientáciu vo svete, spoločnosti i vo vlastnom vnútri. Pretože ako hovorí jeden z priekopníkov sociolingvistického skúmania na Slovensku J. Findra (1998), bez možnosti komunikovať, bez možnosti vzájomne sa informovať, odovzdávať si jazykovo sformulované myšlienky by sa spoločnosť rozpadla na izolovaných jednotlivcov a napokon by prestala jestvovať.

Literatúra

BELLA, Tomáš: Radšej programátora ako novinára. In: *Týždeň*. Bratislava: W PRESS a. s. 2011, roč. 8, č. 1 – 2, s. 64 – 65.

DOLNÍK, Juraj: *Spisovná slovenčina a jej používatelia*. Bratislava: Stimul 2000, 215 s.

FINDRA, Ján: *Jazyk, reč, človek*. Bratislava: Vydavateľstvo Q111 1998, 111 s.

FINDRA, Ján: Jazyková kultúra, kultúra vyjadrovania, prepínanie kódu. In: *Philologica LVI*. Zborník Filologickej fakulty UK. Bratislava: Univerzita Komenského 1998, s. 47 – 53.

FINDRA, Ján: Elektronická komunikačná sféra a jazyk internetovej komunikácie. In: *Kultúra slova* [online]. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2009, roč. 43, č. 1, s. 11 – 18. Dostupné na internete: <http://www.juls.savba.sk/ediela/ks/2009/1/ks2009-1.pdf>

HORECKÝ, Ján: Hodnotové pole jazykového vedomia. In: *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Sociolinguistica Slovaca 1. Red. S. Ondrejovič, M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 43 – 49.

PATRÁŠ, Vladimír: „Chatmánie“ v internetovej tlači versus mediálna komunikačná kultúra? (Nad elektronickými stránkami slovenských a poľských periodík). In: *Tekst w mediach*. Red. K. Malewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2002, s. 163 – 184.

PATRÁŠ, Vladimír: Kulturologické aspekty jazykovej komunikácie v elektronickom prostredí. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Banská Bystrica: FHV UMB 2004, s. 56 – 65.

PATRÁŠ, Vladimír: *Sociolingvistické aspekty elektronicky podmienenej komunikácie*. Karviná: Slezská univerzita v Opavě, Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné 2009, 150 s.

Elektronické zdroje

www.sme.sk

www.topky.sk

<http://www.sme.sk/c/5724201/meciar-niekto-na-mna-poda-trestne-oznamenie.html>

<http://www.sme.sk/c/5720785/europoslanci-kritizuju-madarsky-koberec.html>

<http://www.topky.sk/cl/10/873308/Meciar-si-je-isty-ze-na-neho-podaju-trestne-oznamenie>

<http://www.topky.sk/cl/11/873307/Fraska-okolo-koberca-Madarsko-drazdi-EU->

<http://www.sme.sk/diskusie/1784286/1/Meciar-Niekto-na-mna-poda-trestne-oznamenie.html>

<http://www.sme.sk/diskusie/1783166/1/Europoslanci-kritizuju-madarsky-koberec.html>

<http://forum.zoznam.sk/t/19/1932808/topky/>

<http://forum.zoznam.sk/t/19/1932807/topky/>

Individuálna charakteristika živých osobných mien v Rabči

Marcela Szczerbová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela,
Banská Bystrica

Každý z nás je od svojho začiatku ovenčený menom a priezviskom tvoriacim úradnú pomenovaciú sústavu. Avšak, v tomto príspevku venujeme pozornosť neúradnej antroponymickej sústave, ktorá tvorí otvorený, neustále sa rozvíjajúci a dynamický súbor rôznych pomenovaní. Keďže dvojmenná pomenovacia sústava s pomerne uzavretým počtom rodných mien a priezvisk sa stala nepostačujúcou z dôvodu rozširujúcich pomenovacích potrieb, vznik neúradnej antroponymickej sústavy túto vzniknutú situáciu vyriešil. Úradné osobné mená prestali splňať identifikačnú funkciu v rámci dedinského kolektívu.

Sústavu živých osobných mien (ŽOM) chápeme ako systém antroponymických modelov, v ktorých sa prejavujú špecifické onomastické črty. Antroponymický pomenovací model (PM) pozostáva z obsahového modelu (designácie), motivačného modelu – motivácie a slovotvorného modelu, ktorý charakterizuje jazykovú stránku ŽOM. PM obsahuje v rôznych kombináciách nasledujúce funkčné členy: krstné meno (K), priezvisko (P), individuálnu charakteristiku (CH), živé rodinné meno (R), živé meno podľa domu (D) a apelatívny člen (A). Každý z nich sa vyznačuje určitými sémantickými príznakmi.

Výskum ŽOM v súčasnej dobe neustále realizujeme v severnej obci Rabča na Orave. Teda v príspevku uvádzame, realizujeme a zovšeobecňujeme závery z tých materiálov, ktoré sme zatiaľ terénnym výskumom a pomocou metódy modelovania a počítačového spracovania získali.

V príspevku venujeme pozornosť a podrobnejšie, či detailnejšie analyzujeme len funkčný člen CH, ktorý sa vyznačuje antroponymickými sémantickými príznakmi [+jednotlivec bez vzťahu k iným (príbuzným/nepříbuzným) osobám] a [–dedičnosť]. Týmito príznakmi sa vydeľujú CH i K oproti ostatným členom ako individuálne, nededičné funkčné členy (FČ). CH podobne ako R a D je ustálené užším spoločenským úzom (Blanár – Matejčík, 1978, s. 32).

Užším spoločenským úzom pre R a D najčastejšie býva celá dedina, prípadne jej časť. Pre CH môže užší spoločenský úzus tvoriť aj celá dedina, prípadne jej časť, vtedy ide o dosť starú CH, keďže je známa pre taký veľký počet ľudí (vzhľadom na veľký počet obyvateľov obce). Zistili sme totiž, že aj CH môže byť v niektorých prípadoch dedičná, teda má aj vzťah

k iným zväčša príbuzným osobám. Napr. Václav Prisenžňák má CH *Šuster*, PM je $\langle CH \rangle^z_1$, lebo vznikla z jeho zamestnania otca (bol obuvník). V období dospievania ho spolužiaci v škole (syna Václava) začali volať po otcovi. Jeho syn (tiež Václav Prisenžňák), keď začal chodiť do školy, túto CH automaticky zdedil a jej platnosť sa tiež preniesla na celú dedinu. Na rozlíšenie otca od syna, keďže aj majú rovnaké úradné mená aj ŽOM, sa používajú ešte ďalšie ŽM pre otca, ktoré zase zdedil po svojom otcovi (napr. *Šerif*). Užíš spoločenský úzus môžu však pri CH tvoriť aj ľudia z jednej ulice alebo pár domov, či viacero ulíc alebo príslušníci jednej generácie, spolužiaci, vrstovníci. Syn Václav okrem rovnakého ŽOM taktiež dostal postupne ďalšie ŽOM (napr. *Honzo*, *Čechúr* a pod.)

V CH sa uplatňujú aj rôzne hodnotiace postoje pomenovateľov, či už ide o expresívnosť $\pm$ konotatívnosť, alebo tiež o spoločenskú príznakovosť $\pm$ spoločenské zaradenie a hodnotenie. V prvom prípade (expresívnosť $\pm$ konotatívnosť) napr. Alena Turacová – *Židuľa*, Ján Prisenžňák – *Plavec* (keď sa opije, tak po ceste akoby plával, vykrúca rukami aj nohami). V druhom prípade (spoločenská príznakovosť $\pm$ spoločenské zaradenie a hodnotenie: napr. Jozef Prisenžňák – *Inžinier*, Dušan Ratica – *Richtár*, *Starosta*, *Veliteľ*, *Preceda* a pod.

Napriek tomu, že CH je samostatný FČ alebo jeho antropolexéma (AL) sa môže využiť v R alebo D. Keď k AL CH pridáme posesívne *-eje*, *-ých/ych*, *-ovie* vznikne R (*Brišák* → *Brišákovie*, *Lubas* → *Lubasových*) a s predložkou *do* najčastejšie posesívnym sufixom *-ov* vznikne D (*Šurin* – *do Šurinou*, *Miklušák* – *do Miklušákovu*). Keďže CH a predovšetkým jej antropolexéma v R alebo D sa často prenáša na iných členov rodiny – manželku, manžela, syna, dcéru, vnukov, a vtedy sa pri CH označuje dolný číselný symbol, ktorý poukazuje na rodinného príslušníka, od ktorého CH pochádza. Teda napr. číselný index 1 označuje otca, 11 matku, 3 manžela, 4 starý otec, 44 stará matka, 7 brat, 77 sestra a pod. Václav Prisenžňák – *Šuster*, PM: $\langle CH \rangle^z_1$ (otec bol obuvníkom), Antónia Skurčáková – *Liska*, PM: $\langle CH \rangle^v_{11}$ (matka je falošná). Zaviedli sme aj číselný index 0, ktorý naznačuje, že ide o prapredka, ale ľudia si už nespomínajú o ktorého, resp. ich názory sa rôznia. Ide o veľmi staré CH, a preto sa z nich využívajú zväčša už len antropolexémy v R a D: Anna Miklušáková – *Hanka Čipčorkovie*, PM: $(K^* + \langle CH \rangle^n_0 / : RD) / \langle D \rangle$ (individuálna charakteristika predka bola pravdepodobne Čipčorka). Pri zisťovaní motivácie si ľudia nepamätali, preto má CH horný index *n*, ktoré vyjadruje nejasnú alebo viacznačnú motiváciu, môžeme vychádzať iba z lexikálneho význam ŽOM. Malými písmenami sa označujú druhy motivácie: *v* (fyzická/duševná vlastnosť), *z* (trvalé/dočasné zamestnanie, záujmy, záľuby), *zm* (zamestnanie predchádzajúceho majiteľa),

p (pôvod/bydlisko), *m* (bývalý/terajší majiteľ, ak nie je totožný s nositeľom mena, sused), *n* (iná nejasná/viacznačná motivácia).

Z morfológického hľadiska najčastejším slovným druhom, ktorým sa CH motivovala bolo všeobecné substantívum: učiteľ → *Učiteľ*, herečka → *Herečka*, modelka → *Modelka*, žid → *Žid*. Motiváciou skúmaných ŽOM bolo aj vlastné meno, napr. osobné mená postáv z televíznych seriálov (*Angelika*), známych osobností (*Banderas*), priezviská pôvodných majiteľov domov (Gobor → do Goborou), zoonymá (*Mrovjec*, *Kohút*, *Vilk*, *Bong*, *Capek*, *Sojka*, *Liska* a pod.), príslušnosť ku krajine pôvodu. (*Poliak*, *Amerikán*), pri CH^p toponymá (z *Grúňa*, *od Gacela*, *Námestovo* → *Namestofčanka*, *Bobrov* – *Bobrovec* a pod.).

Na druhom mieste, ktorým sa CH motivovala, bolo vlastnostné adjektívum, najmä v CH^v (*Čierni*, *Slintavi*, *Čaptavi*, *Mondri*). V skúmanom materiáli sme objavili aj tretí stupeň prídavného mena, ktorým sa CH motivovala (*Najmúdrejší*). V CH^p sa adjektívum utvorilo z toponyma (chotárny názov Grúň → Gruňouski, obec Klin → Kliňanska). Veľkú skupinu tvoria tiež privlastňovacie adjektíva, ktoré sú typické pre opisné ŽOM (*Šustrova céra*, *Inžinierou sin*, *Židulina diefka*). Keďže je výskum realizovaný v goralskom jazykovom prostredí, je úplne prirodzený výskyt ŽOM v nárečovej podobe (múdry → *Mondri*, Mariňák → *Mariňok*, vlk → *Vilk*, líška → *Liska*, mravec → *Mrovjec*, biedny → *Bidni*, *Popjeracka*, a pod.). Goralskú nárečovú podobu používajú najmä príslušníci najstaršej generácie, naopak v najmladšej generácii dominujú rôzne podoby nespisovných slov. Iné slovné druhy, ak sa vyskytli, tak tiež len ako základ pre substantívum, napr. zo sloviess (parádiť sa, klebetiť) vznikli (*Paradnica*, *Klebetnica*).

Podobne ako u iných FČ, jazykovú CH nám umožnilo aj špeciálne značenie niektorých jazykových znakov pomocou podčiarkovníka _ a špicatej zátvorky < >. (Valentová, 2009, s. 42) Na základe tohto označenia sme mohli vytvoriť skupiny ŽM s CH, pre ktoré sú typické určité jazykové vlastnosti – špecifické tvary, prípony (-ovie, -oje, -e, -ych, -ka, -uľa, -aňa) pády, slovné druhy a pod. ale sú diferencované aj po stylistickej stránke (nepravidelná zmena CH, zdeformované slovo, nárečová a nespisovná podoba CH), teda majú rôzny stupeň expresívnosti, i keď častotou používania sa zvyknú neutralizovať.

Do primárnej skupiny sme zoskupili tie ŽOM, ktorých PM obsahuje CH bez akéhokoľvek označenia. V tejto skupine sa nachádzajú neutrálne ŽOM so spisovnými tvarmi.

Podľa ďalších jazykových znakov sme vytvorili podskupiny, ktoré charakterizujú morfológickú stránku CH, teda bližšie môžeme špecifikovať použité tvary jednotlivých slovných druhov. Najfrekvencovanejším gramatickým tvarom podstatného mena je nominatív (*Učiteľ*, *Žid*, *Herečka*) aj v prípade viacerých FČ ŽOM (*Miňo Žid*). V opisných ŽOM sa

využíva bezpredložkový genitív (*Miňa Žida diefka*, *Učiteľki Kormanovie sin*) a predložkový genitív (*z Grúňa* → *Honzo z Grúňa*, *od Gaceľa* → *Malé Kobiliački od Gaceľa*). Okrem predložkového genitívu sa používa v danej lokalite aj predložkový lokál (*pri kaplnke* → *Pišta Kohút pri Kaplnke*). Druhým najfrekventovanejším slovným druhom je adjektívum, najmä akostné adjektívum v nominatíve bez ohľadu na počet FČ ŽOM (*Malí*, *Brčkaví*, *Biedni*, *Slintavi*). Od akostných adjektív je utvorený aj genitív v opisných ŽOM (*Malí* → *Malého Pištu céra*, *Biedni* → *Biedneho Joža žena*). Zo substantív sa v opisných ŽOM tvoria aj privlastňovacie adjektíva v nominatíve, genitíve (*Inžinieroŭ sin*, *Šustrova céra*, *Židulina diefka*).

Do ďalšej skupiny sme zaradili CH označené špicatou zátvorkou <CH>. Takto sme označovali tie isté slovné druhy a tvary ako v prvej skupine, avšak s tým rozdielom, že CH, môže má cudzí pôvod, zastarané slová, nárečové, nespisovné. Špicatou zátvorkou sme použili aj na označenie tej CH, ktorá javila istý stupeň expresívnosti. Aj napriek tomu, že jedno z kritérií pri realizácii výskumu bola neutrálnosť, niektoré CH sa pre niektorých respondentov javili expresívne. Niekedy však stupeň expresivity závisel od komunikačnej situácie, ale hlavne od komunikantov. Naopak CH môže tvoriť lexéma aj silno expresívna, aj vulgárna, ale frekvenciou používania sa zneutralizovala, aj keď niekedy, tiež závisí od komunikačnej situácie, alebo od komunikantov, sa môže pociťovať expresívne. Podľa I. Valentovej (2000, s. 193) sa zväčša expresivita lexémy sa prenáša aj do expresivity CH. Napr. i napriek veľmi častému používaniu sa vulgarizmy a nadávky, pejoratívne a posmešné slová zväčša ako expresívne pociťujú. Zmenu neutrálneho CH na expresívne môže zapríčiniť napr. zmena tvaru slova spôsobená nejakým javom, situáciou, udalosťou, alebo zmenou chovania pomenovaného. Ako príklad pôvodne neutrálna CH² sa preniesla na potomka – syna a spočiatku sa javila neutrálne. V dospievaní sa nesprával podľa spoločenských noriem a pravidiel, čo spôsobilo zmenu tvaru na Šuster, ktorý sa pociťoval ako expresívny. Môžeme skonštatovať, že nasledujúca skupina je najpočetnejšia, pretože sem patria všetky R motivované CH, a preto sú označené ako CH s podčiarkovníkom. Podčiarkovník celkovo označuje posesívnu príponu. V skúmanej lokalite sa nachádzajú rôzne posesívne prípony (*-ovie*, *-oje*, *-e*, *-ka*, *-uľa*, *-aňa*, *-eje*) pre substantívny slovný základ (*Kormanka*, *Kormanovie Goboruľa*, *Popjeracka*, *Čipčorkuľa*, *Miklušákovie*). Pre adjektívny slovný základ sa používa prípona *-ych* (*Bidnich*, *Sviatich*, *Slintavich*) bez ohľadu na slovný druh motivujúci lexikálny základ.

Zo štylistického hľadiska slovnú zásobu CH tvoria neutrálne, nárečové ale aj hovorové slová. Keďže je výskum realizovaný v goralskom jazykovom prostredí, je úplne prirodzený

výskyt ŽOM v nárečovej podobe (múdry → *Mondri*, Mariňák → *Mariňok*, vlk → *Viľk*, líška → *Liska*, mravec → *Mrovjec*, biedny → *Bidni*, *Popjeracka*, a pod.). Goralskú nárečovú podobu používajú najmä príslušníci najstaršej generácie, naopak v najmladšej generácii dominujú rôzne podoby nespisovných slov.

V hojnej miere boli zastúpené aj expresívne výrazy, hlavne pejoratívne (*Spitina*, *Ožran*, *Cicuľa*), posmešné (*Capek* – keď sa smeje, vydáva zvuky ako cap, *Bistrozraki* – takmer nevidiaci) niekedy až vulgárne (*Idiot*, *Debil*), ale aj deminutíva (*Modelečka*, *Koščeľničiek*). Pomenovanie antonymom je tiež možné (*Mali* – ide o vzrastovo mohutného chlapa). Zriedkavosťou nie sú ani dialektizmy (*Švapkar*). Prevažne mladšia a stredná generácia siaha pri prezývkach po slangových pomenovaniach (*Učka*, *Pepo*). Lexémy tvoriace ŽOM sú niekedy expresívne, no nemusia sa expresívne pociťovať, vďaka frekvencii ich používania. Ale ako sme už spomínali neutrálna lexika v spojitosti s nejakým obsahom, udalosťou, príbehom alebo situáciou, ktorú poznajú len pomenovatelia, sa pre nich i jej nositeľa môže pociťovať ako expresívna. V CH sú stelesnené lexémy z aktívnej slovnej zásoby, ale nachádzame aj také CH, ktorých zdrojom sa stali zastarané slová a historizmy (*Zemepán*, *Švapkar*).

Z hľadiska pôvodu nachádzame v CH slová prevzaté z iných jazykov už z minulosti. Sú to hlavne názvy pre už spomínané zamestnania (*Richtár*, *Šuster*). Často sa využívajú cudzie mená postáv z rôznych filmov, rozprávok, kníh, mená slávnych ľudí: (*Angelika*, *Banderas*, *Jogi*).

CH patrí medzi FČ obsahujúce v porovnaní s inými FČ (napr. K, A) rozmanitejšie spôsoby tvorenia, početnú variabilnosť prípon a môže využívať všetky slovné druhy. CH čerpá lexiku zo všetkých vrstiev slovnej zásoby, je vytvorená zo slov neutrálnych hovorových, expresívnych, zastaraných, historizmov, nárečových, prevzatých i cudzích. Systém prvkov CH je otvorený na rozdiel od systému prvkov FČ (K), ktorý je relatívne uzavretý.

Literatúra

KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: *Goralské nárečia*. Bratislava: SAV 1993. 169 s.

KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Nárečie Rabčianske v kontexte oravských goralských nárečí. In: *Monografia Rabča*. Zost. P. Huba 1995, s. 75 – 85.

VALENTOVÁ, Iveta: Jazyková stránka individuálnej charakteristiky ako funkčného člena živej antropolexémy. In: *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti*. 14. slovenská

onomastická konferencia. Zborník referátov. Red. J. Krško, M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB 2000, s. 189 – 202.

BLANÁR, Vincent: *Teória vlastného mena*. Bratislava: Veda 1996. 250 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: *Živé osobné mená na strednom Slovensku*.
I.1. Designácia osobného mena. Bratislava: SPN 1978. 416 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: *Živé osobné mená na strednom Slovensku*.
I.2. Distribúcia obsahových modelov. Martin: Osveta 1983. 647 s.

Římská kronika aneb *Martimiani* ve staročeském překladu

Beneše z Hořovic¹

Štěpán Šimek

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

0. Cílem tohoto článku je uvést základní informace o staročeské literární památce, jež se tradičně nazývá nejčastěji *Římskou kronikou* nebo *kronikou Martimiani*. Jedná se pouze o základní přehled fakt a problémů, mající za úkol představit širší odborné veřejnosti situaci na počátku soustředěného bádání nad tímto starým textem, na jehož konci by měla stát obsažná syntetická práce, podávající komplexní popis památky jak jazykově-historický, tak zčásti i literárně-historický, s exkurzy do oboru historie obecné. Důvodem našeho zájmu je kromě profesní orientace na starou češtinu i skutečnost, že staročeská *kronika Martimiani* byla v nové době prakticky badatelsky nedotčena (totéž tvrzení srov. i u Boka, 2001, s. 269).

1. *Římskou kronikou*, *kronikou Martimiani*, ale též *Martiniani* nebo *Martimianou*² se nazývá více středověkých památek kronikářského rázu.

1.1. Za prvé a zvláště je to latinská *kronika Cronica summorum pontificum imperatorumque ac septem etatibus mundi* Martina Polona.³

1.2. Druhou, rozsáhlou skupinu památek nesoucích toto označení tvoří díla představující rozšířené či adaptované dílo Polonovo. Označují se tak jak *kroniky* jazykově latinské, tak jejich překlady a adaptace v národních jazycích.

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektů GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*, GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)* a za podpory *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny* č. LC 546.

² Srov. nejednotnost názvu i v knihopisech u F. M. Bartoše a E. Urbánkové; nejnověji též elektronicky na adrese www.manuscriptorium.cz: Jungmann (1849): *Martimiani nebo lépe Martiniani, proto že na díle vzata jest z příběhů Martina Polona*; Jireček (1875): *kronika římská, Martimiani*; Bartoš (1926): A (o označení jednotlivých rukopisů viz bod 3.1.) – *Beneše z Hořovic překlad kroniky Twingerovy z Koenigshofen (Martimiani)*; B – *Kronika Martimiana, t. j. Beneše z Hořovic překlad kroniky Koenigshofenovy*; C – *Beneš z Hořovic: Kronika Martina Poláka zvaná Martimiani*; Urbánková (1986, 1994): *Martimiani*.

³ Martinus Polonus (též Martin Polák, Martin Opavský; *? Opava – †1279 Bologna), dominikán, od pol. 13. st. působil v Římě jako papežský kaplan, byl jmenován arcibiskupem v Hnězdně, ale úřadu se neujal, neboť zemřel cestou do hnězdecké diecéze. Jeho stěžejním dílem je právě *Cronica summorum pontificum imperatorumque ac septem etatibus mundi*, 1. redakce vznikla za pontifikátu Klementa IV. r. 1277. Byla ceněna mj. pro svoji přehlednost: obsahovala paralelní řazení papežů (na levých stránkách otevřené knihy) a císařů (na pravých), vyznačovala se (dobově zcela obvyklým) nekritickým přístupem k historické látce – uváděla exempla, legendy, pověsti nebo anekdoty; patrně nejslavnější představuje pověst o papežce Janě. Pozdější (rozšířené) verze fungovaly ve školách, a to až do období reformace; u Nechutové (2001, 88) je charakterizována jako „nejužívanější latinská kronika středověku“, Ikas (2001) ji považuje za „středověký bestseller“.

1.2.1. Za stěžejní pro staročeskou kroniku *Martimiani* je nutno považovat německy psanou kroniku štrasburského kanovníka Jakoba Twingera von Königshofen (na rozdíl od staročeského překladu však německá kronika sama název *Martimiani* neobsahuje).

1.2.2. Německá historiografie zná pod názvem *Martimiani* také „konkurenční“ kroniku švábského minority Martina *Flores temporum* (viz *Lexicon des Mittelalters* pod heslem „Martins-Chronik“).

1.2.3. Twingerův německý text se stal pretextem staročeského překladu, tradičně datovaného do první třetiny 15. století a připisovaného rytíři Benešovi z Hořovic. Staročeská verze kroniky se zjevně těšila nemalé oblibě – můžeme to odvodit z množství zachovaných rukopisů, ale především z faktu, že se roku 1488 stala jedním z prvních českých tisků. Nepochybná popularita kroniky v době pozdního středověku byla vystřídána postupnou ztrátou zájmu o ni v době mladší; důvodem bylo patrně zachycení událostí, jež se staly mimo území českých zemí a neměly na ně bezprostřední vliv. Částečně živá však byla jako památka literární – ke zpracování trojské války podle Beneše z Hořovic se explicitně hlásí pražský tisk z roku 1666 (Jungmann, 1849, s. 32).

2. Po obsahové stránce je staročeská kronika *Martimiani* tradiční „kronikou světa“, popisující děje od stvoření světa přes nejstarší židovské dějiny, trojskou válku a život Alexandra Makedonského až k založení Říma. Následně uvádí životopisy římských císařů po Karla IV. a papežů po Jana XXI. (dodržuje tedy periodizaci podle čtyř monarchií: babylonské, perské, řecké a římské; srov. např. Vorel, 2008, s. 5). Ve své době plnila staročeská verze kroniky patrně funkci zábavné četby – můžeme to odvozovat z literárně živého zpracování trojské války i „Alexandreidy“ a z uvedení anekdot, pověstí a legend, ale i textů apokryfní povahy (v prvotisku list krále Abagara Ježíši).⁴

3.1. Do dnešních dnů se zachovaly celkem čtyři „neúplné“⁵ rukopisy a dvacet exemplářů prvotisku. Tři rukopisy jsou uloženy v Knihovně Národního muzea v Praze, jedná se o: MartKronA⁶, z roku 1445, sign. II C 10, fol. 1r – 27v, 85r – 156v; MartKronB, 15. stol., sign. IV E 29, fol. 1r – 65v; MartKronC⁷, 15. stol., sign. I E 30, 112 fol. Další rukopis je uchován v pražské Strahovské knihovně pod signaturou DF IV 43/b (dále jej analogicky s předchozími označujeme MartKronD nebo jen D). Přehled prvotisků (MartKronT, 102 fol.)

⁴ Přehled a rozsah zachovalých částí textu v jednotlivých rukopisech a prvotisku viz v tabulce v článku ve sborníku *Dějiny českého pravopisu* (Šimek, 2010, s. 138 – 139).

⁵ Významové vymezení slova neúplný v tomto kontextu viz zde bod 5.

⁶ Zkratky používáme v souladu s principy *Staročeského slovníku* (1968).

⁷ Uvozovkami signalizujeme, že tento rukopis nebyl v soupisu zkratk pro *Staročeský slovník* zachycen (1968, s. 39), dále v textu však od značení této skutečnosti upouštíme.

z roku 1488 uvádí např. internetová verze databáze českých prvotisků *Incunabula lingua bohemica impressa* na adrese <http://www.clavmon.cz/clavis/sttisky/repertorium/urb40.html>.

3.2. Stav novodobého poznání můžeme označit za nepříliš neupokojivý.

3.2.1. S poklesem zájmu o kroniku *Martimiani* jako literární text či historický pramen v nové době totiž koresponduje stav bohemistického bádání. Informace o této památce se v literárněhistorických pracích omezují na všeobecné kodikologické, resp. bibliografické informace (srov. Jungmann, 1849, s. 32; Jireček, 1875, s. 254 – 255, akademické *Dějiny české literatury*, 1959, s. 138, aj.), mnohé syntetické či slovníkové práce nezmiňují ani ji, ani jejího autora vůbec (např. *Lexikon české literatury* nebo *Slovník českých spisovatelů*).

3.2.2. Počátkem padesátých let 20. století bylo zvažováno zařazení ukázky do *Výboru z české literatury doby husitské*; k tomu však nakonec nedošlo.⁸ Alespoň připomínka je obsažena ve *Starých letopisech českých* (a jejich edicích, ať vydaných na začátku 19. století, nebo ve století 20. – viz např. u Zimmermanna, 1819), v nichž sami někteří středověcí kronikáři označují své záznamy za „pokračování kroniky Beneše z Hořovic“.

3.2.3. Od jazykovědné bohemistiky se kronice *Martimiani* dostalo pozornosti alespoň lexikografické: rukopis B se stal pramenem pro *Slovník staročeský* Jana Gebauera, rukopisy A, B i prvotisk byly excerpovány pro *Staročeský slovník*.

3.2.4. V roce 2007 jsme dokončili transkribovanou edici rukopisu A. (Byla zveřejněna v rámci spolupráce oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., s Národní knihovnou ČR na internetových stránkách projektu *Manuscriptorium* – www.manuscriptorium.cz). Dvěma dílčími jevy – etnonymům *Huňové* a *Bohové* v rukopisu A a pravopisné podobě proprií cizího původu v prvotisku – jsme se věnovali ve studiích uveřejněných v časopisu *Naše řeč* a ve sborníku z konference *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*, srov. Šimek, 2010.

3.2.5. Patrně jedinou a (nejen proto) jedinečnou studii dotýkající se tématu staročeské kroniky *Martimiani* vydal v roce 2001 germanista Václav Bok (Bok, 2001). Shromáždil nové údaje o životě Beneše z Hořovic: rozšířil a revidoval data, jež předtím naposledy souhrnně zpracoval již J. Jireček (1875, s. 254 – 255), mj. upřesnil datum Benešova úmrtí, jehož chybné znění je uvedeno i v akademických *Dějinách české literatury* (1959, s. 138); na základě kritické edice německé Twingerovy kroniky (Hegel, 1870 – 1870) určil, která redakce byla východiskem pro staročeského překladatele; pokusil se blíže datovat vznik překladu apod.

⁸ Jedná se o ústní informaci od Mgr. Věry Chládkové, dlouholeté pracovnice nynějšího oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR a spoluautorky akademického *Staročeského slovníku*.

4. Přes velké množství Bokových pozoruhodných poznatků však vidíme ještě množství nezodpovězených otázek či nutných korekcí, které můžeme z pozice jazykovědné bohemistiky přinést. V tomto článku se však zaměříme na pouhý dílčí, a tedy omezený výčet zjištění a hypotéz, jejichž ověření a prověření poskytne všestranná jazykověhistorická analýza jednotlivých pramenů. Zaměříme se zde především na otázky související s přesnější datací kroniky, resp. jejích jednotlivých částí, a jejich autorstvím. Naše studie tedy není než pouhá sonda do problematiky.

4.1. Analýza grafického úzu jednotlivých písařů, hláskoslovné a morfo-syntaktické stránky textů může přispět k vyřešení problému určení datace jednotlivých rukopisů; nejasné zůstávají především B, C a D.⁹ Věnujme se prozatím jen rukopisu B.

4.1.1. V samém závěru tohoto textu se uvádí, že vznikl „per manus Pauli de Radnic anno domini MCCCC“. Bartoš (1926, s. 213) tento údaj interpretuje jako nedopsaný a rukopis datuje do poloviny 15. století. S tím však polemizuje Bok a upozorňuje na regionální blízkost Radnic v západních Čechách a hradu Rabštejna, kde byl purkrabím Beneš z Hořovic; je to pro něj jeden z argumentů pro uznání roku 1400 za údaj pravý.

4.1.2. Analýza písařova pravopisného úzu Bokův názor vyvrací. Text je psán (byť nesoustavně a s četnými nedůslednostmi i chybami) kombinací spřežkového pravopisu mladšího typu (srov. Křístek 1978, s. 696) a pravopisu diakritického – pravopisně měkké konsonanty jsou hojně označovány tečkou. Diakritika nejsou užívána ojediněle ani nahodile, z čehož lze odvodit, že text nevznikl před tzv. Husovou pravopisnou reformou, tj. před vydáním Husovi připisovaného spisu *De orthographia bohémica*, datovaného asi do roku 1410.

4.1.3. Výsledek analýzy grafiky rukopisu B lze verifikovat výsledky analýzy hláskoslovné stránky textu. Co se týče hláskosloví a změn probíhajících v průběhu 15. století, je text rukopisu B progresivnější než rukopis A z roku 1445. Nejvýraznější provedenou změnou je diftongizace *ó* v *uo*, srov. *bóh* v rukopisu A proti *buoh* v rukopisu B (a prvotisku), jakož i časté úžení, resp. monoftongizace *ie* v *í* (*měsiec* A vs. *měsíc* B).

Navíc v rukopisu pocházejícím z doby okolo roku 1400 bychom mohli očekávat ještě četně zaznamenanou jotaci v krátkých slabikách. Její výskyt v rukopisu B však téměř nenacházíme.

⁹ U MartKronA je situace poměrně nekomplikovaná. Tento rukopis tvoří konvolut s jinými staročeskými památkami (např. s *povídkou o Alexandru Velikém* a *Cestopisem tak řečeného Mandevilla*) a text MartKron je psán stejným písařem jako Mandevillův cestopis. V kolofonu tohoto textu se na foliu 225r nacházejí údaje, že vznikl v roce 1445 v Soběslavi. Podobně i prvotisk místo a rok vzniku explicitně uvádí.

4.1.4. V plánu morfo-syntaktickém je sice text B poněkud konzervativní, např. oproti prvotisku zde zachovává tvary jednoduchých minulých časů; to je však tendence stejná jako v rukopisu A.

4.2. Z výše uvedených jazykových faktů tedy vyplývá, že uznání roku 1400 jako časového údaje značícího vznik rukopisu B není akceptovatelné.

5. Jedním z dalších problémů je i datace vzniku samotného překladu textu, resp. jednotlivých částí textu. Jediným pramenem, který obsahuje jak nejstarší dějiny od stvoření světa po dějiny římského císařství, tak chronologickou papežskou řadu, je až prvotisk. Rukopisy A, B a D obsahují jen první dvě kapitoly (nejstarší dějiny a dějiny římské říše), rukopis C zase pouze dějiny papežské. Ve staročeské předmluvě (dochované jen v A a T) překladatel (stylizující se ovšem jako autor) uvádí, že kronika bude mít kapitol celkem pět; drží se zde však velmi věrně německé předlohy.¹⁰ Navíc rukopisy A i B končí po druhé (císařské) kapitole slovy (parafrázujeme) „skonává se Martimiani“. Je proto relevantní otázka, zda papežská část nevznikla samostatně a později (srov. níže 5.2.). Tím vyvstává hned několik otázek najednou: za první doba vzniku první části (uchované v rukopisech A, B a D), za druhé doba vzniku části druhé. Související problém pak představuje zjištění textové předlohy a původce (překladatele) papežské části.

5.1. O dataci první části se pokusil (ovšem jen na základě prvotisku) už Josef Dobrovský (1786). Čta zápis o vládě krále Václava IV. (jeden z mála textových úseků, jež neobsahuje německý pretext) „fnad ztrati rziřfi“ jako futurum, vyslovuje se pro vznik před rokem 1400, tedy před sesazením Václava z trůnu říšského krále v srpnu uvedeného roku.

Bok oprávněně namítá, že slovesný tvar lze interpretovat i jako tvar aoristu; překlad by tedy vznikl naopak až po roce 1400.

Pomocí analýzy jazyka památky se snad podaří odhalit zákonitosti v překladatelově používání jednoduchých minulých časů (v době, kdy jsou aoristy a imperfekta již na ústupu a stírá se významový rozdíl v jejich užití), a to metodou, již aplikovala na vybrané stč. památky Zdeňková (2011), čímž by bylo možné s přihlédnutím k jiným faktům jazykovým i nejazykovým o adekvátní interpretaci rozhodnout.

Příkladem takového jazykového faktu by pak mohl být výsledek sémantické analýzy lexika tohoto úseku textu. Větná konstrukce totiž umožňuje interpretovat adverbium *snad* nejen ve významu ‚snad‘ (jak to činí Dobrovský, čímž podporuje svůj výklad slovesného

¹⁰ Bok ve vzpomínané studii (2001, s. 272) přesvědčivě ukázal, že předlohou byla redakce B Twingerovy kroniky.

tvaru jako tvaru futura), ale též ‚snadně‘. Bok upozorňuje též na fakt, že staročeské slovo *říše* je polysémní, a bude tedy třeba zjistit, ve kterém konkrétním významu zde figuruje.

5.2. Jak je již výše uvedeno, je třeba ověřit závažnou hypotézu některých badatelů, že papežská část vznikla až pro potřeby prvotisku, tj. před rokem 1488 (srov. Heck, 1980, s. 59 – 60; Soukup, 2011, s. 227).

5.2.1. Papežská část vykazuje značnou samostatnost proti částem předchozím, kde se překladatel velmi přísně přidržel německého textu (což ho vedlo i k některým pochybením a omylům, viz Bok, 2001, s. 279). Předlohou pro papežskou řadu byla velmi pravděpodobně přímo a nezprostředkovaně latinská kronika Martina Polona, resp. její verze překračující v líčení dějů rok Polonovy smrti 1279.

5.2.2. Na papežskou řadu navazují tzv. appendixy: soupis provincií spadajících pod správu římského papeže, exkurz o Mohamedovi a dopis krále Abagara Ježíši Kristovi. Všechny tři appendixy obsahuje pouze prvotisk, fragment soupisu provincií i rukopis C.

Zatím neznáme jistě pretexty (téměř nepochybně cizojazyčné – latinské) dvou z těchto appendixů. Víme, že apokryfní list krále Abagara byl v Čechách ve svém latinském znění velmi rozšířený již od počátku 14. století¹¹ a soupis provincií mohl vzniknout pokračováním Polonovy kroniky, konkrétně výčtu římských kostelů a biskupů. Naproti tomu nepochybujeme, že exkurz o Mohamedovi – jak ukázal Soukup (2011, s. 219) – je věrným překladem díla *Historia orientalis* Jakuba z Vitry.

Soukup svým odhalením pretextu kapitoly o Mohamedovi mimoděk upozornil na latinsky psaný kodex uchovávaný v Národní knihovně ČR pod signaturou XIX B 26, který obsahuje právě rozšířenou kroniku Polonovu i všechny (!) appendixy. Vzhledem k jeho vrocení není vyloučené, že nějaký jemu podobný konvolut mohl mít k dispozici i překladatel druhé části staročeské kroniky *Martimiani*.

5.3. Přičiňme poznámku k otázce původců první (císařské) a druhé (papežské) části kroniky.

5.3.1. Ve spolupráci s historiky, literárními historiky i dalšími odborníky bude nutné pokusit se potvrdit či vyvrátit, zda autorství Beneše z Hořovic není pouze literární fikcí. Literární předobraz takového fikčního postupu ve staročeské literatuře známe – máme na mysli předmluvu k cestopisu tak řečeného Mandevilly. (Je jen náhodou, že se překlad Mandevillova cestopisu od Vavřince z Březové objevuje v sousedství kroniky *Martimiani*,

¹¹ Dodnes je dochován třeba v rukopise pražského Jiřského kláštera, který nechala pořídit abatyše Kunhuta roku 1303; uložen je v Národní knihovně ČR pod signaturou XIII E 14c.

konkrétně v rukopise A?) Zachovalé dokumenty o Beneši z Hořovic totiž nedávají představu o jeho vzdělání, natož aby zmiňovaly jeho autorství kroniky.

Na druhou stranu, pokud můžeme Benešovo autorství považovat za pravé a nepochybné, můžeme se pokusit blíže datovat dobu vzniku překladu první části pomocí údaje uvedeného v předmluvě, kde se Beneš označuje jako „rytieř zámorský“.¹² Pokud by se podařilo studiem historických pramenů zjistit, kdy mohl Beneš vykonat pouť do Palestiny, a kdyby bylo oprávněné domnívat se, že kroniku překládal až po získání tohoto titulu, mohli bychom se k době vzniku prvních kapitol staročeského překladu vyjádřit opět přesněji.

5.3.2. Při zjišťování původce druhé, papežské části kroniky a appendixů může být východiskem připsání tisku anonymnímu tiskaři *Bible pražské* (viz Urbánková, 1994, s. 75 – 76; Voit, 2008, s. 924 – 927). Přípravu této, tj. IV. redakce staročeské bible připisuje Kvas (1997, s. 130) okruhu univerzitních mistrů okolo Václava Korandy ml. Zdá se, že tento autorský/překladatelský okruh je možné zvažovat i v souvislosti s prvotiskem *Martimiani*. Svědčily by pro to textové projevy „ohledu na čtenáře“ (vysvětlování cizojazyčných termínů z církevního prostředí nebo úryvky nedoložené v rukopisech, např. o upálení Mistra Jana Husa), ale např. i explicitní odkazování na prvotisk (a to na konfesijně závažné skutečnosti, jež se nevyskytují v rukopisech) v tzv. Korandově *Manualníku* (Truhlář, 1888, s. 68, 90). Snad bude též relevantní a možné vyjádřit se s větší jistotou po srovnání překladatelových postupů u *Bible pražské* a kroniky *Martimiani*.

Všem těmto hypotézám a domněnkám ještě bude třeba věnovat pozornost.

Literatura

BARTOŠ, František Michálek: *Soupis rukopisů Národního musea v Praze*. Praha: Melantrich 1926 – 1927. 754 s.

BARTOŠ, František Michálek: Úvod. In: *Staré letopisy české z vratislavského rukopisu novočeským pravopisem*. Ed. F. Šimek. Praha: Historický spolek: Společnost Husova musea 1937. 179 s.

BOK, Václav: Zur Rezeption der Weltchronik Jakob Twinger von Königshofen in Böhmen. In: *Deutsche Literatur des Mittelalters in Böhmen und über Böhmen*. Eds. D. Flieger, V. Bok. Wien: Edition Praesens 2001. 452 s.

¹² Tento titul získávali poutníci cestující do Palestiny, aby zde byli pasováni na rytíře Božího hrobu.

ČERNÁ, Alena M. – ČORNEJ, Petr – KLOSOVÁ, Markéta (eds.): *Staré letopisy české (Texty nejstarší vrstvy). Fontes rerum Bohemicarum – Series nova II*. Praha: Filosofie 2003. 322 s.

Dějiny české literatury I. Praha: ČSAV 1959. 531 s.

DOBROVSKÝ, Josef: Nachrichten von Beneß von Horzowitz und seiner Chronik. In: *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren, Zweites Stück*. Praha: 1786, s. 146 – 154.

GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský. Díl I (A – J)*. 2. vydání. Praha: Academia 1970. 674 s.

GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský. Díl II (K – netbánilivost)*. 2. vydání. Praha: Academia 1970. 632 s.

HECK, Roman: Czasy Karola IV we wrocławskim rękopise „Starych latopisów czeskich“. In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity C 27*. 1980, s. 43 – 61.

HEGEL, Carl (ed.): *Die Chroniken der oberrheinischen Städte. Strassburg*. Bd. 1 – 2. Leipzig: G. Hirzel 1870 – 1871. 1 155 s.

IKAS, Wolfgang-Valentin: Martinus Polonus' Chronicle of the Popes and Emperors: a Medieval Best-seller and its Neglected Influence on Medieval English Chroniclers. In: *The English Historical Review*, 2001, roč. 116, č. 466, s. 327 – 341.

JIREČEK, Josef: *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku ve spůsobě slovníka životopisného a knihopisného*. Praha: B. Tempský 1875. 881 s.

JUNGSMANN, Josef: *Historie literatury české*. Praha: České museum 1849. 771 s.

KOLÁR, Jaroslav – Nedvěďová, Milada: *Proza českého středověku*. Praha: Odeon 1983. 478 s.

KŘÍSTEK, Václav: Staročeské pravopisné systémy. In: Bělič, Jaromír – Kamiš, Adolf – Kučera, Karel: *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979, s. 691 – 704.

KYAS, Vladimír: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Academia 1997. 320 s.

Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. Praha: Academia 1985 – 2008. 2 105 s.

Lexikon des Mittelalters 1 – 9. Red. R. H. Bautier. München, Stuttgart, Weimar: Artemis und Winkler, Metzler, Lexma 1980 – 1999. 19 469 s.

NECHUTOVÁ, Jana: *Latinská literatura v českých zemích do r. 1400*. Praha: Vyšehrad 2001. 365 s.

PLESKOT, Jaroslav: Martin Polonus Opavský a jeho tzv. Římská kronika. In: *Jazyk a literatura v česko-polském kontextu*. Ed. J. Svoboda. Ostrava: Ostravská univerzita 1994, s. 107 – 113.

Slovník českých spisovatelů. Praha: Libri 2005. 822. s.

SOUKUP, Pavel: „Machometáni“ v polemikách Husovy doby. In: *Zrození mýtu. Dva životy husitské epochy*. Ed. P. Šámal. Praha, Litomyšl: Paseka 2011, s. 216 – 229.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968. 130 s.

Staročeský slovník. Praha: Academia 1968 – 2008. 554 s.

ŠIMEK, Štěpán: Kterak Huňové a Bohové byli aneb ke dvěma staročeským etnonymům. In: *Naše řeč*, 2010, roč. 93, č. 1, s. 53 – 55.

ŠIMEK, Štěpán: K pravopisné podobě proprií cizího původu v prvotisku staročeského Překlada kroniky Twingerovy od Beneše z Hořovic (1488). In: *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu. Eds. M. Čornejová, L. Rychnovská, J. Zemanová. Brno: Host 2010, s. 135 – 151.

TRUHLÁŘ, Josef (ed.): *Manuálník M. Václava Korandy*. Praha: Královská česká společnost nauk 1888. 221 s.

URBÁNKOVÁ, Ema: *Soupis prvotisků českého původu*. Praha: Státní knihovna ČSR 1986. 319 s.

URBÁNKOVÁ, Ema: *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky. Díl I: Prvotisky (do r. 1500)*. Praha: Národní knihovna 1994. 147 s.

VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri 2006, 2008. 1 351 s.

VOREL, Petr (ed.): *Dějiny evropského světa 1453 – 1576*. Praha: Rybka Publishers 2008. 288 s.

Výbor z české literatury od počátku po dobu Husovu. Praha: ČSAV 1957. 851 s.

ZDEŇKOVÁ, Jana: *Užití aoristu, imperfekta a perfekta v česky psané próze poloviny 14. století*. Praha: Filosofická fakulta Univerzity Karlovy 2011. 114 s. (nepublikovaná diplomová práce).

ZIMMERMANN, Josef Václav (ed.): *Pokračování kroniky Beneše z Hořovic neb Příběhů země české od léta Páně 1393 do 1470 zběhlých*. Praha: Bohumil Ház 1819. 160 s.

Empirické poznatky o xenoslovakistike

Dana Široká

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Komenského,
Bratislava

Xenológia ako kultúrno-vedná disciplína sa všeobecne chápe ako náuka o cudzosti. Od tohto termínu v slovenskej lingvistike odvíjame pomenovania xenolingvistika, xenoslovakistika, xenodiskurz, xenolexikológia a ďalšie, ktoré by sme chceli v nasledujúcom príspevku predstaviť na základe doterajších empirických poznatkov ako pojmoslovie rodiacej sa disciplíny, orientované na štúdium cudzích prvkov v slovenskom jazyku.

Pri štúdiu cudzosti v jazyku možno vychádzať zo základnej terminológie, konkrétne je potrebné podrobne vysvetliť výraz *xenos*, ktorý pochádza z gréčtiny a do slovenčiny ho prekladáme ako cudzí. V našom, ako aj v príbuznom českom jazykovom prostredí, sa používa predpona (*xeno-*) v zložených derivátoch, napríklad *xenofóbia* ako strach z cudzosti, *xenolit* ako cudzorodá hornina (Slovník spisovného jazyka českého, 1971, s. 440). Na základe používania prefixu *xeno-* potom možno nazvať aj náuku o cudzosti v jazyku (*xenolingvistika*), a následne možno vytvoriť aj názov *xenolingvistiky* konkrétneho jazyka (v spojení so slovenčinou teda *xenoslovakistika*). Analogicky bude reč o subdisciplíne *xenoslovakistiky* – *xenolexikológii*.

Na tematiku cudzosti v jazyku sa možno pozeráť z množstva uhlov pohľadu. Slovenská xenoproblematika zasahuje nielen oblasť lingvistiky, ale je základným prepojením medzi kultúrou a jazykom, ktoré sú v asimilačno-akomodačnom vzťahu (jedna oblasť vplýva na druhú) a neustále obohacovanie jazyka novými, cudzími prvkami sa stáva jednou z výskumných oblastí etnolingvistiky ako subdisciplíny lingvistiky¹. Nemožno sa tváriť, že prenikanie cudzích prvkov do jazyka tu doteraz nebolo alebo že sa takéto javy doteraz nerozoberali. Pravda, pre rozvíjajúcu sa disciplínu – *xenoslovakistiku* – sú dôležité iné fakty ako určovanie toho, ktorý nedomáci prvok je žiaduci/nežiaduci, potrebný/nepotrebný alebo vari škodlivý. Jej predmetom teda nie je určovanie pozitívnosti/negatívnosti preniknutého prvku. Zaoberá sa skôr širšími otázkami, ktoré sú, viac či menej, prepojené s oblasťou kultúry.

¹ Je potrebné pripomenúť, že etnolingvistikou tu rozumieme disciplínu, ktorá „popri lingvistickom nazeraní na jazyk rozširuje svoj záber aj na spoločnosť komunikantov a ich kultúru“ (Orgoňová – Bohunická, 2011, s. 6).

Zastavme sa podrobnejšie pri termíne xenos, ktorý je zhromaždením celkovej cudzosti, nielen v oblasti lingvistiky, ale aj v iných disciplínach, ako napríklad v kulturológii. Práve miešaním kultúr prenikajú do istého systému prvky, ktoré sa charakterizujú ako nedomáce, cudzie, tieto xenosy sa netýkajú len prenikania nových jazykových prvkov (slov, prípon,...) do jazyka, týkajú sa aj prínosu kultúrnych prvkov do konkrétnej society, ako je vierovyznanie, štýl obliekania, tradície, zmýšľanie, správanie, výchova, atď. – tu si môžeme položiť základné fundamentálne otázky xenoslovakistiky, ktoré určujú nasledujúce oblasti výskumu:

1. Aký xenodiskurz sa uplatnil a udomácnil v danej societe?
2. Ako sa prejavuje mentálne zaobchádzanie s cudzím v spoločenskej praxi?²

Z týchto fundamentálnych otázok potom možno stanoviť ďalšie: čo je slovenský xenos? Kde a ako sa prejavuje slovenský xenos? Na druhej strane: aké xenosy sú udomácnené v slovenskom jazyku? Obohacujú xenosy slovenský jazyk alebo sú len redundantným javom a náš jazyk ich nepotrebuje? Je Slovensko xenofóbne alebo je pre Slovákov prienik cudzosti príťažlivým javom? Z toho vyplýva, že si netreba klásť otázku, či a ako je slovenčina xenopoznačená, či sú to prajné alebo neprajné javy v jazyku, ale treba na ňu nazerať ako na hotový systém, ktorý obsahuje množstvo xenosov a ďalej skúmať, ako je možné, že sa tieto xenosy v jazyku udomácnili a ako ho môžu naďalej obohacovať, resp. neobohacovať. Keďže xenoslovakistika ako samostatná disciplína je momentálne v štádiu zrodu, odpovede na tieto a ďalšie mnohé výskumné otázky o xenolinguistike a xenoslovakistike nie sú zatiaľ podrobené dôkladným detailným výskumom, pokúsime sa však naznačiť aspoň časť, náčrt nasledujúceho výskumu.

Xenoslovakistika a obraz sveta

Obraz sveta ako jazyková interpretácia reality znamená v súčasnej lexikológii nový pohľad na sémantiku výrazu, pod ktorým sa prioritne nerozumie len slovníkový význam, ale zahrňuje aj iné konotácie, ktoré sa s výrazom spájajú. Okrem klasickej, sémantickej teórie, ide aj o „metodológiu výkladu lexiky a vzťahov v nej obohatenú o kultúrnu (mimojazykovú) dimenziu významov pomenovaní“ (Orgoňová – Bohunická, s. 11). Tak možno jednoduchšie skúmať, ktoré významy slov, výrazov, pomenovaní, sú u nás xénické, ktoré xenodiskurzy sa u nás udomácnili a prispôsobili tak, že pre nás viac nie sú xenofóbne. Ako príklad by sme mohli uviesť niektoré polysémické pomenovania, pri ktorých svoj pôvodný význam stratil funkciu a nový, metaforizovaný, nadobudol funkciu prototypu v danej sociálnej skupine,

² Podľa najnovšej publikácie O. Orgoňovej a A. Bohunickej *Lexikológia slovenčiny*, v ktorej autorky venovali stať a cvičenia práve problematike xenoslovakistiky, konkrétne xenolexikológii.

subkultúre – obraz slova *kôš* pre basketbalistov prioritne symbolizuje otvor, do ktorého hádžu loptu, no pre bežného používateľa znamená odpadkový kôš; *brána* pre futbalistu znamená v prvom rade priestor, ktorý treba brániť, resp. útočiť naň, no pre nefutbalistu znamená možno železnú (alebo akúkoľvek) konštrukciu pred domom. Používatelia jazyka si teda hierarchizujú významy pomenovaní podľa vlastného rebríčka hodnôt a na základe axiologickej kompetencie si z jednotlivých významov vyberajú svoj prototyp a podľa neho vytvárajú svoje obrazy sveta. Podobne je to s nasledujúcim príkladom:

Slovo *aplikácia*, udomácnené v slovenskej lexike, je cudzieho pôvodu, sa dnes používa veľmi bežne. Narába sa s ním v rôznych slovnodruhovách podobách, napríklad v slovesnej podobe (*aplikovať niečo na niečo, niečo je aplikované na niečo...*), v adjektivizovanej forme (*aplikovaný systém, aplikovaná lingvistika...*) a, samozrejme, v jeho substantívnej forme (*aplikácia niečoho na niečo*). Práve táto posledná, substantívna forma, je polysémickou jednotkou, ktorá v Slovníku súčasného slovenského jazyka zahŕňa až 4 významy, no v danom slovníku neobsahuje jeho najnovší význam z každodenného života držiteľov smartfónov. Tento termín je totiž veľmi využívaný v oblasti informatiky, počítačovej techniky a za jeho približné významové synonymum by sme mohli označiť „program“ (jestvujú napríklad programy Microsoft Office Word, Excell, atď.). V dnešných dňoch sa tento termín používa predovšetkým v súvislosti s mobilnými telefónmi, konkrétne smartfónmi, do ktorých si ich používatelia môžu z internetu stiahnuť množstvo aplikácií (od vyššie spomenutých cez rôzne vylepšenia fotoaparátu na mobile, svetlo do mobilu, hry, mapy, gps navigácie a ďalšie). Pre slovenského používateľa by bolo celkom normálne používať pre tieto „vymoženosti“ slovo program, ale keďže v angličtine je udomácnené slovo aplikácia (aj keď nielen z amerického prostredia pochádzajú všetky aplikácie)³, je celkom prirodzené, že sa v slovenskom prostredí udomácnil nový xenodiskurz. Ten spája všetkých majiteľov a používateľov smartfónov ako tvorcov nového jazykovo-kultúrneho fenoménu. Táto sociálna skupina (ktorá sa síce nezoskupuje tak, ako býva zvykom v prípade istých homogénnych societ na báze spoločných záujmov) je „nútená“ do svojho lexikónu prijať slová, ktoré sú potrebné pre následné používanie jazyka na pokrytie jej komunikačných potrieb. Slovo aplikácia je teda jedným z príkladov implantovania a udomácnovania (telefonického) xenodiskurzu, ktorý prispieva k obohateniu jazyka na základe istých kultúrnych potrieb, nevyhnutných pre ďalšie fungovanie a orientovanie sa vo svete. Používatelia smartfónov potom na základe svojej

³ Pre porovnanie: online verzia Oxfordského slovníka (Oxford Dictionaries) obsahuje pri termíne *application* tento význam slova, a aj napriek tomu, že sa nachádza až na piatom mieste v rebríčku významov, je jasné, že je dôležitou súčasťou lexikónu všetkých používateľov smartphonov či už v na Slovensku alebo za jeho hranicami.

axiologickej kompetencie postupne preskupujú lexie v sémantickej štruktúre polysémantu a pôvodný význam slova *aplikácia* (= „spôsob používania, uplatňovania niečoho“) presunú na hierarchicky nižšiu pozíciu v sémantickej štruktúre polysémantu. Do pozície prototypu (= základného, prvého významu) sa dostáva pritom význam dôležitý (resp. najdôležitejší) pre ich každodenné bytie.

Takto aj ďalej by sme mohli skúmať, aké nové xenodiskurzy sa udomácňujú v našom kultúrnom prostredí. Dobre ich vidno medzi mladými ľuďmi, ktorí sa flexibilne orientujú v tom, čo je *trendy*, *in* alebo *cool*, majú prehľad o hudobných štýloch, žánroch, moderných veciach, ktoré sa u nás práve adaptujú a inovujú tak kultúru každodennosti. Napríklad, keď sa približne v 70. rokoch na Slovensku začal adaptovať a rozvíjať *metal* ako hudobný štýl (spolu s inými, „tvrďšími“ žánrami), priniesol aj svoju vlastnú lexiku, ktorú si zasvätení aktéri, počúvajúci či hrajúci práve tento hudobný žáner (metal), spontánne osvojili, vďaka čomu sa vedia pohybovať a orientovať v danej societe „metalistov“. V ich kontexte sa tak uplatňujú výrazy ako *breakdown* (pomalšia pasáž v inak veľmi dynamickej piesni), *headbanging* (tanec, pri ktorom človek krúti s hlavou s dôrazom na to, aby vlasy „tancujúceho“ viali zo strany na stranu), *stage diving* (akt, kedy sa spevák skupiny hodí do publika a tí ho následne posúvajú po rukách po celom publiku), *moshpit* (miesto v hľadisku, kde ľudia pogujú, resp. miesto, kde to najviac „vrie“) a ďalšie výrazy (dnes známe a rozšírené aj do iných žánrov). Toto je typický príklad obohacovania lexiky o xénizmy paralelne s udomácňovaním mimojazykových aspektov xenodiskurzu. Na základe kontaktu s cudzou kultúrou a preberania jej znakov sa teda v danom jazyku objavujú cudzie prvky, ktoré sa kontinuálne asimilujú a tak sa postupne včleňujú do národnej kultúry. Tieto výrazy sa stávajú prototypmi, pretože slovenčina pre ne nemá vhodný ekvivalent, stávajú sa prirodzenými výrazmi aktualizujúceho sa domáceho hudobného diskurzu.

Na to, ako sa vnášajú do domácej kultúry cudzie kultúrne vplyvy a ich označenia, nadväzuje otázka, ako sa prejavuje mentálne zaobchádzanie s takýmito xenosmi v spoločenskej praxi. Táto otázka sa opäť týka nielen jazyka, ale aj kultúry a bolo by potrebné vytvoriť širší etnolingvistický výskum zameraný na skúmanie toho, ako jednotliviec (alebo istá komunita) vníma a narába s cudzím vo svojom osobnom prostredí. Zaujímavým výskumom by mohlo byť sledovanie reči televíznych moderátorov so zameraním na xénizmy, alebo tiež skúmanie verbálno-neverbálnej komunikácie aktérov vo sfére reklamy či gastronómie v spojení interpretáciami xénizmov v príslušných výsekoch reality. Spoznávanie kultúrnych xenosov a jazykových xénizmov v kontexte slovenskej kultúry môže príkladne

„prispiet' k poznaniu roly inšpiračného pôsobenia cudzosti na dynamiku tohto jazyka“ (Dolník, 2011, s. 30).

Problematika skúmania cudzosti v jazyku nie je žiadnym novým výskumným územím. V našom ponímaní kladieme dôraz predovšetkým na cudzosť v entolingvistickom kontexte, pričom sledujeme nielen jazyk, ale aj používateľov jazyka, ich správanie a konanie v kontexte každodenného bytia v rôznych sférach života. Tak sa snažíme profilovať obraz bežného, normálneho bytia človeka na „križovatke“ interkultúrnych vplyvov, ktorý vo svojom sociálnom prostredí a ešte viac vo virtuálnom svete internetu (chtiac či nechtiac) má množstvo xenosov.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: Lingvistická xenoslovakistika. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach*. Eds. Ľ. Žigová, M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 25 – 33.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: *Lexikológia slovenčiny*. Bratislava: Stimul 2011. 246 s.

Slovník spisovného jazyka českého IV, V – Ž. Red. B. Havránek. Praha: Academia Nakladatelství ČSAV 1971. 1 040 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka A – G. Red. K. Buzássyová. Bratislava: Veda vydavateľstvo SAV 2006. 1 134 s.

Internetové zdroje

<http://oxforddictionaries.com/definition/application>

Pragmatický a nepragmatický prístup v lingvistike

Dagmar Škvareninová

Katedra odbornej jazykovej komunikácie, Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela,
Banská Bystrica

Úvod

Náš faktografický exkurz do oblasti pragmalingvistiky sa bude uberať v troch hlavných líniiach. V začiatku práce sa stručne pokúsime vysvetliť podstatu pragmatického obratu v lingvistike z diachrónneho uhla pohľadu, keďže naše ďalšie úvahy sa budú pohybovať v tomto teoretickom vymedzení. Druhá línia nás zavedie do oblasti slovenskej lingvistiky, ktorá v sedemdesiatych rokoch 20. storočia zachytila echo paradigmatických zmien vo svetovej lingvistike a následne priniesla preštruktúrované výskumy systému jazyka. Nosnou časťou práce by však mala byť snaha poukázať na pragmatický prístup slovenských jazykovedcov v oblasti frazeológie a takto dokázať, že aj táto oblasť jazykovedy prináša nové hodnotenie jazykových prostriedkov.

1. Pragmatický obrat v diachrónnom ponímaní

Čo naznačuje sémantika názvu tejto časti? Má pragmatický obrat niečo spoločné s pragmatickým smerom vo filozofii? Medzi pragmatickým filozofickým smerom a pragmatickým obratom v jazykovede existujú jasné paralely. Pragmalingvistika nadväzuje na morrisovské poňatie sémiotiky ako vedy o znakoch a pragmatikou sa označuje reakčný smer v angloamerickej idealistickej filozofii popierajúci poznanie objektívnych zákonov skutočnosti a uznávajúci za pravdu to, čo poskytuje praktický úžitok.

Podľa J. Černého (1996, s. 361 – 367) k pragmatickému obratu v lingvistike došlo na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov. Tento „zvrät“ bol podmienený kritikou vedeckej práce Chomského zo strany lingvistov ako aj psychológov. Tí poukázali na skutočnosť, že vedecké štúdie tohto jazykovedca pracovali iba s izolovanými vetami neberúc do úvahy fakt, že výpoveď musí byť interpretovaná aj na základe mimojazykových okolností. Medzi základné mimojazykové okolnosti sa spravidla považuje **a)** situácia, v ktorej sa výpoveď realizuje, **b)** predchádzajúci kontext a taktiež **c)** percipientove poznatky týkajúce sa témy a výpovede expedienta. Všetky tieto mimojazykové faktory sa v lingvistike začali postupne označovať ako pragmatické. Práve na tomto základe vznikla tzv. pragmalingvistika, ktorá kládla dôraz na význam už spomenutých faktorov pri štúdiu jazyka. V súvislosti s týmto

novým prístupom v jazykovede vedci dospeli k poznaniu, že lingvistika v predchádzajúcom období viac či menej skúmala iba systémové javy prirodzených jazykov (langue), ale vo všeobecnosti nevenovala pozornosť štúdiu spontánnych hovorených prejavov (parole). Preto sa pozornosť vedcov (ako aj psychológov a psycholingvistov) v jazykovede postupne upriamila na všestranný rozbor rečovej činnosti, na základe čoho vznikla tzv. teória rečových aktov (Searle, Vygotsky). Hoci medzi pragamalingvistikou a teóriou rečových aktov možno nájsť veľa styčných bodov, v našej štúdii sa ďalej primárne budeme venovať aspektu pragmatiky.

Vo vývoji pragmalingvistiky vedci narazili na niekoľko kľúčových otázok, súvisiacich predovšetkým s vymedzením hraníc tejto vedenej disciplíny. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že pragmalingvistika má výrazne interdisciplinárny charakter berúc do úvahy jej príslušnosť k lingvistike ako aj k iným disciplinám, s ktorými je v úzkom kontakte. Pragmalingvistiku teda nemožno „vtesnať“ do nejakých „hraníc“, pretože pragmatická dimenzia jazykovej aktivity je predmetom skúmania mnohých disciplín ako napríklad psychológie, teórie rečovej činnosti, neurolingvistiky, sociolingvistiky, kognitívnej lingvistiky či textovej lingvistiky. Ak by sme predsa len chceli užšie vymedziť predmet jej záujmu, môžeme konštatovať, že pragmalingvistika skúma predovšetkým pragmatické faktory komunikačného procesu. Inými slovami povedané, sú to faktory mimojazykové, medzi ktoré sa primárne zaraďujú sociálne podmienky komunikantov, ich vzťah v rámci podriadenosti a nadriadenosti, miesto, čas a prostredie komunikácie ako i počet účastníkov, stupeň ich spoločenského zaradenia a znalostí, komunikačný zámer expedienta, jeho komunikačná stratégia, spôsob komunikácie, intelektové schopnosti a úroveň percipienta, vzdialenosť medzi komunikantmi a iné. Všetky už spomenuté ako aj iné pragmatické faktory majú priamy vplyv na výber lexikálnych i gramatických prostriedkov, čo sa v konečnom dôsledku odráža aj v obsahu i forme výpovede. Zdá sa nám teda logické tvrdenie, že lingvistický popis komunikačného procesu by bol neúplný, prípadne nemožný, ak by sa pri procese skúmania nebrala do úvahy dôležitosť pragmatických faktorov. Práve tu má pragmalingvistika svoje nezastupiteľné miesto.

2. Pragmatický a nepragmatický prístup v dimenziách slovenskej lingvistiky

Aj v dimenziách slovenskej lingvistiky sa začalo hovoriť o pragmatickom prístupe, ktorý sa dáva do protikladu ku klasickému systémovolingvistickému prístupu.

V druhej časti našej práce si v úvode položíme dve otázky, na základe ktorých budeme viesť nasledujúce úvahy.

Čo naznačuje atribút *pragmatický* v chápaní slovenskej lingvistiky?

Vychádzajúc zo štúdií J. Dolníka konštatujeme, že pri použití pragmatického prístupu ide o spoznávanie reálneho jazyka, pričom v centre pozornosti stoja aspekty používania jazyka, jazykových znalostí a príznaku „prirodzený“ (Dolník, 2001, s. 84 – 85).

Toto vysvetlenie nás podnecuje aj k položeniu druhej otázky, ktorá má, ako sa nazdáваме, priamy súvis s predchádzajúcim tvrdením.

V čom teda spočíva *pragmatický prístup v ponímaní slovenských lingvistov*?

Na túto otázku môžeme odpovedať jednoducho. V tom, že sa na „spisovný jazyk nazerá z pozície jeho nositeľov pri jeho používaní“ (Dolník, 2001, s. 84). Odpoveď jednoduchá, no predsa vyžadujúca detailnejšie objasnenie.

Pragmatický prístup je zameraný predovšetkým na odhalenie spisovného jazyka ako psychickej a sociálnej reality. Toto sa nám javí ako kľúčový moment k pochopeniu pragmatického prístupu v dimenziách slovenskej lingvistiky. Ide totiž o to, že jazyk ako psychická realita je mentálnou prezentáciou jazykových znalostí, ktoré sa manifestujú pri používaní jazyka, teda v komunikácii. Na druhej strane je jazyk ponímaný aj ako sociálna realita. V tejto súvislosti je chápaný ako permanentné a prirodzené osvojovanie si jazykových znalostí novými generáciami jeho používateľov, či ako útvar, ktorý je diferencovaný na základe potreby jazykového spoločenstva správať sa odlišne v rozličných komunikačných sférach a situáciách. Tento poznatok opäť potvrdzuje fakt, že nositeľ jazyka je s ním neodlučiteľne spätý prostredníctvom komunikácie. Ako hovorí J. Dolník (2001), práve komunikačné vnímanie jazyka je zviazané s objavením súvislostí medzi jazykovými javmi, ktoré sú pevne ukotvené vo vedomí každého používateľa jazyka, a na ich základe sa usudzovaním vyvodzujú konkrétne závery. Tieto výsledky usudzovania sa v komunikácii prejavujú ako jazykové návyky používateľov. Práve táto sféra ponúka lingvistom široké spektrum možností skúmania reálneho jazykového správania a kompetencií používateľov v komunikácii. Tento prístup k bádaniu jazyka môžeme označiť ako **pragmatický**, keďže chápe spisovný jazyk ako entitu, ktorá sa zachováva a rozvíja prirodzenou reprodukciou v komunikačnej interakcii, čím zároveň odzrkadľuje aj meniace sa podmienky. Inak povedané, pragmatický prístup je analýzou reality jazykovej praxe a zároveň smeruje k poznaniu toho, ako sa uplatňujú znalosti a kompetencie nositeľov spisovného jazyka v komunikácii.

Nepragmatický prístup podľa J. Dolníka (2000, s. 188 – 190) odráža prístup niektorých lingvistov, ktorí pristupujú k spisovnému jazyku ako k tzv. „umelému“ jazyku, a preto naň

v tomto ponímaní len ťažko možno aplikovať teóriu prirodzenej reprodukcie. Títo zástancovia „kultivovanosti“ jazyka zvyčajne žiadajú nápravu v prípade akýchkoľvek odchýlok od výsledkov ich nepragmatických analýz. V tomto prípade ide o nazeranie na jazyk zvonka, kým, paradoxne, pragmatický prístup zdôrazňuje potrebu nazerat' na kultivovanosť jazyka zvnútra, teda na základe analýz z praxe. Len tak môže lingvistika dospieť ku komplexnému poznaniu stavu reálnej spisovnej slovenčiny ako aj jazykovej kultúry.

2.1. Premeny súčasnej frazeológie

Tretia časť nášho exkurzu nás zavedie do oblasti slovenskej frazeológie. V úvahách, ktoré by mali naznačiť stav a premeny súčasnej frazeológie, sa budeme opierať o práce J. Mlaceka, ktorý je považovaný za priekopníka tejto vednej disciplíny na Slovensku.

Frazeológia sa nie zriedka spomína v štúdiách vedcov skúmajúcich jazykovú kultúru. Patrí totiž k tým zložkám jazyka, ktoré s ňou veľmi výrazne súvisia. V súčasnosti už preto môžeme nájsť práce lingvistov prinášajúce osobité poznámky o vzťahu frazeológie a jazykovej kultúry (porov. Miko, 1978 – 1979, Smiešková, 1967, 1969), či skúmajúce kultúrne hodnoty frazeológie. Práve tu dochádza k „pragmatickému obratu“, keďže lingvisti sa už nedotýkajú iba otázky klasifikácie a popisu jednotlivých frazeologických jednotiek, ale pozornosť venujú práve premenám súčasného stavu frazeológie.

V čom však tkvie podstata *premien súčasnej slovenskej frazeológie*?

Vychádzajúc zo štúdií J. Mlaceka (2003) premenu súčasnej frazeológie treba sledovať v dvoch líniách, a to **a)** v zmenách v samotnom fonde slovenských frazém a taktiež **b)** v zmenách v spôsoboch ich uplatňovania v jazykovej komunikácii.

Ak chceme priblížiť tieto zmeny detailnejšie, nazdávame sa, že ich treba sledovať osobitne, keďže každá z nich má okrem istých paralel aj svoje špecifiká.

Najskôr upriamime našu pozornosť na premenlivosť v samom fonde frazém, teda aj v samotných frazémach. Lingvisti, ako napríklad Mlacek, Ďurčo, Smiešková, Horecký, v tejto oblasti prichádzajú s prácami zachytávajúcimi konkrétne zmeny v tomto fonde. V stručnosti naznačíme, že zmeny sa týkajú jednak ústupu frazém, no na druhom póle vzniku nových frazeologických jednotiek. Čo je príčinou daných zmien? Kľúčom k vysvetleniu tohto javu môže byť fakt, že frazeológia, podobne ako lexika jazyka, patrí k jeho najdynamickejším a najpremenlivejším zložkám. Na tieto zmeny v oboch prípadoch nemajú vplyv len samotné jazykové danosti, ale aj mnohé mimojazykové faktory. Pri tomto druhu výskumov sa opäť

potvrďuje pragmatický aspekt, keďže spomenuté zmeny sa skúmajú aj v rámci mimojazykových súvislostí.

Najskôr spomenieme zopár z mimojazykových súvislostí, ktoré mali bezprostredný vplyv na ústup či zánik niektorých frazeologických jednotiek.

Moderná urbanizovaná a technicky vyspelá spoločnosť má vplyv na ústup, prípadne úplný zánik napríklad takých frazeologických jednotiek, ktoré vychádzali z roľníckych či pastierskych daností vidieckeho spôsobu života ľudí na Slovensku. Mnohí súčasní používatelia jazyka by mali zrejme problém aj s pochopením frazém, v ktorých zložení sa vyskytuje zastaraný, alebo ináč príznakový či im neznámy komponent, čím sa stráca motivačná zreteľnosť frazeologického obrazu. Ďalším príkladom ústupu niektorých frazém môžu byť aj kresťanský či nábožensky motivované frazeologické spojenia, ktoré v minulosti ustúpili pod vplyvom ideologického tlaku.

Na opačnom póle, teda v oblasti pribúdania nových frazeologických jednotiek je dynamika súčasnej frazeológie veľmi zreteľná (Mlacek, 2003, s. 150). Predpoklady vzniku nových jednotiek v oblasti frazeológie dáva predovšetkým vznik nových oblastí spoločenského života, diferenciácia spoločnosti, nové kultúrne dimenzie v rámci celosvetovej globalizácie a iné. Tento proces často podmieňuje vznik novej obraznosti a následne aj nových špecifických slovných spojení, ktoré sa postupne zaraďujú do fondu frazeologických jednotiek. Ide predovšetkým o frazémy z oblasti nových výrobných odvetví, vedy, techniky, nových profesií, publicistiky či politiky. Tu frazeológia nachádza nevyčerpatel'né zdroje nových obrazných pomenovaní. Okrem tohto dochádza aj k preberaniu frazém z iných jazykov, tzv. frazeologických internacionalizmov, alebo dotváraniu nových variantov už existujúcich frazém.

V nasledujúcej časti našu pozornosť upriamime na premeny v spôsoboch uplatňovania frazeológie v komunikácii. Ako naznačuje J. Mlacek (2003, s. 154) , práve tieto premeny sú kľúčovým bodom uvažovania o dynamike súčasnej slovenskej frazeológie.

Lingvisti už prišli s prvými výsledkami výskumu využitia frazeológie ako aj zmien v spôsoboch jej uplatňovania v reči. Na trhu sa v roku 2001 objavila kniha J. Mlaceka *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Toto lingvistické dielo prináša nový pohľad na oblasť frazeológie. Na jednej strane autor sleduje frazémy z ich formálnej stránky, teda dotýka sa ich konštrukčných podôb ako aj typov obmieňania tvaru frazeologických jednotiek v kontexte. Na strane druhej zároveň špecifikuje problematiku „tváří frazém“, teda skúma ich kontextové podoby v rôznych typoch textov. J. Mlacek zároveň prichádza s výkladom vzťahu medzi petrifikovanosťou, ako jednou zo základných atribútov frazém, a ich variantnosťou, keďže

tieto príznaky sa až do nedávna vnímali ako protirečivé. Ide teda o prácu s pragmatickým prístupom jazykovedca, ktorá v značnej miere posúva doterajšie frazeologické poznanie.

Spomenuté aspekty premien v súčasnej frazeológii by si zaiste zaslúžili ešte detailnejší rozbor, no nám primárne išlo len o naznačenie hlavných vývinových línií s akcentom na uplatnenie pragmatického prístupu pri lingvistickom výskume.

Záver

V našej štúdii sme sa pokúsili objasniť pragmatický obrat v lingvistike v troch líniách. Snažili sme sa pri tom poukázať na súčasné trendy nazerania na jazyk ako entitu, ktoré zdôrazňujú potrebu skúmať ju „zvnútra“, teda na základe analýz z praxe. Slovenská lingvistika prešla svojím vývinom, a v súčasnosti sa už ukazuje tendencia skúmať spisovný jazyk z pozície jeho nositeľov pri jeho používaní.

Pozornosť sme venovali oblasti frazeológie a načrtnutiu jej vývinových zmien. Urobili sme tak preto, lebo frazémy pre svoje vlastnosti akými sú obraznosť, expresívnosť, idiomatickosť, ustálenosť a rozšírenosť patria k obľúbeným vyjadrovacím prostriedkom a preto majú široké spektrum ich využitia prakticky vo všetkých druhoch textov. Frazémy na jednej strane ponúkajú nepriame, opisné pomenovania danej situácie, no zároveň sú aj hotovým hodnotením s ustálenou štylistickou hodnotou. Práve tento paradox ponúka lingvistom vždy nové možnosti bádania frazeologických jednotiek v rôznych kontextoch, keďže práve tie môžu determinovať vlastnosti frazém. Na poli lingvistiky sa už objavili diela jazykovedcov skúmajúcich rôzne možnosti využitia a variácií frazeologických jednotiek.

Literatúra

ČERNÝ, Jiří: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia 1996. 516 s.

DOLNÍK, Juraj: *Spisovná slovenčina a jej používatelia*. Bratislava: STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000. 215 s.

DOLNÍK, Juraj: Reálna spisovná slovenčina. In: *Studia Academica Slovaca* 30. Bratislava: Stimul 2001, s. 83 – 95.

DOLNÍK, Juraj: O smerovaní k poznaniu používateľa jazyka. In: *Slovenská reč*, 1997, roč. 62, č. 4, s. 212 – 217.

DOLNÍK, Juraj: Nevšedné slovenské lingvistické dielo: (Mlacek, J.: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001. 170 s.) In: *Slovenská reč*, 2002, roč. 67, č. 4 – 5, s. 243 – 246.

FINDRA, Ján: Pragmatický aspekt jazykového prejavu. In: *Verejná správa*, 2007, roč. 62, č. 7, s. 19.

MIKO, František: Frazeológia a kultúra reči. In: *Slovenský jazyk a literatúra v škole*, 1978/79, roč. 25, s. 198 – 201.

MLACEK, Jozef: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: Stimul 2001. 170 s.

MLACEK, Jozef: Premeny súčasnej slovenskej frazeológie. In: *Letná škola prekladu 1. Prednášky z XXIV. Letnej školy prekladu v Budmericiach*. Bratislava: Stimul 2003, s. 146 – 157.

MLACEK, Jozef: Frazeológia a jazyková kultúra. In: *Kultúra slova*, 1980, roč. 14, č. 4, s. 97 – 104.

MLACEK, Jozef: Štvrtstoročie činnosti frazeologických komisií. In: *Slovenská reč*, 2007, roč. 72, č. 2, s. 107 – 144.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Frazeológia v praxi. In: *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 253 – 255.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Jazyková kultúra a frazeológia. In: *Kultúra slova*, 1969, č. 3, s. 289 – 293.

Odborný jazyk matematiky 15. – 17. storočia

Dagmara Špotáková

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

Príspevok je zameraný na odborný jazyk matematiky v Nemecku, konkrétne na geometriu, ktorá patrí medzi najstaršie vedné matematické disciplíny. Cieľom je analyzovať a porovnať vybrané aspekty odborného jazyka na príklade dvoch historických geometrických diel: Wolfgang Schmid „Das erst buch der Geometria“ (1539) a Augustin Hirschvogel „Ein aigentliche vnd gründtliche anweysung in die Geometria“ (1543). Pozornosť sa upriamuje na historické pozadie témy, formálnu stránku a jazykovú – predovšetkým syntaktickú a štylistickú – rovinu textov.

1. K dejinám nemeckých geometrických diel

Spolu s prechodom k renesancii sa menila nielen samotná spoločnosť, ale aj jej postoj k prírodovedným disciplinám. Nestačilo už len znovuoobjavenie a osvojenie si dedičstva antiky, ale vznikla aj potreba ďalšieho pokroku.¹ (Wußing, 2008, s. 111)

Obdobie ranej novej hornej nemčiny zohráva dôležitú úlohu pre všetky nemecké odborné jazyky, ako uvádza Hahn (1983, s. 25) „Das 15. Jahrhundert ist für die Entwicklung von Fachsprachen besonders wichtig, da der auch in Deutschland um sich greifende Humanismus eine ganz neue Sicht von Natur, Geist und Wissenschaft mit sich brachte, und so die damals entstandenen wissenschaftlichen und technischen Schriften weiter in die Nähe neuzeitlicher Auffassungen z. B. über Theorie und Methode rückte.“², ale aj konkrétne pri formovaní odborného jazyka geometrie, nakoľko sa prvé diela z tejto oblasti začali objavovať už v neskorom stredoveku, napr. po latinsky napísaná a neskôr preložená „Geometria Culmensis“, spis „Geometria deutsch“ – Matthäus Roriczer a „Fialenbüchlein“ – Hans Schuttermayer. (Müller, 1999, s. 2369)

Tu je dôležité podotknúť, že zásluhy na rozvoji nemeckého odborného jazyka geometrie neprislúchajú latinsky píšucim vzdelancom na univerzitách. Ako aj Wußing (2008, s. 111) vo svojom diele poznamenáva „Es waren vielmehr die unter der Sammelbezeichnung „artefici“ oder „virtuosi“ auftretenden Handwerker, Kaufleute, Rechenmeister, Büchsenmeister,

¹ S tým súvisia nové vynálezy, napr. okuliare, strelný prach, strelné zbrane, kolovraty, papier, kníhtlač. (Wußing, 2008, s. 111)

² „15. storočie je obzvlášť dôležité pre vývin odborného jazyka, pretože humanizmus, rozširujúci sa aj v Nemecku, priniesol so sebou celkom nový pohľad na prírodu, ducha a vedu, a tak vedecké a technické spisy, ktoré vtedy vznikli, sa približovali k novodobému vnímaniu, napr. teóriou a metódou.“

Zeugmeister, Architekten, bildenden Künstler usw., denen die entscheidenden Anstöße zu verdanken waren und die sich der systematischen Erforschung und Darstellung der Produktion in ihren Nationalsprachen zuzuwenden begannen.“³

V tejto súvislosti treba spomenúť Albrechta Dürera. Jeho dielo „Underweysung der messung“, 1525 platí ako prvá rozsiahlejšia učebnica napísaná v nemeckom jazyku. Je akýmsi úvodom pre učňov maliarstva do perspektívy a elementárnej geometrie. Obsahuje základy geometrie ako konštrukcia priamok, plôch a telies. Nutnosť napísania nových kníh v nemeckom jazyku vyplynula z faktu, že v tomto období boli všetky matematické knihy v latinskom jazyku a adresanti vedeli iba po nemecky. (Radbruch, 1989, s. 40)⁴

Podľa Müllera (1999, s. 2369) súvisí snaženie Albrechta Dürera s predstavou v renesancii a uvedomením si, že nemeckým remeslám (ako napr. umenie, stavebníctvo) chýba teoretický základ. Jeho impulzy podnietili aj iných autorov, ktorých diela sú však v porovnaní s Dürerovými na nižšej teoretickej úrovni. Toto platí hlavne pre diela (napr. Sebald Behem 1557, Heinrich Lautensack 1564), ktoré boli napísané samotnými remeselníkmi a ktoré sprostredkujú geometrické poznatky iba povrchne a bez dostatočného teoretického základu, pretože osvojenie si praktických zručností stálo v popredí. Oproti tomu ponúka napríklad Wolfgang Schmid (1539) a Augustin Hirschvogel (1543) didakticky vydatený úvod do elementárnej geometrie.

2. K formálnej stránke geometrických diel

Nasledujúca časť príspevku sa zaoberá analýzou a porovnaním formálnej stránky geometrických textov od Wolfganga Schmida „Das erst buch der Geometria“ z roku 1539 a od Augustina Hirschvogela „Ein aigentliche vnd gründtliche anweysung in die Geometria“ z roku 1543. Pre ilustráciu je doplnená vybranými úryvkami z týchto kníh, ktoré podporujú demonštráciu jednotlivých znakov.

Obe knihy slúžili didaktickému účelu. Wolfgang Schmid (1539) sa v predhovore obracia hlavne na kamenárov, maliarov, sochárov, stolárov a podobným. Pri úlohách uvedených v knihe ukazuje ich správne riešenie. Ale kde, ako a kedy ich použiť neuvádza kvôli rozsahu knihy.

³ „Boli to skôr remeselníci, obchodníci, počtári, odborníci v oblasti výroby a používania diel, zbrojáři, architekti, výtvarní umelci vystupujúci pod spoločným označením „artefici“ alebo „virtuosi“, ktorým vďačíme za rozhodujúce podnety a ktorí sa začali venovať systematickému bádaniu a opisu produkcie vo svojich národných jazykoch.“

⁴ Z tohto dôvodu je jazykom matematiky už okolo roku 1740 nemčina, v iných prírodovedných disciplínach ako napríklad vo fyzike, chémii, botanike, zoológii sa tento prechod k nemeckému jazyku udial až neskôr. (Pörksen, 1998, s. 198 – 199)

Augustin Hirschvogel (1543) predstavuje vo svojej knihe „Iba to najnutnejšie“ z elementárnych geometrických poznatkov, pritom sa orientuje hlavne na perspektívu. Zameriava sa predovšetkým na maliarov, sochárov, zlatníkov, výšivačov hodváb, kamenárov, stolárov a iných. Toto čisto teoretické dielo doplnil v ďalšej knihe pod názvom „Geometria“ (1543) názornými obrázkami, resp. náčrtmi spomenutých geometrických javov, ktoré pre lepšiu orientáciu označil číslami zodpovedajúcim číslam uvedeným pri definíciách a úlohách.

2.1. Raná nová horná nemčina

Charakteristickým znakom tejto periódy sú jazyková rozmanitosť, zmes a kompenzácia. Najskôr si priblížime grafickú a grafematickú stránku jazyka, ktorá je vďaka vynálezu kníhtlače do určitej miery špecifická. Pozornosť je zameraná na vybrané znaky jazyka, ktoré vo svojej publikácii uvádza Wolff (1999, s. 113 – 114) a na ich používanie v praxi demonštráciou na dielach.

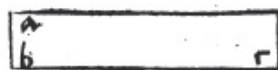
Typická je kombinácia nemeckého a latinského jazyka. Obzvlášť, čo sa týka teologickej a vedeckej literatúry. (*ein Flech (plocha) – Superficies*, vid'. Obr. 1)

V ranej novej hornej nemčine chýba ortografické normovanie, v rámci jedného textu sa teda často nachádzajú rôzne grafické varianty jednej fonémy (napr. ei, ey, ai). Táto rôznorodosť ukazuje, že vtedy ešte nebol regulovaný vzťah medzi grafémou a fonémou. (*anzeigen* (ukázať) – *breyte* (šírka), vid'. Obr. 1, *ein* (jeden) – *an bayden seyten* (na oboch stranách) vid'. Obr. 2)

Vo väčšine výtlakov sa ako typ písma používajú formy gotického písma, ktoré sa vyvinulo z karolínskej minuskuly. Najskôr sa upevnilo písanie veľkých písmen na začiatku vety (u oboch autorov), ďalej členenie viet a zdôraznenie jednotlivých slov verzálkami (napr. vlastné mená, nadpis, kolektíva...). (*Ein Flech – Solche flech* vid'. Obr. 1, *Diametrum – mittelriß* vid'. Obr. 2). V 17. storočí sa písanie substantív veľkým písmom do takej miery presadilo, že to Gottsched stanovil za pravidlo (1762).

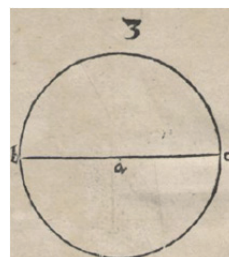
Najčastejšími interpunkčnými znamienkami sú bodka a lomka, ktorá bola od 16. storočia postupne vytláčaná čiarkou. Obe slúžia na označenie pauzy a postupne sa z nich stávajú logicko-syntaktické znamienka, čo malo za následok rozšírenie interpunkcie o otázniky, dvojbodky a i.

Ein Flech/ im latein *Superficies* ge
nant/ist ein ebne/die allein in die leng vñ
breyte gemessen wird/ Solche flech wil
ich anzeigen mit der figur a b c. in wel
cher sey a b die breyte/vnd b c die leng.

Obr. 1 (Schmid, 1539, s. 1)

3.
So du nun durch solchen zirkel wilt haben ein
geradelini/ die da anstoß an beyden seyten/welche ich
dir oft wirt nennen *Diametrum*/mittelriß/ein blinden
durchzuch/oder lini/ist diser/welcher auß dem buchsta
ben *B*, so durchs zentrum *a*. laufft ins *c*.

Obr. 2 (Hirschvogel, 1543a, s. a iij)

Obr. 3 (Hirschvogel, 1543b, s. AII)

2.2. K textom

Táto časť je zameraná na spôsob, akým autori popisovali jednotlivé geometrické javy, pričom sú teoretické znaky čerpané od Müllera (1999, s. 2373 – 2374) a sú demonštrované na konkrétnych úryvkoch z diel.

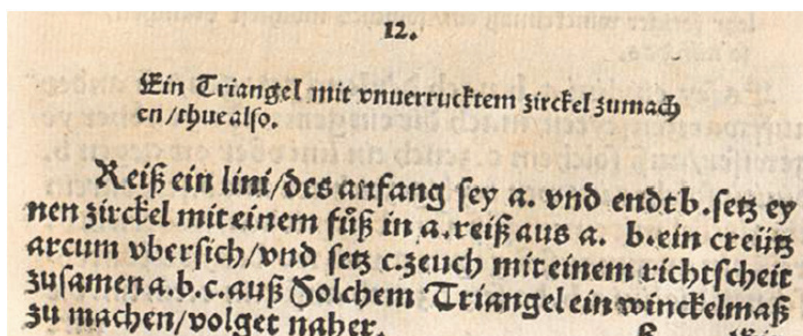
Typické je uvádzanie a objasňovanie termínov a vysvetľovanie geometrických postupov formou akýchsi receptov, resp. návodov. Pre tento štýl je charakteristický jazyk remeselníkov, orientácia na autora a adresantov. Texty sú napísané v prvej osobe singuláru vzťahujúc sa na autora ako na vykonávateľa deja (*Ich nim ein Circkel* (vezmem kruh) vid'. Obr. 6) alebo v imperatíve orientujúc sa na adresanta (*Reiß ein lini* (narysuj priamku) vid'. Obr. 4). V niektorých dielach sú doplnené o používanie schémy otázka – odpoveď (Kepler).

Pre zreteľnejšie znázornenie priebehu deja využívajú autori na začiatku viet častejšie príslovky (*darnach* – potom (vid'. Obr. 6), *dann* – potom, *nun* – teraz, *zum ersten* – po prvé...) a modálnymi slovesami (*sollen* – mať povinnosť (vid'. Obr. 6), *müssen* – musieť, *mögen* – mať rád, *wollen* – chcieť (vid'. Obr. 1)) poukazujú na nutnosť jednotlivých krokov.

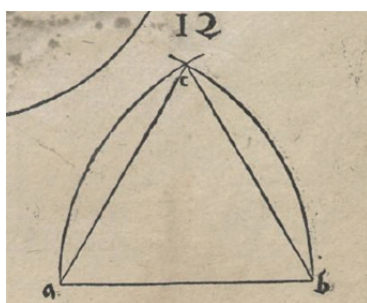
V niektorých dielach sa z didaktických dôvodov uvádza nielen správne, ale aj nesprávne riešenie (Andreas Helmreich). Dôkazy sú vynechávané, pretože ich autori považujú za zbytočné pre adresantov, nakoľko sa jedná o laikov.

Texty sú doplnené o príklady a figúry. Vzťah medzi jazykovým a obrazovým znázornením je dôležitým predpokladom pre sprostredkovanie geometrických poznatkov. V niektorých dielach slúžia obrázky len na doplnenie textu (Wolfgang Schmid, Augustin Hirschvogel), vo väčšine ale na druhej strane sú náhradou za rozsiahlu jazykovú realizáciu. Obzvlášť v dielach bez dostatočného teoretického základu, ktoré sa zameriavajú na

jednoduchý popis konštrukcie, a teda neumožňujú transfer poznatkov, pretože hlavné princípy zostali nepovšimnuté.

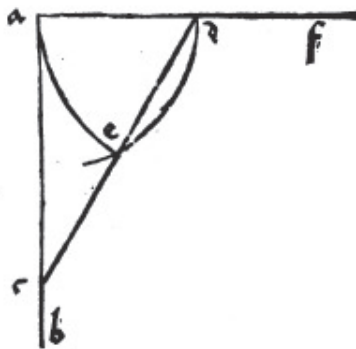
Obr. 4 (Hirschvogel, 1543a, s. a iij)

Obr. 5 (Hirschvogel, 1543b, s. AIII)

Zwo lini winckelrecht an einander zu stoßen.

Es sein zwo lini a b. vnd a f. die
sol ich an einander stoßen dergestalt
das die eine die andern im rechte win
ckel anrür /dem thu ich also. Ich nym
ein Cirkel vngenerd aus ein ander
gedent /vnd setz den mit eim fuß in
punct a. vñ reiß mit dem andern ein
cirkeltrum d e. darnach setz ich den
Cirkel vnerruckt in punct d. vñ reiß
mit dem andern fuß ein cirkeltrum
a e. dise zwey cirkeltrummer durch
schneide einander im punct e. Dar
nach zeuch ich ein geraden ris aus dem punct d. durch den
punct e. Vnd setz das e c. so lang sey als e d. Darnach leg ich
die lini a b. mit irem orth a. auff den punct a. der lini a f. vnd
auff den punct c. so ligen die zwo lini a b vnd a f in ein rech
ten winckelhaßen.

Obr. 6 (Schmid, 1539, s. 33)

3. Zhrnutie

Obe diela sú myslené ako učebnice a boli napísané v prvej polovici 16. storočia. Wolfgang Schmid uvádza pri zložitejších definíciách aj latinské pojmy. Čo sa týka grafickej stránky textu, obaja používajú bodky a lomky ako logicko-syntaktické znamienka a veľké písmená nielen na začiatku vety, ale aj na zdôraznenie pojmu. Pri písaní postupujú od jednoduchšieho k zložitejšiemu. Najskôr objasňujú základné pojmy, od ktorých prechádzajú ku komplikovanejším definíciám alebo ku konkrétnym matematickým problémom. Všetky definície a postupy sú kvôli názornosti doplnené aj o grafické prevedenie. Wolfgang Schmid uprednostňuje pri vysvetľovaní návodov prvú osobu singuláru, Augustin Hirschvogel oproti tomu imperatív druhej osoby singuláru. Na vyjadrenie postupnosti krokov v úlohách používajú najmä príslovku *darnach* (potom) a na nutnosť jednotlivých krokov prítomný čas modálnych slovies *sollen* (mať povinnosť), *wollen* (chcieť), *mögen* (chcieť, mať rád, aj v podmienovacom spôsobe), *müssen* (musieť). Obaja uvádzajú iba správne riešenia daných úloh.

Keďže remeselníci nerozumeli odborným metódam a pojmom, ktoré boli často napísané v cudzom jazyku, alebo neboli vôbec pomenované, autori sa ich pokúšali čo najnázornejšie vysvetliť v nemčine. Skutočnosť, že väčšina z nich nemala k dispozícii žiadnu prekladateľskú ani odbornú pomoc, mala za následok terminologickú pluralitu. Podľa Müllera (1999, s. 2371 – 2374) prišlo k terminologickému zjednoteniu a k vytvoreniu nemeckého odborného jazyka geometrie až v 18. storočí.

Literatúra

HAHN, Walther von: Fachkommunikation: *Entwicklung, linguistische Konzepte, betriebliche Beispiele*. Berlin, New York: Walter de Gruyter 1983. 184 s.

HIRSCHVOGEL, Augustin: *Ein eigentliche vnd gründtliche anweysung in die Geometria*. Nürnberg: s. n. 1543a. 66 s.

HIRSCHVOGEL, Augustin: *Geometria*. Nürnberg: s. n. 1543b. 37 s.

MÜLLER, Peter O.: Die Fachsprache der Geometrie in der frühen Neuzeit. In: *Fachsprachen: ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft*. Halbbd. 2. Berlin, New York: Walter de Gruyter 1999, s. 2 369 – 2 377.

PÖRKSEN, Uwe: Deutsche Sprachgeschichte und die Entwicklung der Naturwissenschaften. In: *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Berlin: Walter von Gruyter 2004, s. 193 – 210.

RADBRUCH, Knut: *Mathematik in den Geisteswissenschaften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1989. 176 s.

SCHMID, Wolfgang: *Das erst buch der Geometria*. Nürnberg: Petrejus 1539. 126 s.

WOLFF, Gerhart: *Deutsche Sprachgeschichte*. Tübingen, Basel: Francke 1999. 312 s.

WUßING, Hans: *Vorlesungen zur Geschichte der Mathematik*. Frankfurt am Main: Verlag Harri Deutsch 2008. 352 s.

Vysokotatranské oronymá – motivácia ich vzniku v minulosti a súčasnosti

Ivan Štancel

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

1. Vysoké Tatry konzervujú množstvo zatiaľ v kontexte slovenskej onomastiky nevyhodnoteného materiálu zo špecifického územia, ktoré presahuje hranice zemepisné aj izoglosné. V tomto príspevku sa zaoberáme významovou stránkou toponým z oblasti Vysokých aj Belianskych Tatier, pričom pôjde hlavne o oronymá objektov nad hornou hranicou lesa. Pokúsime sa nájsť odraz najvýznamnejších vecných faktorov a motivačných činiteľov, ktoré v tomto priestore sprevádzali pokrývanie súdobých pomenovacích potrieb v minulosti i súčasnosti.

Materiál sme získali predovšetkým zo súčasných a historických máp v tlačenej aj elektronickej forme a z knižných turistických a horolezeckých sprievodcov, zoznamov názvoslovia a pod. Najnovšie názvy sa publikovali v rokoch 2006 až 2011 na vybraných webových stránkach horolezeckých societ. Príklady pochádzajú zo vzorky obsahujúcej výber cca 350 názvov dolín, vrchov a skalných objektov. Prehľad iste nie je vyčerpávajúci, účelom však bolo výstižne načrtnúť situáciu.

Stručne najprv zhrnieme, čo sa na procesoch pomenúvania podieľa všeobecne. Aj v prípade takých starých a od človeka nezávislých objektov ako hory treba zdôrazniť atribút *spoločenský*. Oronymá pomenúvajú pomerne stále onymické objekty, do komunikácie sú však aj ony začlenené iba prostredníctvom človeka a spôsob ich zviazanosti s ľudskou spoločnosťou sa mení. Sledovaním onymických sústav a pozície oroným v systéme miestnej lexiky sa nepriamo dozvedáme o sociálnych a hospodárskych premenách regiónu a vieme vydedukovať postup osídlenia a kultúrne prúdy.

Mimojazykovú stránku tu zastupujú motivačné a obsahovo-sémantické príznaky. Motivácia sa realizuje ako základný vzťah pomenúvajúceho k pomenúvanému objektu. Dôležité je však aj samostatné fungovanie toponyma v jazykovej komunikácii, teda jeho použitie pri identifikácii objektov (Majtán, 1976, s. 32; 1996, s. 9).

Pri motivácii V. Šmilauer (1966, s. 124 – 154) hovorí o prírodných, historických a kultúrnych podmienkach. No je tu aj perspektíva a postoj pomenúvajúceho a tiež podmienky a okolnosti, za akých pomenovací akt prebieha. Vidíme teda pomenúvané, ako ho vnímal pomenúvajúci. V neskoršej fáze je tu rozhodujúci finálny proces akceptácie názvu a jeho zakotvenie v spoločenskom úze.

Rozboru formálnej stránky sa v tomto príspevku bližšie nevenujeme. No forma sa realizuje prostriedkami slovotvorných toponymických modelov tak, že reaguje vždy na určitý pomenovací model (← pomenúvacia potreba, motivácia) (porov. Šrámek, 1973). Preto aj fakt, že niektorý názov vznikol konkrétnym slovotvorným postupom a stal sa v istej podobe súčasťou úzu, mnoho napovedá o faktoroch spoločenských, psychologických a určite aj štýlotvorných a estetických.

2. S týmto teoretickým podkladom pristupujeme k vecnej stránke onymickej motivácie tatranských oroným. Zaznamenali sme obsahovo-sémantické kategórie vymedziteľné zámenami ČO, AKÝ, ČÍ, KDE (porov. Šrámek 1972, podľa Majtána, 1996, s. 10). V kategórii ČO evidujeme primárne oronymá, ktorých referenčné objekty sa vyznačujú veľkou mierou jedinečnosti, sú charakteristické istou výraznou črtou a nesú príznak priameho i preneseného opisu. V lexikálnej rovine tu rozlišujeme spisovnú i nárečovú lexiku, zdobneniny, archaizmy; napr. priame *Hrebienok, Kriváň, Pálenica, Prielom, Rinias, Rakytovec, Sediľko*; metaforické a metonymické *Bradavica, Cmiter, Kupola, Kvetnica, Muráň, Náková, Ostrva, Oštep, Patria, Rysy, Satan, Schodíky, Váha, Zlomiská*.

Kategória AKÝ/-á/-é je najobsiahlejšia a zahŕňa oronymá priameho i preneseného významu s funkciou opisu, charakteristiky i lokalizácie. Boli motivované rozličnými faktormi prakticky v každom období osídľovania podhoria i vysokohorského terénu, jeho priemyselného aj turistického rozvoja. Práve tu sú významné sekundárne názvy, ktoré vznikli podľa názvu blízkych dominantných alebo z rôznych dôvodov významnejších objektov. Zástupcami sú napr. *Vysoká, Ladový štít, Červená dolina, Hrebeň Vidiel, Dolina Zlomisk*. Často sa rovnaké názvy, resp. objekty v sústavách odlišujú pomocou opozície *malý – veľký*, napr. *Veľký Kostol* a *Malý Kostol*; *vyšný – nižný*: *Nižné Sivé pleso, Vyšné Sivé pleso*; tiež *dolný – horný* aj *prostredný/-á/-é*: *Dolný Kotol, Horný Kotol, Prostredný Kotol*.

Kategória ČÍ obsahuje staršie oronymá najmä z obdobia osídľovania podhoria po tatárskom vpáde, šoltýsskej kolonizácie a prvotného vytyčovania katastrálnych území podhorských obcí (od 13. stor.), neskôr pastierstva, baníctva a iného podnikania, i novšie názvy z čias prvých vedeckých (geologických, botanických a pod.) prieskumov územia, ďalej priekopníctva horského vodcovstva, turizmu, rekreácie a športu (19. a 20. stor.). Ide o primárne aj sekundárne oronymá s priamym významom. Vyjadrujú príznak vlastníckych pomerov a príslušnosti – motivantom je názov obce alebo územného celku. Vyjadruje sa aj oslavnosť alebo pamätnosť, tiež priznanie prvého výstupu alebo záznam o inom športovom

výkone – motivantom je osobné meno. Príklady: *Slavkovská dolina*, *Starolesnianska poľana*, *Spišský štít*, *Rumanov štít*, *Nefcerka*, *Daxnerovo sedlo*, *Veverkov žľab*, *Sawického pilier*.

Do kategórie KDE radíme oronymá s príznakom lokalizácie, ktorý je jedným z najdôležitejších, i keď v pásme nad hornou hranicou lesa ide zväčša o menej významné objekty. Väčší význam majú v pásme lesa a pod jeho dolnou hranicou, resp. v blízkosti intravilánov. Ich reálny počet však určite nie je zanedbateľný. Zaznamenali sme napr. *Dolný Kotol*, *Prostredný hrebeň*, *Pod Križnou*, *Pod Jamami*, *Hrádok nad Pavúcou dolinou*, *Pod Rakytovcom*, *Nad Hrádkami*, *Pod Hrádkami*, *Veža pod Skokom*, *Dolinka pod Váhou*, *Kotlina pod Dračím sedlom*, *Kotlina pod Žabím koňom*, *Pod Vančovou*, *Ihla v Dračom*, *Sedlo pod Ostrvou*, *Na Tmavom kameni* a i.

3. Na tomto mieste sa pozrieme na obsahovú špecifiku vysokotatranských oroným bližšie. Niektoré názvy môžu byť začleneniteľné do viacerých skupín.

Jedným z najvýznamnejších motivačných činiteľov pri vzniku tatranských oroným sú **prírodné podmienky**. Určujúci je charakter doliny, štítu, geológia, geomorfológia, resp. tvar skalných objektov, dojem, akým mohol objekt pôsobiť na návštevníka horského prostredia, klimatické podmienky.

S priamym významom sem patria primárne i sekundárne názvy: *Furkotská dolina* (*furkot*, t. j. frkot, zurčanie vody), *Granátové veže*, *Granátový roh* (*granát*, t. j. druh minerálu), *Gulatý kopec*, *Hrebienok*, *Kolová dolina*, *Kolový štít*, *Kotlový štít*, *Kriváň*, *Ladový štít*, *Malá Studená dolina*, *Malá Zmrzlá dolina*, *Malý svah*, *Ostrý štít*, *Prostredný hrebeň*, *Prostredný hrot*, *Priečne sedlo*, *Prielom*, *Rysy*, *Sediello*, *Skalnatá dolina*, *Snehový štít*, *Široká veža*, *Škaredý žľab*, *Štrbavý hrebeň*, *Temná Tichá dolina*, *Temnosmrečinská dolina*, *Temné smrečiny*, *Tichá dolina*, *Urvaná skala*, *Úšusky*, *Úšusty*, *Veľká Studená dolina*, *Veľký svah*, *Veľká Zmrzlá dolina*, *Východná Vysoká*, *Vysoká*, *Zlobivá* (z nár. *zlob*, t. j. žľab; „žľabovitá“), *Zlomiská*.

S nepriamym metaforickým alebo metonymickým významom: *Bradavica*, *Bystrá lávka*, *Bystré sedlo*, *Cmíter*, *Divá kotlina*, *Divá veža*, *Galéria Ganku*, *Ganek*, *Hrebeň Vidiel*, *Kupola*, *Kôň*, *Mních*, *Druhý Mních*, *Muráň*, *Nákova*, *Nos*, *Ostrva*, *Oštepy*, *Patria*, *Pyšný štít*, *Senná kopa*, *Sesterská lávka*, *Schodíky*, *Trigan*, *Ťažká dolina*, *Váha*, *Varešková kotlina*, *Večný dážď*, *Veľký Kostol*, *Malý Kostol*, *Veža*, *Zámky*, *Závory*.

S prírodným profilom súvisí často za rôznych podmienok aj **farba**. Najčastejšie ide o sfarbenie skaly alebo vody, niekedy o farbu rastlinného porastu. Väčšinou je význam metaforický. Podobne ako pri iných oronymách vo V. Tatrách nezriedka dochádza

k rozšíreniu názvu, resp. významu z iných blízkych objektov. Primárne pomenovanými objektmi bývajú často plesá a potoky. Zaznamenávame: *Belasá veža*, *Bielovodská dolina*, *Červená dolina*, *Čierna hora*, *Čierny štít*, *Dolina Bielych plies*, *Dolina Bielej vody/Dolina Kežmarskej Bielej vody*, *Dolina Zeleného plesa*, *Sivý hrebeň*, *Žltá kotlina*, *Žltá stena*, *Žltá veža*.

Motivantmi s veľkým potenciálom sú v rámci prírodnej zložky **fauna a flóra**. Motivujú priame i prenesené názvy na základe výskytu, podobnosti alebo iným súvisom s nimi. Autormi sú zväčša pastieri a pytliači, príp. horolezci a zlatokopi, ktorí vytvorili názvy s apelatívom *žaba* – ako rozprávková bytosť a strážca pokladov v plesách: *Žabie plesá* → *Žabí kôň*. Podobne aj *kačka* v názvoch *Kačacie pleso* → *Kačacia dolina*; v niektorých prípadoch teda názov motivuje mytológia a povesť. Dochádza aj k prepojeniu s farbou rastliny, napr. *Červené vrchy*, a tvarom objektu, napr. *Mačací kotol*, *Dromedárov chrbát*, *Kôň*, ktorých pôvodcami sú horolezci. Ďalšie oronymá: *Barania kotlina*, *Barania dolinka*, *Baranie rohy*, *Havran*, *Jahňací štít*, *Jahnence*, *Jastrabia veža*, *Jašterica*, *Kačací štít*, *Kobyliá dolina*, *Kobyli vrch*, *Konský žľab*, *Kozí hrebeň*, *Kozí štít*, *Krahulčie*, *Lastovičia štrbina*, *Líščie diery*, *Malá a Veľká Svišťovka*, *Medvedia lúka*, *Medvedí žľab*, *Ovčie sedlo*, *Pavúčia dolina*, *Svišťový štít*, *Veľká Capia veža*, *Mengusovský Volovec*, *Volia veža*, *Vtáčnik*.

S miestnou flórou súvisí motivácia výskytom rastliny aj činnosťou botanikov, bylinkárov, pastierov: *Javorová dolina*, *Javorová galéria*, *Javorový štít*, *Jedliny*, *Kôprová dolina*, *Kvetnica*, *Laliové sedlo*, *Litvorová dolina*, *Litvorový štít*, *Osikový vrch*, *Rakytovec*, *Skoruší diel*, *Skorušniak* (skoruša, t. j. jarabina), *Smrekovica*.

V súvislosti so živočíštvom Tatier sme spomínali aj **povesti a mytológiu**, resp. možno hovoriť o rozprávkach, a tiež o prienikoch z náboženského okruhu. Tieto kategórie dopĺňajú názvy: *Kačacia dolina*, *Kačací štít*, *Žabie plesá*, *Žabia dolina*, *Žabí kôň*, *Žabia Javorová dolina*, *Čertov chrbát*, *Satan*, *Satanov žľab*, *Diablovina*, *Pekelník*, *Dračia dolinka*, *Dračie sedlo*, *Dračí štít* a ďalšie od nich odvodené názvy.

Pokiaľ ide o **náboženstvo** ako také, resp. kresťanstvo, jeho odraz v názvosloví Tatier takmer nenachádzame. Rovnako to platí pre názvy ako súčasť patrocínia. Názvy z tejto oblasti tu zastupujú hlavne metafory na základe tvaru objektu: *Malý Kostol*, *Veľký Kostol*, *Kostolík*, *Mních*, *Druhý Mních*.

Ľudskú činnosť v oblasti Vysokých a Belianskych Tatier oronymá mapujú v súvislosti s postupom osídľovania, hospodárstva a všetkých druhov exploatacie. Významná je šoltýska kolonizácia a vznik nových obcí a panstiev na podhorí s hranicami katastra aj vo vysokohorskom pásme. Odrážajú aj históriu prvých prienikov do vysokohorského pásma za

účelom lovu, bylinárstva, hľadania drahých kovov. Dôležitými sa časom stali aj pastierstvo a trendy súvisiace s valaskou kolonizáciou, a tiež baníctvo a jeho postupný rozvoj v rámci celého súdobého Rakúska-Uhorska. Na prelome 19. a 20. stor. významnú úlohu zohral aj rozvoj priemyslu.

Materiál o procesoch kolonizácie, správnych skutočnostiach ako vlastníctvo obcou aj jednotlivcom a rôznej inej činnosti obyvateľov obcí máme v podobe priamych názvov: *Batizovská dolina* ← ojkonymum (ďalej oj.) *Batizovce* ← osobné meno (ďalej OM) *Batiz*; *Dolina Kežmarskej Bielej vody* ← hydronymum *Kežmarská Biela voda* ← oj. *Kežmarok*; *Gerlachovský štít* ← oj. *Gerlachov* ← OM *Gerlach*; *Huncovská dolina* ← oj. *Huncovce*; *Lomnický štít* ← oj. *Veľká Lomnica*; *Kežmarský štít*, *Malý Kežmarský štít* ← oj. *Kežmarok*; *Mengusovská dolina* ← oj. *Mengusovce*; *Nefcerka* ← OM *Nefcer*¹; *Slavkovská dolina*, *Slavkovský štít* ← *Veľký Slavkov*; *Spišský štít* ← územný názov *Spiš*; *Starolesnianska poľana* ← oj. *Stará Lesná*; *Štôlska dolina* ← oj. *Štôla*; *Tribšské* ← oj. *Tribš*; *Važecká dolina* ← oj. *Važec*; *Velická dolina*, *Velické granáty* ← oj. *Veľká*; *Ždiarska vidla* ← oj. *Ždiar*.

Ďalšie priame i prenesené názvy odkazujúce na **zlatokopeckú a banskú činnosť**: *Medená kotlina*, *Nemecký rebrik* (po činnosti kežmarskej nemeckej rodiny Fábryovcov), *Karbunkulový hrebeň* (*karbunkul*, t. j. druh drahokamu), *Predné a Zadné Meďodoly*, *Štôlska dolina*, *Zlaté vrátka*, *Zlatý hrb* a podľa niektorých výkladov aj *Kôprová dolina*² a i.

Na **chov dobytká a pastierstvo** odkazujú napr. *Kobyliá dolina*, *Konský žľab*, *Košiar*, *Mraznica* (t. j. zimná stajňa), *Predné a Zadné Jatky*, *Stádlo* (t. j. obdoba „košiara“ pre hovädzí dobytok). Ďalšie niekdajšie profesie a činnosti dokladujú názvy *Mlynická dolina*, *Pálenica* (výroba uhlia), ale aj *Strelecké polia*, *Strelecká veža*, *Zbojnícka pláň*, *Zbojnícka skala*, ktoré sa v skutočnosti vzťahujú na pytlíctvo a lov kamzíkov a svišťov.

Politické a ideologické zásahy sa týkajú hlavne najvyššieho vrcholu *Gerlachovského štítu*. Jeho názov bol prvýkrát účelovo zmenený počas rakúsko-uhorskej monarchie na *Štít Františka Jozefa*, po prvej svetovej vojne sa objavilo úsilie pomenovať ho ako *Štít legionárov*, resp. *Legionársky štít*. Od roku 1949 v rámci Československej republiky nadobudol na krátky čas názov s oslavným charakterom *Stalinov štít* na počesť vtedajšej hlavy ZSSR J. V. Stalina. Podobný pokus sa týka aj vrcholu *Baraních rohov*, ktoré sa mali nazývať *Štít Lajosa Kossutha*.

¹ Pôvodne *Nefzer*; porov. aj <http://www.vysoke-tatry.info/vyklad.php?tatry=248> (2011-11-02) a i.

² Za predpokladu, že pôvod názvu je v nem. slove *Kupfer*, t. j. meď. Ďalšou možnosťou je však rastlina *kôprovník bezobalný* (*Ligusticum mutellina* L.) (Bohuš, 1996, s 256).

Osobné mená a činnosť ďalších osobností spoločenského života, politiky, kultúry, vedy a tých, ktorí prispievali k rozvoju regiónu po všetkých stránkach, motivovali názvy s príznakom pamätnosti, napr. *Daxnerovo sedlo* ← Š. M. Daxner (politik); hydronymá *Wahlenbergove plesá* ← G. Wahlenberg (botanik); *Vajanského vodopád* a *Hviezdoslavov vodopád* (spisovatelia). Podľa priekopníkov horolezectva a horského vodcovstva *Dubkeho lávka* ← E. Dubke; *Chalubinského brána* ← T. Chałubiński; *Rumanova dolinka*, *Rumanov štít* ← J. Ruman; *Urbanove veže* ← M. Spitzkopf Urban; *Wachterka* ← J. Wachter. Neskôr napr. *Birkenmayerov pilier*, *Sawického pilier*, *Veverkov žľab* a mnohé ďalšie názvy horolezeckých ciest a častí skalných útvarov.

Podľa konkrétnych **udalostí** vznikli napr. názvy *Krčmárov žľab*, *Emericzyho nárek* (posmešný). Takéto názvy postupne pribúdajú.

4. Samostatnú časť venujeme názvom horolezeckých a skalolezeckých ciest. J. Bauko (2007, s. 190) ich označuje ako orohodonymá³. Predstavujú najmladšiu a veľmi rozsiahlu súčasť tatranskej oronymie. A tiež veľmi svojskú.

Dajú sa označiť za mikrosociálne toponymá (MST), keďže ich používa relatívne malá a uzavretá sociálna skupina. Od typických MST sa však odlišujú ustálenosťou, pomerne veľkou dôležitosťou (pre horolezcov) a sú aj písomne zaznamenávané či už v horolezeckých sprievodcoch, alebo v iných médiách (Bauko, 2007, s. 190).

Kým staršie bývajú najčastejšie motivované osobným menom autora projektu, „prvolezca“, nové majú motiváciu rôznu, pričom bez vysvetlenia samotného autora je často nemožné podať presnú interpretáciu. Prostredníctvom tohto kontrastu sa snažíme zhodnotiť možné posuny vo vnímaní objektívnej reality pri pomenovaní a mieru (relatívnu) ich závažnosti. Na ukážku uvádzame register niektorých vysokotatranských orohodoným s týmito druhmi motivantov:

- antroponymá – osobné meno autora projektu: *Andráši – Puškáš*, *Gálfy – Urbanovič*, *Grószova cesta*, *Motyková cesta*, *Orolinov ľad*, *Birkenmajer*, *Weberovka*, *Krišákove platne*;
- charakteristika cesty, resp. jej znaky: *Chrbtom*, *Cez Trigan*, *V zostupe úbočím*, *Rebrom na Patriu*, *Ľavou časťou veže*, *Krátky proces*, *Relaxačný kút*, *Červené previsy*;
- tvar a charakteristické črty skaly: *Veľký kút*, *Pilier*, *Veľká zeď*;
- poloha: *Kút v platni*, *Za Sliezkym domom*, *Ľavý pilier*;

³ *Orohodonymum* je nový, málo vžitý termín. Zatiaľ neprebehla odborná diskusia o jeho potrebe.

- konkrétne udalosti pri lezení: *Všetko v poriadku*, *Zbohom Amerika*, *Šesť omrznutých prstov*, *Poludňajší kľud*, *Škótska anabáza*, *Hľadanie skaly*, *Deň žaby*, *Motýlí útok*, *Nedokončená kantiléna*, *Všetko je naopak*;

- poveternostné podmienky: *Snehová Odysea*, *Zima na krku*;

- toponymá: *Sunset Boulevard na Jastrabke*, *Poľská cesta*, *Patagónske leto*, *Brnenská cesta*, *Opavská cesta*;

- oblasť umenia (hudba, film, literatúra): *Matrix*, *Star Gate*, *Rock 'n roll*, *Žbirka*, *Quo Vadis*, *Eadová Alica v krajine zázrakov*, *Tragikomédia*, *Neznesiteľná krehkosť bytia*;

- fiktívne slová, okazionalizmy, slovné hračky: *Nás nedobegat'*, *Moribundus*, *La Šarapata*;

- slovo a slovné spojenie v inom jazyku: poľ. *Halny Wiater*, čes. *Francouzský polibek*, ang. *Jetstream*, *Piranha*, *Kindergarden*, špan. *Vamos a la placa*, *La Bomba*, *Sin Compromiso*, *Bailando*, lat. *Quo Vadis*, *Via Verona*, *Requiem*, iné *Pitahaya*;

- expresívnosť, frazeologizmy, nespisovná lexika: *Sopel*⁴, *Brnenska cesta*, *Jaskyňky*, *Poludňajší kľud*, *Zakázané ovocie*, *Belzebub*, *Presratá línia*, *Voňavá cesta*, *Tieň pokánia*;

- ďalšie príklady: *Cyklistický ľad*, *Čary*, *Čerešňový pilier*, *Čertova svadba*, *Mandala*, *Ostrá realita*, *Pach krvi*, *Pavúci lezú do neba*, *Pontónový kút*, *Pre pokoj duše*, *Tulák po hviezdach*, *Zrkadlo doby*, *Žlté plamene*, *Arkáda*, *Cesta pre Lukáša*, *Cigánska hračka*, *Čakajúci komín*, *Divočina*, *Elegancia*, *Hodená rukavica*, *Kadilak*, *Kráľovnin závoj*, *Lubkin úsmev*, *Malá dáma*, *Mentálne rolety*, *Muchy v očiach*, *Mzda strachu*, *Oko bere!*, *Penelopa*, *Potmehúti*, *Pozdrav z pieskov*, *Právě jsem se vrátil z hradu*, *Prelúdium*, *Ruská ruleta*, *Samotáři v dave*, *Staré kolená*, *Stony a vzlyky*, *Šach-Mat*, *Teoretická mechanika*, *Utópia*, *Vnútorňý nepriateľ*, *Výzva Koze*, *Zmätok mysle*, *Zubný kaz*, *Žolík*.

Diapazón motivačných činiteľov je tu, prirodzene, veľmi široký. Nami vymedzené kategórie sa často prekrývajú a súčasne zastrešujú rôzne typy príznakov a príznakovosti. Naším zámerom nebola dôsledná klasifikácia, ale zhrnutie a porovnanie.

Na základe tohto materiálu sa dá konštatovať, že okrem histórie a kultúry spoločenstva môže byť v onymickej nominácii aj pri orientačne pomerne dôležitých objektoch určujúci do istej miery tiež subjektívny aspekt. „Pomenúvanie objektívnej reality zodpovedá vnútornému svetu človeka“ (Krško, 1998, s. 294) a oproti minulosti sledujeme viacej subjektívnosti, ba snád' istej liberálnosti vo výbere pomenúvacích prostriedkov. Vyslovujeme názor, že dokážeme pomenovací akt často identifikovať tiež ako tvorivý akt individua. Vidíme väčšiu

⁴ Pomerne pravdepodobným motivantom tohto názvu je aj poľské slovo *sopel*, t. j. cencúľ.

kreativitu, fantáziu, osobné zážitky, emotívnosť, generačnosť, rebelantstvo, expresívnosť, humor a recesiú, množstvo kultúrnych referencií, a to miestami aj v nesúlade so súčasným trendom ekonomizácie jazyka.

Vo Vysokých Tatrách zrejme táto „nová sloboda“ súvisí prosto s tým, že došlo k zúženiu priestoru pre nové názvy. Kým v minulosti nové názvy vytyčovali hranice katastrov a pomenúvali najväčšie masívy a dôležité doliny, dnes už je oronymická mapa husto popísaná – voľný priestor predstavujú iba menej významné objekty, ktoré sú predmetom záujmu určitej mikrosociety. V jej priestore dochádza k zrýchleniu a zjednodušeniu procesu akceptácie názvu. Názov sa stáva súčasťou úzu okamžite a bez vonkajšej kontroly či „cenzúry“⁵. Významnú úlohu pri tom zohrávajú aj elektronické médiá – internet – kde sa nové názvy zaznamenávajú a uvádzajú do života. Dôležitým faktorom je anonymita a možnosť pre autora „skryť sa za dav“.

5. V príspevku sme teda predstavili malú vzorku vysokotatranských toponým. Vznikol stručný náhľad na rôznorodosť pomenúvacích potrieb jedného regiónu Slovenska a na to, ako sa tento onymický priestor zaplňa. Zosumarizovali sme najproduktívnejšie motivačné faktory pri tvarovaní vysokotatranskej toponymie. Ich významnosť sa s vývinom spoločnosti mení. Za najstarších čias územie Tatier predstavovalo pre spoločnosť hodnotu predovšetkým z hľadiska prírodných zdrojov v rámci katastrálnych území obcí. Neskôr sa postupne ťažisko záujmu presunulo na rozvoj vedy, rekreácie a športu. Dnes sa ako motivanty v oblasti toponymie presadzujú skôr osobnosti, kultúra, konkrétne udalosti a individualita než samotný prírodný charakter horstva či vlastníctvo. Toto dobre vystihujú súčasné názvy horolezeckých ciest. Najnovšie názvoslovné jednotky vznikajú v kontexte rozvinutého turizmu práve v tejto časti toponymie.

Kartografické pramene

A. Chytil. M 1 : 75000. Praha: Zemepisný ústav M. N. O. okolo roku 1900.

Hohe Tatra. M 1 : 75000. 1896/97. Dostupné na <http://www.vysoketatry.com/mapy/r/r1896.html> (2011-05-05)

⁵ Protikladom je tu požiadavka A. Puškáša roku 1987, že nové mená treba vyberať racionálne a „súčasne z jazykovej i z obsahovej stránky treba zladovať ich charakter a znenie s historickým názvoslovím Tatier“ (Puškáš, 1987, s. 16). V jeho knižnom horolezeckom sprievodcovi nachádzame prevažne názvy tvorené s istou dávkou serióznosti, reprezentatívnosti a ctižiadostivosti autorov. Ide o názvy typu *Andráši – Puškáš, Grószova cesta*, príp. *Lavou časťou veže*. V rovnakom duchu sa nesie tvrdenie V. Šmilauera na margo psychológie pomenúvania roku 1966: „Je velmi málo pravděpodobné, že by se osada jmenovala ‘cibule, réva, vidle, zlatý drátek‘ atp.“ (Šmilauer, 1966, s. 157 – 158).

Tátra Gebietes. M 1 : 25000. K. und k. militär-geographischen Institute zu Wien. 1896/97.

Vysoké Tatry. M 1 : 75000. Praha: Orbis, Gustav Hofmann. 1951. Dostupné na <http://www.vysoketatry.com/mapy/r/r1951.html> (2011-05-05)

Vysoké Tatry. M 1 : 50000. Bratislava: Slovenská kartografia 1993.

Vysoké Tatry. M 1 : 50000. Harmanec: Vojenský kartografický ústav 1998.

Vysoké Tatry. M 1 : 25000. Harmanec: Vojenský kartografický ústav 1999.

Literatúra

BAUKO, Ján: Motivácia vzniku názvov horolezeckých ciest. In: *Súradnice súčasnej onomastiky*. Eds. M. Považaj, P. Žigo. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2007, s. 190 – 203.

BOHUŠ, Ivan: *Od A po Z o názvoch Vysokých Tatier*. Tatranská Lomnica: Štátne lesy TANAP-u 1996. 458 s.

KRŠKO, Jaromír: Toponymá v komunikácii malých sociálnych skupín. In: *Varia VII*. Zborník materiálov zo VII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 3. – 5. 12. 1997). Ed. M. Nábělková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 293 – 300.

MAJTÁN, Milan: Mimojazyková stránka toponyma. In: *VI. slovenská onomastická konferencia*. Ed. M. Majtán. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1974, s. 31 – 38.

MAJTÁN, Milan: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1996. 192 s.

PUŠKÁŠ, Arno: *Vysoké Tatry VIII. Horolezecký sprievodca*. Bratislava: Šport, slovenské telovýchovné nakladateľstvo 1987. 168 s. + 72.

ŠMILAUER, Vladimír: *Úvod do toponomastiky (nauky o vlastných jménech zeměpisných)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1966. 233 s.

ŠRÁMEK, Rudolf: Toponymické modely a toponymický systém. In: *IV. slovenská onomastická konferencia*. Ed. M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1973, s. 135 – 146.

Elektronické zdroje

Horolezectvo. <http://www.climb.sk/> (2011-11-02)

Horolezecký klub. <http://www.hkprometeus.sk/?p=521> (2011-11-02)

Horolezecký sprievodca. <http://www.tatry.nfo.sk/> (2011-11-02)

Turistická mapa – slovenská. <http://mapy.hiking.sk/> (2011-06-04)

Valtická, Radouňova, Na Blanici
(k problematice detoponymických urbanonym)

Pavel Štěpán

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

V příspěvku se zaměříme na názvy pražských ulic vycházející ze zeměpisných jmen, nejprve na jejich motivaci (motivace bude vymezena na základě funkčního hlediska), dále pak na jejich formální stránku, a to především jejich slootovornou strukturu.

1. Motivace

Detoponymická urbanonyma plní několik základních funkcí:

1.1. Orientační funkce – vyjádření polohy nebo směru

Polohu nebo směr ulice vyjadřují jednak předložková urbanonyma (*V Klukovicích, Nad Trojou, Do Lipan, Ke Smíchovu*), jednak názvy utvořené sufixem *-ský* (*Zbraslavská, Brněnská, Opatovská*). Zatímco v menších městech tvoří názvy vyjadřující směr nebo polohu často většinu detoponymických urbanonym, v Praze nad nimi výrazně převládají názvy, které mají funkci jinou, a to honorifikační a/nebo systémiotvornou.

1.2. Honorifikační funkce

Za honorifikační jména jsou obvykle považovány názvy, jejichž dominantní funkcí je připomínka nebo oslava určité osoby, události nebo místa. Podle J. Davida (2010, s. 133) se honorifikace stala určujícím rysem moderní (nejen) české urbanonymie. Na základě analýzy současných českých uličních názvů dochází J. David ke zjištění, že „největší podíl v honorifikačním motivu mají jména osobností (celkem 78 % všech analyzovaných honorifikačních urbanonym)“ (David, 2011, s. 179). Z názvů zeměpisných objektů, především měst, států a zemí vychází oproti tomu podle Davida jen 6 % honorifikačních urbanonym.

Honorifikační urbanonyma utvořená od toponym můžeme rozčlenit na dvě skupiny:

a) Urbanonyma připomínající určitou událost, která se v daném místě odehrála: např. *Zborovská* (podle bitvy u Zborova v roce 1917), *Lidická* (na památku zničení Lidic v roce 1942). U názvů tohoto typu je honorifikační funkce velmi výrazná.

b) Urbanonyma připomínající určitý významný zeměpisný objekt, např. *Košická, Slovenská, Krkonošská, Kavkazská* apod. U těchto pojmenování bývá honorifikační funkce méně výrazná, do pozadí ji často poněkud odsouvá funkce systémiotvorná. Urbanonyma tohoto typu se totiž většinou nevyskytují izolovaně, nýbrž vytvářejí rozsáhlejší

urbanonymické systémy. Tím přecházíme k funkci, kterou jsme označili jako funkci systémotvornou.

1.3. Systémotvorná funkce

Užití detoponymických urbanonym je výhodné zvláště tam, kde je zapotřebí pojmenovat na základě určitého systému větší množství ulic. Základem systému se obvykle stává soubor toponym z určitého území; toto území může mít různou velikost: může jít o malý region, okres, nebo například o celou Evropu. Jak již bylo uvedeno, systémotvorná funkce se může vyskytovat zároveň s funkcí honorifikační (a to tehdy, pokud je zeměpisný objekt, kterým je dané urbanonymum motivováno, dostatečně významný). Například v Praze-Bohnicích jsou ulice pojmenovány podle polských měst a regionů, např. *Lodžská, Toruňská, Poznaňská, Vratislavská, Štětínská, Bydhošťská, Opolská, Mazurská, Mazovská, Pomořanská*. Názorný příklad kombinace systémotvorné a honorifikační funkce detoponymických urbanonym představují urbanonyma v pražské čtvrti Vinohrady. Ve 20. letech 20. století zde byl zaveden systém uličních názvů připomínající výsledek 1. světové války, vycházející ze jmen států tzv. Dohody a jejich hlavních měst (např. *Americká, Anglická, Belgická, Italská, Jugoslávská, Londýnská, Bruselská, Římská, Bělehradská*).

V Praze se však nezřídka setkáváme i s urbanonymickými systémy, které vycházejí z názvů obcí často i velmi malých a nepříliš významných. V těchto případech podle našeho názoru o honorifikačním motivu nelze uvažovat.

V řadě případů můžeme sledovat určitou souvislost mezi polohou čtvrti v rámci Prahy a směrem, kterým leží region, jehož obce se staly základem vzniklého systému. Například v Klánovicích, ležících na samém východě Prahy, byly ulice pojmenovány podle obcí ve východních Čechách, konkrétně na Královéhradecku (např. *Smiřická, Bělečská, Všecká, Smidarská*). V Řeporyjích (na západě Prahy) urbanonyma vycházejí z názvů obcí v západních Čechách, především na Plzeňsku a Domažlicku (*Losinská, Žilovská, Postřekovská, Všecká*), v Dolních Chabrech (sever Prahy) je zaveden systém podle názvů severočeských obcí (*Pruněvská, Osecká, Bolebořská, Doubická, Libědice*). Tato logika však neplatí vždy. Kupříkladu v Sobíně, který je nejzápadnější pražskou čtvrtí, jsou ulice pojmenovány podle názvů obcí ležících na jihovýchodní Moravě (*Valtická, Bzenecká, Jasenická, Brňovská*), v Letňanech (severovýchod Prahy) jsou ulice mimo jiné pojmenovány podle obcí v západních a jižních Čechách (*Chebská, Ašská, Bechyňská, Prachatická, Velhartická, Velešínská*), v Horních Měcholupech (jihovýchod Prahy) vycházejí urbanonyma z názvů obcí na Plzeňsku (*Křimická, Ejpovická, Kožlanská, Kaznějovská, Dýšinská*).

1.4. Další specifické případy – naznačení majetkového vztahu

V některých případech urbanonymum utvořené od toponymického základu určitým způsobem naznačuje majetkový vztah osoby nebo instituce k objektu nacházejícímu se v dané ulici nebo v její blízkosti. Jde jednak o názvy zachycující majetkové poměry ve vzdálené minulosti (obvykle ve středověku), jednak o názvy zcela nové, odrážející vlastnictví v současné době. Do první z těchto dvou skupin urbanonym patří kupříkladu název ulice *Saská* na Malé Straně, pojmenované podle tzv. Saského domu, který Karel IV. ve 14. století věnoval saskému vévodovi Rudolfovi II., dále pak ulice *Mělnická* a *Plaská* na rozhraní Malé Strany a Smíchova, nazvané podle zdejších dvorů, které patřily mělnickému proboštovi a cisterciáckému klášteru v Plasech.

Druhou skupinu zcela nových názvů reprezentují urbanonyma *Skandinávská* a *Sárská* v Praze-Zličíně. V první z těchto dvou ulic se nachází švédský, tedy „skandinávský“ obchodní dům IKEA, ve druhé pak hypermarket Globus; tento maloobchodní řetězec založil podnikatel ze sárského města St. Wendel.¹ Je pravděpodobné, že podnět k pojmenování daných ulic vyšel od těchto firem, ovšem reklamní funkce těchto urbanonym patrně není příliš výrazná; kupříkladu skutečnost, že řetězec Globus byl založen v Sársku, není zřejmě všeobecně známa.

2. Formální stránka

Analýza formální stránky pražských detoponymických urbanonym ukázala, že tento typ uličních názvů je ze slovotvorného hlediska nad očekávání pozoruhodný a rozmanitý, mnohá urbanonyma vykazují výrazná slovotvorná specifika a odchylky od českého urbanonymického systému. Zde upozorníme jen na několik pozoruhodných typů pražských detoponymických urbanonym (podrobněji viz Štěpán, 2011).

2.1. Typ *Nejdkova*

Urbanonyma *Nejdkova* a *Radouňova* v Řeporyjích jsou zdánlivě utvořena od osobních jmen, vycházejí však ze jmen místních (*Nejdek*, *Radouň*; srov. též Lašťovka – Ledvinka, 1997 – 1998, dále citováno jako PrUl). Tento výklad podporují dvě skutečnosti: jednak je v Řeporyjích zaveden systém detoponymických urbanonym, jednak příjmení *Nejdek* ani *Radouň* nejsou v současných pramenech doložena. Tento způsob tvoření je zcela neobvyklý, nemá obdobu ani v pomístních jménech. Jedná se o analogické tvoření podle posesivních adjektiv.

¹ Viz http://cs.wikipedia.org/wiki/Globus_%28obchodn%C3%AD_%C5%99et%C4%9Bzec%29, cit. 20. 11. 2011.

2.2. Tvoření nulovým sufixem

V pražské urbanonymii se setkáváme s řadou případů, kdy toponymum bylo na ulici přeneseno bez jakékoli slovotvorné obměny. Nelze zde přitom hovořit o přenášení jména blízkého objektu, neboť oikonymický objekt je od objektu urbanonymického vždy velmi vzdálen a mezi těmito dvěma objekty neexistuje žádná souvislost. Pojmenovací motiv urbanonym tohoto typu je shodný jako u názvů ulic utvořených sufixem *-ská*.

2.2.1. Typ *Lipí, Mezihoří*

V Horních Počernicích se nachází osm urbanonym utvořených nulovým sufixem z oikonym zakončených na *-í*: *Lipí, Mezihoří, Mezilesí, Meziluží, Podůlší, Trní, Zábrodí, Zámezí*. Bez znalosti místní terénní situace a urbanonymického kontextu v dané lokalitě bychom tato urbanonyma nepochybně interpretovali jako vzniklá iradiací (tj. přenesením) z pomístních jmen nebo přímo odrážející polohu konkrétní ulice, byla však utvořena od stejně znějících názvů severovýchodočeských obcí.

2.2.2. Typ *Slaná, Sněžná*

K mylné interpretaci může vést i forma urbanonym jako *Bystrá, Deštná, Slaná, Sněžná, Studená, Veselá*. PrUI hodnotí uvedená urbanonyma jako „umělé“ nebo „uměle vytvořené“ názvy, o jejich souvislosti s oikonymy neuvažuje. Z urbanonymického kontextu však jasně vyplývá, že i tyto názvy byly motivovány místními jmény, patřícími obcím nacházejícím se v severovýchodních Čechách.

2.2.3. Typ *Nad Volyňkou*

Volně lze k urbanonymům tvořeným od toponym nulovým sufixem přiřadit předložkové názvy ulic typu *Na Nežárce, Nad Volyňkou*. I když se to jeví jako překvapivé, předložka zde neplní lokalizační funkci; tato urbanonyma mají tentýž pojmenovací motiv jako všechny dosud analyzované uliční názvy. V Uhříněvsi, kde je zaveden mimo jiné systém uličních názvů vycházejících z hydronym, se vyskytují tři urbanonyma, která vznikla spojením předložky se jménem jihočeské řeky: *Na Blanici, Na Nežárce, Nad Volyňkou*.

2.3. Nepravidelné změny v základech

Nepravidelnými změnami zde rozumíme neodůvodněné změny v základu, které mohly vzniknout nedopatřením. Uvedu pouze několik příkladů. Ulice *Chaltická* ve Vinoři byla pojmenována podle východočeské obce *Choltice*, urbanonymum by tedy mělo znít *Choltická*. Podobně ulice *Radostavická* a *Rošovická* (obě v Kolodějích), jejichž jména byla utvořena z názvů východočeských obcí *Radostovice* a *Rašovice*, by se měly nazývat *Radostovická* a *Rašovická*.

Složitější případ představuje urbanonymum *Běchorská* (Horní Počernice), u kterého PrUI uvádí, že bylo chybně utvořeno z názvu obce *Běchary* (u Kopidlna). Tento název vznikl v roce 1976, kdy zároveň pokračování této ulice dostalo pojmenování *Běchárská* (podle vsi *Běchárky* u Kopidlna). Lze předpokládat, že název *Běchorská* (a nikoli *Běcharská*) byl zvolen ve snaze jej aspoň trochu odlišit od názvu vedlejší ulice *Běchárská*. I tak se ovšem obě urbanonyma pro svou značnou podobnost velmi často zaměňovala, a proto krátce po jejich zavedení byly obě na sebe navazující ulice sloučeny do jedné pod názvem *Běchorská*; ulice *Běchárská* jakožto samostatná zanikla (PrUI).

3. Závěr

Cílem příspěvku bylo na základě materiálu pražských názvů ulic představit motivaci i formální stránku detoponymických urbanonym. Jednotlivé druhy motivace byly vymezeny převážně na základě funkčního hlediska; jednotlivá urbanonyma plní funkci orientační, honorifikační nebo systémotvornou. Na těchto funkcích jsou pak založeny konkrétní motivační typy – jména odrážející polohu nebo směr ulice, honorifikační pojmenování, urbanonyma vzniklá s cílem vytvořit v dané lokalitě určitý systém, který může zahrnovat i značné množství názvů. Tyto funkce se v jednotlivých případech mohou i vzájemně kombinovat. Specifický motivační typ představují detoponymická urbanonyma vyjadřující určitý majetkový vztah.

V druhé části příspěvku jsme upozornili na některé pozoruhodné formální odchylky od systému českých urbanonym, jež některé detoponymické názvy ulic vykazují. Následkem neobvyklé formy jména může nezdědky docházet k mylné interpretaci pojmenovacího motivu (např. detoponymická urbanonyma *Nejdkova*, *Radouňova* svádějí k výkladu z osobních jmen, ulice *Nad Volyňkou* je zdánlivě pojmenována podle polohy nad objektem zvaným *Volyňka*, přestože jihočeská řeka tohoto jména je od dané ulice značně vzdálena). Při užívání urbanonym v běžné komunikaci však motivace ustupuje do pozadí a neobvyklý způsob tvoření jednotlivých jmen přestává být relevantní, a proto většinu zmíněných odchylek od urbanonymického systému hodnotíme spíše jako jakési jeho „oživení“ než jako závažné prohřešky, které by bylo třeba napravovat.

Literatura

DAVID, Jaroslav: Honorifikace jako určující rys moderní urbanonymie. In: *Mnohotvárnost a specifická onomastiky*. IV. česká onomastická konference, 15. – 17. září

2010. Ostrava – Praha: Filozofická fakulta Ostravské univerzity – Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. 2010, s. 131 – 137.

DAVID, Jaroslav: *Smršov, Brežněves, Rychlonožkova ulice. Kapitoly z moderní české toponymie*. Praha: Academia 2011. 333 s.

LAŠŤOVKA, Marko – LEDVINKA, Václav a kol.: *Pražský uličník. Encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství 1 – 2*. Praha: Libri 1997 – 1998. 608 a 728 s.

ŠTĚPÁN, Pavel: Tvoření detoponymických urbanonym (na příkladu urbanonymie hlavního města Prahy). In: *Acta onomastica*, 2011, 52, s. 160 – 178.

Když Slováci mluví česky (analýza výslovnosti)

Veronika Štěpánová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Příspěvek navazuje jednak na referát Mariana Slobody o krácení v češtině a ve slovenštině z kolokvia mladých jazykovědců (Sloboda, 2006), jednak na autorčin referát z kolokvia, které se konalo v Modře-Harmónii (Štěpánová, 2010). V našem citovaném článku je rozebírána úroveň mluveného projevu studentů prvního ročníku oborů Dramatické umění a moderování a Loutkářské umění na soukromé Vyšší odborné škole herecké v Praze, s. r. o.; všichni mluvčí byli nahráváni v rámci předmětu ortoepie.

Zde se však budeme zabývat kategorií studentů, kteří do předchozího zkoumání nebyli zahrnuti, protože nebyli rodilými mluvčími češtiny. Podmínkou přijetí na VOŠ hereckou totiž není znalost češtiny ani např. maturita z ní. Všechna výuka probíhá v češtině, takže se nepředpokládá, že by se přihlásil někdo, kdo česky vůbec nerozumí, avšak studuje zde nezanedbatelný počet lidí, kteří při příchodu na školu češtinu aktivně neovládají. Většinou se pochopitelně jedná o studenty ze Slovenska, kterým komunikace v češtině po krátkém čase nedělá větší problémy a kteří např. v lexikální, morfologické a syntaktické rovině záhy skoro vůbec nechybují.¹ Jejich slovenský původ lze však odhalit v rovině fonetické; při poslechu jejich mluveného projevu rodilý Čech obvykle konstatuje, že mají tzv. „slovenský přízvuk“ (srov. Sloboda, 2006). Tuto skutečnost u většiny z nich snadno odhalí i naprostý laik, avšak pravděpodobně již nebude schopen přesně popsat, v čem konkrétně onen „slovenský přízvuk“ spočívá, tedy které jevy slyší odlišně, než jak je na ně zvyklý u rodilých Čechů. Právě těchto drobných odlišností češtiny a slovenštiny se týká tento příspěvek. Pokud je nám známo, žádná současná detailní fonetická studie na toto téma zatím neexistuje, náš příspěvek si neklade za cíl se jí stát, chtěli bychom pouze na toto jistě zajímavé téma upozornit a uvést několik základních odlišností, které jsme při analýze řeči studentů-Slováků vyzorovali (celkem byly zkoumány projevy 6 mluvčích).

¹ Případné slovakismy v projevech těchto mluvčích, kteří se snaží komunikovat česky teprve krátký čas, však nejsou obvykle ostatními českými studenty hodnoceny negativně, spíše mohou posloužit i jako zdroj obveselení (a vzhledem k omezené znalosti slovenštiny u většiny mladých Čechů i jako zdroj menších nedorozumění). Ve vyprávění jedné Slovenky o školním výletu z Bratislavy do Vídně se např. vyskytovaly věty „když jsme šli na výlet do Vídně“ a „přišli jsme k hranicím“. Česká kolegyně se jí v zápětí udiveně zeptala, zda opravdu šli na výlet takovou dálku pěšky, protože neznala významový rozdíl mezi českým a slovenským slovesem.

Většina studií, které se zabývají rozdíly mezi češtinou a slovenštinou,² fonetickou rovinu opomíjí, případně se soustředí pouze např. na fonologické odlišnosti nebo na rozdíly v asimilačních procesech (srov. např. Sokolová – Musilová – Slančová, 2005).³ Lze se setkat i s tvrzeními, že z hlediska artikulace se čeština od slovenštiny nijak výrazně neodlišuje (Hála, 1960).⁴ Když pomineme fakt, že kupř. inventář českých a slovenských hlásek není zcela shodný (tj. že v češtině se vyskytují hlásky, které nemá slovenština, a naopak),⁵ tak názor o nepatrných fonetických odlišnostech mezi češtinou a slovenštinou nelze považovat za zcela přesný. Často se např. při artikulaci hlásek jedná opravdu o rozdíly, které lze popsat jako tzv. jemné fonetické detaily, avšak pokud jsou tyto detaily pro posluchače významné natolik, že pouze podle nich identifikuje řeč nerodilého mluvčího, nelze pak tuto oblast považovat za lingvisticky nedůležitou.⁶

V tomto referátu se tedy soustředíme především na hláskovou (segmentální) rovinu jazyka, rovinu suprasegmentální pouze krátce zmíníme. Nebudeme však uvádět obecné rozdíly např. mezi českým a slovenským inventářem hlásek, zaměříme se pouze na jevy, které se vyskytly v analyzovaných českých projevech slovenských mluvčích. Zkoumat tak budeme především hlásky, které se vyskytují jak v češtině, tak i ve slovenštině (při zápisu fonetickou transkripcí IPA by jim tedy náležel stejný symbol⁷), avšak vyskytuje se u nich zřetelně slyšitelný artikulační rozdíl.

V oblasti samohlásek se zastavíme u přední vysoké samohlásky. U slovenských mluvčích se vyskytuje na české poměry velmi „úzké“ *i*. Rozdíl v artikulaci je především v tom, že ve slovenštině se jazyk vyklene více vzhůru, čímž se těsněji přiblíží k hornímu patru a vznikne tak užší rezonanční prostor, kudy prochází výdechový proud vzduchu. V češtině není jazyk takto silně vyklenut a přiblížen, prostor mezi ním a patrem je tedy širší, jak je zřetelně vidět na obrázcích 1 a 2 (viz příloha), které zachycují artikulaci krátké samohlásky *i* ve slovenštině a v češtině. Zde je třeba připomenout, že ve východní části Česka se vlivem nářečí vyskytuje rovněž obdobná artikulace „úzkého“ *i*, což může být vysvětlením, proč

² Rozdíly mezi češtinou a slovenštinou se opakovaně zabýval např. J. Zeman (1988, 1995 a 2007). V nejnovější citované studii uvádí rovněž výběrovou bibliografii k tématu výzkum vztahů češtiny a slovenštiny (za léta 1993–2007).

³ Dále viz např. Frinta (1929), Král (1966), Sabol (1998), Baláž (1995).

⁴ S Hálovým tvrzením, že „celkový ráz slovenských souhlásek se kryje úplně s českými“ (Hála, 1960, s. 37) lze souhlasit pouze tehdy, když připustíme větší míru zobecnění (např. při porovnávání hlásek u různých nepřibuzných jazyků se drobné artikulační i akustické rozdíly mezi českými a slovenskými souhláskami budou jistě jevit jako zanedbatelné).

⁵ Srov. např. popis slovenského hláskosloví v dobře dostupné příručce Slovenština (Bělič a kol., 1972).

⁶ V oblasti prozodických jevů zaujímá podobný postoj např. S. Ondrejovič (1987, s. 163).

⁷ V tomto příspěvku užíváme pro zjednodušení českou fonetickou transkripci, o ní viz např. web Fonetického ústavu FF UK (<http://fu.ff.cuni.cz/vyuka/transkripce/ceska.htm>, cit. 2012-02-12).

někteří posluchači z území Čech považují původem slovenské mluvčí za rodilé mluvčí češtiny, avšak pocházející z území Moravy nebo Slezska.⁸

S vokály, konkrétně s jejich délkou, souvisí i jeden výrazný a typický rozdíl mezi češtinou a slovenštinou. Jedná se o jev zvaný rytmický zákon, případně rytmické krácení či rytmické střídání délek. Ve slovenštině (stručně řečeno) dochází ke změně dlouhé slabiky na krátkou, pokud jí předchází jiná dlouhá slabika. Nejčastěji se tedy jedná o změnu dlouhé samohlásky v samohlásku krátkou. Ve slovenštině však existují i výjimky z tohoto pravidla a nelze tedy říci (jak potvrzuje Sloboda, 2006), že slovenským mluvčím dělá vždy problémy vyslovit v češtině ta slova, v nichž se vyskytují dvě dlouhé samohlásky ve slabikách za sebou.⁹ U některých typů a tvarů slov k tomu však dochází, a to i ve čteném textu¹⁰ (srov. spojení *načechrává jí* u jedné z mluvčích, které realizovala jako [načexra:vaji:], což vedlo u českých posluchačů k nepochopení celé věty, protože slovesný tvar *načechrávájí* v češtině rovněž existuje).

Více nápadných rozdílů se vyskytuje v oblasti souhlásek. Bohuslav Hála sice ve své práci *Základy spisovné výslovnosti slovenské* (1929, s. 27 – 29) konstatuje, že tvoření souhlásek [t, d, n] i jejich sluchový dojem jsou ve slovenské i české výslovnosti stejné, z podrobnějšího popisu však vyplývá, že přece jen shledal u těchto hlásek drobné artikulační (a z toho plynoucí akustické) rozdíly. Artikulační rozdíl, avšak nikoli akustický rozdíl se v Hálově výzkumu vyskytl rovněž v případě hlásky [l] (viz Hála, 1929, s. 51 – 54); další drobnější rozdíly byly zaznamenány u polozávěrových sykavek, tj. [c, $\widehat{d\check{z}}$, č, $\widehat{d\check{z}}$] (viz Hála, 1929, s. 35 – 43).¹¹

Naše analýza vychází pouze z poznatků sluchových (percepčních), nikoli z experimentálního zkoumání artikulace. Lze však předpokládat, že pokud se budou jednotlivé porovnávané hlásky lišit v akustické rovině, je nanejvýš pravděpodobné, že tento rozdíl je způsoben jejich odlišnou artikulací. Náš materiál vykázal percepční rozdíly jak u souhlásek [t, d, n, l, c, $\widehat{d\check{z}}$, č, $\widehat{d\check{z}}$], tak i u úžinových sykavek, tj. [s, z, š, ž]. U souhlásky [l]

⁸ Jak uvádí Hála (1960, s. 72): „Samohlásky slovenské se kryjí skoro úplně s českými, a to jak svou celkovou artikulační basí, tak i v jednotlivostech zejména v akustické podobě. Není proto třeba popisovat je podrobněji.“ S tímto tvrzením souhlasíme jen částečně, v případě hlásky *i* spatřujeme nezanedbatelný artikulační i akustický rozdíl, jak jsme popsali výše. V práci z roku 1929 Hála ojedinele zjistil zadnější dotyk jazyka o patro při artikulaci *e* a *u* v češtině než ve slovenštině, tento rozdíl (pokud opravdu existuje) jsme však neshledali percepčně závažným.

⁹ Podrobněji k tomuto tématu viz Sloboda, 2006.

¹⁰ Totéž zjistil M. Sloboda (2006); někteří slovenští respondenti v jeho výzkumu při čtení českých textů vyslovili krátký vokál v rozporu s grafickým zápisem, např. [ubi:ra] místo [ubi:ra:], [kra:tka] místo [kra:tka:].

¹¹ Viz též shrnutí Hálových závěrů v *Atlase slovenských hlásek* (Dvončová – Jenča – Král', 1969, s. 13).

pravděpodobně bude rozdíl nejen artikulační, jak konstatuje Hála, ale v případě analyzovaných studentů byl zřetelně slyšitelný i rozdíl akustický.

Zastavme se nyní u rozdílů v artikulaci jednotlivých souhlásek detailněji. Jak pro češtinu, tak pro slovenštinu platí, že dvojice exploziv [t] a [d] se liší nejen znělostí, ale i co do místa artikulace. Oba znělostní protějšky se sice řadí mezi hlásky alveolární, čili tvořené na dásňovém výstupku, neznělé [t] je však artikulováno více vpředu než znělé [d]. Pokud si řekneme [t] a [d] za sebou, ucítíme zřetelný posun jazyka směrem dozadu. Rozdíl mezi touto dvojicí českých a slovenských hlásek, který je z analyzovaných nahrávek dobře slyšitelný, zřejmě spočívá v tom, že artikulace u [t] i [d] ve slovenštině je o něco přednější než v češtině (čili jazyk je posunut blíže k horním řezákům) a dotyk jazyka o patro pravděpodobně o něco užší. Toto zjištění vyplývá i ze srovnání českých a slovenských artikulačních obrazů těchto hlásek (srov. obr. 3a, 3b a 4 v příloze) a dále i z porovnání příslušných palatogramů a lingvogramů. Jak se uvádí v Atlase slovenských hlások (Dvončová – Jenča – Král', 1969, s. 13), sluchový dojem z těchto slovenských hlásek je o něco „tvrdší“ než při jejich výslovnosti v češtině. S. Ondrejovič (1987, s. 159) rovněž konstatuje, že v češtině jsou tyto souhlásky napjatější než ve slovenštině. Obdobný rozdíl, tedy především přednější artikulace ve slovenštině oproti češtině, se vyskytuje i u souhlásek [n] a [l].

Podobně tomu bude zřejmě i u sykavek. V případě těchto hlásek však narážíme při srovnávání na určité komplikace. Za prvé je známo, že v češtině zde existuje poměrně značná artikulační variabilita, která může mít, ale i nemusí mít vliv na akustickou podobu hlásky (jinými slovy existuje mnoho způsobů, jak tyto hlásky tvořit; výsledný sluchový dojem pak bývá někdy shodný, jindy rozdílný). Za druhé se v případě sykavek v české populaci vyskytují velmi často výslovnostní vady, tzv. sigmatismus je nejrozšířenější řečová vada vůbec. Totéž bude jistě platit i pro slovenštinu. Pro nerodilého mluvčího a ve slovenské fonetice nebo logopedii nevzdělaného posluchače není tedy vůbec snadné odlišit, zda jistý percepční rozdíl je dán opravdu rozdílem mezi češtinou a slovenštinou, nebo se jedná o individuální odchylku daného mluvčího.¹² Je však zřejmé, že i u sykavek bude místo artikulace opět o trochu přednější než v češtině, jak je vidět např. ze srovnání např. českého a slovenského [š] (srov. v příloze obr. 5 a 6). Rovněž se z těchto artikulačních obrazů jeví jako pravděpodobné, že úžina je v případě českých sykavek o něco širší než u slovenských, tedy že ve slovenštině se jazyk více blíží hornímu patru.

¹² Podobně je třeba mít na paměti, že např. přízvuk je ve spisovné slovenštině umístěn na první slabice taktu (srov. Ondrejovič, 1987, s. 159) stejně jako v češtině, ačkoli 2 ze 6 zkoumaných osob zřetelně a pravidelně přízvukovaly slabiky předposlední, tzv. penultimy, což bylo dáno jejich nářečním původem.

Z oblasti spojování hlásek se zmíníme stručně o jednom zásadním rozdílu mezi češtinou a slovenštinou. Je jím tzv. splývavá, neboli vázaná výslovnost, která je ve spisovné slovenštině preferována, zatímco pokud se analogické projevy vyskytnou v češtině, jedná se z pohledu ortoepie obvykle o výslovnost chybnou. Jedním z projevů vázané výslovnosti je absence tzv. rázu, čili tvrdého hlasového začátku před slovy začínajícími na samohlásku. U slovenských studentů byla absence rázů v řeči dalším poměrně nápadným projevem, zvláště pokud se vyskytne ve spojení s neslabičnou předložkou a zároveň vyvolá i znělostní změny (srov. spisovně česky [fʌmericki:x] versus spisovně slovensky [vamericki:x]). Dalším projevem vázané výslovnosti jsou asimilace znělosti před jedinečnými souhláskami na rozhraní dvou slov (případně i na dalších morfematických hranicích). Zatímco v češtině je za spisové považováno spojení *tak například* vyslovit jako [tak napříklat], ve stejném hláskovém kontextu je ve slovenštině ortoepická podoba asimilovaná, srov. *tak napríklad* [tag napríklat]. Zde je však třeba dodat, že podobná tendence, která je dána nářečím, se vyskytuje např. i u studentů pocházejících z Moravy, a především ze Slezska, případně i u dalších mluvčích, u nichž je způsobena nedbalou a pohodlnou artikulací. (V analyzovaných projevech se vyskytlo např. slovní spojení „proč na tuhle školu“, kde bylo realizováno slovo *proč* se znělým [dž] na konci, spisovně česky je zde s neznělým [č] na konci.)

Není překvapivé, že se i u slovenských mluvčích projevilo, že je leckdy snazší naučit se zcela novou, odlišnou hlásku, která v jejich mateřštině neexistuje, než se naučit slyšet rozdíly mezi „stejnými“ hláskami a začít je artikulovat trochu odlišným způsobem. Většina analyzovaných mluvčích po určité době strávené v Česku (především díky vhodnému výcviku) si např. výslovnost hlásky *ř* bez problémů osvojila. Ti, kteří měli, využili možnost absolvovat intenzivní ortoepické školení (a kteří se i se svými českými spolužáky snažili komunikovat česky),¹³ dosáhli značných pokroků i v artikulaci těch hlásek, které sice ve slovenštině existují, avšak vykazují určité odlišnosti oproti českým.

V našem příspěvku jsme se věnovali až na výjimky pouze oblasti segmentální. Z oblasti suprasegmentální by bylo velice zajímavé porovnávat např. českou a slovenskou realizaci

¹³ Jedna ze zkoumaných mluvčích nedocházela na výuku pravidelně a neprojevovala snahu se svou výslovností pracovat, zřejmě proto jsme u ní nezaznamenali skoro žádné pokroky, což ve srovnání s ostatními komentovali i její spolužáci. Další studentka z analyzované skupiny se češtině snažila a dodnes evidentně snaží spíše vyhýbat. Ze začátku zcela odmítala mluvit česky s tím, že je zde teprve krátce, neumí to a že tento požadavek by jí mohl způsobit psychické problémy (ortoepické školení hodlala absolvovat až ve vyšším ročníku). Ani v běžné komunikaci se spolužáky se nesnažila češtinu používat, což se pravděpodobně dosud nezměnilo (v nedávné době vystoupila v českém televizním pořadu o vaření, kde kromě ní účinkovali pouze Češi; i v této situaci komunikovala výhradně slovensky). Její postoj sice nesdílíme, avšak ani neodsuzujeme, pouze uvádíme jako příklad, který nás zaujal. Užívání slovenštiny nám v českém jazykovém prostoru nijak nevadí, pouze si nejsme jisti, zda se v českém prostředí budoucí herečka nebo moderátorka, která se vyhýbá češtině, bez problémů uplatní.

přízvuku¹⁴ nebo hledat rozdíly v intonaci obou jazyků.¹⁵ V realizaci těchto úkolů nám však brání nejen rozsah tohoto příspěvku, ale především poměrně obtížná uchopitelnost (a tím i srovnatelnost) suprasegmentálních jevů. Např. důkladný popis (jakož i výstižný transkripční systém) české i slovenské intonace totiž prozatím chybí.

Literatura

BALÁŽ, Peter: Hlásokoslovie slovenčiny v porovnaní s češtinou v ponímaní Ľ. Štúra. In: *Studia Academica Slovaca 24. Prednášky XXXI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1995, s. 14 – 19.

BĚLIČ, Jaromír a kol.: *Slovenština*. Praha: SPN 1972. 198 s.

DVONČOVÁ, Jana – JENČA, Gejza – KRÁĽ, Ábel: *Atlas slovenských hlások*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1969. 105 s.

FRINTA, Antonín: O správné výslovnosti češtiny a slovenštiny. In.: *Sborník přednášek proslavených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3. – 7. dubna 1929*. Praha: Stálý přípravný sbor výbor sjezdový 1929, s. 138 – 145.

HÁLA, Bohuslav: *Základy spisovné výslovnosti slovenské a srovnání s výslovností českou*. Praha: FF UK 1929. 133 stran + přílohy.

HÁLA, Bohuslav: *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*. Praha: ČSAV 1962. 460 s.

KRÁĽ, Ábel: K otázke podnebnohltanového záveru pri výslovnosti samohlások v slovenčine v porovnaní s češtinou a inými jazykmi. In: *Slavica Slovaca*, 1966, roč. 1, s. 26 – 37.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Z česko-slovenskej prozodickej problematiky. In: *Slavica Pragensia*, 1987, roč. 30, AUC – Philologica 4 – 5. Praha: Univerzita Karlova, s. 159 – 164.

PETŘÍK, Stanislav: K otázkam přízvuku a intonácie v slovenčine a v češtině. *Sborník Matice slovenskej*, 1936, roč. 14, s. 219 – 221.

PETŘÍK, Stanislav: *Dva příspěvky k hudobnej stránke slovenskej vety*. Praha: Slovanský ústav 1947. 110 s.

¹⁴ Tímto tématem se mimo jiné zabývala pozoruhodná a bohužel málo známá stat' S. Petříka (1936).

¹⁵ Zde by se neměly opomenout průkopnické a cenné práce S. Petříka (např. 1947). Některých prozodických rozdílů mezi češtinou a slovenštinou si rovněž všímá S. Ondrejovič (1987).

SABOL, Ján: Fonetický, fonologický a morfonologický štatút zvukových javov v slovenčine a češtine. In: *XII. medzinárodný zjazd slavistov v Krakove*. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava: Slovenský komitét slavistov 1998, s. 109 – 118.

SLOBODA, Marián: Nefonologické krácení v češtině a slovenštině a rytmičný zákon (výsledky experimentu) In: *Varia* 13. Eds. M. Šimková, K. Gajdošová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2006, s. 157 – 166.

ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika: Mluvený projev studentů 1. ročníku Vyšší odborné školy herecké. In: *Varia* 19. Eds. J. Hladký, Ľ. Rendár. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2010, s. 386 – 389.

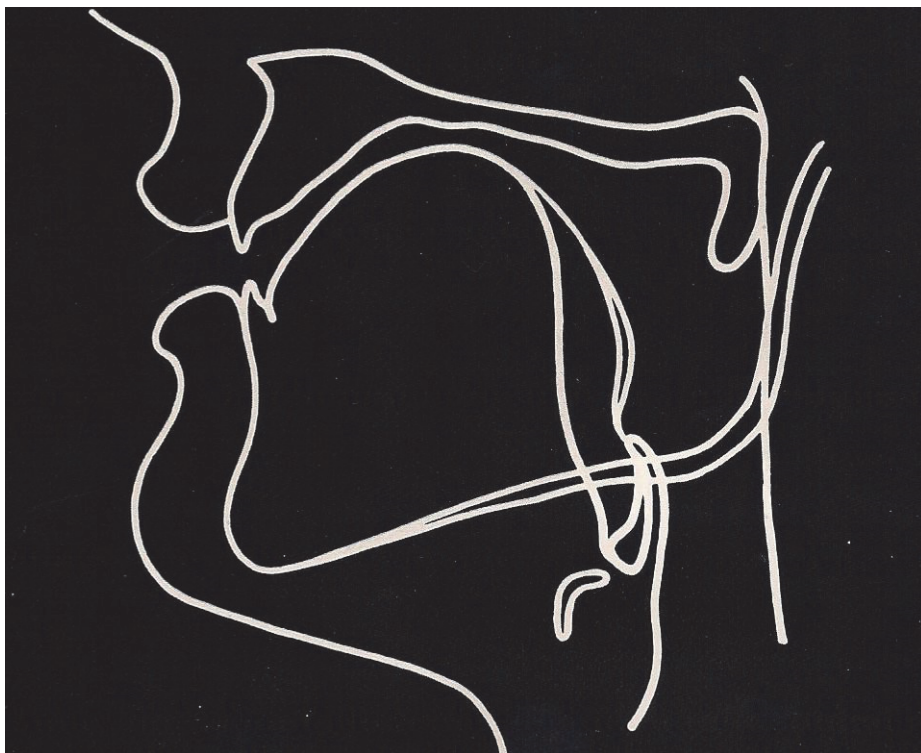
ZEMAN, Jiří: K výzkumu vztahu češtiny a slovenštiny (přehled hlavních témat posledních patnácti let). In: *Jazykovědné aktuality*, 2007, roč. 44, s. 6 – 26.

ZEMAN, Jiří: K jazykovým kontaktům mezi češtinou a slovenštinou. In: *Funkční lingvistika a dialektika* 17. Linguistika. Eds. J. Nekvapil, O. Šoltys. Praha: ÚJČ 1988, s. 172 – 175.

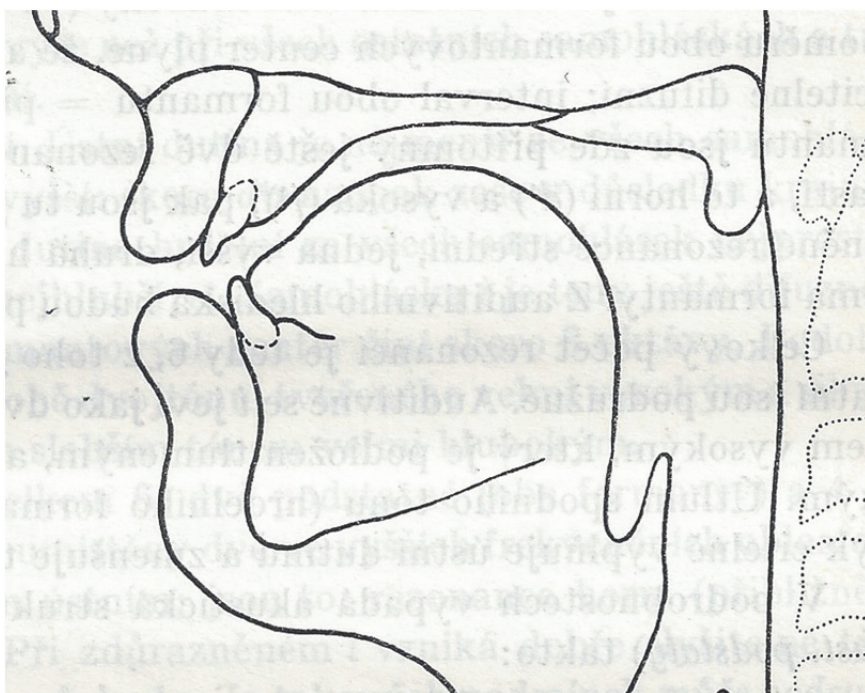
ZEMAN, Jiří: Ke vztahu češtiny a slovenčiny v České republice. In: *Innerslavischer und slavisch-deutscher Sprachvergleich*. Beiträge zur Slavistik 27. Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaften 1995, s. 523 – 536.

Příloha – artikulační obrazy vybraných slovenských a českých hlásek¹⁶

Obr. 1. Artikulace slovenského [i]

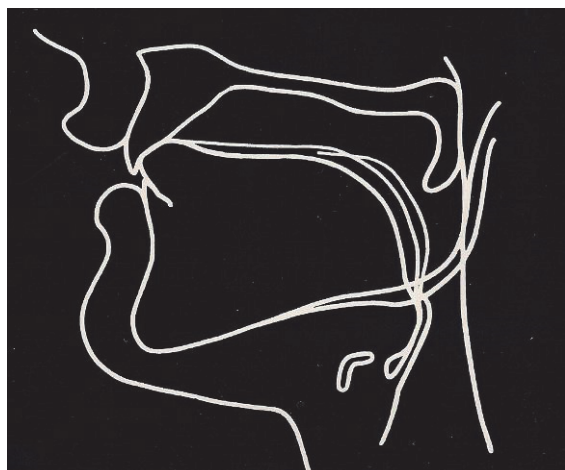

Obr. 2. Artikulace českého [i]

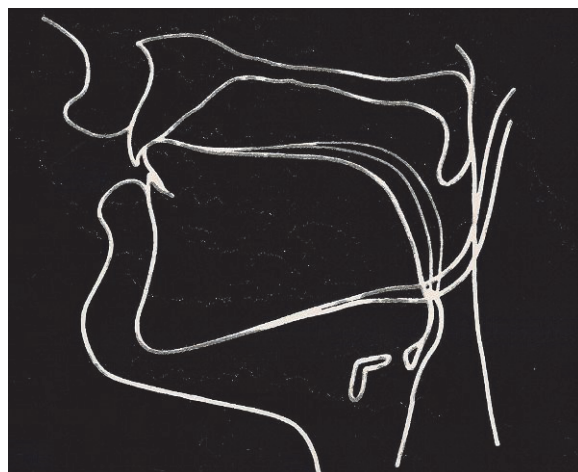

¹⁶ Vyobrazení jsou převzata z publikací Dvončová – Jenča – Král' (1969) a Hála (1962).

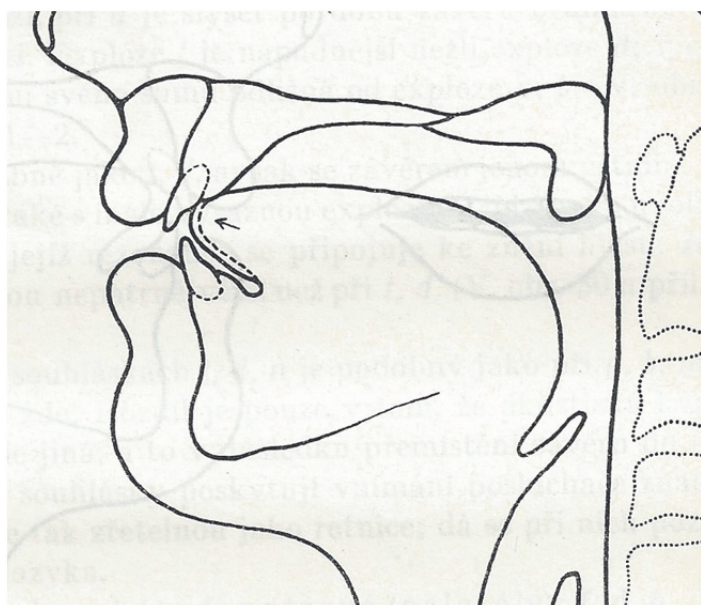
Obr. 3a. Artikulace slovenského [t]

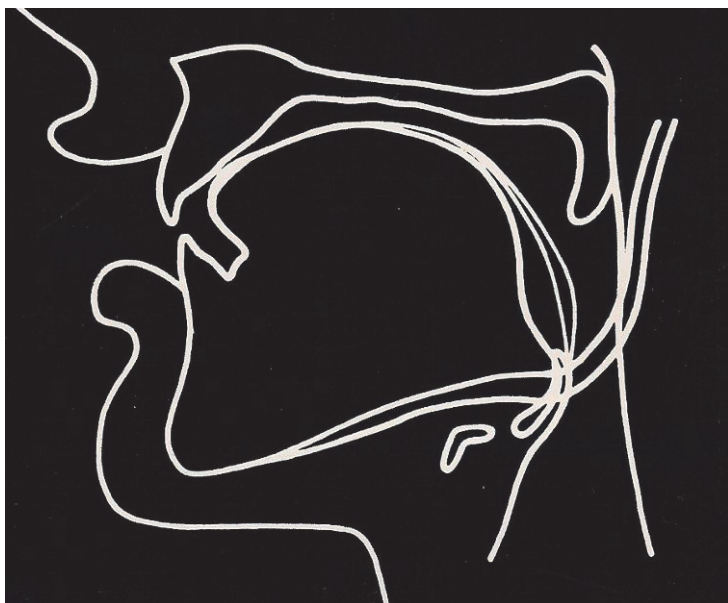
Obr. 3b. Artikulace slovenského [d]

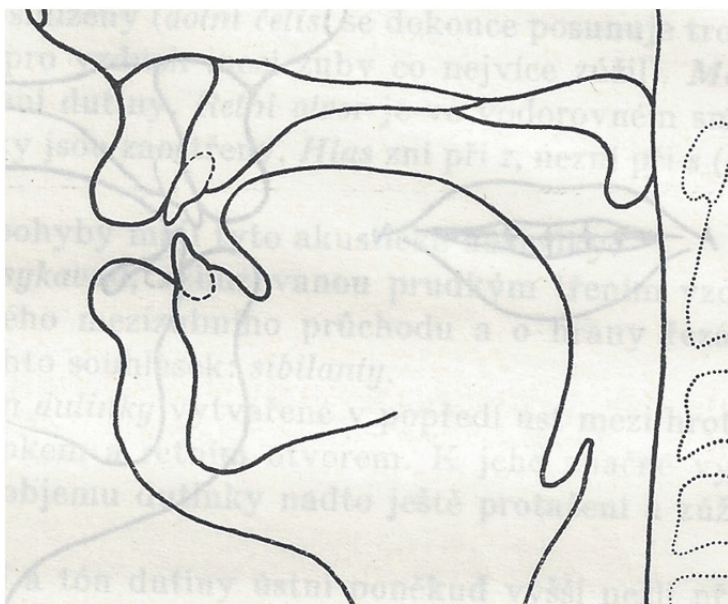
Obr. 4. Artikulace českého [t] a [d]

Obr. 5. Artikulace slovenského [š]

Obr. 6. Artikulace českého [š]

Slovotvorná produktivnost zkratek a značek v češtině¹

Zdeňka Tichá

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Výzkumný záměr *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století*

Výzkumný záměr *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (dále záměr) byl realizován v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. (dále ÚJČ) jako komplexní příprava jak zdrojů, tak pracovního kolektivu na tvorbu moderního výkladového slovníku. Konkrétní náplní výzkumného záměru byla tvorba vlastní lexikální databáze. Výsledkem několikaletého úsilí pracovního týmu je lexikografická pracovní stanice s názvem *Praled*² a rovněž samotná lexikální databáze, resp. její obsahová náplň, pro niž byl zvolen název *Pralex*. Demoverze databáze je přístupná na www.lexiko.ujc.cas.cz

Zkratky a značky v lexikální databázi *Pralex*

Zkratky a značky jsou nedílnou součástí lexikální databáze *Pralex* – jsou jedním ze čtyř základních typů zpracovávaných jednotek; těmi jsou jednotky jednoslovné, víceslovné, podslovní části a zkratky/značky. Při tomto základním rozřídování (pod Typ hesla) je stanovena společná kategorie zkratka/značka.

Na další úrovni – Typ zkratky – rozlišujeme následující typy zkratk a značek: zkratka; zkratka vícesložková (*a. s.* – akciová společnost, *č. j.* – číslo jednotné / číslo jednací; *akad. arch.* – ‚akademický architekt‘, *arm. gen.* – ‚armádní generál‘); značka; značka složená (*NaCl* – ‚chlorid sodný‘, *mA* – miliampér. Toto postupné třídění je výhodné pro vyhledávání – je pak možné vyhledat buď celý soubor (zkratka/značka) najednou, nebo jen jeden dílčí typ.

Zdroje zkratk/značek pro heslář LDB *Pralex*

Výchozím zdrojem zkratk pro lexikální databázi *Pralex* byl *Frekvenční slovník češtiny* (2004, 1000 zkratk) a *Slovník spisovné češtiny* (cca 650 zkratk). Tyto zkratky byly do databáze vloženy programově. Průběžně jsou při zpracovávání stávajících zkratk přidávány další (homonymní) zkratky, resp. významy zkratk. Jejich zdrojem je především korpus

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru ÚJČ AV ČR, v. v. i., *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (AV0Z90610521).

² *Praled* (*Pražská lexikální databáze*) – program vyvíjený ve spolupráci oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i., a Centra zpracování přirozeného jazyka FI MU v Brně (programátoři A. Rambousek, A. Horák, P. Žikovský). Viz též: Rangelova, A., 2008; Světlá, J., 2008.

SYN³. Důvodem pro průběžné přidávání je zejména to, že v případě zařazení zkratky do hesláře LDB *Pralex* by měly být uvedeny všechny její doložené (homonymní) významy.

Na základě zvolených kritérií jsou cíleně přidávány vybrané zkratky ze *Slovníku zkratek*⁴. V první fázi šlo o zkratky začínající písmenem *a, A*, s tím, že jde o pokusný soubor; na základě práce s těmito zkratkami by měla být dále postupně zpřesňována kritéria výběru jednotek do hesláře. Doplnkově jsou do hesláře přidávány zkratky ze slovníků *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1, 2* (Martincová a kol., 1998 a Martincová a kol., 2004).

Homonymie u zkratek a značek

V souvislosti se zpracováváním zkratek je důležité upozornit na fakt, že u zkratek se homonymie projevuje v mnohem větší míře než u jednoslovných výrazů z jednotlivých slovních druhů. Důvodem je bezpochyby to, že jednotlivé zkratky a značky jsou z různých oborů, a denotát, který označují, je zcela odlišný. Zejména u jednopísmenných zkratek a značek je množství homonymních jednotek značné.

Homonymní zkratky jsou v databázi zpracovávány v souladu s obecnými zásadami zpracování homonym. Homonyma jsou označována římskými číslicemi v pořadí podle slovních druhů, zkratky uvádíme až na posledním místě. Číslování homonym je nutné pro vzájemné hypertextové proodkazování jak mezi jednotlivými zkratkami, tak mezi zkratkou a jejím nezkráceným jednoslovným protějškem, aby se v nabídkovém seznamu u ekvivalentního hesla našlo to správné jí odpovídající homonymum a propojení bylo korektní.

Původ zkratek

Na základě práce s bohatým lexikálním materiálem jsme rozčlenili zkratky podle původu následujícím způsobem. Za **zkratky české** považujeme takové zkratky, které vznikly na pozadí českých pojmenování, v rámci českého jazyka, např. *b* ve významu ‚(u nákladních vozů ČSD) označení pro vůz řady Z s čelní plošinou s čelními dveřmi‘ (Kos 1983); *h.* ve významu ‚hora, horský‘; *j.* ve významu ‚jezero, jezerní‘ (*Slovník zkratek*, 1994, dále SZ ED).

Zkratky, které identifikujeme jako **cizí**, můžeme rozdělit na dvě skupiny. Do první skupiny řadíme zkratky **internacionální** – jsou rozšířeny a užívají se ve více jazycích, rys cizosti se u nich postupně stírá. Hrbáček (1979, s. 46) upozorňuje na to, že internacionální

³ Od roku 2011 byl původní korpus *syn* přejmenován na *orig_syn*.

⁴ V LDB *Pralex* v poli Zdroj pro heslář je tento zdroj označen jako Zkratky-ED podle nakladatelství Encyklopedický dům.

povaha je u zkratk častým rysem. U zkratk vzniklých v nedávné minulosti či vznikajících v této době můžeme vysledovat jazyk původu (nejčastěji to bývá angličtina), u zkratk, se kterými se setkáváme delší dobu, je však jejich původ mnohdy obtížné zjistit.

Skupinu zkratk/značek internacionálních dále dělíme na jednotlivé podskupiny dle věcného okruhu, ke kterému patří, např.: značky fyzikálních veličin (A – ‚ampér‘, p – ‚pond‘); chemické značky (O – ‚kyslík‘, H – ‚vodík‘); matematické značky (R – ‚pravý úhel‘; B ve významu ‚byte (jednotka množství informace)‘; značky vztahující se k terminologii z oblasti hudby ($i.$, lat. ‚introductio, úvodní část skladby, předehra‘; K – ‚Köchel‘ (číslování hudebních skladeb podle Köchelova seznamu); lingvistiky ($m.$ – ‚maskulinum‘) i dalších oborů; mezinárodní poznávací značky motorových vozidel (M – ‚Malta‘, U – ‚Uruguay‘), označení římských číslic (I – ‚římská číslice 1‘; V – ‚římská číslice 5‘) a další. Mnoho z nich vzniklo na základě latinských pojmenování.

Do druhé skupiny řadíme zkratky, které vznikly **v cizím jazyce** a jsou omezeny na užívání v něm (v cizím jazykovém prostředí), např. v angličtině B ve významu ‚bachelor, bakalář‘; M ve významu ‚Monday, pondělí‘; v němčině B ve významu ‚Bundesstraße (silnice 1. třídy)‘; $r.$ ve významu ‚rechts, vpravo, napravo, doprava‘⁵.

Materiálová báze příspěvku

Základem pro zpracování tohoto příspěvku byly zkratky a značky zpracovávané v rámci databáze *Pralex*; dále jsme využívali slovníky neologismů (SN1, SN2) a nejnovější excerpční vrstvu z elektronického lexikálního archivu ÚJČ AV ČR, v. v. i. (databáze *EDA*)⁶. Pro doplňování odvozenin či pro ověřování významů⁷ byl použit textový archiv společnosti NEWTON Media, a. s., a rovněž texty z internetu.

Zkratky, značky – abreviační útvary

Nebudeme se zabývat zkratkami a značkami teoreticky v plné šíři, dovolíme si připomenout některé základní teze. V české lexikologické tradici jsou zkratky vymezovány jako zvláštní lexikální útvary, sekundární pojmenování existující na pozadí pojmenování plných. Platí, že čím menší je závislost zkratky na plném pojmenování, tím pevněji se zkratka začleňuje do lexikálního systému a tím více ztrácí charakter sekundárního prostředku

⁵ Všechny příklady jsou ze SZ ED.

⁶ Starší excerpční vrstva neologického materiálu je přístupná na www.neologismy.cz.

⁷ Pro označení korelace mezi a zkratkou a jejím plným zněním užíváme znaménko „=“, i když jsme si vědomi, že nejde nutně o vztah ekvivalence.

(zástupky). Závislost na plném znění se může částečně až úplně ztratit (*rodokaps* – ‚román do kapsy‘, *karma* – ‚Karel Macháček‘ apod.).

Zkratky a značky jsou sice pokládány za jednu kategoriální skupinu, nicméně jsou důsledně rozlišovány. Pro případy, kdy je zapotřebí souhrnně pojmenovat jednotky tradičně rozlišované (např. zkratky, značky, zkratková slova, popř. slova od zkratek odvozená), se jako zastřešující uplatňuje označení abreviační útvar, méně často abreviatura, nejčastěji ovšem zkratka.

Dynamické rysy zkratek

Při práci na lexikální databázi a zejména při práci s novým lexikálním materiálem je zajímavé sledovat dynamiku, pohyb zkratek na časové ose. Existence a fungování zkratek totiž velmi přesně kopírují tendence ve slovní zásobě obecně.

Pro období od 90. let 20. století je typické zanikání mnoha zkratek. Důvodem bylo především to, že zanikl samotný denotát a vlastně i plné pojmenování; zkratky se tak stávají historismy, srov. např. *KNV* – ‚Krajský národní výbor‘, *MěNV* / *MěstNV* – ‚Městský národní výbor‘. Některé zkratky zůstávají okrajově zachovány v úzu, ale nabývají pejorativního příznaku, např. *RVHP* – ‚Rada vzájemné hospodářské pomoci‘, *SNB* – ‚Sbor národní bezpečnosti‘.

Na opačné straně časové osy stojí jednotky zcela nové, a to domácí i přejaté (abreviace působí souběžně s přejímáním cizích jednotek). Vznikají zkratky nové, domácí, např. *CTR* – ‚Centrální tankoviště ropy‘, *DPH* – ‚daň z přidané hodnoty‘, *DIK* / *dik* – ‚držitel investičních kuponů‘; do úzu se dostávají zkratky obnovené („revitalizované“), např. *a. s.* – ‚akciová společnost‘, *s. r. o.* – ‚společnost s ručením omezeným‘. Většina neologických zkratek je cizího původu, často patří k jednotkám internacionálním (původem z angličtiny) – patří sem zkratky iniciálové: *PC* [písi, pécé] (z angl. Personal Computer) / political correctness); *PIN* [pin] (z angl. Personal Identification Number), *BSE* –bovinní spongiformní encefalopatie (mozkové onemocnění hovězího dobytka).

V souvislosti jak s pohybem zkratek na časové ose, tak s homonymií u zkratek upozorníme na případy zkratek, jejichž původ může být zcela rozdílný, a které se objevily v různých časových obdobích. Mezi takové zkratky patří např. *AFL* – I Amatérská florbalová liga (internet); II Australian Football League (internet); III American Football League (pus.rokvyd=2004,opus.txtype=PUB,opus.id=hn040721Nejznámější ze " sportovních kleteb " , jak tyto statistické zajímavosti Američané přezdívalí , se vztahuje k Super Bowlu , utkání mezi vítězi American Football

League (< AFL>) a National Football League (NFL) , dvou lig amerického fotbalu .); IV Armed Forces of Liberia, tj. *Ozbrojené síly Libérie* (opus.rokvyd=1994,opus.txtype=PUB,opus.id=ln94219Několik desítek příslušníků < AFL> zaútočilo v noci na čtvrtek na budovu , v níž sídlí liberijský prezident a státní rozhlasová stanice , ve snaze chopit se moci .); V adaptive forward lighting, tj. *adaptivní přední světlomety* (opus.rokvyd=2003,opus.txtype=PUB,opus.id=refl0302Nejlépe připravena je pak na tuto změnu německá automobilka Opel , která společně s odborníky ze specializované firmy Hella vyvinula novou koncepci světlometů , nazvanou < AFL> (adaptivní hlavní světlomety) .); **AFP** – I Agence France Presse, tj. *Tisková agentura Francie* (opus.rokvyd=1992,opus.txtype=PUB,opus.id=mf921117Francouzská agentura < AFP> zveřejnila pouze šestici finalistů bez čs . mistra , německá agentura SID naopak píše o závěrečné osmičce včetně trenčínských vojáků); II Asociace forenzních psychologů (opus.rokvyd=1996,opus.txtype=SCI,opus.id=propsy96Asociace forenzních psychologů Čech , Moravy a Slezska (dále jen < AFP>) vznikla v roce 1993 a sdružuje psychology působící v oblasti aplikace práva , tj . policejní , vězeňské (penitenciární) a postpenitenciární psychology , soudní znalce , psychology pracující s " narušenou " mládeží v diagnostických a výchovných ústavech .); III alfafetoprotein (opus.rokvyd=1997,opus.txtype=POP,opus.id=techt97V případě pozitivní indikace odpadají náklady na zbytečná vyšetření . Jednou z těchto možností je prokázat některé poruchy plodu (kupř . anencefalie) měřením alfafetoproteinu (< AFP>) . Systém vychází z imunochemické luminiscenční analýzy vzorků lidského séra .).

Při práci na databázi *Pralex* i při práci s novým lexikálním materiálem jako celkem můžeme sledovat celkový nárůst počtu zkratk. Toto tvrzení je těžko prokazatelné v konkrétních číslech, soudíme tak podle celkového pozorování dostupného neologického materiálu a srovnání s texty dostupnými na internetu. Dominantní úlohu zde přitom sehrávají nové komunikační prostředky (internet, sociální sítě ap.). Rozvoj nových pojmenování a tedy i zkratk je obecně důsledkem rozvoje nových oborů (informační technologie obecně, nové obory v medicíně atd.) i odvětví (sportovní atd.).

V rámci zkratk můžeme sledovat výraznou tendenci v pronikání původně úzce odborných zkratk mimo jejich původní sféru užití (úzce odbornou, příp. zájmovou).⁸ Příčinu tohoto procesu lze vidět v komplexním působení, součinnosti pojmenovacích potřeb a celospolečenské relevantnosti pojmenovávané skutečnosti (srov. též Rangelova, 1998; Lotko, 2009). Šíření zkratk odborných můžeme pokládat za jeden z projevů tendence k intelektualizaci (Daneš, 1997; Lotko, 2003), zatímco šíření prostředků zájmových (slangových) za projev tendence k demokratizaci (srov. u Daneše, 1997 pojem substandardizace češtiny).

⁸) Blíže viz též Martincová, 1990; Daneš, 1997 aj.

Kombinované zkratky

V současné době je v lexikálním materiálu velmi dobře patrný nárůst počtu kombinovaných zkratk, tj. zkratk, jejichž součástí je číslice⁹. Dříve se takto utvořené zkratky vyskytovaly mnohem méně, anebo označovaly cizí reálie.

K těm zkratkám, které existovaly (a některé dosud existují) v českém jazykovém prostředí, patří zkratky pro normalizovaný formát papíru základní a pomocné řady – *A0* až *A11*, *B0* až *B11* a *C0* až *C11*. Ojedinele se podobné zkratky vyskytly i v jiných oblastech, např. zkratka *5LP* ve významu „pětiletý plán“.

Kombinace písmeno a číslice je doložena – především u cizích reálií – v označení výrobků či produktů vyráběných a používaných v řadách, např.¹⁰: *D1* Diamant – třístupňová raketa Francie; *J1* Juno 1 – čtyřstupňová raketa USA; *J2* Juno 2 – čtyřstupňová raketa USA; *S1* Saturn 1 – dvoustupňová raketa USA; *S2* Saturn IB – dvoustupňová raketa USA; *S5* Saturn 5 – třístupňová raketa USA; *V1* Vostok /varianta 1/ – jedenapůlstupňová raketa SSSR

Ve sportovní oblasti jde zpravidla o označení (a odlišení) jednotlivých sportovních kategorií, např. *F1*, *F2*, *F3* formule 1, formule 2, formule 3 – závodní automobil; *K1* švédský kajak pro jednotlivce; *K2* švédský kajak pro dvojice; *K4* švédský kajak pro čtveřice. K dříve doloženým kombinovaným zkratkám patří ještě *S2D* – státní značka železničních vozů SSSR a *FK4* (něm.) – Viertel Fundamentalkatalog – astronomický katalog poloh hvězd

V novém lexikálním materiálu jsou tyto zkratky časté v oblasti informačních a komunikačních technologií¹¹, např.: **Y2K** – Year Two Kilos, tj. rok 2000 (*Pokud Y2K skutečně vyvolá katastrofu, může to být americký viceprezident, kdo utrpí nejvíce. ... Newsweeku Gore odmítl na dotazy týkající se Y2K odpovědět.* (100+1, 14/1997)); **2D** – dvojdimenzionální (*Ověřili jsme si, že klasickou, loutkovou nebo plastelinovou animaci lze bez problémů, dokonce velice úspěšně spojit s 2D a 3D počítačovou animací, a dosáhnout tak nových výsledků.* (TV Magazín 9/1999)); **3D i 3d** – třidimenzionální (*Mapování textur – cílem je získat realističtější vzhled 3D scény. Objekt na sebe oblékne bitovou mapu s požadovaným vzorem např. mramor nebo dřevo.* (SN 8/1996); dále doloženo např. *3D skener*, *3D střilečka*, *3D akční*; *vymodelovat člověka ve 3D*); **W3** (*Hitem dneška ale není elektronická pošta, ale World Wide Web neboli WWW, neboli Web, neboli W3.* (Magazín 2000 12/1997)); **MP3** (*Standard MP3 je přátelský, jednoduchý a nemá žádné protikopírující pojistky.* (Rolling Stone

⁹ Nepočítáme v ně ty zkratky, u nichž je číslice v horním indexu.

¹⁰ Příklady jsou ze Slovníku zkratk (Kos, 1983).

¹¹ Zabýváme se zkratkami všeobecně známými; stranou v tomto příspěvku zůstávají zkratky používané v internetové komunikaci, SMS apod., přejaté převážně z angličtiny. Z českých např. *MTR* - mám tě rád, *MTMR* - mám tě moc rád, *MTMMMMR* - mám tě moc moc mocinky moc rád.

3/2000); dále doloženo např. *formát MP3, technologie MP3, MP3 komprese, MP3 soubory*); **3G** (*Bezdrátová komunikace vstupuje do své další fáze, systémy 2. generace střídají nové, označované také jako 3G. Mobilní internet, který v současné době využívá technologie GPRS a WAP, umožnil nástup služeb, jež daly nové možnosti uživatelům mobilních telefonů.* (HN 11. 7. 2000)).

Méně často se podobné zkratky objevují v jiných oblastech, např. v administrativě (ačkoliv i zde souvisejí s moderními technologiemi), v politice či ve sportovní oblasti.

V administrativní oblasti se spojením písmen a číslic označuje způsob či směr komunikace, např. *Mechanismy, jež se používají pro e-byznys, lze stejně dobře aplikovat i na vztahy mezi občanem a úřadem. Do zkratk se tak dostává písmenko A (jako **administration** nebo **authority**) a hovoří se o komunikaci **C2A** (občan-úřad, např. při podávání daňového přiznání), **B2A** (podnik-úřad), ale také **A2B**, **A2C**, **A2A**... Každá z těchto kombinací může mít svůj smysl. Dohromady znamenají rozsáhlý přechod fungování celé společnosti na rychlejší, efektivnější metody. Důležitým základem toho všeho je například nedávno schválený zákon o elektronickém podpisu.* (Hospodářské noviny, 7. 9. 2000); *Existují čtyři základní typy elektronického obchodování. Zpravidla jím myslíme prodej ze strany dodavatelských firem koncovým zákazníkům (**business-to-customer** neboli **B2C**, čti: "bí tu sí"). Skutečně významné obchodní příležitosti se však nacházejí úplně jinde: v oblasti **B2B** neboli **business-to-business**. ... Kromě modelů **B2C** a **B2B** jsou myslitelné i další dva, tedy **C2C** a dokonce **C2B**. Model **customer-to-customer** není nic jiného než velká aukce, kde lze nakupovat i prodávat za smluvní ceny. Model **C2B** spočívá v tom, že například zájemci o letenky nabídnou do systému cenu, kterou jsou ochotni zaplatit, a letecké společnosti pak zvažují, zda za nabídnutou cenu chtějí letenku prodat.* (Hospodářské noviny, 7. 9. 2000). Zkratka **NUTS** – La Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques označuje územní statistickou jednotku používanou v Evropské unii pro statistické a analytické potřeby, např. *Regionální členění na úroveň **NUTS 2** a **NUTS** (velikosti **NUTS** odpovídá území celé České republiky, pozn. red.), spojené často s regionální autonomií, regionální samosprávou, je osnovou politiky posilování hospodářské a sociální soudržnosti v Evropské unii a do značné míry také v přidružených státech unie," uvedl Ježek.* (MFD 16. 2. 2000)

V oblasti politiky jsou kombinovanými zkratkami označována uskupení států, např. **G6** – Group of Six (Francie, Západní Německo, Itálie, Japonsko, Spojené království a USA; od roku 1975); **G7** (USA, Japonsko, Německo, Velká Británie, Francie, Itálie, od r. 1976 Kanada); **G8** (ke skupině G7 přibylo v roce 1997 Rusko); **G5** – Group of Eight, (Indie, Čína, Brazílie, Jihoafrická republika a Mexiko); př.: *Země **G8** proto na summit přizvaly rychle*

bohatnoucí – a zároveň více emitující – státy takzvané skupiny G5 (Indii, Čínu, Brazílii, Jihoafrickou republiku a Mexiko). (Respekt 29/2008).

Jediný doklad takto vzniklé ryze české zkratky je zkratka **4K** ve významu ‚čtyřkoalice, tj. koalice čtyř stran, KDU–ČSL, Unie svobody, DEU, ODA, v letech 1998–2002‘; př.: *Politická rada 4K nenašla ještě náhradu za odstoupivšího stínového ministra Václava Krásu, a už aby ji hledala i za Miroslava Kalouska.* (Slovo 17. 4. 2001)

Kombinované zkratky nalezneme v oblasti sportovní, např.: **4X** ve významu ‚fourcross‘, př.: *Nejmladší disciplínou v rámci závodů horských kol je takzvaný four-cross (4X), jakási obdoba boardercrossu na snowboardu. Je to rychlá a divácky velmi atraktivní disciplína. ... Ve 4X je povolen fyzický kontakt, posouzení je jenom na rozhodčích.* (IN Magazín 20/2002); či **sk8** ve významu ‚skejt, skateboard‘, př.: *Praha je hlavní město. Nejen tím, že v ní žije nejhůř lidí, ale i ve věci sk8.* (Move 1/1997).

Rys cizosti u mnoha z těchto kombinovaných zkratek zůstává pevný, prakticky se nestírá, i když jsou zkratky už dostatečně uzualizovány. Domácímu jazykovému prostředí jsou přizpůsobeny svou výslovností, např. [em-pé-tři], [gé-osm].

Slovotvorné prvky e-, i-, m-

Tyto slovotvorné prvky, které se objevily s nástupem moderních komunikačních technologií, můžeme považovat za specifický typ graficko-fónických zkratk. Slovotvorné prvky *e-* (=elektronický), *i-* (=internetový), *m-* (=mobilní, související s mobilním telefonem) se podílejí na vzniku zcela nového slovotvorného modelu „zkratkový prvek + plnohodnotné slovo“, který dle jednotlivých prvků má různou specifikaci (viz též Opavská, 2005).

Pojmenování s těmito komponenty se pohybují na škále od původně cizích (přejatých) k naprostému zdomácnění, tj. tvoření dalších spojení s rozmanitými ryze domácími výrazy. Pojmenování přejatá jsou často termíny v oblasti komunikačních a informačních technologií a v oblasti „lidských zdrojů“, např.:

- *e-learning, e-banking, e-shop, e-marketplace, e-procurement* (=elektronické zprostředkování), *e-working* – na druhé straně *e-kapesné, e-zákazník, e-zločinec e-návštěvník e-škarohlíd*;

- *i-book, i-komerce, i-zine* (=elektronický časopis) – na druhé straně *i-deník, i-kavárna, i-zákazník, i-mobilní, i-vdova*;

- *m-banking*, *m-learning* – na druhé straně *m-platba*, *m-komerční*, *m-byznys*, *m-byznysový*.¹²

Vznikají české protějšky anglických pojmenování, např. *e-book* / *e-kniha* – *e-knižka*, dále adjektivum *e-knižní*; *e-learning* / *e-učení*.

Komponent *i-* je doložen i ve významu ‚inteligentní‘; zatím pouze v jediném případě, a to inteligentní oblečení, chytré oblečení (tj. se zabudovanou elektronikou), srov.: Starlab si získal renomé i úspěchy ve výrobě inteligentního oblečení, takzvaného ***i-wear***, podporuje výzkumy umělého mozku a další vizionářské projekty. Získané poznatky dokáže prakticky využívat a rychle šířit do nejrůznějších podniků. (100+1, 2001).

Zkratky fónické (zkratková slova)

Dle Helcla (1949) slova zkratková **vznikající záměrně** (skládání): „...aby vytvořené slovo bylo opravdu krátkou, jednoduchou, ale jasnou a výraznou značkou, napovídající už svým ustrojením svůj složitý, ale přesto jediným slovem vyjádřený obsah.“ Sem můžeme řadit např.: *Spofo* – Spojené farmaceutické závody; *zamini* – zahraniční ministerstvo; *Tesla* – Technika slaboproudá; *Tep* – Textilní prodejny; *Čedok* – Československá / Česká dopravní kancelář; *Mevro* – Mezinárodní výstava rozhlasu; *rodokaps* – romány do kapsy; *Disk* – Divadelní studio konzervatoře; *Semafor* – Sedm malých forem; ale také *dělp luk* – dělnický pluk; *kulrota* – kulometná rota; nověji *josta* – *Ribes nidigrolaria* – kříženec černého rybízu a srstky angreštu; z něm. názvů výchozích druhů, tj. *Johannisbeere* a *Stachelbeere*; *PRO-AM*, *ProAm*, *pro-am*, *Pro-Am*, *proam* – soutěž smíšených družstev profesionálních a amatérských sportovců (i *PRO-AM turnaj*). Dále Helcl vyděluje zkratková slova **vznikající spontánně**, nikoliv uvědoměle: *roh* (*ROH*), *úro* (*ÚRO* – Ústřední rada odborů); a **zkratková slova podle (iniciálových) zkratk**: *SNB* – *esenbák*, *Čedok* – *čedokář*, *UNRA* – *unrový*, *unrácký*

Dle Dolníka (2003) zkratková slova vznikají **prostým zeslovněním**, tj. zařazením do obvyklého slovnědruhového paradigmatu (zpravidla) u substantiv dle konkrétního zvukového zakončení (např. *dýdžej* – DJ, *vídžej* – VJ, *esemes* – SMS, *ičo*, *dik*, *aids*); viz též Staněk, 1995 aj. Signálem zeslovnění u jiných slovních druhů, zejména adjektiv, bývá syntaktická funkce zkratky ve větě (její prepozice vůči substantivu), např. *aids nemocný*, *HIV pozitivní* (Daneš, 1985 mluví o slovosledné adjektivizaci).

Dalším způsobem vzniku zkratkových slov je **zeslovnění flektivizační (prostězařazující) příponou** (slovotvorné zeslovnění); nastává při slovotvorné modifikaci

¹² Podrobněji viz Opavská 2008.

abreviačního útvaru při zachování stejného denotátu (*jipka*, *eseróčko*, *esemeska*, *voška*, *sívičko*, *ódéeska*), a to za pomoci flektivizačních formantů (-ko, -ka, -čko), srov. např. Vlková 1984, Kochová 2005¹³. Ze staršího lexikálního materiálu bychom sem zařadili slova např.: *embéčko* – MB, *elpíčko/elpéčko* – LP (long play), *bétéčka* – BT (cigarety), *ábíčko* – ABC, *péefko* – PF; *zēpéčka* – ZP (základní prostředky), *oovéčka* – OOV (ostatní osobní výdaje), *dékápka* – DKP (drobné a krátkodobé předměty); *zēdēeška* – ZDŠ, *kápéeska* – KPS (Krajské památkové středisko), *eldéenka* – LDN (léčebna dlouhodobě nemocných), *jipka* – JIP (jednotka intenzivní péče), *čojka* – ČOI (Česká obchodní inspekce). V novějším lexikálním materiálu nacházíme např.: *háemko* – HM, *voška* – VOŠ (vyšší odborná škola); *wapka* – WAP (water purifier), *LEDka* – LED (light emitting diode), *cédéčko / sídičko* – CD, *petka / petovka* – PET láhev, *cívičko* – CV, ale také *óóenka* – OON (ostatní osobní náklady); *pédéefko* – pdf; *esemeska* – SMS; *ódéeska* – ODS.

Jako třetí způsob zmiňuje Dolník vznik **nových slov ze zkratk odvozených** (vzájemné působení abreviační a slovotvorné motivace). Do této skupiny bychom zařadili např. slova *jezeďák* – JZD, *enderák* – NDR, *pamák* – PAM (práce a mzdy); z novějšího lexika pak *od'ák*, *od'ácký / odácký* (od *ODA* – ‚Občanská demokratická aliance‘); *ódeesák / odeesák, ódeesácký* (od *ODS* – ‚Občanská demokratická strana‘); *spocan* (od *SPO* – Strana práv občanů – M. Zeman; odkazuje i na *socan*); *Djský / dýdžejský, DJovat / dýdžejovat* (od *DJ*, *dýdžej* – ‚diskžokej‘); *LARP / larp – larpový* (larpová akce) – *larpista* – Live Action Role Playing, tj. druh her založených na hraní určité role; *piárista, piárkář, piárnik, piárka* – PR.

Nejobecněji můžeme říci, že čím větší je celospolečenská relevantnost označovaného jevu, tím produktivnější je abreviační útvar; tato společenská relevantnost však může být omezena v čase. Doloženy jsou četné deriváty zkratky NATO, které jsou psány jak s podobou *NATO*, tak i s podobou *nato*, např. *NATOCentrismus / natocenstrismus, NATOfašismus / natofašismus, NATOfašista, NATOignorant, NATOfilie / natofilie, natofilní, NATOidní / natoidní, natoidně* a další (Kochová 2003 uvádí další, např. *natovský, natoskeptik, natoman, natoid*). Podobně rovněž deriváty zkratky *VIP* – ‚very important person, velmi důležitá osoba‘ – jsou doloženy s počátečním psaním *VIP-* i *vip-*, přičemž u dvou (příležitostných) výrazů je odlišné psaní signálem odlišných významů (*VIPka* x *vipka*, viz dále). Mezi tato odvozená pojmenování patří *VIPák, VIPík, VIPka* ve významu ‚velmi důležitá žena‘, *vipák, vipík, vipka* ve významu ‚kartička, průkazka opravňující ke vstupu do určitých prostor vyhrazených pro

¹³ Pro slovenštinu též Ološtiak 2005 (s odvoláním na starší práce Furdíka 1967, 2004), viz také Баранова 2009 pro ruštinu, Ерома 2010 pro polštinu.

velmi důležité osoby (VIP)‘), *vipický* (zachyceno pouze v nespisovné podobě *vipíckej* – „*vipíckej hotel*“, tj. „hotel určený pro VIP“),

Výraz *VIPka* je doložen v příležitostném užití ve významu „velmi důležitá žena, dívka“, srov.: „*Jako předsedkyně poslaneckého klubu by Kočí měla jít příkladem. Došlo k velkému pochybení a budeme žádat vysvětlení na poslaneckém klubu,*“ řekl Blesku Babák. *Zda Kočí hrozí nějaký postih, se podle něj ukáže až po jednání. Je to VIPka, nebo spíš pipka?* (Blesk 2011). V tomto případě jde o slovní hříčku používající obdobné znění jako v češtině již existující pojmenování *pipka*, které má neutrální význam „slepička“, ale také význam hanlivý „hloupá, naivní dívka“.

Z nejnovějšího lexikálního materiálu uveďme deriváty odvozené od zkratky *ABL* – Agentura bílého lva (bezpečnostní agentura, kterou spoluvlastnil Vít Bárta, dnes již bývalý ministr dopravy, člen strany Věci veřejné), srov.: *Bártova „abelizace“ státní správy však zdárně pokračuje. Není to už tak okaté jako na začátku, avšak své lidi má Bárta téměř všude...* (MFD 16. 3. 2011); „*Abelizátoři*“//*Kdo sem patří (podle ODS) # Vít Bárta, ministr dopravy z VV a bývalý majitel bezpečnostní agentury ABL; podle ODS řídí vnitra za Johna. Michal Moroz, Johnův klíčový náměstek a rovněž bývalý spolumajitel bezpečnostní agentury. Viktor Čech, náměstek ministra vnitra, jeho spory s policejním prezidentem urychlily pád Oldřicha Martinů. Jiří Franc, svého ekonomického náměstka poslal Bárta z dopravy na vnitra.* (MFD 7. 1. 2011); „*A my se v tom snažíme bruslit,*“ dodala. *Ale v čem? V předvolebních slibech a koaličním programu? Nebo spíš v Bártových obáčkách, Babákových převodech či v drsných – i vlastních – nahrávkách? Kdyby těchto zničujících obálek, kont a záznamů nebylo, Petr Nečas by snad překousl i přejmenování republiky na **ABLANistán** – vždyť by to v českém Absurdistanu bylo už jedno.* (Právo 8. 6. 2011); *DeABLizace, debártizace # Ještě před klíčovým jednáním koaličních špiček o osudu vlády trvaly ODS a TOP 09 na tom, že z ministerstev musejí odejít lidé spojení s někdejší bezpečnostní agenturou, v jejímž čele stál faktický šéf VV Vít Bárta. To se nakonec nestalo, takže staré problémy se budou vracet.* (Týden 26. 4. 2011); *A zároveň připomíná, že se Petru Nečasovi **deabelizace** moc nedaří. Kdyby jen to. Když se rozhlédne kolem sebe, ani zkvalitňování vládnoucích elit.* (Mladá fronta Dnes 8. 7. 2011); *Následovalo kuriózní nechutné loutkové divadlo, kdy se členové Věcí veřejných navzájem nahrávali a vylučovali. ODS a TOP 09 se rozhodly jaksi **deABLizovat** vládu. Premiér Nečas chtěl vyhodit všechny ministry s ní spjaté. Nepovedlo se to.* (MFD 1. 7. 2011)

Ve slovní zásobě posledních let se objevují v češtině zkratky populárních televizních seriálů a někdy následně i jejich zeslovněné podoby, které se díky působení médií relativně rychle uzualizují, srov.: „*Jejich* (scenáristek, pozn. aut.) „*erpěčka*“ (*Rodinná pouta*), později

přejmenovaná na „vékávěčka“ (Velmi křehké vztahy), se na Primě vysílají už čtvrtým rokem.“ (Reflex 2008); *Připomeňme, že tatínek Martin Stropnický hraje v Kriminálce Anděl a nevlastní sestra Anna Stropnická v seriálu ORZ (Ordinace v růžové zahradě, pozn. aut.)* (TV Pohoda 2010); *Takže sledujte erpěčka, a tam to všechno bude. To je hezký, to se mi moc líbí. Tak já budu sledovat erpěčka, potom se podívám na pééško, to je Pojišťovna štěstí.* (ČRo 2006); *KLV, to je Kriminálka Las Vegas.* (ČRo 2006). Na tomto místě ještě dodejme, že ve starším materiálu se slovem *péeška* označovala poddůstojnická škola (zkratka PŠ).

Není to úplně pravidlem, ale velmi časté je to, že současně se vznikem iniciálové zkratky se objevuje též zkratkové slovo (probíhá zeslovnění zkratky pomocí flektivizační přípony), množné číslo je užíváno dle plného názvu zkratky.

Neotřelé uplatnění abreviačních útvarů nacházíme zpravidla v profesním vyjadřování či v publicistice, např. ze zkratky *BIS* ve významu ‚Bezpečnostní informační služba‘ bylo odvozeno pojmenování této služby *biska* a následně – na základě zvukové podobnosti – také pojmenování příslušníka této služby, a to *BISák / bisák* či *bizon*, srov. *Chtěla bych být sice informovaná o práci naší „bisky“, ale vím, že se nenajde nikdo, kdo by mně mohl říct pravdu.* (Slovo 1999); *Nejsem žádný CIák, ani BISák, či skrytý STBák, který snad absolvoval nějaký vyhodnocovací kurz politika.* (Haló noviny 2004); *MF Dnes si před časem dala práci a vyhledala bývalé bisáky a jiné zpravodajce ve velkých firmách.* (Týden 2007); *Poznátky „bizonů“ minulý týden potvrdilo, byť vágně, též Vojenské zpravodajství.* (Týden 2008); *Věc se provalila, když „bizoni“ (agenti BIS, mistři svého oboru) sledovali schůzku, již se účastnil bývalý ředitel zahraniční rozvědky Karel Randák.* (Týden 2007).

Zejména v publicistických textech nacházíme příklady okazionální slovtvorby uplatňující zkratku jako část příležitostného výrazu pro ozvláštnění projevu, např. kombinace slov *establishment* a zkratky *StB* (zkratka názvu bývalé Státní bezpečnosti): *Doufal jsem, že lidé povstanou, smetou celý tento prolhaný kriminální „eStBlishment“.* (Mladá fronta Dnes 2007). Obdobně zkratka názvu společnosti České energetické závody – ČEZ se stala motivem pro další ironická pojmenování např. *ČEZko / ČEZsko, ČEZista, ČEZský, čezovský, ČEZkomando*, srov.: *Vítejte v republice ČEZko! ... Česko i ČEZko navštívil ministr hospodářství Bosny a Hercegoviny...* (Hospodářské noviny 2005); *... (vsadím se o ebonitovou tyč, že temelínský Otesánek nebude v ČEZsku spuštěn před r. 2000.* (Metro 1997); *Když jde o byznys, zelení musejí stáhnout ohon a modří a ČEZisté vesele pěji: Heja heja EIA.* (Týden 2010); *ČEZská cesta ke zvýšení cen energií tak, aby odpovídaly skutečnosti, se zdá neodvratná...* (Týden 1998); *Poukázat na údajná nebezpečí jaderné energetiky, seznámit veřejnost s argumenty Českých energetických závodů (ČEZ) a protiargumenty ekologů je*

cílem putovní výstavy 100 000 let s ČEZským odpadem... (Lidové noviny 1994); ... *čezovské* *dohánění evropských cen elektrické energie firmou, která má největší zisky v historii, a přesto paradoxně zdražuje...* (Právo 2007); *Aféra ČEZkomanda* (skupiny zasahující proti černým odběrům elektřiny, pozn. aut.) *ovšem téměř zastínila jinou kauzu...* (Týden 2010); *Vedení společnosti předstoupilo minulý týden před novináře (vlevo), aby je přesvědčilo o tom, že zákroky ČEZkomanda (vpravo) nejsou v rozporu se zákonem, ...* (Týden 2010).

Nejen tyto skupiny zkratk je charakteristická pro publicistické texty, kde je zvláštnost vyjadřování záměrně hledaný rys. Uvedme pro ilustraci ještě následující příklady, které pocházejí především z kriticky zaměřených článků pojednávajících o poměrně nové politické straně Věci veřejné. V nich nalezneme pojmenování utvořená na základě zkratky této politické strany (VV): *Věčka / věčka, Veverky/ veverky*, nejnověji též *VeVerky*¹⁴ ve významu ‚strana Věci veřejné / členové této strany‘, srov.: *programová expertka Věček* (Reflex 2010); *Voliči, které „věčka“ v květnu nalákala na populistické výkřiky o odstranění „dinosaurů“ z politiky...* (Mladá fronta Dnes 2011); *V tom ho nedokázali dosud zastavit ani „veverky“, ani premiér Nečas nebo ministr Kalousek...* (Reflex 2011); *Říkám si, proč ne, předsedu svojí strany asi nikdy volit nebudu (nestanu se totiž delegátem kongresu), tak si aspoň spravím chuť předsedou „Veverek“.* (Reflex 2011), *Máme prezidenta, který loni zachránil koaliční vládu podporou VeVerek (VV–ABL), chválil zarytého národovce Ladislava Bátoru při jeho vytlačování z Dobešova resortu a odstupujícího Josefa Dobeše samého označil - je z toho už klišé - za našeho nejlepšího ministra školství.* (Týden 2012); dále pak *Věčkař / věčkař* ve významu ‚registrovaný příznivec strany Věci veřejné‘, *věčkařka* ve významu ‚registrovaná příznivkyně strany Věci veřejné‘, a adjektiva *věčkařský* či *věčkový*, srov.: *Věčkaři nerespektovali ani klasicky levicová, ani pravicová témata...* (Reflex 2011); *Strana má sice 16 tisíc příznivců, „Věčkařů“, ...* (Hospodářské noviny 2010); *Koalici musí potvrdit internetové referendum registrovaných sympatizantů strany, takzvaných „věčkařů“.* (Týden 2010); *Trochu blíž věčkaři přece jen mají k ODS.* (Mladá fronta Dnes 2010); *Věčkařka chce vyšší ochranu památek, óděsák kope za vlastníky.* (Týden 2010); *Takže: ze všech početných atraktivních věčkařek je nakonec v nové sněmovně nejhezčí Ivana Weberová z ODS!* (Týden 2010); *Jak chce věčkařský ministr miliardy získat?* (Mladá fronta Dnes 2010); *ČSSD zavede věčkařské ankety* (Lidové noviny 2010); *Věčkařská kandidátka na pražskou primátorku...* (Týden 2010); *Věčkoví poslanci...* (Reflex 2010). O hře s jazykem snad nejlépe vypovídá především následující

¹⁴ Pojmenování je psáno s malým i velkým písmenem, je užíváno výhradně v množném čísle, resp. není doloženo užití v čísle jednotném (dle ČNK a textového archivu společnosti NEWTON Media, a. s.). Užití podoby *VeVerky* nejvíce odkazuje ke zkratce názvu strany VV, tj. Věci veřejné.

kontext: *Ve sněmovně zasednou také VV ženy (véčkové, vévéčkové, ženy Věcí veřejných, případně ženy Radka Johna).* (Týden 2010)

Závěrem

V tomto příspěvku jsme se pokusili postihnout některé aspekty lexikální dynamiky v oblasti abreviace, které jsou zároveň příznačné pro neologickou slovní zásobu vůbec. V posledních letech dochází ke kvantitativnímu nárůstu zkratk a značek, jak domácích, tak přejatých, přičemž se zde protíná několik tendencí. V první řadě je to tendence k ekonomičnosti vyjadřování, k pronikání lexika (včetně zkratk) z vědních oborů do běžného života a tedy i do běžného úzu (srov. též Lotko, 2009). Sledujeme rovněž na jedné straně tendenci k internacionalizaci (Martincová, 2003; Kochová, 2003, 2005), na straně druhé ale zároveň tendenci vyrovnávací, jež se projevuje v zeslovaňování zkratk, v jejich modifikaci dle potřeb vyjadřování a uživatelů jazyka (srov. Martincová, 2003).

Zkratky a značky jsou součástí lexikální databáze *Pralex* budované v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., patří k základním typům zpracovávaných jednotek. Databáze má sloužit jako podklad pro budoucí výkladový slovník češtiny, jehož nedílnou součástí by měly být rovněž zkratky. Vzhledem k nárůstu počtu zkratk je ale možné uvažovat rovněž o jejich samostatném slovníkovém zpracování do speciálního slovníku, neboť abreviační útvary tvoří velmi dynamickou vrstvu v rámci (nové) slovní zásoby. V příspěvku jsme se snažili popsat specifické rysy zkratk, které jsou příznačné pro dnešní jazykovou komunikaci. Jde totiž o značně progresivní skupinu jazykových útvarů, jež se může jevit jako okrajová, ale z důvodů její nesporné atraktivity, produktivností a slovotvorné aktivity je důležité věnovat jí pozornost.

Literatura

DANEŠ, František: Faktor Rh // Rh-faktor // Rh faktor. In: *Naše řeč*, 1985, roč. 68, č. 4, s. 176 – 182.

DANEŠ, František: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. F. Daneš a kol. Praha 1997, s. 12 – 24.

DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

Frekvenční slovník češtiny. Red. F. Čermák, M. Křen. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004. 596 s.

HELCL, Miloš: Zkratková slova. In: *Naše řeč*, 1949, roč. 33, č. 9 – 10, s. 161 – 170.

HRBÁČEK, Jiří: *Jazykové zkratky v češtině*. Praha: AUC – Philologica, Monographia 78 1979. 126 s.

KOCHOVÁ, Pavla: Internacionální iniciálové zkratky. In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Sborník příspěvků z konference. Praha 16. – 18. června 2003. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 157 – 165.

KOCHOVÁ, Pavla: Nové iniciálové zkratky. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR 2005, s. 242 – 246.

LOTKO, Edvard: Co a jak ovlivňuje inovační procesy ve slovní zásobě (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). In: *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*. Prace Slawistyczne 114. Warszawa 2003, s. 101 – 115.

LOTKO, Edvard: O některých vývojových tendencích v současné slovní zásobě a jejich příčinách (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). In: *Srovnávací a bohemistické studie*. Ed. E. Lotko. Olomouc: Univerzita Palackého 2009, s. 209 – 228.

MČ1 – *Mluvnice češtiny*, díl 1., kapitola F.: *Tvoření zkratk a zkratkových slov*. Praha: Academia 1986, s. 517 – 526.

MARTINCOVÁ, Olga: *Internacionalizace a vyrovnávací tendence*. In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Usp. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 17 – 22.

OLOŠTIAK, Martin: Abreviačná a slovotvorná motivácia. In: *Slovo o slove*. Sborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity 11. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 39 – 50.

RANGELOVA, Albena: Sociolingvistické aspekty neologie (na česko-bulharském jazykovém materiálu). In: *Česká slavistika 1998. České přednášky pro XII. mezinárodní sjezd slavistů, Krakov 27. 8. – 2. 9. 1998*. Red. E. Bláhová, E. Šlaurová, S. Wollman, M. Zelenka. Praha: Slovanský ústav, Euroslavica 1998, s. 149 – 154.

RANGELOVA, Albena: K úkolům výzkumného záměru Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století. In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Eds. A. Jarošová, A. Rangelova, J. Světlá. Praha: ÚJČ AV ČR, v. v. i. 2008, s. 11 – 18.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost [online]. Eds. Josef Fílipec et al. 1. vyd. Praha: Academia, 1995. Elektronická verze: Voznice: LEDA 2004. [cit. 2011-03-08]. Dostupný na: <<http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>>.

Slovník zkratk. Encyklopedický dům. Praha 1994.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* 1. Praha: Academia 1998. 356 s.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia 2004, 568 s.

STANĚK, Vladimír: Poznámka k psaní skloňovaných zkratk typu dikové/DIKové. In: *Naše řeč*, 1995, roč. 78, č. 5, s. 271 – 272.

SVĚTLÁ, Jindra: K návrhu, vývoji a funkcím lexikální databáze češtiny. In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Eds. A. Jarošová, A. Rangelova, J. Světlá. Praha: ÚJČ AV ČR, v. v. i. 2008, s. 19 – 32.

VLKOVÁ, Věra: Pojmenování vzniklá z písmenných zkratk. In: *Naše řeč*, 1994, roč. 67, č. 3, s. 165 – 166.

Zámená v slovenských a srbských frazémach¹

Jasna Uhláriková

Oddelenie slovakistiky, Filozofická fakulta Univerzity v Novom Sade, Srbsko

1. Úvod

V rámci našich predchádzajúcich výskumov metaforickej funkcie zámen v texte², dostali sme sa postupne aj k téme frazém, v ktorých sa ako komponenty vyskytujú zámená s rozličnými funkciami a vlastnosťami. Nadväzujúc na naše doterajšie výskumy sa v príspevku budeme zaoberať charakteristikami zámen vo frazémach a charakteristikami frazém so zámenným komponentom v slovenskom a srbskom jazyku, pričom si budeme všímať predovšetkým podobné použitie zámen vo frazeológii v dvoch uvedených jazykoch, ale aj niektoré rozdiely. Počas výskumu sme zistili, že existuje rôznorodosť výskytu zámen vo frazémach. Získané poznatky o nich považujeme za dôležité, lebo budú nadväzovať a dopĺňať doterajšie poznatky vzťahujúce sa na problematiku slov ako zložiek frazém.

Základnou východiskovou literatúrou pre náš výskum boli dve monografie: *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku* (1987) Dragany Mrševićovej – Radovićovej a *Slovenská frazeológia* (1984) Jozefa Mlacka. Teoretický základ nám poskytla štúdia J. Mlacka *Frazeologická jednotka a zámená* (1973). Pri definovaní samotných zámen ako slovného druhu vychádzali sme z „klasických“ gramatík slovenského a srbského jazyka: *Savremeni srpskohrvatski jezik I* (M. Stevanović, 1975) a *Morfológia slovenského jazyka* (1966). Príklady sme čerpali predovšetkým z dvoch slovníkov Željky Spasićovej: *Frazeologický slovník slovensko-srbskohorvátsky* (1989) a *Frazeologický slovník srbskohorvátskeho jazyka* (srbskohorvátsko-slovenský, 1984), ktoré sme, ak sme to pokladali za potrebné, doplnili príkladmi zo slovníkov: *Rečnik srpskoga jezika* (2007, ďalej RSJ) a *Slovník slovenského jazyka I – VI* (1959 – 1968, ďalej SSJ).³ Príklady, ktoré sme získali zo slovníkov, klasifikovali sme do niekoľkých skupín na základe štyroch kritérií.

¹ Príspevok je súčasťou projektu *Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi*, č. 178017, ktorý financuje Ministertvo školstva a vedy Republiky Srbsko. Nositeľom projektu je Filozofická fakulta Univerzity v Novom Sade.

² UHLÁRIKOVÁ, Jasna: *Metaforická funkcia zámen v texte*. In: *Slovakistický zborník* 4. Nový Sad: Slovakistická vojvodinská spoločnosť 2009. str. 90 – 105.

UHLÁRIKOVÁ, Jasna: *Používanie zámen vo funkcii metafor v slovenčine a srbčine*. In: POLYSLAV 14. Ed. K. Bente Karl – G. Krumbholz – M. Lazar. München – Berlin: Verlag Otto Sagner 2011. str. 245 – 253.

³ Príklady, pri ktorých v texte nie je označený prameň, čerpali sme zo slovníkov Željky Spasićovej, kým je pri ostatných príkladoch prameň uvedený v zátvorkách v samom texte.

Predtým než sa začneme zaoberať nastolenou problematikou, nevyhnutné je vyjadriť sa o príslušnej terminológii, ktorú v práci budeme používať a ktorá sa vzťahuje predovšetkým na základnú jednotku frazeológie. V srbskej frazeológii sú zaužívané nasledujúce termíny: *idiom*, *idiomatska fraza*, *ustaljena fraza*, *frazeološki obrt* (izraz alebo *konstrukcija*), *ustaljeni obrt* (alebo *konstrukcija*), *frazeološka jedinica*, *frazeologizam*, *frazem* atď. Uvedené termíny sa podobne používajú aj v slovenskej frazeologickej terminológii: *ustálené (slovné) spojenie* (alebo *zvrät*, *výraz*), *združené pomenovanie*, *frazeologický zvrät* (alebo *výraz*, *obrat*), *paremiologické útvary* (príslovie, porekadlo, úslovie), *idióm* alebo *frazeologický zrást*, *frazeologická jednotka*, *frazeologizmus*, *frazéma*. Všetky uvedené termíny sa nepoužívajú rovnocenne, ale existujú väčšie alebo menšie rozdiely medzi nimi. D. Mrševićová – Radovićová (1987) podobne ako aj J. Mlacek (1984), hovorili ešte v osemdesiatych rokoch minulého storočia o istej prednosti termínu *frazéma* vzhľadom na termíny *frazeologická jednotka* a *frazeologizmus*, ktoré sa dlhšiu dobu používali na pomenovanie základnej jednotky frazeológie. Termín *frazéma* uvádzajú ako najvýhodnejší preto, lebo sa vyznačuje systémovosťou, čiže forma termínu *frazéma* (srb. *frazem*) sama ukazuje na termín základnej jednotky príslušnej oblasti jazyka. V tomto období však uvedení lingvisti ešte rovnocenne používali termíny *frazeologická jednotka*, *frazeologizmus* a *frazéma*. V súčasnej lingvistiky budeme v súlade s Jozefom Mlackom používať termín *frazéma*.

2. Frazeológia a jednotky frazeológie

Frazeológia ako vedecká disciplína tesne stojí vedľa lexikológie (sémantiky) a syntaxi a približuje sa aj k štylistike. Niektorí lingvisti zdôrazňujú blízkosť frazeológie s jednou z uvedených disciplín. Jozef Mlacek (1984, s. 19) pokladá, že je frazeológia sekundárna oblasť lingvistiky, ktorá v prvom rade nadväzuje na lexikológiu a v menšej miere na syntax. Podľa Mlacka je frazeológia ako lingvistická disciplína relatívne samostatná časť lexikológie.

Frazeologická jednotka sa svojimi vlastnosťami i celou svojou podstatou vyčleňuje ako relatívne samostatná jazyková jednotka, ktorá sa vyznačuje funkčnou, významovou i formálnou rôznorodosťou. (Mlacek, 1984, s. 67)

Aby sme lepšie pochopili význam a funkciu frazém ako základných jednotiek frazeológie, potrebné je všimnúť si ich vlastnosti, ktoré ukazujú práve na tú rôznorodosť, o ktorej hovorí Mlacek, lebo sa pri niektorých frazémach bude jednotlivá vlastnosť javiť ako najdôležitejšia, pokiaľ pri iných frazémach dôležitejšia bude niektorá iná vlastnosť. Keďže vychádzajú z teórií ruských lingvistov v oblasti frazeológie, v prácach D. Mrševićovej – Radovićovej a J. Mlacka sa stretáme s vyčleňovaním tých istých charakteristík frazém:

a) *Hotovost', reprodukovanost'* (srb. reproduciranje). Frazéma sa javí v hotovom tvare.

b) *Syntaktická zmeravenost', petrifikovanost' a významová nerozložiteľnosť, celostnosť nominácie* (srb. formalno ustrojstvo). Frazéma je nerozložiteľná skupina slov, ktorú tvoria dve autosémantické slová. Syntaktická funkcia má tiež dôležitú úlohu, lebo na expresívnosť a význam frazémy vplýva aj špecifickosť lexémy alebo syntagmy v zmysle formy, ale tiež aj na úrovni fonologickej.

c) *Idiomatickosť* (srb. idiomatičnost). Význam frazémy sa nerovná súhrnu výnamov jej členov.

d) *Kontextovosť* (srb. uklapanje u kontekst).

e) *Expresívnosť* (srb. ekspresivnost). Podľa D. Mrševicovej – Radovićovej frazémy majú konotatívny (asociatívny) význam, t. j. nepriamu nomináciu (indirektna nominacija), pomocou ktorej sa realizuje ich emocionálna, čiže expresívna funkcia (môžu mať význam súhlasu, nesúhlasu, zjemňovania, zveličovania, irónie, nedôvery, humoru atď.). Sú nositeľmi subjektívneho stavu, ktorý je výsledkom kolektívneho chápania javov a predmetov mimojazykovej skutočnosti, ktoré sú všeobecné pre používateľov jedného jazyka a pre ktoré je príznačná kvalifikácia, podľa čoho sa odlišujú od nefrazeologických jednotiek. Tento význam sa v jazyku chápe ako sekundárny. Znamená to, že je pri frazémach najdôležitejší ich pragmatický význam. D. Mrševicová – Radovićová vyčleňuje expresívnu funkciu ako najdôležitejšiu, čiže ako kategoriálnu frazeologickú vlastnosť frazém.

f) *Obraznosť* (srb. slikovitost) úzko súvisí s expresívnosťou. Frazémy ju získavajú použitím metafor, hyperboly, paradoxu, kontrastu a iných štylistických figúr. Najväčší počet frazém vzniká metaforizáciou, čiže aktualizáciou vedľajších významov nefrazeologických syntagiem, ktoré sú bázou pre vznikajúcu frazému.

g) *Ustálenosť významu* (srb. ustaljenost značenja) lexikálneho zloženia a funkcie jazykového znaku.

h) *Nepreložiteľnosť* (srb. neprevodljivost) do iného jazyka.

Stretáme sa aj s inými charakteristikami frazém: ustálenosť použitia frazém, štruktúro-sémantická ustálenosť, morfológická ustálenosť a pod., ako aj ich kombinácie. Často sa zdôrazňovala iba jedna vlastnosť frazém ako primárna. Z Mlackovej analýzy vyplýva, že sa frazémy nemôžu spoľahlivo zakladať a analyzovať na základe iba jednej z uvedených vlastností, ale kombináciou jednotlivých, pritom ako najdôležitejšie vyčleňuje ustálenosť, obraznosť a expresívnosť. Na základe toho frazému definuje ako [...] *ustálené slovné*

spojenie, ktoré sa vyznačuje obraznosťou a nerozložiteľnosťou svojho významu, ako aj expresívnosťou⁴. (Mlacek, 1984, s. 46)

Prameňmi vzniku frazém sú prirodzené okolie človeka, každodenný život, kultúrne dedičstvo, profesionálny život, spoločenské dedičstvo, Biblia, čiže kresťanstvo, ale môžu byť prevzaté aj z iných kultúr a civilizácií.

Frazémy nevznikajú z nejakých nižších jednotiek jazyka a neúčinkujú na výstavbe iných vyšších jednotiek jazyka. Frazémy vznikajú predovšetkým zmenou (modifikáciou) už existujúceho voľného spojenia tak, že to spojenie (syntagmatické alebo vetné) získava nové formálne a významové hodnoty, ktoré sa od východiskového výrazu odlišujú, pričom sa nový význam a celé spojenie ušľachťuje. Vznik frazémy sa nazýva frazeologizácia. *Frazeologizmi nastajú u rezultatu primarne frazeologizacije koja se ispoljava u procesima a) prvenstveno semantičke i b) prvenstveno sintaksičke (strukturne) prirode. Semantički frazeologizacioni procesi su po svom karakteru procesi transponovanja značenja, a strukturni procesi su po svojoj prirodi transformacioni.* (Mršević – Radović, 1987, s. 32) Sémantickou frazeologizáciou sa význam nefrazeologickej syntagmy voľného alebo ustáleného lexikálneho spojenia transponuje do frazeologického najčastejšie obraznosťou, pomocou metafory, metonýmie, synechdochy a porovnania (aj pomocou iných sémantických figúr: paradoxu, hyperboly, kontrastu, akustických: asonance, rýmu atď. v kombinácii s uvedenými základnými sémantickými procesmi obraznosti alebo v kombinácii so štruktúrnymi procesmi). (Mršević – Radović, 1987, s. 33) Syntaktickým frazeologickým procesom vznikajú frazeologické syntagmy pomocou expanzie z jednotiek užšej (jednoduchšej) štruktúry a do zložitejších štruktúrnych jednotiek pomocou redukcie (kondenzácie). (Mršević – Radović, 1987, s. 33)

3. Frazémy a zámená

Jedna z dôležitých otázok súvisiacich s výskumom v oblasti frazeológie je problematika slova ako zložky frazémy. Cieľ našej práce je skúmať vlastnosti zámen vo frazémach v slovenčine a srbčine.

Slovo je vo frazéme jej elementom, zložkou. Niektoré slová celkom alebo čiastočne strácajú svoj primárny význam alebo sú oslabené ich gramatické vlastnosti. Niektorí lingvisti sa zaoberali otázkou, či slová vo frazémach strácajú svoj primárny lexikálny a gramatický význam a či slovo zostáva slovom aj po vzniku frazémy. Rozlišujeme: a) zložky frazém, ktoré

⁴ J. Mlacek frazému chápe široko, neobmedzuje sa iba na niektoré konštrukčné typy ustálených výrazov.

si vo väčšej alebo menšej miere ponechávajú svoj primárny lexikálny význam, hoci majú oslabenú vlastnú denotáciu, pri nich nemožno hovoriť o strácaní slova a jeho vlastností a b) zložky, ktoré takmer úplne strácajú svoj primárny lexikálny význam. Ani strácanie lexikálneho významu však neznamena, že tu ide o strácanie slova ako takého. Slová vo frazémach nie su rovnocenné, ale frazému tvoria kľúčové a fakultatívne slová. Preto je oprávnený aj výskum zámen ako kľúčových alebo fakultatívnych zložiek frazém.

Zámená majú zvláštne postavenie v systéme slovných druhov a preto je nevyhnutné upriamiť pozornosť na zámená s dôrazom na ich lexikálny význam a ako sa tento význam javí vo frazémach a vôbec vo frazeológii. Počas určovania miesta zámen v systéme slovných druhov zvyčajne sa vychádza zo špecifickosti ich lexikálneho významu. V súčasnej lingvistike existujú zhodné názory o zámenách, ktoré na rozdiel od iných plnovýznamových slovných druhov nepomenúvajú predmety, javy a príznaky, ale iba odkazujú na ne, pritom netvoria jeden jednotný slovný druh.

Počas výskumu zámen v slovenčine a srbčine stretáme sa s dvomi veľmi podobnými definíciami zámen, ktoré podávajú gramatiky týchto dvoch jazykov a ktoré v našej práci budeme čiastočne akceptovať (Stevanović, 1975 a *Morfológia slovenského jazyka*, 1966). Hoci zámená majú funkciu podstatných mien, prídavných mien atď., predsa tieto slová nezamieňajú, ale odkazujú na ne. Vlastnosti, ktoré tieto dve gramatiky uvádzajú sú tie, že sú zámená slová, ktoré majú všeobecný význam, čiže na pláne lexikálnom sú to prázdne slová. Zámená sa vyznačujú kontextovosťou, čo znamená, že ich význam je pre prijímateľa anonymný bez poznania kontextu alebo situácie, v ktorých sú tieto zámená použité. Preto sa zámená najčastejšie používajú v konkrétnej situácii a priamej interakcii odosielateľa a prijímateľa informácie. Zámená umožňujú koherentnosť a ekonomickosť rečového prejavu, kontinuitu viet, celosť a plynulosť textu. Z aspektu štylistiky zámená umožňujú variabilitu textu. V jazyku je počet zámen malý a pomaly sa tento počet aj mení, ale predsa sa zámená používajú častejšie než ostatné plnovýznamové slová a patria medzi najfrekventnejšie slová v jazyku. Pri zámenách treba brať do úvahy tak sémantiku tých slovných druhov, ktoré zastupujú, ako aj ich vlastný význam. Z hľadiska syntaxe zámená majú v texte tie isté funkcie ako slová, syntagmy alebo vety, na ktoré sa vzťahujú. Z morfológického hľadiska môžu byť ohybné a neohybné. Ohybné zámená majú rovnaké gramatické kategórie ako slová, na ktoré odkazujú. Gramaticky sú synonymami substantív, adjektív, adverbií a numerálií.

Definícia zámen podľa *Morfológia slovenského jazyka*, 1966 (ďalej MSJ) znie:

Zámená sú slová so všeobecným významom, ktoré nepomenúvajú javy skutočnosti priamo, ale označujú, zriedkavejšie naznačujú ich tak, že ukazujú alebo odkazujú na ne

z hľadiska podávateľa a pritom vyjadrujú gramatické významy konkrétnych názvov; vo vete vystupujú tak ako slovné druhy, na ktoré poukazujú. (MSJ, 1966, s. 233)

Keďže sme už poukázali na špecifickosť zámen a ich významu, môžeme predpokladať, že zámená majú aj svoje špecifické vlastnosti, keď sa dostávajú do zloženia frazém a že sa proces lexikalizácie a frazeologizácie pri zámenách odlišuje od lexikalizácie a frazeologizácie pri ostatných plnovýznamových slovách (podstatných a prídavných menách, slovesách, číslovkách). Podľa Mlacka rozdiel spočíva v tom, že si zámenná zložka vo frazéme vždy ponecháva niečo zo svojho primárneho významu, t. j. svoj najvšeobecnejší základný kategoriálny význam.

Frazémy predstavujú disparátnu skupinu, ktorú nemožno dôsledne klasifikovať na základe jedného kritéria. Existuje viac prístupov k tejto problematike a tým aj viac klasifikácií: sémantická, tvaroslovná, klasifikácia podľa pôvodu, podľa funkcie atď. Zámenné zložky na rozličné spôsoby účinkujú na výstavbe frazém, rozlične vplyvajú na ich formálne vlastnosti a význam, preto je potrebné tejto problematike pristupovať diferencovane.

4. Klasifikácia frazém so zámennou zložkou

Počas výskumu zámen vo frazémach pokúsili sme sa vyčleniť niekoľko možných klasifikácií frazém so zámennou zložkou na základe niekoľko rozličných kritérií, ktoré môžeme rovnocenne uplatniť tak pri slovenských, ako aj pri srbských frazémach so zámennou zložkou. Ako teoretický základ na určenie jednotlivých kritérií nám poslúžila Mlackova štúdia *Frazeologická jednotka a zámena* (1973).

4.1. Klasifikácia na základe druhu frazeologizácie:

a) Frazémy, ktoré vznikli sémantickou frazeologizáciou: *byť bez seba – biti (iz)van sebe; prísť k sebe – doći /k/ sebi* atď.

b) Frazémy, ktoré vznikli štruktúrnou frazeologizáciou: *aký-taký – kakav-takav; ten alebo onen – ovaj ili onaj; hento-toto – ovo-ono* atď.

4.2. Klasifikácia na základe sily zámena vo frazéme, čiže funkčného zaťaženia zámena vo frazéme:

a) Frazémy, v ktorých je zámeno kľúčové slovo (nositeľ významu) sú zriedkavé: *biti svoj čovek; reći svoju; raditi po svome, biti svoj na svome* (RSJ, 2007, s. 1205) atď. Takéto príklady má aj slovenčina: *boli (sú, budú...) svoji; dostať svoje; bolo (bude, je...) po ňom*

(Mlacek, 1973, s. 174) atď. Najviditeľnejšie sa javia v takých príkladoch, v ktorých sa ostatné zložky morfológicky alebo lexikálne obmieňajú.

b) Frazémy, v ktorých zámeno nie je kľúčovým slovom, ale do frazémy vchádza namiesto iných premenlivých zložiek pod vplyvom kontextu. Dostáva sa hlavne na miesto nejakej mennej zložky (substantívnej alebo adjektívnej) a realizuje sa podľa rovnakého princípu, ktorý platí pri zámenách v slobodných, nefrazeologizovaných kontextoch. Napr.: /už/ je s **ním** amen – **on** [**neko**] je /več/ opevao svoje, cigáni **mu** v bruchu vyhrávajú (klince kujú) – krče **mu** creva (zavija **mu** u stomaku); duša chodí **doňho** spávať – duša **mu** je u nosu; nespadne **mu** koruna z hlavy – neče **mu** pasti kruna s glave; rozviazal sa **mu** [**niekomu**] jazyk – jazyk **mu** (**ti** a pod.) se razvezao atď.

c) Frazémy, v ktorých je zámeno fakultatívnou zložkou. Frazém s fakultatívnou zámennou zložkou v slovenčine nie je veľa a výnimkou je zvrtné privlastňovacie zámeno *svoj*: *dohrať (svoju) úlohu*; *zložiť (svoje) kosti, údy*; *ukázať niekomu (svoje) zuby, pazúry*; *chovať hada na (svojich) prsiach*; *niešť (svoj) kríž*; *vziať opraty do (svojich) rúk*; *dostať niekoho do (svojich) osídel* atď. Hoci frazém s fakultatívnou zámennou zložkou (na mysl máme všetky druhy zámen) nie je veľa, stretáme sa s nimi v oboch jazykoch, v slovenčine i v srbčine⁵: *začať (začínať) od abecedy* – *početi od /samog/ početka*; *boh /sám/ vie* – *bog će (ga) /sveti/ znati*; *to je /pre mňa/ španielska dedina* – */to je/ špansko selo /za mene/*; */toľko/ ako do roka dní* – *kao dana u godini*; *poznať [niekoho, niečo] ako /svoju/ dlaň* – *znati [što] u prste (kao svojih pet prstiju; poznavati [koga] kao svoj džep*; *byť na dne* – *nalaziti se na /samom / dnu*; *vidieť /všetky/ hviezdy* – *videti /sve / zvezde*; *vyložiť (odkryť, ukázať) /svoje/ karty* – *izneti (otkriti, pokazati) /svoje/ karte*; */byť/ kost' a koža* – *biti /sama/ kost i koža*; *mať /svoje/ muchy (mušky)* – *imati /svoje/ bube (mušice, lutke)*; *mať prsty v niečom* – *umešati [u što] /svoje/ prste* atď.

d) *Zámenné frazémy*.⁶ Zámenné frazémy sú frazémy stavané iba pomocou zámen so spojkou alebo bez nej. Význam týchto frazém obyčajne nachádzame medzi neurčitými zámenami: *aký-taký* (nejaký) – *kakav-takav* (nekakav). Niektoré majú aj príslovkový význam: *tu a tam* (občas, niekedy) – *tu i tamo* (ponekad). Zámenné frazémy sa v slovenčine a srbčine dosť často podobajú v zmysle formy i významu: *ten a ten* – *taj i taj*; *taký a taký* – *takav i takav*; *ten alebo onen* – *ovaj ili onaj*; *tak či tak* – *ovako ili onako*; *aký-taký* – *kakav-takav*; *ako-tak* – *kako-tako*; *to a to* – *to i to*; *vtedy a vtedy* – *tada i tada*; *hento-toto* – *ovo-ono*; *tak či*

⁵ Keďže je v týchto frazémach zámenný komponent fakultatívny a nie je nositeľom významu, nemusí sa ako taký nevyhnutne vyskytovať aj v slovenskej aj v srbskej ekvivalentnej frazéme, ale sa v opačnom jazyku môže vyskytovať aj ako záväzný člen frazémy.

⁶ Termín *zámenná frazéma* sme prevzali od J. Mlacka (1973).

onak – *ovako* ili *o nako* atď. (Mlacek, 1973; RSJ, 2007) Do tejto skupiny frazém patria aj frazémy, ktoré vznikli zo zámenných zložiek, ale ich terajší tvar je výsledkom odstránenia ostatných slov z nich, predovšetkým sloviess, napr.: *nikom ništa* (nepovedať nikomu nič) a takéto príklady sa vyskytujú aj v slovenčine: *z ničoho nič* (urobiť niečo bez nejakého dôvodu).

4.3. Klasifikácia na základe počtu zámenných zložiek vo frazéme:

a) Frazémy s jedným zámenným komponentom, napr.: *nemať všetkých doma* – *nisu mu (ti a pod.) sve kože na broju (kod kuće)*; *za každú cenu* – *po svaku cenu*; *byť vo svojom živle* – *biti u /svom/ elementu* atď.

b) Frazémy s dvomi zámennými zložkami, najčastejšie sú to paremiologické útvary s formou podradeného súvetia, v ktorom sa vzťah vyjadruje korelatívnym zámenným párom: *čo na srdci, to na jazyku* – *što na umu, to na drumu*; *kde /nič/ nieta (kde niet)*, *tam ani smrť neberie* – *gde nema, tamo i car gubi*; *ako kto seje, tak žne (ako (čo) zaseješ, tak (to) budeš žať)* – *kako [ko] seje, tako će i žnjeti* atď.

4.4. Klasifikácia na základe premenlivosti zámennej zložky vo frazéme:

a) Frazémy s nepremenlivou zámennou zložkou: *nieť svoj kríž [bremä]* – *nositi svoj krst*; *každý je kováčom svojho šťastia* – *svako je kovač svoje sreće*; *všetko má svoj čas* – *sve u svoje vreme* atď.

b) Frazémy so zámennou zložkou, ktorá môže v dôsledku zapojenia danej frazémy do kontextu, meniť svoj gramatický tvar (niektoré zámená sa môžu pod vplyvom nadradeného substantíva skloňovať): *naš (ich, môj...) človek* – *naš (tvoj, njihov...) čovek* (RSJ, 2007, s. 805); *nech je po mojom (tvojom, našom...)* – *biće po mome (tvome...)* (RSJ, 2007, s. 725); *nech mu (jej, im...) je zem ľahká* – *neka mu (joj, im...) je laka zemlja* (RSJ, 2007, s. 433) atď.

5. Používanie a význam zámen vo frazémach podľa jednotlivých druhov zámen

Všetky druhy zámen môžu byť zložkami frazém. Na základe doteraz uvedených príkladov zisťujeme, že sa aj v slovenských aj v srbských frazémach používajú všetky druhy zámen, ale nie sú všetky rovnako frekventné.

Osobné zámená sa vo frazémach najčastejšie nevyskytujú ako kľúčové slová, ale ako premenlivý zámenný komponent frazémy: *cigáni mu v bruchu vyhrávajú (klince kujú)* – *krče mu creva (zavija mu u stomaku)*; *nesiaha mu [niekomu] ani po členky (kolená)* – *nije mu ni do kolena*; *to je /pre mňa/ španielska dedina* – */to je/ špansko selo za mene*; *dlaň ho svrbí* – *svrbí*

*ga [nekoga] dlan; duša chodí doňho spávať – duša mu je u nosu; pánboh s nami a zlé preč! – neka je gospod sa nama (daleko mu /lepa / kuća); žlč sa v ňom pohla – pokrenula mu (joj a pod.) se žuč; Damoklov meč mu visí nad hlavou – Damoklov mač mu visí iznad glave (nad glavom); nespadne mu koruna z hlavy – neće mu pasti kruna s glave; narástli mu (jej a pod.) krídla – narasla su mu (joj a pod.) krila; nech mu pánboh odpustí – bog da mu dušu prosti atď. Zriedkavejšie sa osobné zámená vyskytujú ako nepremennivá zložka frazémy: *Kto do teba kameňom, ty do neho chlebom.* (SSJ I, 1959, s. 560) alebo ako kľúčové slovo frazémy, napr.: *imati, razvijati svoje ja* (RSJ, 2007, s. 497) – (*mať, vyvíjať*) *svoje ja* (SSJ I, 1959, s. 626), kde zámeno získava nový, sekundárny význam, v uvedenom príklade je to význam „vedomej časti človekovej bytosti, osobnosti, individuality“.*

Privlastňovacie zámená sa v niekoľkých prípadoch vyskytujú ako kľúčové slová: *náš (ich, môj...) človek* (SSJ I, 1959, s. 217) – *naš (tvoj, njihov...) čovek* (človek, ktorý patrí istej spoločnosti; RSJ, 2007, s. 805); *nech je po mojom (tvojom, našom...) – biće po mome (tvome...)* (podľa mojej (tvojej a pod.) vôle, mienky a pod.; SSJ I – VI, 1959 – 1968; RSJ, 2007) Ako sme povedali, zámenná zložka si vo frazéme vždy ponecháva niečo zo svojho primárneho významu (svoj najvšeobecnejší základný kategoriálny význam), čo sa najlepšie vidí práve pri privlastňovacích zámenách, ktoré spolu s kľúčovým slovom vo frázeme utvárajú nový význam, ale vo veľkej miere si ponechávajú aj svoj primárny význam: *na vašom mieste /by som to (niečo) nerobil/ – na vašem mestu /to (niečo) ne bih radio/; to je voda na môj mlyn – to je voda na moju vodenicu* (niečo je také, aké mne vyhovuje) atď.

Zvratné zámeno seba (srb. sebe) sa vyskytuje ako kľúčové slovo v slovenských a srbských frazémach: *byť bez seba – biti (iz)van sebe* (byť v najväčšom emotívnom vzrušení); *prísť k sebe – doći /k/ sebi* (zobudiť sa z nevedomého stavu, upokojiť sa po veľkom vzrušení). Srbský jazyk na rozdiel od slovenčiny disponuje s väčším počtom frazém so zámenom *seba*: *držati do sebe* (mať vysokú mienku o sebe); *naći sebe (u nečemu)* (nájsť oblasť, napr. činnosti, v ktorej sa prejavujú schopnosti niekoho); *povući se (zatvoriti se) u sebe* (izolovať sa od okolia); *prema sebi* (v súlade so svojimi požiadavkami); *preuzeti na sebe* (prijatť zodpovednosť za niečo); *sam (sama, samo) po sebi* (niečo je také bez vplyvu okolia). (RSJ, 2007, s. 1 207) Zámeno *seba* sa vo frazémach vyskytuje aj ako komponent, ktorý nie je kľúčovým slovom v slovenčine (*ak máš boha pri sebe – ako znaš šta je bog*) i v srbčine (*sahraniti sebe živa – pochovať sa /niekde/ za živa*).

Privlastňovacie zvratné zámeno svoj (srb. svoj) je aj v slovenských aj v srbských frazémach najfrekventovanejšie zámeno. Najčastejšie sa vyskytuje ako kľúčové slovo a v menšej miere ako fakultatívna zložka frazémy. Tento druh zámen vo frazémach realizuje

najväčší počet rozličných významov. Tieto významy môžu byť blízke svojmu primárnemu významu, keď ich použijeme vo význame „vlastný“: *niest' svoj kríž [bremä] – nositi svoj krst; ísť svojou cestou – íci svojim putem; poznať [niekoho, niečo] ako /svoju/ dlaň – znati [što] u prste (kao svojih pet prstiju, poznavati [koga] kao svoj džep); vyložit' (odkryť, ukázat') /svoje/ karty – izneti (otkriti, pokazati) /svoje/ karte; každá pesnička má svoj koniec – sve ima svoj kraj; každý je kováčom svojho šťastia – svako je kovač svoje sreće; mať /svoje/ muchy (mušky) – imati /svoje/ bube (mušice, lutke); mať svoj rozum – misliti svojom glavom* atď. Z uvedených príkladov vidieť, že sa zámeno *svoj* s týmto významom často vyskytuje ako fakultatívna zložka frazémy alebo sa v jednom zo skúmaných jazykov v tejto pozícii vyskytuje adjektívum *vlastný*, pokiaľ sa v ekvivalentnej frazéme v opačnom jazyku vyskytuje zámeno *svoj*: *neverit' vlastným očiam – ne verovati svojim (vlastitim, rođenim) očima* atď. „Byť samostatný alebo materiálne nezávislý“ je druhým častým významom, v ktorom sa používa zámeno *svoj* vo frazémach: *mať v ruke (svoj) chlieb; žiť na vlastnej nohe – imati (jesti) svoj hleb; biti (postati) svoj čovek*. Zámeno *svoj* sa ako záväzná zložka vyskytuje vo frazémach, v ktorých motivuje význam: a) „robiť niečo svojím spôsobom, podľa vlastnej vôle“: *robiť [niečo] na vlastnú (svoju) päť (po svojom) – raditi na svoju ruku (po svome, na svoju, terati po svome, biti svoje glave)*; b) „byť iný, zvláštny“: *byť svoj; byť na svoju ruku* (MSJ, 1966, s. 255) – *biti svoj; biti na svoju ruku* (RSJ, 2007, s. 1 205); c) „byť príbuzný niekomu, patriť do istej spoločnosti“: *oni sú svoji – biti svoj nekome*; d) „niekedy dávno alebo v pravej chvíli“: *svojho času – u svoje vreme*. Srbčina disponuje aj s ďalšími frazémami: a) „vyjadriť svoju mienku“: *kazati (reći) svoju*; b) „vládnuť nad niečím“: *uzeti pod svoje* (RSJ, 2007, s. 1 205) atď.

Ukazovacie a opytovacie zámená sa hlavne nevyskytujú ako kľúčové slová vo frazémach, ale sa najčastejšie používajú v paremiologických útvaroch s formou podrad'ovacieho súvetia, v ktorých sa vzťah vyjadruje pomocou korelatívneho zámenného páru: *čo na srdci, to na jazyku – što na umu, to na drumu; ako kto seje, tak žne; ako (čo) zaseješ, tak (to) budeš žať – kako [ko] seje, tako će i žnjeti; kde /nič/ nieta (kde niet), tam ani smrt' neberie – gde nema, tamo i car gubi*. V slovenčine a srbčine sa na označenie „sveta mŕtvych“ používa frazeologická syntagma *ten svet – taj (onaj) svet*, v ktorej zámeno *ten* (srb. *taj, onaj*) vyjadruje dištantnosť (svet, ktorý je lokalizovaný časovo ďalej, do budúcnosti), pokiaľ sa pomocou zámena *tento* (srb. *ovaj*) používa na označenie „sveta živých“ *tento svet – ovaj svet*, kde zámeno *tento* (srb. *ovaj*) označuje proximálnosť (svet, ktorý je časovo bližší, lokalizovaný v súčasnosti). Opytovacie, resp. vzťahné zámená na základe štruktúrnej frazeologizácie najčastejšie motivujú niektoré významy príznačné pre slovenské a srbské

frazémy: *čo by čo bolo* (SSJ, 1959, s. 220) – *makar šta bilo; ešteže čo!* (SSJ, 1959, s. 220) – *kako da ne!*. V srbčine sa stretáme aj s ďalšími príkladmi: *nego šta!* (pravdaže); *nema šta!* (bez námietky); *šta je tu je* (keď niet iného východiska); *na čemu sam?* (aká je situácia pre mňa?); *ko bi ga znao?* (niečo nie je známe); *ko bi s njim?* (nikto sa mu nemôže vyrovnat’); *popiti koju* (vypiť pohárik); *(videti) ko je i šta je* (zistiť, aký je človek); *i te kakav!* (výnimočný) (RSJ, 2007) atď.

Neurčité zámená sa ako aj zámená osobné v zriedkavých prípadoch vyskytujú vo funkcii kľúčového slova, čiže nositeľa významu vo frazéme, ako je to napr. v srbčine: *biti neko i nešto* (byť dôležitá osobnosť v istej spoločnosti; RSJ, 2007, s. 833) alebo *biće od tebe (njega a pod.) nešto* (RSJ, 2007, s. 833), pre ktorú existuje aj slovenský ekvivalent *bude z teba voľačo* (SSJ V, 1965, s. 140). S podobnými príkladmi disponuje aj slovenčina: *niečo mu je* (necíti sa dobre); *to je niečo!* (pozoruhodná vec); *to je niečo?* (bezvýznamná vec); *také niečo!* (čudná vec); *niečo pod zub(y)* (jedlo); *niečo znamenať* (mať hodnotu); *niečo za niečo* (nič nie je zadarmo); *lepšie niečo ako nič*. (KSSJ, 2003, s. 395) Neurčité zámená sa v prvom rade vyskytujú vo frazeologických vetách, kde sa vyskytujú na pozícii menného slova, na ktorú sa dostávajú, keď sa frazéma realizuje v konkrétnom kontexte: *mať [niečo] na srdci* – *imati [što] na srcu*; *otvoriť [niekomu, pred niekym] srdce* – *otvoriti [kome, pred kim] /svoje/ srce* atď.

Vymedzovacie zámená podobne ako zvrtné motivujú väčší počet významov vo frazémach v slovenčine a srbčine. Niektoré ekvivalentné frazémy s vymedzovacími zámenami vyskytujú sa v oboch jazykoch. V srbskej lingvistike sa vymedzovacie zámená ďalej klasifikujú na *odrične* (odporovacie) a *opšte* (všeobecné). Ďalej budeme v našom príspevku frazémy so zámenným komponentom pozorovať osobitne, v súlade s uvedenou klasifikáciou. Tak v slovenských frazémach nachádzame aj zámená vymedzovacie odporovacie, napr.: */len tak/ z ničoho nič; pre nič za nič* atď., kým tieto zámená v srbských frazémach motivujú aj niektoré iné významy: *biti niko i ništa* (byť nijaký človek); *biti kao niko* (byť lepší než ostatní) atď. V ostatných prípadoch sa odporovacie zámená vyskytujú ako element frazémy, ktorý je záväzným, ale nie aj kľúčovým členom frazémy, pokiaľ význam samej frazémy motivuje niektorá iná lexéma a vymedzovacie odporovacie zámeno si ponecháva svoj primárny pronomínálny význam: *nikto múdry (učený) z neba nespadol* – *niko se nije naučen rodio*; *lepšie niečo ako nič* – *bolje išta nego ništa* atď. Tzv. všeobecné zámená motivujú vo frazémach značný počet významov. Zámeno *všetko* (*všetci*) – *sve* (*svi*) má funkciu prívlastku a motivuje význam „v úplnosti, celkom“, čiže vo veľkej miere si ponecháva svoj primárny význam. Vo frazémach tieto zámená sú nevyhnutné, ale nie sú kľúčovým slovom: *nie je*

všetko zlato, čo sa blyští – nije sve zlato što se sija; všetko do času – sve ima svoj kraj; všetko má svoj čas – sve u svoje vreme; nemať všetkých doma – nisu mu (ti a pod.) sve koze na broju (kod kuće); vidieť /všetky/ hviezdy – videti /sve/ zvezde; spáliť (strhnúť a pod.) za sebou všetky mosty – popaliti (porušiť a pod.) /sve/ mostove za sobom; mať všetky tromfy v rukách – imati sve adute u rukama atď. V slovenčine a srbsčine zámeno *každý* – *svaki* motivuje význam frazémy, pričom do nej vnáša svoj primárny význam, odkazuje na pojmy, čiže jednotlivé pojmy vzaté spolu: *za každú cenu* – *po svaku cenu*; *byť vareškou do každého hrnca* – *biti u svakoj čorbi mirođija*, *biti poklopac svakom loncu*; *na každom kroku* – *na svakom koraku*; *merať /každému/ rovnakou (inou) mierou* – *meriti /svakome/ istim (jednim, drugim) aršinom* atď. Zámeno *sám* – *sam* v oboch jazykoch môže vo frazéme motivovať význam „najväčšej miery niečoho“: *byť na dne* – *nalaziti se na /samom/ dnu*; *byť samé ucho* – *pretvoriti se /sav/ u uvo*; *začať (začínať) od abecedy* – *početi od /samog/ početka*; */byť/ kosť a koža* – *biti /sama/ kost i koža* atď., pokiaľ frazéma *sám od seba* – *samo od sebe* má význam „ľubovoľne, bez cudzej pomoci“. Toto zámeno motivuje aj svoj základný pronomínálny význam: *sám ako prst* – *sam kao prst* atď.

6. Záver

Skúmaním jednotlivých príkladov uvedených v predchádzajúcich kapitolách zisťujeme, že sa zámena v slovenských a srbských frazémach používajú veľmi podobne. Tiež sme zistili, že je všetky štyri klasifikácie možné uplatniť v oboch jazykoch. Rozdiely v slovenských a srbských frazémach nachádzame pri jednotlivých príkladoch. Vyskytujú sa na rovine lexikálnej, morfológicko-syntaktickej a významovej.

Na lexikálnej rovine rozdiely spočívajú v prítomnosti alebo neprítomnosti zámena vo frazéme. Vyčleňujeme nasledujúce rozdiely:

a) Zámeno sa ako zložka frazémy vyskytuje iba vo frazéme jedného zo skúmaných jazykov. Kým slovenská frazéma *ak máš boha pri sebe* obsahuje zámeno *seba*, srbská ekvivalentná frazéma ju neobsahuje *ako boga znaš* a opačne, srbská frazéma obsahuje zámeno *ko* *visoko leti, nisko pada* a slovenská ju neobsahuje *letel ako anjel, /a/ spadol ako čert*.

b) V ekvivalentných slovenských a srbských frazémach sa vyskytujú rozličné druhy zámen. Napr.: *beží (uteká, letí, lieta a pod.) koľko mu para stačí* – *juri kao da ga [te a pod.] svi đavoli gone*. V srbskej frazéme je použité vymedzovacie zámeno a v slovenskej vzťahové. Obe sú záväzným elementom frazémy (ale nie aj kľúčovým slovom) a čiastočne určujú význam frazémy, ktorý vzniká podobnou analógiou a v oboch prípadoch motivuje význam „najväčšej miery niečoho“. Zámeno *svoj* s významom „vlastný“ sa často vyskytuje iba vo

frazémach jedného zo skúmaných jazykov (v srbčine alebo v slovenčine), pokiaľ v ekvivalentnej frazéme sa na tomto mieste vyskytuje adjektívum: *neveriť vlastným očiam* – *ne verovati svojim (vlastitim, rođenim) očima* a opačne *báť sa o svoju kožu* – *brinuti (drhtati, strahovati) za vlastitu kožu*.

Používanie rozličných druhov zámen vo frazémach môže mať vplyv na vznik rozdielnej sily funkčnej zaťažnosti zámen vo frazémach. V slovenskej frazéme */už/ je s ním amen* zámeno mužského rodu 3. osoby singuláru v inštrumentáli (*s ním*) je premenlivou zložkou a do tejto pozície z pragmatického hľadiska môže prísť substantívne alebo adjektívne slovo. V srbskej ekvivalentnej frazéme *otpevati svoje* zámeno je záväzným členom frazémy, ale nie je kľúčovým slovom. S rozličnou funkčnou zaťažnosťou sa najčastejšie stretáme pri vymedzovacích všeobecných zámenách a pri privlastňovacom zvratnom zámene *svoj*, ktoré sa v jednom jazyku vyskytujú ako záväzné a v opačnom jazyku ako fakultatívne členy, napr.: *spáliť (strhnúť a pod.) za sebou všetky mosty* – *popaliti (porušiti a pod.) /sve/ mostove za sobom*; *poznať [niekoho, niečo] ako /svoju/ dlaň* – *znati [što] u prste (kao svojih pet prstiju, poznavati [koga] kao svoj džep)*.

Na morfologickej rovine je rozdiel v páde, v ktorom sa zámeno vyskytuje vo frazéme. Napr.: *duša chodí doňho spávať* (genitív) – *duša mu je u nosu* (datív); *byť vareškou do každého hrnca* (genitív) – *biti u svakoј čorbi mirođija, biti poklopac svakom loncu* (datív); *mať svoj rozum* (akuzatív) – *misлити svojom glavom* (inštrumentál); *je po ňom* (lokál) – *gotovo je s njim* (inštrumentál).

Pri frazémach, ktoré vznikli štruktúrnou frazeologizáciou sa stretáme s rozličnými kombináciami, v ktorých sa ako zložka vyskytuje vymedzovacie odporovacie zámeno. Kým sa v slovenských frazémach používajú vymedzovacie odporovacie zámená vo svojom základnom tvare (*za nič na svete; za nijakú cenu*) v srbskom jazyku sa tieto zámená rozčleňujú, pričom oddeľujú časticu na označenie negácie od opytovacieho zámena, ktoré spolu tvoria vymedzovacie odporovacie zámeno (*ni za što na svetu; ni po koju cenu; ni u kom slučaju*). Zámenné frazémy najčastejšie majú príslušné ekvivalenty v oboch jazykoch a zriedkavejšie sa stretáme s frazémami rovnakého významu utvorenými pomocou rozličných zámen (*tak či tak – ovako ili onako*) alebo s frazémami, v ktorých je obrátené poradie použitých zámen, napr.: v slovenskej frazéme *hento-toto* zámeno *hento*, ktoré vyjadruje dištantnosť, sa nachádza na prvom mieste a zámeno *toto*, ktoré vyjadruje proximálnosť sa vyskytuje na druhom mieste vo frazéme, pokiaľ je v srbčine situácia opačná *ovo-ono*. Nadväzujúc na štruktúrnú frazeologizáciu stretáme sa s rozličnými kombináciami opytovacích a ukazovacích zámen hlavne v kombinácii s časticou alebo slovesom: *čo by čo bolo – makar*

šta bilo; ešteže čo! – kako da ne!. V predchádzajúcej kapitole sme už uviedli, že srbčina disponuje s väčším repertoárom frazém tohto typu: *nego šta!; nema šta!; i te kakav!* atď. Korelatívne zámenné páry vo frazémach s formou podrad'ovacieho súvetia sú v slovenčine a srbčine veľmi podobné: *čo – to / što – to; kde – tam / gde – tamo; ako – tak / kako – tako* (napr.: *čo na srdci, to na jazyku – što na umu, to na drumu*) atď.

Pri frazémach, ktoré vznikli sémantickou frazeologizáciou rozdiely sú založené na rozdielnej analógii, čiže na rozdielnej metaforizácii počas procesu vzniku frazém v týchto dvoch jazykoch, napr.: *byť bez seba – biti (iz)van sebe*. V uvedených príkladoch používateľa rozličných jazykov odlišne vnímajú mimojazykovú skutočnosť a tak majú odlišnú aj predstavu o polohe vedomej časti človekovej bytosti vyjadrenej zámenom *seba*, ktorá je v slovenčine vyjadrená ako neprítomná a to pomocou predložky *bez* a zámena *seba*, kým v srbčine je iba lokalizovaná mimo osoby, na ktorú sa vzťahuje zámeno *seba*. Všimame si, že v oboch jazykoch v najmenšej miere pri výstavbe frazém účinkujú osobné a neurčité zámená, pokiaľ sa ako kľúčové slová najčastejšie vyskytujú zvrtné a vymedzovacie zámená. Počas výskumu sme si v srbčine všimli väčší počet frazém so zámennou zložkou, ktoré vznikli sémantickou frazeologizáciou (zámeno je v nich kľúčovým slovom) a najfrekventnejšie zámená v tomto zmysle sú zvrtné zámeno *seba* a zvrtné privlastňovacie zámeno *svoj*: *držati do sebe; naći sebe u nečemu; povući se u sebe; prema sebi; kazati svoju; uzeti pod svoje* atď.

Frazémy so záväznou zámennou zložkou nepatria medzi frekventovanejšie frazémy, ale ich výskum smeruje k ďalším poznatkom v oblasti frazeológie. Počas výskumu zámen vo frazémach zistili sme, že existuje rôznorodosť použitia tohto druhu zámen vo frazeológii, ale aj v textike. To nám tiež potvrdilo, že aj takýto pohľad na danú problematiku môže byť produktívny v rámci frazeologických výskumov. Tieto čiastočné poznatky, ku ktorým sa dostávame dopĺňajú všeobecné poznatky o formálnych a významových vzťahoch vnútri frazémy, naskoľujú otázku hranice frazémy, dopĺňajú lexikálno-gramatickú klasifikáciu frazém atď., čo môže byť značným prínosom na ucelenie doterajších poznatkov o vzťahoch medzi slovom a frazémou a vzťahoch medzi slovom a zložkou frazémy.

Literatúra

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj a kol. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2003. 988 s.

MRŠEVIĆ – RADOVIĆ, Dragana: *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije 2008. 248 s.

MRŠEVIĆ – RADOVIĆ, Dragana: *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta 1987. 163 s.

MLACEK, Jozef: Frazeologická jednotka a zámená. In: *Jazykovedný časopis*, 1973, roč. 24, č. 2, s. 169 – 183.

MLACEK, Jozef: *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 159 s.

MLACEK, Jozef: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: STIMUL 2007. 161 s.

MLACEK, Jozef: *Štúdie a state o frazeológii*. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2007. 375 s.

SMIEŠKOVÁ, Elena: *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 297 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Slovník slovenského jazyka I – VI. Red. Š. Peciar. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1959 – 1968.

SPASIĆ, Želmira: *Frazeološki rečnik slovačko-srpskohrvatski*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike [etc.] 1989. 144 s.

SPASIĆ, Želmira: *Frazeološki rečnik srpskohrvatskog jezika (srpskohrvatsko-slovački)*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike [etc.] 1984. 115 s.

Rečnik srpskoga jezika. Ur. M. Nikolić. Novi Sad: Matica srpska 2007. 1 561 s.

STEVANOVIĆ, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik I*. Beograd: Naučna knjiga 1975. 653 s.

Adekvátnosť učebných materiálov pre zahraničných študentov z hľadiska rozpracovania segmentálnych a suprasegmentálnych javov slovenského jazyka

Denisa Vagaská

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Slovenský jazyk je považovaný za menej rozšírený, no v súčasnosti záujem o neho stúpa. Má predovšetkým komunikačnú funkciu, je nástrojom myslenia, a zároveň jednou z hlavných funkcií je i funkcia národnointegračná. Môže byť vnímaný ako materinský alebo cudzí jazyk. Jednou z odlišností pri ich vyučovaní je východisková znalosť jazyka ako dorozumievacieho prostriedku, čo ovplyvňuje prístup k opisu jazykového systému i proces osvojovania si cieľových zručností (Pekarovičová, 2004, s. 20 – 21). Z toho vyplýva, že je dôležité, v akom jazyku budú učebné materiály zostavované, ako sa bude učebná látka prezentovať a ako si ju budú participantí ukladať v pamäti a neskôr aj aktívne používať.

Obsah príspevku sa sústreďí na fonologickú stránku slovenčiny, jej spracovanie v učebných materiáloch určených cudzincom, a zároveň na poukázanie jej dôležitosti v procese osvojovania si cieľového jazyka. Pozornosť sa koncentruje na segmentálny a suprasegmentálny systém cieľového (slovenského) jazyka, ktorý má osobitú funkciu v týchto učebniciach.

V súvislosti s celosvetovým vývojom záujem o cudzie jazyky neustále rastie, a preto sa vyžaduje prehodnotiť nielen proces ich vyučovania, ale i spôsob prezentácie a začlenenia vedomostí z týchto jazykov v učebniciach. Pri ich zostavovaní je potrebné vychádzať z podmienok daného obdobia a postarať o adekvátne spracovanie všetkých jazykových rovín. V učebných materiáloch určených cudzincom by nemalo byť obsiahnuté len tzv. gramatické a lexikálne minimum, ale rovnako dostatočný priestor by sa mal venovať aj fonologickému systému jazyka. V závislosti od toho sa predpokladá správna artikulácia slovenských hlások od počiatočného štádia, čím by sa predišlo nežiaducim chybám vo výslovnosti. Rovnako aj prozodický systém jazyka môže ovplyvniť výslovnosť niektorých hlások. Domáci používatelia jazyka vnímajú chyby v suprasegmentálnych javoch – dynamike, rytme, melódii – viac ako v jednotlivých segmentoch (Beneš, 1970, s. 65). Rozdiely medzi týmito suprasegmentálnymi elementmi v slovenskom a anglickom jazyku sú pomerne veľké.

V súčasnosti je záujem o dôsledné obsiahnutie zvukovej roviny v rámci vyučovania cudzích jazykov pomerne slabý. Od začiatku sa pozornosť sústreďí na „absorbovanie“ slov

základnej slovnej zásoby slovenčiny a jednoduché konštrukcie viet. Tým sa obsah a smerovanie výučby odkláňa od potreby správneho osvojenia si výslovnosti slovenského hláskového systému a v dôsledku toho prispôsobuje charakteristickým črtám anglickej výslovnosti.

Cudzinec obyčajne vníma a posudzuje zvukový systém slovenčiny „na pozadí vlastného primárneho jazykového vedomia, prijíma cez „filter“ materinského jazyka“ (Pekarovičová, 2004, s. 57) a usiluje sa o imitáciu predlohy – slovenského jazyka, nie o dôsledné zvládnutie jeho hláskového systému. Z lingvo-didaktického hľadiska anglicky hovoriaci záujemcovia musia nadobudnúť tzv. fonetickú kompetenciu, pod ktorou sa rozumie „schopnosť používateľa jazyka (materinského i cudzieho) rozlíšiť (dekódovať) a identifikovať zvukový signál na úrovni segmentov (foném) a suprasegmentálnych (prozodických) vlastností daného jazyka, a zároveň ich v ústnej komunikácii správne uplatniť, v súlade s fonetickými pravidlami a ortoepickou normou cieľového jazyka“ (Pekarovičová, 2004, s. 126 – 127). Nedostatočná znalosť správnej výslovnosti môže viesť k prenosu návykov z materinského jazyka do slovenčiny, a tým aj k znižovaniu efektivity vyučovania a kvality ovládania príslušného jazyka.

Pri práci s učebnými materiálmi je rovnako dôležité zvoliť správny metodický postup na nácvik segmentálnych a suprasegmentálnych prvkov, príp. na ich korekciu. Participanti musia byť poučení o rôznych realizáciách foném, ktoré sa v niektorých situáciách odlišujú od ich primárneho variantu. Hlások by teda nemali byť prezentované izolovane, ale vo všetkých spojeniach, ktoré existujú. E. Beneš (1970, s. 65 – 70) považuje za dôležité i to, aby si žiak postupne vypestoval nové asociácie medzi grafémami a fonémami cudzieho študovaného jazyka. To znamená, aby pri čítaní automaticky nevynechával niektoré hlások, resp. nedosadzoval na miesto grafém fonémy svojho materinského jazyka. Anglicky hovoriaci záujemcovia môžu mať problém pri výslovnosti slovenského slova *farma*, kde vynechávajú spoluhlásku *r*, lebo pri anglickej výslovnosti *farm* táto hlások absentuje. Z toho vyplýva, že nácvik fonologického systému by mal predchádzať nácviku grafickej podoby jazyka.

„Falošní priatelia“

„Falošní priatelia“ alebo tzv. interlingválne homonymá sú dôležitým jazykovým javom, ktorý by mal byť uvedený v učebniciach slovenčiny pre cudzincov. Ide o „vzťah lexémy a semémy, pri ktorom sa prejavuje totožnosť formy a odlišnosť významu; v teórii a praxi prekladu známi pod názvom falošní priatelia, zradné slová, lexikálne pasce alebo aproximáty“ (Pekarovičová, 2004, s. 53 – 55). Z fonologického hľadiska predstavujú slová, ktoré majú

rovnakú, resp. takmer rovnakú formálnu podobu, ale líšia sa výslovnosťou, napr. slová *projekt* (*project*), *generál* (*general*), *univerzita* (*university*) a i. Často dochádza k prispôbovaniu výslovnosti týchto pomenovaní anglickému systému, preto sa vyžaduje avizovať spomínaných falošných priateľov v učebniciach s cieľom redukcie ich potenciálnej zradnosti. Chybná výslovnosť znižuje kvalitu komunikácie a po fixácii je veľmi ťažké ju „napraviť“.

Suprasegmentálny (prozodický) systém, v rámci vyučovania cudzích jazykov, ostáva okrajovou záležitosťou. Spomedzi prozodických vlastností (Kráľ, 1983; 1989) – dôraz, prízvuk, tempo, rytmus, melódia a pauza reči – je v učebniciach pre cudzincov prezentovaná predovšetkým kvantita slovenských hlások – dlhé a krátke, slovný prízvuk a čiastočne aj melódia vety. Z toho „rozčlenenie prízvuku a dĺžky na dve slabiky v rámci jedného slova spôsobuje azda najväčšie ťažkosti pri osvojovaní si suprasegmentálnych osobitostí slovenčiny. [...] Kontrast nastáva najmä pri realizácii internacionalizmov, napr. *kritika*, *politika*, *benzín*, *kolóna*, kde pod vplyvom východiskového jazyka prenášajú akcent na druhú (resp. poslednú) slabiku“ (Pekarovičová, 2004, s. 66).

Prozodický systém, i napriek tomu, že sa mu nepripisuje podstatný význam, je veľmi dôležitý. Jeho úspešné zvládnutie vedie k správne mu spôsobu komunikácie v slovenčine, kde sa najviac prejavuje (pozitívny i negatívny) transfer medzi dvoma jazykmi – anglickým (materinským) a slovenským (cudzím). Okrem toho jedným z problematických jazykových javov pre „neslovensky hovoriacich“ môže byť i splývavá výslovnosť, ktorá spôsobuje ťažkosti s identifikáciou jednotlivých slov, príp. i väčších významových celkov.

Pri oboznamovaní sa s novou látkou – s novým rytmom, dynamikou, melódiou či s novými hláskami – sa využívajú dva základné spôsoby (Beneš, 1970, s. 70 – 73; Chebenová, 2002, s. 72). Buď sa použije demonštrácia daného javu – keďže viaceré učebnice obsahujú CD nahrávky, alebo to môže prebiehať sprostredkované – popisom artikulácie hlások. I keď popis artikulácie a akustického efektu plní len pomocnú funkciu, s narastajúcim vekom záujemcov stúpa i jeho význam. Pri nacvičovaní hláskového systému je popri práci s cvičebnými textami vhodné využiť i priamu demonštráciu učiteľa, u ktorého participant môže sledovať pohyby a postavenie vonkajších artikulačných orgánov. Na druhej strane, pri napodobňovaní suprasegmentálnych javov je najvhodnejšia audionahrávka, pomocou ktorej sa zahraničný záujemca o jazyk lepšie naučí dodržiavať rytmus a dynamiku výpovede.

Jedným z rozhodujúcich faktorov je i výber vhodných prostriedkov (verbálnych i neverbálnych), postupov a voľba fonetických cvičení. Pracovať sa dá s rôznymi zdrojmi, preto učebnice môžu byť sprevádzané rozličnými doplňujúcimi a rozširujúcimi materiálmi: články z novín, časopisov; umelecké texty – básne, prozaické texty; audionahrávky; filmy

a pod. Vhodnou pomôckou môžu byť i nahrávky (anglicky) hovoriacich, ktorí si svoju výslovnosť takouto formou zaznamenávajú a môžu sledovať svoj pokrok.

Na základe analýzy a komparácie vybraných učebníc slovenčiny ako cudzieho jazyka sa ukázalo, že väčšina z nich neobsahuje modelové cvičenia, určené na osvojenie si a fixáciu jednotlivých fonologických javov. Chýba v nich metodický postup, ktorý by zahŕňal nie iba stručnú charakteristiku zvukovej roviny – väčšinou sa uvádza len súbor slovenských hlások, ale aj využitie medzijazykových súvislostí – podobností, odlišností, absencie niektorých prvkov a návody na redukovanie, resp. odstraňovanie negatívnej interferencie. Pri koncipovaní učebníc pre zahraničných študentov je dôležité vytvoriť súbor základných vlastností zvukovej sústavy slovenčiny – tzv. fonetické minimum, ktoré by malo zahŕňať:

- a) prezentáciu fonologického systému s dôrazom na špeciálne slovenské fonémy;
- b) nácvik výslovnosti jednotlivých hlások, čítanie v slovách, vo vetách;
- c) identifikáciu foném na základe počúvania, zápis hlások;
- d) špeciálne fonetické a prozodické cvičenia“ (Pekarovičová, 2004, s. 128).

Jednotlivé učebnice sa zostavujú prevažne podľa jazykových kompetencií a stupňa pokročilosti žiakov (European Language Portfolio, 10. 3. 2011): základný/elementárny: (basic): A1, A2; samostatný/nezávislý (independent): B1, B2; vyšší/pokročilý (proficient): C1, C2. Z fonologického hľadiska by sa mala zvukovému systému venovať najväčšia pozornosť na elementárnom stupni, kedy sa žiak prvýkrát bezprostredne dostáva do styku so slovenčinou ako cudzím jazykom. Práve tu by si mal študent čo najlepšie osvojiť slovenské hlásky, oboznámiť sa s podobnosťami a odlišnosťami cieľového jazyka v porovnaní s materinským.

Učebnica je pre lektora prostriedkom vyučovania a pre študenta prostriedkom učenia sa. „Vyučovacia hodina v škole predstavuje vzájomné pôsobenie troch základných komponentov vyučovacieho procesu: žiaka – učebnice – učiteľa. Pritom učebnica je intermediálnym prostriedkom v interakcii učiteľ – žiak (Gadušová – Hartánská, 2002, s. 104)“. Učebný materiál by mal byť zostavovaný tak, aby v ňom boli zahrnuté adekvátne komunikatívne situácie, v ktorých sa participant najčastejšie nachádza. Jazyk by sa mal čo najviac podobáť reálnej prirodzenej reči a slúžiť predovšetkým na bežné dorozumievanie sa. Je potrebné si najprv zvoliť, aké schopnosti a zručnosti si má žiak rozvíjať, akými najvhodnejšími formami práce, aktivitami to má uskutočniť. Veľkou výhodou je, ak kniha obsahuje aj audionahrávku alebo videonahrávku nahovorenú rodenými Slováckmi, ktorí sú v tejto oblasti profesionálmi. Nevýhodou univerzálnych učebníc však často býva neprítomnosť dvojjazyčného slovníka,

ktorý by uľahčil proces učenia sa žiakom i učiteľovi. Pri národných učebniciach sa zabezpečuje jej adresnosť a autori väčšinou podávajú výklad v komparatívnej podobe s materinským jazykom. Materinský jazyk sa zohľadňuje i pri výklade jazykových javov, pre lepšie pochopenie učiva.

Na základe analýzy rôznych učebníc slovenčiny ako cudzieho jazyka, národných i univerzálnych, je z fonologického hľadiska najadekvátnejšia kniha *Slovak for you*, v ktorej je zhrnutá podrobná klasifikácia slovenských hlások (samohlások i spoluhlások), teoretické informácie o špecifických diakritických znakoch, osobitosti grafického i zvukového systému slovenčiny, priebeh asimilácie a časť suprasegmentálnych javov – prízvuk. Správna selekcia a aplikácia učebných metód, postupov, prostriedkov a adekvátny prístup lektora môže výrazne posilniť primerané osvojenie si korektnej výslovnosti cieľového jazyka. Podobne je spracovaná *Slovenčina ako cudzí jazyk*, v ktorej je okrem prezentácie segmentálneho systému priestor venovaný aj suprasegmentálnym javom – prízvuku, intonácii a pauze. *Colloquial Slovak* tieto učebnice dopĺňa komparáciou slovenských a anglických hlások, stručným opisom ich podobností/odlišností, ale i osobitostí či prípadnej absencie niektorých zvukov.

Učebnica *Krížom-krážom*, na rozdiel od predchádzajúcich publikácií, neobsahuje žiadnu teóriu, opis výslovnosti, ba ani komparáciu hlások materinského a cudzieho jazyka, ktorá by participantom mohla pomôcť pri osvojovaní slovenského jazyka. Úplne tu absentuje časť venovaná prozodickým javom, podobne ako v učebniciach *Beginner's Slovak* a *Slovenčina pre cudzincov*, ktoré nie sú najvhodnejšími učebnicami určenými na prezentáciu fonologického systému slovenčiny. V knihe *Beginner's Slovak* je dokonca chybná klasifikácia slovenských konsonantov (nesprávne zaradenie jednotlivých spoluhlások do skupín: tvrdé, mäkké, obojaké), a rovnako ako v *Slovenčine pre cudzincov*, i tu chýbajú cvičenia na fixáciu a precvičovanie slovenskej výslovnosti.

Pri zostavovaní učebníc cudzieho jazyka je potrebné vymedziť primerané množstvo teoretických poznatkov, ktoré by si mali participant vopred osvojiť a upraviť ich tak, aby boli ľahko pochopiteľné a prakticky využiteľné. Učebné materiály by mali byť zacielené na správnu komunikáciu v cudzom jazyku, či už z fonetického, morfológického alebo lexikálneho hľadiska. V súčasnosti sú však učebnice pre cudzincov zostavované stereotypne, s cieľom obsiahnuť prevažne len gramatické a lexikálne minimum. Záujem o výučbu častí zvukovej roviny sa tak odsúva na okraj. Pre dosiahnutie dôsledného osvojenia si slovenčiny ako cudzieho jazyka je veľmi dôležité venovať adekvátny priestor rozpracovaniu a prezentácii segmentálnych a suprasegmentálnych javov cieľového jazyka.

Literatúra

BENEŠ, Eduard a kol.: *Metodika cizích jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1970. 268 s.

GADUŠOVÁ, Zdenka – HARTÁNSKÁ, Jana: Univerzálny alebo národný variant učebnice cudzieho jazyka: za a proti. In: *Vzdelávanie – vyučovanie – jazyk*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2002. 152 s.

CHEBENOVÁ, Viera: K úlohe fonetiky vo vyučovaní nemeckého jazyka ako cudzieho jazyka. In: *Aktuálne otázky vyučovania cudzích jazykov*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzita Konštantína Filozofa 2002. 178 s.

KRÁĽ, Ábel – Sabol, Ján: *Fonetika a fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.

KRÁĽ, Ábel: *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 626 s.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk*. Bratislava: STIMUL 2004. 208 s.

Učebnice

BÖHMEROVÁ, Ada: *Slovak for you*. Bratislava: Perfekt 1996. 141 s.

DRATVA, Tomáš – BUZNOVÁ, Viktoria: *Slovenčina pre cudzincov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1998. 375 s.

KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom*. Bratislava: Univerzita Komenského 2007. 187 s.

LETNANOVA, Elena: *Beginner's Slovak*. New York: Hippocrene books 2001. 207 s.

NAUGHTON, James: *Colloquial Slovak*. Oxon: Routledge 1997. 288 s.

ZEBEGNEYOVÁ, Angela – PUZDEROVÁ, Anna – BAKOVÁ, Beáta: *Slovenčina ako cudzí jazyk*. Bratislava: Univerzita Komenského 2007. 166 s.

Internetové zdroje

European Language Portfolio,

http://www.coe.int/T/DG4/Portfolio/?L=E&M=/main_pages/levels.html, 10. 10. 2011

Farba hlasu vo formantovej štruktúre vokálu

Lucia Vaľová

Inštitút slovakistických, mediálnych a knižničných štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity,
Prešov

V téme kvality hlasu zostávajú menej prebádané hodnoty formantov vyšších, ako je F_1 , F_2 a F_3 . V nasledujúcom texte pozorujeme vzťah medzi hodnotou vyšších formantov a kvalitou hlasového prejavu hovoriaceho. Na vzorke 21 hovoriacich sme robili viaceré porovnania. Porovnali sme hodnoty formantov tej istej hovoriacej zo základného materiálu nahratého v relatívne bezstratovom formáte *wav* s hodnotami formantov tých istých hlások z totožnej nahrávky uloženej v stratovom formáte *mp3* a súčasne sme tieto dve skupiny vzoriek porovnali s hodnotami formantov v nahrávke toho istého prejavu po normalizovaní (úprava oscilografickej krivky, jej cieľom je zvýšenie alebo zníženie dynamickej hodnoty tak, aby sa využil maximálny dynamický rozsah bez orezania zvuku) v programe Sony Sound Forge 8.0. U jednej hovoriacej sme porovnali hodnoty formantov zdravého hlasu a hlasu tej istej hovoriacej zmeneného chorobou. Porovnali sme tiež hodnoty formantov hovoriacich, ktorí uvádzajú ochorenie hlasiviek. Napokon sme porovnali aj hodnoty formantov 10 hlasov hovoriacich, ktorí čítali ten istý text.

Cieľom tohto výskumu je poukázať na vzťah farby hlasu a štruktúry formantov. Ako sa uvádza v literatúre (porov. napr. Ondruš – Sabol, 1984, s. 83), „ F_1 je tón hrdlovej dutiny, F_2 tón ústnej dutiny a ostatné formanty sú pre základnú akustickú charakteristiku slovenských samohlások prakticky nadbytočné, rozhodujú predovšetkým o individuálnej farbe hlasu”. Vychádzame z predpokladu, že individuálna farba hlasu sa mení pod vplyvom viacerých parametrov (vek, pohlavie, aktuálny aj dlhodobý psychosomatický stav), preto v určitých kontextoch môže byť prepojenosť konfigurácie formantov vzhľadom na kvalitatívnu moduláciu hlasu relevantná (porov. napr. Vaľová, 2011, s. 66 – 74).

Pre túto časť výskumu sme zvolili meranie a porovnanie vzťahu formantov F_3 – F_9 najotvorenejšieho vokálu *a* z nahrávok 17 žien a 4 mužov. Tieto nahrávky sme získali z rozhlasového vysielania a nahrávaním na profesionálne záznamové zariadenie *H2 Handy recorder Zoom* vo formáte *PCM/wav/mp3*, s atribútmi 44 kHz, 16 bit, mono. Hodnoty formantov sme odčítali pomocou freeware programu *Speech Analyzer, A Speech Analysis Tool, Version 2.7*. Hodnoty formantov vokálu *a* sme merali vždy v totožnom zvukovom okolí, resp. v susedstve s pauzami, s pauzou a záverovým šumovým konsonantom, so záverovými šumovými konsonantmi, alebo ak za vokálom *a* nasledoval záverovoužinový konsonant.

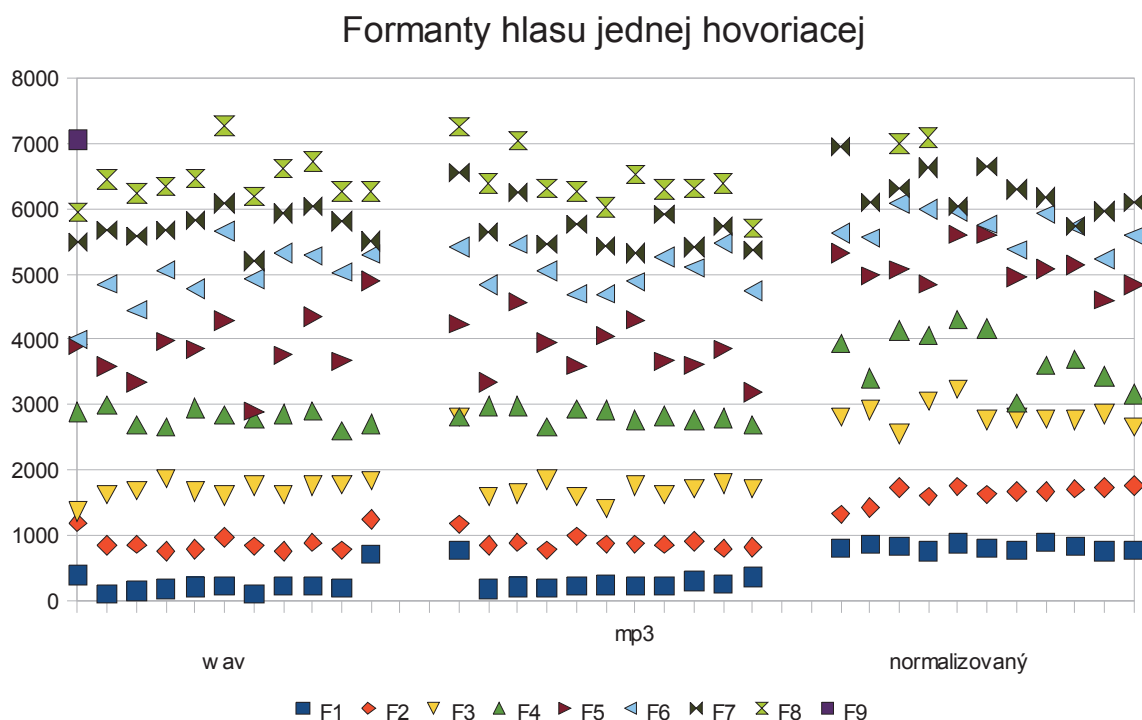
Tento postup mal eliminovať vplyv transgresívnosti konsonantov na skúmaný vokál a vylúčiť diskutabilné pozície pre hranice hlások počas segmentovania skúmaného vokálu *a*. V prípade záverových šumových konsonantov tiež možno s istotou predpokladať, že ich vplyv na susedný vokál *a* sa nezmení ani pri neutralizácii znelosti či záverovosti. Seletovali sme rovnako krátke ako aj dlhé *a*.

Hlas vo formáte wav, mp3 a normalizovaná nahrávka

V tejto časti porovnáваме hodnoty formantov vokálu *a* z tej istej nahrávky v najmenej stratovom zvukovom formáte *wav* s hodnotami tých istých vokálov z totožnej nahrávky uloženej vo formáte *mp3*. Formát *mp3* je stratový, vychádza z neschopnosti ľudského sluchu identifikovať všetky zložky zvuku využívajúc pri tom minimálny prah počuteľnosti, frekvenčné a časové maskovanie. Poslednými porovnávanými hodnotami toho istého vokálu sú hodnoty formantov totožného zvuku po normalizácii v programe Sony Sound Forge 8.0 vo formáte *mp3*. Dôvodom pre toto meranie bol spôsob, akým sme získali viacero nahrávok. Niektoré vznikli v ideálnych štúdiových podmienkach, ďalšie vznikli pri bežnom nahrávaní pre potreby rozhlasového vysielania (vždy vo vyhovujúcich akustických podmienkach) a niektoré sú zo záznamu rozhlasového a televízneho vysielania. Porovnanie s hodnotami normalizovaných nahrávok vychádza z vedomosti, že rozhlasové príspevky sú pred odvysielaním normalizáciou upravené tak, aby mali konštantnú dynamiku. Namerané hodnoty uvádzame v tabuľke 1. Hodnoty formantov jednotlivých vzoriek sú uvádzané v konštantnom poradí formátov *wav*, *mp3*, záznam zvuku po normalizácii. Ako vyplýva z tabuľky aj z nasledujúceho grafu 1, hodnoty formantov nahrávok vo formáte *mp3* sú len o málo vyššie, než hodnoty formantov vzoriek získaných z formátu *wav*. V porovnaní s hodnotami týchto dvoch formátov sú hodnoty normalizovanej nahrávky omnoho vyššie. Z uvedenej tabuľky aj grafu vyplýva, že v nenormalizovaných nahrávkach sa vyskytuje „formant pred prvým formantom“ (vzhľadom na to, že priemerné hodnoty F_1 vokálu *a* sú v slovenčine okolo 700 Hz). V tomto prípade pracujeme s hlasom počas krátkodobej chrapľavosti, ako ďalej uvádzame, nazdávame sa, že tento posun nastáva len počas krátkodobého ochorenia spôsobujúceho chrapľavý hlas, pri dlhodobej chrapľavosti ho nepozorujeme.

segment	formát	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅	F ₆	F ₇	F ₈	F ₉
Monika a 1	wav	393	1200	1364	2884	3912	4005	5492	5951	7060
Monika a 2		113	848	1619	2987	3593	4847	5675	6439	
Monika a 3		150	866	1684	2696	3349	4451	5575	6229	
Monika a 4		186	766	1865	2665	3971	5060	5678	6344	
Monika ak 1		212	796	1678	2954	3853	4771	5822	6466	
Monika ak 2		230	978	1612	2849	4287	5649	6084	7271	
Monika taa 1		109	841	1760	2783	2901	4920	5199	6183	
Monika taa 2		226	767	1619	2854	3758	5315	5928	6614	
Monika taa 3		229	893	1764	2896	4344	5277	6035	6717	
Monika tak 1		204	778	1785	2606	3672	5027	5806	6270	
Monika tak 2		718	1244	1842	2713	4896	5299	5506	6261	
Monika a 1	mp3	779	1174	2810	2821	4236	5415	6552	7251	
Monika a 2		189	853	1605	2973	3351	4834	5647	6382	
Monika a 3		215	894	1642	2977	4570	5452	6250	7032	
Monika a 4		199	777	1851	2655	3947	5048	5466	6309	
Monika ak 1		226	993	1594	2930	3595	4697	5754	6258	
Monika ak 2		246	867	1421	2912	4051	4692	5420	6024	
Monika taa 1		226	869	1760	2771	4301	4881	5319	6526	
Monika taa 2		227	860	1627	2829	3672	5255	5915	6294	
Monika taa 3		299	913	1720	2773	3604	5096	5411	6311	
Monika tak 1		259	799	1800	2799	3855	5467	5734	6387	
Monika tak 2		359	817	1717	2689	3197	4740	5366	5706	
Monika a 1	normalizovaný	799	1327	2813	3945	5323	5621	6955		
Monika a 2		863	1435	2913	3400	4974	5556	6090		
Monika a 3		833	1735	2555	4137	5068	6086	6312	7000	
Monika a 4		758	1604	3058	4066	4847	5991	6634	7078	
Monika ak 1		877	1756	3241	4303	5606	5961	6033		
Monika ak 2		805	1631	2762	4164	5607	5758	6651		
Monika taa 1		771	1678	2795	3026	4958	5372	6294		
Monika taa 2		889	1668	2784	3604	5081	5915	6165		
Monika taa 3		839	1711	2773	3689	5141	5731	5739		
Monika tak 1		755	1736	2859	3434	4605	5223	5964		
Monika tak 2		780	1767	2662	3160	4840	5587	6100		

Tab. 1: Porovnanie totožného záznamu uloženého v rôznych formátoch

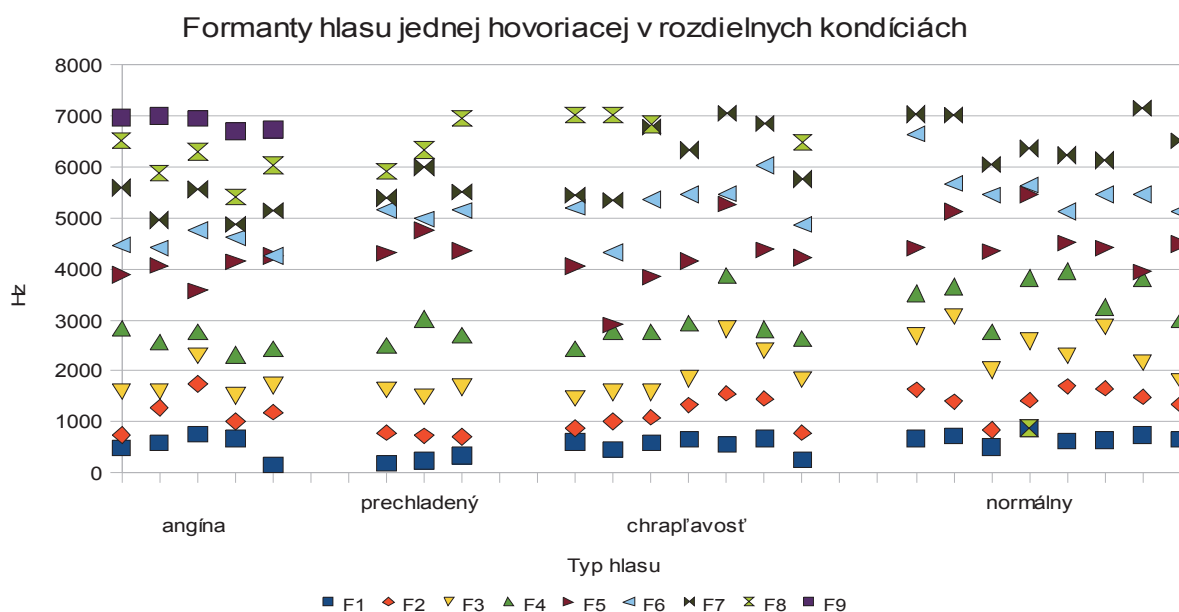
Graf 1: Hodnoty formantov vokálu *a* jednej hovoriacej v totožnej nahrávke vo formáte *wav*, *mp3* a normalizovanej nahrávky

Zdravý hlas a hlas počas choroby

V tomto meraní sme porovnali vzorky hlasu jednej hovoriacej. Nahrávky zachytávali zdravý hlas, hlasový prejav počas angíny (ťažšie hlasivky, faryngitída, nazalizácia, sťažená fonácia aj artikulácia), počas zachrípnutia (po prechladení, bez zvýšenej nosovej rezonancie) a počas prechladenia (laryngitída, znížená nosová rezonancia vzhľadom na upchaté nosové dutiny). Namerané hodnoty sú v tabuľke 2 a v grafe 2. Zaujímavá je prítomnosť F_9 , ktorá sa ukazuje len pri hlasovej nahrávke získanej počas angíny. Hodnoty F_9 sa dajú pri ostatných meraniach odčítať len zriedkavo, vo vzorkách použitých v tomto výskume sa tak stalo len v jednom prípade ženského hlasu; táto hovoriaca si je vedomá trvalého poškodenia hlasiviek spôsobeného neprimeranou hlasovou námahou a následnou únavou. Normálny (zdravý) hlas tej istej hovoriacej z tohto merania naopak vykazuje ako najvyššie formanty F_7 . Hlasy tvorené počas ochorenia majú formanty F_4 a F_6 od seba viac vzdialené. Formanty hlasu počas angíny majú hodnoty $F_1 - F_5$ na rovnakej úrovni, ako formanty ostatných kondícií toho istého hlasu, avšak $F_6 - F_9$ dosahujú nižšie hodnoty pri angíne, než pri ostatných typoch hlasov.

segment	typ hlasu	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅	F ₆	F ₇	F ₈	F ₉
á ak	angína	484	742	1597	2835	3891	4470	5601	6521	6959
ak		587	1278	1592	2568	4065	4409	4961	5873	6993
da		764	1744	2296	2774	3575	4764	5560	6301	6944
u ak		677	1012	1507	2317	4138	4611	4875	5413	6698
y ak		151	1186	1708	2425	4248	4260	5143	6022	6728
pak	prechladený	183	788	1623	2498	4311	5152	5397	5906	
pať		237	727	1493	3023	4764	4980	5989	6332	
tak		341	710	1677	2695	4351	5146	5505	6945	
ak	chrapiťavosť	611	884	1456	2429	4061	5203	5445	7013	
pád		462	1017	1580	2777	2907	4316	5341	7009	
stab		589	1091	1578	2769	3840	5356	6789	6827	
stáť		660	1328	1843	2931	4154	5451	6331		
tab		556	1556	2815	3864	5273	5469	7046		
tád		681	1454	2399	2810	4375	6021	6849		
tak		254	785	1827	2630	4229	4870	5755	6483	
bač	normálny	670	1636	2687	3525	4411	6642	7029		
da o		727	1397	3059	3650	5125	5669	7019		
ka d		516	843	2013	2768	4345	5443	6044		
ka		876	1422	2582	3818	5462	5641	6363	876	
kak		623	1700	2302	3958	4513	5124	6231		
pád		643	1660	2863	3250	4406	5465	6122		
ta p		748	1488	2166	3800	3942	5459	7153		
tac		662	1352	1798	3006	4481	5127	6519		

Tab. 2: Hodnoty formantov hlasu jednej hovoriacej v rozličnej kondícii

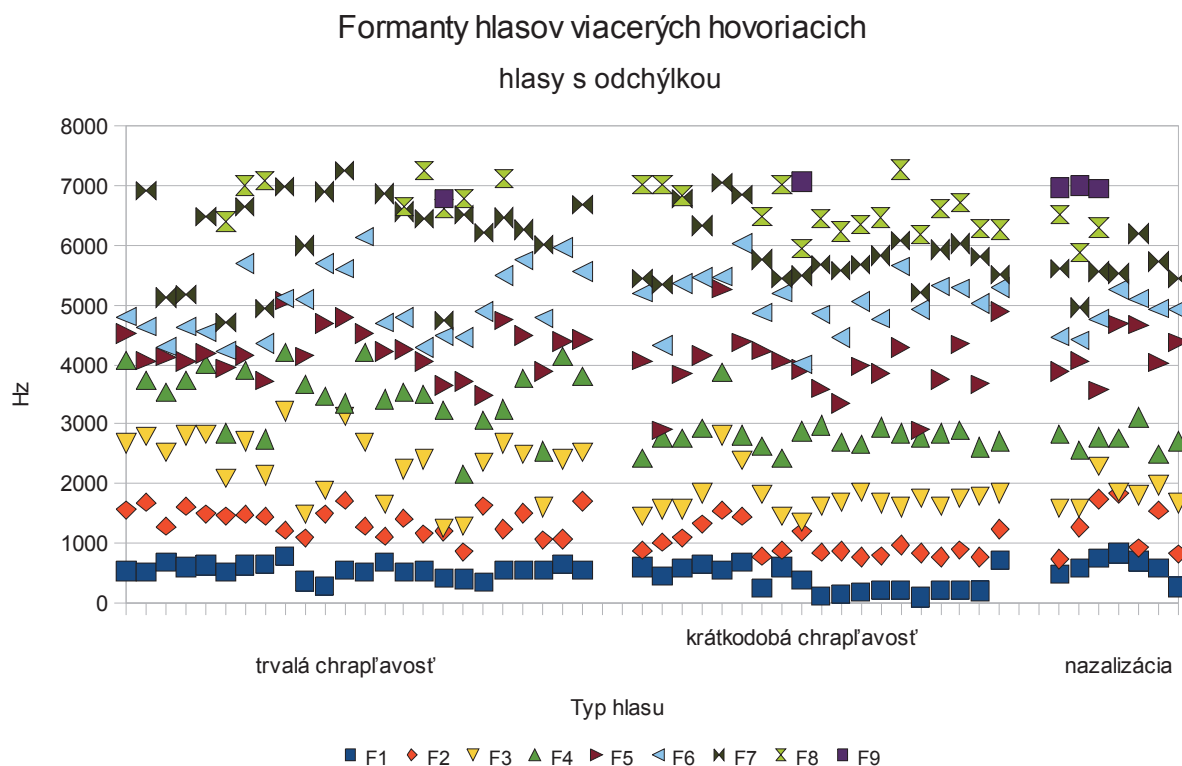
Graf 2: Hodnoty formantov jednej hovoriacej počas angíny, zachrípnutia, zdravý hlas a hlas počas prechladenia

Zdravé a poškodené hlasivky

Z porovnania hodnôt formantov v nahrávkach zdravého hlasu a hlasu tvoreného poškodenými hlasivkami vyplýva, že hodnota F_4 je mierne zvýšená u dvoch hovoriacich s poškodenými hlasivkami. Hodnota F_6 postupne klesá pri zoradení vzoriek v poradí zdravý hlas – hlas tvorený poškodenými hlasivkami – tlačný nazalizovaný hlas – laryngalizovaný chrapľavý hlas – hlas prechodne zmenený angínou. Hodnoty týchto formantov sú uvedené v tabuľke 3. Z tabuľky vyplýva, že hlasy tvorené poškodenými hlasivkami (v tomto prípade väčšinou chrapľavé hlasy) majú nižšie hodnoty F_1 aj F_2 , v niektorých prípadoch vzniká formant s hodnotou blízko viac priemerným hodnotám F_1 vokálu *i*. Tento fakt sa však neodráža v zrozumiteľnosti rečového prejavu a počúvajúci dokáže jednoznačne identifikovať hlásku v tomto prípade ako vokál *a*. Graf 3 ukazuje väčší rozdiel medzi hodnotami F_3 a F_5 a tiež medzi F_6 a F_7 . Pre porovnanie uvádzame v grafe 3 aj porovnanie hlasov tvorených poškodeným hlasivkami s hodnotami zdravého, neutrálneho hlasu. Z porovnania vyplýva, že zdravé hlasy majú rozloženie formantov rovnomernejšie, než hlasy tvorené poškodenými hlasivkami, resp. hlas tvorený počas ochorenia.

segment	typ hlasu	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅	F ₆	F ₇	F ₈	F ₉
Terka ak	trvalá chrapľavosť	546	1568	2678	4061	4515	4805			
Terka dad		517	1686	2804	3732	4067	4638	6923		
Terka kap		690	1290	2526	3529	4130	4296	5120		
Terka kat		610	1623	2810	3737	4055	4638	5166		
Terka pat 2		632	1500	2825	3995	4184	4538	6473		
Terka pat		528	1460	2098	2844	3940	4234	4714	6398	
Terka tat		640	1492	2712	3899	4152	5687	6654	7002	
Terka ab		649	1455	2141	2752	3734	4353	4936	7079	
Obuvníčka a 1		783	1222	3215	4197	5064	5112	6989		
Obuvníčka a 2		367	1099	1490	3667	4141	5085	5997		
Obuvníčka tat		285	1499	1898	3476	4683	5689	6892		
Obuvníčka dad		560	1726	3130	3356	4795	5602	7251		
Obuvníčka pap		525	1291	2703	4203	4514	6144			
Jozef ap		685	1122	1660	3424	4222	4704	6866		
Jozef tak		527	1416	2245	3538	4259	4795	6567	6646	
Jozef ka t		533	1158	2409	3504	4048	4288	6445	7245	
Jozef a		418	1202	1251	3240	3658	4477	4739	6606	6785
Jozef ka ta		408	861	1299	2168	3711	4449	6506	6783	
Emil tak		355	1627	2371	3072	3487	4883	6213		
Emil ap		548	1240	2687	3253	4743	5488	6466	7117	
Emil a		553	1511	2500	3766	4489	5748	6269		
Emil da		552	1058	1602	2544	3890	4778	6007		
Emil a 2		650	1081	2407	4144	4381	5955			
Emil tak 2		551	1709	2536	3803	4425	5558	6671		
Lucia ak	krátkodobá chrapľavosť	611	884	1456	2429	4061	5203	5445	7013	
Lucia pád		462	1017	1580	2777	2907	4316	5341	7009	
Lucia stab		589	1091	1578	2769	3840	5356	6789	6827	
Lucia stáť		660	1328	1843	2931	4154	5451	6331		
Lucia tab		556	1556	2815	3864	5273	5469	7046		
Lucia tád		681	1454	2399	2810	4375	6021	6849		
Lucia tak		254	785	1827	2630	4229	4870	5755	6483	
Lucia ak		611	884	1456	2429	4061	5203	5445	7013	
Monika a 1		393	1200	1364	2884	3912	4005	5492	5951	7060
Monika a 2		113	848	1619	2987	3593	4847	5675	6439	
Monika a 3		150	866	1684	2696	3349	4451	5575	6229	
Monika a 4		186	766	1865	2665	3971	5060	5678	6344	
Monika ak 1		212	796	1678	2954	3853	4771	5822	6466	
Monika ak 2		230	978	1612	2849	4287	5649	6084	7271	
Monika taa 1		109	841	1760	2783	2901	4920	5199	6183	
Monika taa 2		226	767	1619	2854	3758	5315	5928	6614	
Monika taa 3		229	893	1764	2896	4344	5277	6035	6717	
Monika tak 1		204	778	1785	2606	3672	5027	5806	6270	
Monika tak 2		718	1244	1842	2713	4896	5299	5506	6261	
angína á ak	nazalizácia	484	742	1597	2835	3891	4470	5601	6521	6959
angína ak		587	1278	1592	2568	4065	4409	4961	5873	6993
angína da		764	1744	2296	2774	3575	4764	5560	6301	6944
Lenka daak		845	1831	1868	2766	4673	5250	5528		
Lenka datsch		708	925	1808	3114	4668	5101	6190		
Lenka kak 2		582	1557	1971	2493	4033	4938	5726		
Lenka kak		272	826	1683	2720	4379	4916	5448		

Tabuľka 3: Hodnoty formantov netypických hlasov

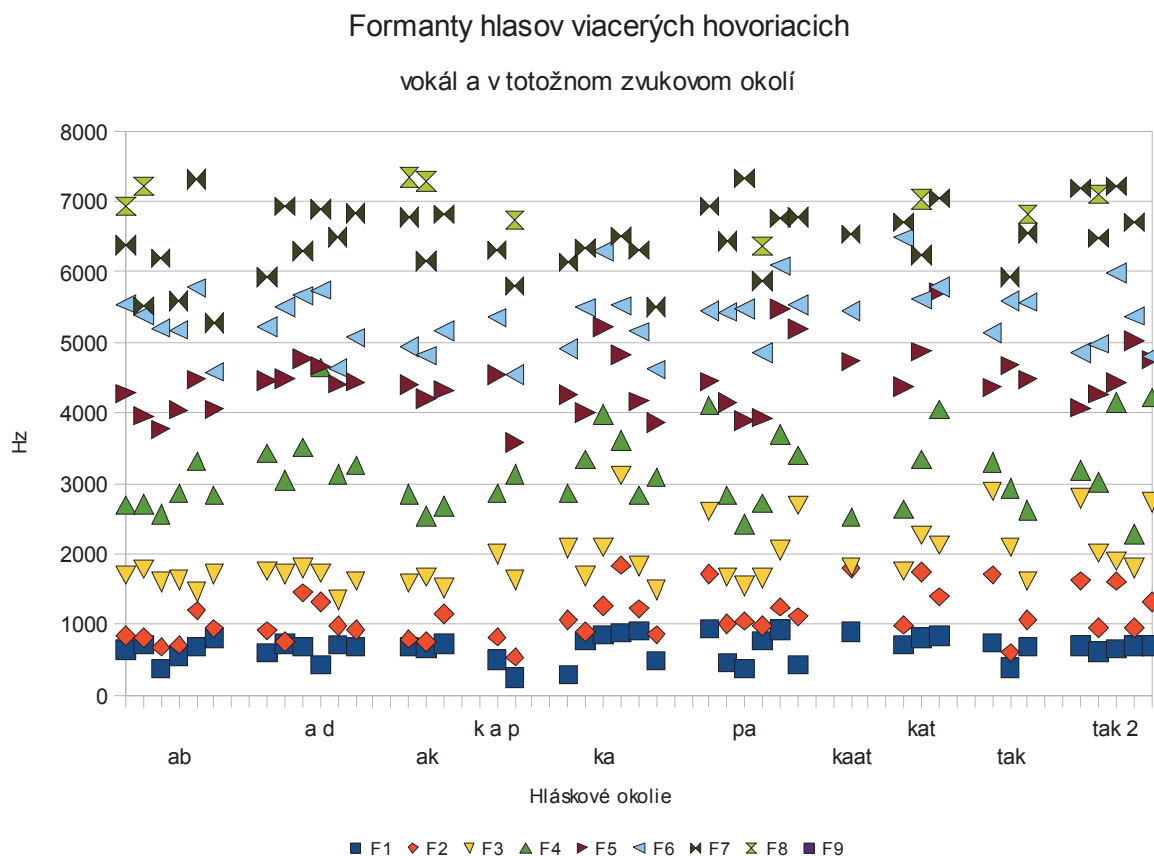
Graf 3: Hodnoty formantov hlasov tvorených poškodenými hlasivkami v porovnaní s hlasom tvoreným zdravými hlasivkami

Porovnanie formantov totožného textu u viacerých hovoriacich

V tejto časti výskumu porovnávame nahrávky 10 študentov, pre niektorých z nich je materinským jazykom ruština. V tabuľke 4 je uvedený prehľad hodnôt formantov hlasov týchto hovoriacich usporiadaný podľa vzoriek zoradené podľa totožného zvukového kontextu.

segment	zvukové okolie	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅	F ₆	F ₇	F ₈	F ₉
Jana S	ab	651	838	1700	2690	4281	5544	6379	6934	
Irina		723	813	1785	2707	3958	5394	5518	7219	
Katarina		375	683	1604	2560	3771	5202	6198		
Ludmila		563	711	1640	2855	4048	5175	5595		
Maria		680	1201	1460	3315	4481	5777	7310		
Stela		815	948	1723	2840	4052	4580	5281		
Jana S	a d	595	918	1758	3431	4461	5223	5930		
Irina		729	752	1721	3053	4492	5506	6939		
Katarina		688	1455	1810	3515	4766	5663	6299		
Ludmila		434	1319	1726	4639	4666	5740	6885		
Maria		718	988	1357	3130	4412	4635	6491		
Stela		690	921	1613	3263	4439	5069	6827		
Alesija	ak	681	797	1595	2845	4400	4943	6781	7343	
Ludmila		653	760	1676	2538	4206	4816	6153	7284	
Maria		725	1152	1523	2683	4326	5170	6825		
Jana S	k a p	508	824	1995	2856	4542	5355	6303		
Ludmila		255	544	1634	3129	3585	4543	5806	6737	
Jana S	ka	299	1064	2080	2862	4265	4910	6142		
Irina		773	903	1689	3347	4012	5497	6342		
Katarina		855	1269	2108	3980	5221	6299			
Ludmila		878	1841	3116	3609	4831	5526	6504		
Maria		914	1231	1828	2834	4163	5158	6305		
Stela		490	857	1495	3096	3868	4622	5511		
Jana S		938	1713	2611	4108	4449	5444	6930		
Irina	pa	458	1015	1683	2831	4154	5430	6434		
Katarina		374	1052	1552	2427	3895	5480	7323		
Ludmila		774	987	1666	2729	3933	4852	5875	6364	
Maria		931	1249	2056	3694	5477	6090	6761		
Stela		426	1117	2689	3402	5197	5539	6770		
Jana S		894	1806	1815	2524	4731	5446	6534		
Alesija	kat	718	992	1760	2644	4380	6483	6707		
Ludmila		810	1751	2263	3347	4874	5604	6242	7035	
Maria		838	1398	2122	4051	5718	5789	7041		
Irina	tak	740	1711	2895	3300	4365	5134			
Jana S		391	605	2105	2933	4672	5589	5933		
Alesija		692	1073	1625	2627	4474	5573	6556	6821	
Ludmila	tak 2	702	1625	2789	3190	4070	4855	7179		
Ludmila		619	952	2010	3018	4272	4976	6474	7101	
Maria		658	1615	1905	4155	4426	5982	7219		
Maria		700	951	1804	2283	5021	5376	6713		
Stela		698	1324	2742	4214	4756	4810			

Tab. 4: Hodnoty formantov vokálu *a* v textoch študentov

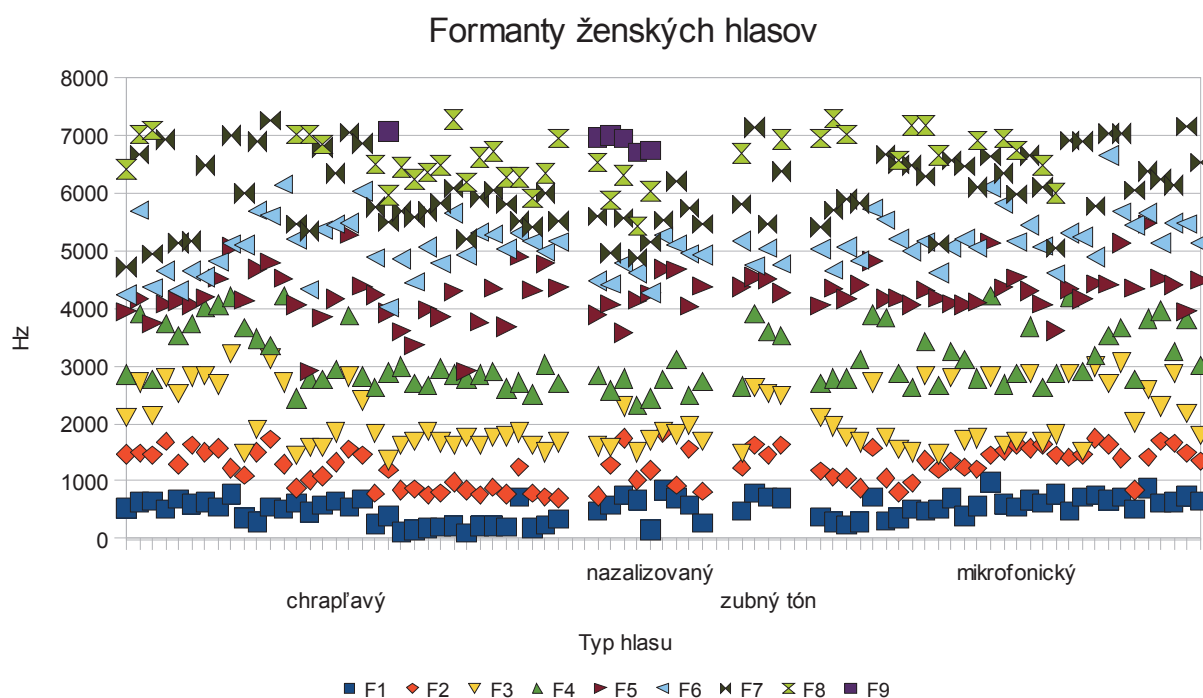

Graf 4: Zobrazenie hodnôt formantov vokálu *a* viacerých hovoriacich v totožnom zvukovom okolí

Z tabuľky aj z grafu vyplýva, že rozostupy medzi hodnotami formantov v totožnom kontexte sú veľmi podobné. Väčšie rozdiely medzi formantami sú v susedstve vokálu *a* so znelými konsonantmi, menšie vzdialenosti sú medzi hodnotami v susedstve neznelých hlások.

Porovnanie hodnôt formantov skupiny žien s rôznymi hlasmi

V tejto podkapitole porovnávame hodnoty formantov vokálu *a* v rôznych ženských hlasoch v rôznych konfiguráciách poradia vzoriek. Hodnoty jednotlivých formantov uvádzame aj v predchádzajúcich tabuľkách s hodnotami formantov, v tejto kapitole uvádzame vizualizáciu porovnania jednotlivých hodnôt podľa rôznych kritérií.

Graf 5: Hodnoty formantov rôznych ženských hlasov

V grafe 5 uvádzame hodnoty formantov ženských hlasov v usporiadaní tak, že tvoria vzorky jedného hovoriaceho kompaktnú skupinu a súčasne sú umiestnené vedľa vzoriek hovoriaceho s podobným hlasom. V tomto prípade sú vzorky usporiadané do skupín v poradí: chrapľavý hlas – nazalizovaný – zubný tón – mikrofonický hlas. Prvú časť vzoriek chrapľavých hlasov sme získali od hovoriacich, ktorí majú trvalé poškodenie hlasiviek. Uvádzajú, že nezvratná chrapľavosť nastala presilením hlasu alebo ako následok iného ochorenia.

Druhú polovicu vzoriek chrapľavého hlasu tvoria hlasy počas momentálnej hlasovej indispozície, počas krátkodobého ochorenia. Usporiadanie formantov v týchto hlasoch je rovnomernejšie. Typické je omnoho nižšie posadenie prvého formantu (v grafe modré body F_1 najbližšie pri nulovej osi). Usporiadanie formantov je takmer konštantné až po F_4 . Vzdialenosť medzi F_4 a F_6 je však pri krátkodobej chrapľavosti omnoho väčšia než pri dlhodobej chrapľavosti. Z grafu teda vyplýva, že chrapľavosť hlasu sa prejaví aj menej usporiadaným rozložením formantov od F_3 vyššie. Súčasne tiež možno pozorovať zoskupenie viacerých formantov v oblasti okolo 4000 Hz, zatiaľ čo pri krátkodobej chrapľavosti dosahujú vyššie formanty vyššie hodnoty.

Ukazuje sa tiež, že čím zdravší hlas, tým menší je frekvenčný rozsah, v ktorom sa nachádzajú jednotlivé formanty vokálu *a*, resp. tým častejšie sa vyskytne vzorka, v ktorej je rozdiel medzi frekvenciami dvoch po sebe nasledujúcich formantov omnoho menší, než v iných vzorkách. Tento

vzťah platí predovšetkých pre formanty $F_2 - F_4$, pre hodnoty F_5 to platí v prípade chronicky zachrípnutých hovoriacich. V tejto vzorke tiež platí, že čím zdravší je hlas, tým menej formantov v ňom možno odčítať.

Pri posledných vzorkách mikrofonických hlasov takmer vymizol formant F_8 . Pripisujeme to už uvedenému zisteniu, že čím zdravší je hlas a čím krajšie, neutrálnejšie poslucháčom znie, tým je z hľadiska počtu formantov chudobnejší a menej pestrý.

Záver

Ukazuje sa, že formantová štruktúra pri rôznych podobách hlasu sa mení a to predovšetkým vo frekvenčnom rozsahu. Hlasy bez odchýlky sa zdajú byť podľa našich pozorovaní chudobnejšie na formanty vyššie ako je $F_1 - F_3$. Chrapľavé hlasy majú väčší rozdiel medzi hodnotami F_3 a F_4 a medzi F_6 a F_7 . Patologicky zmenené hlasy majú hodnoty F_1 zvyčajne nižšie, než sú priemerné hodnoty obvyklé pre vokál *a*. Ukazuje sa tiež rozdiel medzi dočasnou chrapľavosťou a trvalou chrapľavosťou v usporiadaní formantov. Krátkodobo zachrípnuté hlasy si z hľadiska konfigurácie formantov zachovávajú podobnosť so zdravými, neutrálnymi a mikrofonickými hlasmi, avšak majú prvý formant výrazne znížený. Ukazuje sa teda, že krátkodobá hlasová indispozícia sa premieta aj do formantov ovplyvňujúcich timbre určujúci vokály. Hlasy zdravé a mikrofonické, teda normálne a nie patologické, majú usporiadanejšiu konfiguráciu formantov, pomerne konštantné rozostupy vzdialenosti formantov a sú formantovo jednoduchšie. Patologicky pozmenené hlasy naopak vykazujú vyšší počet formantov, ktoré sú však menej usporiadané.

Literatúra

ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: *Úvod do štúdia jazykov*. 2. dopl. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 130 s.

VALOVÁ, Lucia: Kvalitatívna modulácia reči. In: *Bohemica Olomucensia 2 – Philologica Juvenilla*. Zborník z XI. Mezinárodného setkání mladých lingvistů v Olomouci, 10. – 12. května 2010. Red. V. Gvoždiak. Olomouc: Univerzita Palackého 2011, s. 66 – 74.

Význam a funkce deiktických výrazů s komponenty *bůhví-*, *bůhví* a *bůh ví*

Vojtěch Veselý

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

V korpusu SYN se objevují různé variace zájmen a zájmenných příslovčí obsahujících komponenty *bůhví-*, *bůhví*, popř. *bůh ví*: *bůhví, kdo*; *bůh ví, kdo*; *bůhví kdo, bůh ví kdo, bůhvíkdo* (obdobně pro *čertví-*, *čertví*, *čert ví* nebo *kdoví-*, *kdoví*, *kdo ví*). Podoby psané s čárkou a bez čárky jsou zřejmě sémanticky a funkčně odlišné; naznačuje to i zpracování těchto výrazů ve výkladových slovnících: Slovník české frazeologie a idiomatiky (dále jen SČFI) chápe typ psaný s čárkou jako verbální frazém, typ bez čárky jako frazém neverbální s funkcí zájmena nebo zájmenného příslovce; Slovník současného slovenského jazyka (A – G) (dále jen SSSJ) zpracovává podoby bez čárky jako zájmena nebo zájmenná příslovce, podoby s čárkou interpretuje jako spojení částice *bůhví* atd. se zájmenem *kdo, co*, příslovcem *kde* atd. Např. výraz *bůhví, co* lze tedy považovat buď za jednu lexikální jednotku (a to frazém – viz SČFI), nebo za ustálené spojení dvou lexikálních jednotek (viz SSSJ). Pro druhé řešení mluví relativní volnost obou komponentů (*Kdo to udělal, bůhví*) a také fakt, že spojení není sémanticky anomální.

Podoby psané s čárkou plní ve větě výlučně funkci vlastního rématu; vždy stojí v iniciální pozici. Vymezení rématu je podmíněno zvolenou perspektivou: ve větě závislé na partikuli *bůhví, kdoví* aj. je vlastním rématem zájmeno *kdo, co* aj., avšak ve funkčním celku partikule + závislá věta je vlastním rématem celé spojení partikule + zájmeno. Adekvátnost širší perspektivy potvrzuje otázkový test, pomocí nějž delimitujeme vlastní réma:

(1) *Bůhví, co si o nás myslela.* (SYN)¹

Otázkový test: Co si o nás myslela? Bůhví, co si o nás myslela.

(2) *V límci bundy měl dvě malé dírký jakoby po nějakém odznáčku, bůhví, kde ho ztratil.* (v SYN bez čárky)

Otázkový test: Kde ho ztratil? Bůhví, kde ho ztratil.

Podoby psané bez čárky sice ve větě primárně plní funkci vlastního rématu, ale mohou po větě „migrovat“ a ztrácet tak výpovědní dynamičnost. Pokud je deiktický výraz vlastním rématem, stojí obvykle na konci věty: *Ztratil ho bůhvíkde*. Větou lze odpovědět na „testovací“ otázku „Kde ho ztratil?“.

¹ Takto označujeme doklady přesně citované ze SYN. U upravených dokladů žádnou značku neuvádíme.

Deiktický výraz může stát také na začátku věty a plnit funkci diatématu (nejdynamičtější složky tématu):

(3) *V límci bundy měl dvě malé dírky jakoby po nějakém odznáčku, **bůhvíkde** ho ztratil.* (SYN)

Při zvukové realizaci věty je podmínkou pro aktivaci funkce diatématu splývavé vyslovení deiktického výrazu, tj. nevyslovení intonačního předělu, vyznačeného v písmu čárkou, a umístění intonačního centra bezpříznakově na konec věty. Otázkový test ukazuje, že při popsaném intonačním ztvárnění deiktický výraz v iniciální pozici nemůže plnit funkci vlastního rématu:

Kde ho ztratil? * **Bůhvíkde** ho ztratil.

Proč ho ztratil? * **Bůhvíproč** ho ztratil.

Podoby bez čárky mohou plnit funkci rématu i tehdy, zaujímají-li ve větě iniciální pozici – nevylučuje-li to její intonační průběh:

(4) *„Vždycky si pomyslím: **bůhví kdo** z nás je větší,“ směje se muž s plnovousem a balí si z laciného tabáku cigaretu.* (SYN)

(5) *„Nejenom, že se hraje na špatném hřišti, ale **bůhví koho** proti nám postaví,“ reagoval na změnu treboňský trenér Jiří Jurásek.* (SYN)

V této funkci se objevují i jednoslovné podoby (tj. podoby psané bez mezer).

(6) *Odhodil jsem ho – **bůhvíkde** je mu konec.* (SYN)

Podoby psané s čárkou se pro vyjadřování rematického členu v iniciální pozici jeví jako vhodnější; čárka vyznačuje intonační přerýv a jednoznačně tak ukazuje k rematické funkci deiktického výrazu. Podoby bez čárky však s ohledem na jejich nezanedbatelný výskyt v korpusu, jakož i na fakt, že příklady tohoto typu uvádí také SSSJ, zřejmě nelze hodnotit jako chybné.

Obecně lze říci, že ve větách obsahujících výrazy s komponenty *bůhví-*, *bůhví* nebo *bůh ví* je v různé míře akcentován význam neurčitosti v závislosti na tom, jakou aktuálněčlenskou funkci deiktický výraz plní: podoby psané s čárkou vyjadřují největší míru zdůraznění (význam neurčitosti je akcentován funkcí vlastního rématu a rovněž tím, že řídicím výrazem věty je partikule *bůhví*), podoby bez čárky ve funkci vlastního rématu střední míru zdůraznění, podoby bez čárky ve funkci diatématu nejmenší míru zdůraznění. Podoby s čárkou a bez čárky tedy nelze chápat jako funkční varianty: první typ lze druhým typem zřejmě kdykoli zaměnit, obráceně to však neplatí. Užívání prvního typu je omezeno také syntakticky: po výrazu psaném s čárkou musí následovat úplná věta (tedy jednotka obsahující VF), popř. alespoň větný ekvivalent.

S deiktickými výrazy bez čárky ve funkci diatématu bývá spojena presupozice existence:

(7) ***Bůhví, kdo** ho sem poslal.* (SYN) *Možná nikdo.*

(8) ***Bůhvíkdo** ho sem poslal.* ? *Možná nikdo.*

Oba typy se liší také možnostmi, resp. nemožnostmi rozvíjení modálními částicemi. Omezení zřejmě souvisí s mírou neurčitosti, kterou deiktický výraz vyjadřuje.

(9) ? ***Bůhví, kdo** ho sem určitě poslal.*

(10) ***Bůhvíkdo** ho sem určitě poslal.*

Deiktické výrazy psané bez čárky mohou být na rozdíl od výrazů psaných s čárkou polysémní. U sekundárního významu je sém neurčitosti zastíněn jinými sémy. Sekundární význam se většinou objevuje v záporných větách:

(11) *Není to **bůhvíjaká** částka, ale ochránci jsou za obnos vděční.* (SYN)

(12) *Text i seznam signatářů iniciativy Impuls 99 ve mně **bůhvíjaké** nadšení nevyvolal.*
(SYN)

(13) *Nechtěl jsem **bůhvíco**.* (SYN)

Negace může být také implicitní:

(14) *Myslel si, že je **bůhvíjaký** diplomat.*

(15) *Vezeš hromádku sena a hluku s tím nadělaš, jako bys **bůhvíco** vezl.* (SYN)

Příklad (14) implikuje propozici „mluvčí si o někom myslí, že není **bůhvíjaký** diplomat“. Pomocí zájmena tedy mluvčí staví do kontrastu dvě protichůdná hodnocení, přičemž to své charakterizuje jako náležité.

SSSJ zachycuje sekundární význam lexému *bohviečo* takto: „vyjadruje obmedzenie miery, nič zvyčajné, mimoriadne, významné; syn. ktoviečo“. Rádi bychom upozornili na možnost alternativní interpretace: Význam negace je k lexikálnímu významu dodán externě (ať už explicitně nebo implicitně), není proto třeba zachycovat ho ve výkladu významu. Zájmeno vyjadřuje vysokou míru vlastnosti (něco mimořádného, významného), která je však při jeho užití obligatorně (externě) popřena.

V souvětích se slovesy *myslet si, domnívat se* apod. je možné stejný význam vyjádřit dvojím způsobem ((16) a (17)). Zřejmě nelze vyloučit ani podobu (18). Podoba (19) má zcela jiný význam.

(16) *Myslel si, **bůhvíjaký** není diplomat.*

(17) *Myslel si, že je **bůhvíjaký** diplomat.*

(18) *Myslel si, **bůhvíjaký** je diplomat.*

(19) *Myslel si, že není **bůhvíjaký** diplomat.*

Možnost, resp. nemožnost užít kladnou i zápornou podobu slovesa bez změny významu celé konstrukce lze interpretovat takto: Pokud sloveso stojí ve větě až po zájmenu, dostává se do jeho sémantického dosahu. Zájmeno daného typu vyžaduje přítomnost explicitní nebo implicitní negace, přísudkové sloveso proto tíhne k negativní formě. Protože však obsah vedlejší věty negován být nemá (není pravda, že by si osoba, o které se mluví, myslela, že není dobrý diplomat), dochází k významové neutralizaci záporového protikladu. Můžeme proto použít sloveso negativní i pozitivní.

Pokud deiktický výraz závisí na předložce, může předložka stát před komponentem *bůhví*, popř. *bůh ví*, nebo až za ním. Vždy je oddělena z obou stran mezerami – následující formy se v úzu neobjevují: **bůhvíprokoho*, **bůhvízaco* apod. Plní-li však deiktický výraz funkci vlastního rématu a stojí na začátku věty, musí předložka stát v interpozici (příklad (20)). V ostatních případech je zřejmě možná prepozice i interpozice (příklad (21)).

(20) „Z materiálu pro stavbu hráze se tady postavily rodinné domy od Bratislavy až po Komárno, takže **bůhví z čeho** vlastně gabčíkovská nádrž je,“ říká jeden z místních, který také nechce být z pochopitelných důvodů jmenován. (SYN; možná je i podoba *bůhví, z čeho*, ale nikoli *z bůhvíčeho*)

(21) Petr pracoval **kdoví pro koho/pro kdoví koho**.

Resumé:

Deiktické výrazy s komponentem *bůhví*, popř. *bůh ví* psané s čárkou stojí ve větě v iniciální pozici a plní funkci vlastního rématu. Deiktické výrazy s komponenty *bůhví-*, *bůhví* nebo *bůh ví* psané bez čárky plní funkci vlastního rématu – pak stojí na konci věty, popř. (méně vhodně) na začátku věty –, nebo funkci diatématu realizovaného ve větě v iniciální pozici. Podoby psané bez čárky někdy vyjadřují sekundární významy, ve kterých je sém neurčitosti zastíněn jinými sémy. Tyto významy obvykle vyžadují explicitní nebo implicitní přítomnost negace, záporový protiklad je však v některých kontextech neutralizován.

Literatura

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN 2002. 604 s.

FIRBAS, Jan: Aktuální členění větné(,) či „funkční perspektiva větná“? In: *Slovo a slovesnost*, 1982, roč. 43, s. 282 – 293.

DANEŠ, František a kol.: *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia 1986. 586 s + 4 strany přílohy.

SVOBODA, Aleš: České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II. In: *Slovo a slovesnost*, 1984, roč. 45, s. 22 – 34, s. 88 – 103.

Slovníky

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Red. F. Čermák a kol. 2. vyd. Voznice: Leda 2009.

Slovník súčasného slovenského jazyka (A – G). Red. A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec – F. Daneš – J. Machač – J. Mejstřík. 2. vyd. Praha: Academia 1994.

Korpusové zdroje

Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 06. 03. 2012, dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Sýkora koňadra ve staré češtině¹

Kateřina Voleková

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1. Nč. *koňadra*

Na původu lexému *koňadra* se přední čeští etymologové J. Zubatý (1945, s. 29 – 33), V. Machek (2010, s. 272) a J. Rejzek (2001, s. 291) bez výjimky shodují: druhové pojmenování zpěvného černobíle zbarveného ptáka s žlutým bříškem vzniklo přenesením významu z činitelského jména *konědra*. Toto *a*-kmenové maskulinum je složenina již staročeská, je odvozeno od substantiva *kón* a slovesa *dráti* a označuje toho, kdo „dere“, tj. stahuje, koně. V přeneseném významu tento lexém značí ptáka vyznačujícího se rvavostí a ukrutností vůči menším, slabým nebo nemocným ptákům – sýkoru koňadru (*Parus maior*). Poté, co původní význam lexému *konědra* ‚ras, pohodný‘ ustupoval do pozadí a významová souvislost mezi rasem a sýkorou se v podvědomí mluvčích ztratila, docházelo u pojmenování sýkory koňadry k hláskovým změnám, zvláště v nářečích: *konězdra*, *koňazdra*, *kunorza*, *koňarka* apod.² Z nich v nové češtině naprosto převážila a následně byla i kodifikována jak ve spisovném jazyce, tak v přírodovědné terminologii hláskoslovná podoba *koňadra*. Pozice tohoto lexému je posílena díky působení lidové etymologie. Mluvčí totiž mylný zadní komponent *-ňadra* spojují s výrazně zbarveným bříškem tohoto ptáka. U původního výrazu *konědra* došlo k aradikaci (srov. Rejzek, 2009, s. 72). Asociací se slovem *ňadra* došlo jak ke změně hláskoslovné formy z *konědra* na *koňadra*, tak ke změně významu, tato sýkora není již vnímána jako dravý pták, ale jako pestře zbarvený pták s výrazným bříškem.

První písemné doklady na lexém *konědra* a jeho variantní podoby ve významu ‚sýkora koňadra‘, na něž zmínění etymologové upozorňují, se objevují až ve slovnících J. Dobrovského (1821, s. 225: *Spiegelmeiße, f. vhelnjček, konědra, konězdra Parus major*) a J. Jungmanna (1836, s. 113: *Koňadra, koňazdra, konězdra, koňaska, y, f., koňar, a, m. (mor.), weliká sjkora*).

2. Stč. *konědra*

Jediné doklady na staročeskou lexikální jednotku *konědra* pocházejí z latinské encyklopedie *Liber viginti arcium* Pavla Žídka z oddílu o řemeslnících a z jeho naučného

¹ Tento příspěvek vznikl za podpory Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny č. LC 546 a projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

² Doklady citujeme podle J. Zubatého (1945, s. 30 – 32), který čerpal z Kottova *Česko-německého slovníku*.

spisu *Správovna*. Termín *konědra* označuje rasa, jehož povolání patří mezi potupná a nečestná řemesla provozovaná veřejně na ulici, avšak jak Židek připouští, některá z těchto řemesel jsou pro společnost nezbytná: *[I]nhonesta artificia sunt artificia, quarum artifices vitantur ab hominibus, non obstante, quod aliqua ex eis sunt necessaria, ut est tortor* (gl.: *kat*), *campeta* (gl.: *hyczl*), *paledra* (gl.: *koniedra*) ŽidŘemesl 1685 – 1688; *Řemeslníky tyto rozmohl jest: ... kata, krále, nevěstky, hanpejs, konědru a jiná řemesla po ulicích* ŽidSpráv 227 – 228.³ Výrazem *konědra* je v knize o řemeslnících glosován Žídkův neologismus *paledra* odvozený od substantiva *paledrus* ‚zmrzačený kuň, kuň ve špatném tělesném stavu‘ (srov. *paledrus, i. equus distortus et terribilis* Diefenbach, 1857, s. 406). Vyskytuje se v těsném sousedství řemeslníka nazvaného Žídkem *hycl*. Jedná se o ojedinělý staročeský apelativní doklad na lexém *hycl*, jenž označuje rasa zabíjejícího potulné psy (srov. heslo *hycel* in Jungmann, 1835, s. 788). Podle S. M. Newerkly (2004, s. 352) se jedná o přejímku ze slezského slova *hitzel* ‚ras‘. Obě dvě staročeská pojmenování rasa máme doložena také jako *propria* v příjmeních *Konědra* (TomekMíst 176, 227) a *Hycl* (ÚčtyKarlšt 95, 15).

Na Žídkova *konědru* navazují doklady z období střední češtiny, které nabízí *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. V databázi kromě výrazu *konědra* nacházíme i dublety, u kterých je zadní komponent *-dra* nahrazen průhlednějšími činitelskými jmény od sloves *dráti* a *dříti*. I v těchto památkách je doložen jak u *konědry*, tak u jeho hláskoslovních variant jen význam ‚ras‘: *Scoreator konědra schinter* SlovVokVíd A 3b; *každý řezník, který v krámě stojí, aby bil čisté maso na krám, ješto není závrativé ani nemocné, ... ani toho, které by bylo zchováno u málo mocných ani u kata ani u konědry* ArchČ 17, 117, 1510 (u *konědříče* ArchČ 20, 306, 1521); *ševci zváni potupně koněderci* PamArch 16, 110, 1571 (*koněderci* WintrPrůmObch 50).

3. Stč. *konědřě*

Slovník středověké latiny (dále SSL) uvádí pod heslem *astur* také doklad na staročeský lexém *konědřě* s významem ‚sýkora koňadra‘, ačkoli jeho variantní lexikální jednotka *konědra* není, jak jsme ukázali výše, pro staročeské a středněčeské období doložena. Latinský lexém *astur* označuje druh dravého ptáka a v českých textech, zvláště slovníkového rázu, je jím označen jestřáb (*asturro ... eciam est nomen avis ut accipiter* SlovDief 33a) a vlaštovka (*astur est hirundo nidificans in terra* SlovVodň 49a). Snad s oporou v Machkově výkladu *koňadry* řadí SSL pod heslo *astur* i doklad z latinsko-českého jmenného alfabetaře ze

³ Zkratky staročeských památek citujeme podle úzu Staročeského slovníku (srov. *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha 1968).

Slovníku ostříhomského (*Astora koni<e>drzie* SlovOstřS 62) a interpretuje emendovaný výraz *konědřě* ve významu ‚Parus maior, sýkora koňadra‘. Vychází jak z hláskové podobnosti latinských výrazů, tak z významové podobnosti dravce (jestřába) a ptáka vyznačujícího se dravostí (sýkory koňadry). Byl by to však jediný doklad přeneseného významu z činitelského jména *konědra*, *konědřě* na ptáka pro celé staročeské a středněčeské období, proto se přikláníme k jinému výkladu jak staročeského výrazu, tak latinského.

Jmenný alfabetář ve *Slovníku ostříhomském* je latinsko-českou adaptací latinsko-německého slovníku zvaného podle počátečního hesla slovník *Abba*. Předpokládáme, že původní verze české adaptace obsahovala překlady jak české, tak i původní německé. Autor předlohy SlovOstřS německé výrazy při opisování převážně vypouštěl, ale ojediněle je ponechával, snad z nepozornosti nebo z důvodu nepochopení latinské předloze (srov. Ryba, 1951, s. 118 – 123; Martínková, 1999, s. 33). Z latinsko-německo-české předlohy čerpal více dochovaných abecedně uspořádaných slovníků, např.: latinsko-německo-český slovník z 1. poloviny 15. století dochovaný v rukopisu Archivu města Brna (SlovCath, sign. č. 115, f. 467a – 474b), který zachovává německé překlady u všech hesel, jeden z latinsko-českých slovníčků zapsaných v Kodexu vodňanském sepsaném kolem roku 1410 (SlovVodň, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign. II F 2, f. 53a – 75a), v němž jsou německé výrazy nezřídka uvedeny, a latinsko-český jmenný a slovesný alfabetář *Slovníku klementinského* z roku 1455 (SlovKlem, Praha, Národní knihovna České republiky, sign. XVII F 31, f. 6a – 26a), jejichž autor německé výrazy vypustil až na několik ojedinělých případů. Heslo *astora* nacházíme ze zmíněných slovníků pouze ve *Slovníku ostříhomském*. Můžeme předpokládat, že se i v tomto případě překladatel u neobvyklého latinského výrazu opřel o jeho německý ekvivalent. L. Diefenbach ve svém *Glosári* (1857, s. 56) uvádí lexém *astora* pod jedním záhlavím s hláskoslovnými variantami *astoria*, *ascoria*, které motivuje latinským substantivem *scorea*, *scoria*, a s německým překladem *synder*. Z uvedené motivace usuzujeme, že se jedná o hláskoslovnou variantu odborného termínu z oblasti metalurgie, který označuje odpad při zpracovávání kovů, tedy strusku, piliny, špony ap., stč. *tróska*, *okujě*. Základní podoba bez náslovného *a-* je v bohemikálních slovnících (např.: *scorea tróska* KlarGlos 2623, *scoria trósky* SlovKlem 83b) dochována poměrně četně také díky tomu, že se jedná o výraz doložený v Bibli (*argentum tuum versum est in scoriam* Iz 1,22, *stříbro tvé obrátilo se jest v trósku* BiblOI; *versa est mihi domus Israël in scoriam* Ez 22,18, *obrátil se jest dóm izrahelský v trósku* BiblOI). Latinskému lexému v latinsko-německých slovnících odpovídá i německý ekvivalent *sinter* ‚kovová, zvl. železná struska‘ (*scoria sinder* DiefGlos 520a). Nejednoznačný zápis však umožňoval českým překladatelům interpretovat německý

ekvivalent jako několik odlišných lexémů, např. jako německé paronymum *sünder* ‚hříšník‘, jak to dosvědčují variantní české překlady ve SlovCath a SlovOstřS: *scoria zunder, hřiech aneb okujě* SlovCath 471a, *scoria hřiech vel okuje* SlovOstřS 113.

Usuzujeme, že původce českého překladu ve SlovOstřS chybně interpretoval německý zápis *sinder* u latinského lexému *astora*, hláskoslovné dublety substantiva *scoria*. Četl jej jako činitelské jméno *schinder* ‚kožišník; pohodný, ras; zloděj‘ a přeložil jej odpovídajícím staročeským ekvivalentem s významem ‚ras‘. Nelze také vyloučit, že na významové reinterpretaci latinského lexému *scorea* mělo vliv podobné středolatinské činitelské jméno *scoreator* (< lat. *excoriator* ‚kožišník; ras‘). Doložený lexém *konidřě* je *ja*-kmenové maskulinum⁴ a vzniklo analogicky podle jiných *ja*-kmenových pojmenování osob ve SlovOstřS, které jsou v tomto slovníku produktivním slovotvorným typem: *teologus obohumlavě* 116, *iustitenax pravdodrže* 87, *sequipes potomchoze* 109, *signifer praporcenoše* 112 aj. Není třeba emendovat podle SSL rukopisný zápis *konidrze*, neboť konektém *i* je ve staré češtině dostatečně doložen i u jiných kompozit s předním komponentem *kón*: *konipas*, *konistraš* aj. (srov. Gebauer, 1904, s. 94). A k nim řadíme i ojedinělý stč. lexém *konidřě*.

4. Stč. *sýkora*

Pro období staré češtiny tedy přenesení pojmenování z rasa na ptáka nemáme doloženo. Jedinými staročeským pojmenováním pro sýkoru koňadru je lexikální jednotka *sýkora*, jež je onomatopoického původu a vychází z jejího hlasu *syk syk syk* v době vábení (Machek, 2010, s. 598). Je doložena u Klareta a ve slovnících z něho čerpajících: *parix sýkora* KlarGlos 234; *parix sýkora* SlovBoh 21v; *Nisus per vocem noscit paricem (sýkora gl.) residentem* KlarFys 567 „Krahujec po hlase pozná, kde sýkora na hnízdě sedá“⁵. V Klaretově Fyziologiáři nacházíme podrobný popis sýkory: *Parix est avicula sicut passer, que semper clamat et per vocem capitur a niso. Et est duplex: minor est, que cantat, sed maior est irea, id est ad modum iris, discolor cum magno capite et dicitur březohlávka* KlarFys 567 in marg. „Sýkora je ptáček jako vrabec. Křičívá a její křik způsobí, že ji chytí krahujec. Je dvojí: menší, která zpívá, a větší, duhová, to jest jako duha. Ta je pestrá, má velkou hlavu a říká se jí březohlávka“. Pojmenování *březohlávka* se na první pohled spíše hodí pro menší a zpěvnou sýkoru parukářku s hlavičkou připomínající březovou kůru než pro sýkoru koňadru. Pro

⁴ Není zcela vyloučeno, že se jedná o odvozené *ja*-kmenové femininum, snad s významem ‚žena pohodného, rasa‘ či ‚rasovna‘, jež mohlo vzniknout vlivem latinského substantiva s koncovkou *-a*, kvůli které mohl být celý latinský lexém autorem SlovOstřS mylně interpretován jako femininum, jako tomu došlo u *mučedlnice* za lat. *atleta* (62b, srov. *athleta rytieř aut mučedlník* SlovKlem 27vb).

⁵ České překlady z KlarFys citujeme podle edice J. Nechutové (1991).

parukářku však existovalo ve staré češtině pojmenování *lebduška*, které Klaret též uvádí (*benedula est sicut alauda grisea, que habet conum in capite... gl. lebduška KlarFys 237 in marg.* „Parukářka je šedá, je jako skřivánek. Má chocholku na hlavě“). Proto soudíme, že stč. *březohlávka* je u Klareta sýkora koňadra. Hlavní motivací pro pojmenování *březohlávka* se pak stalo to, že hlavička sýkory koňadry je stejně jako kmen břízy zbarvena pouze černobíle na rozdíl od duhového těla: *Irea, magna parix, cuius tamen est nigra cervix KlarFys 569* „Pestrá je koňadra v těle, však černé má temeno celé“.

5. Závěr

Speciální pojmenování dostávali v minulosti ptáci, kteří se stejně jako jiné skutečnosti z živé i neživé přírody lišili od ostatních ptáků jistým výrazným znakem, zvl. fyziologickým. Druhé jméno sýkory koňadry je prvně doloženo až v 19. století, v období staré a střední češtiny byla nazývána pouze *sýkora* či ojediněle *březohlávka*. Ojedinělá lexikální jednotka *konidřě* za lat. *astora* ze *Slovníku ostříhomského*, kterou uvádí SSL s. v. *astur*, není dokladem na sýkoru koňadru, ale vznikla mylnou interpretací německého ekvivalentu a má význam ‚ras, pohodný‘.

Literatura

DIEFENBACH, Lorenz: *Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis*. Frankfurt am Main: Josephus Baer 1857. 644 s.

DOBROVSKÝ, Josef: *Deutsch-böhmisches Wörterbuch, II*. Praha: Herrl'schen Buchhandlung 1821.

GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský, Díl II (K – N)*. Praha: Unie 1904. 632 s.

HADRAVOVÁ, Alena (ed.): *Paulerinus (Pavel Židek), Liber viginti arcium (ff. 185ra-190rb)*, Praha: KLP 1997. 92 s.

JUNGSMANN, Josef: *Slownjk česko-německý, I*. Praha 1835. 852 s.

JUNGSMANN, Josef: *Slownjk česko-německý, II*. Praha 1836. 1 032 s.

MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint podle 3. vydání z roku 1971, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010. 866 s.

MARTÍNKOVÁ, Dana: Středověké vokabuláře a Slovník středověké latiny v českých zemích. In: *Listy filologické*, 1999, roč. 122, s. 32 – 38.

NECHUTOVÁ, Jana (ed.): *Claretus. Ptačí zahrádka*. Brno: Petrov 1991. 108 s.

NEJEDLÝ, Petr, et al.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2010 [citováno 18. 2. 2011]. Dostupné z [www: <http://madla.ujc.cas.cz>](http://www.madla.ujc.cas.cz).

NEWERKLA, Stefan Michael: *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2004. 784 s.

REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda 2001. 752 s.

REJZEK, Jiří: *Lidová etymologie v češtině*. Praha: Karolinum 2009. 146 s.

RYBA, Bohumil: K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostřihomským. In: *Listy filologické*, 1951, roč. 75, s. 89 – 123.

Slovník středověké latiny v českých zemích. Praha: Academia, KLP 1977 –

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968. 132 s.

Staročeský slovník 1 – 26. Praha: Academia 1970 – 2008.

TOBOLKA, Zdeněk (vyd.), *M. Pavla Žídka Správovna*, Praha 1908. 194 s.

ZUBATÝ, Josef, *Studie a články I. Část 1*. Praha: Česká akademie věd a umění, Praha 1945. 400 s.

Sufiksoidi *-fil*, *-fob* in *-holik* ter njihove ženskospolske ustreznice v slovenskem jeziku

Ines Voršič

Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru

0. Uvod¹

Naglemu razvoju in vsestranskim spremembam, ki so vsakdanji spremljevalec človekovega življenja, intenzivno sledi tudi jezikovna raba. Novi jezikovni pojavi se sicer porajajo na vseh jezikovnih ravneh, vendar pa so od vseh najbolj dinamične spremembe leksike. Prevezanje tujejezičnega besedja je proces, ki sega v daljno zgodovino slovenskega jezika. Na slovenščino so zmeraj močno vplivali zlasti stični jeziki, s procesom globalizacije in evropske integracije pa je to vlogo prevzela angleščina. Podobno je mogoče trditi tudi za druge slovanske jezike. Prav zato t. i. internacionalizacijo M. Horvat in B. Štebih (Horvat – Štebih, 2010) dojemata zgolj kot eufemizem za angloamerikanizacijo. Pomemben dejavnik, ki vpliva na razvoj leksike, so torej tujejezične prvine, ki vstopajo v sistem jezika prejemnika. Zaradi številnih interesnih skupin, hitrosti komunikacije, različnih družbenih in socialnih procesov pa se inovacije hitro širijo v vsakodnevno komunikacijo (Kryžan-Stanojević, 2011, s. 7). Jezikovne novosti, ki izhajajo iz procesa globalizacije, pa ne obstajajo same po sebi, ampak so odraz širših kulturnih vplivov (Vuković, 2011, s. 20). Hkrati pa jezikovne novosti kot posledica medkulturnih povezav in globalizacijskih tokov tudi niso samo prevzete besede. Internacionalizem je v najširšem smislu namreč lahko izraz, morfem ali celo besedna vrsta (Stramljič Breznik, 2011, s. 124). Prevzete jezikovne sestavine tako vstopajo tudi v besedotvorni sistem in ga bodisi bogatijo bodisi rušijo, vsekakor pa sprožajo tvorbeno razgibanost in širijo morfemsko raznolikost jezika. Že Irena Stramljič Breznik (2009) ugotavlja, da pogosti tip tvorjenk nastaja s kombiniranjem prevzetih in domačih podstav po tujem ali po domačem tvorbenem vzorcu oz. s sklapljanjem poljubno krnjenih delov večinoma prevzetih besed. Prevezanje jezikovnih prvin tako ne ustvarja toliko novih tvorbenih vzorcev, ampak pogosteje že ustaljenim širi novo morfemsko kombinatoriko (Stramljič Breznik, 2009).

Z besedotvornovrstnega vidika je pod vplivom globalizacije precejšen razmah doživelo medponskoobrazilno zlaganje, izjemno pa se je povečala tudi hibridizacija tovrstnih zložen

¹ Prispevek je nastal pod mentorstvom red. prof. dr. Irene Stramljič Breznik na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru v času statusa mlade raziskovalke in je rezultat individualnega raziskovalnega dela v okviru programske skupine P6-0156 in raziskovalnega projekta J6-2238.

(Stramljič Breznik, 2005, s. 8). Pričujoči prispevek obravnava zloženke, tvorjene po analogiji tujega tvorbenega modela s prevzetimi korenskimi morfemi *-fil*, *-fob* in *-holik*, in njihove ženskospolske ustreznice. Gradivo za analizo predstavljajo besedni inventar korpusa Fida PLUS v korpusnem orodju Sketch Engine in besedje, paberkovalno zbrano na slovenskih spletnih straneh v času od junija do novembra 2011.

1. Terminološka problematika

Z razvijanjem in s širjenjem leksikalnega zaklada se širi in razvija tudi metajezik, nova leksika pa vpliva tudi na razvoj novih poimenovanj za opis novih spoznanj ter tudi na tvorbeno organizacijo (Kuna, 2006). Tako je v znanstveni in strokovni literaturi, ki obravnava prevzete zloženske besedotvorne prvine, mogoče opaziti različne interpretacije in poimenovanja le-teh.

Kadar se v tvorjenki družijo domače in prevzete besedotvorne sestavine, in sicer ne glede na to, ali gre za kombinacijo domačega korena s prevzetim obrazilom in obratno (izpeljanke (npr. *lajk-ati*; *žog-ing*), sestavljenke (npr. *anti-pahor*)) ali za kombinacijo prevzetih in domačih korenskih morfemov (zloženke, npr. *blogomanija*), govorimo o jezikovni hibridizaciji. Take tvorjenke so poimenovane **mešane tvorjenke**, pojavljajo pa se še izrazi **hibridi**, **hibridne** in **bastardne besede** (Babić, 2002, s. 62). Kadar se kombinirajo domače in prevzete zloženske prvine, lahko govorimo o **hibridnih zloženkah** (Stramljič Breznik, 2005, s. 8) ali tudi **mešankah** (Stramljič Breznik, 1992). V slovanskem jezikoslovju pa se pojavljajo še izrazi **internacionalne zloženke**, **hibridne zloženke afiksoidnega tipa** oz. **afiksoidne zloženke** (Waszakowa, 2005, s. 56). Pri tem se afiksoid razume kot nadpomenka za prefiksoide in sufiksoide. Pri poimenovanju in definiranju le-teh pa se pojavljajo nove terminološke neenotnosti in definicije. Tako v slovanskem kot tudi v neslovanskem jezikoslovju obstaja za tovrstne elemente cel niz poimenovanj in obrazložitev. V hrvaški lingvistiki se po E. Barić (1980) take prvine obravnavajo kot **vezani leksikalni morfemi** oziroma **terminoelementi**, medtem ko jih S. Babić (2002) obravnava kot **vezane osnove** – vprašanje, ali gre dejansko za vezane osnove ali osnove z ničto pripono, pušča nerešeno. Obenem je tudi Babiću (2002, s. 329) še nejasno, ali se tvorjenke tipa *arheolog* dojemajo kot izpeljanke (*arheologija* → *arheolog* ‘strokovnjak, ki se ukvarja z arheologijo’) ali kot netvorjene besede, iz katerih se izpeljejo tvorjenke z *-ija* (‘strokovnjak, ki se ukvarja z izkopavanjem in preučevanjem predmetov starih kultur’). Sufiksoide in prefiksoide v hrvaščini opisujeta tudi J. Silić in I. Pranjković (2005, s. 153), vendar s povsem drugačno pomensko interpretacijo – prefiksoidi in sufiksoidi so po njunem mnenju deli zloženke, ki se

pojavnjajo pred ali za korenem v različnih leksemih z istim pomenom. B. Kuna (2006) pa opozarja, da so v tem smislu kot sufiksoidi ali prefiksoidi lahko razumljene številne osnove zgolj zato, ker se v različnih besedah pojavijo z istim pomenom, taka opredelitev pa je izredno široka in ne razlikuje tovrstnih prvin od drugih zloženjskih sestavin. B. Štebih in M. Horvat (2009; 2010) dajeta prednost internacionalnim pojmom **afiksoid**, **prefiksoid** in **sufiksoid** z razlago, da ti izrazi implicirajo tudi mesto morfema v zloženki, od sufiksov in prefiksov pa se ločijo po tem, da imajo tudi leksikalni pomen. Taka poimenovanja se pojavljajo tudi v slovaškem jeziku (Furdik, 2004, s. 46), kjer pa imajo status afiksoida tudi domače sestavine, ki so sprva funkcionirale kot osnovne besede v zloženkah, vendar je zaradi pogostejše tvorbe njihov pomen oslabil in so postale tvorbeno sredstvo (npr. *-vod*, *-mer*, *-pis*). V slovenščini se na podoben način razume *-slovje* (Toporišič, 1981, s. 114, po Stramljič Breznik, 2011, s. 125). Izraz afiksoid s podpomenkama sufiksoid in prefiksoid je ustaljen tudi v češkem jezikoslovju, kjer pa se za afiksoidne morfološke prvine pojavljata še poimenovanji **polafiks** oz. **semiafiks** (Svobodová, 1999, s. 124). Izraz sufiksoid se uporablja za poimenovanje prvin, ki imajo lastnosti tako korenov kot sufiksov (Martincova – Savicky, 1987; Avramova, 2003, po Janovec – Rangelova, 2005). Ladislav Janovec in Alben Rangelova (2005, s. 85 – 98) teorijo sufiksoidov še zožita, saj novejša samostalniške zloženke takega tipa delita na dve vrsti morfoloških elementov. Prvo skupino tvorijo t. i. sufiksoidi, kot so npr. *-log*, *-man*, *-teka*, drugo skupino pa tvorijo t. i. sufiksoidni leksemi, kot so npr. *-manie*, *-fobie*, *-terapije*. Kot sufiksoidne tako navajata druge dele zloženek, ki samostojno ne obstajajo, ne prvi deli zloženek, ki so lahko tudi samostojni, pa so sufiksoidni leksemi.

Ker so prefiksoidi in sufiksoidi večinoma latinskega in grškega izvora, se v angleščini zloženke s takimi elementi imenujejo **neoklasične zloženke** (Bauer, 1996, s. 213; Plag, 2003, s. 155), t. i. **neoklasični elementi** pa so ustaljen termin tudi v italijanskem jeziku (Grossman – Rainer, 2004). V nemščini pa se je za tovrstne besedotvorne prvine uveljavil izraz **konfiks** (Fleischer – Barz, 1995) kot poimenovanje za morfem, ki je sicer blizu korenskemu, vendar je v zloženki, bodisi v prvem bodisi v drugem delu ali celo obeh, vselej vezan. Take zloženke se v nemščini obravnavajo kot **konfiksne zloženke**. Medtem pa v slovaškem jeziku po J. Furdiku (2004, s. 45) konfiks predstavlja nekaj povsem drugega, definiran je namreč kot kombinirani formant, ki sestoji iz dveh (ali celo treh) formantov, npr. prefiks + sufiks (*pod-voz-ok*).² Tvorjenke s prefiksoidi oz. sufiksoidi domačega ali tujega izvora pa so v slovaščini opredeljene kot **kvazizloženke**. Urednik Martin Ološtiak (Furdik, 2004, s. 169) pa v opombi

² V slovenščini so tak primer tvorjenke iz predložne zveze (Tpz).

vendarle opozori na internacionalni karakter tovrstnih besed in na neenotnost terminologije ter poudari, da pri vprašanju kvazizloženek posamezni raziskovalci zavzemajo različna stališča. M. Sokolova (1996, po Furdik, 2004) tvorjenke tega tipa namreč smatra za zloženke glede na to, da dani elementi eksistirajo v korenskih morfemih.

2. Besedotvorna problematika afiksoidnih zloženek v slovenskem jeziku

V slovenščini je bilo že večkrat opozorjeno na skupino zloženek, ki ima v celoti ali pa le deloma prevzete sestavine, in da so nekatere med njimi že skoraj na stopnji priponskih obrazil (Toporišič, 1981, po Stramljič Breznik, 2005, s. 9), vendar se njihova korenskost (Vidovič Muha, 1988) dokazuje z zamenljivostjo in kombiniranjem z drugimi koreni (npr. *kron-o-log-ija* : *top-o-log-ija*). Iz tega je razvidna dvojnost razumevanja in definiranja hibridnih zloženek v skladu z v slovenščini razhajajočima se tvorbenima teorijama Jožeta Toporišiča in Ade Vidovič Muhe.

2.1. Jože Toporišič v *Slovenski slovnici* (Toporišič, 2000) del tovrstnih tvorjenk navaja kot domače medponsko-priponske podredne zloženke (npr. *bar-o-graf-Ø*, *ge-o-graf-ija*). Del takih tvorjenk pa obravnava kot samomedponske zloženke, pri katerih končni del postane jedrni, nekončni pa nejedrni del besedne zveze (npr. *hidr-o-biologija* = *biologija vode*, *end-o-parazit* = *parazit notranjosti*), in sicer na podlagi dvonaglasnosti in brezpriponskosti neprvega dela zloženke.

2.2. Po Adi Vidovič Muhi (1988) pa se take tvorjenke obravnavajo kot zloženke z nadomestnimi, tj. prevzetimi sestavinami skladijske podstave. Kadar prvi, drugi ali pa celo oba člena besedotvorne podstave nimata skladijske podstave, se večkorenskost dokazuje z ustreznimi slovenskimi besedami (Vidovič Muha, 1988, s. 161). Vendar včasih dobesedni prevod morfemov prevzete tvorjenke v slovenščini ni mogoč, domači sinonim besedi je lahko tudi samostojno (ne)motivirana beseda, npr. *fotografija* se lahko morfemsko prevede kot *opis s svetlobo*, v slovenščini pa imamo za to *slikanje* in *slika* (Vidovič Muha, 1988, s. 161). Vzrok za občutek zloženosti A. Vidovič Muha (1988, s. 161) išče v dejstvu, da sta oba korenska morfema prevzete zloženke zamenljiva in ju je mogoče uporabiti v zvezi z različnimi drugimi korenskimi morfemi (npr. *fotografija* – *grafologija* ipd.). Kot zloženke so torej tudi v slovenščini obravnavane tiste prevzete besede, ki imajo zamenljive korenske morfeme in ki imajo, čeprav včasih pomensko neustrezno, možnost pretvorbe v besedno zvezo z enakim številom predmetnopomenskih besed, kot je korenskih morfemov v zloženkah. Vendar je po

Vidovič Muhi te tvorjenke nemogoče vključevati v slovenske tvorbene zakonitosti. Glede na število in mesto nadomestnih sestavin v besedotvorni podstavi Vidovič Muha (1988) ločuje tri skupine: a) zloženke z nadomestno določujočo sestavino (npr. *fizioterapija* – *fizična terapija* – *telesna terapija*); (b) zloženke z nadomestno določano sestavino (npr. *fakt-o-grafija* – *opis dejstev/faktov*); c) zloženke z obema nadomestnima sestavinama (npr. *arist-o-kracija* – *vlada višjih*).

2.3. Irena Stramljič Breznik upošteva novejšo tvorbeno definicijo in tovrstne zloženke obravnava kot konfiksne (Stramljič Breznik, 2005) oziroma kot afiksoidne zloženke (Stramljič Breznik, 2011). Pri tem upošteva delitev na dve položajsko vezani skupini morfemov, in sicer (1) afiksi, torej pone oziroma obrazila, (2) konfiksi, ki jih z afiksi družijo lastnost vezanih morfemov, a od afiksov loči pomenskost, ki jih družijo s korenskimi morfemi, čeprav se vselej pomensko ne pokrivajo z besedami, s katerih krajšanjem naj bi nastali (Stramljič Breznik, 2005, s. 9). Pod pojmom prefiksoid so torej združena tako predponska obrazila (npr. *anti-*, *super-* ...) kot prvi deli zloženek (npr. *etno-*, *video-* ...), pod pojmom sufiksoid pa ne prvi deli zloženek.

2.4. V tujem in slovenskem jezikoslovju tako obstajajo številne definicije, ki opredeljujejo pojem t. i. afiksoidov in afiksoidnih zloženek, različne interpretacije pa vodijo k nejasnosti in zapletenemu razumevanju takih besedotvornih enot. V prispevku uporabljamo pojem afiksoid, razumemo pa ga kot korenski morphem tujega izvora, ki se glede na položaj v prvem delu zloženke imenuje prefiksoid, glede na položaj v drugem delu zloženke pa sufiksoid. V slovenščini samostojno (še) ne eksistira, ima pa nadomestno sestavino, čeprav ta ni vedno istovetna.

3. Sufiksoidi *-fil*, *-fob* in *-holik* v slovenskih tvorjenkah

Na splošno v novejšem slovenskem jeziku prevladujejo zlasti predponskoobrazilne tvorjenke in zloženke (Gložančev et al., 2009, s. 203), zato se tudi stroka v večji meri posveča raziskovanju prefiksoidnih sestavin. Medtem pa ostaja obravnava sufiksoidnih morfemov v ozadju. V prispevku so zato predstavljene zloženke, tvorjene po analogiji tujega tvorbenega modela s prevzetimi korenskimi morfemi *-fil*, *-fob* in *-holik*, predstavljene pa so glede na kombinacijsko sestavo naštetih neprvih korenskih morfemov z nejedrnimi korenskimi elementi. Zbrano besedje razvrščamo glede na kombinacijsko družljivost s (1) koreni slovenskega oz. slovanskega izvora, (2) koreni neslovanskega izvora, (3) prefiksoidi,

v posebno skupino pa uvrščamo tudi (4) tvorjenke z lastnoimenskimi podstavami v prvem delu zloženke.

Tovrstni tvorbeni modeli v slovenskem jeziku sicer niso novost in tudi take besedotvorne prvine se v slovenskem jeziku niso na novo pojavile, saj so nekatere zloženke s sufiksoidi že vključene v *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1998). Toda teh tvorjenk je le malo: *srbofil*, *biblioofil*, *frankofil*, *italofil*, *anglofil*, *slavjanofil*, *germanofil*, *slovanofil*, *avstrofil*, *rusofil*, *slavofil*; *anglofob*, *germanofob*; *melanholik*, *alkoholik*. Zato smo gradivo za analizo pridobili s pomočjo korpusne funkcije, ki jo dopušča orodje Sketch Engine. Z izdelavo besednega seznama, katerega iskalna zahteva so bili predstavljeni sufiksoidi (**fil.**, **holik.**, **fob.**), smo pridobili nabor vseh tvorjenk s temi morfemi. Korpusna metoda je zelo primerna z dveh vidikov: na eni strani omogoča pridobitev nabora besed z določenim morfemom, obenem pa omogoča tudi pridobivanje podatkov o frekvenčnosti tovrstnega besedja. Na podlagi tega pa je mogoče uvideti, ali se take tvorjenke uvrščajo v jedrni del leksikalnega sistema kot ustaljene besedne enote, ali pa ostajajo kot neologizmi oziroma okazionalizmi na perifernem leksikalnem območju. Število pojavitev v korpusu je zapisano v oklepaju za tvorjenko. V analizo pa smo vključili tudi besedje, ki je bilo paberkovalno zbrano na slovenskih spletnih straneh oz. spletnih klepetalnicah in forumih v času od junija do novembra 2011 in v korpusu še ni zajeto – take tvorjenke imajo v oklepaju zapisano ničto pojavitev.

3.1. Tipološka razvrstitev glede na kombinacijsko družljivost s koreni slovenskega/slovanskega izvora³

-FIL: *srbofil* (22), *slavofil* (21), *rusofil* (20), *slovanofil* (18), *slovenofil* (11), *glasbofil* (9), *bolgarofil* (5), *knjigofil* (5), *igrofil* (2), *možganofil* (2), *ciganofil* (1), *delofil* (1), *jezikofil* (1), *skopofil* (1), *srhofil* (1), *čajefil* (0), *človekofil* (0), *košarkofil* (0), *kužkofil* (0), *mačkofil* (0), *mlekofil* (0), *morjefil* (0), *nogometofil* (0), *pivofil* (0),⁴ *sankofil* (0), *sirofil* (0), *skutofil* (0), *sladkofil* (0), *snegofil* (0), *številkoofil* (0), *zgodovinoofil* (0).

³ Pri delitvi slovenskih/slovanskih in neslovanskih korenov nam je bil v oporo *Slovenski etimološki slovar* (Snoj, 2003), ki vsebuje etimološke razlage številnih tujk, izposojenk in neologizmov. Korene, ki se nanašajo na zemljepisna poimenovanja ter poimenovanja narodnosti, verske pripadnosti ipd., smo uvrstili k prvi skupini, če poimenujejo danosti iz slovanskega sveta (npr. *srbofil*), in k drugi skupini, če poimenujejo danosti iz neslovanskega sveta (npr. *islamofil*).

⁴ V korpusu se pojavi višjestopenjska tvorjenka *pivofilski* (1).

-FOB: *risankofob* (1), *robotofob* (1), *čebulofob* (0), *česnofob* (0), *glisťofob* (0), *hrvatofob* (0), *jugofob* (0), *pasjefob* (0), *snegofob* (0), *višinoľob* (0), *ženskoľob* (0),⁵ *žužkoľob* (0).

-HOLIK: *deloholik* (656), *nakupoholik* (7), *ribohulik* (4), *P/polkaholik* (2) (naslov pesmi), *dojenčkoholik* (1), *glasbohulik* (1), *hroščohulik* (1), *letalohulik* (1), *mlekohulik* (1), *nohtohulik* (1), *prijaznohulik* (1), *zvezohulik* (1), *časopisohulik* (0), *čevljehulik* (0), *čistohulik* (0), *knjigohulik* (0), *medohulik* (0), *palačinkohulik* (0), *pivohulik* (0), *poticohulik* (0), *sankohulik* (0), *sirohulik* (0), *sladoledohulik* (0), *Spletohulik* (0) (ime podjetja), *vodkohulik* (0), *vodohulik* (0), *zelenjavohulik* (0), *žogohulik* (0).

3.2. Tipološka razvrstitev glede na kombinacijsko družljivost s koreni neslovanskega izvora

-FIL: *filmofil* (205), *cinofil* (197)/*cinofil* (2), *kartofil* (69), *ekstremofil* (45), *frankofil* (37), *anglofil* (32), *stripofil* (21), *amerikanofil* (13), *avstrofil* (10), *jazzofil* (7), *zoofil* (7), *amerofil* (5), *germanofil* (4), *italofil* (4), *aidsofil* (2), *grkoľil* (2), *arktoľil* (1) (‘zbiralec plišastih medvedkov’), *cigarofil* (1), *gangsterofil* (1), *keltoľil* (1), *muslimanofil* (1), *vikingofil* (1), *alkoholoľil* (0), *čipsoľil* (0), *islamofil* (0), *judofil* (0), *muzikofil* (0), *politikofil* (0), *rockofil* (0), *športofil* (0).

-FOB: *islamofob* (10), *ginekofob* (6), *amerikanofob* (4), *germanofob* (3), *angloľob* (2), *holandoľob* (1), *italoľob* (1), *judoľob* (1), *jogurtľob* (0), *lezböľob* (0), *tabletoľob* (0).

-HOLIK: *čokohulik* (28), *seksohulik* (7), *workohulik* (5), *politohulik* (3), *čokoladohulik* (2), *internethulik* (2), *kulturohulik* (2), *financohulik* (1), *karierohulik* (1), *stripohulik* (1), *avtohulik* (0), *baskethulik* (0), *biskvitohulik* (0), *candyhulik* (0), *cookiehulik* (0), *cukerhulik* (0), *čipsohulik* (0), *filmohulik* (0), *golfohulik* (0), *icecreamhulik* (0), *jogurtohulik* (0), *kavohulik* (0), *kinohulik* (0), *kokoshulik* (0), *kroľohulik* (0), *marcipanohulik* (0), *muffin-hulik* (0),⁶ *pizzahulik/picohulik* (0), *špinačohulik* (0), *špricohulik* (0), *tortohulik* (0), *vinohulik* (0).

⁵ V korpusu se pojavi višjestopenjska tvorjenka *ženskoľobičen* (1).

⁶ Navajamo zapis z vezajem, ker je takšen tudi zapis v viru.

3.3. Tipološka razvrstitev glede na kombinacijsko družljivost s prefiksoidi

-FIL: *pedofil* (1140), *bibliofil* (114), *avdiofil* (105), *evrofil* (45), *nekrofil* (43), *pornofil* (21), *tehnofil* (20), *elektrofil* (11), *gerontofil* (10), *diskofil* (9), *videofil* (8), *astrofil* (5), *geofil* (6), *erotofil* (4), *fotofil* (2), *dentofil* (1), *felinofil* (1), *kozmoofil* (1), *logofil* (1).

-FOB: *ksenofob* (313), *erotofob* (90), *homofob* (84), *evrofob* (13), *tehnofob* (12), *hidrofob* (11), *klavstrofob* (9), *agarofob* (1), *arahnofob* (1), *fotofob* (0), *metrofob* (0).

-HOLIK: *alkoholik* (4013), *fotoholik* (0).

3.4. Tipološka razvrstitev glede na kombinacijsko družljivost z lastnoimenskimi sestavinami

3.4.1 Osebna lastna imena

-FIL: *mozartofil* (1), *bergmanofil* (0), *bondofil* (0), *janšofil* (0), *obamofil* (0).

-FOB: *bušofob* (1), *titofofob* (1), *janšofob* (0).

-HOLIK: *Alan Ford-holik* (0), *janšoholik* (0).

3.4.2. Stvarna lastna imena

-FIL: *natofil* (15).

-FOB: *natofofob* (19).

-HOLIK: *natoholik* (4), *wikiholik* (4), *appleholik* (0), *cocktaholik* (0), *čokolinoholik* (0), *frucoholik* (0), *heinekenholik* (0), *mazdaholik* (0), *NUPO-holik* (0), *nutelloholik* (0), *pepsiholik* (0), *redbullholik* (0), *škodaholik* (0), *unionholik* (0).

3.4.3. Zemljepisna lastna imena

-FIL: *tibetofil* (1), *pohorjefil* (0).

4 Sufiksoidi *-fil*, *-fob* in *-holik* s semantičnega vidika

4.1 Leksemi s *-fil* prvovrstno pomenijo osebo, ki je ljubitelj ali zbiralec koga ali česa (po SSKJ: *bibliofil* 'ljubitelj in zbiralec knjig') in osebo, ki se navdušuje nad kom ali čim (po SSKJ: *frankofil* 'kdor se navdušuje nad francosko politiko ali kulturo'). Jasen pomen

zbiratelja imajo v naboru gradiva besede, kot so *diskofil*, *kartofil*, *videofil*, produktivne pa so tudi tvorjenke v smislu navdušenca nad določenim jezikom, kulturo, vero, politiko določenega naroda. Tvorjenke, ki se pomensko pokrivajo s takim leksikalnim pomenom, so številne: *amerikanofil*, *amerofil*, *anglofil*, *avstrofil*, *bolgarofil*, *ciganofil*, *germanofil*, *grkoofil*, *islamofil*, *italofil*, *judofil*, *keltofil*, *muslimanofil*, *rusofil*, *slovanofil*/*slavofil*, *slovenofil*, *vikingofil*. Vendar lahko včasih take besede pridobivajo tudi negativno konotacijo, kot se je to zgodilo v primeru *srbofil* (npr. *Prehitro dobiš od "ekoloških" Slovencev kakšno ne prav prijetno etiketo: da si na primer srbofil, nepravi Slovenec, tako rekoč narodni odpadnik, če ne celo izdajalec*).⁷ Sufiksoid *-fil* pa nosi še en leksikalni pomen, in sicer 'kdor ima deviantna spolna nagnjenja' – taki primeri iz zbranega gradiva so *nekrofil*, *pedofil* in *zoofil*.

4.2. Prav tako ima tudi sufiksoid *-fob* dva različna pomena. Take tvorjenke so lahko protipomenke tvorjenk s *-fil*. Tvorjenke s *-fob* imajo antonimno pomenskost, kadar ima leksem pomen nasprotnika (po SSKJ: *anglofob* 'kdor je nasproten angleški politiki ali kulturi') oziroma sovražnika določenega naroda oz. njegovih kulturoloških, verskih, političnih usmeritev, npr. *amerikanofob*, *anglofob*, *holandofob*, *hrvatofob*, *islamofob*, *italofob*, *judofob*, *jugofob*, ter spolne usmerjenosti, npr. *homofob*. Besedotvorni morfem *-fob* pa ima še en pomen, in sicer 'kdor ima bolezenski strah pred kom ali čim'. Tak pomen nosijo naslednje tvorjenke: *agarofob*, *arahnofob*, *hidrofob*, *klavstrofob*. Pojavljajo pa se tudi tvorjenke, ki prefiksoidno sestavino nadomeščajo z domačim leksemom, npr. *višinofob*. Ustaljene besede s konfiksi (npr. *agaro-*, *arahno-*, *klavstro-*) v prvem delu sodijo v okvir tradicionalne medicinske terminološke leksike, pri besedah tipa *žensko-fob*, *žužko-fob* pa se pomen oddaljuje od terminološkega, saj se sufiksoid druži z neobičajnimi domačimi podstavami. Zato lahko v tem smislu govorimo tudi o determinologizaciji, neobičajna morfemska kombinatorika pa daje tovrstnim leksemom stilno vrednost. Stilno zaznamovani pa so zaradi neustaljene morfemske družljivosti tudi leksemi s pomenom sovražnika oz. tistega, ki koga ali česa ne mara, npr. *čebulofob*, *česnofob*, *jogurtfob*, *risankofob*, *robotofob*, *snegofob* ipd. Take besede so na stopnji okazionalizmov in se le priložnostno pojavljajo zlasti v publicističnih besedilih in vse aktualnejših spletnih klepetalniških in forumskih besedilih, ki so s prenosniškega vidika sicer pisna, vendar imajo pogosto strukturo govornega diskurza.

⁷ Vir: FidaPLUS v SkE.

4.3. Najbolj intenzivno pa so se razširile tvorjenke s sufiksoidom *-holik*, ki se prav tako lahko razume v dveh pomenih. Tvorjenke prvega tipa označujejo osebo, ki je bolešno odvisna od koga ali česa, npr. *alkoholik*, *deloholik*, *internetholik*, *karieroholik*, *seksoholik*. Sem se uvrščajo besede s pomenom bolezenske odvisnosti, ki je sicer tudi medicinsko prepoznana oziroma priznana. Zmeraj bolj pogosto pa mesto prvega dela zloženke zasedajo leksemi drugih področij. Pomen se je iz tega okvira namreč razširil v pomen navdušenca oziroma velikega ljubitelja (npr. *čevljeholik*, *dojenčkoholik*, *nakupoholik*/*šopoholik*, *politoholik*), tako pa *-holik* postaja sopomenski morfem sufiksoidu *-fil*, kadar se ta pojavlja v tem smislu. Take tvorjenke so motivirane iz leksemov najrazličnejših pomenskih polj. Med pogostejšimi so hrana (npr. *sirofil*, *skutofil*, *sladkofil*, *čipsofil*; *palačinkoholik*, *poticoholik*, *riboholik*, *siroholik*, *sladoledoholik*, *zelenjavoholik*, *čokoholik*, *čokoladoholik*, *biskvitoholik*, *candyholik*, *cookieholik*, *cukerholik*, *čipsoholik*, *icecreamholik*, *jogurtoholik*, *kokosholik*, *krofoholik*, *marcipanoholik*, *špinačoholik*, *tortoholik*), pijača (npr. *čajefil*, *mlekofil*, *pivofil*; *kavoholik*, *mlekoholik*, *pivoholik*, *vodoholik*, *vinoholik*, *vodkoholik*), živali (npr. *kužkofil*, *mačkofil*), šport (npr. *športofil*, *košarkofil*, *nogometofil*, *sankofil*; *basketholik*, *golfoholik*, *sankoholik*, *žogoholik*) in igre (npr. *igrofil*), umetnost in kultura (npr. *filmofil*/*cinofil*/*cinofil*, *srhofil* 'ljubitelj grozljivk', *fotofil*, *glasbofil*/*muzikofil*, *jazzofil*, *rockofil*, *knjigofil*, *kulturofil*; *filmoholik*, *fotoholik*, *glasboholik*, *polkaholik*, *knjigoholik*), znanost oziroma veda (npr. *jezikofil*, *številkoofil*, *zgodovinoofil*), narava (npr. *morjefil*, *snegofil*).

4.4. Med produktivnimi motivirajočimi leksemi so tudi osebna lastna imena znanih osebnosti, npr. iz političnega sveta (npr. *janšofil*, *marksofil*, *obamofil*; *bušofob*, *janšofob*, *titofofob*, *janšoholik*), sveta glasbe (npr. *mozartofil*), filma (npr. *bergmanofil*), imena filmskih (npr. *bondofil*) in stripovskih junakov (npr. *Alan Ford-holik*). Prav tako se v prvem delu zloženke pogosto pojavijo imena različnih prehrabnih produktov (npr. *cocktaholik*, *čokolinoholik*, *frucoholik*, *NUPO-holik*, *nutelloholik*), računalniških aplikacij (npr. *wikiholik*) in podjetij ter njihovih produktov (npr. *appleholik*), pa tudi znamk avtomobilov (npr. *mazdaholik*, *škodaholik*).

5. Osamosvojitvene tendence sufiksoidov *-fil*, *-fob* in *-holik*

Že Irena Stramljič Breznik v članku *Prevzete in domače prvine v slovenskih zloženkah* (2005), kjer obravnava prefiksoide v slovenskih zloženkah, opozarja na možnost osamosvajanja takih prvin oz. možnost njihovega obstoja tudi kot leksikalnih enot, npr. *bio-* (*biovreme*) : *bio* (*Hrana je bio*). To se je zgodilo pri samostojnih leksemih *fobija* in *manija*,

Stramljičeva (2005) pa opaza tudi pojavitev leksemov *grafija*, *logija*, *filija*, *slovje* in *fag*, vendar so ti primeri priložnostni. Enako tendenco, torej možnost razvijanja v samostojni leksem, pa je sicer (še) na priložnostni ravni mogoče opaziti tudi pri sufiksoidih *-fil*, *-fob* in *-holik*, kar potrjujejo naslednji primeri iz konkretnih besedil:⁸

- *Dokler bodo v Sloveniji obstajali razni kseno, homo in vsemogoči »fobi« in se bo po časopisih pojavljala »totalnost antikomunizma«, bo MI lahko opravičeval svoj obstoj.*⁹

- *Tukaj ni boja med geji in homofobi, smešno vsi, ki danes nasprotujejo sistemu na bilokakršen način so fobi.*¹⁰

- *Mi, ki nas je stalno zmerjal z raznimi fobi, mu jo bomo pa plačeval.*¹¹

- *Kakšni fobi so pa tisti ki ne marajo homofobov?*¹²

- *Očitno so nekateri "fobi" komentarje prepisovali od "fobov" iz stare EU, predno je bila v EU sprejeta Slovenija.*¹³

- *Fob pa fil? Dobra je ta.*¹⁴

- *Ker pa je fil kot tak lahko nekaj normalnega (filatelist, filolog ipd.), kdaj celo posnemanja vreden (filantrop ipd.), pedofil že ne zveni preveč negativno.*¹⁵

- *Če sem kak holik, sem definitivno čokoholik.*¹⁶

6. Ženskospolske ustreznice

Ženskospolske izpeljanke oziroma feminativi se tvorijo z obrazili *-ka* za *-fil* in *-fob* (npr. *homofobka* (0), *knjigofilka* (0), *tehnofilka* (1)) ter z obrazilom *-arka* za *-holik* (npr. *čevljeholičarka* (2), *čokoholičarka* (4), *deloholičarka* (32)). Vendar ni nujno, da imajo poimenovanja za osebe ženskega spola motivirajoče besede moškega spola. Tako se na primer tvorjenke *paparazzofofka* (1), *petoholičarka* (0) in *plesoholičarka* (1) pojavljajo brez potrjene moškospolske besedotvorne podstave (*paparazzofof**, *petoholik** oz. *petoholičar**, *plesoholik** oz. *plesoholičar**). Prav tako pa nimajo vsa poimenovanja za osebe moškega spola tudi ženskospolskih ustreznice, te so pravzaprav zelo redke. Razlog za to je mogoče poiskati v nevtralni rabi moškospolskih oblik (npr. *In ker sem sama še zapriseženi čokoholik*,

⁸ Vsi zgledi so navedeni v avtentičnem zapisu.

⁹ Vir: <http://users.volja.net/drweaga/docs/milijonarji.html>. Dostop: 16. 11. 2011.

¹⁰ Vir: <http://izklop.com/?url=links/start&a=open&id=60541&page=5>. Dostop: 12. 11. 2011.

¹¹ Vir: <http://www.slovenskenovice.si/clanek/o192543>. Dostop: 12. 11. 2011.

¹² Vir: <http://24ur.com/lbin/comment.php?id=3265808-1279405927>. Dostop: 12. 11. 2011.

¹³ Vir: http://tvslo.si/?c_mod=pda&op=comments&id=219527&page=5. Dostop: 12. 11. 2011.

¹⁴ Vir: <http://www.slovenskenovice.si/clanek/o276358>. Dostop: 29. 10. 2011.

¹⁵ Vir: FidaPLUS v SkE.

¹⁶ Vir: http://www.ringaraja.net/forum/m_2147156/mpage_105/key_/tm.htm#2257779. Dostop: 12. 11. 2011.

so bili izpolnjeni vsi pogoji, da se preveč zapletenega recepta, ki mi na koncu še ne bo všeč, nisem nikoli lotila.).¹⁷

7. Izvirne novotvorjenke

Zloženke s sufiksoidnimi morfemi *-fil*, *-fob* in *-holik* pa so produktivne tudi za tvorbo nesistemskih besed, kot so sklopi in grafoderivati, tj. tvorjenke, pri katerih v vlogi besedotvornih prvin nastopajo različna grafemska sredstva (Stramljič – Voršič, 2009). Velikokrat pa gre celo za kombinacijo obojega tako, da se v sklopu pojavljajo še grafemske prvine. Za tvorbo izvirnih novotvorjenk so sicer produktivni najrazličnejši grafični elementi, v gradivu pa najdemo primere z ortografskimi prvinami, npr. *delo(alko)holik* (0), *čoko-kavo-holik* (0). Zanimiv je še primer *čoko-ne-holik* (0), ki je pravzaprav sestavljenka (*ne-čokoholik**), vendar se predpona *ne-* zapiše med obema zloženskima osnovama. Novotvorjenke nastajajo tudi s prekrivanjem, npr. *kudbofob* (1), *kudbofil* (1) (**Kučan** + **UDBA**). Izviren primer grafoderivata je novotvorjenka *poLENToholik* (0), kjer je z velikimi tiskanimi črkami izpostavljeno ime mariborskega poletnega festivala, ki se vsako poletje odvija na istoimenskem delu Maribora ob reki Dravi.

8. Sklep

Sufiksoidi *-fil*, *-fob* in *-holik* v slovenskem jeziku sicer niso novost, vendar je bilo doslej v slovarskem inventarju slovenskega jezika razmeroma malo leksemov s temi morfemi. Raziskava tovrstnega besedja pa je pokazala izjemno visoko produktivnost tovrstnih zloženek v novejšem slovenskem besedju, tj. tistem, ki še ni zajeto v Slovar slovenskega knjižnega jezika. Sufiksoidi *-fil*, *-fob* in *-holik* se družijo z različnimi nejedrnimi korenskimi sestavinami. Na mestu teh so namreč lahko avtohtone korenske podstave (npr. *kužkofil*, *česnofob*, *poticoholik*) in korenske podstave neslovanskega izvora (npr. *jazzofil*, *jogurtfob*, *workaholik*), prefiksoidni zloženski morfemi (npr. *astrofil*, *hidrofob*, *fotoholik*) in lastnoimenske sestavine (npr. *mozartofil*, *bušofob*, *nutelloholik*). Poleg izrazite tvorbene produktivnosti pa semantična analiza potrjuje tudi širjenje tradicionalnih pomenov obravnavanih prevzetih morfemov. Trditev, da imajo prevzeta besedotvorna sredstva v slovenskem knjižnem jeziku manjšo jezikovno življenjsko silo kot neprevzeta (Toporišič, 2006, s. 65), danes torej ni več tako gotova.

¹⁷ Vir: <http://huferka.dulmin.si/2010/09/08/borovniceva-sirova-torta-ali-i-can-haz-cheesecake/>. Dostop: 12. 11. 2011.

Čeprav je tak besedotvorni tip v slovenščini del konvencionalnega besedotvorja, pa pogosta nenavadna korenskomorfemska kombinatorika krepi ekspresivno konotacijo takih leksemov. Prav zaradi stilne vrednosti pa so te besede s širšega leksikološkega vidika (še) na stopnji okazionalizmov oziroma priložnostnic. Priložnostno rabo takih besed potrjuje tudi preverjanje frekvenčnosti v slovenskem referenčnem korpusu FidaPLUS, dosegljivem v korpusnem orodju Sketch Engine. Mnogi od naštetih primerov so namreč brez korpusne pojavitve. Čeprav pa imajo take tvorjenke večinoma nizko pojavitveno frekvenco in imajo večkrat prej ekspresivno kot poimenovalno funkcijo, jih je z besedotvornega vidika zaradi jezikovnosistemskega vzorca vendarle mogoče obravnavati kot potencialne enote slovarja.

Literatura

BABIĆ, Stjepan: *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku. Treće, poboljšano izdanje*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti 2002. 618 s.

BARIĆ, Eugenija: *Imeničke složenice neprefiksalne i nesufiksalne tvorbe*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1980. 140 s.

BAUER, Laurie: *English Word-formation*. Cambridge: University Press 1996. 311 s.

FLEISCHER, Wolfgang – BARZ, Irmhild: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: M. Niemeyer 1995. 382 s.

FURDÍK, Juraj: *Slovenská slovotvorba: teória, opis, cvičenia*. Red. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

GLOŽANČEV, Alenka et al.: *Novejša slovenska leksika (v povezavi s spletnimi jezikovnimi viri)*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU 2009. 408 s.

GROSSMAN, Maria – RAINER, Franz (red.): *La formazione delle parole in italiano*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2004. 658 s.

HORVAT, Marijana – ŠTEBIH GOLUB, Barbara: Posljedice internacionalizacije u hrvatskome jeziku. In: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 2010, roč. 36, č. 1, s. 1 – 21.

HORVAT, Marijana – ŠTEBIH GOLUB, Barbara: Globalizacija i internacionalizacija u hrvatskome i srpskome jeziku. In: *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen: Grammatik // Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika*. Band 3. Hg. Ed. B. Tošović. Dunaj: LiT Verlag, s. 405 – 419.

JANOVEC, Ladislav – RANGELOVA, Albena: Suffixoidy a suffixoidní lexémy u substantivních kompozit. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Ed. O. Martinčová. Praha: ÚJČ AV ČR 2005, s. 85 – 98.

KRYŽAN-STANOJEVIĆ, Barbara: Jezična pogreška, jezična inovacija i kultura jezika. In: *Inovacije u slavenskim jezicima*. Ed. B. Kryžan-Stanojević. Zagreb: Biblioteka Srednje Europe 2011, s. 9 – 18.

KUNA, Branko: Nazivlje u tvorbi riječi. In: *Filologija*, č. 46 – 47, s. 165 – 182.

PLAG, Ingo: *Word-Formation in English*. Cambridge: University Press 2003. 240 s.

SILIĆ, Josip – PRANJKOVIĆ, Ivo: *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga 2005. 422 s.

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena: Izglagolske izpeljanke s pomenom vršilca dejanja. In: *Slavistična revija*, 1992, roč. 40, č. 4, s. 411 – 427.

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena: *Besednodružinski slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek za iztočnice na B*, (Zora – Priročniki 1). Maribor: Slavistično društvo Maribor 2004. 318 s.

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena: Prevzete in domače prvine v slovenskih zloženkah. In: *Jezikoslovni zapiski*, 2005, roč. 11, č. 2, s. 7 – 30.

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena: Prevzete leksemske prvine in njihova besedotvorna zmožnost v slovenščini. In: *Slavistična revija*, 2008, roč. 56, č. 2, s. 149 – 160.

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena: Hibridizacija novejših slovenskih tvorjenk. In: *Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich*. Ed. E. Koriakowcewa. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej 2009, s. 165 – 178.

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena – VORŠIČ, Ines: Grafoderivati v tiskanih oglasih. In: *Teorija in praksa*, roč. 46, č. 6, s. 826 – 838.

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena: Različni tipi besedotvornih morfemov pri današnjih slovenskih tvorjenkah. In: *Jezikoslovni zapiski*, roč. 17, č. 2, s. 123 – 129.

SVOBODOVÁ, Diana: Anglická a hybridní kompozita v současné češtině a jejich adaptace. In: *Naše řeč*, 1999, roč. 82, č. 3, s. 122 – 126.

TOPORIŠIČ, Jože: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja 2000. 923 s.

TOPORIŠIČ, Jože: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2006. 667 s.

VIDOVIČ MUHA, Ada: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženek*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1988. 223 s.

VUKOVIĆ, Petar: Haller, Jakobson i jezična globalizacija *ante litteram*. In: *Inovacije u slavenskim jezicima*. Ed. B. Kryžan-Stanojević. Zagreb: Biblioteka Srednje Europe 2011, s. 19 – 38.

WASZAKOWA, Krystyna: *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2005. 266 s.

Viri

Korpus FidaPLUS v korpusnem orodju Sketch Engine: <http://www.sketchengine.co.uk/>.

SNOJ, Marko: *Slovenski etimološki slovar. Druga izdaja*. Ljubljana: Modrijan 2003.

Slovar slovenskega knjižnega jezika z Odzadnjim slovarjem slovenskega jezika in Besediščem slovenskega jezika z oblikoslovnimi podatki: elektronska izdaja na plošči CD-ROM. Red. V. Likar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 1998.

Jazyková ideológia v slovenskom parlamente

Júlia Vrábl'ová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Cieľom príspevku je objasniť pojem jazykovej ideológie, keďže v domácich jazykovedných (i českých) kruhoch sa táto otázka nevelmi rozvádza. Výnimkou sú práce Istvána Lanstyáka, ktorý sleduje ideológie v podmienkach slovensko-maďarského spoločenstva, a Juraja Dolníka, ktorý vôbec nastolil potrebu skúmania slovenskej jazykovej ideológie. V zahraničí sa výskum jazykových ideológií realizuje predovšetkým cez antropologické pracoviská¹, v lingvistických výskumoch sa etabluje spoločne s kritickou diskurznom analýzou, z európskych výskumov spomeňme projekty Susan Galovej či Teuna E. van Dijka.

„... jazykové faktá nie sú v národnom živote osihotené, akoby vo vzduchoprázdnom priestore izolované, ale naopak nerozlučne súvisia s ostatnými zložkami národnej minulosti, prítomnosti a budúcnosti“ (Novák, 1936).

Definičný rámec jazykovej ideológie je určovaný vzťahmi medzi jazykom – kultúrou – mocou, preto sa tento pojem javí ako produktívny pri pochopení a vysvetlení stavu slovenskej jazykovej politiky. Ak sa na jazykovú ideológiu pozeráme ako na **potenciálnu legitimizačnú bázu jazykovej politiky**, priamym vyústením príspevku je identifikácia produktívnych momentov v tomto vzťahu. Ako jednu z foriem jazykovej politiky chápeme formovanie pozície štátneho jazyka v slovenskej legislatíve (nie však jedínú!), v príspevku sa preto pokúsim o rekonštrukciu pohľadu na jazyk v súčasnom parlamentnom diskurze sústreďenom okolo parlamentných rokovaní o zákone o štátnom jazyku. Túto líniu vymedzuje odpoveď na otázku: čím je jazyk pre slovenskú legislatívu. Opodstatnenosť skúmanej otázky vyplýva z jazyka ako spoločenského a kultúrneho fenoménu: Jazyk vidíme ako indikátor spoločenských a teda politických situácií (Wodak, 2007). Metóde kritickej diskurznej analýzy sú tu podrobené parlamentné rokovania z januára 2011 a septembra až decembra 2010 o novele zákona z 9. decembra 2010, ktorým sa mení a dopĺňa zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky v znení neskorších predpisov. Je najvyšší čas chopiť sa témy bližšie.

Vymedzenie *moci* je kľúčové v rozlíšení viacerých chápaní ideológie (aj jazykovej). Na

¹ Pozri napr. Language Ideologies. Practise and Theory : New York – Oxford 1998.

jednej strane sú tu kritici tohto konceptu, vedení nietzscheovskou filozofiou vôle k moci, podľa ktorej žiadne konanie nemožno považovať za nemotivované mocou. Ak prijeme tvrdenie, že naše vedomosti sú formami sociálnych reprezentácií a zároveň sociálne reprezentácie sú ideologicky predpojaté (van Dijk, 2004), dostaneme sa do zajatia závažného epistemologického problému – naše vedomosti sú ideologické. Tieto úvahy nateraz opustíme, pomocou nich sme chceli naznačiť úzky vzťah vedy a ideológie. Z tohto dôvodu ideológiu nedefinujeme ako nepresnosť, skreslenie, nestavíme sa do pozície pozorovateľa s dosahom na objektívnu pravdu. Termín ideológia nechápeme pejoratívne. Povedzme si viac o funkciách ideológie – tie nám pomôžu odlíšiť ich od vedeckého poznania.

K spoločenským funkciám ideológie

Spojenicu medzi mocou a ideológiou určuje jej funkcia. Ak ideológia zlegitímňuje isté spoločenské preferenčné modely, zároveň utvára spoločenské kategórie. Teun A. van Dijk (2004, s. 6) zdôrazňuje, že *„ideológie nie sú arbitrárne súbory spoločenských presvedčení, ale špecifické skupiny schém organizované istými kategóriami, ktoré reprezentujú identitu, spoločenskú štruktúru a vymedzujú miesto skupiny práve tak ako náš zovňajšok, činnosti, ciele, normy, spoločenské vzťahy a výskumy“*. Clifford Geertz opisuje funkcie ideológie ako: 1. *definovanie* alebo *zahmlievanie* spoločenských kategórií, 2. *podporovanie* alebo *nabúravanie* spoločenských noriem, 3. *posilňovanie* alebo *oslabovanie* spoločenského konsenzu, 4. *uvoľňovanie* alebo *produkovanie* spoločenského napätia (Geertz, 2000). K týmto funkciám sa v závere príspevku ešte dostanem: mojím cieľom je ukázať, aké napätie a aké spoločenské kategórie formuluje ideológia prostredníctvom diskurzu viažúceho sa na jazyk.

O ideológii má zmysel hovoriť vtedy, ak ju jasne oddelíme od presvedčení, mienok a názorov. Ideológiu nedefinuje len ich spoločenské zdieľanie, spoluprežívanie; „... nie sú to len nejaké druhy spoločenských vier, vedomostí, postojov, ale sú oveľa fundamentálnejšie a axiomatické“ (van Dijk, 2006, s. 116), pretože tvoria ich bázu, východisko, zároveň ich overujú svojim vnútorným poriadkom. Dôležitý je fakt, že ideológie **formulujú identitu skupiny**. Táto spoločenská funkcia ideológií je typická vytváraním opozície *my* a *oni*, ide o ideologické polarizovanie *ingroup* a *outgroup* (tamtiež, s. 115). Polarizovanie má povahu absolutizácie vlastností skupín: tá naša kladné vlastnosti, zatiaľ čo tá druhá (*outgroup*) zlé.

Termín **jazyková ideológia** je prípad ideológie, vzťahuje sa k jazyku: jazyková ideológia je konštituovaná takými diskurzmi, ktoré reprezentujú identitu skupiny, vymedzujú jej miesto, oddeľujú ju od iných skupín, ale zároveň ju zvnútra diferencujú – **dominancia je určená na základe istého vzťahu k jazyku**. Jazyková ideológia predstavuje súbor

názorov, postojov, hodnôt, vier a očakávaní viažúci sa na jazyk. Podľa J. Dolníka (2010, s. 240) obsah jazykovej ideológie „tvoria štandardizované kognitívne preferencie vo vzťahu k jazyku“. Rovnako aj diskurz predstavuje istý preferenčný model, optiku nazerania, intencie myslenia, často sa tieto dva pojmy aj zamieňajú. Jeden druhý navzájom potrebujú: ideológia sa konštituuje v diskurze (tamtiež, s. 237) a zároveň zdôvodnením diskurzu je ideológia. Podľa Susan Galovej analyzovať jazykovú ideológiu znamená analyzovať diskurz. Podľa van Dijka je diskurzívna analýza silnou metódou, ako študovať štruktúry a funkcie základných ideológií, avšak nie je absolútna, keďže nie vždy je ideológia verbalizovaná, prejavovaná (van Dijk, 2006). Metóda, ktorou nahliadame ideológiu, je práve **kritická diskurzívna analýza**. V našom príspevku sa zameriavame na diskurz viažúci sa k jazyku, ktorý je prítomný na politickej scéne. Ako vieme, politický diskurz charakterizuje množstvo provokatívnych, rétorických formulácií, skreslení atď. Nemožno ich však skúmať len izolovane ako takpovediac exotický jav (charakterizovaný klišé: ach, tí politici), dôležitý je tu politický kalkul, ktorý počíta s verejnou mienkou, do istej miery ju odráža a takisto formuje. Jazyková ideológia u laikov, používateľov jazyka, bude predmetom nášho výskumu neskôr. Zaujímavý je predovšetkým stret ideológií v politickom a v odbornom diskurze. Do akej miery sú totožné? Aké sociálne kategórie sa v nich formulujú a na základe akých kritérií? V nasledujúcom výklade načrtujeme možné odpovede na tieto otázky.

Jazyk ideológie

Ak ideológia „poskytuje koherentnosť názorom (beliefs – JV) v skupine, a tak uľahčujú ich získavanie a použitie v každodennom živote“ (van Dijk, 2006 s. 117), potom zdrojovými prípadmi budú zjednodušenia, generalizácie, metafory, analógie, ľahko zapamätateľné a reprodukovateľné symboly a podobne. Mohli by sme hovoriť o jazyku ideológie, hoci ho nemožno zredukovať len na spomenuté. Politické doktríny majú záujem vystupovať ako jasné, čitateľné, konzistentné, podliehajúce istej logike „zdravého rozumu“, ² pretože navodzujú a formulujú najjednoduchšiu orientačnú bázu.

Jazyk ideológie je obrazný, „obrazné myslenie neznamena nič iného než vytvárať obraz prostredí, promítnout tento model rychleji než prostředí a předpovědět, že prostředí se zachová jako tento model“ (Geertz 200, s. 242). Dokladáme niekoľko ilustrácií z parlamentných rokovaní, jazyk sa **metaforicky** konceptualizuje nasledovne: *My sme spravili zo štátneho jazyka, dámy a páni, prepáňte mi, mŕtvolu* (Rafael Rafaj, 2. 1. 2011),

² Biskupič Jozef 12. 9. 2010: *má to platiť v takej podobe, aby sme mohli zachovať zdravý rozum pri aj ochrane štátneho jazyka*.

populárny je obraz jazyka ako trofeje, za ktorú Slováci bojovali veľmi dlhý čas, dôraz sa kladie na tradíciu tohto zápasu, napr. *Naši predkovia, ktorí v ťažkých podmienkach bojovali za to, aby sme mali raz Slovenskú republiku, aby bol slovenský národ štátotvorný, aby sme mali slovenský jazyk, sa musia dnes obracať v hrobe. A zrejme dobre vedeli, čo hovorili, keď hovorievali, že Poturčenec horší Turka* (Rafael Rafaj, 2. 1. 2011), *za týmto je možno tisícpäťstoročný zápas alebo nejaký trend nášho národa o vlastné sebavyjadrenie sa* (19. 10. 2010). Produktívne sa javí aj personifikovanie jazyka, jazyk ako vlastnosť pars pro toto zastupuje jeho nositeľa, hovorí sa potom o ponižovaní, urážaní jazyka. Jazyk ako symbol národa implikuje aj sakralizáciu zákona: *tak posvätnú normu, akou je zákon o štátnom jazyku* (Rafael Rafaj, 1. 2. 2011). Podľa Geertza (2000) sila symbolu je v tom, že dokáže zložitú realitu uchopiť ako konzistentnú štruktúru, zjednodušuje ju, čo ho oproti vedeckej teórii robí populárnejším. Frekventovanou oporou argumentov je **Pudová múdrosť** v podobe porekadla: *Niekedy sa hovorilo, že koľko rečí vieš, toľkokrát si človekom, ale existuje porekadlo aj: Keď chceš s vlkami žiť, musíš s nimi vyť. Žijeme na území Slovenska, tak konečne uznajte, že štátny jazyk je slovenčina* (Dušan Bublavý 9. 12. 2010), frazeologizmu: *nielen poslanci maďarskej národnosti, ale aj poturčenci* (Švandtner Dušan 1. 2. 2010), či **analógie**: *Vo svete a v prírode je to zariadené tak, že čo sa používa, precvičuje, to rastie, posilňuje sa. Naopak, čo sa nepoužíva, neprecvičuje, to postupne chradne, oslabuje sa. A tak je to aj s jazykom* (Vladimír Matejička 9. 12. 2010). *Dámy a páni, všetci sa zhodujú, že štátny jazyk slovenčina je súčasťou duchovného dedičstva, a preto podľa mňa akási legislatívna alebo hmotnoprávna rovnosť, aj keď je možno ľúbivá, nie je v praxi jednoducho možná, pretože prax ju jednoducho vylučuje. Aj cirkev tvrdí, že sme si všetci rovní a vieme, že to tak nie je, že niektorí sú talentovanejší, niektorí sú zdravší, niektorí sú menší, vyšší, úspešnejší, menej úspešnejší, a tak ďalej* (Rafael Rafaj 9. 12. 2010). V analyzovaných parlamentných rokovaníach sa nesiahla po argumentácii zo strany jazykovedcov, **odvolávanie sa na authority** sa prejavilo len raz, a to bez kontextového podopretia či spresnenia: *A mohli by sme možno súhlasiť aj s významným jazykovedcom Jánom Kačalom a jeho významnou štúdiou Slovenčina ako politikum alebo nedávno vydanéj pomerne obsiahlej knihy politologičky Gbúrovej Jazyk v politike, politika v jazyku* (Rafaj, 2. 1. 2011). Politikum jazyka a starostlivosti oň si uzurpujú politici, legislatívne ukotvenie jazykovej politiky tu vystupuje ako dôstojné uznanie, jeho absencia je nežiaduca, doslova degradujúca. V prejave je výrazná irónia: *Tu akoby sme rezignovali na štátnu jazykovú politiku a štátny jazyk by sme dali, odovzdali do rúk vedátorom v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra, nech sa oni starajú o jazykový korpus a nech sa tam hrajú a píšú nejaké, nejaké knihy, ale štát, štát sa vzdáva akejkolvek regulácie alebo*

akejkoľvek ochrany kultivovania používania štátneho jazyka. To tiež je pre mňa absolútne nepochopiteľné takto degradovať starostlivosť štátu o štátny jazyk a prenos štátnej starostlivosti dať len na akési výskumné jazykovedné pracoviská. Jazyková ideológia počíta s **mýtm**i o jazyku založenými na jeho sakralizácii ako najvyššej spoločenskej hodnoty: *Určite nie bezpríčinne, ale priam symbolicky sa preklad Metoda a Cyrila začína evanjeliom svätého Jána: na počiatku bolo slovo, hoci evanjelium svätého Jána je zaraďované až ako štvrté. Oni zrejme vedeli prečo, keď prišli na Veľkú Moravu a prekladali hlavne cirkevné knihy, tak začali práve Jánovým: na počiatku bolo slovo. Potom je známe, že nasledovala bula pápeža Jána VIII. Industrie tue, kde slovenčina alebo staroslovienčina, ak chcete, sa stala štvrtým liturgickým jazykom sveta. To určite tiež nebolo bezvýznamné* (Rafael Rafaj, 12. 10. 2010). Sakralizáciu jazyka a minulosti ilustruje rečnícka figúra R. Rafaja: *A zabudli ste na jedenáste prikázanie. Nikdy nezosmilniš štátny jazyk svojej vlasti, jazyk svojich rodičov, jazyk svojich predkov*. Symbol tu nahrádza informáciu, ktorá, ako sme už spomínali, je často zložitejšia, preto ťažšie preniká do spoločenského vedomia. Zaujímavé je, že spomenutý mýtus, jeho nepresnosť, ostal v ďalších prejavoch úplne opomenutý, nespochybňovaný.

Kathryn A. Woolardová sa zmieňuje (1994), že jazykové ideológie nie sú len o jazyku, ale aj predvídajú prepojenia jazyka na skupinovú či osobnú identitu, estetiku, morálku a epistemológiu. Tieto prepojenia sa aktualizujú v rôznych diskurzoch, v tom elitnom, odbornom dominuje estetická aspektualizácia. Stotožňovanie jazyka a národa má však v slovenských podmienkach hlboké korene z národoobrodeneckej fázy, spomedzi ostatných tzv. Ideologicky motivovaných prepojení ho vyberáme preto, lebo slovenský parlamentný diskurz je bohatý na doklady tohto stotožňovania, založená je na ňom už zmienená personifikácia jazyka: *deformovať a ponížovať štátny jazyk* (Dušan Čaplovič 20. 10. 2010). (V tom istom prejave sa poslanec zároveň štylizuje do pozície pravdovravného, čím zdôrazňuje objektívnosť vypovedanej informácie: *Vážené pani poslankyne, vážení páni poslanci, o tom, že, nazvem to zase celkom úprimne, čo na srdci, to aj na jazyku, tieto vaše deštruktívne snahy vo vzťahu k našim národno-štátnym záujmom budú pokračovať.*)

Využitie obrazu jazyka v slovenskom parlamente

Pre jazykovú ideológiu konštituovanú parlamentným diskurzom sú charakteristické nasledovné maximy, ktoré navzájom úzko súvisia. Potvrďuje sa tu „koherentnosť“ ideologického systému:

1. koexistencia väčšinového a menšinových jazykov sa formuluje ako **hra s pevným**

počtom prvkov, buď-alebo: *Uplatnila sa opäť salámová metóda, kúsok po kúsku, jednoducho odkrajovať, tentokrát z jazykovej suverenity slovenčiny na území Slovenskej republiky* (Rafael Rafaj, 19. 10. 2010). Slovenský jazyk sa tu nachádza pod tlakom menšinového, pričom ako menšinový jazyk sa v parlamentnom prejave spomína len maďarčina. Jednou z úloh ideológie je formulácia napätia, jeho ventilovanie. V prípade rokovaní o štátnom jazyku sa ako problém predostierajú slovensko-maďarské národné záujmy.

2. **jazyk = národ (= štát)**. Prototypovým vyjadrením tohto vzťahu je samotné označenie slovenčiny ako štátneho jazyka (nie ako oficiálneho či úradného), etablujú sa kategórie štátneho jazyka, štátotvorného národa: *my, ktorí akože hájime teda záujmy väčšinového národa, ak chceme, alebo teda aj záujmy štátneho jazyka na území Slovenska* (Miroslav Číž 12. 9. 2010), *niekto by porušil štátny jazyk, čo si neviem ani predstaviť, pretože tým je narušené ďalšie ústavné právo, predovšetkým štátotvorného národa*, (R. Rafaj, 2. 1. 2011). Opačný stav by zapríčinil *bezbranného postavenia, skoro cudzincov vo vlastnom štáte* (Senko Ján 20. 10. 2012). Jazyková ideológia prítomná v parlamentnom diskurze redukuje spoločnosť do dvoch opozične postavených skupín: Slováci a Maďari. Polarizované vnímanie ich vlastností sa utvára na podklade patriotistického ideálu monolingválnosti (Ondrejovič – Krupa 2009). Jazyk sa tu vníma ako vyjadrenie suverenity národa a v duchu tohto presvedčenia menšinový (maďarský) jazyk predstavuje jej ohrozenie: *Vy ste hovorili, pán poslanec, že kde je napísané, že kultúrne podujatie musí byť v slovenskom jazyku. Vy ste kludne v tejto demagógii mohli ísť aj ďalej, veď kde je napísané, že tu musí existovať Slovenská republika alebo slovenský národ* (Igor Štefanov 20. 10. 2010).

3. **poriadok** v jazykovej situácii sa artikuluje na základe spomínaného ideálu jednojazyčnosti: *Čo sme nejaký Babylon? Kocúrko?* (Rafael Rafaj 1. 2. 2011), *niekde v úvode Benátska komisia píše, že Slovenská republika je viacjazyčný štát. Neviem, toto je terminológia, ktorú my nepoznáme a ani nikde nemáme zakotvenú* (Rafael Rafaj 12. 9. 2011). Idea poriadku vyúsťuje v myšlienku jazykovej čistoty, ktorá sa na jednej strane pociťuje ako dominancia štátneho jazyka (spomenuté Francúzsko ako ideál), za *desatoro skazy slovenčiny* Rafael Rafaj považuje prítomnosť menšinových jazykov vo vysielaní televízie, rozhlasu a podobne. Artikulácia *jazykového poriadku* sa k lingvistickému diskurzu o jazykovej kultúre (jeho jedného typu) približuje len v jednom prejave: *Je však priam zarážajúce, že v elektronických, dokonca aj verejnoprávnych médiách sa bežne vyskytujú prehrešky voči jazyku. Špeciálnu skupinu v tomto smere tvoria moderátori elektronických médií, ktorých jazyková kultúra je dlhodobo na zarážajúco nízkej úrovni. (...) A priznám sa, že by som neváhal pri opakovanom nerešpektovaní pravidiel spisovnej slovenčiny pristúpiť u tejto*

kategórie, tzv. celebrit, k účinným postihom (Matejička Vladimír 12. 9. 2010). *môžem povedať, že pri rokovaníach o predložnom návrhu zákona vôbec nešlo o odborný, ale o politický problém. Ide o prestíž a o to, kto dokáže viac presvedčiť verejnosť, že práve on je ten správny ochranca jazyka.* (Pfundtner, Edita, 12. 9. 2010).

4. produkovanie spoločenského napätia a **ilustrovanie stavu ohrozenia** je jedna zo spoločenských funkcií ideológie. Túto funkciu v slovenskej jazykovej ideológii predpokladá už spomínaná téza stotožňovania jazyka a spoločenskej skupiny. Hrozba je v skúmanom diskurze formulovaná ako strata slovenskosti, asimilácia (z jazykovej sa odvodzuje spoločenská): *tam teda, kde má menšina väčšinu, je už len malý krok od toho, aby určití ľudia sa úplne tejto situácii prispôsobili a postupne aj v úplnosti komunikovali v maďarskom jazyku a postupne sa odčleňovali od slovenského jazyka, od slovenskej spoločnosti. (...) A myslím si, že je to veľmi reálny prejav asimilácie.* (Marek Maďarič 12. 9. 2010). *Tento zákon, bohužiaľ, ale teraz vážne, vymetá aj základnú bázu slovenskosti z časti tzv. jazykovo zmiešaného územia, čo mi evokuje dosť nebezpečný precedens a situáciu, ktorá bola v Kosove* (Rafael Rafaj, 20. 10. 2010). Opozičnú *outgroup* skupinu ideológia v slovenskom parlamente rozširuje, okrem maďarskej menšiny ju tvorí Maďarská republika a jej politickí predstavitelia: *V každom prípade treba povedať, že najväčší problém, ktorý tento zákon spôsobí, je ten, že, Slováci, sa budeme teraz plaziť v prachu zeme, pretože vybojované diplomatické víťazstvo sme dobrovoľne odovzdali Budapešti. Jednoducho poklonujeme sa Budapešti, hoci to nikto od nás nevyžadoval. To vnímam ako najväčší problém tohto zákona* (Ján Podmanický 12. 9. 2010).

V tomto momente sa voči stotožňovaniu opozičných skupín (menšín a iného štátneho zriadenia) formuluje opačné stanovisko zo strany predstaviteľov menšín: *Odmietame kriminalizovať používanie jazykov menšín* (Pfundtner Edita) či *Ja sa cítim byť tuná ako pôvodným občanom, nie prisťahovalcom, Prečo ja ako občan maďarskej národnosti alebo občan Slovenska maďarskej národnosti sa musím na každom mieste a v každej vyskytujúcej sa šanci brániť. Čo ja môžem za to, že v Maďarskej republike ako sa stavia k menšinám* (Szilárd Somogyi 19. 10. 2010). Slová Daniela Krajcera (20. 10. 2012): *Aj menšiny sú občania Slovenskej republiky spôsobia rozšírenie členov opozičnej skupiny o tých, čo "keďže nie sú s nami, sú proti nám": kde to vlastne sedím. Pýtam sa sám seba: Sedím v Národnej rade Slovenskej republiky? (...) Čie záujmy vlastne títo páni hája?* (Želiezka Vladimír 20. 10. 212), *mám pocit, že váš hardvér neobsahuje základný slovenský softvér* (Rafaj 12. 9. 2010).

Mechanizmus formulovania napätia možno vysvetliť viacerými spôsobmi³: o katarznom vysvetlení hovoríme vtedy, keď ideológie formulujú problém ako ventilovanie istého spoločenského napätia. Verejná mienka v minulosti odcudzovala otváranie témy jazykového zákona ako odpútavanie pozornosti od iných problémov. Inými slovami, ideológia určuje verejný diskurz. Súčasne možno hovoriť o advokátskom vysvetlení, ktoré umožňuje získavať politický kapitál, – ideológovia vnímajú isté napätie, konflikt v spoločnosti a tým, že ho formulujú, predkladajú pred verejnosť, používajúc už spomínaný obrazný jazyk, kontúry problému sa ukážu zreteľnejšie, de facto problém sa začne pociťovať omnoho výraznejšie.

Jazykové ideológie majú emergentný charakter, čo znamená, že prenikajú do spoločenských štruktúr, definujú spoločenské poznanie. Spôsob, akým sa v parlamentnom diskurze hovorí o jazyku, zároveň nastavuje zrkadlo spoločenskému vnímaniu väčšinového a menšinového obyvateľstva. Cieľom príspevku bolo ilustrovať, aká je základná schéma ideologického pohľadu na jazyk v slovenskom parlamente, aký diskurz vytvára a s akým cieľom. Táto čiastková analýza je sondážou do rozsiahlejšieho dizertačného výskumu venovaného slovenskej jazykovej ideológii.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda 2010. 299 s.

van DIJK A. Teun: Discourse, Knowledge and Ideology. In: *Communicating Ideologies. Multidisciplinary Perspectives on Language, Discourse and Social Practice*. Ed. Martin Pütz. JoAnne Neff & Teun A. van Dijk 2004, s. 5 – 38.

van DIJK A. Teun: *Ideology and Discourse Analysis*. In: *Journal of Political Ideologies*. June 2006, s. 115 – 140.

GEERTZ, Clifford: *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství 2000. 565 s.

NOVÁK, Ľudovít: *Jazykovedné glosy k československej otázke*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1935. 384 s.

WODAK, Ruth: Language and Ideology – Language in Ideology. In: *Journal of Language and Politics*, 2007 6:1.

WOOLARD, A. Kathryn: Introduction: Language as a Field of Inquiry. In: *Language*

³ Pozri Geertz 2000, s. 231

Ideologies. Practice and Theory. Eds. B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Kroskrity. New York: Oxford University Press 1998, s. 3 – 51.

Mikroštruktúrne vzťahy v onymii (príklady toponým obce Hronec)

Hana Weissová

Ústav cudzích jazykov, Technická univerzita, Zvolen

Chotárne územie obce **Hronec** sa nachádza v stredoslovenskej horskej krajine, juhozápadne od Brezna, na okraji Veporských vrchov Slovenského rudohoria v doline Čierneho Hrona neďaleko jeho ústia do Hrona pod vrchom Chvatimech. Historické jadro obce – železná huta s hámrom a pri nej osada – vzniklo na mieste, kde do Čierneho Hrona priteká zľava, z *Osrblianskej doliny* Osrbliansky potok. Tam je aj terajšie obecné námestie *Plac*.¹ Od sútoku týchto dvoch potokov sa zástavba obce rozvetvuje pozdĺž tokov a ciest do Osrblianskej doliny, proti toku Čierneho Hrona k *Balockej doline* a opačne smerom k Chvatimechu. V Balockej doline, v lokalite *Kamenisté*, priteká do Čierneho Hrona zľava, zo súvisle zalesnenej, 25 km dlhej *Kamenistej doliny* Kamenistý potok. Chotár obce je pretiahnutý juhozápadným smerom od Čierneho Hrona do Veporských vrchov Slovenského rudohoria – do Osrblianskej a Kamenistej doliny. Súčasťou chotára sú teda dlhé zalesnené doliny potokov – Osrblianskeho a Kamenistého, ohraničené horskými chrbtami, vysokými okolo 900 metrov. Susedná obec **Osrblie** leží v hornej časti doliny Osrblianskeho potoka vo Veporských vrchoch. Cestou je spojená s obcou Hronec. Povrch chotára je hornatý. Jeho pozdĺžnu os tvorí Osrbliansky potok, ktorý vzniká sútokom troch horských potokov v lokalite *Tri vody* a tečie smerom na sever do doliny Čierneho Hrona, priamo v obci doňho priteká zľava potok Anderlová. V týchto dvoch hlavných dolinách sú početné menšie dolinky s potokmi.

Charakterizovaním okolností vzniku toponým obce Hronec by sme radi poukázali na častý výskyt mikroštruktúrnych vzťahov pri týchto názvoch. (Pre zaujímavosť uvádzame v zátvorke i príklady toponým zo susednej obce Osrblie, porovnaním možno ilustrovať väčšie zastúpenie pri toponymách obce Hronec.)²

Podľa teórie o **asymetrii jazykového znaku** (o nedokonalnej korešpondencii medzi zložkami znaku – *formou a významom*) môže jedinému označujúcemu – *forme* zodpovedať viac označovaných – *významov* (polysémia; homonymia) a naopak jediné označované, *teda význam* možno v jazyku vyjadriť mnohými rôznymi označujúcimi – *formami* (synonymia; veľmi voľne aj paronymá). Tieto javy sa označujú ako **mikroštruktúrne vzťahy** (homonymia, polysémia, antonymia, synonymia, hyponymia, hyperonymia, kohyponymia, tautonymia), v jazyku sa s nimi bežne stretávame.

Vychádzajúc z faktu, že **propriá**, v porovnaní s apelatívami, majú v sústave znakov **špecifické postavenie**, vyplýva, že odlišná bude i problematika mikroštruktúrnych vzťahov v onymii. (Krško, 2002).

Mikroštruktúrne vzťahy poukazujú na sociálne **prepojenie** proprií a ich používateľov. (Krško, 2002). Ďalej sa zameriame na túto skutočnosť. Budeme si všímať **odraz geografických podmienok, činnosti ľudí a osobných mien v terénnych názvoch** obce **Hronec** (na doplnenie i obce **Osrblie**).

Z terénneho výskumu vyplynulo, že špecifický horský terén regiónu obcí Hronec a Osrblie možno rozdeliť:

- a) na **hlavnú** dolinu – je ňou dolina Čierneho Hrona,
- b) na **druhoradé** doliny – sú to dolina Kamenistého potoka (*Kamenistá dolina*) a dolina Osrblianskeho potoka (*Osrblianska dolina*). Obidve ústia do doliny Čierneho Hrona v chotári obce Hronec, neďaleko od seba, medzi ich ústiami sa vypína vrch *Hájny grúň* s predsunutými nižšími hrebeňmi *Hlobišov* a *Jamina*.

c) do druhoradých dolín ústi veľké množstvo **bočných údolí** – menších **dolíniek** s horskými potokmi, s ktorých významnejšie, dlhšie sú *Anderlová* – ústi sprava do doliny Osrblianskeho potoka v obci Osrblie a *Hronček* – ústi do Kamenistej doliny.

Väčšina bočných údolí meno získala „od robotníkov, ktorí sa v nej potili pri ťažbe dreva.“ (Stránsky, 1969, s. 69), teda **podľa mien osôb**, ktoré boli s týmito objektmi v určitom vzťahu – pracovnom alebo vlastníckom (drevorubači, vedúci drevorubačských skupín, lesní, banskí podnikatelia, komorskí úradníci, pastieri, šoltýsi, pozemkoví vlastníci a pod.).

Objekty v horskom teréne boli pomenované ľuďmi (drevorubačmi, lesníkmi), ktorí postupne prenikali proti prúdu horských potokov od hlavného údolia do druhoradého údolia a stade do údolia bočného až k vrcholu vrchu. Názvy doteraz používajú väčšinou len ľudia pracujúci v lesníctve v daných lokalitách.

Jedným terénnym **názvom** zvykli pomenovať súčasne **dolinu**, **potok** ňou pretekajúci, často i **časť lesa** vo svahoch doliny, dokonca i **vrchol** či **masív vrchu**, v ktorom sa dolina nachádza. Podľa V. Blanára (1996, s. 25) ide o **onymickú homonymiu**:

- dolina, potok, les, resp. pastva – *Blatisko, Bujacká, Bukovcová, Cachmary, Dolná Gajdošová, Dolná Krištofka, Dolná Prašivá, Dolná Všivavá, Endreska, Hlboká, Horná Krištofka, Horná Prašivá, Horná Všivavá, Hrašková dolinka, Hronček, Jaseňová, Kamenka, Kopčastá, Kramľová, Krámnisková, Kyslá, Malá Havranka, Malá Slivková, Malá Smolová, Matejka, Mičincová, Osrblianka, Skalnistá, Spišiaková, Strmá, Suchá, Túrniková, Veľká*

Havranka, Veľká Smolová, Vranička, Zavadianka, Zubačka; (Osrbli: Gašparová, Gebertová, Mojžišová, Predná dolina, Slivková, Spišiakova dolinka, Spišiaková, Suchá, Tomášová, Zadná dolinka, Židova dolinka, Žliebky);

- dolina, potok, les, resp. pastva aj vrch – *Krakľová; (Osrbli: Tajchová).*

Homonymia je mikroštruktúrnym vzťahom, pri ktorom z hľadiska designátorov nedochádza k ich prekryvaniu, pretože neobsahujú žiadne spoločné sémy (jedná sa o rovnako znejúce slová). Pri **homonymii** majú dve alebo viac samostatných slov rovnakú formu. Homonymné môžu byť aj koncovky. Niekedy bez prihliadnutia k etymológii nedokážeme rozhodnúť, či sa jedná o slovo mnohoznačné (polysémia) s niekoľkými významami odvodenými od jedného základu alebo sa jedná o dve samostatné, rovnako znejúce slová. J. Černý a J. Holeš (2004) používajú na označenie tohoto javu i termín rovnosť, s týmto názorom si dovoľíme nesúhlasiť. Tento termín nie je dostatočne výstižný, vyjadruje len fonetickú stránku veci, nie slovotvornú.

S **homonymiou** sa možno stretnúť i v **onymii**. Za homonymné možno pokladať aj názvy, ktoré majú odlišnú motiváciu. (Krško, 2002).

Polysémia (mnohoznačnosť – rôzne použitie jedného slova) je mikroštruktúrnym vzťahom, pri ktorom jednému designátu zodpovedá niekoľko denotátov – platí to tiež pre homonymiu, na rozdiel od homonymie – v rámci designátov dochádza k prekrytiu spoločných semém (majú spoločné sémantické jadro). V jazyku je len veľmi málo slov, ktoré sa používajú len v jedinom, presne určenom význame. Najčastejšie slová vyjadrujú hneď niekoľko rôznych predstáv. Neexistuje jazyk, v ktorom by každé slovo bolo špecializované na vyjadrenie konkrétneho, presne určeného obsahu, pretože by to bolo neekonomické. Polysémické slovo môže vzniknúť rôznymi spôsobmi. Niekedy je to isté slovo prevzaté z niekoľkých cudzích jazykov, zakaždým v inom význame.

Možno sa zamyslieť, prečo dochádza k **polysémii** (aj homonymii) v **onymii**, keď narúšajú komunikáciu, popierajú základné vlastnosti propria – identifikovať, pomenovať, diferencovať a lokalizovať objekt. Odpoveďou na príčinu tohto javu je chápanie sociálneho priestoru a uplatnenie proprií v ňom. Terminologické označenie tohto javu v onymii, keď jednému designátoru zodpovedá niekoľko denotátov, nie je jednoznačné – používajú sa označenia **onymická polysémia**, **onymická homonymia**, oba tieto javy sa súhrnne označujú ako onymická polyreferenčnosť.

Pri pomenovaní objektu v teréne (tu výlučne bočných dolín) a vytváraní názvu si ľudia všimli (názvy vytvárajú opozitné dvojice, môžeme ich pokladať za **onymické antonymá**):

- polohu objektu vzhľadom k smeru toku potoka v hlavnej doline, do ktorej bočné údolie ústilo – to ovplyvnilo výber adjektíva **horná – dolná**, napr.: *Horná Gajdošová* (chotár susednej obce Osrblie) – *Dolná Gajdošová*; *Horná Krištofka* – *Dolná Krištofka*; *Horná Prašivá* – *Dolná Prašivá*; *Horná Všivavá* – *Dolná Všivavá*;

- veľkosť (dĺžku) doliny v porovnaní so susednou dolinou – dvojica adjektív **veľká – malá**, napr.: *Veľká Havranka* – *Malá Havranka*; *Veľká Smolová* – *Malá Smolová*; *Veľká Slivková* (chotár susednej obce Valaská) – *Malá Slivková*;

(Osrblie: – polohu objektu vzhľadom na obec – dvojica adjektív **predná** – bližšie pri obci – **zadná** – ďalej od obce, napr.: *Predná dolina* – *Zadná dolina*).

Pastieri, postupujúci po rovných plošinách **horských hrebeňov**, na identifikáciu objektov v teréne (pastvín) vytvorili názvy, v ktorých použili číslovky, vyjadrujúce **poradie** umiestnenia pastvín vzhľadom k obci, napr.: *Prvý pastovník*, *Druhý pastovník*, *Tretí pastovník*.

Antonymia sa v **onymii** označuje tiež ako **onymická antonymia** resp. **onymická opozícia**. Vzniká v rovine apelatív, ktoré sa proprializujú (v rovine vzniku názvu). Vyjadrujú opačný význam, pri ich vzniku sa často využíva aj expresivita použitého významu. Spomedzi všetkých mikroštruktúrnych vzťahov len antonymia nevzniká cez proprium ale cez apelatívum.

Ľudia každodenne pohybujúci sa v chotári obce, potrebovali identifikovať, teda nazvať aj **časti** už pomenovanej **lokality** (uvedené názvy lokalít by sme mohli pokladať za **hyperonymum**, vo vzťahu ku ktorému tvorí názov časti uvedenej lokality **hyponymum**):

lokalita	časti tejto lokality
<i>Vtáčnik</i>	<i>Bašta</i> – strmý hrebeň a svah kopca <i>Vtáčnik</i> <i>Muškov hrb</i> – skalnatý vrchol kopca <i>Vtáčnik</i>
<i>Bašta</i>	<i>Za brúsom</i> – svah <i>Bašty</i> medzi <i>Pikuľkou</i> a <i>Hutkoškou</i> <i>Hutkoška</i> – lúky na okraji zalesnenia svahu <i>Bašta</i> <i>Pikuľka</i> – ostredky, porast v spodnej časti svahu <i>Bašta</i> <i>Kalvária</i> – časť svahu <i>Bašta</i> <i>Máčkovica</i> – skaly vo východnom svahu <i>Bašty</i>
<i>Hájny grúň</i>	<i>Blatisko</i> – les v zalesnenom svahu <i>Hájneho grúňa</i> <i>Hlobišov</i> – pasienky na severovýchodnom úpätí <i>Hájneho grúňa</i> <i>Jamina</i> – lúky na severovýchodnom úpätí <i>Hájneho grúňa</i> <i>Siata hora</i> – les vo svahu <i>Hájneho grúňa</i>

<i>Hlobišov</i>	<i>Bujacká</i> – pastvina, pôvodne časť pastviny <i>Hlobišov</i>
<i>Gajdoška</i>	<i>Hlboká</i> – les v masíve vrchu <i>Gajdoška</i>
<i>Havranie skaly</i>	<i>Hrašková dolinka</i> – jej skalnaté steny vytvárajú severnú časť lokality <i>Havranie skaly</i> <i>Jaseňová</i> – jej skalnaté steny vytvárajú južnú stranu lokality <i>Havranie skaly</i>
<i>Chvatimech</i>	<i>Na jame</i> – les v sedielku na hrebeni vrchu <i>Chvatimech</i>
<i>Kopec</i>	<i>Paseky (Pod Kopcom)</i> - lúky na úpätí vrchu <i>Kopec</i>
<i>Paseky</i>	<i>Za Rauzou</i> – lúky, orná pôda v dolnej časti lokality <i>Paseky</i>
<i>Drotáreň</i>	<i>Ráštubňa</i> – lúka v lokalite <i>Drotáreň</i>
(Osrblie:	
<i>Spišiaková</i>	<i>Zubačka</i> – spodná časť doliny <i>Spišiaková</i>
<i>Tonizová</i>	<i>Do tajchu, Na bani</i> – časti doliny <i>Tonizová</i>
<i>Tajchová</i>	<i>Šaratská</i> – pastvina vo svahu vrchu <i>Tajchová</i>)

Pri terénnom výskume sme sa stretli s javom, keď informátori uviedli že, niektoré objekty v daných chotároch majú viac názvov, resp. názov lokality na mape sa nezhodoval s názvom od informátora. Spomínaný jav sa nazýva **polyonymia**. Podľa Slovníka cudzích slov (1983, s. 696) sa jedná o jav, keď sa význam vyjadruje v jazyku dvoma alebo viacerými formami slov alebo slovným spojením. Krško (1996, s. 136 – 137) tvrdí, že „polyonymia je jav patriaci do mimojazykovej stránky toponyma, ktorú tvorí:

1. vzťah pomenovateľa k nazývanému objektu pri vzniku mena;
2. onymická platnosť toponyma pri spoločensky podmienenej identifikácii objektov a javov skutočnosti.

Primárnou príčinou vzniku polyonymie chotárnych názvov je ich najslabšia štandardizovanosť spomedzi všetkých druhov toponým. Štandardizovanosť (ustálenosť) názvu nesúvisí s vekom, ale dôležitosťou toponyma. Chotárne objekty majú špecifický charakter v tom, že reprezentujú hospodárske objekty, ktoré človek pretvára, využíva, mení ich tvar, charakter. Činnosť človeka sa môže odraziť pri vzniku nového pomenovania.

Pri vzniku **polyonymie** názvov v obci Hronec (i v obci Osrblie) sme sa stretli s viacerými **príčinami** :

1. Starší názov lokality motivovaný charakterom terénu sa zmenil po vybudovaní stavby – hospodárskej alebo cirkevnej – v danej lokalite:

Vršok, Na Vršku – *Brána, Na Bráne*

Kamenisté – *Svätý Ján, Pri svätom Jáne*

(Osrblie:

Na bani – *Do tajchu*)

2. Starší názov motivovaný hospodárskou („priemyselnou“) stavbou – existujúcej v čase vzniku novšieho názvu, neskôr zaniknutej, nahradil názov podľa cirkevnej stavby (kaplnky) – v súčasnosti existujúcej:

Drotáreň, V Drotárni – *Pri Anjel Stážcovi*

V tuneli – *Pri Antonkovi, Ku Antonkovi*

3. Lokalita pomenovaná podľa tvaru terénu alebo podľa činnosti človeka dostala ďalší názov podľa iného motivujúceho vlastného mena:

Dolina – *Osrblianska dolina*

Handelská dolina – *Balocká dolina*

Kamenistá dolina – *Sihlianska dolina*

Paseky – *Pod Kopcom*

4. Lokalita pomenovaná podľa polohy, podľa majiteľa, prípadne stavby nadobudla iný názov po zmene majiteľa resp. užívateľa:

Greška – *Adamcova lúka*

(Osrblie:

Nad mlynom – *Cigáňova dolinka*)

Synonymia je mikroštruktúrny vzťah, pri ktorom jednému denotátu zodpovedá niekoľko designátov (slová majú rôznu formu a rovnaký alebo aspoň približne rovnaký význam). Tento vzťah nie je úplne jednoznačný, dokonalá synonymia je v jazyku vzácna, je to prejav jazykovej ekonómie – jazyk si nedovoľuje trvale zachovávať niekoľko slov s úplne rovnakým významom. Černý a Holeš (2004) používajú na označenie pojmu synonymia i pojem rovnoznačnosť. S týmto názorom by sme si dovolili polemizovať, nepokladáme ho za správny. Slová akéhokoľvek synonymického radu nemožno väčšinou ľubovoľne zamieňať, niektoré slová z tejto skupiny slov môžu byť štylisticky bezpríznačkové, iné štylisticky príznačkové. Lexikálnej synonymii sa venovala i A. Rajnohová, podľa ktorej synonymia jestvuje medzi slovami, „ktoré vyjadrujú podobné alebo rovnaké poznanie, videnie a hodnotenie vecí spoločnosťou“ (Rajnohová, 1998, s. 234), alebo ide o slová „s podobnými alebo rovnakými propozičnými a konotačnými sémami“ (Rajnohová, 1998, s. 235). Okrem iného konštatuje, že sa nejedná len o lingvistický problém, „... synonymia je pseudoprávdomom lingvistiky, za ktorým sa skrýva problém kognície, a teda – deduktívne:

Synonymia predstavuje problém pre kognitívne vedy“ (Rajnohová, 2005, s. 68). Ako si môžeme všimnúť, problematika synonymie je veľmi rozsiahla. Ak za synonymá považujeme slová, ktoré možno v akomkoľvek kontexte ľubovoľne zamieňať, nájdeme veľmi málo slov, príkladom môžu byť technické a odborné termíny. Ani v tomto prípade nie je jedno, či v rozhovore s odborníkom použijeme výraz cudzí alebo slovenský. Niekedy slová fungujú ako synonymá len v určitých spojeniach.

„**Synonymia** vzniká aj v onymii a zo všetkých mikroštruktúrnych vzťahov sa vyskytuje najčastejšie. Pre vznik **onymickej synonymie (polyonymie)** je dôležitá designácia vlastného mena.“ (Krško, 2002, s. 142). Ako uvádza Krško, doteraz sa neustálila terminológia na pomenovanie tohto mikroštruktúrneho vzťahu (A. V. Superanskaja – polyonymia, W. Fleischer – propriálne dublety, M. Majtán – viacnázvovosť, tautonymia, V. Blanár: „**Polyonymia** je pomenovanie tohože denotátu rozličnými topolexémami alebo antropolexémami.“) (Krško, 2002, s. 143). Pri skúmaní tohto mikroštruktúrneho vzťahu je potrebné zohľadniť fakt, či vedia ľudia stotožniť viaceré názvy s daným objektom (teda, či viaceré designáty vedia stotožniť s jedným denotátom). Hranica medzi polyonymickým názvom a variantom je veľmi jemná, možno ju rozlišovať len v synchronnej onymii. V diachrónnej onymii sa používa označenie polyonymické tvary.

Názorne sme charakterizovali obzvlášť rozsiahly výskyt mikroštruktúrnych vzťahov pri toponymách obce Hronec. Toponymá by bolo možné ďalej analyzovať, podrobnejšie si všímať motiváciu ich vzniku.

Poznámky

1. Tento príspevok nadväzuje na našu prácu „Železiarska výroba v obci Hronec a jej odraz v terénnych názvoch“, Kultúra slova, 4/2009, s. 203 – 210.
2. Príklady toponým uvedené v príspevku sú toponymá z obce Hronec, pre zaujímavosť uvádzame v zátvorke i príklady toponým zo susednej obce Osrblie, porovnaním možno ilustrovať väčšie zastúpenie pri toponymách obce Hronec.)
3. Tejto problematike sa budeme venovať v našich ďalších príspevkoch.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: *Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. 1. vyd. Bratislava: Veda 1996. 250 s.

ČERNÝ, Jiří – HOLEŠ, Jiří: *Sémiotika*. 1. vyd. Praha: Portál 2004. 368 s.

IVANOVÁ – ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: *Slovník cudzích slov*. 2. vyd. Bratislava: SPN 1983. 942 s.

KRŠKO, Jaromír: Polyonymia chotárnych názvov Muránskej doliny. In: *Slovenská reč*, 1996, roč. 61, č. 3, s. 136 – 141.

KRŠKO, Jaromír: Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. In: *Slovenská reč*, 2002, roč. 67, č. 3, s. 142 – 153.

RAJNOHOVÁ, Adriana: Synonymia a význam. In: *Acta Universitatis Matthiae Belii. Zborník Fakulty humanitných vied. Sekcia filologická. 2.* Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 1998, s. 232 – 236.

RAJNOHOVÁ, Adriana: Synonymické impresie. In: *VARIA XII*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2005, s. 60 – 69.

STRÁNSKY, Albert: *Drevorubači na Čiernom Hrone*. 1. vyd. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo 1969. 308 s.

WEISSOVÁ, Hana: *Terénne názvy z Hronca a Osrblia. Rukopis diplomovej práce*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2003. 97 s.

Není rostlina jako rostlina

Eva Záhořová

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

Příspěvek vychází z anotace lat.-stč. kartotéky, která vzniká v rámci grantového projektu GA ČR č. P406/10/1153 Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování, a z grantového projektu GA ČR č. P406/10/1165 Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty.

Určování názvů a řádné přiřazování starších názvů rostlin a živočichů k současným patří k čtenářsky vděčným tématům. Zajímavé však je i pro ty, kteří zpracovávají slovní zásobu určitého vývojového období. Může totiž pomoci dešifrovat význam, případně jeden z významů při vytváření hesla.

Na počátku musíme podotknout, že se názvům rostlin, především jejich etymologii, věnoval Václav Machek, a to jak v jednotlivých článcích vydávaných v Naší řeči, tak v monografii Česká a slovenská jména rostlin. Ve svých výzkumech, co se týče názvů rostlin, vycházel hlavně z Preslovy Květeny.

Něco více o samotných rostlinách se můžeme dozvědět z práce Františka Polívky Názorná květena zemí koruny české obsahující též čelnější rostliny cizozemské, pěstované u nás pro užitek a okrasu. K osvětlení významu názvů jednotlivých rostlin pomohou i etymologické slovníky, ať už Machkův, Rejzkův či Holubův a Kopečného. K názvům rostlin vznikly i dílčí studie, poučení lze čerpat i ze slovníkových hesel (například Gebauerův Staročeský slovník). Velkým pomocníkem při zkoumání tohoto problému je jistě i Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů od Idy Rystonové.

Tento příspěvek primárně vychází z anotace latinsko-české kartotéky a z anotace lexikální databáze humanistické a barokní češtiny výše zmiňovaných grantů.

Zaměřuje se na tři příklady rostlin, u nichž se pod tímž názvem skrývá hned několik různých druhů. Podrobněji rozebírá „stračí nožku“, „řebříček“ a „truskavec“ a činí závěry na základě dokladů zmíněných kartoték a uvedené literatury.

Stračí nožka

Holub s Kopečným pokládají stračí nožku za lidové označení pro botanikům dobře známou stračku (*Delphinium elatum*, *Consolida regalis*). V lat.-stč. kartotéce lze tento název najít jako překlad čtyř různých latinských výrazů.

Delphinium elatum. Zdroj <http://botanika.wendys.cz/kytky/K1108.php>.

Nejčastější podobou je *picopeda*, kterou můžeme najít dvakrát v Klaretovi a po jednom příkladu v MamUKA a SlovVeleš. Dalšími psaným variantami je *picopedia*, taktéž v MamUKA, a *picos pedia* v RostlPelp, kde je však výraz přeložen jako podlesstna fiola, neboli prvosenka.

Picopeda. Zdroj <http://pohlazeni-pro-duse.blog.cz/0911/12>.

V RostlPelp, Lactiferovi a dvakrát v RostlStrah je stračí nůžka, popř. nuožka označením pro *primulu veris*, nám dobře známou prvosenku jarní.

Primula veris. Zdroj <http://botanika.wendys.cz/kytky/K521.php>.

Celkem třikrát se objevuje i označení *calcatrippa*. V tomto případě vycházíme z toho, že se jedná o přesmyk výrazu *calcitrapa*. Pod tímto názvem už totiž v herbářích najdeme chrpu žlutou (*solstitialis*) či chrpu sikavici (*stellaris*). V LékSal a dvakrát v SlovSyn je pod tímto heslem kromě stračí nožky/nůžky uveden i další možný překlad – kozí brada, což je lidový název opět pro prvosenku a stračku rolní.

Calcitrapa solstitialis. Zdroj <http://botany.cz/cs/centaurea-solstitialis/>.

Výraz *aquilegia*, který dvakrát SlovSyn a jednou Lactifer shodně překládají jako stračí nožku, najdeme dnes jako označení pro orlíček. Machek odvozuje tento středolatinický výraz od slova *aquila* (orel).

Aquilegia. Zdroj <http://www.biolib.cz/cz/image/dir112/id65393/?viewall=1&termflt=4945>

Machek ve svých Názvech rostlin vychází z toho, že stračí nožka je označením pro stračku (*Delphinium*) a stračie nůžka (Klaret) je podle jeho názoru prostým přeložením latinského termínu *pes picae*, *picopeda*. Na druhou stranu nás překlad výrazů *picos pedia* a *primula veris* posouvá spíše k tomu, že se jedná o prvosenku.

Jak je dobře vidět při srovnání obrázků, jednotlivé rostliny si jsou na první pohled podobné. Orlíček a chrpa mají téměř stejnou barvu květu, který tvarem připomíná prvosenku.

Humanistická a barokní lexikální databáze pod výrazem stračí nůžka nejčastěji skrývá *crithamus marinus*, což, jak můžeme předpokládat, je *crithmum maritimum*. Tento překlad vidíme u HájHerb, RohnNom I (v podobě *crithamus*, *crithmus* a *crithmum*), HerbVel (1596) a VelDict (1579). *Crithmum maritimum* současná botanika označuje jako stačí nůžku mořskou. V tomto případě sice vidíme více méně jednotné sjednocení názvosloví pro danou rostlinu, bohužel však už mizí možnost domýšlet se, že v lat-stč. kartotéce uvedená stračí nožka má něco společného se stračí nůžkou mořskou.

Stračí nůžka se od výše zobrazených rostlin liší barvou a typem květu, postavením a tvarem listů i lodyhy.

Crithmum maritimum. Zdroj <http://botany.cz/cs/crithmum-maritimum/>

Řebříček (*achillea millefolium*)

Dle Rejzkova slovníku je název odvozen od stč. *řebro* a vychází z podoby listů této rostliny. *Žebro* přitom vzniklo disimilací z psl. **rebro*, příbuzného z něm. Rippe, angl. rib, jež obojí vychází nejspíše z ie. **rebh-* zastřešovat, překlenovat, od něhož se odvozuje i řecké *zastřešuji*, pův. tedy asi něco, co něco překlenuje (hrudní dutinu).

V lat.-stč. kartotéce je řebříček ve SlovSyn překladem pro rostliny označené jako *amarosia* a *ambrosiana*, jež se však nepodařilo jinde dohledat a blíže je určit.

Jednodušší práci představoval výraz *meriphyllum*, který přímo vybízí k předpokladu, že se jedná o zkomolené *myriophyllum*, neboli rodový název pro stolítek. Machek píše, že Presl název odvozuje z řečtiny. A stolítek je jedním z lidových názvů pro řebříček.

Myriophyllum. Zdroj <http://www.biolib.cz/cz/taxonimage/id15216/?taxonid=3618>

Nejčastěji se však překlad řebříček objevuje u výrazu *millefolium*, a to v SlovVíd, RostlUKB (kde je i lidový název krvavník), RostlStrah a v Lactiferovi; jako lidově řečený řebřík je u Klareta, v SlovWiesb a MamUKA. *Millefolium*, jak jste si jistě všimli výše, je druhovým názvem pro řebříček.

Millefolium. Zdroj <http://botanika.wendys.cz/kytky/K212.php>.

V LékSal můžeme najít řebříček jako přeložení výrazu *panax heracleon*. A *panax* je rodovým názvem pro všehoj neboli ženšen. Druhový název *heracleon* se v současné botanice v tomto spojení nevyskytuje, může nám však evokovat představu opravdu účinné byliny, jež proslula vskutku silou Hérakleovou.

Panax. Zdroj <http://www.vinaturae.cz/panax-ginseng-zensen.html>.

Pod poněkud záhadným termínem *siderito* v LékSal si můžeme představit špatně přepsaný či špatně vyskloňovaný název pro *sideritis montana*, pro hojník chlumní, jehož jméno je odvozeno od řeckého označení pro železo. Hojník se totiž přikládal na rány způsobené ímto kovem. Výraz *sideritis* se skloňuje podle 3. deklinace, je však velice dobře možné, že došlo k záměně s 2. deklinací a tato podoba je dativem či ablativem singuláru.

Sideritis montana. Zdroj <http://botany.cz/cs/sideritis-montana/>.

Při pohledu na obrázky mají všechny výše zmíněné rostliny (řebříček, hojník i stolítek) podobný vzhled – jsou to vysoké lodyhy s podlouhlými zpeřenými listy. Na první pohled se

vymyká pouze všeho. V tomto případě však můžeme předpokládat, že listy těchto rostlin se používaly k léčení obdobných zranění, a tak mohlo dojít k jejich záměně.

Humanistická a barokní lexikální databáze už působí unifikovaněji. V památkách, jako je Černý, Herbář, HájHerb, RohnNom I, VelNom (1586) a VelDict (1579), najdeme řebříček jako překlad výrazu *millefolium*, popř. *achillea* (psáno různým pravopisem). V RohnNom I se jednou objevuje i podoba *myriophyllum*. Z toho můžeme odvozovat, že označení pro řebříček jako pro léčivou rostlinu se v 16. st. již ustálilo.

Truskavec (*Polygonum aviculare*)

Poslední, ne však nejméně zajímavým příkladem je truskavec. Polívka výraz etymologicky odvozuje od stslov. *troskt*, které značilo jakoukoliv rostlinu. Bulh. *trosk* je označením pro plevel, srb. A rumun. *trosk* je rdesno ptačí. Tady se přímo nabízí srovnání s řeckým označením pro travu a polní plevel. Rejzek ve svém Etymologickém slovníku tvrdí, že se jedná o druh plazivé byliny s růžovými kvítky. Základ výrazu je prý onomatopoický, podle toho, že při utržení vydává praskavý zvuk.

Pokud se podíváme do lat.-stč. kartotéky, nalezneme hned několik dosti různorodých pojmů, které byly do 16. st. překládány jako truskavec.

V LékSal se objevuje *lingua passeris*. Pokud výraz jednoduše přeložíme z latiny, dostaneme jazyk vrabčí, jedno z lidových označení pro truskavec ptačí.

Polygonum. Zdroj <http://botanika.wendys.cz/kytky/K681.php>.

Mirthopelatum z LékSal a *perspicatum corrigiola* ze SlovVíd zůstávají blíže neurčeny. U výrazu *corrigiola* můžeme ale předpokládat, že se jedná o italský název pro rdesno ptačí.

Zajímavější problém představují *polygonia* a *pollicono* z RostlStrah a LékSal, které můžeme pokládat za zkomolený přepis výrazu *polygonum*, který je botanickým rodovým názvem pro rdesno neboli truskavec ptačí.

Polygonum aviculare. Zdroj <http://botanika.wendys.cz/kytky/K682.php>.

V LékSal se ještě objevuje pojem *sanguinaria*, který představuje označení pro krevnici kanadskou, jež je i lidovým označením pro truskavec.

Sanguinaria. Zdroj <http://www.biolib.cz/cz/image/id115508/>.

Za znímku stojí, že v lat.-stč. kartotéce vůbec nejsou uvedeny rostliny, pro něž je truskavec lidovým názvem – chrastavec rolní (*knautia arvensis*), jahodník truskavec (*fragaria moschata*) a prustka obecná (*hippuris vulgaris*).

Humanistická a lexikální databáze má pro truskavec dokonce ještě více možných překladů než lat.-stč. kartotéka. Nejčastěji se vyskytuje *polygonum*, několikrát přepisované jako *polygonon*. Obě podoby uvádí Černý, Herbář, HájHerb, KomJanua, RohnNom I, Rosa, HerbVel (1596) a VusínČ.

Za obdobu *lingua passeris* můžeme pokládat *lingua passerina* v Černého Herbáři a *lingua avis* u Lactifera. VelNom (1586), Černý, Herbář, VusínČ a VelDict (1579) zmiňují i podobu *sanguinaria*. Všechny tyto výrazy se již objevují v dřívějších pramenech.

V Janua Aurea 1667 se nám objevuje označení *herniaria*, tedy botanický název pro průtržník. Když srovnáme jeho vzhled s rdesnem ptačím, zaznamenáme nepřehlédnutelnou podobu.

Herniaria. Zdroj <http://botany.cz/cs/herniaria-glabra/>.

Poněkud zajímavější je klást si otázku, co vedlo autora Lactifera k tomu, že i *caprifolium* přeložil jako truskavec. *Caprifolium*, druhový název pro zimolez kozí list, totiž výše zobrazeným rostlinám příliš podobný není.

Lonicera caprifolium. Zdroj <http://botany.cz/cs/lonicera-caprifolium/>.

U VelDict (1579) ještě nalezneme označení *calligonon* a *carcinetron*, které mohou být zkomoleným přepisem pro *polygonum*.

U VelNom (1586) uvedené výrazy *proserpinaea* a *seminalis* mohou být pravděpodobně libovolným označením pro jakoukoliv rostlinu s vysokými kloubovým stvolem, která se na první pohled může výše uvedeným rostlinám podobat.

Jak je jistě zřejmé, v době středověku se pod týmž názvem skrývalo větší množství rostlin než v pozdějších obdobích. I z v příspěvku zkoumaných příkladů vyplývá, že čím jsou doklady mladší, tím jistěji se v nich jedná o tutéž rostlinu. Jistou výjimku v tomto případě představuje truskavec, neboť se zdá, že s přibývajícím časem se tento pojem začal používat pro širší škálu rostlin.

Příspěvek si nekladl za cíl dokonalý přehled a zpracování výše zmíněných názvů rostlin, ale chtěl pouze ukázat jeden z možných způsobů, jimiž lze využít v současné době zpracovávanou latinsko-staročeskou kartotéku a lexikální databázi humanistické a barokní češtiny a otevřít otázku možností dohledávání staro- a středně českých názvů rostlin v porovnání s jejich latinským označením.

Literatura

GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský I-II (A-N)*. Praha: Česká grafická akciová společnost Unie 1903 a 1916. 674 a 632 s.

HOLUB, Josef – KONEČNÝ, František: *Etymologický slovník jazyka českého*. 3., přeprac. vydání. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1952. 575 s.

MACHEK, Václav: *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1954. 366 s.

MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. 3., nezměn. vydání. Praha: Academia 1971. 866 s.

POLÍVKA, František: *Názorná květena zemí koruny české obsahující též čelnější rostliny cizozemské, pěstované u nás pro užitek a okrasu (I-IV)*. Olomouc: Nákladem R. Prombergra 1904, 1900, 1901 a 1902. 476, 682, 620 a 712 s.

PRESL, Jan Svatopluk: *Flora čechica indicatis medicinalibus, oeconomicis technologicisque plantis neboli Květena česká s poznamenáním lékařských, hospodářských a řemeslnických rostlin*. Pragae: In comissis apud J. G. Calve 1819. 224 s.

REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda 2001. 752 s.

RYSTONOVÁ, Věra: *Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů*. Praha: Nakladatelství Academia 2007. 735 s.

Internetové zdroje

<http://botanika.wendys.cz>

<http://botany.cz>

<http://pohlazeni-pro-duse.blog.cz>

<http://www.biolib.cz>

<http://www.vinaturae.cz>

Kartotéka české slovní zásoby v období humanismu a baroka dostupná z <http://madla.ujc.cas.cz> (stav k 30. 5. 2013)

Lat.-stč. kartotéka dostupná z <http://bara.ujc.cas.cz> (stav k 30. 5. 2013)

Fenomén intertextuality v kontexte súčasnej nemeckej lingvistiky

Tamara Zajacová

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1. Teória dialogickosti Michaila Bachtina

„Slovo (vôbec každý znak) je interindividuálne. Všetko, čo hovoriaci povie, vyjadrí, dostáva sa mimo jeho „duše“, prestáva byť jeho výhradným vlastníctvom. Slovo nepatrí samému hovoriacemu. Autor (hovoriaci) má síce neodškriepiteľné právo na slovo, no svoje práva má aj poslucháč, majú ich aj tí, ktorých hlasy znejú v autorovom prevzatom slove...“
(Bachtin, 1988, s. 335)

Týmito myšlienkami uvádza v 20-tych rokoch minulého storočia ruský jazykovedec Michail Michajlovič Bachtin koncept dialogickosti slova, ktorý sa v nasledujúcich desaťročiach stane výrazne podnetným pre mnoho lingvistov a literátov celej Európy i zámorského sveta. Východiskom tejto teórie je otázka súvisu, vzťahu literatúry a spoločnosti a tým aj umenia a zodpovednosti. Na objasnenie tejto relácie Bachtin navrhne pojmy „dialogickosť“ a „monologickosť“ – tieto princípy podľa jeho mienky definujú spoločnosť, ako aj jazyk a umenie. Dialóg je „otvorená výmena názorov divergentných stanovísk“, monológ „utvrdenie tradície a autority“. Bachtin považuje autoritatívne a hierarchicky štruktúrované spoločnosti za monologické (napríklad neskorý stredovek), zatiaľ čo spoločnosť, ktorá sa vyznačuje veľkým počtom rozdielnych názorov, postojov a teórií, považuje za dialogickú (napr. renesancia). Toto historicko-spoločenské rozdelenie zodpovedá v jazyku diferenciacii medzi monologickou rečou a mnohorečivosťou.

Tabuľka 1 Monologickosť/ Dialogickosť

	Monologickosť	Dialogickosť
spoločnosť	autoritatívna a hierarchicky štruktúrovaná	rôznorodosť svetonázorov a postojov
jazyk	zjednotený jazyk a reč, homogenizácia spisovnosti	jazyková a rečová rôznorodosť, decentralizácia, diferencovanosť
literatúra	poézia monologické použitie slova, centralizácia rečovej rôznorodosti	román hra s jazykom, rečová rôznorodosť, polyfonické použitie slova

Princíp mnohorečovosti sa podľa tejto teórie zrealizoval v prozaických textoch a práve žáner románu deklaruje jej dva základné typy:

a) Reč rozprávača a v nej obsiahnutá reč postáv, čo vedie k vzniku *dvojhlasovosti* slova. Tu vzrastá hlas autora a hlas cudzej reči dohromady a dochádza tak ku koexistencii dvoch významových rovín, čo je najviditeľnejšie v paródiách, polemikách a ironických štylizáciách.

b) Vnútoraná dialogicita slova, ktorá spôsobuje dvojité zameranie (*dvojzameranosť*) slova. Slovo v prehovore sa stáva dvojhlasným kvôli jeho nepretržitému dialogizovaniu v našom vnútri. „Pocútosť ako taká je už dialogickým vzťahom. Slovo chce byť počuté, pochopené, zodpovedané a chce znovu odpovedať na odpoveď, a tak donekonečna, ad infinitum.“ (Bachtin, 1988, s. 341)

Keďže v centre pozornosti Bachtinovej teórie stojí zdôrazňovanie dialógu hlasov v rámci jedného textu a pripisovanie dôležitosti aspektu synchronie medzi cudzou a vlastnou rečou, je jeho teória považovaná za dominantne *intratextovú*, teda týkajúcu sa procesov prebiehajúcich v rozmedzí jedného textu. Naopak, zdôrazňovanie diachrónneho vzťahu medzi starým a novým textom, reakcia nového **aktuálneho textu** na **pretext** obráti pozornosť na teóriu *intertextuality*, ktorú prvýkrát pomenovala francúzska semiotička bulharského pôvodu Julia Kristeva.

2. Vymedzenie pojmu *intertextuality*

Meno Michaila Bachtina preniklo na Západ koncom 60-tych rokov práve vďaka Julii Kristeve, ktorá referuje o teórii dialogickosti na seminári Rolanda Barthesa v Paríži. Myšlienky o imanentnom dialogickom a polyfónnom charaktere každého vysloveného slova ju zaujmú natoľko, že sa v pretavenej podobe stanú základom novej koncepcie, ktorú Kristeva nazve termínom „*intertextualita*“.

Juliu Kristevu na rozdiel od Bachtina prednostne zaujíma to, čo sa odohráva medzi textami navzájom, skúma vzťah a pôsobenie jedného textu na iný. „Texty nemôžu vystupovať tak, ako keby pred nimi ešte neexistovali žiadne iné texty. Každý text [...] je mozaikou citátov, každý text je absorpciou a transformáciou nejakého iného textu“, píše Kristeva vo svojej reakcii Bachtin, slovo, dialóg a román (1968) a zavedie tak úplne otvorený a radikálne estetický textový pojem, protinávrh k textu ako dielu jedného autora.

Vo svojom koncepte Kristeva nediferencuje texty na monologické a dialogické, lež *intertextualitu* vníma ako vlastnosť každého literárneho textu. V jej prístupe je každý text automaticky *intertextuálny*, atribút *textuálnosti* splýva s atribútom *intertextuálnosti*. *Intertextualitu* považuje za pracovný postup, ktorý zohľadňuje skutočnosť, že „literárny text

nie je len systémom alebo štruktúrou, ale že je závislý aj od svojho okolia a od historického a aktuálneho kontextu“. Oproti Bachtinovmu diferencovanému prístupu k spoločnosti, histórii a jazyku u Kristevy dochádza k radikálnemu rozšíreniu chápania textu ako k inštancii zahŕňajúcej každý kultúrny systém či každú štruktúru. Kristeva tak aj k histórii a spoločnosti pristupuje ako k textom, ktoré sú čitateľné.

Zatiaľ čo Bachtin hovorí o dialógu hlasov a o dialógu medzi autorom a publikom, kde sa autorskému subjektu predsa len pripisuje dominantnejšie a produktívnejšie postavenie, u Kristevy preberá túto úlohu samotný text a autorský subjekt vystupuje do úzadia. Intertextualita sama je považovaná za „kreatívny aspekt v intímnom procese tvorenia“.

Názor o vzájomnom ovplyvňovaní sa textov tými najrôznejšími formami sa stal v nasledujúcich rokoch vzrušujúcou akademickou diskusiou a podkladom rôznych teórií o diferenciácii tohto fenoménu. Koncept Julie Kristevy sa stal základom a východiskovým bodom ďalších modelov intertextuality, a hoci bol tento pojem prvotne zavedený v oblasti literárnej vedy, dnes je významnou súčasťou všeobecnej jazykovedy. V priebehu rokov vzniklo viacero diferencovaných prístupov a typológií intertextuality, v tomto príspevku selektívne predstavíme tie, ktoré vznikli v súčasnosti (od roku 2000) v nemeckom lingvistickom prostredí.

2.1. Vymedzenie a klasifikácia pojmu intertextuality podľa Niny Janich

Pôvodne literárny pojem intertextuality prerástol mená M. Bachtina a J. Kristevy, presiahol hranicu 60-tych rokov a stal sa objektom výskumu literárnych vedcov a lingvistov aj v nasledovných desaťročiach. Nina Janich je súčasnou nemeckou jazykovedkyňou a fenoménu intertextuality sa venuje v publikácii *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*, kde objasňuje svoj náhľad na danú problematiku: „Intertextualita je konkrétne podložiteľná vlastnosť jednotlivých textov a je prítomná vtedy, keď autor vedome a s istým konkrétnym zámerom berie ohľad na iné existujúce textové žánre prostredníctvom narážok alebo citátov, a to nezávisle od toho, či tieto vplyvy explicitne označí alebo nie.“ (Janich, 2003, s. 174)

V dôsledku neprehľadnej rôznorodosti termínov, ktoré sú výsledkom stále pribúdajúcich intertextových klasifikácií zavádza Janich vlastný terminologický inventár: texty, ktoré odkazujú na iné texty nazýva **fenotexty** (Phänotexte) a texty, na ktoré fenotexty odkazujú, sú **referenčné texty** (Referenztexte). **Referenčné signály** sú označenia intertextuálnych vzťahov a bázou na rozlíšenie dvoch základných foriem odkazov: a) odkazy na konkrétny text, b) odkazy na textové žánre.

Tabuľka 2 Formy intertextuality

a) odkaz na konkrétny text	b) odkaz na textové žánre
1/ (kvázi) úplné prevzatie (citát) a) označený b) neoznačený	
2/ prevzatie syntaktickej štruktúry	
3/ prevzatie jednotlivých lexikálnych jednotiek	
4/ narážka na štruktúru reči	6/ narážka na vlastnosti textových žánrov (štruktúra textu, layout, typické znaky)
5/ narážka na obraz	7/ narážka na obrazové prvky

Janich (2003, s. 174)

1) Viac alebo menej úplné prevzatie referenčných textov alebo ich častí je citát a ten môže byť označený prostredníctvom úvodzoviek alebo údajom o prameni (bez úvodzoviek prostredníctvom mena autora) alebo prevzatie môže byť neoznačené. Za neoznačený citát považuje Janich titulky správ, inzerátov ako napr. „Nieкто to rád horúce“ (pôvodne názov filmu Marilyn Monroe „Some like it hot“).

2) Prevzatie syntaktickej štruktúry znamená narážku na základe podobnej stavby vety alebo prevzatej syntagmatickej štruktúry, ktorá vzniká lexikálnou substitúciou – nahradením niektorých slov za iné lexikálne jednotky. Ako príklad uvádza Janich logo pre automobily VW Polo: Nieкто to rád *horúce* – Nieкто to rád *bezpečne*.

3) Prevzatie lexikálnych jednotiek nastáva vtedy, keď sú jednotlivé markantné slová alebo malé skupiny slov prevzaté a použité v novom texte bez dodržania pôvodnej syntaktickej stavby referenčného textu.

4) Podľa Janich sa prípady 1 – 3 veľmi často vyskytujú v reklamách, pričom narážka na štruktúru reči sa vyskytuje len sporadicky. Je to pravdepodobne preto, lebo táto forma intertextuality je ťažšie rozpoznateľná, a preto nie je ani taká účinná (v závislosti od zámeru jej použitia). Ako príklad uvádza „odpoveď“ spoločnosti Lucky Strike na rétorickú otázku spol. Campari: Campari. Čo iné. – *Lucky Strike. Nič iné*.

5) Obrazová narážka sa často vyskytuje v spojení s nejakou inou formou intertextuality, na jej rozpoznanie však nie je potrebné spojenie s iným úplným alebo neúplným citátom.

Body 1 – 5 predstavujú formy intertextualít, ktorých základom je referencia, odkaz na jeden konkrétny a identifikovateľný text. Ostatné formy intertextualít (body 6, 7) spočívajú na narážke fenotextu na textové žánre, v ktorých už nie je možné identifikovať konkrétny text.

1) Pod narážkou na osobitosti textových žánrov rozumie autorka jednu z obľúbených reklamných stratégií, ktoré napodobňujú kompozíciu, celkový vzhľad letákov, listov, novinových článkov, inzerátov a ďalších textových žánrov. Ako príklad uvádza spoločnosť Telekom, ktorá v roku 1999 rozposlala reklamu na T-ISDN vo forme vodičských preukazov a skúšobného dotazníka, ktorého všetky otázky sa týkali prenosu dát a ISDN.

2) Narážka na obrazové prvky je poňatá všeobecnejšie, a to ju odlišuje od narážky na obraz (bod č. 5). Všeobecnú narážku vysvetľuje Janich výstupom istej nie bližšej identifikovateľnej postavy, ktorá však odkazuje na nejaký konkrétny žáner. Napr. nie priamo identifikovateľné strašidlo na hrôzostrašnom hrade, ktoré odkazuje na žáner strašidelný román.

2.1.1. Stupeň intertextuality

Pre identifikáciu intertextuality je nevyhnutné určiť nie len jej formu, ale aj stupeň, intenzitu jej pôsobenia. Tá je indikátorom rozoznatel'nosti intertextuality, ktorá je v každom texte iná a pevne zviazaná s intenzitou väzby na referenčný text. V nemeckom prostredí sa podrobnejšie tejto problematike venovala už Pfister v roku 1985, nasledovnú škálu intenzity a odstupňovania intertextuality rozpracovala Nina Janich v kapitole *Intertextualität und Text(sorten)vernetzung* (2008):

1) Komunikativita – Tento parameter je vyjadrením toho, ako vedomá je narážka producentovi a recipientovi. Ide o komunikatívnu relevantnosť odkazu, t. zn. intertextuálna intenzita je väčšia, keď je odkaz zámerný, vedomý a označený.

2) Referencialita – Ide o otázku nápadnosti referenčného textu. Nápadný je v prípade, keď sa preberá bez zmeny (citát), keď sú prevzaté obzvlášť centrálné miesta z textu, alebo keď sa prevzaté označí (cez odsadenie, úvodzovky, priamy alebo nepriamy zdroj). Tu ide o rozdiel medzi uvedením a komentovaním. Intenzita intertextuality rastie, čím viac fenotext referenčný text nie len cituje, ale aj explicitne komentuje alebo interpretuje.

3) Selektivita – Vzťahuje sa na pregnantnosť intertextuálneho odkazu. Čím dôraznejšie a ako citát ľahšie rozoznatel'ný je referenčný text, tým intenzívnejšia je intertextualita. Na rozdiel od referenciality tu ťažisko leží na výbere toho, na čo sa odkazuje, menej na obsah

alebo označenie. Podľa Janich (2003) sú z tohto hľadiska obzvlášť zaujímavé dlhšie referenčné texty.

4) Štrukturalita – Intertextualita je tým intenzívnejšia, čím silnejšie referenčný text štruktúrne ovplyvňuje fenotext. Myslí tým obsah a podobnosť so štruktúrou referenčného textu.

5) Dialogicita – Tu ide o vzťah medzi referenčným textom a fenotextom na obsahovej a komunikatívno-invenčnej úrovni. Aký cieľ sleduje producent narážkou a ako ho dosiahne zvoleným referenčným textom? Čím silnejšie sémantické napätie medzi referenčným textom a fenotextom, tým intenzívnejšie pôsobí aj intertextuálny odkaz.

6) Autoreflexivita – Mieri na tematizáciu a explicitnú reflexiu intertextuálnych odkazov nového textu. Autoreflexivita môže vyššie uvedené parametre zintenzívniť, keď autor intertextuálne odkazy reflektuje na metaúrovni, sám ich teda tematizuje vo svojom texte.

2.2. Intertextualita podľa Jürga Dietersa

Jürg Dieters je súčasný nemecký jazykovedec pôsobiaci v Stuttgarte a je jedným z ďalších nemeckých lingvistov, ktorí podrobili teóriu Julie Kristevy kritickej analýze a rozšírili ju o nové rozmery. Vychádzajúc z počiatočnej tézy o intertextualite ako o pôsobení jedného textu na iný text rozvíja autor svoje názory dvoma líniami, z ktorých prvú označí za „nudnú“, druhú za „zaujímavú“.

„Nudná“ definícia zdôrazňuje, že všetko, čo jednotlivec povie alebo napíše je neodvratne ovplyvnené tým, čo už povedali alebo napísali iní, bez ohľadu na to, či si je jednotlivec toho vedomý, alebo nie. Podľa Dietersa je táto definícia málo prínosná v prípade zaoberania sa s určitými typmi textov a špeciálne s nie doslovným jazykovým prehovorom. V opozícii k nudnej stojí podľa slov Dietersa „zaujímavejšia“ definícia, ktorá intertextualitu identifikuje vtedy, „keď autor si je pri tvorbe svojho textu vedomý nie len použitia iných textov, ale aj od recipienta očakáva, že ten rozpozna vzťah medzi jeho textom a inými textami ako cielený a pre správne pochopenie veľmi dôležitý“. (Dieters, jolifanto.de) To znamená, autor textu si je vedomý použitia iných textov vo svojom texte, tomuto vedomiu prikladá dôležitosť pre pochopenie jeho textu, a zároveň očakáva toto vedomie aj u potenciálneho čitateľa svojho textu. O úspešnom komunikačnom procese sa dá podľa Dietersa rozprávať iba vtedy, keď sú splnené dve podmienky: a) autor aj čitateľ sú si vedomí intertextuality textu, b) každý účastník komunikácie dopredu ráta s vedomím o intertextualite u svojho komunikačného partnera.

Za najzaujímavejšie formy intertextuality však Dieters považuje tie, ktorým nezodpovedá žiadna z doteraz uvedených definícií a kde autor môže použiť citáty z iných textov bez toho, aby si bol toho vedomý, alebo v prípade, keď sú intertextuálne odkazy použité s autorovým vedomým a cieľom pôsobiť na recipienta, avšak bez vedomia čitateľa. Nové na postoji Dietersa je, že sa neviaže na subjektívne, ani na objektívne kritérium. Dieters tak formuluje ďalšiu definíciu intertextuality, do ktorej zahrňa aj fenomén intencie a vedomia intertextuálnosti. „Intertextualita existuje vtedy, keď je možné uviesť dôvody, prečo môže recipient rozpoznať, že autor použil formuláciu, v ktorej sa dá rozpoznať odkaz na iný text.“ (Dieters, jolifanto.de) Ako také dôvody sú v prvom rade rôzne formy označenia intertextuality ako aj intencie autora, ktoré ho viedli k vedomému alebo nevedomému použitiu intertextuality.

Ináč ako doposiaľ spomínaní autori Jürg Dieters v rámci svojho pojmového aparátu zavádza rozlišovanie medzi aspektami **intertextuality**, ktoré sa vzťahujú výlučne na texty a **narážkou**, ktorá sa vzťahuje na predchádzajúce vedomosti. „Aby mohla existovať intertextualita, musí byť rozpoznateľný vzťah textov na texty. Aby existovala narážka, musí byť rozpoznateľné, že ide o odkaz na predchádzajúce vedomosti, ktoré však za daných okolností nie sú v dispozícii každému.“ Vychádzajúc z uvedeného predstavuje Dieters nasledovné možnosti fenoménu intertextuality:

- a) Nemusí ísť ani o intertextualitu, ani o narážku.
- b) Môže ísť o narážku, ale nie o intertextualitu (keď sa výpoveď vzťahuje na spoločné vedomie o niečom, nie však na nejaký text).
- c) Môže ísť o intertextualitu, ale nie o narážku (napr. citáty v odborných textoch, ktoré odkazujú na iné texty, ale nepredpokladajú predchádzajúce spoločné vedomie).
- d) Môže ísť aj o intertextualitu aj o narážku zároveň (aby sme istej výpovedi rozumeli, vyžadujú sa už konkrétne vedomosti a súčasne sa výpoveď vzťahuje na jeden, príp. viaceré pretexty).

Jürg Dieters uvádza aj niekoľko **foriem označenia** intertextualít:

- *Priama konfrontácia aktuálneho textu s iným textom.* Podľa Dietersa je to najsilnejšia forma označenia, nájdeme ju v kontrafaktúrach, imitáciách, prekladoch.
- *Názov iného textu v názve alebo podnázve aktuálneho textu.* Nachádza sa obzvlášť v paródiách, kontrafaktúrach a imitáciách textov.
- *Citáty s udaním zdroja.* Táto forma je prítomná predovšetkým vo vedeckých prácach, aj v literárnych textoch.

- *Zvýraznené citáty.* Zdroj nie je uvedený, avšak prítomné sú isté náznaky ich citačného charakteru – úvodzovky, kurzíva, ponechanie citátu v cudzej reči, iný jazykový štýl. V tomto prípade aby čitateľ odkryl význam intertextuality musí pôvodný text poznať.

- *Neoznačené citáty.* Neodlišujú sa od ostatného textu žiadnymi znakmi, aby boli rozpoznané a pochopené, musí byť čitateľovi známy text, na ktorý sa vzťahujú.

- *Poznámky pod čiarou.* Používajú sa vo vedeckých prácach aj v literárnych textoch, aby poukázali na texty, na ktoré sa autor odvoláva.

- *Text, na ktorý sa odvoláme, je prítomný v príbehu.* Keď postavy príbehu čítajú iný text, diskutujú o ňom, alebo sa v príbehu vyskytujú úryvky z iného textu.

- *Odkaz na skupinu textov.* Napr. explicitný odkaz na literárny žáner cez názov: Balada o chorom dieťati od Huga von Hoffmannsthal.

- *Postavy majú podobné alebo rovnaké mená ako v texte, na ktorý odkazujeme.*

- *V príbehu sa objavia postavy alebo predmety z iného textu.*

- *Objavia sa leitmotívy z iného textu.*

- *Napodobňovanie jazykových jednotlivostí alebo vonkajšej formy iného textu.*

2.3. Intertextualita ako znovuobjavené stopy starších textov (podľa Kirsten Adamzik)

O ďalšiu definíciu intertextuality sa v nemeckom prostredí pokúša Kirsten Adamzik v roku 2004. Aj táto autorka vychádza z tézy, že texty obsahujú aj stopy ich samotnej recepcie, a že recipované texty zanechávajú stopy v neskoršie produkovaných textoch. Pojem intertextuality porovnáva s pozorovaním všetkých vyhotovení a textových medziproduktov, ktoré predchádzajú definitívnemu a uverejnenému textu. Pozorovaním ďalšieho zaobchádzania s textom naráža autorka na princíp dialogickosti, kde svoj komunikačný zmysel text získava až v situácii, keď je čítaný a ďalej spracovaný, keď je objektom myšlienkových operácií iných čitateľov. „Z textu-na-papieri sa stáva text-v-hlave, príp. texty-v-hlavách, pretože každý recipient reaktualizuje 'svoju verziu' východiskového textu. (Adamzik, 2004, s. 94) Pod pojmom reaktualizácia Adamzik nerozumie jednoduché dekódovanie textu, skôr jeho aktívnu re-kreáciu. Pocit nepochopenia textu tak spája s tým, na čo text narazí v našej hlave, aké stopy už recipovaných textov sa tu nachádzajú. „Každý text ťahá za sebou iné texty alebo ovplyvňuje obsah a formu neskorších textov“. (Adamzik, 2004, s. 95)

Kirsten Adamzik tak fenomén intertextuality spája so vzájomným ovplyvňovaním predchádzajúcich a neskorších textov, ktoré môže byť rozdielne veľké a rozdielne viditeľné. Extrémna viditeľnosť vzájomného ovplyvňovania vzniká pri explicitných vzťahoch medzi textami, napr. keď recipient-producent prijatý text (alebo pasáže z neho) zreprodukuje, zhrnie, prekladá, komentuje, interpretuje, hodnotí, dopĺňa alebo opraví. Chápaním každého textu a myšlienky ako mikroelementu textového univerza sa Adamzik značne približuje k názoru Julie Kristevy a k jej „všeobecnému textu“ a „spleti hlasov“ v textoch. Adamzikovej diferenciácia foriem intertextualít na dva základné typy sa približuje diferenciácii Niny Janich a jej rozlišovaním medzi odkazmi na konkrétne texty a na textové žánre, Adamzik však o prvom type hovorí ako o všeobecnej, paradigmatickej, globálnej, textovo klasifikačnej, typologickej alebo generickej forme, druhú charakterizuje ako špeciálnu, syntagmatickú, lineárnu, užšiu, textovo zameranú alebo referenčnú, ktorá sa týka konkrétnych vzťahov medzi jednotlivými textami alebo časťami textov.

3. Záver

V predkladanom príspevku sme priblížili históriu vzniku pojmu intertextualita a následne sme stručne načrtli hlavné línie genézy tohto jazykového fenoménu v nemeckom lingvistickom prostredí. Nina Janich podmieňuje výskyt intertextuality konkrétnou intenciou autora textu, zavádza vlastný terminologický aparát a diferencuje medzi siedmimi základnými formami intertextuálnych odkazov v textoch. Rozpoznateľnosť intertextuality v texte pomenuje ako stupeň intenzity intertextuálnosti a rozlíši jej šesť stupňov. Jürg Dieters prítomnosťou intertextuálneho vedomia u autora aj čitateľa podmieňuje úspešnosť komunikačného procesu a upozorňuje na potrebu diferenciácie medzi intertextuálnymi odkazmi a narážkami. Sám pritom rozlišuje niekoľko rôznych intertextualít, ktorých forma závisí od charakteru zviazanosti jednotlivých textov. Kirsten Adamzik intertextuálne odkazy chápe ako prítomnosť starších textov v nových a tematizuje tak princíp dialogickosti a komunikačného zmyslu textov. Jej teória všeobecného chápania intertextuálnych vzťahov medzi textami tak nachádza viacero prienikov s teóriou Julie Kristevy či Niny Janich.

Literatúra

ADAMZIK, Kirsten: *Textlinguistik. Eine einführende Darstellung*. Tübingen: Niemeyer 2004. 179 s.

BACHTIN, Michail: *Román jako dialog*. Praha: Odeon 1980. 479 s.

BACHTIN, Michail: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava: Tatran 1988. 456 s.

DIETERS, Jürg: *Schlagt die Germanistik tot – färbt die blaue Blume rot. Gedanken zur Intertextualität*. [online]. 2008. [cit. 2011-01-26]. Zugänglich auf Internet: <http://www.jolifanto.de/intertext/intertextualitaet.htm>

JANICH, Nina: *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. 3. unveränderte Auflage. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2003. 271 s.

JANICH, Nina: Intertextualität und Text(sorten)vernetzung. In: JANICH, N. *Textlinguistik : 15 Einführungen*. Tübingen: Narr 2008, s. 177 – 196.

KRISTEVA, Julia: Bachtin, das Wort, der Dialog und der Roman. In: UHWE, J.: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven*. Bd. 3. Frankfurt am Main: Athenäum 1978. 348 s.

Ke staročeskému *vecěti*

Jana Zdeňková

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Úvod

Staročeské sloveso *vecěti* je verbum dicendi s poměrně obecným významem „říkat“. Již ve staré češtině mělo defektní paradigma – doloženy jsou pouze tvary aoristu, a to ještě ne pro všechny osoby a čísla. Původní staročeská podoba *vecě-* se se zánikem jotace měnila na *vecě-* a *vece-* (Gebauer, 1898, s. 344).

Tabulka 1 shrnuje tvary doložené ve staré češtině, u každého tvaru je uveden jeden příklad užití.¹ Tvary jsme vyhledávali v Historické mluvnici jazyka českého Jana Gebauera (1898, s. 344), v lexikálním archívu uloženém v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., a ve Staročeské textové bance (on-line).

Osoba	Tvar	Příklad užití
1. sg. aor.	vecěch	A já k němu vecěch: Amalechský jsem já. (BiblOI 134b, 2Rg 1,8)
1. pl. aor.	vecěchom	I my vecechom, že takého nižádného mezi sebu nemáme. (OtcB 4a)
3. sg. aor.	vecě	Eva vecě: Had mě přelstil. (AlbRájA 91a)
3. du. aor.	vecěsta	... tehda svatý Julian s bratrem k nim vecěsta: Synáčkové milí, postojiece, málo pomozte nám dělati. (PasMuzA 129)
3. pl. aor.	vecěchu	K nimažto oni vecěchu: Nemóžemy, neb umrlcé na svém vuožě jmámy. (PasMuzA 129)

Tabulka 1: Tvary slovesa *vecěti* doložené ve staré češtině

Uvedené sloveso je pozoruhodné také tím, že nezmizelo se zánikem aoristu, k němuž v češtině docházelo zejména během 14. a 15. století (srov. Gebauer, 1898, s. 65), ale jeho tvar 3. osoby singuláru aoristu *vece* byl jako archaismus užíván i později. Je uváděn ještě ve Slovníku spisovného jazyka českého (1971, s. 32) jakožto knižní a zastaralý ustrnulý tvar s významem „praví, říká, pravil, řekl“.

1. Zkoumané jevy

Zabýváme se tím, jakým způsobem je sloveso *vecěti* zapojeno do věty. S touto problematikou úzce souvisí otázka, zda je možné toto sloveso v některých typech

¹ Zkratky památek jsou užívány podle soupisu pramenů ke Staročeskému slovníku (1968). Seznam zkratk je umístěn na konci příspěvku.

syntaktického zapojení chápat spíše jako formální signál přímé řeči než jako určitý slovesný tvar plnovýznamového slovesa.

Formální signál přímé řeči je výraz, který se nachází v uvozovací větě společně s verbem dicendi. Ve staré češtině se velmi často jedná o přítomné participium slovesa *řeci*. Tento výraz upozorňuje, že dále následuje přímá řeč (má tedy v psaném textu funkci dnešní dvojtečky a uvozovky, důležitý byl i pro posluchače při hlasitém předčítání). Vzhledem k verbu dicendi, které je v uvozovací větě užito, je tento signál přímé řeči sémanticky redundantní. Tento způsob signalizace přímé řeči je užíván již v hebrejštině a latině. Ve staré češtině se s ním setkáváme nejen v památkách přeložených z latiny, ale i v textech původních (Bauer, 1960, s. 181 – 182; Pytlíková, 2009, s. 587 – 588).

Hypotézu, že by tvary slovesa *vecěti* mohly fungovat jako takovýto formální signál přímé řeči, tj. že by mohly mít tendenci být užívány ve specifické syntaktické funkci, by podporoval fakt, že jde o výraz poměrně obecného významu a že toto sloveso nemá ve staré češtině doloženo plné paradigma.

V textech, kterými jsme se zabývali, se ve funkci signálu přímé řeči vyskytují zejména tvary přítomného participia slovesa *řeci* (*řka*, *řkúc*, *řkúce*). V prototypickém případě tyto signály přímé řeči nejsou rozvíjeny dalšími větnými členy, vyskytují se spolu s jiným verbem dicendi v určitém tvaru a stojí bezprostředně před uvozovanou přímou řečí (příklad 1).

Příklad 1

Odpověď jest král a řka: *Jistě to vidě, ež čas tratíte vědúce, ež sem sna zapomanul.* (BiblDrážď 478a)

Respondit rex, et ait: *Certe novi quod tempus redimitis, scientes quod recesserit a me sermo.* (Dn 2,8)

2. Prameny

Sloveso *vecěti* bylo zkoumáno na materiálu čtyř překladových prozaických narativních textů ze 14. století. Těmito texty jsou úryvek první redakce staročeského překladu Bible, Jmě o svatém Pavle, legenda o svatém Václavu ze staročeského Pasionálu a dvě kapitoly díla O svatém Jeronýmovi knihy troje.

Jedná se o soubor textů, jenž byl užít v naší diplomové práci (Zdeňková, 2011) pro výzkum užívání minulých časů. Texty byly vybírány se zřetelem k několika kritériím: Hledali jsme texty prozaické, abychom mohli vyloučit působení faktorů typických pro básnický text (rytmus, rým). Vybírali jsme pouze takové texty, jejichž nejstarší dochovaný rukopis pochází

ještě ze 14. století (aby nedocházelo ke vnášení jazykových jevů pozdějších období). Velmi podstatné také bylo, aby daný text měl dostupnou reprezentativní edici nebo přepis. Všechny zkoumané texty mají narativní charakter. Jedná se o překlady z latiny, proto v tomto příspěvku přihlížíme i k jejich latinským předlohám. Texty uvedených památek jsme získali z přepisů a edic. Seznam pramenů se nachází na konci příspěvku.

Z první redakce staročeského překladu Bible byl vybrán začátek knihy Daniel (Dn 1,1 – 6,28). Byly užity dochované části Bible drážďanské, chybějící pasáže byly doplněny textem Proroků rožmberských. V Bibli drážďanské se použité úseky textu nacházejí na fol. 478a – 483a, v Prorocích rožmberských na fol. 109a – 118a. Texty byly získány z edice Staročeská Bible drážďanská a olomoucká (2009) a z přepisu J. Pečírkové a M. Stluky (2005).² Pro porovnání s latinskou předlohou byla použita Vulgata Clementina³ (Biblia Sacra, on-line⁴).

Text václavské legendy byl získán z přepisu rukopisu Knihovny Národního muzea v Praze III D 44 pořízeného r. 2003 M. Stlukou.⁵ V rukopise III D 44 se legenda o sv. Václavu nachází na s. 513 – 520. Zdrojem latinského textu byla edice, kterou pořídil A. Blaschka (1934, s. 64 – 73).

Dílo, které nese název Jmé o svatém Pavle, jsme zkoumali na základě textu uvedeného ve Výboru (1957, s. 544 – 546). Jedná se o transkribované znění rukopisu Národní knihovny v Praze XVII E 8 (f. 18a – 20b). Jako text latinské předlohy byla užita edice rukopisu Národní knihovny III D 13 pořízená L. Jirouškovou (2006, s. 949 – 970). V rukopise III D 13 se příslušný text nachází na fol. 213a – 214a. Tento latinský rukopis nebyl přímou předlohou staročeského zpracování, ale je jedním z opisů předpokládané latinské předlohy (Jiroušková, 2006, s. 456). Staročeské zpracování latinskému textu zapsanému v rukopise III D 13 neodpovídá přesně – latinský text je kratší. U dokladů ze závěrečné části staročeské památky tedy znění latinské předlohy neznáme.

Text dvou kapitol díla O svatém Jeronýmovi knihy troje byl získán z edice A. Patery (1903, s. 107 – 110, 127 – 133). Jedná se o edici rukopisu Knihovny Národního muzea v Praze III B 8; v tomto rukopise se příslušné kapitoly nacházejí na f. 56a – 57a a 66b – 69b.

² Autorům přepisu děkuji za poskytnutí textu.

³ Je třeba zdůraznit, že přesná latinská předloha prvního staročeského překladu Bible není známa a pravděpodobně se nezachovala (Kyas, 1997, s. 52). Námí užívaný latinský text tedy s největší pravděpodobností není zcela identický s textem, který sloužil jako předloha staročeským překladatelům.

⁴ V úsecích textu, jež jsou uváděny jako příklady, byly provedeny některé grafické úpravy (např. odstranění mezer před dvojtečkou). V jednom případě bylo opraveno užití malého písmena po vykřičníku (příklad 5).

⁵ Děkuji M. Stlukovi za laskavé poskytnutí přepisu.

Text latinské předlohy jsme získali z 22. svazku latinské patrologie (Migne, 1864, sloupec⁶ 302 – 304, sloupec 316 – 320) prostřednictvím databáze Litterae ante portas (on-line).

3. Syntaktické zapojení tvarů slovesa *vecēti* do věty

Ve výše uvedených pramenech se nachází celkem 34 dokladů slovesa *vecēti*. Jedná se pouze o tvary 3. osoby aoristu, a to o 32 tvarů singuláru, 1 tvar duálu a 1 tvar plurálu.

Tvary slovesa *vecēti* se ve zkoumaném materiálu nacházejí v různých typech syntaktického zapojení do věty: Uvozují buď nepřímou řeč (viz oddíl 3.1), nebo přímou řeč. Při uvozování přímé řeči se tvar slovesa *vecēti* může vyskytovat buď jako jediné sloveso uvozující přímou řeč (viz oddíl 3.2), nebo uvozuje přímou řeč spolu s dalším slovesem/dalšími slovesy. Tato další slovesa mohou být buď v neurčitém tvaru (viz oddíl 3.3), nebo v určitém tvaru (viz oddíl 3.4). V této kapitole postupně projdeme jednotlivé typy syntaktického zapojení a pokusíme se posoudit, zda je u některých z nich důvod pokládat tvar slovesa *vecēti* spíše za formální signál přímé řeči (viz oddíl 1. Zkoumané jevy) než za plnovýznamové sloveso.

Tabulka 2 shrnuje zastoupení zmíněných syntaktických typů v každém ze zkoumaných textů. Vidíme, že variabilita v užívání těchto tvarů je přítomna pouze v biblickém překladu.

	BiblDrážd', Pror	KarVácl	Gal	Jeron	Celkem
Celkem	13	2	17	2	34
Uvozuje nepřímou řeč (3.1)	1				1
Uvozuje přímou řeč					
jako jediné verbum dicendi (3.2)	4	2	17	2	25
s dalším verbem dicendi v neurč. tvaru (3.3)	5				5
s dalším verbem dicendi v urč. tvaru (3.4)	2				2
Jiné užití (3.5)	1				1

Tabulka 2: Zastoupení jednotlivých typů syntaktického zapojení slovesa *vecēti* ve zkoumaných textech

3.1. *Vecēti* uvozující nepřímou řeč

Tvar slovesa *vecēti* uvozující nepřímou řeč se ve všech textech dohromady nachází pouze jednou (příklad 2). Je patrné, že tvar funguje jako plnovýznamové sloveso – vyskytuje se ve větě jako jediné verbum dicendi, je rozvit vyjádřením adresáta, závisí na něm vedlejší věta.

⁶ Text je na stránkách ve dvou sloupcích, číslovány jsou tyto sloupce.

Na odpovídajícím místě latinské předlohy stojí slovesný tvar *ait*. Zapojení výrazu *vece* do věty odpovídá zapojení tvaru *ait* do latinské věty (na latinském tvaru závisí vyjádření adresáta a nepřímá řeč vyjádřená vedlejší větou).

Příklad 2

*I **vece** král Azfaxatovi, vladaři nad svými úředníky, **aby uvedl** z synův izrahelských a z králového plemene a šlechticového děti,...* (Pror 109a)

*Et **ait** rex Asphenez praeposito eunuchorum **ut introduceret** de filiis Israël, et de semine regio et tyrannorum,...* Dn 1,3–4

3.2. *Vecěti* uvozující přímou řeč jakožto jediné verbum dicendi v uvozovací větě

Doklady, v nichž sloveso *vecěti* uvozuje přímou řeč jakožto jediné verbum dicendi v uvozovací větě, jsou ve zkoumaném materiálu ze všech typů užití nejhojnější (příklad 3). Vyskytují se ve všech zkoumaných textech, celkem máme na tento typ užití 25 dokladů. Ve Jmě o svatém Pavle, v úryvcích z díla o sv. Jeronýmovi a ve václavské legendě jde o jediný typ užití tohoto slovesa, v biblickém překladu jsou této povahy čtyři doklady ze 13 (viz tabulka 2).

Příklad 3

*K tomu lotrové **vecechu**: A kteří ono mužie biechu s vámi, jenžto až do tohoto miesta s vámi jidechu?* (Jeron 56b2)

*Ad haec latronum princeps: Qui, **inquit**, fuerunt viri, qui hucusque vobiscum tantummodo veniebant.*

Také v tomto typu užití pokládáme tvar slovesa *vecěti* za plnovýznamové sloveso, a to zejména ze dvou důvodů: V uvozovací větě sloveso *vecěti* stojí jako jediné sloveso uvozující přímou řeč, žádné další verbum dicendi věta neobsahuje. Přibližně v polovině dokladů je *vecěti* rozvíto dalším větným členem (ve 12 dokladech vyjádřením adresáta, v jednom případě výrazem *k tomu*, ve dvou případech výrazem *tehdy*).

V latinských předlohách staročeských dokladů je ve všech případech kromě jednoho užito v uvozovací větě jedno verbum dicendi; v jednom případě jsou v latinském textu užita dvě slovesa (příklad 4). Jde o latinské výrazy *ait*, *dixit*, *dicunt*, *aiens dixit*. Ze 12 dokladů, v nichž je ve staročeském textu vyjádřen adresát, je v latinské předloze vyjádřen ve 4 případech (jde o doklady z biblického textu a z václavské legendy). U 6 dokladů ze Jmě

o svatém Pavle latinskou předlohu neznáme (srov. oddíl 2 Prameny), tyto doklady tedy v uváděných číselných údajích vztahujících se k latinské předloze nejsou nijak zahrnuty.

Příklad 4

*Jemužto svatý Václav **vecě**: Podivoji, vizi to, žeť jest zima. Stúpaj u mé stópějě!*
(KarVácl 517)

*Cui beatus Wenceslaus **aiens dixit**: Pone pedes tuos in vestigijs pedum meorum*

3.3. *Vecěti* uvozující přímou řeč spolu s neurčitým slovesným tvarem

Spolu s neurčitým slovesným tvarem se tvar slovesa *vecěti* vyskytuje ze zkoumaných textů pouze v biblickém překladu, a to celkem v 5 případech (příklad 5).

Příklad 5

*A králová pro tu věc, ješto sě byla přihodila královi a lepším jeho, vešla jest do domu, v němžto oni kvasili, a **promluvivši vecě**: Králi, na věky živ bud'. Nesmucujte tebe myšlenie tvá ani sě tvář tvá proměňij.* (Pror 116a1)

*Regina autem pro re, quae acciderat regi et optimatibus ejus, domum convivii ingressa est: et **proloquens ait**: Rex, in aeternum vive! Non te conturbent cogitationes tuae, neque facies tua immutetur.* Dn 5,10

Vzhledem k tomu, že tvar slovesa *vecěti* je jediným určitým slovesem ve větě, nemůže se jednat o tvar pokleslý na signál přímé řeči. Dalším argumentem pro tento náhled je skutečnost, že ve dvou dokladech je tvar slovesa *vecěti* rozvit vyjádřením adresáta (v obou případech je adresát vyjádřen i v latinské předloze; příklad 6). V jednom z dalších dokladů je adresát také vyjádřen, avšak není zcela jasné, zda se jedná o rozvití tvaru *vece*, nebo o rozvití druhého verba dicendi – tvaru *odpověděv* (příklad 7); spíše se přikláníme k tomu, že výraz *před králem* rozvíjí tvar *odpověděv*.

Příklad 6

*A **propověděv** Nabuchodonozor král, k nim **vece**: Pravda li, Sidrachu, Misachu, Abdenago, ež mých bohuov nečstíte a sošě zlatěj, jižto sem postavil, sě nemodlíte?* (Pror 112a1)

***Pronuntiansque** Nabuchodonosor rex, **ait** eis: Verene Sidrach, Misach, et Abdenago, deos meos non colitis, et statuam auream, quam constitui, non adoratis?* Dn 3,14

Příklad 7

A odpověď Daniel před králem vece: Tajenství, jehožto král tieže, mudrci, věšci a hadačky a kúzedlníci nemohú pověděti královi. (Pror 110b1)

Et respondens Daniel coram rege, ait: Mysterium, quod rex interrogat, sapientes, magi, arioli, et aruspices nequeunt indicare regi (Dn 2,27)

V latinské předloze se ve všech případech vyskytuje určitý tvar *ait* spolu s dalším verbem dicendi ve tvaru přítomného participia (např. *respondens, pronuntians*).

V příkladu 8 jsou v uvozovací větě dokonce tři slovesa, která lze pokládat za verba dicendi (v neurčitěm tvaru je pouze druhé z nich). Staročeský text odpovídá latinské předloze.

Příklad 8

I chodiechu prostřed plamene, chváléce boha a děkujíc hospodinu, a Azarias stojě modlil sě takto a odevřěv svá usta prostřed ohně, vecě: Požehnaný si, hospodine bože otcuov našich, chvalné jmě tvé na věky. (BiblDrážď 480a1)

Et ambulabant in medio flammae, laudantes Deum, et benedicentes Domino. Stans autem Azarias oravit sic, aperiensque os suum in medio ignis, ait: Benedictus es, Domine Deus patrum nostrorum, et laudabile, et gloriosum nomen tuum in saecula Dn 3,24 – 26

3.4. Vecěti uvozující přímou řeč spolu s určitým slovesným tvarem

Spolu s jiným verbem dicendi, které je v určitém tvaru, se sloveso *vecěti* vyskytuje pouze ve dvou případech v biblickém překladu (příklad 9).

Příklad 9

I zavolal jest král silně, aby uvedli věšce a kúzedlníky Kaldei, promluvil král, vece mudrcóm babylonským: Ktož koli bude čísti toto písmo a vyloženie jeho zjevné mi učiní, v postavcové rúcho oděň bude a tračec zlatý okolo hrdla jmieti bude a třetí v království v mém bude. (Pror 116a)

Exclamavit itaque rex fortiter ut introducerent magos, Chaldaeos, et aruspices. Et proloquens rex ait sapientibus Babylonis: Quicumque legerit scripturam hanc, et interpretationem ejus manifestam mihi fecerit, purpura vestietur, et torquem auream habebit in collo, et tertius in regno meo erit. (Dn 5,7)

U tohoto typu užití by se ze všech uvedených typů nejspíše dalo uvažovat o pokleslosti na pouhý formální signál přímé řeči, avšak v obou dokladech je tvar slovesa *vecěti* rozvit (v jednom případě vyjádřením adresáta, v jednom případě výrazem *takto*). Proto i v těchto případech tvary slovesa *vecěti* pokládáme za plnovýznamová slovesa.

V latinské předloze je na odpovídajících místech výraz *ait*, a to v jednom případě spolu s určitým tvarem *clamavit*, ve druhém případě spolu s participiem *proloquens*. Rozvítí staročeských tvarů slovesa *vecěti* vyjádřením adresáta a výrazem *takto* odpovídá latinské předloze.

3.5. Vložený uvozovací výraz, nebo částicové užití?

Z uvedeného souboru dokladů zbývá jeden, který nelze zařadit do žádné z výše zmíněných kategorií a který svou syntaktickou nejednoznačností otevírá možnost různých interpretací (příklad 10).

Příklad 10

*Neb král Nabochodonozor, otec tvooj, kniežetem věšcovým a hadačkovým chaldejským ustavil jest jeho, otec, **vecě**, tvooj, ó králi, neb duch širší a múdrosti i rozuměnie a vykládanie snuov a ukazovanie tajných věcí i rozvázanie svázaných věcí sú v něm.* (Pror 116a)

*nam et rex Nabuchodonosor pater tuus principem magorum, incantatorum, Chaldaeorum, et aruspicum constituit eum, pater, **inquam**, tuus, o rex: quia spiritus amplior, et prudentia, intelligentiaque et interpretatio somniorum, et ostensio secretorum, ac solutio ligatorum inventae sunt in eo* (Dn 5,11 – 12)

Tento případ užití tvaru *vecě* by mohl být pokládán za vloženou uvozovací větu. Další možností je pokládat tento tvar za pokleslý na částicový výraz se zdůrazňující funkcí.⁷ Na odpovídajícím místě Vulgáty stojí výraz *inquam* „pravím, říkám“ – tvar 1. osoby slovesa, které má defektní paradigma (podobně jako staročeské *vecěti*).

Výraz *inquam* se v textu Klementinské Vulgáty (Biblia Sacra, on-line) vyskytuje celkem patnáctkrát, v žádném dalším případě však v dochovaném textu Bible drážďanské či v textu Bible olomoucké⁸ není přeložen výrazem *vecě*. V jednom případě latinské *inquam* uvozuje nepřímou řeč a je přeloženo výrazem *pravím* (Ez 21,24). V ostatních případech

⁷ Srov. vznik výrazu *prý* (Bauer, 1960, s. 181).

⁸ Vycházeli jsme z kritické edice těchto textů (Staročeská Bible, 1988; Staročeská Bible, 1996; Staročeská Bible, 2009).

nepřímou řeč neuvozuje a spíše jde o uvozovací výraz vložený do přímé řeči, který může mít též zdůrazňovací funkci (k této funkci srov. Thesaurus, 1971, s. 1782n). V těchto případech ve staročeském překladu *inquam* nejčastěji žádný ekvivalent nemá.

Závěr

Závěrem lze konstatovat, že v textech, kterými jsme se zabývali, nebyl nalezen doklad, v němž by tvar slovesa *vecěti* plnil funkci signálu přímé řeči. Toto sloveso se ve zkoumaném materiálu naopak do velké míry chová jako plnovýznamové sloveso v určitém tvaru: může uvozovat přímou řeč jako jediné verbum dicendi v uvozovací větě (toto je ve zkoumaném materiálu nejčastější způsob užití), může uvozovat nepřímou řeč, může být rozvíjeno dalšími výrazy a ve spojení s jiným verbem dicendi se objevuje pouze v menším počtu dokladů.

Naše zkoumání je pouze prvním vstupem do problematiky užívání slovesa *vecěti*. Do budoucna je nutné rozšířit analyzovaný materiál a zahrnout též texty nepřekladové.

Tento příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR č. P406/10/1153 Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování.

Seznam zkratk

Zkratky pramenů

AlbRájA Ráj duše

BiblDrážd' Bible drážďanská

BiblOl Bible olomoucká

Gal Jmě o svatém Pavle (ve Staročeském slovníku, 1968, je tato zkratka užívána společně pro tzv. List galatánský i Jmě o svatém Pavle)

Jeron O svatém Jeronýmovi knihy troje

KarVácl Život sv. Václava

OtcB Životy svatých Otců

PasMuzA Pasionál muzejní (Juhnův)

Pror Proroci rožmberští

Zkratky biblických knih

Dn Daniel

Ez Ezechiel

2Rg Druhá Královská

Prameny

Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam [on-line] [cit. 2012-09-03]. Ed. Michael Tweedale. Dostupná z WWW: <<http://vulsearch.sf.net/html>>.

Die St. Wenzelslegende Kaiser Karls IV.: Einleitung – Texte – Kommentar. Ed. Anton Blaschka. Prag: Verlag der Deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste für die Tschechoslowakische Republik; Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus 1934.

Jmě o sv. Pavle. In: *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Ed. Bohuslav Havránek, Josef Hrabák. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957, s. 544 – 546.

Lexikální archiv pořízený pro potřeby práce na Staročeském slovníku, uložený v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Legenda o sv. Václavu z Pasionálu muzejního A. Transkribovaný přepis rukopisu Knihovny Národního muzea v Praze III D 44 pořídil r. 2003 Martin Stluka.

List s nebe seslaný. Památka staročeská ze XIV. století. Ed. Adolf Patera. ČČM, 1889, roč. 63, s. 439 – 453.

O sv. Jeronymovi knihy troje. Ed. Adolf Patera. Praha: Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1903.

Pasionál muzejní (Juhnův). Kopie rukopisu Knihovny Národního muzea v Praze III D 44 uložená v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Patrologiae cursus completus. Series Latina prior. Tomus XXII. Tomus primus. Ed. J. P. Migne et al. Paris: Garnier Fratres 1864. Dostupný také v internetové databázi Litterae ante portas z WWW: <<http://www.phil.muni.cz/wlap/>>.

Proroci rožmberští. Transkribovaný přepis rukopisu Národní knihovny v Praze XVII D 33 pořídili r. 2005 Jaroslava Pečírková a Martin Stluka.

Ráj duše. Kopie rukopisu Národní knihovny v Praze XVII A 19 uložená v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Staročeská Bible drážďanská a olomoucká. [Díl] III. Genesis–Esdráš. Ed. Vladimír Kyas. Praha: Academia 1988.

Staročeská Bible drážďanská a olomoucká. [Díl] IV. Tobíáš–Sirachovec. Ed. Vladimír Kyas, Věra Kyasová, Jaroslava Pečírková. Paderborn: Ferdinand Schöningh 1996.

Staročeská Bible drážďanská a olomoucká. [Díl] V/1. Izaiáš–Daniel. Ed. Jaroslava Pečírková, Hana Sobalíková, Markéta Pytlíková, Milada Homolková, Vladimír Kyas, Věra Kyasová. Praha: Academia 2009.

Staročeská textová banka [on-line]. Verze z 1. 2. 2012 [citováno ze dne 30. 3. 2012]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupná na <<http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>>.

Staročeské Životy svatých Otcův. Ed. Emil Smetánka. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1909.

Die Visio Pauli. Wege und Wandlungen einer orientalischen Apokryphe im lateinischen Mittelalter unter Einschluß der alttschechischen und deutschsprachigen Textzeugen. Ed. Lenka Jiroušková. Leiden: Brill 2006.

Literatura

BAUER, Jaroslav: *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960. 403 s.

GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. II. Časování*. Praha, Vídeň: F. Tempský 1898. 508 s.

KYAS, Vladimír: *Česká Bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad 1997. 320 s.

PYTLÍKOVÁ, Markéta: Signalizace přímé řeči v prorocké promluvě. In: *Varia XIII*. Zborník plných příspěvkov. Prešov: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV, Jazykovedný ústav Ľudovít Štúra SAV 2009, s. 586 – 595.

Slovník spisovného jazyka českého. [Díl] IV. V – Ž. Praha: Academia 1971. 1 036 s.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968. 130 s.

Thesaurus linguae latinae VII/1. Leipzig: B. G. Teubner 1971. Dostupný také v internetové databázi Litterae ante portas z [www: <http://litterae.phil.muni.cz/>](http://litterae.phil.muni.cz/).

ZDEŇKOVÁ, Jana: *Užití aoristu, imperfekta a perfekta v česky psané próze poloviny 14. století*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce. Praha: FF UK 2011.

Vplyv textových charakteristík na porozumenie textu

Petra Zrníková

Katedra pedagogických štúdií, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Úvod

Problém zrozumiteľnosti textu je spätý so sémanticko-syntaktickým aspektom i pragmatikou textu. Pri náučných (didaktických) textoch do popredia vystupuje zameranie na adresáta a komunikačný cieľ, ktorým je odovzdať čo najpresnejšiu, najúplnejšiu informáciu primeraným spôsobom. Pomocou rôznych modifikácií textových predlôh, v kombinácii s ďalšími faktormi vstupujúcimi do procesu čítania s porozumením, je možné zistiť vplyv koherenčných prostriedkov na porozumenie náučného textu.

Práca s náučným textom je charakteristickou súčasťou výchovno-vzdelávacieho procesu – t. j. ide o učenie sa z textu, čítanie s cieľom osvojiť si určité poznatky, porozumieť téme. Učenie sa z textu sa realizuje v procese čítania s porozumením. J. Palenčárová (2005/2006, s. 201) hovorí o čítaní ako jednej zo základných komunikačných zručností: „nechápeme ho len ako presné vnímanie a identifikáciu písmen, slov a väčších jazykových jednotiek, ale predovšetkým ako konštruktívny proces získavania zmyslu z textu, ako pokus osvojiť si informácie, pobaviť sa, niečo „zažiť““. Podobne aj A. Tomengová (2008, s. 7) považuje čítanie za základnú akademickú zručnosť: „Schopnosť čítať a učiť sa prostredníctvom čítania je základnou akademickou zručnosťou, ktorá je dôležitá pre školskú úspešnosť vo všetkých oblastiach štúdia a na všetkých úrovniach vzdelávania“. V zhode s uvedenými názormi považujeme čítanie s porozumením za kompetenciu, ktorá „nie je (nemá byť) náplňou iba vyučovania materinského, resp. cudzieho jazyka. Kompetenciu pracovať s informáciami, textami treba u žiakov rozvíjať aj v rámci ostatných vyučovacích predmetov, pretože ak si má žiak dlhodobo osvojiť požadované učivo, musí mu predovšetkým rozumieť“ (Zrníková, 2010, s. 24).

Vo všeobecnosti platí, že **náučné texty** sú informačne veľmi nasýtené, a preto sú na vnímanie náročné. Náročnosť zmiernuje vysoký index opakovania slov. Text býva bohato členený a zostavený z rozvitých viet a zložených súvetí, ktoré pomenúvajú zložité vzťahy príčiny a následku, nastoľujú problém a ponúkajú argumenty a riešenia a pod. To, čo robí náučný text (alebo tiež učebný, resp. učebnicový) špecifickým, je jeho funkcia – t. j. dosiahnuť výchovno-vzdelávací cieľ. Autor náučného textu by sa mal preto snažiť čo najviac

priblížiť osobnosti žiaka. Podľa toho by mal voliť dĺžku viet, ich štruktúru a hustotu informácií, ako aj lexikálno-syntaktickú náročnosť.

Ako prvé čitateľ zaznamená **mieru obťažnosti použitej slovnej zásoby**. Ak text obsahuje priveľa cudzích alebo odborných výrazov, máme tendenciu považovať ho automaticky za ťažký. Nie vždy však jednoduché alebo domáce slová znamenajú ľahkých text. Sú prípady, keď prílišné zjednodušenie uberá na intenzite významov slov (napr. pri prekladoch beletrie). V prípade náučných textov môžu zjednodušené výrazy spôsobiť nepresnosti pri znovuvybavení učiva. Okrem toho prispôsobovanie sa slovnej zásobe žiakov zabraňuje obohacovaniu a žiak v konečnom dôsledku stagnuje. Polarita jednoduché – zložené je polemickej aj zo syntakticko-štylistického hľadiska. Text zostavený z jednoduchých viet nemusí byť vždy zrozumiteľnejší ako text plný súvetí. Ak je text málo zomknutý (väčšinou keď chýbajú spájacie prostriedky), čitateľ potrebuje vynaložiť zvýšené úsilie pri vytváraní elaborácií. Objektívne charakteristiky textu sa merajú pomocou vzorcov. Využitie vzorcov je rozšírené najmä preto, lebo je jednoduché, časovo nenáročné a disponuje veľkou mierou reliability. U nás je známy vzorec J. Průchu (1984) alebo J. Mistríka (1997). Používajú sa ako nástroje merania obťažnosti učebníc a dobre korelujú s ďalšími výskumnými nástrojmi (napr. cloze-test, pojmová mapa).

Spôsoby vytvárania nadväznosti myšlienok v texte

Charakteristickým znakom každého textu je jeho štruktúrovanosť – organizácia materiálu. **Koherencia** (súdržnosť, viazanosť textu) je mentálny jav, kým **kohéznosť** predstavuje formálnu stránku textu. To, že je text kohézny, neznamená že je zároveň aj koherentný. Dve vety môžu byť spojené do významovej schémy iba vtedy, ak je odhalený vzťah medzi nimi, t. j. ak je prítomný vzťah vzájomnej závislosti. Koherenčné vzťahy sú kognitívne štruktúry, ktoré sú v texte zastúpené kohéznymi prostriedkami rôzneho druhu.

Jedným z ukazovateľov súdržnosti textu je začiatkové slovo vety. Ide o tzv. **glutináciu a glutinačné prostriedky** – t. j. „priliepanie“ jednej vety na druhú. „Glutinačným prostriedkom je každý výraz, ktorý je na čele samostatnej vety alebo súvetia (iniciálny výraz). Týka sa rovnako pomocných slov, ako aj plnovýznamových slov“ (Mistrík, 1997, s. 307). Podľa J. Mistríka rozlišujeme päť stupňov nadväznosti myšlienok: stupeň s nulovou hodnotou pripisujeme vete, na začiatku ktorej stojí podmet, stupeň s hodnotou jeden má predmet, hodnotu dva pripisujeme okolnostnému určeniu (príslovke v tvare podstatného mena), hodnota tri patrí prísudkovému slovesu a najvyššiu hodnotu má konektor. Text však nie je iba „zlepencom“ jednotlivých viet. Vety sa popri použití glutinačných prostriedkov

spájajú do nadvetných jazykových útvarov aj pomocou miery vrastania do predchádzajúceho textu – t. j. vytvárajú kontextové celky, ktoré sú vo vzájomnej interferencii. S týmto javom súvisia referenčné vzťahy a výrazové prostriedky, ktoré zaraďujeme do systému mikrokompozičných prostriedkov. V tejto súvislosti J. Mistrík (1997, s. 221) hovorí o protipóloch hustota – voľnosť. Na tejto osi sa nerieši iba kondenzácia informácií, ale aj hĺbka textu. Vyčleňujeme štyri stupne výstavby textu: 1. samostatné vety v texte, 2. asyndetické pripájanie v priradovacom súvetí, 3. syndetické pripájanie v priradovacom súvetí, 4. podradovacie súvetie. Za piaty stupeň, ktorý J. Mistrík priamo nevyčleňuje, možno považovať vyjadrenie myšlienok prechodníkmi a za šiesty stupeň vyjadrenie myšlienok prídastkami. Na škálu hodnotenia hustoty, resp. voľnosti textu je možné nazerať z dvoch koncov. Postup pri hodnotení textov smerom od stupňa 1 po stupeň 4 (resp. 6) poukazuje na zhusťovanie informácií. Výsledkom je, že text na najvyššom stupni hustoty sa stáva pre čitateľa náročnejší na porozumenie. Opačný postup (6/4 – 1) poukazuje na uvoľňovanie vetnej stavby textu, čo v konečnom dôsledku robí (by malo robiť) text zrozumiteľnejším.

Iní slovenskí jazykovedci, J. Dolník a E. Bajžíková, posudzujú text z pohľadu obsahovej štruktúry a pragmatickej funkcie. „Obsahová štruktúra sa dotýka gramatického a referenčného aspektu textovosti... textovosťou sa rozumie kritérium, ktoré musí istý jazykový útvar splniť, aby mohol fungovať ako text“ (Dolník, Bajžíková, 1998, s. 12). Prejavom koherencie sú podľa vyššie uvedených autorov syntaktickosémantické vzťahy známe z vetnej syntaxe (zlučovacie, odporovacie, dôsledkový, príčinný a pod.). Vzniká však aj otázka, či existujú aj iné vzťahy, ktoré by charakterizovali len nadvetné celky. Z vetnej gramatiky sa do textovej syntaxe podľa ich názoru preniesla aj otázka správnej stvárnenosti útvaru. „Správne stvárněný text je sled viet pospájaných podľa istých princípov, ktorých určenie predpokladá poznanie všetkých typov „stextovania“ viet, teda spôsobov spájania, ako napr. kauzálne alebo temporálne nadväzovanie, dávanie do kontrastu, špecifikácia alebo korektúra obsahu predchádzajúcej vety a pod.“ (tamtiež, s. 13). Súčasťou obsahovej štruktúry podieľajúcej sa na koherencii je aj referenčný aspekt: „vzťah obsahových jednotiek k entitám, ktoré komunikanti aktivizujú pri používaní príslušných jazykových znakov (entita = všetko, o čom sa dá hovoriť)“ (tamtiež, s. 13). Referenčná súvzťažnosť viet je jednou z podmienok textovej charakterizovateľnosti istého sledu viet. Dosahuje sa pomocou opakovania výrazu, synonymným výrazom, použitím zastupujúceho výrazu a pod. Prítomnosť referenčnej súvzťažnosti (princípu referenčného návratu) však sama o sebe pre splnenie požiadavky textovosti nestačí. Rovnako koherentný môže byť aj sled viet s voľným asociačným nadväzovaním (tamtiež, s. 14).

V prácach zahraničných autorov, ktorí vychádzajú z dichotómie vzťahov v texte podľa T. Sandersa (1992, 1993), nájdeme delenie na **referenčné a relačné vzťahy**. Referenčné vzťahy (referential relationships) umožňujú porozumenie vzťahov medzi malými jazykovými jednotkami viažucimi sa k jednému objektu; zabezpečujú ich referenčné prostriedky (referential markers) – odkazujúce a ukazujúce prostriedky (podstatné mená, zámená a pod.). Druhým typom sú relačné vzťahy (relational relationships), ktoré zachytávajú vzťahy medzi väčšími celkami, na ktoré odkazujú vzťahové prostriedky (relational markers, discourse markers, coherence markers). Môže ísť o vzťahy príčiny a následku (causal), časovo podmienené (temporal), zlučovacie (additive) alebo odporovacie (adversative), ktoré sú vyjadrené spojkami, konektormi (connectives) alebo signalizačnými prostriedkami (lexical cue phrases), medzi ktoré patria výrazy typu *po prvé... po druhé...*, *v dôsledku toho*, *na druhej strane* a pod.

S. Greenbaum a kol. (1990, s. 185 – 186) prezentujú **system** siedmich hlavných skupín **pripájacích jazykových prostriedkov**. Prvé sú **vymenúvacie** (listing), ktoré sa ďalej delia na enumerizačné (enumeratívne): *na prvom mieste, po druhé, jedna vec... iná vec, ďalšie, potom*, a pripájacie (additive): *predovšetkým, podobne, navyše*. Potom nasledujú **sumarizačné** (summative): *teda, slovom, súhrnne, celkovo*; **spresňujúce** (appositive): *to jest (t. j.), napríklad, inými slovami, inak povedané, konkrétne*; **dôsledkové** (resultive): *takže, dôsledkom toho, samozrejme, z toho vyplýva*; **inferenčné** (inferential): *inými slovami, v tomto prípade, takže, potom, ešte*. Šiestou skupinou sú **kontrastívne** (contransitive), s tromi podkategóriami: konfrontačné (reformulatory): *namiesto toho, inými slovami*; protikladné (anthitetic): *v porovnaní s, naopak, na druhú stranu*; prípustkové (concessive): *avšak, ešte, samozrejme*. Poslednou skupinou sú **tranzitívne** (transitional) jazykové prostriedky, ktoré sa ešte delia na diskurzové (discoursal): *mimochodom, náhodou, teraz*, a časové (temporal): *medzitým, pôvodne, následne, nakoniec*.

Uvedené gramatické jazykové prostriedky, ktoré vytvárajú vnútornú viazanosť textu, sa vo všeobecnosti nazývajú **konektory**. Rôzni autori si však tento pojem vysvetľujú inak, prípadne používajú iné pomenovania. „Slovo konektor pochádza z latinského *connnnectó*, čo znamená spájať, zlučovať. Niektoré konektory plnia v komunikácii viacero funkcií, avšak ich primárnou funkciou je nadväzovať, splietať, spájať“ (Mistrík, 1997 s. 290). J. Mistrík ďalej píše, že v slovenčine funkciu konektorov plnia najmä spojky, častice, zámená, číslovky a zriedkavejšie aj iné slovné druhy (slovesá, substantíva, adverbiá). Osobitnou skupinou konektorov sú podľa neho zložené konektory (lexical cue phrases).

J. Dolník a E. Bajžíková (1998, s. 27) chápu pojem konektor v jeho širšom význame. Jazykové prostriedky viazanosti (konektory) delia sa na dve veľké skupiny: prostriedky vyjadrujúce sémanticko-syntaktické vzťahy a prostriedky vyjadrujúce koreferenčné vzťahy v texte. V tomto príspevku sa budeme venovať podrobnejšie členeniu prvej skupiny vzťahov. Sémanticko-syntaktické vzťahy môžu byť opäť rozdelené do dvoch kategórií:

a) vzťahy, ktoré určujeme aj vo vetnej syntaxi (odporovanie, príčina, stupňovanie) – vychádzajú z vetnej syntaxe a sú detailnejšie rozpracované,

b) vzťahy, ktoré sa realizujú len v nadvetných súvislostiach (vysvetľujúce, spresňujúce, kontrastné a pod.) – skúmajú sa z hľadiska viazanosti v textovej syntaxi, preto ich rozsah, opis a prezentácia vo výskume nie je jednotná.

Sústredíme sa podrobnejšie na anaforické pripájacie jazykové prostriedky (retrospektívne orientované, rozvíjajúce tému), ktoré prezentujú sémanticko-syntaktické vzťahy na úrovni vetnej syntaxe. Možno o nich hovoriť z pohľadu dvoch aspektov (Dolník, Bajžíková, 1998, s. 28):

a) na základe slovnodruhovej zaradenosti – využíva sa konverzia medzi slovnými druhmi: v jednom prípade môže ísť o spojku na úrovni vety, no vzhľadom na text môžeme hovoriť o pripájacej časti; často vzniká napätie práve medzi spojkami – časticami alebo príslovkami – časticami;

b) na základe sémanticko-syntaktických vzťahov medzi dvomi základnými textovými jednotkami: pripájacie (a, aj, i, ani), odporovacie (ale, no), vylučovacie (alebo, buď), stupňovacie, resp. odstupňovacie (ba, ba ešte, ba dokonca), príčinné (veď, však, pretože), dôsledkové (a preto, teda), prísustkové (hoci, a jednako), vysvetľujúce (slovom, ináč), spresňujúce alebo opravujúce (inakšie, presnejšie povedané), sumarizačné (slovom, súhrnne), kontrastívne alebo konfrontačné (naopak, na druhej strane).

K pripájacím konektorom ďalej autori priradujú dedukciu. Z uvedených konektorov môžu vznikáť kombinované konektory, ak sa syntaktickosémantický vzťah realizuje viacerými konektormi, ktoré vyjadrujú jeden vzťah (napr. a preto, z uvedeného uzatvárame). Zložené konektory vznikajú vtedy, ak sa syntaktickosémantický vzťah realizuje viacerými pripájacími prostriedkami, pričom každý prostriedok vyjadruje samostatný významový vzťah (až potom).

Z porovnania zahraničnej a domácej literatúry jasne vyplýva, že nie je jednotne definovaný význam termínu konektor. Klasifikácie spájacích prostriedkov sa líšia aj v počte kategórií a ich usporiadaní. V slovenskej jazykovednej literatúre navyše neexistuje monografia, ktorá by sa venovala špeciálne tejto problematike, čo značne sťažuje

konfrontovanie informácií z domácich a zahraničných zdrojov. Napríklad v Štylistike J. Mistríka (1997) i v Textovej lingvistike J. Dolníka a E. Bajzíkovej (1998) sú iba niekoľkostránkové kapitoly ponúkajúce stručný náhľad do problematiky. Existuje niekoľko prác slovenských lingvistov z 50. – 70. rokov 20. storočia, ale práce domácich autorov vydané po roku 2000 sme vôbec nenašli. V zahraničí sa zmienenej problematike v súčasnosti venuje podstatne väčší priestor ako v odborných periodikách, tak aj v akademických monografiách.

Vplyv konektorov na porozumenie textu

Psycholingvistické výskumy už v 80. a 90. rokoch dokázali vplyv spájacích prostriedkov na porozumenie textu. K teóriám T. A. van Dijka a W. Kintscha sa obracajú mnohé zahraničné výskumy aj v súčasnosti.

Podľa T. A. van Dijka a W. Kintscha (1983) porozumenie textu prebieha na troch rovinách: **povrchová rovina, textová rovina a situačná rovina**. Prvá rovina (povrchová rovina), percepcia textu predstavuje čítanie ako technickú stránku čítania – dekodovanie písmen a slov, ale i triedenie informácií a ukladanie do dlhodobej pamäti. Druhou rovinou je proces konštruovania významu (textová rovina). Ide o uvedomé ziskavanie informácií, identifikáciu významov slov, viet a vytváranie logických štruktúr vzťahov medzi jednotlivými informáciami a pod. Tretou rovinou porozumenia je chápanie prečítaného v širšom kontexte, dopĺňanie textu vlastnými, predošlými poznatkami a skúsenosťami (situačná rovina).

Ďalšou dôležitou koncepciou spojenou s menom W. Kintscha (1988) je **konštrukčno-integračný model**. Model kombinuje lingvistické faktory výstavby textu s individuálnymi faktormi (predchádzajúce vedomosti, motivácia, cieľ čítania, postoj k téme a pod.), ktoré do procesu čítania vnáša čitateľ. Prívlastok konštrukčný znamená, že ide o proces konštruovania významu na základe aktivovania väzieb v asociačných sieťach. Schéma sama o sebe totiž nenesie význam, ale je to súbor významov. Pri čítaní sa môže aktivovať aj niekoľko schém súčasne. Stáva sa to vtedy, ak má slovo viac významov. Na základe kontextu textu a komunikačnej situácie potom ľudský mozog vyhodnocuje, ktorá schéma (a teda aj význam slova) vyhovuje danej situácii najlepšie. Výsledkom konštrukčného procesu nie je súbor pevných pravidiel, ako tomu bolo v minulosti pri tradičnom odovzdávaní hotových vedomostí, ale súbor väzieb medzi aktivovanými pojmami, ktoré vytvárajú koherentnú štruktúru – t. j. integrujú sa. Integrácia je druhou časťou modelu. Integrácia znamená vytváranie novej schémy tým, že sa stará schéma prehodnocuje, dopĺňa, nepotrebné sa z nej vypúšťa. Konečná podoba novej schémy v sebe nesie informácie o lexikálnych významoch,

faktografické poznatkoch, ale i mikrokompozičných a makrokompozičných vlastnostiach textu.

V prvej polovici 90. rokov K. K. Millis a M. A. Just (1994) dokázali, že porozumenie informácie vyjadrenej v príčinnom súvetí nenastáva v mieste spájacieho výrazu (spojky pretože), ale až na konci súvetia, čo. Porozumenie viet zložených do súvetia je dlhšie, pretože informácia z prvej časti súvetia musí byť uložená do krátkodobej pamäti a na konci celého súvetia znovu aktivovaná, čo, prirodzene, nejaký čas trvá. Ide o tzv. hypotézu oneskorenej integrácie. Naopak v prípade, že text pozostáva z jednoduchých viet a spájacie prostriedky sú implicitne prítomné, čas na spracovanie príčinného vzťahu medzi dvomi jednoduchými vetami sa skraca. Dôvodom je podržanie prvej jednoduchej vety v krátkodobej pamäti počas čítania tej druhej. Keďže informácia je stále aktívna, netreba sa k nej vracat' (znovu ju aktivovať), a tým sa spracovanie príčinného vzťahu urýchľuje. Dlhší čas čítania explicitných textov svedčí v prospech hypotézy oneskorenej integrácie, ak toto oneskorenie chápeme tak, že integrácia a inferencia (identifikovanie príčinného vzťahu na textovej rovine a kombinácia s predošlými vedomosťami čitateľa na situačnej rovine) nenastáva na rozhraní prvej a druhej časti súvetia (v mieste konektora), ale až na konci. Z pohľadu kognitívneho zaťaženia pamäti to znamená, že krátkodobá pamäť je pri čítaní explicitných textov zaťažená viac ako pri čítaní implicitných textov, čo súčasne znamená, že čítanie zložitých súvetí je náročnejšie ako čítanie jednoduchých viet. Van Merriënboer a Sweller (2005) rozvíjajú v súvislosti s týmto javom teóriu „minimálneho kognitívneho zaťaženia“ (minimal cognitive-load theory, minimize coherence strategy). V protiklade k nej vystupuje teória maximálneho zaťaženia pamäti (maximal cognitive-load theory, maximize coherence strategy), ktorá sa odvoláva na skutočnosť, že mozog nepracuje s izolovanými slovami, ale s pojmami umiestnenými do pojmových sietí a schém, preto prítomnosť konektorov uľahčuje porozumenie.

G. Mulder (2008) vychádzal nielen z teórií W. Kintscha, ale aj výskumu K. K. Millisa a M. A. Justa. Vo svojej hypotéze predpokladal, že prítomnosť „pretože“ je výhodou v integračnej fáze procesu spracovania informácií, ale nevýhodou v inferenčnej fáze. Vychádzal z poznatkov, že pri čítaní implicitných textov bude čas porozumenia dlhší, pretože čitateľovi potrvá dlhšie identifikovať príčinný vzťah medzi vetami. Súčasne však čitateľ profituje z aktivovania predošlých vedomostí a ich neustáleho používania počas čítania, pretože sú potrebné na správnu interpretáciu vzťahu, a preto čítanie v inferenčnej fáze bude kratšie pri implicitných ako explicitných textoch, pri ktorých musí prebehnúť najskôr aktivácia, keď čitateľ príde k miestu, kde je konektor a na konci vety je potrebná opätovná aktivácia, aby čitateľ „dal dokopy“ význam celého súvetia.

Merania a porovnania časov čítania potvrdili výhodu prítomnosti koherenčných prostriedkov v explicitných textoch vo fáze integrácie. Zároveň predpokladal, že pri tomto type textu integrácia významov nastane v strede druhej časti súvetia a inferencia na konci celého súvetia. Porovnanie pohybov oka počas procesu čítania, zastavenia a návraty, čítania však ukázalo, že integrácia v explicitných textoch sa prejavila už v prvej polovici druhej časti súvetia. Taktiež sa nazdával, že experiment odhalí rozdiely v integrácii medzi explicitným a implicitným textom. Tento jav sa mal ukázať v strede súvetia, na hranici súvetí, ale rozdiely sa neprejavili. Potvrdili sa však odhady pre proces inferencie: spomalenie čítania v explicitnej verzii textu nastáva skutočne na konci súvetia, resp. na začiatku novej vety.

J. Landová (2009) overovala hypotézu, či sú štylisticky jednoduchšie texty vhodnejšie ako texty pozostávajúce zo súvetí. Tvrdí, že fragmentovaný text je čitateľnejší ako integrovaný, pretože prítomnosť konektorov je náročná pre slabších čitateľov. Svoje názory podložila teóriou maximálneho a minimálneho zaťaženia pamäti. Podľa teórie maximálneho zaťaženia pamäti očakávala, že slabší čitatelia porozumejú textu, v ktorom budú koherenčné prostriedky vyjadrené explicitne a bude mať integrovanú podobu, lepšie ako textu, ktorý bude implicitný a fragmentovaný. Na druhej strane, podľa teórie minimálneho zaťaženia pamäti očakávala, že najmä slabší čitatelia porozumejú lepšie implicitným ako explicitným textom. Vysvetlením je, že čím menej informácií (slov) text obsahuje, tým je zrozumiteľnejší, pretože slabší čitatelia horšie spracúvajú (resp. vôbec nedokážu spracovať) väčšie množstvo informácií v jednej chvíli. Výrazným faktorom nie je v tomto prípade len počet slov, ale aj štruktúra viet – t. j. krátke, jednoduché vety sú pre slabších čitateľov zrozumiteľnejšie ako dlhé podrad'ovacie súvetia.

J. Landová (2009) svoju pozornosť sústredila na porozumenie dejúce sa na situačnej úrovni Kintschovho modelu – t. j. na prepájanie informácií z textu s predchádzajúcimi poznatkami čitateľa. Túto zručnosť merala pomocou troch typov pojmových máp: časová priamka, príčinný diagram, triedenie pojmov. Výsledky ukázali, že žiaci so slabšími čitateľskými schopnosťami uspeli lepšie vo všetkých úlohách, keď čítali integrované texty (texty, v ktorých jedna veta nasleduje hneď za druhou), ako keď čítali fragmentovanú (každá veta, resp. časť súvetia začínala na novom riadku) verziu. Pri dobrých čitateľoch sa rozdiely medzi týmito dvomi mutáciami textu nepreukázali. Z toho J. Landová vyvodzuje, že grafická stránka textu spolu s úrovňou čitateľských schopností kvalitatívne vplyva na porozumenie textu. Zároveň konštatuje, že dobrí čitatelia sú lepší pri čítaní implicitných fragmentovaných textov, a naopak slabší čitatelia sú lepší pri čítaní explicitných integrovaných textov. Z pohľadu textových charakteristík a výstavby textu to znamená, že pokiaľ má čitateľ

dostatočné predošlé vedomosti, nepotrebuje využívať koherenčné prostriedky ako signály upozorňujúce na vzťahy príčiny medzi informáciami v texte. Zaujímavá je aj analýza vzťahu medzi signalizačnými prostriedkami v pojmových mapách a koherenčnými prostriedkami v texte. Signalizačné prostriedky v pojmových mapách majú pomocnú funkciu, t. j. majú naviesť čitateľa pri zoradovaní výrokov založených na informáciách v texte (nemusi ísť pritom o doslovné výňatky, naopak pri takomto type úloh sa uprednostňuje parafrázovanie). Rovnakú funkciu v texte plnia koherenčné prostriedky. Analýza dát ukázala, že lepší čitatelia dokážu lepšie identifikovať a priradiť (nahradit') signalizačné prostriedky v pojmových mapách ku koherenčným prostriedkom v texte. Na základe týchto skutočností J. Landová tvrdí, že u lepších čitateľov pri použití pojmových máp nemusí prebiehať proces porozumenia na situačnej úrovni (nejde o konštrukciu a integráciu informácií ako o týchto procesoch píše W. Kintsch), ale skôr sa uplatňuje krátkodobá pamäť a schopnosť znovuvybavenia si informácií.

Hypotézu, či čitatelia používajú viac krátkodobú pamäť, alebo porozumenie na situačnej úrovni v zmysle W. Kintscha, skúmala aj J. Kamalská (2007). Porovnávaním dopĺňania slov do textu (cloze-test) s dopĺňaním výrokov do príčinného diagramu (pojmovej mapy) zistila, že v oboch prípadoch čitateľ na zvládnutie úlohy pracuje s textom na všetkých troch úrovniach porozumenia, ktoré definoval W. Kintsch. Keďže čitateľ musí v oboch prípadoch vedome rozpoznať koherenčné vzťahy, výsledok jeho činnosti považujeme za oveľa viac ako iba za súčet doplnených jednotlivých položiek. Bez vynaloženia patričného kognitívneho úsilia je možné predpokladať, že vybavenie si jednotlivých častí obsahu textu bude možné zrealizovať, avšak práve absencia uvedomenia si širších súvislostí (tzv. makrokompozičných vlastností textu) znemožní pochopenie vzájomných vzťahov, čím sa následne skomplikuje proces učenia a zapamätania.

I keď sa zmienené výskumy líšia v predmete skúmania (druh spájacích prostriedkov), textových predlohách (štýl, počet, experimentálne podmienky), nejednotnej metodológii (on-line vs. off-line merania) a v zohľadňovaní ďalších faktorov ovplyvňujúcich porozumenie, môžeme konštatovať, že pokiaľ má čitateľ dostatočné predošlé vedomosti, nepotrebuje využívať spájacie prostriedky ako signály upozorňujúce na vzťahy príčiny medzi informáciami v texte.

Záver

Porozumenie textu je kľúčovou zručnosťou v procese čítania s porozumením. Ak si má žiak osvojiť učivo, musí rozumieť významom jednotlivých slov a vzťahom medzi nimi

v súvislosti širšieho kontextu, ktorý tvoria čitateľove predošlé poznatky o danej problematike. Vzhľadom k otázke zrozumiteľnosti textu môžeme konštatovať, že nie všetko, čo pôsobí na prvý pohľad jednoducho, uľahčuje porozumenie a následné zapamätanie si textu pre potreby školského vzdelávania. V príspevku sme sa venovali aj terminologickým otázkam. Význam pojmu konektor a klasifikácia jednotlivých druhov spájacích prostriedkov sa medzi odkazovanými autormi líši podľa zohľadňovania textových vlastností pri čítaní s porozumením. Jednotné stanovisko neexistuje ani v otázke miery vplyvu spájacích prostriedkov na porozumenie. Je to zapríčinené rôznou metodológiou a postupmi pri príprave a realizácii experimentov. Spomínané výskumy sa zhodujú minimálne v tom, že explicitná prítomnosť uľahčuje porozumenie. Na druhej strane nemožno tvrdiť, že text bez nich (v implicitnej verzii) má jednoznačne negatívny vplyv na porozumenie. Nie je vôbec na škodu, ak sa v texte objavia oba spôsoby vyjadrovania príčinných vzťahov, t. j. explicitný aj implicitný. Čitateľ tak musí striedavo používať vyššie aj nižšie kognitívne procesy, ktoré sa podieľajú na konštruovaní významu textu a učení sa.

Literatúra

van DIJK, Teun Adrianus – KINTSCH, Walter: *Strategies of Discourse Comprehension*. New York: Academic Press 1983. 413 s.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Textová lingvistika*. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.

GREENBAUM, Sidney – QUIRK, Randolph: *A Student's Grammar of the English Language*. Essex: Longman 1990. 490 s.

KAMALSKÁ, Judith: *Coherence Marking, Comprehension and Persuasion. On the processing and representation of discourse*. Utrecht: LOT 2007. 227 s.

KINTSCH, Walter: The Role of Knowledge in Discourse Comprehension. A Construction-Integration Model. In: *Psychological Review*, 1988, roč. 95, č. 2, s. 163 – 182.

LANDOVÁ, Jentine: *Zwakke lezers, sterke teksten? Effecten van tekst- en lezerskenmerken op het tekstbegrip en de tekstwaardering van vmbo-leerlingen*. Utrecht: Utrecht University 2009.

van MERRIENBOER, Jeroen – SWELLER, John: Cognitive Load Theory and Complex Learning: Recent Developments and Future Directions. In: *Educational Psychology Review*, 2005, roč. 17, č. 2, s. 147 – 177.

MILLIS, K. K. – JUST, M. A.: The influence of connectives on sentence comprehension. In: *Journal of Memory and Language*, 1994, č. 33, s. 128 – 147.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Vyd. 3., upravené. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s.

MULDER, Gerben: *Understanding Causal Coherence Relations*. Utrecht: LOT 2008.

PALENČÁROVÁ, Jana: Čítanie ako komunikačná zručnosť. In: *Slovenský jazyk a literatúra v škole*, 2005/2006, roč. 52, č. 7 – 8, s. 200 – 204.

PRŮCHA, Jan: *Hodnocení obtížnosti učebnic. Struktury a parametry učiva*. Praha: Výskumný ústav odborného školství 1984. 96 s.

SANDERS, Ted et al.: Toward a Taxonomy of Coherence Relations. In: *Discourse processes*, 1992, č. 15, s. 1 – 35.

SANDERS, Ted et al.: Coherence Relations in a Cognitive Theory of Discourse Representation. In: *Cognitive Linguistics*, 1993, č. 4/2, s. 93 – 133.

TOMENGOVÁ, Alena: Prehľad kľúčových pojmov súvisiacich s čitateľskou gramotnosťou a možnosti jej rozvoja. In: *Pedagogické rozhľady*, roč. 17, č. 2/2008, s. 7 – 9.

ZRNÍKOVÁ, Petra: Práca s textom nielen na hodinách slovenčiny. In: *NOTES*, Združenie Orava, jeseň/2010, s. 24 – 25.